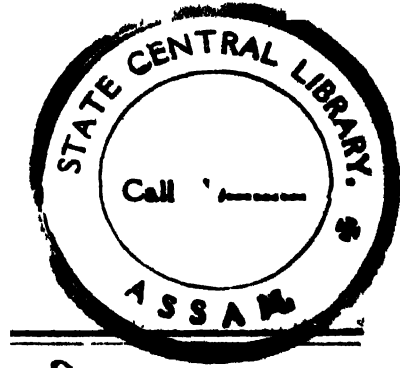

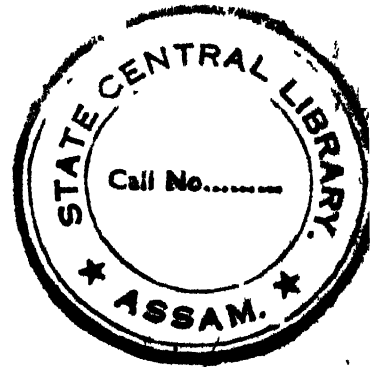
विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध संस्थान-प्रकाशनम्—२१७

Not to be lent out

विश्वेश्वरानन्द - भारतभारती - ग्रन्थमाला—१६

Vishveshvaranand Indological Series—16

संपादक: — विश्वबन्धु:

Editor — VISHVA BANDHU

17277
7

कारके होशियारपुर, वि. व. को. क. मुद्रागृहे ।

कारिकण्य देवदत्तेन, संस्कारण्य प्रकाशके ॥

Printed and Published by DEVA DATTA Shastri
at the V. V. R. I. PRESS, Hoshiarpur (Pb., India).

वि. मा. ग्रन्थमाला—१६

V. I. Series 16

अथर्ववेदः (शौनकीयः)

स च

पदपाठेन च श्रीसायणाचार्यकृतभाष्येण च पाठविमर्शोपयुक्तेन

पाठभेदादिटिप्पणेन च संयोज्य

भीमदेव-विद्यानिधि-मुनीश्वरदेव-सायुज्यभाजा

विश्वबन्धुना

संपादितः

तत्र चाऽयम् १९-२० काण्डात्मकः

४थ-भागीयः १मः खण्डः

होशियारपुरम्

विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थानम्

२०१९ वि.

ATHARVAVEDA (S'AUNAKA)

With

The Pada-pāṭha and SĀYANĀCĀRYA'S Commentary

EDITED

**and annotated with text-comparative data from original
manuscripts and other Vedic works**

By

VISHVA BANDHU

In collaboration with

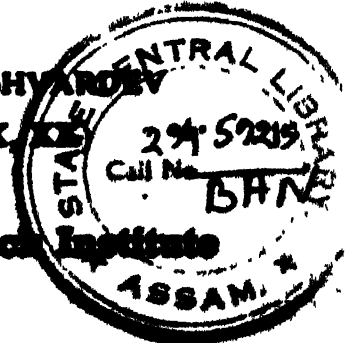
BHIMDEV, VIDYĀNIDHI AND MUNISHVARDEV

PART IV, Fasc. I (Kaṇḍas XIX, XX)

HOSHIAARPUR

Vishveshvaranand Vedic Research Institute

1962

सर्वेऽधिकाराः सुरक्षिताः

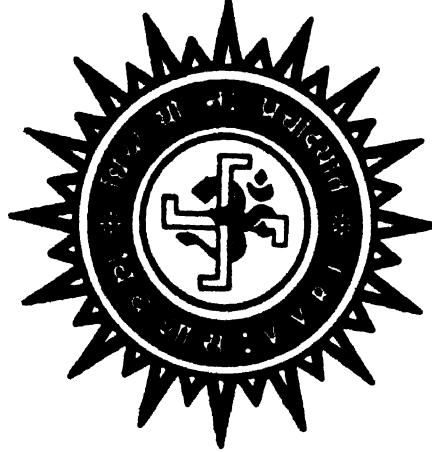
प्रथमं संस्करणम्, २०१९ वि.

प्रकाशकृत् — विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थानम्,
(पत्रगृहम्) साधु-आश्रमः, हांशिआरपुरम्, (पं., भारतम्)

All Rights Reserved

FIRST EDITION, 1962

Publishers: Vishveshvaranand Vedic Research Institute,
(P. O.) Sadhu-Ashram, Hoshiarpur (Pb., India).

Prepared and published under the patronage of the Government of India in the Ministry of Scientific Research and Cultural Affairs, the Government of Panjab, the University Grants Commission, the University of Panjab, the Dayanand Anglo-Vedic College Management, New Delhi, and the Trusts and Charities of Shri Vishva Bandhu, Shri Moolchand Khairaitiram and other donors.

शोधपत्रम्

The Corrigenda

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७८८	१६	समृद्ध	समृद्धं	१८५२	४	प्रतिष्ण्या	प्रतीष्ण्या
१७८९	१	'हे होमाः'	हे होमाः	१८५३	१०	प्रतिष्ठया	प्रतिष्ठया
"	१५	'पुत्रादिकं'	'पुत्रादिकम्'	१८५४	२५	दग्ध्या	'दग्ध्या'
१७९०	२८	'स्यदाः'	'स्यदाः'	"	"	तत्रादिगं	तत्रादिगं
१७९१	३१	मंपा.	मंपा.; वैतु.	१८५५	१८	'च्याः'	'च्या'
१७९२	४	मेषुजीः	मेषुजीः	१८५७	२१	उन्मेषः	उन्मेषः
"	२६	आदत्त मे	आदत्त मे	"	२८	कतः	कतः
१७९३	३१	ततं	'ततं'	"	२९	'उन्मेषाः S'	X
१७९५	१	पा	पावा	१८६३	६	स्वाहा', 'पङ्क्तये'	स्वाहा', 'बृहस्पै स्वाहा', 'पङ्क्तये'
१७९७	२५	प	पै	१८६७	९	'तृचा'	'तृचा'
१७९९	२२	'बाहुः'	'बाहुः'	१८७४	२९	विमर्ति	विमर्ति
"	३०	चि'	चिं'	१८७७	२८	पै २०, ७, १	'तात् p, j
१८०३	२९	अद्भुः	'अद्भुः'	१८९८	२४	कृकथ्याद्या	कृकथ्याद्या
१८०५	६	'ग्निश्च	'ग्निश्च	"	"	'कृत्याद्या'	कृत्याद्या
१८०९	२८	जङ्घिरे	जङ्घिरे	१९०२	२५	असंज्ञा	असंज्ञात्
१८१८	२५	पा	पावा	"	"	असंज्ञा	असंज्ञात्
"	२८	छवम्	छवम्	१९०३	२९	'स्त्राणी	'स्त्राणी'
१८२०	१२	'रूपाणि	'रूपाणि'	"	"	'स्त्रणी	'स्त्रणी'
१८२५	१०	ब्रह्मा	ब्रह्मा	१९०४	३२	इहो'	इहो'
१८२६	६	लोक	लोके	"	"	इहो'	इहो'
"	२७	शोष्यः	शोष्यः;	१९०५	२९	मरुत्सर्व	मरुत्सर्व
१८३४	१६	ययम्	यूयम्	१९०६	२७	ए'	ए'
१८३७	२८	'यज	'यज	१९१०	१५	इत्	इत्
१८३८	२६	अनिमिषे	अनिमिषे	१९१५	२५	'इत्	'इत्
१८४१	२६	'मिर्षा	'मिर्षा	१९२०	३०	'यूः'	'यूः'
"	२८	मिर्षात्	मिर्षात्	१९२३	३	वि	वि
१८४३	२९	द्विर्षाः	द्विर्षाः				
"	>	द्विर्षाः	> द्विर्षाः				
१८४९	२८	उदोकात्	उदोकात्				

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
१९२६	२४	स्तीम्	स्वतीम्	२०१५	२२	कारेणति	कारेणेति
१९२९	२०	'तस्व'	'तस्व'	२०१६	१०	इटो'	इति इटो'
१९३२	२०	तत्र	तत्र	२०६३	१	युष्	युत्
१९३३	२४	तदाञ्जन	तदाञ्जन	२०६५	६	पामा	पाम
१९३५	६	देवाञ्जन	देवाञ्जन	२०९३	२०	सं	स
१९४३	२६	पृतम्यतः	पृतम्यतः	२१०५	१२	ओकः	ओकः'
१९५७	२४	वचिं	वचिं	"	२८	'प्राहा'	'प्राहा'
१९६०	२६	१, ३०८३	वैप १, ३०८३	२१०९	११	ऊं	ऊं
१९६१	२८	युवति	युवति	२१४१	६	असर्व्यः	असुर्यः
१९६२	२९	अपायतः	अपायतः	२१५१	९	बाहोः	बाहोः
१९६६	२७	अनुऽपायसि	अनुऽपायसि	२१६५	४	'कार	'कार
"	२८	१, वैतु.	वैतु. P,	२१८६	९	ईमा	ईमा
१९६८	२८	सयोनी>	सयोनि>	२१८८	२०	इह	इह
१९७०	२३	परि	परि	२२१६	१२	'दिन्द्र	'दिन्द्र
१९८३	२४	'मित्ये	'मित्ये	२२१७	३	इन्द्राणी'	इन्द्राणी'
		>मित्ये	>मित्ये	२२१८	१३	विचा'	विचा'
१९९६	३०	अषबो'	अषबो'	२२१९	१४	शतुर्वशा'	शतुर्वशा'
१९९९	२९	असः	असः	२२२३	४	अयभ्या	अयभ्या
		>असः	>असः	२२३३	१	जरितर'	जरितर'
२००३	१९	अय	अय	२२३८	६	कुमारिका	कुमारिका

अथ

अथर्ववेदे (शौनकीये)

श्रीसायणाचार्यकृतभाष्यसहिते

१६-२० काण्डात्मकः

४थ-भार्गयः १मः खण्डः

अथ

एकोनविंशं काण्डम्

श्रीगणाधिपतये नमः ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानाम् उपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

एकोनविंशो काण्डे सप्ताऽनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्र 'सं सं सवन्तु' इति प्रथमं सूक्तं सर्वपुष्टिकर्मणि संपातामिमन्त्रितमैश्वरान्यचर-
प्राशने दधिमधुमिश्रसक्तुमन्थप्राशने च विनियुक्तम् । सूत्रितं हि— " 'सं सं 'सवन्तु' इति' नाव्याभ्याम् उदकम् आहरतः सर्वतः उपासेचम् । तस्मिन् मैश्वरान्यं शृतम् अश्नाति" (कौषू १९,४;५) इत्यादि । श्रीहियवादीनि मिश्रधान्यानि । 'श्रीहियवगोषूमोषवाकतिल-
प्रियङ्गुश्यामाका इति मिश्रधान्यानि' (कौषू ८,२०) इति परिभाषासूत्रात्^१ ।

लक्ष्मीकरणेषु एतत् सूक्तम् । सूत्रितं हि— 'यस्य श्रियं कामयते ततो श्रीहाज्यपय आहार्यं क्षीरौदनम् अश्नाति' (कौषू १९,७) इत्यादि ।

तथा अमृतादिमहाशान्तिसाधारणभूतायां शान्तौ शान्त्युदकार्यं नदीह्रदादिभ्यः समाहृतं जलम् अनेन सूक्तेन अभिमन्त्रयेत् । तद् उक्तं शान्तिकल्पे—

"तन्त्रभूतां महाशान्तिं प्रवक्ष्यामो यथाविधि ।

अन्यासां सर्वशान्तीनाम्^२ अमृतां विश्वभेषजीम् ॥

नदीभ्यो वा ह्रदेभ्यो वा जलं पुण्यं समाहरेत् ।

'सं सं सवन्तु' तद् विद्वान् अभिमन्त्रयेत्^३ ततः ॥" (शां २०,१;२) इति ।

प्रथमकाण्डे^४ 'सं सं सवन्तु सिन्धवः' (अ १,१५) इति समाज्ञातं चतुर्कचं सूक्तम् 'इहेतु सवो यः पशुरस्मिन् तिष्ठतु या रयिः' इति 'तेभिर्मे सवैः संस्रावर्धनं सं स्रावयामसि (अ १,१५,२;३) इति च धनरयिलिङ्गात् सर्वपुष्टिकर्मणि "लक्ष्मीकरणे च" विनियुक्तम्^५ । अत्रापि 'वहम् इमं वर्धयता गिरः', 'रूपरूपं वयोवयः' (१,३) इति लिङ्गात् सर्वपुष्टि-

१. कवन्ति S'.

२. 'आवस्' S'.

३. समाहितं S'.

४. 'सूक्तं' S'.

५. विश्वसा^६ Bol.

६. 'मन्त्रयेत्' S'.

७. सप्तमकाण्डे S'.

८. 'करणेषु' S'.

कर्मणि 'लक्ष्मीकरणे च' विनियुज्यते । अत एव उभयसाधारणं सूक्तप्रतीकं^१
कौशिकः सूत्रितवान्— “सं सं स्रवन्तु” इति नाव्याभ्याम् उदकम् आहरतः” (कौसू. १९,४)
इति, “सं सं स्रवन्तु” तद् विद्वान्” (शां. २०,२) इति च । अतः सूक्तयोः समुच्चयेन
विकल्पेन वानुष्ठानम् ।

सं 'सं स्रवन्तु' नृध१ः सं वाताः सं पतत्रिणः ।

यज्ञमिमं वर्धयता गिरः संस्राव्येण हविषा जुहोमि ॥ १ ॥

सम्ऽसम् । स्रवन्तु । नृध१ः । सम् । वाताः । सम् । पतत्रिणः ।

यज्ञम् । इमम् । वर्धयत । गिरः । सम्ऽस्राव्येण । हविषा । जुहोमि ॥ १ ॥

नयः नदनशीला निस्त्रगाः सं सं स्रवन्तु सम्यक् प्रवहन्तु । वाताः च सं स्रवन्तु
आनुकूल्येन वान्तु । तथा पतत्रिणः पतत्राणि पक्षा येषां सन्ति ते तदुपलक्षिताः
सर्वे प्राणिनः सं स्रवन्तु । सम्यग् अनुकूलस्वभावाश्चरन्तु” । यद्वा पते नदीप्रभृतयः
सं स्रवन्तु । अन्तर्भावितर्प्यर्थः । सं स्रावयन्तु । अस्मद्भिलषितं फलं प्रयच्छन्तु
इत्यर्थः । हे गिरः गीर्यन्ते स्तूयन्त इति गिरः । कर्मणि क्प् । हे देवाः स्तूयमाना
यूयम् इमम् हविःप्रदं यज्ञम् यजमानम् । व्यत्ययेन कर्तरि नृप्रत्ययः । यस्य
कृते पुण्यादिकर्मशान्तिरनुष्ठीयते तं फलस्वामिनं यजमानं वर्धयत पशुपुत्रादिभिः
समृद्धं कुरुत । अपि वा गृणन्तीति गिरः । कर्तरि क्प् । कर्मप्रयोक्तारः संबोध्यन्ते । अत्र
हविषः सद्भावं दर्शयति संस्राव्येणेति । सम्यक् स्रवणं संस्रावः । स्रुं गतौ । भावे घञ् ।
संस्रावम् अर्हतीति संस्राव्यम् आज्यपयःप्रभृति । ‘तद् अर्हते’ (पा ५, १, ६३) इति यत्प्र-
त्ययः । यद्वा संस्रावणीयेन । संपूर्वात् स्रवतेर्प्यन्ताद् ‘अचो यत्’ (पा ३, १, ९५) इति
यत्प्रत्ययः । तादृशेन हविषा आज्यादिना जुहोमि आज्यादिकं हविः देवान् उद्दिश्य अग्नौ
प्रक्षिपामीत्यर्थः । ‘तृतीया च होच्छन्दसि’ (पा २, ३, ३) इति हविषेति कर्मणि तृतीया ।

इमं होमा^{१०} “यज्ञमवतेमं” संस्रावणा उत ।

यज्ञमिमं वर्धयता गिरः संस्राव्येण हविषा जुहोमि ॥ २ ॥

इमम् । होमाः^{११} । यज्ञम् । अवत । इमम् । सम्ऽस्रावणाः । उत ।

यज्ञम् । इमम् । वर्धयत । गिरः । सम्ऽस्राव्येण । हविषा । जुहोमि ॥ २ ॥

१. 'करणेन S'. २. सूक्तं प्रतीकं S'. ३. पृ. ९८ टि. ७ द्र. † स्रवन्ति
पै. १९, ४३, ३. ४. सिम्बवः अ १, १५, १ पै. ५. प्रदिवो मे स्रवन्ताम् अ. ६. वैतु.
शंपा. पपा. सम् । सम् । पृ. ९८ पं २४ अपि अयमेव शोधः द्र. ७. 'स्वभा नास्ति S'. ८. स्र
शंपा. पृ. ९९ अपि अयं शोधः द्र. ९. इदं पै १, २४, ४. १०. तु. सा. W, R, W. वैतु.
शंपा. सात. होमाः, हुम्वा पै. ११. यज्ञं पचतेमं पै १९, ४३, १५ उपेतनिदं पै १, २४, ४.
१२. गिरुः R. १३. तु, मंपा. वैतु. शंपा. होमाः.

'हे होमाः' आहुतयः यूयम् इमं प्रवर्त्यमानं यज्ञम् आहुतिसमुदायात्मकं कर्म अवत तर्पयत । कतिपयाहुतीनां परित्यागे विपर्यासे वा तत्समद्विरूपस्य कर्मणो वैगुण्यं भवतीति व्यस्ता एव आहुतयः पृथक् प्रार्थ्यन्ते । यथा वनसभादिषु समूहिवृक्षाद्यभावात् समूहाभावः एवम् अत्रापि । उत अपि च हे संसावणाः । कर्मणि ल्युट्प्रत्ययः । संसावणीयाः आज्यपयःप्रभृतयः यूयम् इमं यज्ञम् अवत । साधनाभावे साध्यस्य अनिष्पादनात् । अथवा 'हे होमाः' होतव्या देवताः इमं यज्ञम् यष्टारं फलकामं यजमानम् अवत । पशुपुत्रादिभिः सर्वैः फलैः समर्चयत । जुह्वतीति होमा इति प्रयोक्तारो वा संबोध्यन्ते । यज्ञम् इमम् इत्यादिरुत्तरार्धर्चो व्याख्यातः ।

रूपं रूपं वयोवयः संरभ्यैर्नं परि ष्वजे ।

यज्ञमिमं चतस्रः प्रदिशो वर्धयन्तु संसाव्येणि हविषा जुहोमि ॥ ३ ॥

रूपम् रूपम् । वयः ऽत्रयः । सम् ऽरभ्यै । एनम् । परि । स्वजे ।

यज्ञम् । इमम् । चतस्रः । प्र ऽदिशः । वर्धयन्तु । सम् ऽसाव्येणि । हविषा । जुहोमि ॥ ३ ॥

रूपं रूपं वयोवयः । 'नित्यवीप्सयोः' (पा ८, १, ४) इति द्विर्वचनम् । "नित्यं वा वयः" 'सप्तदश वयांसि' इति च श्रुतेः । समस्तं पशुपुत्रादिकं अभिलषितं फलं संरभ्य गृहीत्वा एनं कर्मप्रयोजयितारं फलकामं यजमानं परि ष्वजे पशुपुत्रादिफलैः सर्वतः संबद्धं करोमि इति प्रयोक्ता ब्रूते । द्वितीयाटौ (पा २, ४, ३४) इति एनादेशः । ष्वञ्ज परिष्वङ्गे । लटि उत्तमैकवचने 'दशसजस्वजां शानि' (पा ६, ४, २५) इति उपधानकारलोपः । कथम् एकेन प्रयोक्त्रा सर्वरूपवयसां स्वीकारः । तत्राह— चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टाः प्राच्याद्यो महादिशः तत्रस्था जनाः इमं यज्ञम् यजमानं वर्धयन्तु अभिलषितैः सर्वैः समृद्धं कुर्वन्तु । संसाव्येणेति पादः पूर्ववत् ।

इति एकोनविंशो काण्डे प्रथमे ऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'शं त आपः' इति सूक्तेन तन्त्रभूतमहाशान्तौ नद्यादिसमाहृतं जलम् अभिमन्त्रयेत् । सूत्रितं हि शान्तिकल्पे—

"नदीभ्यो वा हृदेभ्यो वा जलं पुण्यं समाहरेत् ।

'सं सं लवन्तु' तद् विद्वान् अभिमन्त्रयते ततः ॥

'शं त आपो हैमवतीः'" (शाक २०, २, ३) इति ।

शं त आपो हैमवतीः 'शम् तु ते' सन्तुत्स्याः ।

शं तै सनिष्वदा' आपः श्वडु ते सन्तु' वर्याः ॥ १ ॥

शम् । ते । आपः । हेमवतीः । शम् । ऊं इति । ते । सन्तु । उरस्याः ।

शम् । ते । सनिष्वदाः । आपः । शम् । ऊं इति । ते । सन्तु । वर्याः ॥ १ ॥

शान्तिकर्मकर्ता ऋत्विक् प्रयोजयितारं फलकामं यजमानं संबोध्य आह—
हे यजमान ते तव हेमवतीः हिमवतः पर्वताद् आगताः । 'तत आगतः' (पा ४,३,७४)
इति अष् । हिमवति भवा वा । 'तत्र भवः' (पा ४,३,५३) इति अष् । 'वा छन्दसि'
(पा ६,१,१०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । ता आपः शम् सुखकारिण्यो भवन्तु ।
तथा उत्त्याः उत्सः प्रस्त्रवणम् तत्र भवाः । 'भवे छन्दसि' (पा ४,४,११०) इति
यत् । ता आपः ते तव शं सन्तु सुखकारिण्यो भवन्तु तथा सनिष्वदाः सर्वदा
स्यन्दमानाः । स्यन्दतेर्यङ्लुकि' अभ्यासस्य छान्दसो निगागमः । सतते अवन्थ'
आपः ते तव शं' भवन्तु । उ अपि च वर्याः वर्षासु भवा आपः ते तव शं' सन्तु
सुखकारिण्यो भवन्तु ।

शं त आपो धन्वन्याः शं तै सन्त्वनप्याः ।

शं तै खनित्रिमा आपः शं याः कुम्भेभिरामृताः ॥ २ ॥

शम् । ते । आपः । धन्वन्याः । शम् । ते । सन्तु । अनुप्याः ।

शम् । ते । खनित्रिमाः । आपः । शम् । याः । कुम्भेभिः । आऽमृताः ॥ २ ॥

धन्वन्याः धन्वनि मरुदेशे भवाः । 'भवे छन्दसि' (पा ४,४,११०) इति यत् ।
'जे चाभावकर्मणोः' (पा ६,४,१६८) इति प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' (पा ६,४,१४४)
इति विहितष्टिलोपो न भवति । ता आपः ते तव शं भवन्तु । अनुप्याः अनुगता
आपो बसिन् देशे । 'श्वरूपव्युःश्यामानक्षे' (पा ५,४,७४) इति अकारः समासान्तः ।
'ऊदनोदेशे' (पा ६,३,१८) इति अष्वाब्दाकारस्य ऊकारादेशः । अनूपे जलसमृद्धे
देशे भवा आपः । पूर्ववद् यत् । ते शं सन्तु । तथा खनित्रिमाः खननेन निर्घर्त्याः
कूपतटाकादिस्था आपः ते तव शं भवन्तु । खनतेर्बाहुलकात् क्त्रिप्रत्ययः । 'आर्ष-
धातुकस्येङ् बलादः' (पा ७,२,३५) इति इडागमः । 'क्त्रेर्मन्त्रित्यम्' (पा ४,४,२०) इति
मप्प्रत्ययस्तद्धितः । तथा कुम्भेभिः कुम्भैः आमृताः आहृता आनीता या आपः
सन्ति ता अपि शं भवन्तु । 'ह्रप्रहोर्मश्छन्दसि' (वा ८,२,३२) इति भः ।

१. व. RW. वैतु. शंपा. सात. सनिष्वदाः; ष्वडु A,D. २. शम् तै सन्तु A,C,D,
R,Cs; शम् तै सन्तु > श्वडु तै सन्तु Dc. ३. व. मंपा. वैतु. शंपा. सनिष्वदाः; सनिष्वदाः
P,P'J. ४. 'हुकि S'. ५. क्वन्त S'. ६. सं S'. ७. अष् शंपा.

अनभ्रयः खनमाना विप्रा गम्भीरे अपसः ।

मिषग्भ्यो मिषक्तरा आपो 'अच्छा वदामसि' ॥ ३ ॥

अनभ्रयः । खनमानाः । विप्राः । गम्भीरे । अपसः ।

मिषक्ऽभ्यः । मिषक्ऽतराः । आपः । अच्छ । वदामसि ॥ ३ ॥

अनभ्रयः अभ्रिः खननसाधनं कुहालादि तद्रहिताः सन्तः खनमानाः क्वाट्ट-
हस्तपादादिना खननशीला गम्भीरेअपसः^१ गम्भीरे असाध्येपि विषये अपः कर्म
येषां ते दुःसाधमपि प्रयोजनं मन्त्रबलात् साधयन्तो विप्राः मेघाविनः । इति सर्वम्
ऋत्विग्विशेषणम् । एते वयं मिषग्भ्यः वैद्येभ्योपि^२ मिषकराः । मिषजो हि औषधानि^३
अन्यतः समानीय चिकित्सन्ति । अपां^४ तु मध्ये भेषजानि विद्यन्त इति 'लौकिकेभ्य-
श्चिकित्सकेभ्यो^५ विशिष्टा वैद्याः । तथा च निगमः—'अप्सु मे सोमो अन्नर्वाद् अन्तर्विश्वानि
भेषजा XXX 'आपश्च विश्वभेषजीः' (ऋ १, २३, २०) इति । तथाविद्या आपः । 'अत्सु'
(पा ६, ४, ११) इति असर्वनामस्थानेपि छान्दसो दीर्घः । अच्छा वदामसि अमिषक्ऽभ्यः
अमिष्ठुमः । 'इदन्तो मसि' (पा ७, १, ४६) । 'अच्छ गत्यर्थवदेषु' (पा १, ४, ६९) इति
अच्छशब्दो गतिसंज्ञकः ।

अथवा पूर्वाधं सर्वम् अश्विशेषणम् । अनभ्रयः अभ्रयादिसाधनराहित्येन
खनमानाः तटद्वयम् अवधारयन्त्यः^६ विप्राः स्वोपजीविनां^७ मेघाजनमहेतवः
विशेषेण पूर्णा वा गम्भीरे अगाधे स्थाने अपो^८ व्याप्तिर्यासां ता महाहृदादिषु व्यापन-
शीलाः । 'आपः कर्माख्यायां हस्तो नृद् च वा' (पाठ ४, २०८) इति असुन् धातोर्ह्रस्वश्च ।
नुडागमस्तु विकल्पितः । एवंरूपा या आपः सन्ति ता वैद्येभ्योपि अत्यन्तहितकारि-
णीरपः अमिष्ठुम इति ।

अपामहं दिव्यानामपां^९ स्रोतस्यानिाम् । अपामहं "प्रणेजनेश्वा" भवथ वाजिनः^{१०} । ४ ।

अपाम् । अहं । दिव्यानाम्^{११} । अपाम् । स्रोतस्यानिाम् । अपाम् । अहं । प्रणेजने^{१२} ।

अश्वाः । भवथ । वाजिनः ॥ ४ ॥

अहेति विनिग्रहार्थीयः । दिव्यानाम् विधि भवानाम् अपाम् स्रोतस्यानाम् स्रोतः
प्रवाहः । तद्भवानाम् अपाम् तदुभयव्यतिरिक्तानाम् अन्यासाम् अपां प्रणेजने
शोधनविषये^{१३} अश्वाः । लुप्तोपमैषा । अश्वाः तुरगा इव वाजिनः वाजो वेगः तद्वन्तो भवथ

१. अच्छावदामसि RW. २. वैद्य. मंपा. तु. गम्भीरवैपसः (ऋ १०, ६२, ५).
३. वैद्योपि S'. ४. औषधानि S'. ५. अप्सुषां S'. ६. 'चिकित्सके' S'.
७. 'वैद्यः' S'. ८. जीविना S'. ९. आपो S'. १०. तु. RW. ऋ १०, १२४, ९
प्रसू. वैद्य. शंपा. सप्त. दिव्यानिामपां. ११. प्रणेजने C. १२. तु. ९६ टि २-४ द.
१३. तु. मंपा. शंपा. दिव्यानिाम्. १४. प्रणेजे । जने J. १५. स्रो नास्ति S'.

इति ऋत्विजः परस्परं ब्रुवते यजमानो वा ऋत्विजो ब्रूते मर्द्यं व्याप्रियमाणा यूयं शान्त्युदककर्मणि त्वरमाणा भवतेति' ।

'ता अपः† शिवा' 'अपोर्यक्ष्मंकरणीरपः' ।

यथैव 'तृप्यते मयस्तास्त आ दत्त भेषजीः' ॥ ५ ॥

ताः । अपः^१ । शिवाः । अपः । अयक्ष्मम्^२करणीः । अपः ।

यथा । एव । तृप्यते । मयः । ताः । ते । 'आ । दत्त' । भेषजीः ॥ ५ ॥

इदमपि प्रयोजकस्य वाक्यम् । ताः प्रसिद्धा आपः^३ याः शिवाः शिवाकारिण्य आपः^४ अयक्ष्मंकरणीः अरोगकारिण्यो या अपः आपः । प्रथमार्थे द्वितीया । 'आद्यसुभग' (पा ३, २, ५६) इति विहितः ल्युन्प्रत्ययः अयक्ष्मशब्दोपपदादपि व्यत्ययेन उत्पन्नः । 'खित्यनव्ययस्य' (पा ६, ३, ६६) इति मुम् आगमः । ता भेषजीः भिषग्वद् 'आमयनिर्हारिकाः हितकारिणीश्च अपः । 'केवल्लामक' (पा ४, १, ३०) इति ङीप्प्रत्ययः । ते^५ यूयम् प्रयोक्तारः । तच्छब्दस्य प्रथमाबहुवचने रूपम् । न तु युष्मच्छब्दादेशः । निघातस्तु छान्दसः । आ दत्त आनयत । इदाम् दाने । लोटि मध्यमबहुवचनम्^६ । 'आणो दोनास्यविहरणे' (पा १, ३, २०) इति आत्मनेपदं सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् न भवति । उदकानयने फलं दर्शयति यथेवेति तृतीयपादेन । मयः इति सुखनाम । सुखं यथैव । एवकारो भिन्नक्रमः । सुखमेव येन प्रकारेण तृप्यते तृप्तम् अधिकं भवति । अधिकसुखलाभाय शान्त्युदकम् आनयतेत्यर्थः । यद्वा ते त्वदर्थम् आदत्त आनीतवान् इति प्रयोक्ता स्वात्मानं परोक्षेणाह । 'आणो दः' (पा १, ३, २०) इति आत्मनेपदम् ।

इति प्रथमेनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'दिवस्पृथिव्याः' इति सूक्तद्वयं मेधाजननकर्मणि विनियुज्यते । एतेन सूक्तद्वयेन मेधाकामः सुप्तवोत्थाय सुखं हस्तेन प्रक्षालयति । सूत्रितं हि— "दिवस्पृथिव्याः' इति सहाय सुखं विमार्ष्टि" (कौसू १०, २४) इति ।

१. भवेति S'. २. सं तु आपः RW. † आपः S, सा. ३. आपोष' S; आपोष' °जीरपः RW.; °यक्ष्मं C, D. ४. तृप्यते मयस्तास्तं आदुतभेषजीः RW. °आदत्त' > °आदुत' B^३; °आदत्त मे' > °आदुत मे' K^३; °आदुत' A, C_३; °आदुत मे' > °आदुत मे' Dc, °आदुत' R; °आदुत' C, D. ५. आपः P. ६. आत् । उत् P, P^३, J. ७. वैतु. मं. ८. जनर्षनिर्हा' S'. ९. °वचने S'.

वर्षस्कामोपि अनेन सूक्तद्वयेन दक्षिमधुनी संपात्य अभिमन्त्र्य अग्नीवात् ।

तथा वर्षस्कामः क्षत्रियञ्चेद् अनेन सूक्तद्वयेन भक्तमिभिते' दक्षिमधुनी संपात्य अभिमन्त्र्य क्षत्रियं प्राशयेत् ।

वर्षस्कामो वैश्यशूद्रादिञ्चेद् अनेन सूक्तद्वयेन केवलम् ओदनं संपात्य अभिमन्त्र्य प्राशयेत् ।

सूत्रितं हि— “‘प्रातरग्निम्’ (अ ३, १६), ‘गिरावरगराटेषु’ (अ ६, ६९), ‘दिवस्पृथिव्याः’ (अ ९, १) इति दक्षिमन्वाशयति । कौलालमिश्रं क्षत्रियं कौलालम् इतरान्” (कौसू १२, १५; १६) इति ।

यथा नवमकाण्डे समाह्वातयोः ‘दिवस्पृथिव्याः’ (अ ९, १, १-१०), ‘यथा सोमः प्रातःसवने’ (अ ९, १, ११-२४) इति सूक्तयोः प्रथमसूक्ते ‘मधुकशा हि जज्ञे’ इति मन्त्रेषु कशेति वाङ्नामलिङ्गाद् द्वितीयसूक्ते ‘वर्षस्वतीं वाचम् आवदानि जनों अनु’ इति वाग्लिङ्गाच्च मेधाजननकर्मणि विनियोगः तथा ‘यथा सोमः प्रातःसवने’ (अ ९, १, ११-२४) इति द्वितीयसूक्ते ‘एषा मे अश्विना वर्च आत्मनि ध्रियताम्’ इति वर्षोल्लिङ्गाद् वर्षस्यकर्मणि च विनियोग उक्तः एवम् अत्रापि प्रथमसूक्ते (३) वर्षःसमानार्थमहिमपुष्टपादिलिङ्गाद् द्वितीयसूक्ते (४) ‘अथो भगस्य नो धेहि’ इति लिङ्गाच्च वर्षस्यकर्मणि ‘बृहस्पतिर्म आकृतिम् आङ्गिरसः प्रतिजानातु वाचम् एताम्’ इति वाग्लिङ्गाच्च मेधाजननकर्मणि विनियोग उच्यते । एवम् अनयोरेव विनियोगान्तरेषु यथायथं लिङ्गम् अवगन्तव्यम् । अत एव कौशिको भिन्नप्रदेशस्थस्य सूक्तद्वयस्य सर्वत्र विनियोगं सूचयितुं ‘दिवस्पृथिव्याः’ इति उभयसाधारणं सूक्तप्रतीकं सूत्रयामास । यत्र सूक्तविशेषस्य विनियोगोपेक्षितस्तत्र सूक्तं विशिष्य सूत्रितवान् । यथा वैताने “‘दिवस्पृथिव्याः’ इति मधुसूक्तेन राजानं संश्रयति” (वंताश्रौ १६, १२) इति ।

दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षाद्वनस्पतिभ्यो अघ्योषधीभ्यः ।

‘यत्रयत्र विभृतोः †जातवेदास्ततस्तुतो ‡जुषमाणो न एहि’ ॥१॥

दिवः । पृथिव्याः । परि । अन्तरिक्षात् । वनस्पतिभ्यः । अधि । ओषधीभ्यः ।

यत्रऽयत्र । विऽभृतः* । जातऽवेदाः । ततः । स्तुतः । जुषमाणः । नः । आ । इहि ॥१॥

शुलोकादीनि अग्नेरुत्पत्तिस्थानानि । अत एव ‘जनिकर्तुः प्रकृतिः’ (पा १, ४, ३०) इति अपादानसंज्ञायाम् ‘अपादाने पञ्चमी’ (पा २, ३, २८) इति शुशब्दादिभ्यः पञ्चमी ।

१. भक्तिमिभिते S'. २. *सूत्रश्चेद् S'. ३. विनियोगो S'. ४. मधुसूक्तेन S'. ५. *पृथिव्यो C; *क्षाद् वातात्पृथुभ्यो वै २०, २०, १ तैत्रा १, २, १, २२. ६. यत्रयत्र जातवेदः संबभूयं । ततो नो अग्ने जुषमाण एहि तैत्रा. † विभृतो काठ ७, १३, A, K, WM.; विभृतो C, D, R, B, V. WM.; विभृतो > विभृतो Dc. ‡ जातवेदस् W. वै १, १३ ६० e द्र.; ततस्तुतो P, M; ततस्तुतो RW. सा. ७. विभृतः P, P, J.

विः सुलोकात् इविन्वाः भूमेः । परिः पञ्चम्यर्थानुवादी अन्तरिक्षात् अन्तरा' क्षान्ताद्
मण्यमलोकाद् वनस्पतिभ्यः पुष्पैर्विना फलद्भ्यो वृक्षेभ्यः ओषधीभ्यः ओषः
पाको धीयत आस्विति ओषध्यः फलपाकान्ताः ताभ्यश्च । अधिः पञ्च-
म्यर्थानुवादी । सुलोकादिभ्य उत्यञ्चो' जातवेदाः जातानि वेप्ति जातैर्विद्यते ज्ञायत'
इति वा जातवेदाः यत्रयत्र यस्मिन् यस्मिन् स्थाने विद्यतः विशेषेण पूर्णो वर्तते ।
यद्वा विद्यतो विद्यतो विभक्तो वर्तते ततस्ततः' तेभ्यः सर्वेभ्यः स्थानेभ्यः नः अस्मान्
शुभमाणः । अन्तर्भावितण्यर्थः । जोषयमाणः प्रीणयन् । 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' (पा ३, २, १२६)
इति हेतौ शानच्प्रत्ययः । अस्मत्प्रीणनाद्धेतोः एहि आगच्छ ।

यस्ते अप्सु महिमा यो वनेषु य ओषधीषु पशुष्वप्स्व१न्तः' ।

अग्ने सर्वास्तन्व१ः' सं रभस्व' ताभिर्न एहि द्रविणोदा अजस्रः ॥ २ ॥

यः । ते । अप्सु । महिमा । यः । वनेषु । यः । ओषधीषु । पशुषु । अप्सु । अन्तः ।
अग्ने । सर्वाः । तन्वः । सम । रभस्व । ताभिः । नः । आ । इहि । द्रविणः । उदाः । अजस्रः ॥ २ ॥

हे अग्ने ते तव यो महिमा अप्सु उदकेषु वर्तते । अग्नेरुदकप्रवेशः भूयते 'सोपः
प्राविशत्' (तै २, ६, ६, १) इति । दाशतय्यामपि मन्त्रवर्णः— 'ऐच्छाम त्वा बहुधा
जातवेदः प्रविष्टम् अग्ने अस्वोषधीषु' (ऋ १०, ५१, ३) इति । यः च वनेषु वर्तते दावाग्निरूपेण ।
यः च ओषधीषु महिमा फलपाकनिमित्तभूतः । यश्च पशुषु पशूपलक्षितेषु सर्वप्राणिषु
धैव्यानरात्मना वर्तते । अप्सु अन्तरिक्षस्थेषु उदकेषु । मेघे इत्यर्थः । तेषु
अन्तः मध्ये धैशुतात्मना यो महिमा वर्तते हे अग्ने सर्वाः अवादिस्थानविशेषनिष्ठ-
महिमरूपाः तन्वः शरीराणि सं रभस्व संकलय । तत्रतत्र विभक्तास्तनूरेकत्र संमेलये-
त्यर्थः । किमर्थं संकलनं तद् आह ताभिरिति । ताभिः सर्वाभिस्तनूभिः सह नः
अस्मान् अजस्रः । लिङ्गव्यत्ययः । अजस्रम् अनवरतं द्रविणोदाः धनस्य दाता सन्
एहि आगच्छ ।

यस्ते देवेषु महिमा स्वर्गो' या ते तनूः पितृष्वविवेश ।

पुष्टिर्या ते मनुष्येषु पप्रथेऽग्ने तया रयिमस्मासु धेहि ॥ ३ ॥

यः । ते । देवेषु । महिमा । स्वः । आः । या । ते । तनूः । पितृषु । आऽविवेश ।
पुष्टिः । या । ते । मनुष्येषु । पप्रथे । अग्ने । तया । रयिम् । अस्मासु । धेहि ॥ ३ ॥

१. अन्तरि S'.

२. उत्पनोऽग्निः बहुना S'.

३. आबद्ध S'.

४. वेत्त. मंपा.

५. 'स्वर्गो' A, B^h, C, D, R. पशुष्वविवेश कठ ७, १३.६. 'तन्वः' A, B^h, C, D, R,

WM.

७. भरस्व WM.

८. तन्वाः P.

९. भरस्व S'.

१०. स्वर्गे WM,

हे अग्ने ते तव स्वर्गच्छतीति' स्वर्गः । 'दोन्यत्रापि दृश्यते' (पा ३,१,४८) इति उपप्रत्ययः । दिवः प्रापणार्थं स्वर्लोकं गन्ता यो महिमा देवेषु । विषयसप्तमी । देवविषये वर्तते । यजमानैर्दत्तं हविः देवान् प्रापयितुम् इहलोकसंचारी यो माहात्म्यगुणो वर्तते । या च ते त्वदीया तनूः 'पितृषु आविवेश पितृषु आधिष्ठा' स्वधाकारेण' प्रसं कव्यसंज्ञकं हविः पितृन् प्रापयितुं पितृलोकसंचारिणी वर्तते । या च ते त्वदीया पुष्टिः मनुष्येषु मनुष्योपलक्षितेषु सर्वेषु चराचरात्मकप्राणिषु पप्रथे प्रथिता अशितपीतादिपाककरणाद् मनुष्यादिषु या त्वत्कर्तृका पुष्टिर्वर्तते तथा । प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । तामिस्तनूमिः सह अस्मासु रयिम् धनं धेहि प्रयच्छ ।

श्रुत्कर्णाय क्वये वेद्याय 'वचोभिर्वाकैरुप यामि रातिम्' ।

यतो भयमभयं तन्नो अस्त्वव देवानां यज हेडो अग्ने ॥ ४ ॥

श्रुत्कर्णाय । क्वये । वेद्याय । वचःऽभिः । वाकैः । उप । यामि । रातिम् । यतः । भयम् । अभयम् । तत् । नः । अस्तु । अत्र । देवानाम् । यज । हेडः । अग्ने ॥ ४ ॥

हे अग्ने श्रुत्कर्णाय अस्मदीयस्तुतिश्रवणसमर्थकर्णयुक्ताय । शृणोतेः क्विप् । श्रुतौ कर्णौ यस्येति विग्रहः । क्वये क्विः क्रान्तदर्शी । अतीन्द्रियार्थदर्शिने वेशय सर्वैर्ज्ञातव्याय वेदाहाय वा । 'तद् अर्हति' (पा ५,१,६३) इति यत् । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' (पावा १,४,३२) इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । एवंगुण-विशिष्टं त्वां रातिम् अभिलषितफलदानम् उप यामि । याच्ञाकर्मैतत् । उपयाचामी-त्यर्थः । याचतेर्लटि अन्त्यलोपश्छान्दसः । कैः साधनैर्याचनं तद् आह— वचोभिः मन्त्ररूपैर्वाक्यैः । 'व कः । एकदेशेन व्यपदेशः' । अनुवाकैर्मन्त्रसंघातात्मकैः वाकै-र्वक्तव्यैः सूक्तैर्वा । कीदृशी रातिः तत्स्वरूपं दर्शयति— यतः यस्माद् भयं भीतिर्भवति तत् । 'सुगं सुलक्' (पा ७,१,३९) इति पञ्चम्या लुक् । तस्माद् अभयम् भयरा-हित्यं नः अस्माकम् अस्तु भवतु । अथवा तद् यतो भयं तत् सर्वं भयकारणम् अभयम् भयनिमित्तं न भवत्वित्यर्थः । भयहेतौ विद्यमाने कस्माद् अभयप्रार्थनं तत्राह— अवेति । हे अग्ने देवानाम् दीव्यतां हेडः । क्रोधनामैतत् । क्रोधम् । हेडु अनादरे इत्यस्माद् असुन् । अत्र यज तिरस्कुरु । ये ये अस्मभ्यं क्रुध्यन्ति तेषां क्रोधं निवारयेत्यर्थः ।

इति प्रथमेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

'यामाहुतिम्' इति सूक्तस्य मेधाजननकर्मणि वर्चस्यकर्मणि च विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ।

१. स्वर्गं गच्छ° S'.

२. पितृषु पितृषु आविवेश आविष S'.

३. वा नास्ति S'.

४. वचोभिर्नाकमुपयामि शंसन् काठ ३५,१. नमोभिर्नाकमुपयामि शंसन् आपशौ १४,१७,१.

५. भयमभयं° A, B. 'अभयत्वं नो अस्त्वग्ने देवानामत्र हेड इक्ष्व काठ. 'तत्कृषी नो ऽग्ने देवानामत्र हेड इक्ष्व आपशौ.; 'हेडोमे C. ६. एकदेशेन व्यपदेशः वाकैः S'. ७. उभय° S'.

यामाहुतिं 'प्रथमामथर्वा या जाता या' हव्यमकृणोज्जातवेदाः ।

तां ते एतां प्रथमो जोहवीमि 'तामिष्टुमो' बहत्तु हव्यमभिरग्नये स्वाहा ॥१॥

याम् । आऽहुतिम् । प्रथमाम् । अथर्वा । या । जाता । या । हव्यम् । अकृणोत् ।
जातवेदाः । ताम् । ते । एताम् । प्रथमः । जोहवीमि । तामिः । स्तुतः^१ । बहत्तु ।
हव्यम् । अग्निः । अग्नये । स्वाहा ॥ १ ॥

तिस्रः खलु अग्नेस्तन्वः । देवतारूपा हविःप्रापकदूतरूपा हविःप्रक्षेपाधारारूपा-
रूपा चेति । 'तिस्र उ ते तन्वो देवतातास्ताभिर्नः पाहि गिरो अप्रयुच्छन्' (ऋ ३,२०,२)
इति मन्त्रवर्णात् । 'तव प्रयाजा अनुयाजाश्च केवल ऊर्जस्वन्तो हविषः सन्तु भागाः ।
तवामे यज्ञोऽयमस्तु सर्वस्तुभ्यं नमन्तां प्रदिशश्चतस्रः' (ऋ १०,५१,९) इत्यत्र^२ अग्नेर्देवता-
रूपत्वम् आह्वयते । हविःप्रापकदूतरूपत्वम्^३ अग्नेर्देवानां च उक्तिप्रत्युक्तिरूपाभ्यां
मन्त्राभ्याम् अवगम्यते— 'विश्वे देवाः शास्तन मा यथेह होता वृतो मनवै यमिष्य ।
प्र मे ब्रूत भागधेयं यथा वो येन पथा हव्यमा वो वहानि' (ऋ १०,५२,१) इति ।
'कुर्मस्त आयुरजरं यद् अग्ने यथा युक्तो जातवेदो न रिष्याः । अथा वहानि सुमनस्यमानो भागं
देवेभ्यो हविषः सुजात' (ऋ १०,५१,७) इति । हविःप्रक्षेपाधाररूपत्वं तु सर्वलोक-
संप्रतिपन्नम् । 'त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम्' (ऋ २,१,१३) इति श्रुतेः । तद् इदम्
अत्रोच्यते । अथर्वा । 'अथर्वाग एनम् एतास्वेवाप्स्वन्विच्छेति । तद् यद् अत्रवीद् अथर्वाग
एनम् एतास्वेवाप्स्वन्विच्छेति तद् अथर्वाभवत्' (गोत्रा १,१,४) इति ब्राह्मणे परब्रह्मसृष्टा-
स्वेवाप्सु परमात्मानम् अन्विष्येति अशरीरया वाचा भृगुं प्रति उक्तम् । तस्माद्
अथर्वशब्दवाच्यत्वं परमात्मनोऽथर्ववेदकण्टुराह्वयते । अथर्वा अथर्वशब्दवाच्यः
परमात्मा प्रथमाम् सर्वसृष्टेः प्राक्कालीनां याम् आहुतिम् अकृणोत् स्वसृष्टदेवप्रीणनाम्
अकरोत् । जातवेदाः जातानि वेत्ति जातैर्विद्यते ज्ञायत इति वा जातवेदा अग्निः
या । द्वितीयाया लुक् । याम् अथर्वणा दत्ताम् आहुतिं जाताय^४ प्रादुर्भूताय
देवगणाय हव्याम्^५ होतुं दातुम् अहां यथाभागं कल्पनीयाम् अकृणोत् अकरोत् ।
जुहोतेः अर्हार्थे यत्प्रत्ययः^६ । 'वान्तो यि प्रत्यये' (पा ६,१,७९) इति अब् आदेशः ।
ताम् एताम् आहुतिं प्रथमः सर्वेभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वभावी सन् ते । अग्निः संबोध्यते ।
विभक्तिव्यत्ययः । त्वयि अथवा ते तव । आस्ये इत्यध्याहारः । जोहवीमि अत्यर्थं
जुहोमि । यजमानेन सर्वयष्टृभ्यः पूर्वं देवताः परिग्रहणीया इत्यत्र मन्त्रवर्णः—
'वसून् रुद्रान् आदित्यान् इन्द्रेण सह देवतास्ताः पूर्वं परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषया' (तैत्रा
३,७,४,३) इति । तामिः तिस्रभिस्तनूभिः सह स्तुतः^७ स्तोत्रभिरमिष्टुतः अग्निः हव्यम्

१. 'जातार्थं B^१, K, V, S, सा.; 'धर्वायेजे यथा RW.
कृणोत् RW. ३. जुहः Op, L. ४. इति इत्यत्र S'.
६. वेदु. मंपा. ७. यत्प्रत्यये स्वरः!

२. 'दुतो WM.; हवि-
५. 'दुदूतकम्' S'.

देवयोग्यं हविः बहवु प्रापयतु देवान् इति । सामान्यप्रतीतावाह अग्नये स्वाहेति । अग्नये अग्निशब्दप्रतिपाद्यायै देवतायै स्वाहा इदं हविः सुहृतम् अस्तु । एवं शरीरत्रययुक्तोग्निः अनेन मन्त्रेण प्रतिपाद्यते ।

आकृतिं देवीं सुभगां पुरो दधे चित्तस्यं माता सुहवा नो अस्तु ।
'यामाशामेभिं केवली सा मे अस्तु विदेयमेनां† मनसि प्रविष्टाम्' ॥२॥

आऽकृतिम् । देवीम् । सुऽभगाम् । पुरः । दधे । चित्तस्यं* । माता । सुऽहवा । नः । अस्तु ।
याम् । आऽशाम् । एभिं । केवली । सा । मे । अस्तु । विदेयम्† । एनाम् । मनसि । प्रऽविष्टाम् ॥२॥

इदमादिभिस्त्रिभिर्ऋग्भिर्वाग्देवता प्रार्थ्यते । आकृतिम्^१ तात्पर्यरूपाम् । लौकिक-
वैदिकसर्ववाक्यप्रतिपाद्याम् इत्यर्थः । देवीम् द्योतमानां सुभगाम् भगो भाग्यं शोभन-
भाग्ययुक्ताम् एवंरूपां वाग्देवतां पुरो दधे पुरस्कुर्वे परिचरामि । सर्वेष्वभीष्टकार्येषु
वाग्देवतामेव पुरस्ताद् भावयामीत्यर्थः । अनर्थाशिवारकं हिते प्रवर्तकम् आसं
जन् पुरोहितं कुर्वन्ति एवम् अस्माभिः^२ पुरतो निहिता चित्तस्य मनसः माता
जननी यथा पुत्रो मातृवशे वर्तते एवं चित्तं स्वप्रभवं^३ नियमयन्ती वाक् नः
अस्माकं सुहवा सुष्ठु ह्यातव्या अस्तु भवतु । आह्वानेन अस्मदनुकूला भवत्वित्यर्थः ।
किं च याम् आशां फलविषयां कामनाम् एभि प्राप्नोमि सा कामना मे मम केवली अस्तु
असाधारणी^४ भवतु । "मदन्यं न"^५ कामयताम् इत्यर्थः । 'केवलमामक'^६ (पा ४, १, ३०)
इति केवलशब्दाच्छन्दसि डीप् । न केवलं कामना किं तु मनसि प्रविष्टाम्
निहितां सर्वदा मनसि प्रवर्तमानाम् एनां फलविषयां कामनां विदेयम् फलपर्यवसा-
यिनीं लप्सीय । विदेर्लाभार्थाद् आशीर्लिङ्गि 'लिङ्याशिष्यङ्' (पा ३, १, ८६) इति
अङ्प्रत्ययः । कित्वात् लघूपधगुणाभावः ।

आकृत्या नो बृहस्पत आकृत्या न उपा गहि ।

अथो भगस्य^७ नो धेह्यथो नः सुहवो^८ भव ॥ ३ ॥

आऽकृत्या । नः । बृहस्पते । आऽकृत्या । नः । उप । आ । गहि ।

अथो इति । भगस्य । नः । धेहि । अथो इति । नः । सुऽहवः । भव ॥ ३ ॥

१. आकृती S. २. देवीं प १२, २४, ७. ३. मनसः तैत्रा २, ५, ३, २. ४. दधे
चित्तस्य A, R, C, D B^h, WM. ; *यज्ञस्यं तैत्रा. ५. मे तैत्रा. ६. बदिष्कामि मनसा
सकामः । विदेयमेनद् धदये निविष्टम् तैत्रा २, ५, ३, २. † तु. RW, वैतु. शंपा. सात. *मेमि
‡ तु. तैत्रा. RW. वैतु. शंपा. सात. *स्तु विदेयं. ७. चित्तस्य P. ८. तु. मंपा. वैतु.
शंपा. पुमि. ९. तु. मंपा. वैतु. शंपा. विदेयम्. १०. आकृती S'. ११. इति अस्मा-
मिदेवं S'. १२. स्वैरणवं S'. १३. धारणं S'. १४. मद्वन्वेन S'. १५. भगस्य
B^h, C, D, R, S^m, C₈. १६. सुभगो-यै १९, २४, ८.

हे बृहस्पते बृहतां देवानां हितोपदेश्चृत्वेन पालक एतन्नामक देव आकूत्या सर्ववाक्यतात्पर्यारूपया वाचा सह नः अस्मान् उपा गहि वाग्देवताम् अस्माकम् अनुकूलयितुम् उपागच्छ । गमेलोटि 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७३) इति शपो लुक् । हेर्ङित्वाद् 'अनुदातोपदेश' (पा ६,४,३७) इति अनुनासिकलोपः । 'असिद्धवद्राभान्' (पा ६,४,२२) इति अनुनासिकलोपस्य असिद्धत्वाद् 'अतो हेः' (पा ६,४,१०५) इति हेर्लुक् न भवति । एतदेव आदरार्थं पुनरुच्यते—आकूत्या नः उपागहीति । अथो अपि च भगस्य भाग्यम् । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' (पावा १,४,३२) इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । 'चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि' (पा २,३,६२) इति षष्ठी । नः अस्मभ्यं देहि' यच्छ । एतत् सर्वं बृहस्पतेराभिमुख्येन विना न घटत इति तदेव प्रार्थ्यते अथो न इति चरमपादेन । अथो अपि च नः अस्माकं सुहृः सुष्ठु ज्ञातव्यः आह्वानमात्रेणानुकूलो भव ।

बृहस्पतिर्मे आकूतिमाङ्गिरसः प्रति जानातु वाचमेताम् ।

यस्य देवा देवताः संबभूवुः स सुप्रणीताः कामो अन्वेत्वस्मान् ॥४॥

बृहस्पतिः । मे । आकूतिम् । आङ्गिरसः । प्रति । जानातु । वाचम् । एताम् । यस्य । देवाः । देवताः । सम्बभूवुः^१ । सः । सुप्रणीताः । कामः । अनु । एतु । अस्मान् ॥४॥

आङ्गिरसः अङ्गिरसां पुत्रः बृहस्पतिः । बृहस्पतेरङ्गिरसः पुत्रत्वम् ऐतरेयब्राह्मणे समाह्वयते— 'येङ्गारा आसंस्तेङ्गिरसोभवन् । यद् अङ्गाराः पुनरवशान्ता उददीप्यन्त तद् बृहस्पतिरभवत् (ऐत्रा ३,३४) इति । तादृशो देवः आकूतिम् सर्वाभिप्रायरूपाम् एतां सकलधृतिपुराणादिप्रसिद्धां वाचम् वाग्देवतां मे । 'क्रियार्थोपपदस्य' (पा २,३,१४) इति चतुर्थी । मच्छं दातुं प्रति जानातु स्मरतु । 'संप्रतिभ्याम् अनाध्याने' (पा १,३,४६) इति अनाध्याम इति निषेधात् प्रतिपूर्वात् जानातेरात्मनेपदं न भवति । अर्थिनं प्रति दातव्यस्मरणं प्रदानान्तं भवतीति तदेव प्रार्थ्यते । यस्य बृहस्पतेः । वश^२ इति अध्याहारः । देवाः देवताश्च स्त्रीपुरुषात्मना प्रसिद्धाः सकला देवताः सुप्रणीताः येन बृहस्पतिनैव कार्येषु सुष्ठु प्रणीयमाना देवताः संबभूवुः संभूताः संगता ऐकमत्यं प्राप्ताः सकला देवता यस्य वशो वर्तन्ते । स कामः काम्यमानफलप्रदाता बृहस्पतिः अस्मान् कामयमानान् अभ्येतु^३ फलप्रदानाय अभिमुखम् आगच्छतु ।

इति प्रथमेनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

'इन्द्रो राजा' इति एकैर्चेन सूक्तेन धनकामः इन्द्रं यजेत उपतिष्ठेत वा ।

१. वैद. मंपा. २. नन S'. ३. देवताः संबभूवुः B^h, C, D, R, S^m; देवताः संबभूवुः > देवताः संबभूवुः Dc. ४. सुप्रणीतः पै १९, २४, ९; सुप्रणीतिः RW. ५. अभ्येतु^३ S'. ६. सम् । बभूवुः P, J. ७. संत्त S'.

इन्द्रो राजा जगतश्चर्षणीनामधि क्षमि' विषुंरूपं यदस्ति' ।

ततो ददाति दाशुषे वसूनि चोदद् राध उपस्तुतश्चिदुर्वाक्' ॥ १ ॥

इन्द्रः । राजा । जगतः । चर्षणीनाम् । अधि । क्षमि । विषुंरूपम् । यत् । अस्ति ।

ततः । ददाति । दाशुषे । वसूनि । चोदत् । राधः । उपस्तुतः । चित् । अर्वाक् ॥१॥

जगतः त्रैलोक्यस्य चर्षणीनाम् । मनुष्यनामैतत् । मनुष्योपलक्षितानां देवीनां मानुषीणां च प्रजानां राजा स्वामी इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नो देवः दाशुषे हविर्दत्तवते जनाय वसूनि धनानि ततः तस्मात् । आनीयेति अध्याहारः । व्यञ्जोपे पञ्चमी । ददाति ददातु । तत् इत्युक्तं किं तद् इति तद् आह— क्षमि क्षमायां पृथिव्याम् । क्षमाशब्दात् सप्तम्येकवचने 'आतः' (पा ६,४,१४०) इति योगविभागाद् आकारलोपः । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । विषुस्वरूपं नानारूपं यद् अस्ति तस्माद् ददातु इत्यन्वयः । एतदेवाह चोददिति । उपस्तुतः अस्माभिरभिष्टुतः सन् । चिच्छब्द एवार्थे । अर्वाक् अस्मदभिमुखं राधः धनं चोदत् चोदयेत् प्रेरयेत् प्रयच्छतु इति यावत् । चुद् प्रेरणे । अस्माप्पण्यन्तालेटि 'छन्दस्युभयथा' (पा ३,४,११७) इति लेटि आर्धधातुकत्वात् 'णेरनिटि' (पा ६,४,५१) इति णिलोपः । 'लटोडाटौ' (पा ३,४,९४) इति अडागमः ।

इति प्रथमेनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

'सहस्रबाहुः पुरुषः' इति सूक्तद्वयं पुरुषमेधे ऋतौ पुरुषपश्वनुमन्त्रणे विनियुक्तम् । 'पुरुषमेधोश्वमेधवचनैः पुरस्तात्' इति प्रक्रम्य वैताने सूत्रितम्— "ज्ञातम् अलंकृतम् उत्सृज्यमानं 'सहस्रबाहुः पुरुषः' (अ १९,६), 'केन पाष्णी' (अ १०,२) इत्यनुमन्त्रयते" (वैताश्रौ ३७,१०;१९) इति ।

तथा एतस्य सूक्तद्वयस्य शनैश्चरप्रहदेवत्यहविराज्यहोमे समिदाधानोपस्थानयोश्च विनियोगः । "अथाज्यभागान्ते 'विषासहिम्' (अ १७,१) इत्यादित्याय हविषो हुत्वाज्यं जुहुयात् समिध आधायोपतिष्ठते" इति प्रक्रम्य शान्तिकल्पे सूत्रितम्— 'सहस्रबाहुः पुरुषः' (अ १९,६), 'केन पाष्णी' (अ १०,२), 'प्राणाय नमः' (अ ११,६) इति शनैश्चराय" (शाक १५) इति । सौवर्णभूमिदानेपि एतत् सूक्तद्वयम् आज्यहोमे विनियुक्तम् । 'अथ रोहिण्यां सकलायाम् उपोषितो ब्रह्मा इति प्रक्रम्य परिशिष्टेभिहितम्— 'अन्वारभ्याथ जुहुयात् कामसूक्तं काळसूक्तं पुरुषसूक्तम् ××× । अथ सुवर्णमयीं भूमिम्' इत्यादि (अ १०,१,६-८) इति ।

सर्वातिशायित्वसर्वभूतात्मकत्वकामेन नारायणाख्येन पुरुषेण अनुष्ठितस्य पुरुषमेधकृतोः प्रतिपादकत्वात् जगत्कारणस्य आदिनारायणपुरुषस्य प्रतिपादकत्वाद् वा एतत् पुरुषसूक्तम् इति उच्यते । अतः अस्य सूक्तस्य द्विविधोर्धः आधियक्षिक'

एकः आध्यात्मिकोपरः^१ । पुरुषमेधविधायकं वाजसनेयकब्राह्मणम् एवम् आह्वायते—
‘पुरुषो ह वै नारायणो कामयत । अतितिष्ठेयं^२ सर्वाणि भूतानि अहंमेधेदे सर्वं स्याम् इति । स एतं
पुरुषमेधं पञ्चरात्रं यज्ञकृतम् अपश्यत् । तम् आहरत् । तेनायजत । तेनेष्ट्वात्यतिष्ठत् सर्वाणि भूतानि ।
इदं सर्वम् अभवत्’ (माश १३, ६ १, १) इति ।

सहस्रबाहुः^३ पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद् दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

सहस्रञ्चाहुः । पुरुषः । सहस्रअक्षः । सहस्रपात् ।

सः । भूमिम् । विश्वतः । वृत्वा । अति । अतिष्ठत् । दशअङ्गुलम् ॥ १ ॥

पुरुषसंज्ञापेक्षितावरणस्थानीयो देहविशेषो यज्ञानुष्ठानुर्नारायणपुरुषस्य रूप्यते ।
यथा परोक्षस्याग्नेः प्रत्यक्षैरग्निभिः स्तवः तद्वत् परोक्षस्यादिपुरुषस्य लौकिकैः सहस्र-
बाहुत्वं बहुक्षिपादत्वं^४ च उच्यते । सहस्रबाहुः सहस्रशब्दस्य उपलक्षणत्वाद् अनन्तैर्बाहु-
भिर्युक्तः सहस्राक्षः बहुभिरक्षिभिरुपेतः । ‘बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः’ (पा ५, ४, ११३) इति षच्
समासान्तः । सति शिष्टः समासान्तस्वरः प्रवर्तते । सहस्रपात् अनेकचरणः । ‘संख्या-
सुपूर्वस्य’ (पा ५, ४, १४०) इति पादस्य लोपः समासान्तः । एवंप्रकारो यः पुरुषः यज्ञानुष्ठाना
नारायणाख्यः पुरुषो वर्तते स पुरुषः भूमिम् सप्तसमुद्रद्वीपां^५ विश्वतः सर्वतो वृत्वा महिम्ना
व्याप्य दशाङ्गुलम् । दशाङ्गुलयः^६ प्रमाणं यस्येति आर्हीयस्य ठकः ‘अध्यर्पूर्वद्विगोः’ (पा ५,
१, २८) इति लुक् । ‘तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः’ (पा ५, ४, ८६) इति अच् समासान्तः । अत्र
दशाङ्गुलशब्देन हृदयाकाशम् उच्यते । तद् अयतिष्ठत् । पूर्वं हृदयाकाशे परिच्छिन्नस्व-
रूपः सन् रथानुष्ठितक्रतुसामर्थ्यात् परिच्छिन्नाकारतां परित्यज्य सर्वातिशायिस्वरूपो-
भवद् इत्यर्थः । अध्यात्मपक्षे सर्वप्राणिसमष्टिरूपः सूत्रात्मा प्रतिपाद्यते । सहस्र-
बाहुः ये व्यष्टिभूतसर्वप्राणिनां बाहवस्ते सर्वे सूत्रात्मदेहान्तःपातित्वात् तदीया
एवेति सहस्रबाहुत्वम् । एवम् अक्षिषु पादेष्वपि योजनीयम् । यद्वा सर्वत्र बाह्व-
दिसाध्यबहुकार्यसंभवात् तेषां सहस्रत्वव्यपदेशः । अत एव इमम्^७ अर्थम् अमि-
प्रेत्य अन्यत्राह्वायते—‘विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्त विश्वतस्यात्’ (ऋ १०.८१, ३)
इति । पुरुषः पुरि देहे शेत इति पुरुषः । पृषोदरादिः । सर्वप्राणिदेहावस्थितः
पूर्णो वा सहस्राक्षः सहस्रपात् । एवंप्रकारो यो वर्तते स पुरुषः भूमिम् । उपलक्षणम्
एतद् अवादीनां भूतानाम् । सकलभूतकार्यब्रह्माण्डं तदन्तर्गतान्^८ भूम्यादीन् विकारान्
वा विश्वतः सर्वतो वृत्वा मृदिव घटादीन् व्याप्य दशाङ्गुलम् दशाङ्गुलिप्रमाणं

१. ‘ध्यात्मको’ S’.

२. ‘नेयिक’ S’.

३. ‘कामयतातिष्ठेयं’ S’.

४. सह-

संक्षीपां ऋ १, ९०, १ मा ३१, १ तैआ ३, १२, १; संहसंक्षीपांः कौ ३, ४, ३

५. ‘सर्वतो वृत्वा’
कौ.; सर्वतं स्पृत्वा’ मा. तैआ.

६. ‘क्षिपापाद’ S’.

७. सप्तसुद्रं S’.

८. ‘किः

S’.

९. किमम् S’.

१०. त्वदन्तं S’.

देशम्' अत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य अवस्थितः । दशाङ्गुलम् इति उपलक्षणम् । ब्रह्माण्डाद् बहिरपि सर्वतो व्याप्य अवस्थितः । एकेनांशेन ब्रह्माण्डं व्याप्य दशभिरंशैः कार्यप्रपञ्चासंस्पृष्टः स्वप्रतिष्ठो वर्तते इत्यर्थः ।

'त्रिभिः पद्भिर्धामरोहत्' 'पादस्येहामवत्' पुनः ।

तथा' 'व्यक्रामद्' विष्वङ्शनानशने' अनु' ॥ २ ॥

त्रिभिः । पत्त्रभिः । घाम् । आरोहत्' । 'पात् । अस्य' । इह । अभवत् । पुनः ।

तथा । त्रि । अक्रामत् । विष्वङ् । 'अशनानशने इत्यशनऽअनशने' । अनु' ॥ २ ॥

सोयं यज्ञानुष्ठाता नारायणपुरुषः त्रिभिः पद्भिः पादैः । 'पद्भ्योमास्' (पा ६, १, ६१) इत्यादिना पादशब्दस्य पद्भावः । घाम् दिवं स्वर्गलोकम् आरोहत्' आरूढवान् आक्रान्तवान् । अस्य' पुरुषस्य पादः' चतुर्थः इह भूलोके पुनरभवत् । पुनःपुनराविर्भवति' प्रकाशते । पादचतुष्टयेन सर्वलोकव्याप्तिमेव दर्शयति— तथा तेन उक्तेन प्रकारेण अशनानशने अश्नातीति अशनम् । 'कृत्यत्युटो बहुलम्' (पा ३, ३, १२३) इति कर्तरि ल्युट् । अनशनम् अनश्नत् अशनानशने वस्तुनी अनु । लक्षणार्थे अनुः कर्मप्रवचनीयः । अशना मनुष्यतिर्यगादयः । अनशना' देववृक्षादयः । तान् अभिलक्ष्य विञ्च् सर्वतोश्चनः विष्वव्यापनः व्यक्रामत् विक्रान्तवान् । अध्यात्मपक्षे सोयम् उदीरितस्वरूप आदिपुरुषः त्रिभिः पद्भिः पादैः अंशैः संसारस्पर्शरहितः घाम् दिवं द्योतनात्मकं स्वप्रकाशस्वरूपम् आरोहत् आरूढवान् आस्थितवान् । यद्यपि 'सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म' (तैआ ८, १, १) इत्याज्ञातस्य परब्रह्मणः इयत्ताया अभावाद् अंशचतुष्टयं न निरूपयितुं शक्यं तथापि जगद् इदं ब्रह्मस्वरूपापेक्षया अत्यल्पम्^{१३} इति विवक्षितुं पादत्वोपन्यासः । स पुरुषः संसारस्पर्शरहितः ज्ञानबहुलस्वरूपो घाम् आरोहत् अज्ञानकार्यात् संसाराद् बहिर्भूतः सन् अत्रत्यैर्गुणदोषैरस्पृष्टः स्वस्वरूपे वर्तते इत्यर्थः । अस्य पुरुषस्य योर्यं पादः लेशश्चतुर्थः सोयम् इह जगति पुनरभवत् सृष्टिसंहाराभ्यां पुनःपुनराविर्भवति । अस्य सर्वस्य जगतः परमात्मलेशत्वं भगवताप्युक्तम्—

'विष्टभ्याहम् इदं कृत्स्नम् एकांशेन स्थितो जगत्' (भगी १०, ४२) इति ।

१. दशाब् S'. २. त्रिपादूर्ध्व उदैत् पुरुषः ऋ १०, ९०, ४ मा ३१, ४ कौ ३, ४, ४. तैआ ३, १२, २ 'मारोहत् K, V, सा. ३. पादःस्ये' > पादोऽस्ये' S^m; पादोऽस्ये' ऋ. मा. कौ. तैआ. ४. सतो ऋ मा तैआ. ५. विष्वङ् व्यक्रामत्साशना' ऋ. मा. तैआ.; 'ज्ञानानशने A, B^h, K, K^m C, D, R, S^m, V, Dc. † व्यक्रामत् A, S^m. ६. अत्रि ऋ. मा. तैआ. कौ. ७. आरोहत् P. ८. पादस्य P, P², J. ९. अशनानशने इत्यशनऽअशने P, J; अशनानशने इत्यशनऽअनशने P². १०. वैतु मंपा. ११. पुनःपुनः पुनरा' S'. १२. अनशनाब् S'. १३. अपि S'.

तथा तेन प्रकारेण तुरीयेण पादेन स पुरुषो विष्वक् विष्वगञ्जनः अशानानशाने
अनु स्थावरजङ्गमात्मकं जगद् अभिलक्ष्य व्यक्रामत् । अथवा चेतनाचेतनात्मकम्
उभयविधं जगद् यथा स्यात् तथा पुरुषः स्वयमेव द्विविधो^१ भूत्वा व्याप्तवान्
इति । यद्येकस्मिन् कल्पे एकस्य पादस्य जननमरणयुक्तसर्वभूतात्मकत्वं तर्हि
कल्पान्तरेषु पादत्रयमध्ये एकैकस्य सर्वभूतात्मकत्वं संभवति । तथा च सति
अंशचतुष्टयात्मकस्य परब्रह्मणः सर्वजगदात्मकत्वसंभवेन सांसारिकसुखदुःखादिद्वन्द्व-
संस्पर्शो भविष्यति इत्येषा शङ्का अंशत्रयेण घाम् आरोहत् इह पुनरभवत्
इत्यनेन अपाक्रियते । तथा हि अंशत्रयात्मकं ब्रह्म सर्वदा स्वप्रतिष्ठं संसारस्पर्श-
रहितं सच्चित्सुखलक्षणं वर्तते । एकौशस्तु पुनःपुनर्जगदात्मना विवर्तत इति । यः
पूर्वकल्पे जगदात्मा विवृत्तः^२ स एव कल्पान्तरेपि सर्वभूतात्मना विवर्तते नान्योऽंश इति ।

'तावन्तो अस्यां महिमानस्ततो' ज्यायांश्च पुरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा^३ भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

तावन्तः । अस्य । महिमानः । ततः । ज्यायान् । च । पुरुषः ।

पादः । अस्य । विश्वा । भूतानि । त्रिपात् । अस्य । अमृतम् । दिवि ॥ ३ ॥

यद् इदं देवतिर्यङ्गानुष्यात्मकं जगद् यावद् अस्ति तावान् सर्वोपि अस्य
यज्ञानुष्ठातुः पुरुषस्य महिमा महत् कर्म^४ स्वकीयसामर्थ्यविशेषः । तावन्तो महिमान
इति पूजायां बहुवचनं सृष्टिभेदापेक्षया वा । ततो महिन्नोपि महिमाधारः पुरुषः
ज्यायान् प्रवृद्धः अतिशयितः । अस्य पादः चतुर्थः विश्वा विश्वानि भूतानि भवनवन्ति
स्थावरजङ्गमात्मकानि । व्यावर्तत इति शेषः । अस्य त्रिपात् पादत्रयम् अमृतम्
अमरणधर्मकं सत् दिवि द्युलोके स्वर्गलोके वर्तते । अध्यात्मपक्षे यद् इदं देवतिर्य-
ङ्गानुष्यात्मकम् अतीतानागतवर्तमानम् अस्तिरूपं जगद् यावद् अस्ति तावान्
सर्वोपि अस्य पुरुषस्य महिमा । इदं तु तस्य न वास्तवं स्वरूपम् । वास्त-
वस्तु पुरुषः अतो महिन्नो "यथोक्तात् मर्त्यामर्त्यलक्षणात्" कार्यवर्गात् ज्यायान्
वृद्धतरः । वृद्धशब्दस्य ईयसुनि ज्यादेशः । नैतावान् इति मन्तव्यं कथम् इत्यत
आह— विश्वा विश्वानि सर्वाणि भूतानि भवनवन्ति कालत्रयवर्तीनि प्राण्यप्राणि-
जातानि अस्य पुरुषस्य पादः चतुर्थोऽंशः । अस्य अवशिष्टं^५ त्रिपात् अंशत्रयात्मकं
स्वरूपम् अमृतम् अमरणधर्मकं विनाशरहितं सत् दिवि द्योतनात्मके स्वप्रकाशे
स्वरूपे अवतिष्ठते । तुरीय एव पादो जननमरणयुक्तः । तथा च तैत्तिरीया उत्तर-

१. विविधे S'. २. निवृत्तः S'. ३. एतावानस्य महिमातो ऋ १०, ९, २ मा ३१, ३

तेमा ३, १२, १; तावानस्य महिमा^३ ततो^३ कौ ३, ४, ६ छाउ ३, १२, ६.

† अस्य महिमा^०

A, B, D.

४. पुरुषः C.

५. सर्वो^५ कौ. छाउ.

६. कर्मा S'.

७. यथोक्तान्

मर्त्यामर्त्यलक्षणान् S'.

८. विशिष्टं S'.

नारायणे समामनन्ति— 'अजायमानो' बहुधा विजायते । तस्मै धीराः परिजानन्ति योनिम्' (तैआ ३,१२,१;२) इति । यद्यपि परब्रह्मणः परिच्छेदाभावाद् अंशेषु चतुर्ष्वे न 'निर्वेष्टुं शक्यं' तथापि विश्वम् इदं ब्रह्मरूपापेक्षया अत्यल्पम् इति विश्वसित्वां पादत्वोपन्यासः । त्रिपादिति । त्रयः पादाः अस्य 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा ५,४,१४०) इति लोपे 'द्वित्रिभ्यां पादन्' (पा ६,२,१९७) इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।

पुरुष एवेदं सर्वं यद् भूतं 'यच्च भाव्यम्' ।

उतामृतत्वस्यैश्वरो' 'यदन्येनाभवत् सह' ॥ ४ ॥

पुरुषः । एव । इदम् । सर्वम् । यत् । भूतम् । यत् । च । भाव्यम् ।

उत । अमृतत्वस्यै । ईश्वरः । यत् । अन्येन' । अभवत् । सह ॥ ४ ॥

यद् भूतम् अतीतं जगत् यच्च भव्यम्' भविष्यद् यद्यपि इदं प्रत्यक्षेण दृश्यमानं व्यक्तं स्थावरजङ्गमात्मकं वर्तमानं जगत् तत् सर्वं पुरुष एव । यथा अस्मिन् कल्पे वर्तमानाः प्राणिदेहाः सर्वेपि पुरुषस्यावयवाः तथैव अतीतागामिनोः कल्पयोरिति द्रष्टव्यम् । अथवा एतत् सर्वं पुरुष एव पुरुषस्यैवायं' विवर्तः । उत अपि च अयं पुरुषः अमृतत्वस्य देवत्वस्यापि ईश्वरः स्वामी । देवानामपि ईश्वरः इति यावत् । यत् किञ्चिद् भूतम् अनेन' अदनीयेन भोग्येन सहाभवत् भवति तस्यापीश्वरः । अयोनिजानां देवानाम् अन्नरसपरिणामानां मर्त्यादीनां च ईश्वर इति यावत् । यज्ञानुष्ठातुरनारायणस्य यज्ञनिर्वृत्यं सार्वार्थ्यम् । जगत्कारणस्य सूत्रात्मनस्तु स्वाभाविकम् इतीयान् विशेषः । शिष्टं समानम् ।

यत् पुरुषं व्यदधुः' कतिधा व्यकल्पयन्'° ।

मुखं किमस्य किं' ब्राह्म किमूरु' पादा' उच्येते ॥ ५ ॥

यत् । पुरुषम् । वि' । अदधुः' । कतिऽधा । वि । अकल्पयन् ।

मुखम् । किम् । अस्य । किम् । ब्राह्म इति । किम् । ऊरु इति । पादा' । उच्येते इति ॥ ५ ॥

१. सजाय° S'. २. निर्वेष्टुमशक्यं S'. ३. यच्च भव्यम् K, K^m, V, ऋ १०, १०, २ पै ९, ५, ४ काठकब्राह्मणसंकलन पृ १०० पं ६. तैआ ३, १२, १; यच्च भाव्यम् कौ ३, ४, ५. ४. 'सुतत्त्व' C, R, B^h; 'स्वेषानो' ऋ. मा ३१, २ कौ. तैआ. ५. यदन्ये' C; यदन्ये' K, K^m, V, यदन्ये' > यदन्ये' Dc; यदनेनातिरोहति ऋ. मा. कौ. तैआ. ६. अन्येन P'. ७. वैत. मंपा. ८. पुरुषस्यैवायं S'. ९. व्यदधुः A, B^h, C, D, K, K^m, S^m, V, Dc. १०. एतम-कल्पं काठकब्राह्मणसंकलन पृ १०१ पं २. ११. कौ ब्राह्म का ऊरु काठकब्राह्मणसंकलन का ऊरु ऋ १०, १०, ११; 'किमूरु' तैआ ३, १२, ५. १२. पादा' पै ९, ५, ५ तैआ. १३. जदधुः P, J, विऽअदधुः इति पपा. न्याय्यः.

'विराद् अग्रे समभवद् विराजो अधि पुरुषः' (९) इति पुरुषसृष्टिराज्ञास्यते । 'यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञम् अतन्वत्' (१०) इति पुरुषेण साधनेन यज्ञसृष्टिश्च आज्ञास्यते । तं पुरुषं निमिषीकृत्य प्रभोत्तररूपेण ब्राह्मणादिसृष्टिं वक्तुम् अत्र ब्रह्मवादिनां प्रश्ना उच्यन्ते । यत् यदा पुरुषम् यज्ञं व्यदधुः विशेषेण अकुर्वन् साध्या नाम देवाः वसवश्च तदा तं पुरुषं कतिधा कतिभिः प्रकारैः व्यकल्पयन् विविधं कल्पितवन्तः । एष सामान्यरूपः प्रश्नः । बहुगणवतुडति संख्या' (पा १,१,२३) इति संख्यासंज्ञकात् कतिशब्दात् 'संख्याया विधायं वा' (५,३,४२) इति चाप्रत्ययः । मुखं किम् इत्यादयो विशेषप्रश्नाः । अस्य यज्ञात्मनः पुरुषस्य किं वस्तु मुखम् आसीत् । किं वस्तु बाहू । किं वस्तु ऊरू । किं वस्तु पादा उच्येते । बाहुरुपाद्ब्रह्मात्मना किं वस्तु कथ्यते । 'लोपः शाक्यस्य' (पा ८,३,१९) इति वकारलोपः । किम् इति सामान्यरूपत्वाद् नपुंसकलिङ्गता एकवचनता च । अध्यात्मपक्षे यत् यदा पुरुषम् वैराजं व्यदधुः मनःसंज्ञकप्रजापतेर्विराजः प्राणरूपा देवाः संकल्पेन उत्पादितवन्तः तदानीं कतिधा व्यकल्पयन् इत्यादि पूर्वेण समानम् ।

इति एकोनविंशो काण्डे प्रथमेनुवाके षष्ठं सूक्तम् ।

'ब्राह्मणोस्य मुखम् आसीद्' इति सूक्तस्य पुरुषमेधे उत्सृज्यमानपुरुषपञ्चनु-
मन्त्रणे शनैश्चरग्रहदेवत्यहविराज्यहोमे च पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद् बाहू राजन्योऽभवत् ।

मध्यं तदस्य यद् वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ॥ ६ ॥

ब्राह्मणः । अस्य । मुखम् । आसीत् । बाहू इति । राजन्यः । अभवत् ।

मध्यम् । तत् । अस्य । यत् । वैश्यः । पद्भ्याम् । शूद्रः । अजायत ॥ ६ ॥

'कतिधा व्यकल्पयन्' इति सामान्यप्रश्नस्य 'चन्द्रमा मनसो जातः' इत्यादिना उत्तरं भविष्यति । मुख्यादिविशेषप्रश्नानाम् उत्तरम् अनया उच्यते— अस्य यज्ञा-
त्मनः पुरुषस्य ब्राह्मणो मुखम् आसीत् । ब्राह्मणजातिविशिष्टः पुरुषः अस्य मुख्याद्
उत्पन्न इत्यर्थः । योयं राजन्यः क्षत्रियजातिविशिष्टः पुरुषः स तस्य यज्ञपुरुषस्य
बाहू बाहुद्वयम् अभवत् । यद् वैश्यः वैश्यजातम् इति यद् अस्ति तद् अस्य यज्ञ-
पुरुषस्य मध्यम् मध्याङ्गम् अभवत् । मध्यभागात् वैश्य उत्पन्न इत्यर्थः । पद्भ्याम्
पादाभ्यां शूद्रः अजायत उत्पन्नः । इत्थं च मुख्यादिभ्यो ब्राह्मणादीनाम्^१ उत्पात्तिं
तैत्तिरीयाः समामनन्ति— 'स मुखतन्निवृत्तं निरमिमीत्' ××× ब्राह्मणो मनुष्याणाम् इति ।
'उरसो बाहुभ्यां पद्भ्यश्च निरमिमीत् ××× राजन्यो मनुष्याणाम्' इति । 'मध्यतः सतत्त्वं
निरमिमीत् ××× वैश्यो मनुष्याणाम्' इति । 'अज्ञानात्पसृजन्त' (तै ७,१,१,४;५) इति

१. इति च शंभा.

२. राजन्यः कुतः ऋ १०,९०,१३ मा ३१,१२ तैमा ३,१२,६.

३. कृक ऋ. मा. तैमा.

४. इी नास्ति S'.

५. 'नीति S'.

वाक्यशेषेण शरीरस्य मध्यभाग एव विवक्षितः । मध्यभागः ऊर्ध्वोत्पल्लवकः । अत एव किम् ऊरु इति प्रश्नः युज्यते । तत्रैव प्रश्ने 'पत एकविंशं निरमिमीत XXX ह्यो मगुष्याणाम्' (तै ७,१,१,६) इति च । अतः प्रश्नोत्तरे उभे अपि तत्परत्वेन योजनीये । अध्यात्मपक्षेऽपि एषोर्थः समानः ।

चन्द्रमा मनसो 'जातश्चक्षोः सूर्यो अजायत' ।

'श्रुत्वादिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणाद् वायुरजायत' ॥ ७ ॥

चन्द्रमाः । मनसः । जातः । चक्षोः । सूर्यः । अजायत ।

मुखात् । इन्द्रः । च । अग्निः । च । प्राणात् । वायुः । अजायत ॥ ७ ॥

अस्मिन् उत्तरस्मिन्नपि च मन्त्रे उत्तरकथनेन तदनुसारिणः प्रश्ना ऊहनीयाः । अत एव कतिधा व्यकल्पयन्निति सामान्यप्रश्नो ब्रह्मवादिभिः कृतः । यज्ञात्मनः पुरुषस्य मनसः सकाशात् चन्द्रमाः चन्द्रम् आह्लादं माति निर्मिमीत इति चन्द्रमाः सोमो जातः । 'चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत्' (ऐआ २,४,२) इति हि श्रुत्यन्तरम् । चक्षोः चक्षुषः । अन्त्यलोपश्छान्दसः । सूर्यः अजायत । 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्' (ऐआ २,४,२) इति हि श्रुतिः । इन्द्रश्च अग्निश्च । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । तौ देवौ मुखात् जातौ । अत्र मुखशब्देन वाग्निन्द्रियम् उच्यते । 'ब्राह्मणोस्य मुखमासीत्' इत्यत्र सर्वं मुखमण्डलं विवक्षितम् । 'अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्' (ऐआ २,४,२) इति पेतरेयकश्रुतिः । वाचः इन्द्रसंबन्धं तैत्तिरीयाः समामनन्ति । 'वाग् वै पराच्यव्याकृतावदत्' । ते देवा इन्द्रम् अब्रुवन् । इमां नो वाचं व्याकुर्विति XXX ताम् इन्द्रो मध्यतोवक्रम्य व्याकरोत् । तस्माद् इयं व्याकृता वाग् उच्यते' (तै ६,४,७,३) इति । अस्य पुरुषस्य प्राणात् । अत्र प्राणशब्देन प्राणेन्द्रियं विवक्ष्यते । तस्माद् वायुरजायत । 'वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्' (ऐआ २,४,२) इति हि श्रुत्यन्तरम् । अत्र सर्वत्र स्वस्वकारणप्रवेशेन तस्माद् उत्पत्तिर्विवक्षितेति मन्तव्यम् । अध्यात्मपक्षेऽपि अयम् अर्थः समानः ।

नाभ्यां आसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।

पञ्चा भूमिर्दिशः श्रोत्रात् तथा लोकाँ अकल्पयन् ॥ ८ ॥

नाभ्याः । आसीत् । अन्तरिक्षम् । शीर्ष्णः^१ । द्यौः । सम् । अवर्तत ।

पत्ऽभ्याम् । भूमिः । दिशः । श्रोत्रात् । तथा । लोकान् । अकल्पयन् ॥ ८ ॥

१. चक्षुषोरपि सूर्यः काठ्यासंकल्पे पृ १०१ वं ६.

२. श्रोत्राद् (मसोर काठ्या.)

वायुरश्च प्राणश्च मुखात्प्रविरजायत मा ३१,१२ काठ्या.

३. पराच्यव्याकृता S'. ४. व्याकृ-

त्स S'. ५. शीर्ष्णोः P, J; शीष्णः P².

अथापि उत्तरानुसारिणः प्रज्ञा ऊहाः । अस्य यज्ञपुरुषस्य नाभिशिरः-
 कर्णैश्चः अन्तरिक्षधूमवस्त्रयो लोकाः समभवन् । शीर्ष्णः । 'शीर्ष्णन्दसि' (पा ६,१,६०)
 इति शिरसः शीर्ष्ण आदेशः । 'अहोपोनः' (पा ६,४,१३४) इति अकारलोपः । पद्भ्याम्
 इति 'पद्भोमास्' (पा ६,१,६३) इति पङ्गावः । श्रोत्रात् अस्य पुरुषस्य भ्रोत्रेण्प्रियाद् दिशः
 प्राच्यादय आसन् । 'दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्' (ऐआ २,४,२) इति हि भृत्यन्तरम् ।
 उक्तार्थोपसंहारश्चतुर्थध्वरणः । तथा उक्तेन प्रकारेण उक्तरीत्या लोकान् अन्त-
 रिक्षादीन् । उपलक्षणम् एतत् । ब्राह्मणक्षत्रियादीन् अकल्पयन् अस्माद् यज्ञपुरुषात्
 कल्पितवन्तः उत्पादितवन्तः साध्या नाम देवाः । अध्यात्मपक्षे प्रजापतेः
 प्राणरूपा देवा इतीयान् विशेषः ।

'विराडग्रे समभवद् विराजो अधि पूरुषः' ।

स जातो अत्यरिच्यत पश्चाद् भूमिमथो पुरः ॥ ९ ॥

विऽराट् । अग्रे । सम् । अभवत् । विऽराजः । अधि । पूरुषः ।

सः । जातः । अति । अरिच्यत । पश्चात् । भूमिम् । अथो इति । पुरः ॥ ९ ॥

पूर्वं यस्मात् पुरुषाद् ब्राह्मणादिसृष्टिरुक्ता तस्य सृष्टिरत्रोच्यते—अग्रे सृष्ट्यादौ
 विराट् विविधं राजन्ति वस्तूनि यस्मिन्निति स विराट् नाम पुरुषः समभवत् । 'सहस्रबाहुः
 पुरुषः' (१) इत्यादिना उपवर्णिताद् आदिपुरुषाद् विराट्संज्ञकः पुरुषोजायत । 'तस्माद्
 विराट् अजायत' (तैआ ३.१२,२) इति शाखान्तरे विराजः आदिपुरुषाद् उत्पत्तिः समा-
 ज्ञायते । तथा मानवे शास्त्रे स्मर्यते—

'द्विधा कृत्वात्मनो देहम् अर्धेन पुरुषोभवत् ।

अर्धेन नारो तस्यां स विराजम् असृजत् प्रभुः ॥' (मसृ १,३२) इति ।

विराजः अधि । अधिशब्दः पञ्चम्यर्थानुवादी । तस्माद् विराजः ^३पुरुषः
 अन्यः^३ पुरुषोजायत । अत्र वाजसनेयकम्— "विराजो अधि पूरुषः' इत्येषा
 वै सा विराट् । एतस्या एवैतद्^४ विराजो यज्ञं पुरुषं जनयति" (माश १३.६,१,२) इति । स
 च तृतीयः पुरुषः यज्ञात्मा जातः उत्पन्नमात्र एव अत्यरिच्यत अतिरिक्त आसीत् ।
 भूमिम् भूम्यादीन् सर्वान् लोकान् पश्चात् पश्चाद्भागे अथो अपि च पुरः पुरस्तात् ।
 'पूर्वाधरावरणाम् असि पुरधवक्ष्वेषाम्' (पा ५,३,३९) इति असिप्रत्ययः । तत्संनियोगेन पूर्व-
 शब्दस्य पुर आदेशः । स पुरुषो जातमात्र एव भूम्यादीन् लोकान् पश्चात् पुरस्तात्

१. तस्माद् (सतो मा. कौ.) विराट्जायत अ १०,९०,५ मा ३१,५ कौ ३,४,७ काठआ.

इ. १००.५ १२ तैआ ३,१२,२.

२. पूरुषः C.

३. अन्यः पुरुषः S'.

४. एव

वद् S'.

ध्याप्य अतिक्रान्तवान् । अध्यात्मपक्षे— अग्रे सृष्ट्यादौ विराद् विविधं राजन्ति वस्त्वुनि यस्मिन्निति स विराद् मनःसंज्ञकः प्रजापतिः सहस्रबाहुः पुरुष इति प्रकृताद् महापुरुषाद् अजायत । ततो विराजः अघि विराजमेव अधिकरणीकृत्य' पुरुषः अन्यः प्रजापतिः सर्वभूतेन्द्रियपुरुषसमष्ट्यात्माभवत्' निष्पन्नः । ध्रुयते हि 'स मानसीन' आत्मा जनानाम्' (तैआ ३,११,१) इति । मानसीनः मनसा निष्पन्न इत्यर्थः । स वैराजः पुरुषो जातः प्रादुर्भूतमात्रः अत्यरिच्यत स्वयमेव आत्मानम् अत्यरेचयत् । कर्मकर्तरि रूपम् । अनेकधा भावलक्षणं स्वरूपातिरेकम् अमज्जत । भूतेन्द्रियादीनि असृजद् इत्यर्थः । ध्रुयते हि— 'असतोधि मनोसृज्यत । मनः प्रजापतिम् असृजत । प्रजापतिः प्रजा असृजत' (तैआ २,२,९,००) इति । पश्चात् भूतग्रामसृष्टेरन्ते भूमिम् अत्यरेचयत् । सामर्थ्यात् कर्मकर्तृभावोत्र निवर्तते । एषम् आफ्नाशादिपृथिव्यन्तानां तत्त्वानां सृष्टिरुक्ता भवति । अथो भूमेरनन्तरं पुरः पूर्यन्ते सप्तभिर्धातुभिरिति पुरः शरीराणि सुरनरतिर्यगादीनां स्थावराणां च अत्यरेचयत् अतिरिक्तान्यकरोत् । पुर इति । द्वितीयाबहुवचनं शस् । छन्दसं विमलन्युदात्तत्वम् । अध्यात्मपक्ष एव अन्योर्थः— अग्रे विराद् ब्रह्माण्डरूपो देहः तस्माद् आदिपुरुषाद् उत्पन्नः । विराजः अघि विराद्देहस्योपरि तमेव देहम् अधिकरणं कृत्वा पुरुषः तद्देहाभिमानी कश्चित् पुमान् अजायत । योयं सर्ववेदान्तवेद्यः परमात्मा स एव स्वकीयमायया विराद्देहं ब्रह्माण्डरूपं सृष्ट्वा तत्र जीवरूपेण प्रविश्य ब्रह्माण्डाभिमानीदेवतात्मा जीवोभवत् । एतच्च आथर्वणिका उत्तरतापनीये स्पष्टम् आमनन्ति— 'स वा एष भूतानीन्द्रियाणि विराजं देवताः कोशाश्च सृष्ट्वा प्रविश्यामूढो मूढ इव व्यवहरन्नास्ते माययैव' (वृउ १,९) इति । स जातः विराद्पुरुषः अत्यरिच्यत आतिरिक्तोभूत् । देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपोभूत् । पश्चात् देवादिजीवभावाद् ऊर्ध्वं भूमिं ससर्जति क्रियाध्याहारः । अथो भूमिसृष्टेरनन्तरं तेषां जीवानां पुरः शरीराणि ससर्ज । एवं भूतसृष्टिः पिण्डसृष्टिश्च प्रतिपादिता ।

यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत' ।

वसन्तो' अस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्दुविः ॥ १० ॥

यत् । पुरुषेण । हविषा । देवाः । यज्ञम् । अतन्वत' ।

वसन्तः । अस्य । आसीत् । आज्यम् । ग्रीष्मः । इध्मः । शरत् । दुविः ॥ १० ॥

'उषा वा अश्वस्य मेभ्यस्य' (वृआ १,१,१) इत्यादिना पुरुषस्य अश्वत्वेन उपासना आह्वयते । अतोत्र पुरुषस्य अश्वत्वात् हविष्वधम् । अत्र निधे हि

१. 'रुषेकृत्य S'. २. 'स्मानीयत S'. ३. 'सीने S'. ४. 'अतन्वत
B^h, D, S^m. ५. 'सन्तोऽस्या' मा ३१,१४. ६. अतन्वत P, J.

अश्वः पशुः । अथवा मुख्यः पुरुष एव पुरुषमेधे पशुः । तस्माद् अयम् अर्थः—
 यत् यदा पुत्रेण अश्वरूपेण पुरुषरूपेण वा हविषा देवाः साध्यनामका यज्ञम् अतन्वत
 अकुर्वत तदानीम् अस्य यज्ञस्य वसन्तः रसानाम् उत्पादक ऋतुः स्वमहिम्ना
 आज्यम् होम्यम् आसीत् । प्रीष्मः शोषक ऋतुः इष्मः अग्निसमिन्धनसाधनभूतैक-
 विशतिदारुमयात्मकः पदार्थ आसीत् । शरत् शीर्यन्ते पच्यन्ते अस्याम् ओषधय
 इति शरद् ऋतुः हविः यक्षियच्चरुपुरोडाशादिहवीरूपोभवत् । अध्यात्मपक्षे—
 यत् यदा पुरुषेण प्रजापतिना हविषा हविष्द्वेन संकल्पितेन हविरन्तरस्थाभावाद्
 देवाः प्राणाः प्राजापत्या इन्द्रियाणि च यज्ञं संकल्पात्मकम् अतन्वत अकुर्वत ।
 यद्वा यज्ञमेव अन्वतिष्ठन् । ऋष्टृकामः प्रजापतिर्देवः देवशब्दवाच्यप्राणादिभेदे-
 नोच्यते । अथवा पूर्वोक्तक्रमेण देवशरीरेषु उत्पन्नेषु ते देवा उत्तरसृष्टिसिद्धयर्थं
 तत्साधनत्वेन यज्ञम् अतन्वत । कंचिद् यज्ञम् अन्वतिष्ठन् । द्रव्यस्य अद्यापि
 अनुत्पन्नत्वेन हविरन्तराभावात् पुरुषस्वरूपमेव मनसा हविष्द्वेन संकल्प्य तेन
 पुरुषाख्येण हविषा यत् यदा मानसं यज्ञम् अकुर्वत तदानीम् अस्य यज्ञस्य
 वसन्तर्तुरेव आज्यम् अभूत् । तमेव आज्यत्वेन संकल्पितवन्तः । एवं प्रीष्मः
 इष्मत्वेन संकल्पितः । शरत् पुरोडाशादिहविष्द्वेन संकल्पिता । पूर्वं पुरुषस्य
 हविःसामान्यरूपत्वेन संकल्पः वसन्तादीनां तु आज्यादिषु विशेषरूपत्वेनेति द्रष्टव्यम् ।

तं यज्ञं प्रावृषा प्रीक्षन् पुरुषं जातमग्रशः ।

तेन देवा अयजन्त साध्या वसवश्च ये ॥ ११ ॥

तम् । यज्ञम् । प्रावृषा । प्र । औक्षन् । पुरुषम् । जातम् । अग्रशः ।

तेन । देवाः । अयजन्त । साध्याः । वसवः । च । ये ॥ ११ ॥

तं यज्ञम् यष्टव्यं पुरुषम् अग्रशः अग्रे सृष्ट्यादौ जातम् अश्वभूतं वा प्रावृषा
 वर्षकेण प्रावृडाख्येण ऋतुना प्रीक्षन् प्रोक्षितवन्तः । उक्ष सेचने । प्रावृदकालं
 प्रोक्षणसाधनोदकरूपत्वेन संकल्पितवन्त इत्यर्थः । तेन पुरुषेण देवा अयजन्त इष्ट-
 वन्तः । के देवाः तान् आह— ये साध्या वसवश्च एतत्संज्ञका देवाः । अध्यात्मपक्षे—
 यज्ञं यज्ञसाधनभूतम् । करणे नङ्प्रत्ययः । तं पुरुषं पशुत्वभावनया यूषे
 यज्ञम् अग्रशः अग्रतः अग्रे सर्वविकारसृष्टेः पूर्वं जातम् पुरुषत्वेन उत्पन्नं
 संकल्पात्मके यज्ञे प्रावृषा प्रीक्षन् प्रावृदकालेन प्रोक्षितमिव मनसा कृतवन्त
 इत्यर्थः । तेन पुरुषरूपेण पशुना देवाः अयजन्त मानसं यागं निष्पादितवन्तः ।
 के ते देवा इति त उच्यन्ते । साध्याः सृष्टिसाधनयोग्याः साध्यन्तीति साध्याः ।

१. समिद् S'. २. पूर्व° S'. ३. ब्रह्मिणि ऋ १०, १०, ७ मा ३१, ९ तैआ ३, १२, ३.

४. °ग्रतः WM. ऋ. भा. तैआ. ५. अयजन्त A, C, D, B^b, S^m, C₈, P, J, तैआ. ६. ऋष-
 वद् ऋ. भा. तैआ.

‘कृत्यन्वुटो बहुलम्’ (पा. ३, ३, ११३) इति कर्तरि ‘अचो यत्’ (पा. ३, १, ९७) इति षत्प्रत्ययः^१ ।
 वसवः वासकाः प्राणाः इन्द्रियाणि च द्वयेपि देवनशीलत्वाद् देवा इत्युच्यन्ते ।

तस्मादश्वा अजायन्त ये च^२ के चौभयादतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः ॥ १२ ॥

तस्मात् । अश्वाः । अजायन्त । ये । च । के । च । उभयादतः^३ ।

गावः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । तस्मात् । जाताः । अजऽअवयः^४ ॥ १२ ॥

पशुसृष्टिरुच्यते । तस्मात् यज्ञात्मनः पुरुषाद् अश्वा अजायन्त । ये के च अश्वव्यति-
 रिक्ता गर्दभा अश्वतराश्च उभयादतः ऊर्ध्वाधोभागयोरुभयोर्दन्तयुक्ताः सन्ति ते
 अजायन्त^५ । ‘छन्दसि च’ (पा. ५, ४, १४२) इति दन्तस्य दत्तभावः । ‘अन्येषामपि इत्यते’
 (पा. ६, ३, १३६) इति दीर्घः । ‘अनित्यम् आगमशासनम्’ इति नुमभावः । तस्माद् एव पुरुषाद्
 गावः च जज्ञिरे । जनी प्रादुर्भावे । हशब्दश्चार्थे । तस्माद् एव यज्ञपुरुषाद् अजावयः अजाश्च
 अवयश्च जाताः । अध्यात्मपक्षेपि अयम् अर्थः समानः ।

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे^६ ।

“छन्दो ह” जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत ॥ १३ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वहुतः । ऋचः । सामानि । जज्ञिरे ।

छन्दः । ह । जज्ञिरे । तस्मात् । यजुः । तस्मात् । अजायत ॥ १३ ॥

सर्वहुतः । ‘सुपां सुलुक्’ (पा. ७, १, ३९) इति पञ्चम्येकवचनस्य सुः । सर्वहुतात्^७ । आश्वमे-
 धिकोश्वः सर्वहुतः । पुरुषस्य अश्वमेधत्वम् उक्तम् । यद्वा सर्वः सर्वाङ्गः सन् पशुर्जायते
 स सर्वहुत् । कर्मणि व्यत्ययेन किप्प्रत्ययः । सर्वहुतः अश्वभूतात् तस्माद् यज्ञात् पुरुषाद्
 ऋचः पादबद्धा मन्त्राः सामानि गीत्यात्मकानि जज्ञिरे । तस्मात् यज्ञात् पुरुषात् छन्दः । असौ
 लुक् । छन्दांसि । हशब्दश्चार्थे । छन्दांसि च ऋगाद्यधिष्ठानानि जज्ञिरे । तस्माद् एव
 पुरुषाद् यजुः प्रसिद्धपाठात्मको मन्त्रः अजायत । ऋगादीनां लक्षणं जैमिनिना सूत्रितम् ।
 ‘तच्चोदकेषु मन्त्राख्या’ । ‘तेषाम् ऋग् यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था’ । ‘गीतिषु सामाख्या’ । ‘शेषे यजुःशब्दः’
 (मीसू. २, १, ३२; ३५; ३६; ३७) इति । अध्यात्मपक्षे – सर्वहुतः सर्वात्मा पुरुषः पशुत्वेन
 ह्यतेस्मिन्निति सोऽयं सर्वहुत् तस्मात् पूर्वोक्ताद् मानसाद् यज्ञात् । शिष्टं समानम् ।

१. षत्प्रत्यये स्वरः?

२. नास्ति K, V, सा. ऋ १०, ९०, १० मा ३१, ८ श्लो/३, १२, ५.

३. तु. ऋ. तै. अवप्रहाभावः मा. तु उभयादत इत्युभयऽदतः

४. पृ. ९६५ टि. ३ इ.

अजाऽअवयः P.

५. प्रजावन्त S’.

६. जज्ञिरे B^१, S^m.

७. छन्दांसि K, V, WM.

ऋ १०, ९०, ९ मा ३१, ७ पै ९, ५, ११ तैआ ३, १२, ४.

८. ऋप्रत्ययान्ते स्वरो न सिञ्चति,

किञ्चन्तमेव युक्तम्.

तस्माद् यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् ।

पशूस्तांश्चक्रे वायव्यानिारण्या ग्राम्याश्च ये ॥ १४ ॥

तस्मात् । यज्ञात् । सर्वऽहुतः । समऽभृतम् । पृषत्ऽआज्यम् ।

पशून् । तान् । चक्रे । वायव्यानि । आरण्याः । ग्राम्याः । च । ये ॥ १४ ॥

सर्वहुतस्तस्माद् यज्ञात् अभ्यभूताद् यज्ञपुरुषात् संभृतम् संपादितं यत् किञ्चिद् द्वयजातं तत् पृषदाज्यम् । दधिभिध्रम् आज्यं पृषदाज्यम् इत्युच्यते । तद् आसीत् । अथ तत् पृषदाज्यं कर्म ते देवाः साध्यनामकाः वायव्यान् वायुदेवत्यान् आरण्यान्^१ अरण्योद्भवान् द्विखुरश्वापदपक्षिसरीसृपहस्तिमर्कटनादेया-
स्यान्^२ सप्तसंख्याकान् एवमादिकान् अन्यान् आरण्यान् पशूश्चक्रे चक्रिरे । 'तिष्ति तिष्ठो भवन्ति' (पावा ७,१,३९) इति शस्य तादेशः । ये च ग्राम्याः ग्रामोद्भवा गोश्वाजाविपुरुषगर्द-
भोऽप्रा एवमादिका अन्ये ग्राम्याश्च ये सन्ति तान् पशूश्चक्रिरे । अरण्ये भवा आरण्याः । 'तत्र भवः' (पा ४,३,५३) इति अण्प्रत्ययः^३ । 'ग्रामाद् यखनौ' (पा ४,२,९४) इति ग्राम-
शब्दात् शैषिको यप्रत्ययः । आरण्यपशुविशेषणे तच्छब्दस्य प्रसिद्धिवाचकत्वम् । ग्राम्यविशेषणे यच्छब्दयोगात् तच्छब्दस्य प्रतिनिर्देशः । पशूनाम् अन्तरिक्षद्वारा वायुदेवत्यत्वं मन्त्रान्तरव्याख्याने तैत्तिरीयाः समामनन्ति—'वायवः स्येत्याह । वायुर्वा अन्तरिक्षस्याप्यक्षाः । अन्तरिक्षदेवत्याः खलु वै पशवः । वायव एवैतान् परिददाति' (तैत्रा ३,२,१,४) इति । आरण्यानामेव वायुरधिपतिरिति केचित् । अध्यात्मपक्षे—
सर्वहुतस्तस्माद् यज्ञात् पूर्वोक्ताद् मानसाद् यज्ञात् संभृतं समुत्पन्नं पृषदाज्यं पृषत् विचित्रं बिन्दुमद् आज्यम् । अथ तत् पृषदाज्यं कर्म आरण्यान् ग्राम्यांश्च द्विविधान् पशूश्चक्रे प्राणेन्द्रियसमष्टिरूपः प्रजापतिः । तत्रैव अर्थान्तरम् । पृषदाज्यं दधिभिध्रम् आज्यं संभृतं संपादितम् । दधि च आज्यं च इत्येवमादि भोग्यजातं सर्वं संपादितम् इत्यर्थः । तथा द्विविधान् पशूश्चक्रे प्राणेन्द्रियसमष्टिरूपः प्रजापतिरेवेति ।

सप्तस्यैसासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः ।

देवा यद् यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

सप्त । अस्य । आसन् । परिऽधयः । त्रिः । सप्त । समऽइधः । कृताः ।

देवाः । यत् । यज्ञम् । तन्वानाः । अबध्नन् । पुरुषम् । पशुम् ॥ १५ ॥

१. तु. ऋ. मा. प्रयु. वैतु. शंपा. सात. पृषदाज्यम् (पावा. पृषत्ऽआज्यम्) २. चक्रिरे
पै ९,५,१२ काठजा. पृ १०० पं १९. ३. 'ग्राम्यान्' C,R,J; 'रण्यान्' K,V. सा. ऋ १०,९०,
८ पै. तैत्रा ३,११,४. ४. ग्राम्यांश्च पै. ५. वायव्यान् J. ६. वैतु. शंपा.
७. 'कृताः' S. ८. अप्रत्ययः इति युक्तम्, अरण्याण्यः (पावा ४,२,१०४) इति विशेषविहितेन
अण्प्रत्ययस्य बाधात्.

यत् यदा यस्मिन् अश्वमेधं पुरुषमेधं वा तन्वानाः कुर्वाणाः साध्या देवाः स्वस्मिन् यज्ञे पुरुषं पशुम् अश्वभूतं मुख्यं पुरुषं वा अबध्नन् यूये बद्धवन्तः तदानीम् अस्य यज्ञस्य सप्त सप्तसंख्याकानि गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि त्रिः सप्त एकविंशतिसंख्यायुक्ताः परिधयः समिधः च कृताः संपादिता आसन् । ऐष्टिक्यः पञ्चदशभिः सामिधेनीभिर्ऋग्विराधीयमानाः पञ्चदश समिधः एका अनुयाजसमिद्धे भाषारसमिधौ त्रयः परिधयः इति एकविंशतेर्दारुणां संपादनेन इध्मरूपं कृतम् । अथवा अस्य सांस्कृतिकयज्ञस्य गायत्र्यादीनि सप्त च्छन्दांसि परिधय आसन् । ऐष्टिकस्य आहवनीयस्य त्रयः परिधयः । औत्तरवेदिकास्तयः । आदित्यश्च सप्तमः परिधिप्रतिमिधिरूपः । अतः एवाज्ञायते—‘न पुरस्तात् परिदधाति । आदित्यो ह्येवोद्यन् पुरस्ताद् रक्षास्यपहन्ति’ (तै २, ६, ६, ३) इति । त एत आदित्यसहिताः सप्त परिधयः अत्र सप्तच्छन्दोरूपाः । तथा समिधः त्रिः सप्त त्रिगुणितसप्तसंख्याका एकविंशतिः कृताः । ‘द्वादश मासाः पञ्चतर्बन्धय इमे लोका असावादित्य एकविंशः’ (ऐमा १, ३०) इति ध्रुताः पदार्था एकविंशतिदारुयुक्तेध्मत्वेन भाविताः । एषम् इध्मानाम् एकविंशतेर्दारुणां संपादनेन इध्मरूपं कृतम् पूर्वं तु पृथक्त्वेन परिधानकाले परिधिरूपणं कृतम् इति द्रष्टव्यम् । यत् यदा देवाः प्रजापतिप्राणेन्द्रियरूपा यज्ञं तन्वानाः मानसं यज्ञं कुर्वाणाः पुरुषं वैराजं पशुम् अबध्नन् तं पुरुषमेव पशुत्वेन भावितवन्तः । एतदेवाभिप्रेत्य पूर्वत्र पुरुषेण हविषा इत्युक्तम् ।

मूर्ध्नो देवस्य बृहतो अंशवः सप्त सप्ततीः ।

राज्ञः सोमस्याजायन्त जातस्य पुरुषादधि ॥ १६ ॥

मूर्ध्नः । देवस्य । बृहतः । अंशवः । सप्त । सप्ततीः ।

राज्ञः । सोमस्य । अजायन्त । जातस्य । पुरुषात् । अधि ॥ १६ ॥

सर्वस्य यज्ञस्य सोमसाध्यत्वाद् अत्रापि यज्ञे परंपरया सोमसंबन्धं दर्शयितुं सोमः अनया प्रस्तूयते—पुरुषात् यज्ञात्मनः वैराजाद् वा । अधिशब्दः पञ्चम्यर्थानुवादी । जातस्य निष्पन्नस्य सोमस्य राज्ञः सप्त सप्तगुणिताः सप्ततीः सप्ततयः सप्तगुणितसप्ततिसंख्याका अंशवः किरणाः बृहतः महतो देवस्य द्योतनात्मकस्य ‘सहस्रबाहुः पुरुषः’ (१) इत्यादिना निरूपितस्य आविपुरुषस्य मूर्ध्नः सकाशात् अजायन्त उद्भूताः । अयम् अर्थः—द्विविधो हि सोमः बह्वीरूपो देवतारूपश्चेति । तत्र लतारूपस्य सोमस्य स्वसाध्याः प्रकृतिविकृत्यादिभेदेन नानासंख्याकाः प्रकृतिरूपाः अग्निष्टोमादिसप्तसंस्थाः नानासंख्याका विकृतिभेदेन च क्रतवः पुरुषमेधक्रतुनिर्वर्तकनारायणपुरुषस्य शिरसः सकाशाद् उद्भूता इति । कलारूपस्य

तु सोमस्य पुलोके सप्तगुणितसप्ततिसंख्याकाः किरणा निष्पन्नाः । सूर्यस्य तु सहस्रकिरणाः सोमस्य तु दशोपशतसंख्याकाः किरणा देवस्य मूर्ध्नोऽजायन्त इति ।

इति एकोनविंशो काण्डे प्रथमेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ।

‘चित्राणि साकम्’ इति ‘यानि नक्षत्राणि’ इति सूक्तयोर्नक्षत्रदेवताज्यहोमे तद्विहीमे च विनियोगः । ‘अथ नक्षत्राणाम् उपचारं वक्ष्यामः’ (शाक १, १) इति प्रक्रम्य शान्तिकल्पे सूत्रितम् — “एतेषां चैव ऋक्षाणां ध्रुवस्थानोपसादिनाम् । यथावर्णानि पुष्याणि वासांस्वेवानुलेपनम् । ‘इमा आपः’ (अ ९, ३, २३) इत्येतैः षड्भिः प्रतितृहन्तु^४ भगवन्ति नक्षत्राणि इत्येतैर्यथोक्तं^५ कृत्वा । अथाज्यभागान्ते ‘चित्राणि साकं दिवि रोचनानि’ ‘यानि नक्षत्राणि’ (अ १९, ७, ८) इत्याज्यं^६ कृत्वा” (शाक ६, ६, ७) इति, ‘अथ नक्षत्रहवींषि — घृतं कृत्सिकाभ्यः । सर्वबीजानि रोहिष्यं’ इति प्रक्रम्य सूत्रितम् — “क्षीरवृक्षाङ्कुरा अश्विनीभ्याम्^७ । कृष्णतिलाः सर्पिर्मधुमिश्रा^८ भरणीभ्यः । ‘चित्राणि साकं दिवि रोचनानि’ (अ १९, ७), ‘यानि नक्षत्राणि’ (अ १९, ८) इति हुत्वाभयेन (अ १९, १५) उपस्थाय तन्त्रं परिसमापयेत्” (शाक १२, ५) इति च ।

चित्राणि साकं दिवि रोचनानि सरीसृपाणि भुवने जवानि ।

तुर्मिशं^९ सुमतिमिच्छमानो अहानि गीर्भिः सपर्यामि^{१०} नाकम् ॥ १ ॥

चित्राणि । साकम् । दिवि । रोचनानि । सरीसृपाणि । भुवने । जवानि ।

तुर्मिशम् । सुमतिम् । इच्छमानः । अहानि । गीःऽभिः । सपर्यामि^{१०} । नाकम् ॥ १ ॥

चित्राणि चायनीयानि नानावर्णानि वा दिवि द्योतमाने स्वर्गे साकम् सह रोचनानि रोचमानानि दीप्यमानानि । ‘अनुदात्तेतश्च हलादेः’ (पा ३, २, १४९) इति युच्प्रत्ययः । भुवने भुवलोके अन्तरिक्षे सरीसृपाणि पुनःपुनः सर्पन्ति । सृपेर्यङ्गुलुगन्तात् पचाद्यच् । ‘न धातुलोप आर्धधातुके’ (पा १, १, ४) इति लघूपधगुणाभावः । सरीसृपाणि इत्यनेन विलम्बगमनप्रतीतावाह— जवानि शीघ्रगामीनि अनुक्षणम्^९ आवर्तमानानि अहानि प्रत्यहम् एकैकनक्षत्रसङ्गावाद् अहःशब्देन नक्षत्राण्युच्यन्ते । नाकम् । कम् सुखम् अकं दुःखम् न विद्यते अकं दुःखं यस्मिन् स नाकः स्वर्गः । ‘नभ्राणपात्’ (पा ६, ३, ७५) इति नभ्रो मलोपाभावेन निपातितः । नाकं स्वर्गलोकम् । आसितानि इत्यध्याहारः । पुलोकावस्थितानि नक्षत्राणि गीर्भिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः मन्त्रकरणकैर्हविर्भिर्वा सपर्यामि । सपर्यतिः परिचरणकर्मा^{१०} । परिचरामि । किमर्थं तद् आह—

१. गृह्णति S’.

२. तन्त्रैर्यथोक्तम् S’.

३. नक्षत्राणि अभयेनोपस्थाज्यं S’.

४. क्षीरवृक्षाङ्कुरा अश्वयुग्भ्याम् Bol.

५. सर्पिर् नास्ति S’.

६. तुर्मिशं WM.;

जुष्टार्थिं R.W. वैप १, १४८९ c ङ.

७. घृ. R.W. वैपु. शंपा. सात. सपर्यामि; C₃. सपर्यामि.

८. घृ. मंपा. वैपु. शंपा. सपर्यामिं.

९. अनुक्षणम् S’.

१०. परिचरणकर्मा परिचरण-

कर्मा S’.

तुर्मिशाम्' इति । तुर्मयो हिंसकाः हिंसाकारिणः तान् इयति तनूकरोतीति तुर्मिशा । तुर्वतेर्हिंसार्थाद् औणादिको मिप्रत्ययः^१ । 'लोपो व्योः' (पा ६,१,६६) इति बलोपः । शो तनूकरणे इत्यस्माद् 'आतोनुसर्गे कः' (पा ३,२,३) । यद्वा तुरो हिंसकान् मिषति स्पर्धते हिनस्तीति तुर्मिशा । मिष स्पर्धायाम् इत्यस्माद् मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः^२ । मूर्धन्यस्य तालव्यादेशश्छान्दसः । एवंविधव्युत्पत्तिदर्शनाद् 'अनवग्रहः' । बाधकनिवारयित्रीं सुमतिम् शोभनाम् अनुग्रहबुद्धिम् इच्छमानः इच्छन् कामयमानः । 'लक्षणहेत्वोः' (पा ३,२,१२६) इति हेतौ शानच्प्रत्ययः । दुःखनिवारकनक्षत्रानुग्रह- बुद्धयेषणाद्धेतोरित्यर्थः । एवम् अस्मिन् मन्त्रे सर्वाणि नक्षत्राणि संघशः प्रार्थितानि ।

अथ उत्तराभिर्ऋग्मिध्रतसृभिः कृत्तिकादीनि नक्षत्राणि प्रत्येकं प्रार्थ्यन्ते —

सुहवमग्ने^३ कृत्तिका रोहिणी चास्तु भद्रं मृगशिरः शमार्द्रा^४ ।

पुनर्वसू सूनृता चारु पुष्यो^५ भानुराश्लेषा अर्यनं मघा मे ॥ २ ॥

सुऽहवम् । अग्ने । कृत्तिकाः । रोहिणी । च । अस्तु^६ । भद्रम् । मृगऽशिरः । शम्^७ । आर्द्रा । पुनर्वसु इति पुनःऽवसू । सूनृता । चारु । पुष्यः^८ । भानुः । आऽश्लेषाः । अर्यनम् । मघाः । मे ॥

हे अग्ने कृत्तिकाः । कृत्तिकानक्षत्रस्य आग्नेयत्वाद् अग्निः संबोध्यते । एवम् उत्तरेषां रोहिण्यादीनां नक्षत्राणां तत्तद्देवता भावनीया इति ज्ञापयितुं^९ प्रथमम् अग्नेर्निर्देशः । तेजःप्रदेशोपाधिबहुत्वापेक्षया कृत्तिका इति बहुवचनम् । बहुप्रदेशाभि- मानिनो नक्षत्रस्य ऐक्यात् सुहवम् अस्त्विति एकवचनम् । एवम् उत्तरेषु नक्षत्रेषु द्विवचनं बहुवचनं च प्रदेशोपाधिभेदाद् इत्यवगन्तव्यम् । कृत्तिका- नक्षत्रं सुहवम् सुष्टु आह्वातुम् अहम् अस्तु भवतु । स्वदोषांशं परित्यज्य अस्मदनुकूलं भवत्वित्यर्थः । रोहिणी रोहिणीनक्षत्रं च हे प्रजापतिदेवते सुहवम् अस्तु । मृगशिरः मृगस्य शिर इव प्रतीयमानम् एतत्संज्ञकं नक्षत्रम् हे सोम भद्रम् भन्दकीयं मङ्गलप्रदं भवतु । आर्द्रा नक्षत्रं रुद्रदेवत्यं शम् सुखकारि भवतु । पुनर्वसू एतत्संज्ञकम् अदितिदेवताकं सूत्रता । प्रियसत्यात्मिका वाक् सूनृतेत्युच्यते । सा सर्वत्र भवतु वाक्प्रदं भवत्वित्यर्थः । पुष्यः तिष्यः बार्हस्पत्यः चारु श्रेयःप्रदम् । अस्तु इति योज्यम् । आश्लेषाः सर्पदेवत्यं नक्षत्रं भानुः दीप्तिः । दामाभ्यां नुः (पाठ ३,३२) इति नुः । दीप्तिप्रदम् । मघाः पितृदेवत्यं एतत्संज्ञकं नक्षत्रं मे मम अयनम् गन्तव्यं स्थानम् । भवत्वित्यर्थः ।

पुष्यं पूर्वा फल्गुन्यौ चात्र हस्तश्चित्रा शिवा स्वाति^{१०} सुखो मे अस्तु ।

१. वैतु. मंपा. २. उभयथापि स्वरो दुरुपपादः. ३. 'विषाण्यु' S'. ४. 'नाद् S'.
 ५. सुहवं मे RW. ६. सम्राद्रा A,B; सम्राद्रा Dc; सम्रा^१ > सम्रा^१ Ca,S^m,Dc.
 ७. 'पुष्यो P^३,M; चारु पुष्यो RW. ८. अस्तु J. ९. सम P,P^२,J. १०. पुष्यः
 P. ११. ज्ञापयित्री S'. १२. स्वाती V,K,S, सा.; स्वातिः RW.

राधे' विशाखे' सुहवानुराधा ज्येष्ठा' सुनक्षत्रमरिष्ट' मूलम् ॥ ३ ॥

पुण्यम् । पूर्वा । फल्गुन्यौ । च । अत्र । हस्तः । चित्रा । शिवा । स्वाति । सुखः । मे । अस्तु । राधे । विशाखे । सुहवा । अनुश्राधा । ज्येष्ठा । सुनक्षत्रम् । अरिष्ट । मूलम् ॥

पूर्वा पूर्वे फल्गुन्यौ अर्थमदेवत्यम् एतत्संज्ञकं पुण्यम् अस्तु । अत्र अस्मिन् नक्षत्रगणे फल्गुन्यौ उत्तरे च भगदेवत्यम् एतन्नक्षत्रं च । पुण्यम् इति अनुषङ्गः । हस्तः सावित्रः पुण्यप्रदोस्तु । चित्रा ऐन्द्री शिवा मङ्गलकारिणी । स्वाती वायव्या मे मम सुखा भरतु । राधे विशाखे इति पदद्वयं विशाखानक्षत्रवाचि । राधासंज्ञकं विशाखासंज्ञकं च एकं नक्षत्रम् ऐन्द्राङ्गं सुहवति सुहवं भवत्विति लिङ्गवचनविपरिणामेन योज्यम् । अनुराधा राधे अनु राधयोः पश्चाद्भावि एतन्नामकं मैत्रं नक्षत्रं सुहवा सुष्ठु आह्वातुम् अर्हा । ज्येष्ठा ऐन्द्री च सुहवा । विष्वक्नक्षत्रस्य मूलसंज्ञां निर्वक्ति अरिष्टमूलम् इति । मूलमिति नक्षत्रस्य रूढं नाम न भवति किं तु यौगिकं सर्वेषाम् अरिष्टानां पादभेदेन पितृमातृस्वधननाशानां निदानम् । अरिष्टमूलम् इति वक्तव्ये मूलम् इति एकदेशेन व्यपदिशन्ति सत्यभामा भामेतिवत् । तादृशम् अरिष्टनिदानं मूलसंज्ञकं पितृदेवत्यं सुनक्षत्रम् शोभननक्षत्रं मम श्रेयःप्रदं भवतु ।

अन्नं पूर्वा रासतां मे अषाढा ऊर्जं देव्युत्तरा आ वहन्तु ।

अभिजिन्मै रासतां पुण्यमेव श्रवणः श्रविष्ठाः कुर्वतां सुपुष्टिम् ॥ ४ ॥

अन्नम् । पूर्वा । रासताम् । मे । अषाढाः । ऊर्जम् । देवी । उत्तराः । आ । वहन्तु । अभिजित् । मे । रासताम् । पुण्यम् । एव । श्रवणः । श्रविष्ठाः । कुर्वताम् । सुपुष्टिम् ॥

पूर्वा अषाढाः । तेजःप्रदेशबहुत्वापेक्षया बहुवचनम् । पूर्वाषाढाः अप्देवत्याः मे मह्यम् अन्नम् अदनीयं भोग्यं रासताम् ददतु । रातेर्लोटि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । बहुलग्रहणाद् अलेद्यपि 'सिब्वहुल्म' (पा ३,१,३४) इति सिप् । 'आत्मनेपदेष्वनतः' (पा ७,१,५) इति झस्य अदादेशः । यद्वा रास्त् शब्दे । आत्मनेपदी । अनेकार्थत्वाद् धातूनाम् अत्र रासतिर्दानार्थं । नक्षत्रविषय्या एकवचनम् । देवी देव्यः । बहुवचनस्य एकवचनम् आदेशः । उत्तराः अषाढाः वैश्वदेव्यः ऊर्जम् बलकरम् अन्नम् 'अन्नरसम् आ वहन्तु' अस्मदभिमुखं प्रापयन्तु । अभिजित् अभिजयसाधनं ब्रह्मदेवत्यं नक्षत्रं मे मम पुण्यमेव रासताम् प्रयच्छतु पूर्ववद् रातेर्लोटि 'बहुलं छन्दसि (पा २,४,७३)

१. राधे RW.; वैप १,२६६१ C द्व. २. 'रिष्टं RW. ३. वैतु. मंपा. ४. प्रादि-समासे स्वरः? ५. रासतां RW. ६. अषाढा C; अषाढा D. ७. देव्युत्तरं A, B^b, C, D, R, S^m, K^m, Dc, Cs, WM.; वै सुत्तरं RW. ८. पूर्वाः इति न्याय्यं तु. सा. उत्तराः इति च. ९. अषाढाः P^२. १०. देहि । उत्तरे P, P^२, J. ११. कुर्वताम् P. १२. ददातु S'. १३. अन्नरसनावहं S'.

इति शपो लुगमावः । पूर्ववत् सिवात्मनेपदे । रासतेर्वा रूपम् । भ्रवणः विष्णुदेवत्यः
श्रविष्ठाः धमिष्ठा वासव्यश्च सुगुष्टिम् शोभनां पुष्टिं पशुपुत्रादिपोषं कुर्वताम् ।

आ मे महच्छतभिषग् वरीय आ मे द्रया प्रोष्ठपदा सुशर्म ।

आ रेवतीं चाश्वयुजौ भगं म आ मे रयि भरण्य आ वहन्तु ॥ ५ ॥

आ । मे । महत् । शतऽभिषक् । वरीयः । आ । मे । द्रया । प्रोष्ठपदा । सुशर्म ।

आ । रेवतीं । च । अश्वयुजौ । भगम् । मे । आ । मे । रयिम् । भरण्यः । आ । वहन्तु ॥ ५ ॥

शतभिषक् शतविशाखा ऐन्द्री वरीयः उरुतरम् । 'प्रियस्थिर' (पा ६,४,१५७) इत्या-
दिना उरुशब्दस्य ईयसुनि च् आदेशः । उरुतरं फलं मे मम आ वहत्' आवहतु ।
वहेल्लेटि अडागमः । द्रया द्विप्रकारा । ङीपः स्थाने व्यत्ययेन टापप्रत्ययः ।
प्रोष्ठपदा अजैकपादेवत्या पूर्वाभाद्रपदा अहिर्बुध्न्यदेवत्या उत्तराभाद्रपदा च सुशर्म
शोभनं^३ सुखं^३ गृहं^३ वा मे आ वहत् इति क्रियानुषङ्गः । रेवती पौष्णी मे मम भगम्
भाग्यम् आ वहतु । अश्वयुजौ अश्विदेवत्यौ आ वहताम् इति । भरण्यः याम्यो
मे मम रयिम् धनम् आ वहन्तु प्रापयन्तु । द्वितीय आकारः पूरणः ।

इति प्रथमेऽनुवाके अष्टमं सूक्तम् ।

'यानि नक्षत्राणि' इति सूक्तस्य नक्षत्रहोमे पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।

यानि नक्षत्राणि दिव्यं^१ अन्तरिक्षे^२ अप्सु भूमौ यानि नगेषु दिक्षु ।

प्रकल्पयंश्चन्द्रमा^३ यान्येति सर्वाणि ममैतानि शिवानि सन्तु ॥ १ ॥

यानि । नक्षत्राणि । दिवि । अन्तरिक्षे । अप्सु । भूमौ । यानि । नगेषु । दिक्षु ।

प्रऽकल्पयन्^४ । चन्द्रमाः । यानि । एति । सर्वाणि । मम । एतानि । शिवानि । सन्तु ॥ १ ॥

दिवि एलोके अन्तरिक्षे मध्यमलोके अप्सु उदकेषु भूमौ पृथिव्यां नगेषु पर्वतेषु
दिक्षु च यानि नक्षत्राणि दृश्यन्ते एलोके देवतात्मना अन्तरिक्षे तेजोमण्डलाकारेण
अप्सु प्रतिबिम्बनेन । उदये च अस्तमयकाले च भूमिसमानदेशे पर्वतसमानप्रदेशे
च प्रतीतेर्भूमिः^५ पर्वताश्च अधिकरणत्वेन^६ उच्यन्ते । दिक्षु प्रतीतिस्तु स्फुटा । चन्द्रमाः
यानि नक्षत्राणि प्रकल्पयन् प्रकर्षेण कल्पयन्^७ संभोगसमर्थानि कुर्वन् प्रोत्साहयन्
एति प्राप्नोति एतानि सर्वाणि नक्षत्राणि मम शिवानि सुखकराणि सन्तु भवन्तु ।

अष्टाविंशानि शिवानि शुग्मानि सह योगं भजन्तु मे ।

१. वैतु. मंपा.

२. 'कुंज्या S'.

३. प्राक्सिमासे स्वरः ?

४. दिव्यं^१ अन्त^२

A, B, C, R, S^३.

५. तु. RW. वैतु. मंपा. सात. प्रकल्पयन्^४.

६. तु. मंपा. वैतु. मंपा.

प्रऽकल्पयन्.

७. 'मि S'.

८. 'करणेन S'.

९. प्रकल्पयन् S'.

योगं प्र पद्ये क्षेमं च क्षेमं प्र पद्ये योगं च नमोहोरात्राम्यामस्तु ॥ २ ॥

अष्टाऽविंशानि । शिवानि । शम्मानि । सह । योगम् । भजन्तु । मे ।

योगम् । प्र । पद्ये । क्षेमम् । च । क्षेमम् । प्र । पद्ये । योगम् । च । नमः । अहोरात्राम्याम् । अस्तु ॥

अष्टाविंशानि प्रत्येकम् अष्टाविंशतेः संख्यायाः पूरणानीति सर्वाणि अष्टाविंशानीत्युक्तम् । पूरणार्थे उद्प्रत्यये कृते 'ति विंशतेर्दिति' (पा ६, ४, १४२) इति तिशब्दस्य लोपः । 'द्यष्टनः संख्यायाम्' (पा ६, ३, ४७) इति अष्टशब्दस्य आत्वम् । 'कृत्तिकेत्यादीनि भरणीत्यन्तानि' शिवानि सुखदर्शनानि शम्मानि । सुखनामैतत् । सुखप्रदानि तानि सर्वाणि नक्षत्राणि मे मर्त्यं मम फलं दातुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य' (पा २, ३, १४) इति चतुर्थी । सहयोगम् सहभावम् ऐकमर्त्यं भजन्तु प्राप्नुवन्तु । नक्षत्राणां मर्त्यं सहयोगाद् अहं योगम् । अलब्धवस्तुप्राप्तिर्योगः । तं प्र पद्ये पूर्वम् अलब्धानि वस्तूनि नक्षत्रप्रसादाद्भवेय । क्षेमम् । लब्धवस्तुपरिपालनं क्षेमः । तं च प्र पद्ये । क्षेमस्य अन्वाचयशिष्टत्वेन अप्राधान्यशङ्कां वारयितुं तत्प्राधान्येन पुनराह— क्षेमं प्र पद्ये योगं चेति । अनेन योगक्षेमयोः प्राधान्यम् । अहनि रात्रौ च नक्षत्राणां संचरणात् तयोरानुकूल्यकरणं नमोहोरात्राम्याम् अस्त्विति । अहश्च रात्रिश्च । 'अहः-सर्वैकदेश' (पा ५, ४, ८७) इति अच् समासान्तः । ताभ्यां नमः नमस्कारोस्तु ।

'स्वस्तितं मे' सुप्रातः सुसायं सुदिवं सुमृगं सुशकुनं मे' अस्तु ।

सुहवमग्ने स्वस्त्यं मर्त्यं गत्वा पुनरायाभिनन्दन् ॥ ३ ॥

स्वस्तितम् । मे । सुप्रातः । सुसायम् । सुदिवम् । सुमृगम् । सुशकुनम् । मे । अस्तु ।

सुहवम् । अग्ने । स्वस्ति । अमर्त्यम् । गत्वा । पुनः । आर्यं । अभिनन्दन् ॥ ३ ॥

पूर्वमन्त्रे योगक्षेमप्रपदनं प्रार्थितं तद् विशिनष्टि—मे मम तत् वक्ष्यमाणं स्वस्ति इत्यविनाशिनाम् । अविनश्वरं तत् फलं भवतु । सुप्रातः प्रातःकालः शोभनः सुखो भवतु । प्रातरादिशब्दैः सह सुशब्दः समृद्धयर्थे समस्यते । स समासः अव्ययीभावः । प्रातःकालाः सुकारित्वेन समृद्धा भवन्तु । सुसायम् सायंकाला अपि सुखाः समृद्धाः । सुदिनम् दिनशब्दः अहोरात्रपरः । सुखानि

१. कृत्तिकेत्यादीनि भरणी नास्ति S'. २. वैतु. मंपा. ३. स्वस्तितं मे S^m; स्वस्तितं मे > स्वस्तितं मे > स्वस्तितं मे Dc; स्वस्ति तन्मे K, K^m, V, सा.; स्वस्तमितं मे RW. ४. तु. RW. सुप्रातः प्रमृ. च. वैतु. शंपा. सात. सुशकुनं मे. ५. स्वस्त्यं १° C, D, K, K^m, S^m, Dc; स्वस्त्यं मर्त्यं RW. वैप १, ३८२ b द्र. ६. स्वस्तितम् > स्वस्ति । तम् P^१; स्वस्ति । तम् K. ७. तु. मंपा. D, L च. वैतु. शंपा. सुशकुनम्. ८. जायां P, WM; आ° WM. ९. नाशनाम S'. १०. सुप्रातसुदिवयोः बहुव्रीहवत्प्रत्ययान्तत्वमपि न्यार्यं द्र. तु. (पा ५, ४, १२०).

अहानि सुखा रात्रयश्च । सुमृगम् मृगा हरिणादयः अर्थार्थम् अनुकूले नक्षत्रे गच्छतो मम भाविकफलसूचकत्वेन अनुकूलगतिष्वेष्टायुक्ता भवन्तु । एवं सुचक्रुणम् शक्रुणाः काकादयः स्वर्गगतिष्वेष्टादिभिः अनुकूला मे सन्तु । एवं नक्षत्राणि संप्रार्थ्यं नक्षत्राधिदेवताः प्रार्थयते । हे अग्ने कृत्तिकानक्षत्रदेवताऽग्निः तदुपलक्षिताः सर्वनक्षत्रदेवता यूयं सुहवम् सुष्टु आह्वातुमर्हम् अमर्त्यम् अमरणधर्माणम् भवि-
नश्वरं पुलोकं स्वस्ति क्षेमेण गत्वा अभिनन्दन् हविःप्रदातृन् अभिलक्ष्य हृष्यन् पुनः आय आगच्छ । प्रत्येकविषयया एकवचनम् । केवलोऽग्निरेव वा संबोध्यते । हे अग्ने सुहवम् सुष्टु हविः । तत्तद्देवताहं हविः अमर्त्यम् अमरणधर्मकं तत्तन्न-
क्षत्रदेवतासंबंधं स्वस्ति क्षेमेण गत्वा अन्तर्णीतण्यर्थः । गमयित्वा पुनः अस्मान् अभिनन्दन् आय आगच्छ । इ गतौ । भौवादिकः । आहपूर्वस्य लोटि हौ रूपम् ।

अनुह्वं परिह्वं परिवादं परिक्ष्वम् ।

'सर्वैर्मे रिक्तकुम्भान् परां तान्तसवितः' सुव ॥ ४ ॥

अनुह्वम् । परिह्वम् । परिवाद्दम् । परिक्ष्वम् ।

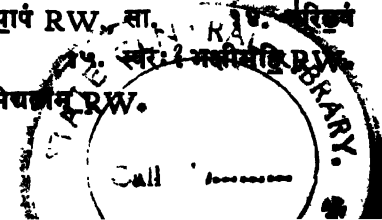
सर्वैः । मे । रिक्तकुम्भान् । परां । तान् । सवितः । सुव ॥ ४ ॥

अनुकूले नक्षत्रे धनार्थं गच्छतः पुरुषस्य भाविकार्यप्रतिबन्धकानि पञ्चा-
दाहानादीनि दुर्निमित्तानि । तेषां निवारणम् आशास्ते । अनुह्वम् पुरो गच्छतः पुरुषस्य नाम गृहीत्वा पञ्चाङ्गागावस्थायिना पुरुषेण आह्वानम् अनुह्वः । परितः पार्श्वद्वये आह्वानं परिह्वः । पुरुषभाषणं परिवादः । परितः सर्वतः क्षवः क्षुतं परिक्ष्वः । अथवा वर्जनार्थं परिशब्दाः । वर्जिते प्रदेशे पुरोभागलक्षणे क्षुतं क्षवः परिक्ष्वः । रिक्तकुम्भाः शून्यकलशाः । तान् उक्तान् अनुहवादीन् दुर्निमित्तदोषान् मे मम कार्यार्थं गच्छतो हे सवितः सर्वस्य प्रसवितः अनुह्वातर्देव सर्वैः नक्षत्रदेवैः सहितः सन् परा सुवः पराकुरु । षू प्रेरणे । तौदादिकः ।

अपपापं परिक्ष्वं पुण्यं मक्षीमहि क्ष्वम् ।

'शिवा ते पाप नासिकां पुण्यगश्चाभि मेहताम्' ॥ ५ ॥

१. प्रादिसमासे स्वरः ? २. 'देवस्य हं हविः मर्त्यं S'. ३. परिक्ष्वम् D; परिह्वम् C, R, B^h, C_s; परिक्ष्वम् वै २०, ४६, १. ४. सर्वैर्णि रिक्तकुम्भान्यारात्तासवितः RW. ५. सुवः A, D, S^m.
† परा A, B^h, C, D, R, S^m, C_s; परा WM.; परा > परा Dc.
६. परिह्वम् P, J. ७. परातान् P, J. ८. रूभाषणं S'. ९. वर्जिते S'. १०. सः S'. ११. वैतु. मंपा. १२. हु S'. १३. अप पापं RW. सा. १४. परिक्ष्वं C, R, B^h, C_s; परिह्वं > परिह्वं Dc; परिक्ष्वं वै २०, ४६, २.
१५. क्ष्वम् वै. १७. शिवमात्राय नासिकां पुण्यगन्धीनि मेहताम् RW.

अपऽपापम् । परिऽक्ष्ववम्^१ । पुण्यम् । भक्षीमहि^२ । क्षवम्^३ ।

शिवा । ते । पाप^४ । नासिकाम^५ । पुण्यऽगः । च । अभि । मेहताम्^६ ॥ ५ ॥

अत्रापि दुर्निमित्तदोषपरिहार आशास्यते — पापम्^४ पापावहम् अहितनिमित्तं परिक्ष्ववम् ऋष्टप्रदेशे क्षुतम् अप^५ । उपसर्गभूतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । अपगमयेम । न केवलम् अहितनिवारणं किं तु क्षवम् दुर्निमित्तरूपं क्षुतं पुण्यम् भेयस्करं भक्षीमहि लप्सीमहि । भज सेवायाम् । आशीर्लिङ्गि कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् । 'एकाच उपदेशेनुदात्तात्' (पा ७, २, १०) इति इदप्रतिषेधः । उत्तरार्धम् ऋत्विग्वचनम् । 'चनार्थं प्रयास्यतः पुरुषस्य पथि शिवागमनं शिवादर्शनं तद्व्यनिभ्रवणं नपुंसकदर्शनं च निषिद्धम् । तत्परिहारायाह — हे पुरुष शिवा । क्रोष्टुनामैतत् । नियतं^७ स्त्रीलिङ्गम् । विरुद्धं शब्दायमानापि शिवा ते तव गच्छतः पापनाशिका^८ दुर्निमित्तदोषनिवारिका भवतु । तथा पण्डकः^९ नपुंसकः पुरुषश्च अभिमेधताम्^{१०} प्रोत्साहयतु । स्वदर्शनस्पर्शनादिदोषं^७ परिहार्यं त्वत्कार्यसिद्धयनुकूलो^८ भवतु । मेघु संगमे । भौवादिकः । अभिमेधनं नाम प्रोत्साहनम् इति अणस्तम्बेनोक्तम् — 'पत्नयोभिमेधन्ते'^९ (३ णश्रौ २०, १८, ५) इति ।

इमा या ब्रह्मणस्पते विषूचीर्वात ईरते ।

सुग्रीचीरिन्द्र ताः कृत्वा मह्यं शिवर्तमास्कृधि^{१०} ॥ ६ ॥

इमाः । याः । ब्रह्मणः । पते । विषूचीः । वातः । ईरते ।

सुग्रीचीः । इन्द्र । ताः । कृत्वा । मह्यम् । शिवर्तमाः । कृधि ॥ ६ ॥

हे ब्रह्मणस्पते । उत्तरार्धे इन्द्रेति निर्देशात् तस्य विशेषणम् एतत् । ब्रह्मणः मन्त्रसंघस्य पते स्वामिन् सर्वमन्त्रप्रतिपाद्य इन्द्र इमाः परिदृश्यमाना याः प्राच्यादिदिशः कर्म । वातः वात्यारूपो वायुः विषूचीः विष्वगञ्चना^{११} ईरते ईरते । यथा प्राच्यादिदिग्बिभागो न भवति तथा परिभ्रमयतीत्यर्थः । प्राची वा प्रतीचीवत् प्रतीयते प्रतीची वा प्राचीवत् प्रतीयते अन्यदिगात्मना वा प्रतीयते तथा व्यामोहयतीति यावत् । महाघाते वाति एवं भवतीति प्रसिद्धिः । विषूचीरिति । विषुशब्दोपपदाद् अञ्जतेः क्तिन् । 'अञ्जतेष्वोपसंख्यानम्' (पा ४, १, ६) इति ङीप् । 'अचः' (पा ६, ४, १३८) इति अकारलोपे 'चौ' (पा ६, ३, १३८) इति दीर्घः । ईर गतौ । आदादि-कोनुदात्तेत् । 'बहुलं छन्दसि' (पा २, ४, ७३) इति शपो लुगभावः । हे इन्द्र ता विषूचीर्दिशः

१. परिऽक्ष्ववम् P. २. क्षवम् P. ३. वेप १, १७९५ १, १७ ४. तु. सा.; वैतु. मे । इताम् P, P^३, J.. ५. वैतु. मंपा. ६. चनार्थं प्रयास्यतः पथि शिवागमनं शिवा क्रोष्टुनामैतत् । दर्शनं तद्व्यनिभ्रवणं नपुंसकदर्शनं च निषिद्धं तत्परिहारायाह... नियतं S'. ७. स्वदर्शनस्पर्शनादिदोषं S'. ८. तत्कार्यं S'. ९. तद्व्यनिभ्रमि S'. १०. 'माहृधि B. ११. विष्वगच S'.

सध्रीचीः सहाश्रना यथास्थितप्रदेशावस्थाधिनीः कृत्वा मह्यं मद्दर्शं शिवतमाः अत्यर्थं
सुखकारिणीः कृधि कुरु । सहपूर्वाद् अञ्जतेः किञ्चि 'सहस्य सन्निः' (पा ६,१,९५) इति
सभ्रयादेशः ।

सप्तमो मन्त्रो यजूरूपः पठ्यते—

स्वस्ति नो अस्त्वभयं नो अस्तु नमोहोरात्राम्यामस्तु ॥ ७ ॥

स्वस्ति । नः । अस्तु । अभयम् । नः । अस्तु । नमः । अहोरात्राम्याम् । अस्तु ॥ ७ ॥

नः अस्माकम् । स्वस्ति इत्यधिनाशिनाम । तद् अस्तु । अभयम् भयरा-
हित्यं च नः अस्माकम् अस्तु । भयादिकं तु अहनि रात्रौ वा संभवतीति
तत्परिहारायाह— नमोहोरात्राम्याम् । अह्ने रात्रये च नमः नमस्कारोस्तु ।

इति प्रथमेनुवाके नवमं सूक्तम् ।

प्रत्यहं कर्तव्ये रात्रौ वासगृहप्रापणकर्मणि शर्कराप्रक्षेपानन्तरं 'शान्ता द्यौः'
इति शान्तिसूक्तं जपेत् । 'अथातो रात्रिसूक्तानां' विधिम् अनुक्रमिष्यामः' इति प्रक्रम्य
उक्तं परिशिष्टे— " 'त्र्यायुषम्' (शौ ५,२८,७) इति रात्रे रक्षां कृत्वा । 'असपत्नम्' (शौ १९,
१६) इति शर्करा अभिमन्त्र्य अङ्गुष्ठात् प्रदाक्षिणं प्रतिदिशं क्षिपेत् । 'शान्ता द्यौः' इति
जपित्वा राजानं वासगृहं नयेत्" (अप ४,५,१;१२-१४) इति ।

पिष्टरात्रिकल्पेपीदं^१ शान्तिसूक्तं विनियुक्तम् । (तु. अप ६,२,६)

अस्य सूक्तस्य शान्तिप्रतिपादकत्वेन शान्तिगणे पाठाद् 'आयुष्यः शान्तिः
स्वस्तिगण ऐरावत्याम्' (शां १८,८) इति ऐरावत्यादिषु विनियोगो द्रष्टव्यः ।

शान्ता द्यौः शान्ता पृथिवी शान्तमिदमुर्वं^२ शान्तरिक्षम् ।

शान्ता उदन्वतीरार्पः शान्ता नः सन्त्वोर्षधीः ॥ १ ॥

शान्ता । द्यौः । शान्ता । पृथिवी । शान्तम् । इदम् । उरु । अन्तरिक्षम् ।

शान्ताः । उदन्वतीः । आर्पः । शान्ताः । नः । सन्तु । ओर्षधीः ॥ १ ॥

अस्मिन् सूक्ते सर्वतः शान्तिः प्रतिपाद्यते । 'या तेनोच्यते सा देवता' (ऋअ १,२,५)
इति न्यायात् शान्तिरेव देवता । शान्तिर्नाम अनिष्टपरिहारेण सुखकारिरूपता ।
अतोत्र शान्तिकारिणः पदार्थविशेषान् आह शान्ता द्यौः इत्यादिना । द्यौः

१. रात्री° S'.

२. पिष्टपिष्टरात्रे कल्पे° S'.

३. 'मुर्वंशान्त°

पुच्छोक्तः शान्ता अस्तु । शम् उपशमे । कर्तरि कप्रत्ययः । दोषानां शमयित्री स्वगिबन्धनोपद्रवशमनेन अस्य सुखकारिष्यस्त्वित्यर्थः । एवम् उत्तरत्रापि । श्विषी प्रथिता भूमिः शान्ता अस्तु । इदं परिदृश्यमानम् उरु विस्तीर्णम् अन्तरिक्षम् अन्तरा शान्तं मध्यमलोकः शान्तम् अस्तु । उदन्वतीः उदन्वान् उदकवान् उदधिः । 'उदन्वान् उदधी च' (पा ८,२,१३) इति उदकशब्दाद् मतुपि उदन्भावो निपात्यते । 'तत्र भवः' (पा ४,३,५३) इति भवार्ये अष् । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति आदिबृद्धेरभावः । 'कार्ये वा कारणशब्दः' । 'वा छन्दसि' (पा ६,१,१०६) इति यष्वादेशभावे पूर्वसवर्णदीर्घः । ता अपः शान्ताः सन्तु ओषधीः ओषः पाको धीयते आस्त्विति ओषध्यः । ता नः शान्ताः सन्तु ।

शान्तानि पूर्वरूपाणि शान्तं नो अस्तु कृताकृतम् ।

शान्तं भूतं च भव्यं च सर्वमेव शमस्तु नः ॥ २ ॥

शान्तानि । पूर्वरूपाणि । शान्तम् । नः । अस्तु । कृतऽअकृतम् ।

शान्तम् । भूतम् । च । भव्यम् । च । सर्वम् । एव । शम् । अस्तु । नः ॥ २ ॥

पूर्वरूपाणि कार्यापेक्षया पूर्वरूपाणि कारणावस्थापन्नानि वस्तूनि कृताकृतम् कृतं कार्यजातम् अकृतम् अनिष्पन्नं नित्यं मे^१ मदर्थं शान्तानि यद्वा मदीयानि पूर्वरूपाणि पूर्वाणि रूपाणि दुष्कृतफलभूतानि प्राक्तनानि जन्मानि शान्तानि सन्तु । पूर्वेषु जन्मसु तत्तत्कर्मणो भोगादेव तत्कृतानिष्ठाभावः अतः किमिति एषां शान्तित्वाशासनम् इति । नैष दोषः । प्राक्तनजन्मापादकस्य कर्मणोऽभावेऽपि तत्तज्जन्मकृतदुष्कृतकर्मण उत्तरत्र तिर्यगादिजन्मप्रापकत्वे तत्परिहाराय तच्छान्तिराशास्या । तथा मे मदीयं कृताकृतम् । इह कृतशब्देन सम्यग् अनुष्ठितं कर्म न विवक्ष्यते किं तु विरुद्धम् आचरितम् अकृतम् अननुष्ठितं स्वाभ्रमविहितं कर्म नित्यनैमित्तिकरूपम् । तद् उभयं शान्तम् अस्तु । 'केन नश्विशिष्टेनानम्' (पा २,१,६०) इति कृतशब्दः अकृतेन समस्यते । विरुद्धाचरणविहितानाचरणयोः पतनहेतुत्वं स्मर्यते—

'विहितस्याननुष्ठानाभिन्दितस्य च सेवनात् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनम् ऋच्छति ॥' (प्रायश्चित्तविवेक) इति ।

भूतम् उत्पन्नं भव्यम् भविष्यत् । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । तद् उभयं शान्तम् । किं बहुना । सर्वम् कालत्रयावच्छिन्नम् उक्तम् अनुक्तं च सर्वं नः अस्माकं 'शम् दोषशमयित्' सुखमेव अस्तु भवतु ।

१. कार्यो वा कारणशेषः S'।
शमयि S'।

२. चेतु. मंपा.

३. शदोष

इयं या परमेष्ठिनी वाग् देवी ब्रह्मसंशिता ।

ययैव संसृजे' घोरं तयैव शान्तिरस्तु नः ॥ ३ ॥

इयम् । या । परमेऽस्थिनी । वाक् । देवी । ब्रह्मसंशिता ।

यया । एव । संसृजे । घोरम् । तया । एव । शान्तिः । अस्तु । नः ॥ ३ ॥

परमे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठिनी परमेष्ठिनो ब्रह्मणः पत्नी वा । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (पा ६, ३, १४) इति सप्तम्या अलुक् । ब्रह्मसंशिता ब्रह्मभिर्मन्त्रैः सम्यग् उत्सेजिता' सकलवैदिकवाक्यप्रतिपादितस्वरूपा इयं विद्वद्भिः स्वात्मभूतेन सम्यग् अनुभूयमाना या वाग्देवी वर्तते ययैव वाग्देव्या घोरम् परेषाम् अरुन्तुदं बचः शापादिरूपं संसृजे सृष्टम् उच्चरितं तयैव वाचा नः अस्मदर्थं शान्तिरस्तु 'वाचा सृष्टस्य' घोरकर्मणः शान्तिर्भवतु । 'यद् वाचा अनर्थजातम्' उत्पन्नं तदेव स्वकृतम् अनर्थ परिहरत्वित्यर्थः । एवम् उत्तरयोर्मन्त्रयोरपि योज्यम् ।

इदं यत् परमेष्ठिनं मनो वां' ब्रह्मसंशितम् ।

येनैव संसृजे' घोरं तेनैव शान्तिरस्तु नः ॥ ४ ॥

इदम् । यत् । परमेऽस्थिनम् । मनः । वाम् । ब्रह्मसंशितम् ।

येन । एव । संसृजे । घोरम् । तेन । एव । शान्तिः । अस्तु । नः ॥ ४ ॥

परमेष्ठिनम् परमे उत्कृष्टे स्थाने तिष्ठतीति परमेष्ठी । तेन सृष्टम् । 'तदसदेव' सन्मनोकुरुत स्याम् इति' (तैब्रा २, २, ९, १) इति सृष्ट्यादौ मनःसृष्टिरुक्ता । आदिवृद्धयभावश्छान्दसः^५ । ब्रह्मसंशितम् ब्रह्मणा सृज्यविषये तीक्ष्णीकृतम् इदं सर्वजगन्मूलकारणं यत् मनः विद्यते येनैव मनसा घोरं कर्म संसृजे तेनैव मनसा नः अस्मदर्थं मनःसृष्टस्य घोरकर्मणः शान्तिरस्तु ।

इमानि यानि पञ्चेन्द्रियाणि मनःषष्ठानि' मे हृदि ब्रह्मणा संशितानि ।

यैरेव संसृजे' घोरं तैरेव शान्तिरस्तु नः ॥ ५ ॥

इमानि । यानि । पञ्च । इन्द्रियाणि । मनःषष्ठानि^६ मे । हृदि । ब्रह्मणा । सम्शितानि ।

यैः । एव । संसृजे । घोरम् । तैः । एव । शान्तिः । अस्तु । नः ॥ ५ ॥

१. संसृजे > संसृजे Dc. २. उत्सेजिता. ३. कमसृष्टस्व S'. ४. यतवा नर्थं S'. ५. वा S,R,W. ६. संसृजे K,K^m,C,R,V; संसृजे > संसृजे Dc. ७. तद् नास्ति S'. ८. तथा सति स्वरः ? ९. घ. सा.; वैटु. A,B^h,C,D,K,K^m,R, S^m,V,Dc,Cs; 'पृष्ठाभिः. १०. संसृजे K,K^m,V; संसृजे > संसृजे Dc. ११. घ. सा.; वैटु. P,P^h,J. मनः । पृष्ठाभिः.

मनःपद्मानि मयः बहुं वेधां तानि । पूर्वमन्त्रे मनसः पृथगुक्तवपि' चक्षुरा-
दिसर्वेन्द्रियाणां स्वस्वविषयज्ञाने मनःसाहाय्यस्य अवश्यम् अपेक्षणीयत्वाद् अत्रापि
मनस उपादानम् । मनःसहितानि इमानि यानि पञ्च इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि मे
हृदि हृदयप्रदेशे वर्तन्ते । हृदयं हि आत्मनिवासस्थानम् । सुषुप्तिकाळे स्वस्व-
कारणरहितानि सर्वेन्द्रियाणि आत्मनि लीयन्त इति हृदीत्युक्तम् । इन्द्रियाणि
विशिनष्टि—प्रथमा चेतनेन आत्मना नियन्त्रा संशितानि स्वस्वविषयेषु व्यापा-
रितानि । विषयप्रवणत्वमेव संशितत्वम् । यंत्रेव इन्द्रियैः घोरम् पापावहं कर्म
सद्यत्र सृष्टं तंत्रेव इन्द्रियैः सृष्टस्य घोरकर्मणो नः अस्मदर्थं शान्तिः शमनम् अस्तु ।

शं नो मित्रः शं वरुणः शं विष्णुः शं प्रजापतिः ।

शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो भवत्वयमा ॥ ६ ॥

शम् । नः । मित्रः । शम् । वरुणः । शम् । विष्णुः । शम् । प्रजापतिः ।

शम् । नः । इन्द्रः । बृहस्पतिः । शम् । नः । भवतु । अयमा ॥ ६ ॥

मित्रः सूर्यः अहरभिमानी । वरुणः राज्यभिमानी । विष्णुः व्यापको देवः ।
प्रजापतिः प्रकर्षेण जायमाना देवतिर्यङ्मनुष्यादयः प्रजाः तासां पतिः पालकः ।
इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नः । बृहस्पतिः बृहतां देवानां पतिः हितकारित्वेन पालकः ।
अयमा । अर्तेर्घातोः अयमन्दाब्धो निपातितः । मित्रादयः अयमान्ताः सर्वे देवा नः
अस्माकं शम् शान्त्यै भवन्तु । वाक्यभेदात् शम् इति पदस्य प्रतिवाक्यं प्रयोगः ।

शं नो मित्रः शं वरुणः शं विवस्वांछमन्तकः ।

'उत्पाताः पार्थिवान्तरिक्षाः' शं नो दिविचरा ग्रहाः ॥ ७ ॥

शम् । नः । मित्रः । शम् । वरुणः । शम् । विवस्वान् । शम् । अन्तकः ।

उत्पाताः । पार्थिवा । अन्तरिक्षाः । शम् । नः । दिविचराः । ग्रहाः ॥ ७ ॥

मित्रवरुणौ व्याख्यातौ । विवस्वान् विवासयति अपगमयति तम इति विव-
स्वान् । विपूर्वाद् 'वसेर्बलुः । यद्वा । धनस्य नाम विव इति । तद् अस्यास्तीति
मतुप् । 'मादुपधायाः' (पा ८, २, ९) इति घत्वम् । अन्तकः सर्वेषां प्राणिनाम् अन्तम्
अवसानं करोतीति अन्तकः । अन्तोपपदात् करोतेः 'ढोन्वत्रापि द्यते' (पाषा ३, १, ४८) इति

१. 'कापि S'. २. शं नो विष्णुंरुक्मः ऋ १, ९०, ९ मा ३९, ९. ३. उत्पाताः°

K, K²; उत्पाताः° S²; उत्पाताः° > उत्पाताः° Dc. वै १, ८९० m द. † स्वरः ? वै १,

२१०४ b द. 'रिक्षांनो A, B², C, R, Cs; 'रिक्षांनो D; 'ताः पार्थिवान्तरिक्षाः शं नो RW.

४. विवस्वान् P². ५. उत्प. पाताः P². ६. पार्थिवाः इति न्याय्यम् (तु. सा. अ १९,

११, २ च). ७. स्वरः ? अन्तरिक्षाः P, P², J. ८. वसुप्रत्यये स्वरः ?

इः^१। पार्थिवाः^२ पृथिव्यां भवाः आन्तरिकाः अन्तरिक्षे मध्यमलोके भवा उत्पाताः । सं भवन्तु इति शेषः । दिविचराः दिवि सुलोके चराः^३ सं चरन्तो महाः काळचक्रवशात् परिभ्राम्यन्तः अङ्गारकाद्याः । मित्रादयः सर्वेपि नः अस्माकं शम् दोषशमकाः सुखकरा भवन्तु ।

शं नो भूमिर्वेप्यमाना^४ शमुल्का निर्हतं^५ च यत् ।

शं गावो लोहितक्षीराः^६ शं भूमिरव तीर्यतीः^७ ॥ ८ ॥

शम् । नः । भूमिः । वेप्यमाना^४ । शम् । उल्का । निःशृतम् । च । यत् ।

शम् । गावः । लोहितक्षीराः । शम् । भूमिः । 'अव । तीर्यतीः'^७ ॥ ८ ॥

पार्थिवान् आन्तरिक्षांश्च उत्पातान् आह—वेप्यमाना कम्पमाना । व्यत्ययेन कर्तरि इयन्प्रत्ययः^८ । यद्वा प्राक्संहारकालेन वेप्यमाना कम्पमाना । कर्मणि 'सार्वधातुके यद्' (पा ३, १, ६७) इति यद्प्रत्ययः । सा भूमिः नः अस्माकं शम् शान्त्यै कम्पदोषपरिहाराय भवन्तु । तथा उल्कानिहतम्^५ उल्काभिः आयतज्वालारूपेण पतन्तीभिर्बाधितं दग्धं यद् विद्यते तत् च शम् अस्तु । लोहितक्षीराः लोहितमेव क्षीरं यासां ताः लोहितदोग्ध्यो गावः च शम् दोषनिर्हारिका भवन्तु । अवदीर्यती^७ अवदीर्यमाणा । दृ चिदारणे । 'श्रुत इदातोः' (पा ७, १, १००) इति इत्वम् । 'हलि च' (पा ८, २, ७७) इति दीर्घः । व्यत्ययेन लटः शत्रादेशः । अवदीर्यमाणा द्विधा भवन्ती भूमिः च शं भवन्तु । भूमिः कम्पनविद्वरणदोषजनितम् अनर्थं शमयन्तु । अन्तरिक्षम् उल्काभिहननजनितं दुरितं गावो लोहितदोहनजं शमयन्तु इति ।

नक्षत्रमुल्काभिहतं^९ शमस्तु नः शं नोभिचाराः शम् सन्तु कृत्याः ।

शं नो निखाता^{१०} वल्गाः^{११} शमुल्का देशोपसर्गाः शम् नो भवन्तु ॥ ९ ॥

नक्षत्रम् । उल्का । अभिशृतम् । शम् । अस्तु । नः । शम् । नः । अभिश्चाराः । शम् ।

ऊं इति । सन्तु । कृत्याः । शम् । नः । निखाताः^{१०} । वल्गाः^{११} । शम् । उल्काः^{१२} ।

देशोपसर्गाः । शम् । ऊं इति । नः । भवन्तु ॥ ९ ॥

१. उपपदसमासे स्वरः ? २. वैतु. मंपा. ३. 'वेप्यमाना इति न्याय्यं. तु. सा. वैप १, २८७६ । च. 'वेप्यमाना B^h; 'वेप्यमानाः Dc, K^m, D, C, S^m; 'वेप्यमानाः R; भूमिर्वेप्यमाना RW.
४. 'निहतं V; 'निहतं S^m; 'निहतं K, K^m, I; शमुल्कानिहतं R^h. वैप १, १७५ a द्र.
५. लोहितः^६ B^h, C, D, R, C_s, WM.; 'क्षीराः WM. ६. 'अवदीर्यती V, W; भूमिरवतीर्यती RW; वैप १, ४५१ i द्र.
७. वेप्यमानाः P, J. ८. इयन्प्रत्यये स्वरः ? ९. 'निहतं R, S^m, C_s; 'निहतं RW.; वैप १, १७५ b द्र.
१०. वैतु. मंपा. ११. 'निखाताः P, J. १२. नो निखाता A, B^h, C, D, R, S^m, C_s, RW.; नो निखाता > नो निखाता Dc. १३. वल्गाः RW. १४. निखाताः P, J. १५. वल्गाः P^h, D^h, L. १६. उल्का P, P^h, J.

उल्काभिहतम्^१ समस्ताद् आकाशात् पतन्तीभिरावतज्ज्वालाभिरुपप्लुतं नक्षत्रम् ।
 अभिचारः मारुत्कार्यं शत्रुभिः क्रियमाणाणि कर्माणि । अभिपूर्वाकारतेः 'अकर्तरि
 च कारके संज्ञानाम्' (पा ३, ३, १९) इति कर्मणि घञ्प्रत्ययः । उशाब्दः अप्व्यर्थे ।
 इत्याः अभिचारकर्मभिरुत्पादिताः पिशाच्यः । अभिचारकर्माणि जडत्वात् स्वयमेव
 शत्रुसमीपम् आगत्य न निम्नन्ति किं तु हिंसिकाः पिशाचीरुत्पाद्यन्ति । तेभि-
 चारास्ताः पिशाच्यश्च शम् उपद्रवशमनाय सन्तु भवन्तु । 'कृमः क्ष च' (पा ३, ३, १००)
 इति स्त्रियां करोतेः क्यप्प्रत्ययः । 'ह्रस्वस्य षिनि' (पा ६, २, ७१) इति तुष्ट् ।
 तथा निखानाः भूमावप्रकाशं निगूहिता बल्माः^२ । पीडार्ये भूमेरधो बाहुप्रदेशे
 निखान्यमाना अस्थिकेशादिवेष्टिता विषवृक्षादिनिर्मिताः पुसत्यो^३ बलगा इत्युच्यन्ते ।
 तथा तैत्तिरीयके—'रक्षोहणो बल्गाहनः' इत्यत्र समाज्ञायते—'असुरा'^४ वै निर्यन्तो
 देवानां प्राणेषु बल्गान् न्यखनन् । तान् बाहुमात्रेण्विन्दन् । तस्माद् बाहुमात्राः खायन्ते'
 (तै ६, २, ११, १) इति । तेषु बलगा नः अस्माकं शम् भवन्तु । उल्काः आकाशा-
 क्षिप्पतन्त्य आयतज्वालाः । उल्कादर्शनम् अनर्थकारि । उल्काः स्वदर्शनजनितं
 दुरितं शमयन्तु । देशोत्सर्गाः देशे जनपदे उत्सर्गा इतिवाधाः । उशाब्दश्चार्ये । तेषु
 शम् शान्ता भवन्तु ।

शं नो ब्रह्माञ्द्रमसाः 'शमादित्यश्च राहुणा' ।

शं नो मृत्युधूमकेतुः शं रुद्रास्तिग्मतेजसः ॥ १० ॥

शम् । नः । प्रहाः । चान्द्रमसाः । शम् । आदित्यः । 'च । राहुणा' ।

शम् । नः । मृत्युः । धूमकेतुः^५ । शम् । रुद्राः । तिग्मतेजसः ॥ १० ॥

चान्द्रमसाः चन्द्रमसः संबन्धिनश्चन्द्रमण्डलस्य भेदकाः संघर्षका ये अङ्गार-
 काद्या प्रहाः सन्ति ते नः शं भवन्तु । राहुणा ग्रहेण प्रस्त आदित्यश्च शम् शान्त्यै
 भवतु । आदित्यस्य अतितेजस्वित्वेन इतरग्रहैरुपप्लवाभावाद्^६ राहुणेति विशेषितम् ।
 तथा मृत्युः मारुको धूमकेतुः उत्पानः । धूमकेतोरनिष्टकारित्वं कौशिकेन सूत्रितम्—
 'अथ यत्रैतद् धूमकेतुः सप्तर्षान् उपभूयति तद् अयोगक्षेमाशङ्कम् इत्युक्तम्' (कौश १२७, १)
 इति । स धूमकेतुः शम् दोषनिर्घाताय भवतु । तिग्मतेजसः तीक्ष्णतेजसो रुद्राः
 रोषका एतस्संज्ञका देवाश्च स्वतेजःसंतापकम् शम् उपद्रवं परिहरन्तु ।

१. वेत्तु. मंषा.

२. उक्तस्यो S'.

३. असुरो S'.

४. 'दित्यः शं राहुणा

A.V., C₈, C.D.R.; 'दित्यः शं राहुणा > दित्यश्च शं राहुणा K^m; 'दित्यश्च शं' B^m; 'दित्याः
 संराहुणा > 'दित्यः शं राहुणा Dc; 'दित्यः संराहुणा > 'दित्यश्च राहुणा S^m; दित्याश्च राहु-
 ण्यं RW.; वै १, २६६४ f द.

५. शराहुणा P, J; शराहुणा P².

६. 'केतु P.

७. 'धूमभावाद् S'.

शं रुद्राः शं वसवः शमादित्याः अग्रयः' ।

शं नो महर्षयो देवाः शं देवाः शं बृहस्पतिः ॥ ११ ॥

शम् । रुद्राः । शम् । वसवः । शम् । आदित्याः । शम् । अग्रयः ।

शम् । नः । महर्षयः' । देवाः' । शम् । देवाः' । शम् । बृहस्पतिः ॥ ११ ॥

रुद्राः एकदश । वसवः अष्टौ । आदित्याः द्वादश । अग्रयः धैतानिकाग्रयः सम्भावसध्याभ्यां सह पञ्च वा । एकः स्मार्तो वाग्निः' । महर्षयः सप्त । देवाः द्योतमानास्तेजोरूपाः । महर्षिविशेषणम् एतत् । देवाः इन्द्रादयः । बृहस्पतिः तेषां पुरोधाः । एते रुद्रादयः नः शम् शास्त्र्यै भवन्तु ।

ब्रह्म प्रजापतिर्धाता लोका वेदाः सप्तऋषयोऽग्रयः' ।

तैर्मे कृतं स्वस्त्ययनमिन्द्रो मे शर्म यच्छतु ब्रह्मा मे शर्म यच्छतु ।

'विश्वे मे देवाः शर्म यच्छन्तु सर्वे मे देवाः शर्म यच्छन्तु' ॥ १२ ॥

ब्रह्म । प्रजापतिः । धाता । लोकाः । वेदाः' । सप्तऋषयः । अग्रयः । तैः । मे । कृतम् । स्वस्त्ययनम् । इन्द्रः । मे । शर्म । यच्छतु । ब्रह्मा । मे । शर्म । यच्छतु । विश्वे । मे । देवाः । शर्म । यच्छन्तु । सर्वे । मे । देवाः । शर्म । यच्छन्तु ॥ १२ ॥

ब्रह्म । बृहतेर्मनिप्रत्ययः । देशकालानवच्छिन्नं' सच्चिदानन्दलक्षणं परं ब्रह्म । प्रजापतिः प्रजानां पालकः सर्वनियन्ता सर्वान्तर्यामी । धाता सर्वस्य धाता चतुर्मुखो ब्रह्मा । लोकाः सप्तसंख्याकाः । वेदाः साङ्गाभ्यन्वारः । सप्तर्षयः' प्रसिद्धाः । अग्रयः व्याख्याताः । तैः सर्वैः मे मम स्वस्त्ययनम् । स्वस्तीति अविनाशिनाम । तस्य अयनं प्राप्तिः कृतम् स्वस्त्ययनं क्षेमप्रापणं कृतम् । 'आशंसायां भूतवच' (पा ३,३,१३२) इति भूतवत् प्रत्ययः । इन्द्रो मे शर्म सुखं यच्छतु प्रयच्छतु । दाण् दाने । 'पाघ्रा' (पा ७,३,७८) इत्यादिना यच्छादेशः । एवं ब्रह्मा मे इत्याद्याग्रयः व्याख्येयाः ।

१. संसर्गवः A,C,D,S^m,C_s. २. महर्षवो K,K^m,B^h,D,RW.; महर्षवो R; महर्षवो S^m; महर्षवो C_s; महर्षवो > महर्षवो Dc. ३. देवीः RW.; वैप १,१५९८ e R. ४. तु. मंपा. P^a, वैतु. शंपा. P,J; महर्षवः. ५. देवाः P,P^a; देवाः > देवाः J. ६. देवाः P^a,J. ७. बोधि S'. ८. तु. Dc,W, अ १९,७२,१ च वैतु. शंपा. देवाः संसर्ग'; 'संसर्गवो' K^m; संसर्गवो S^m; देवाः संसर्गवो C_s; देवाः संसर्गवो > देवाः संसर्गवो R; ९. इमौ पादौ उत्तरस्यामृचि आदौ पठतः WM.RW. १०. तु. मंपा. वैतु. शंपा. देवाः; देवाः > देवाः J. ११. 'काकाव' S'. १२. वैतु. मंपा.

यानि कानि 'विच्छान्तानि लोके संसृज्जयों' विदुः ।

सर्वाणि चं भवन्तु मे चं मे अस्त्वभयं मे अस्तु ॥ १३ ॥

यानि । कानि । चिद् । शान्तानि । लोके । सप्तऽश्चयः । विदुः ।

सर्वाणि । शम् । भवन्तु । मे । शम् । मे । अस्तु । अभयम् । मे । अस्तु ॥ १३ ॥

उक्तानुक्तानि' शान्तिकारणानि संगृह्य आह — सप्तर्षयः^१ अतीन्द्रियार्थद्रष्टारो लोक सर्वेषु लोकेषु यानि कानि चिद् अस्तुमि शान्तानि शान्तिकारणानि विदुः जानन्ति तानि सर्वाणि मे चं भवन्तु । एतत्सूक्तप्रतिपाद्यस्यार्थस्य संग्रहेण वचनं चं मे अस्त्वभयं मे अस्त्विति । 'शान्ता वीः' (१) इत्यादिना पुलोकादयः शान्ता भवन्तु इति यद् उक्तं तस्यायम् अर्थः— मे शम् अस्तु सर्वतः सुखम् अस्तु । अभयम् भयराहित्यं च अस्तु इति ।

अनुगात्मकश्चतुर्विंशो मन्त्र एवम् आह्वयते -

'पृथिवी शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिर्घोः शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिर्वनस्पतयः शान्तिर्विश्वे मे देवाः शान्तिः सर्वे मे देवाः शान्तिः शान्तिः शान्तिः' शान्तिभिः । ताभिः 'शान्तिभिः सर्वे शान्तिभिः शर्मयामोहं' यदिह घोरं यदिह क्रूरं यदिह पापं 'तच्छान्तं तच्छिवं सर्वमेव शर्मस्तु नः ॥ १४ ॥'

पृथिवी । शान्तिः । अन्तरिक्षम् । शान्तिः । घोः । शान्तिः । आपः । शान्तिः । ओषधयः । शान्तिः । वनस्पतयः । शान्तिः । विश्वे । मे । देवाः । शान्तिः । सर्वे । मे । देवाः । शान्तिः । शान्तिः । शान्तिः^२ । शान्तिऽभिः^३ । ताभिः । शान्तिऽभिः । सर्वे^४ । शान्तिऽभिः^५ । 'शम् । अयामः । अहम्' । यत् । इह । घोरम् । यत् । इह । क्रूरम् । यत् । इह । पापम् । तत् । शान्तम् । तत् । शिवम् । सर्वम् । एव । शम् । अस्तु । नः ॥ १४ ॥

पृथिव्यादयः शान्तिरूपा भवन्तु । शान्तिभिः उक्ताभिः पृथिव्यादिशान्तिभिः शान्तिः निरूपयद्वा सर्वसाधारणभूता शान्तिरपि शान्तिः भवतु इत्याशास्यते । शान्तेरपि

१. 'नि लोके संसृज्जयों R; 'नि लोके संसृज्जयों A; 'नि लोके संसृज्जयों D, B^h, S^m; 'नि लोके संसृज्जयों C; 'नि लोके संसृज्जयों > 'नि लोके संसृज्जयों Dc; 'नि लोके सप्तर्षवों C₈.
 २. लोके P, J. ३. विदुः P. ४. उक्तानुक्तानि S'. ५. वतु. मंषा. ६. मा ३३, १७ मे ३, ९, २७ तैआ ३, ४२, ५ विधिष्टः पामे द्र. ७. नास्ति A, B^h, R, D, S^m, Dc, C₈, P², J, R, W. ८. पाठः ? RW अनुसारं शोष्यः शान्तिभिः सर्वेणाभिभिः समवात्म्येह RW. ९. कम् B^h, C, D, C₈, R, S^m. १०. सं तच्छा' A. ११. पपा. ?
 १२. सा. वैतु. P, P², J शर्मय । मोहम्.

शान्तिस्त्वं तैत्तिरीयके समाह्वयते — 'शान्तिरेव शान्तिः शान्तिर्मे जस्य शान्तिः' (तेजा ४, ४२, ५) इति । तानिः शान्तिमिः सर्वशान्तिमिः' । महम् । 'शुभां शुद्धम्' (पा ७, १, २९) इति जसः सुः । अयं जमयामः' अपगमयामः । किं तद् इति तद् भावः — इह अस्मिन् कर्मणि यद् घोरम् अयंकरं विपरीतानुष्ठानेन विपरीतफलप्रापकं यद् अस्ति । एतस्यैव विवरणं यद् इह क्रूरं यद् इह पापम् इति । अथवा त्रिर्वचनेन दोषः शमयितृत्वं निश्चितं भवतीति यद् इह घोरम् इत्यादि त्रिर्वचनम् । एवं तच्छान्तं तच्छिनम् इति शान्तिशिवशांशब्दैस्त्रिर्वचनम् । यथा कर्मान्तरेषु 'अदीक्षितानं प्राणनः' (तं १, १, ४, ३) इत्यादिषु आवेदनरूपेषु त्रिरुपांशुवचनं त्रिरुचैर्वचनम् एवम् अत्रापि । सर्वथा घोरं कर्म शमयामः । तच्च सर्वथा शान्तं भवत्वित्यर्थः ।

इति एकोनविंशो काण्डे प्रथमेऽनुवाके दशमं सूक्तम् ।

प्रथमोऽनुवाकः समाप्तः ।

द्वितीयेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'शं न इन्द्राग्नी' इति प्रथमसूक्तत्रयस्य अहरहः पुरोहितेन कर्तव्ये राहः शय्यागृहप्रवेशनकर्मणि शान्त्यर्थजपे विनियोगः । 'अथातो रात्रीसूक्तानां विधिम् अनुकमिष्यामः' इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे — "शान्ता यौः' इति जपित्वा राजानं वासगृहं नयेत्" (अप ४, ५, १, १४) इति । अत्र शान्ता यौरित्येकेन शान्त्यर्थप्रतिपादकं समनन्तरम् इदं सूक्तद्वयं गृह्यते । यत्रैकेन प्रतीकेन समानार्थं समानदेवत्वं समानार्थं वा समनन्तरं सूक्तं गृह्यते तद् अर्थसूक्तम् इति अथर्वणां परिभाषणात् ।

तथा अनेन सूक्तत्रयेण 'शान्ता यौः' इति पूर्वेण च तुलापुरुषमहादाने आज्यहोमं कुर्यात् । 'अथातस्तुलापुरुषविधिं व्याख्यास्यामः' इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे — "प्राकन्त्रमाज्यभागान्तं कृत्वा । 'महाव्याहृतिसावित्रीशान्तिं 'ब्रह्म जज्ञानम्' इति हुत्वा" (अप ११, १, १, ४, ५) इति । अत्र शान्तिपदेन शान्त्यर्थप्रतिपादकम् इदं सूक्तत्रयं पूर्वं च गृह्यते ।

अस्य सूक्तत्रयस्य शान्तिप्रतिपादकत्वेन शान्तिगणे पाठाद् 'आयुष्यः शान्तिः स्वस्तिगण ऐरावत्याम्' (शां १८, ८) इत्यादिषु विनियोगो द्रष्टव्यः ।

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातह्वया ।

शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः शं न इन्द्रापूषणा वाजसातो ॥ १ ॥

शम् । नः । इन्द्राग्नी इति । भवताम् । अवःऽभिः । शम् । नः । इन्द्रावरुणा । रातऽह्वया ।

शम् । इन्द्रासोमा । सुविताय । शम् । योः । शम् । नः । इन्द्रापूषणा । वाजऽसातो ॥ १ ॥

१. वेदु मेषा.

२. आथर्वणां S'.

३. अ नास्ति S'; शान्तिगणजज्ञानम् मेषा.

४. सुऽपिनाथ P.J.

हे इन्द्रातो' सुखाम् 'ज्योमिः रक्षांसिः' नः अस्माकम् अस्वभ्यं वा कम् इन्द्रायै
 सकृदुभयनिवारणात् भवताम् । इन्द्राङ्गी इत्यत्र 'भामन्मिन्स्य च' (पा ६,१,१९)
 इति आहृमिकं सर्वाणुदासत्वम् । रातह्वया रातह्वयौ वज्रमार्गैर्दृष्टद्विष्णौ' इन्द्रायन्मा
 इन्द्रायन्मौ । 'देवताह्वये च' (पा ६,२,२९; ६,२,१४१) इति आनङ् उभयपदप्रकृतिस्वरत्वं
 च । सं नः । भवताम् इत्यनुपङ्गः । इन्द्रासोमा इन्द्रासोमौ शुविताव । सुखनामैतत् ।
 सुखु प्राप्तव्याय । सुखुर्वाद् एतेः कर्मणि कः । तन्वाहित्वाद् उवङ् आदेशः ।
 सुखाय सं भवताम् । सं नोः इति पदयोरर्थो वास्केनोकः — 'समनं च रोगाणां वापनं
 च भवानाम्' (नि ४,२१) इति । शम् उपशमे । यु मिथ्यामिथ्यायोः । उभयत्र
 'अन्वेभ्योपि ह्यन्ते' (पा ३,२,४५) इति विच्प्रत्ययः । शमनाय यावनाय च । केचिद् एवं
 व्याचक्षिरे— 'सम् आत्महेतुकं सुखं नोः विषययोगनिमित्तं सुखम्' इति । इन्द्रापूषणा
 इन्द्रापूषणौ । 'वा ष्वर्षत्व निगमे' (पा ६,४,९) इति पूषन्शब्दस्य दीर्घाभावः । राजसाती ।
 युद्धनामैतत् । बाजो वेगः वेगेन सातिः भवताम् विनाशो योद्धृणां भवति यत्रेति बाज-
 सातिः युद्धं तत्र । अथ वा बाजः अर्धं तद्भाभार्थम् । विषयसप्तमी । सं नो भवताम् ।
 बाजसाताविति । नो अन्तकर्मणि । स्त्रियां क्तिन् । 'ऊतयूति' (पा ३,२,९७) इत्यादिना
 निपातनाद् आत्वं द्रष्टव्यम् । 'अथ वा षण संभकौ' । अस्मात् किमि 'जनसनकनां
 सञ्चलेः' (पा ६,४,४२) इति आत्वम् ।

शं नो भगः शम् नः शंसो अस्तु शं नः पुरंधिः शम् सन्तु रायः ।

शं नः सत्यस्य सुयमस्य शंसः शं नो अर्यमा पुरुजातो अस्तु ॥ २ ॥

शम् । नः । भगः । शम् । ऊं इति । नः । शंसः । अस्तु । शम् । नः । पुरंश्धिः ।
 शम् । ऊं इति । सन्तु । रायः । शम् । नः । सत्यस्य । सुयमस्य । शंसः । शम् । नः ।
 अर्यमा । पुरुजातः । अस्तु ॥ २ ॥

भगः भजनीयो देवः । 'पुंसि संज्ञायाम्' (पा ३,२,११८) इति भजतेर्घप्रत्ययः^१ । नः अस्माकं
 क्षम् अस्तु । शंसः सवैः स्तूयमानः । एकदेशेन व्यपदेशः । नराशांसो नाम देवः ।
 उशब्दः अवधारणे । शम् एव नः अस्तु । पुरंधिः पूर्णा धीयते निधीयते संचार्यते^२ इति
 पुरंधिर्बुद्धिः शं नः अस्तु । रायः धनानि शम् सुखायैव सन्तु । सुयमस्य सुखु यन्तव्यस्य
 शोभनयमयुक्तस्य^३ वा । 'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः' (योषु २,२०) इति
 यमस्वरूपं पातकले^४ विहितम् । तादृशस्य सत्यस्य शंसः वचनं नः अस्माकं न सुखाय
 भवतु । पुरुजातः बहुप्रादुर्भावः अर्यमा देवः शं नोस्तु ।

१. वैतु. भेपा. २. अहोरक्षामिः S'. ३. द्विष्णो S'. ४. समानम् S'. ५. व्या-
 चक्षे S'. ६. अथ वा षण सं नास्ति S'. ७. सुयमस्तु A, B^h, D; सुयमस्तु > सुयमस्तु Dc;
 सुयमस्तु > सुयमस्तु C'. ८. सुयमस्तु P. ९. स्वरार्थं इवाहितं (पा ६,१,२०१) इ.
 १०. एवं स्वरः ? वैप १,२०२४ e इ. ११. शोभनयमयुक्तस्य S'. १२. पातकले S'.

शं नो धाता बृहृ धर्ता नो अस्तु शं न उरुची^१ भवतु स्वधामिः ।

शं रोदसी बृहती शं नो अद्रिः शं नो देवानां सुहृवानि सन्तु ॥ ३ ॥

शम् । नः । धाता । शम् । ऊं इति । धर्ता । नः । अस्तु । शम् । नः । उरुची^१ ।
भवतु । स्वधामिः । शम् । रोदसी इति । बृहती इति । शम् । नः । अद्रिः । शम् । नः ।
देवानाम् । सुहृवानि । सन्तु ॥ ३ ॥

धाता विधाता सर्वस्य देवः नः अस्माकं शम् अस्तु । धर्ता विधारयिता
पुण्यपापानां वरुणः शम् एव नः अस्तु । उरुची विस्तीर्णगमना विधर्तगमना^२
वा पृथिवी कथ्यते । स्वधामिः अग्निः सह नः अस्माकं शं भवतु । बृहती बृहत्स्यौ
रोदसी द्यावापृथिव्यौ शं भवताम्^३ । अद्रिः पर्वतः^४ शं नो भवतु । नः अस्मदीयानि
देवानां सुहृवानि सुष्टुतयः शं सन्तु ।

शं नो अग्निज्योतिरनीको अस्तु शं नो मित्रावरुणावश्विना शम् ।

शं नः सुकृतां सुकृतानि सन्तु शं न इषिरो अमि वातु वातः ॥ ४ ॥

शम् । नः । अग्निः । ज्योतिःऽअनीकः । अस्तु । शम् । नः । मित्रावरुणौ । अश्विना । शम् ।
शम् । नः । सुकृताम् । सुकृतानि । सन्तु । शम् । नः । इषिरः । अमि । वातु^५ । वातः ॥ ४ ॥

ज्योतिरनीकः ज्योतीषि अनीके मुखे यस्य स तादृशः अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो
देवः नः अस्माकं शम् अस्तु । मित्रावरुणौ नः शं भवताम् । अश्विना अश्विनौ
शं स्ताम् । सुकृतां पुण्यकर्मणाम् । 'सुकर्मपाप' (पा ३, २, ८९) इति क्विप्प्रत्ययः ।
सुकृतानि सुष्टु कृतानि पुण्यानि नः शं सन्तु । इषिरः गमनशीलो वातः वायुः
शम् शान्त्यर्थं नः अमि वातु अस्मान् अभिलक्ष्य प्रधातु ।

शं नो द्यावापृथिवी पूर्वहृतौ शमन्तरिक्षं दृश्ये नो अस्तु ।

शं न ओषधीर्बनिनो भवन्तु शं नो रजसस्पतिरस्तु जिष्णुः^६ ॥ ५ ॥

शम् । नः । द्यावापृथिवी इति । पूर्वहृतौ । शम् । अन्तरिक्षम् । दृश्ये । नः । अस्तु ।
शम् । नः । ओषधीः । बनिनः । भवन्तु । शम् । नः । रजसः । पतिः । अस्तु । जिष्णुः ॥ ५ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ पूर्वहृतौ देवानां प्रथमस्तोत्रार्थम् । यद्वा पूर्वं पूर्वं
जाता देवा ह्यन्ते इज्यन्ते आह्वयन्ते^७ वा यत्रेति पूर्वहृतिर्बहः^८ तत्र शं नः स्ताम् ।

१. उरुची A, B^३. २. ऊरुची P, P^३ J. ३. विधभिगमना S^४ ४. अवात्
S'. ५. पूर्वकः S'. ६. वातु P. ७. जिष्णुः B^३. ८. आह्वयि S'.
९. देवहृति S'.

अन्तरिकम् अथ्वमलोकः रक्षणे दर्शनाय च नो भस्तु । ओषधीः ओषध्याः वमिनः
वमकरुणसमुदायिणो वृक्षाश्च च नो भवन्तु । रजसः लोकस्य पतिः पाळकः विष्णुः
अवधीक इन्द्रः च नोस्तु ।

शं न इन्द्रो वसुभिर्देवो अस्तु श्रमादित्येभिर्वरुणः सुशंसः ।

शं नो रुद्रो रुद्रेभिर्वज्राभः शं नस्त्वष्टा ग्रामिर्दिह शृणोतु ॥ ६ ॥

शम् । नः । इन्द्रः । वसुऽभिः । देवः । अस्तु । शम् । आदित्येभिः । वरुणः । सुशंसः ।

शम् । नः । रुद्रः । रुद्रेभिः । जज्राभः । शम् । नः । त्वष्टा । ग्रामिः^१ । इह । शृणोतु ॥ ६ ॥

इन्द्रो देवः वसुभिः एतत्संज्ञकेर्देवैः सार्धं नः अस्माकं शम् भस्तु । सुशंसः
शोभनस्तुतिः वरुणः आदित्येभिः आदित्यैः सार्धं च नः अस्तु । जलाभः । सुखनामैतत् ।
जलाभः^२ सुखं तद् अस्यास्तीति । अर्शाआदित्वाद् अच्प्रत्ययः^३ । सुखकरो रुद्रो
रुद्रेभिः रुद्रैः सार्धं च नः अस्तु । तद्य सर्वप्राणिनां रूपाणि विकुर्वन् देवः ग्रामिः देव-
पत्नीभिः सार्धं च नः अस्तु । इह अस्मिन् कर्मणि शृणोतु च । नः स्तोत्रम् इति शेषः ।

शं नः सोमो भवतु ब्रह्म शं नः शं नो प्रावाणः शम्भु सन्तु यज्ञाः ।

शं नः स्वरूपां मितर्यो भवन्तु शं नः प्रस्व^१ शम्भ्वस्तु वेदिः ॥ ७ ॥

शम् । नः । सोमः । भवतु । ब्रह्म । शम् । नः । शम् । नः । प्रावाणः । शम् । ऊं इति ।

सन्तु । यज्ञाः । शम् । नः । स्वरूपां । मितर्यः । भवन्तु । शम् । नः । प्रस्व^२ । शम् ।

ऊं इति । अस्तु । वेदिः ॥

सोमः लतारूपः अमिषूयमाणः च नः भवतु । ब्रह्म स्तोत्रशास्त्रात्मकं च नः अस्तु ।
प्रावाणः अमिषवसाधनभूताः च नः सन्तु । यज्ञाः सोमनिर्वर्त्याः क्रतवः शम् एव
सन्तु । स्वरूपां । लुप्तमत्वर्थीयः । स्वरूपां यूपानां मितर्यः उष्मानामि च नो
भवन्तु । प्रस्वः प्रकर्षेण सूयमाना जायमाना ओषधयः चरुपुरोडाशासंपादिकाः च
नः सन्तु । प्रस्व इति । प्रपूर्वात् सूयतेः क्विप् । रुद्रुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण अन्तोदात्तः ।
ततः परस्य असः 'उदात्तस्वरितयोर्धनः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (पा ८, २, ४) इति स्वरितत्वम् ।
उशाब्दः अवधारणे । वेदिः शम् एव अस्तु । 'मय उमो वो वा' (पा ८, २, ३३) इति
उशाब्दस्य वकारः ।

शं नः सूर्ये उरुचक्षा उदेतु शं नो भवन्तु प्रदिस्रधत्सः ।

१. शुम्भभिः P, P^२, J.

२. च नास्ति S'.

३. अच्प्र. स्वरः?

४. प्रस्वः^१°

A, B^३, C, R, S^३, C_१.

५. प्रस्वाः P.

शं नः पर्वता ध्रुवयो भवन्तु शं नः सिन्धवः शं नः सन्त्वापः ॥ ८ ॥

शम् । नः । सूर्यः । लृङ्चक्षाः । उत् । एत् । शम् । नः । भवन्तु । प्रऽदिशः । चतस्रः ।
शम् । नः । पर्वताः । ध्रुवयः । भवन्तु । शम् । नः । सिन्धवः । शम् । ऊं इति । सन्तु । आपः ॥

उच्यते: चिस्तीर्णतेजाः उरुभिर्बहुभिर्दृश्यमानो वा । 'असन्नोः प्रतिषेपो वक्ष्यः' (पावा २,४,५४) इति व्याख्यादेशाभावात् । सूर्यो नः अस्माकं शम् शान्स्वार्थम् उदेत् । चतस्रः प्रदिशः महादिशः शं नो भवन्तु । ध्रुवयः ध्रुवाः । ध्रु स्वैर्ये । औजाविकः किप्रत्ययः । उच्यते आदेशः । स्थिराः पर्वताः शं नो भवन्तु । सिन्धवः स्वप्नमाना नद्यः नः शं सन्तु । शम् एव सन्तु आपः ।

शं नो अदितिर्भवतु व्रतेभिः शं नो भवन्तु मरुतः^१ स्वर्काः ।

शं नो विष्णुः शं नो पूषा नो अस्तु शं नो भवित्रं शं नो अस्तु वायुः ॥ ९ ॥

शम् । नः । अदितिः । भवतु । व्रतेभिः । शम् । नः । भवन्तु । मरुतः । सुऽअर्काः । शम् । नः ।
विष्णुः । शम् । ऊं इति । पूषा । नः । अस्तु । शम् । नः । भवित्रम् । शम् । ऊं इति । अस्तु । वायुः ॥

अदितिः अक्षयणीया देवमाता व्रतेभिः व्रतैः कर्मभिः सार्धं नः अस्माकं शं भवतु^१ । स्वर्काः । 'अर्कोर्चतेः स्तुतिकर्मणः' (तु. नि ५,४) इति यास्कः । सुष्णुतयो मरुतः नः शं भवन्तु । शं नः अस्तु विष्णुः । शम् एव पूषा नो अस्तु । भवित्रम् भुवनम् उच्यते अन्तरिक्षं वा शं नः अस्तु । 'अर्तिलभूस्त्वनसह' (पा ३,२,१८४) इति विहित इवप्रत्ययो भवतेरपि व्यत्ययेन उत्पद्यते । उच्यते अवधारणे । वायुः शम् शान्स्वार्थमेव अस्तु । 'मय उजो वो वा' (पा ८,३,३३) इति उजो वकारादेशः ।

शं नो देवः सविता त्रायमाणः शं नो भवन्तुषसो विभातीः ।

शं नः पर्जन्यो भवतु प्रजाम्यः शं नः क्षेत्रस्य पतिरस्तु शं नः ॥ १० ॥

शम् । नः । देवः । सविता । त्रायमाणः । शम् । नः । भवन्तु । उषसः । विऽभातीः । शम् ।
नः । पर्जन्यः । भवतु । प्रऽजाम्यः । शम् । नः । क्षेत्रस्य । पतिः । अस्तु । शम् । सुः ॥ १० ॥

त्रायमाणः रक्षन् भयेभ्यः सविता सर्वस्य प्रेरको देवः नः शं भवतु । विभातीः विभात्यो ज्युषस्त्वस्यः । 'वा छन्दसि' (पा ३,१,१०९) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । उषसः उचोमिमामिभ्यो देवताः नः शं भवन्तु । पर्जन्यः वृष्टिप्रदो नः अस्माकं प्रजाम्यः शं भवतु । शं नः सुखस्य भावयिता क्षेत्रस्य पतिः ।

‘अं केनपति प्राहुः केचिद्’ अभिम् अवापेर ।

सत्यन् एव वा क्वचित् केनस्व पतिरुच्यते ॥’ (तन्मसार)

एतत्संज्ञको देवः नः अस्माकं शम् शान्त्यै अस्तु भवतु । ‘विप्रसंज्ञो इवसंज्ञावाम्’ (पा ३, १, १८०) इति विप्रसमुपपदाद् भवतेर्विहितो दुप्रत्ययः शंपूर्वादिषु व्यत्ययेन भवति ।

इति द्वितीयेनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

‘अं नः सत्वस्य’ इति सूक्तस्य रात्रीकस्यादिषु शान्त्यर्थजये पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।

शं नः सत्वस्य पतयो भवन्तु शं नो अर्वन्तः शं सन्तु गावः ।

शं न ऋभवः सुकृतः सुहस्ताः शं नो भवन्तु पितरो हवेषु ॥ १ ॥

शम् । नः । सत्वस्य । पतयः । भवन्तु । शम् । नः । अर्वन्तः । शम् । ऊं इति । सन्तु ।
गावः । शम् । नः । ऋभवः । सुकृतः । सुहस्ताः । शम् । नः । भवन्तु । पितरः । हवेषु ॥

सत्वस्य पतयः पालयितारः सत्यशीला देवाः नः अस्माकं शम् शान्त्यै भवन्तु । अर्वन्तः अग्नाः शं नो भवन्तु । शम् एव सन्तु गावः घेनवः सुकृतः सुकृतकर्माजः कर्मजैश्च देवत्वं प्राप्ताः सुहस्ताः शोभनहस्ताः अमसतक्षणादिषु कुशलहस्ता ऋभवः एतत्संज्ञकाः कर्मदेवाः । तथा च दशतय्याम् आर्भवसूक्ते समाज्ञायते—‘एकं वि चक चमसं चतुर्वचं निवर्तमणो गाम् अरिणीत धीतिभिः’ (ऋ ४, ३६, ४) इति । ‘विष्ट्वी क्षमी तरणित्वेन वापतो मर्तासः सन्तो अमृतत्वम् आनशुः’ (ऋ १, ११०, ४) इति च । ‘ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथम् अभ्यजवन्’ (ऐत्रा ३, ३०) इत्यादिना ऐतरेयब्राह्मणे ऋभूणां मनुष्याणामेव देवाः सह सोमपानं विद्यत इति प्रपञ्चितम् । अत एव अत्र सुकृत इत्युक्तम् । एवंविधम-
हिमान ऋभवो देवा नः अस्माकं शम् शान्त्यै दुरितनिवृत्त्यै भवन्तु । पितरो हवेषु । विषयसप्तमी । स्तोत्रेषु यज्ञेषु वा नः अस्माकं शं भवन्तु ।

शं नो देवा विश्वदेवा भवन्तु शं सरस्वती सह धीमिरस्तु ।

शर्मभिषाचः शं रातिषाचः शं नो दिव्याः पार्थिवाः शं नो अप्याः ॥२॥

शम् । नः । देवाः । विश्वदेवाः । भवन्तु । शम् । सरस्वती । सह । धीभिः । अस्तु ।
शम् । अग्निऽसाचः । शम् । ऊं इति । रातिऽसाचः । शम् । नः । दिव्याः । पार्थिवाः ।
शम् । नः । अप्याः ॥ २ ॥

विश्वदेवाः । अथ दीव्यतिः स्तुत्यर्थः । बहुस्तोत्रका देवा इन्द्रादेवः । बहो देवा इति विश्वदेवानां विशेषणम् । दीव्यन्तो विश्वे सर्वे देवाः । पूर्वस्मिन् पक्षे 'बहुवीही विश्वं संज्ञायाम्' (पा ६,२,१०६) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । द्वितीयस्मिन् पक्षे तत्पुरुषत्वात् 'समासान्तोदात्तत्वेन' भवितव्यम् । अथ 'परादिश्चन्दसि बहुलम्' (पा ६,२,११९) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । देवाः नः अस्माकं सं भवन्तु । सरस्वती वर्जपदवाक्यात्मना सरस्वती वाग्देवता धीमिः स्तुतिभिः कर्मभिर्वा सह सम् अस्तु । अभिवाचः । अथ समवाये । अभिषचमानाः यज्ञम् अभितः समवयन्तो देवाः सं भवन्तु । रातिवाचः रातये दानार्थं संगच्छमाना देवाः सम् एव भवन्तु । रातिवाचः अभिवाचः इति पदद्वयेन विश्वे देवा उच्यन्ते । तथा च द्वाहातय्यां विश्वदेवसूक्ते समासायते — 'विश्वे देवाः सह धीमिः पुरंध्या मनोर्वज्रा अमृता ऋतज्ञाः । रातिवाचो अभिवाचः स्वर्दिः स्वर्गिरो ज्ञा सूक्तं जुवेरत' (ऋ १०,६५,१४) इति । दिव्याः दिवि भवा देवाः पार्थिवाः पृथिव्यां भवाः । उत्सादित्वाद् अमृप्रत्ययः । पार्थिवा देवाश्च नः अस्माकं सं भवन्तु । अप्याः अप्सु अन्तरिक्षे भवाः । 'भवे छन्दसि' (पा ४,४,११०) इति यत् । 'वतोऽनावः' (पा ६,१,२१३) इति आपुदात्तत्वम् । ते सं भवन्तु ।

शं नो अज एकपाद् देवो अस्तु अमर्हिर्बुध्न्यः१ शं समुद्रः ।

शं नो अपां नपात् पेरुस्तु शं नः पृश्निर्भवतु देवगोपा ॥ ३ ॥

शम् । नः । अजः । एकपात् । देवः । अस्तु । शम् । अहिः । बुध्न्यः । शम् । समुद्रः ।

शम् । नः । अपाम् । नपात् । पेरुः । अस्तु । शम् । नः । पृश्निः । भवतु । देवगोपा ॥

अजः अजायमानः एकपाद् एकः पाद्ः स्थावरचक्रमात्मको यस्य । 'पादोस्व विश्वा भूतानि' (अ १९,६,३) इति श्रुतेः । 'संख्यासुपूर्वस्य' (॥ ५,४,१४०) इति पादस्य लोपः समासान्तः । अजएकपाच्छब्दाभ्याम् एक एव देवोभिधीयते । अजैकपात्नामको देवः नः सम् अस्तु । अहिर्बुध्न्यः अहिः अहन्तव्यः बुध्न्यः बुध्नं मूलं तदर्हः । अत्रापि पूर्ववद् अहिर्बुध्न्य इति पदद्वयम् एकदेवताप्रतिपादकम् । अहिर्बुध्न्यनामको देवः नः सम् अस्तु । समुद्रः समुद्रवन्ति आपः अस्माद् इति समुद्रः सम् अस्तु । अपां नपात् अपाम् उदकानां न पातयिता । पातयतेः क्तिप् । 'नभ्राणपात्' (पा ६,१,७५) इति नलोपाभावो निपातितः । अपांनपात्संज्ञको देवो नः सम् शान्त्यै पेरुः पारयिता दुःखेभ्यो अस्तु भवतु । पृश्निः मरुतां माता देवगोपा देवा गोपायितारो यस्याः सा पृश्निः नः सं भवतु । गुप् रक्षणे । क्तिप् । 'गुप्भूपविच्छिपकि-

१. पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वाद् आपुदात्तत्वेन संज्ञा.

२. अचोर्हिं ऋ ७,१५,१३ वै १३,६,

११; सर्वः A, B, C, S =

३. 'गोपाः पे.

४. अजैकपां S.

५. बुध्नं S.

पनिम्न भावः' (पा ३,१,२८) इति भावप्रत्ययः । अतोकोपयकोपी' । देवा गोवा यस्या इति बहुमीदौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।

आदित्या रुद्रा वसवो जुषन्तामिदं ब्रह्म क्रियमाणं नवीयः ।

शृण्वन्तु नो दिव्याः पार्थिवासो गोजाता उत ये यज्ञियासः ॥ ४ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । जुषन्ताम् । इदम् । ब्रह्म । क्रियमाणम् । नवीयः ।

शृण्वन्तु । नः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोऽजाताः । उत । ये । यज्ञियासः ॥ ४ ॥

आदित्याः अदितेः पुत्रा पुस्थाना देवाः । 'दित्वादित्वादित्यपत्युत्तरपदाब्जः' (पा ४,१,८५) इति ष्यः । रुद्राः रोदधितारः अन्तरिक्षस्थाना देवाः वसवः पार्थिवाः जुषन्ताम् सेवन्ताम् । किं तत् । नवीयः नवतरम् इदम् इदानीं क्रियमाणं ब्रह्म स्तोत्रं जुषन्ताम् इत्यन्वयः । अन्ये च नः अस्मदीयं ब्रह्म स्तोत्रं शृण्वन्तु । के ते । दिव्याः दिधि भवाः पार्थिवासः पार्थिवाः । 'आज्जसेरसुङ्' (पा ७,१,५०) । पृथिवीस्थानाः गोजाताः गोः पृथोर्जाता मरुतो देवाः । उत अपि च यज्ञियासः यज्ञार्हा ये देवास्तेपि नः स्तोत्रं शृण्वन्तु ।

ये 'देवानामृत्विजो यज्ञियासो' मनोर्यजत्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमघं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

ये । देवानाम् । ऋत्विजः । यज्ञियासः । मनोः । यजत्राः । अमृताः । ऋतज्ञाः । ते ।

नः । रासन्ताम् । उरुगायम् । अघं । ययम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

देवानाम् 'शं नः इन्द्रामी' (अ १९,१०;११) इत्यादिसूक्तद्वयप्रतिपादितानाम् ऋत्विजः । ऋतौ काले यष्टारः । 'ऋत्विग्दधक्' (पा ३,२,५९) इत्यादिना ऋत्विक्शब्दो निपातितः । यज्ञियासः यज्ञार्हा मनोः प्रजापतेः यजत्राः यजनीया यजनार्हा अमृताः अमरणधर्माणः ऋतज्ञाः ऋतं सत्यमृतं यद्यं जानन्तो ये देवाः सन्ति ते देवाः अथ इदानीं नः अस्माकम् उरुगायम् प्रमतां कीर्तिं रासन्ताम् प्रयच्छन्तु । रासतिर्दानकर्मा । उरुगायमिति । के नै रै शब्दे । अस्मात् कर्मणि घम् । आतो युगागमः । हे देवाः यूयं नः अस्मान् सदा सर्वदा स्वस्तिभिः । स्वस्तीति अविनाशनाम । श्लेमकरणैरुपायैः पात रक्षत' । सुपूर्वाद् अस्तेः किमि' भूभावाभावश्छान्दसः ।

तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने श्वं योरस्मभ्यामिदमस्तु शुस्तम् ।

अग्नीमहिं गावमुत प्रतिष्ठां नमो दिवे वृहते सार्दनाय ॥ ६ ॥

१. अतोकोपयकोपी S'. २. जुषन्तेद् ऋ ७,१५,१४. ३. देवानां यज्ञिया
यज्ञियाणां ऋ ७,१५,१५. ४. 'मुरुगाव' C. ५. सत्यं मृतं S'. ६. रक्षतु S'.
७. किमि स्वरः ?

तत् । अस्तु । मित्रावरुणा । तत् । अग्ने । शम् । योः । अस्मभ्यम् । इदम् । अस्तु । शस्तम् ।
अशीमहि । गाधम् । उत । प्रतिऽस्याम् । नमः । दिवे । बृहते । सदर्नाय^१ ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ अहोरात्राभिमानिनौ तत् बह्यमाणं फलम् अस्तु ।
हे अग्ने प्रातःसार्यकालाभिमानिन् तत् बह्यमाणं फलम् अस्तु । किं तत् । शम्
रोगाणां शमनं वोः भयानां यावनं पृथक्करणं च । इदम् उक्तं फलं सस्तम्-प्रशस्तं
समीचीनम् अस्मभ्यम् अस्तु । उत अपि च गाधं प्रतिष्ठाम् । गाधु प्रतिष्ठालिप्सयोर्मध्ये
च । अस्माद् घम् । प्रतिष्ठां स्थितेरविच्छेदम् । यद्वा गाधं घनलामं प्रतिष्ठां च
क्षेत्रादिरूपं फलम् अशीमहि अश्नुवीमहि । अशु व्यातौ । अस्माद् विधिलिङि वि-
करणस्य लुक् छान्दसः । आशीर्लिङि वा ऊदित्वाद् इडभावः । 'छन्दस्युभयथा' (पा ३,
५,११७) इति लिङः सार्वधातुकत्वात् 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' (पा ७,२,७९) इति
सकारलोपः । दिवे शुलोकाय बृहते बृहते सदर्नाय सर्वेषां निवासस्थानाय । अधिकरणे
न्युद् । पृथिव्यै च नमः नमस्कारोऽस्तु ।

इति द्वितीयेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'उषा अप स्वसुः' इति एकर्षस्य सूक्तस्य रात्रिकल्पे शान्त्यर्थजपे 'शान्ता द्यौः'
इत्यादिसूक्तत्रयेण सह उक्तो विनियोगः ।

सा खल्वेषा ऋग् एवम् आस्त्रायते—

उषा अप^१ स्वसुस्तमः सं वर्तयति^२ वर्तनिं सुजातता^३ ।

अया वाजं देवहितं सनेम मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ १ ॥

उषाः । अप^१ । स्वसुः । तमः । सम् । वर्तयति । वर्तनिम् । सुजातता^३ ।

अया । वाजम् । देवऽहितम् । सनेम । मदेम । शतऽहिमाः । सुवीराः ॥ १ ॥

उषाः उषःकालाभिमानिनी देवता स्वसुः । यदा उषा अभवत् तदा
अनन्तरमेव रात्रिर्भवतीति परस्पराविनाभावेन रात्रिरुषसः स्वसेत्युच्यते । स्वसुः
स्वयमेव सारिण्या आगच्छन्त्याः स्वसुभूताया रात्रेः तमः अन्धकारम् अप ।
गमयतीति योग्यक्रियाध्याहारः । ततः सुजातता सुष्ठु जाता सुजाता तस्या भावः
सुजातता । 'त्वत्तुर्गुणवचनस्य' (पावा ६,३,२५) इति पुंवद्भावः । 'तृतीयाया आकारः' ।
सुजाततया सुष्ठु प्रादुर्भावेन सम्यक् प्रकाशकरणेन वर्तनिम् मार्गं लौकिकं वैदिकं
च संवर्तयति सम्यग्-निर्वर्तयति^३ । उषःकाले जाते सर्वेऽपि प्राणिनः स्वस्वव्यापार-

१. सार्वनाय P. २. आपुः A,D; अपुः B^h,C,K,K^m,R,S^m,V,W,M.; अपुः B^h;
अप C^s. ३. वर्तयत D. ४. 'सुजातता' D,K^m,S^m,V,Dc,P,W,M. ५. आपुः P;
अपुः P^h,J. ६. तृतीया आकारः S'. ७. निर्वर्त S'.

करणात् मार्गं पश्यन्ति वैदिका अपि अग्निहोत्रादिकर्ममार्गं पश्यन्तीत्यर्थः । अवा
अनवा उपसा । सर्षपिधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् अनादेशाभावात् । इदम्
इद्रूपस्य छेपः । 'आदि वापः' (पा ७,३,१०५) इति एत्वे अवादेशः । अनादेशो वा नकार-
लोपश्छान्दसः । 'ऊटिदम्' (पा ६,१,१०१) इति विभक्तेश्चासत्त्वम् । देवहितम् देवैः
सम्बन्धिर्हितं निहितं इत्तं देवेभ्यो वा हितं वाञ्छम् अन्नं सनेम संभजेमहि लभेमहि ।
अन पच संभक्तौ । अमन्तरं सुवीराः । वीरः कर्मणि कुशलः पुत्रपौत्रादिः । शोभनपुत्रा-
दिसमेताः सन्तः सतहिमाः । हिमशब्दो हेमन्तर्तुवाची । शतं' हिमाः' शतसंख्याकान्
हेमन्तर्तून् शतं वर्षाणि मदेम हृष्यास्म । 'कालाचनोः' (पा २,३,५) इति द्वितीया ।
माघतेः 'लेष्वाशिष्यक्' (पा ३,१,८६) इति अकृप्रत्ययः ।

इति द्वितीयेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

'इन्द्रस्य बाहू' इति चतुर्थं सूक्तम् अप्रतिरथसंज्ञकम् । तस्य 'गणावायुश्चर्बस्वी
तवाऽप्रतिरथं स्मृतम्' (शाक २३,२) इति शान्तिकल्पे, 'अप्रतिरथं जपित्वा' (तु. वंताश्री १३,१३
अथ ६,१,१५) इति वैतानपरिशिष्टादिषु च यत्रयत्र अप्रतिरथसंज्ञया विनियोग-
श्चोद्यते तत्र सर्वत्र अस्य विनियोगोऽवगन्तव्यः ।

इन्द्रस्य बाहू स्थविरौ वृषाणौ चित्रा इमा वृषभौ पारयिष्णुः ।

तौ योक्षे प्रथमो योग आगते याम्यां जितमसुराणां स्वर्यत् ॥ १ ॥

इन्द्रस्य । बाहू इति । स्थविरौ । वृषाणौ । चित्रा । इमा । वृषभौ । पारयिष्णू इति ।

तौ । योक्षे । प्रथमः । योगे । आगते । याम्याम् । जितम् । असुराणाम् । स्वर्ः । यत् ॥

अस्मिन् सूक्ते शत्रुधर्षणसमर्थं इन्द्रः स्तूयते । स हि स्वबाहुभ्यामेव
परान् हिनस्तीति तावेव प्रथमं स्तूयेते । स्थविरौ नाम स्थूलौ पुष्टौ महान्तौ
वृषाणौ अभिमतफलवर्षकौ । 'आप्रयच्छ दक्षिणादोन सभ्यान्' (अ ७,२७,८) इति हि
मन्त्रान्तरम् । शस्त्रास्त्रवर्षकौ वा चित्रा चित्रौ चायनीयौ सर्वैः स्नाघनीयौ । चायु
पूजानिशासनयोः इत्यस्माद् उत्पन्नञ्चित्रशब्द इति यास्को मन्यते (तु. नि १२,६) ।
'कटकान्नादिभिराभरणैर्नावाणौ वा इमा इमौ परिदृश्यमानौ वृषभौ । लुप्तोपमम्
एतत् । वृषभौ पुंगवाविष दुर्ललितौ पारयिष्णू प्रक्रान्तशत्रुहननकर्म समाप्तिं गम-
यन्तौ निःशेषं शत्रून् मर्दयन्तौ याविन्द्रस्य परमैश्वर्यसंपन्नस्य देवस्य बाहू विद्येते

१. कर्मधारये स्वरः ? २. 'वर्षस्त्वावृष्या प्रतिरथं स्मृतम् S'. ३. दुर्वाणाववा
वृष्यौ' सुप्रतीकावैसेहो' कौ २,१२१९. † वृषभो A,D,K,K^m,C^s. ‡ 'यिष्णु B^m.
७. वौक्षे RW. पै ७,४,१; पुन्वीत कौ. ५. प्रथमौ RW. कौ. ६. स्वर्यत् A,R,C^s
S; सेहो'नीह' कौ. ७. चित्रा > चित्राः P'. ८. वा नास्ति S'. ९. पुष्ठा S'.
१०. कटकान्नादि' S'.

ती बाहु प्रथमः सर्वेभ्य उपासकेभ्यः पूर्वभाषी सन् यस्ते' पूजयामि प्रोत्साहयामि । यजतेल्लेदि 'सिञ्जदुल्म्' (पा ३,१,३४) इति सिप् । 'दित आत्मनेपदानाम्' (पा ३,४,७९) इति टेरेत्त्वम् । किमर्थं यजन्म् । नोणे आगते च । अप्राप्तप्रापणं' योगः । प्राप्तस्य परिरक्षणं क्षेमः । अत्र आगतशब्देन क्षेम उच्यते । योगक्षेमार्थं यस्ते' इति संबन्धः । माभ्यां बाहुभ्याम् अश्वराणाम् देवविद्वेषिणां स्वयत्' स्वः स्वर्गं तत्र निवासिनो देवान् वा यत् गच्छत्' बाधकत्वेन प्राप्नुवत् बलं शारीरं सेनालक्षणं च वीर्यं जितम् पराजितम् । निरस्तम् इत्यर्थः ।

आशुः शिक्षानो वृषभो न भीमो घनाघनः क्षोभणचर्षणीनाम् ।

संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः शतं सेना अजयत् साकमिन्द्रः ॥ २ ॥

आशुः । शिक्षानः । वृषभः । न । भीमः । घनाघनः । क्षोभणः^५ । चर्षणीनाम् ।

सम्क्रन्दनः । अनिमिषः । एकऽवीरः । शतम् । सेनाः । अजयत् । साकम् । इन्द्रः ॥ २ ॥

आशुः शीघ्रकारी व्यापको वा । 'कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशुभ्य उण्' (पाठ १,१) इति उण्प्रत्ययः । शिक्षानः तीक्ष्णीभवन्मतिः^६ स्वाभिमतसंपादने व्यग्रः । शो तनूकरणे । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७६) इति शपः झ्लुः । अभ्यासस्य च इत्त्वम् । इयैङ् गतौ इत्यस्य वा । छान्दसो यलोपः । वृषभो न वृषभ इव भीमः भयंकरः घनाघनः हन्ता शत्रूणाम् । हन्तेः पचाद्यचि 'हन्तेर्धत्वं च' (पावा ६,१,१२) इति द्विर्वचनम् , अभ्यासस्य आगागमः, घत्वं च घात्वभ्यासयोः । चर्षणीनाम् मनुष्याणां क्षोभणः क्षोभयिता । 'कृत्यत्युटः' (पा ३,३,११३) इति कर्तरि ल्युट् । प्रावृषि वर्षादिना कर्षकादीन् युद्धे परसेना वा विक्षोभयन् संक्रन्दनः युद्धे रिपूणाम् आह्लाता क्रन्दयिता वा स्तनयित्नुनां वा शब्दयिता अनिमिषः अनिमेषचक्षुः । मिषतेः 'घमर्थे कविधानम्' (पावा ३,३,५८) इति कः । ततो बहुवीरौ 'नञ्सुभ्याम्' (पा ६,२,१७२) इति अन्तोदात्तत्वम् । एकवीरः एकविक्रान्तः^७ असहाय एव कार्यसमर्थः ईदृश इन्द्रः शतम् बह्वीः सेनाः परकीयाः साकम् सहैव एकप्रकारेण अजयत् जयति । तस्मात् तमेवाभयत्^८ । इष्टसिद्धयर्थम् इति शेषः ।

संक्रन्दनेनानिमिषेण 'जिष्णुनायोध्येन दुश्चरवनेन' धृष्णुना ।

तदिन्द्रेण जयत् तत्सहस्रं युधौ नर इषुहस्तेन वृष्णा ॥ ३ ॥

१. वैनु. मंपा.

२. प्रापणं S'.

३. यजत S'.

४. अगच्छत् S'.

५. वृष्णो तै ४,६,४,१ मे २,१०,४.

६. घन A,B.

७. क्षोभणं A,C,D,S^m, मै.

८. क्षोभणः P,P'.

९. तीक्ष्णभव S'.

१०. एकविक्रीतः S'.

११. तमेवकमा

मिष्य S'.

१२. जिष्णुनायोध्येन दुश्चरवनेन A,D,R,S^m; जिष्णुनायोध्येन दुश्चरवनेन B^३;

जिष्णुनायोध्येन दुश्चरवनेन C; जिष्णुनायोध्येन दुश्चरवनेन Cs; जिष्णुना युत्कारेण^९ ऋ १०,१०३,

२ मा १७,३३ तै. मं. कौ २,१२००.

सम्प्रदानेन । अग्निऽभिषेण । जिष्णुना । अयोधनेन । दुःऽप्यवनेन^१ । धृष्णुना ।
तत् । इन्द्रेण । जयत् । तत् । सङ्घम् । युधः । नरः^२ । इषुऽहस्तेन । वृष्णा^३ ॥ ३ ॥

संक्रन्दनेनाग्निमेव इति व्याख्याती । संक्रन्दयिष्या अभिषेकचक्षुषा^४ जिष्णुना अवशीलेन
योधेन^५ युद्धसंसृजेन । युध संग्रहारे । 'अहलोष्यन्त' (पा ३, १, १२४) । 'सकि लिच् व' (पा ३, १,
१०२) इति शक्यार्थे ह्यन्वयप्रत्ययः । दुःस्त्ववनेन दुःस्त्वेन व्याख्ययितुं शक्येन अविचास्येन ।
'अहसि गन्वर्षेभ्यः' (पा ३, ३, १२९) इति युष् । धृष्णुना प्रसहणशीलेन इषुहस्तेन । इषवो वाणा
हस्ते यस्येति बहुव्रीहौ 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ' (पावा २, २, ३६) इति परनिपातः ।
वृष्णा वरिषा कामानाम् इन्द्रेण यथोकगुणसंपन्नेन सहायेन हे युधः योद्धारः हे नरः
अनुष्याः । 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' (पा ८, १, ७४) इति पूर्वस्य आमन्त्रितस्य
अविद्यमानवत्त्वनिषेधाद् द्वितीयं निहम्यते । योद्धारः शूराः यूयं^६ तज्जयत । जेतव्यम्
इति सामर्थ्याल्लभ्यते । किं च तेनैव इन्द्रेण सहायेन तत् सङ्घम् अभिभवनीयम्
अभिभवत इति ।

स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वेशी 'संसृष्टां स युध इन्द्रो गणेन'^७ ।

संसृष्टजित् सोमपा बाहुशर्षु^८ प्रधन्वा^९ प्रतिहिताभिरस्ता^{१०} ॥ ४ ॥

सः । इषुऽहस्तैः । सः । निषङ्गिभिः । वशी । सम्प्रदा^{११} । सः । युधः । इन्द्रः । गणेन ।
संसृष्टजित् । सोमपाः^{१२} । बाहुशर्षु^{१३} । उग्रधन्वा । प्रतिहिताभिः । अस्ता^{१४} ॥ ४ ॥

इषुहस्तैः इषवो^{१५} हस्तेषु येषां तैरुपलक्षितः स इन्द्रः निषङ्गिभिः इषुधियुक्तै-
र्धन्विभिः । निषङ्गशब्देन सर्वदा हस्ते^{१६} संबध्यमानो गृह्यमाणः खड्गादिरुच्यते ।
तदङ्गिः सहितः स इन्द्रः वशी वशीः वश्यैर्वशवर्तिभिरनुचरैस्तद्वान् स च इन्द्रः
संसृष्टा संयोजनशीलः । केन संसृष्टा गणेन । सामर्थ्यात् परकीयो गणो विवक्ष्यते ।
परकीयेण सैन्येन एकीभवनशीलः । किं कुर्वन् । युधः युध्यमानः । इगुपधलक्षणः
कः^{१७} । यद्वा युधः युद्धाद्येतोः । 'सावेकावः' (पा ६, १, १६८) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । न
केवलं संसृष्टा अपि तु संसृष्टजित् संसृष्टानां संघीभूतानाम् अभिमुखम् आगतानां
वा जेता सोमपाः सोमस्य पाता बाहुशर्षा । शर्षा बलम् । बाहुबलवान् ।
मत्वरथीय इतिप्रत्ययः । यद्वा शृषु प्रसहने । बाहुभ्यां शर्षयति अभिभवतीति

१. 'प्यवनेन P, J. २. नरः P; नरः > नरः J. ३. अभिषेके S'. ४. वेतु.
मपा. ५. युध S'. ६. संसृष्टासु युतिस्वन्त्रो गणेषु मे २, १०, ४. † संसृष्टा
A, B^h, C, K, K^m, S^m, V; संसृष्टा > संसृष्टा Dc. ७. 'शुष्मू' A; 'शर्षु' S^m; शर्षुर्ष्वन्वा
मे. ते ४, ४, ६, १; 'धन्वाः C, B^h. ८. तु. सा.; वेतु. मूको. 'स्वात्. ९. 'सृष्टा P, P^a, J.
१०. सम्प्रदा P, P^a; सोमपा J. ११. बाहु P. १२. इषु S'. १३. इषु S'.
१४. कप्रत्यये स्वरः ?

बाहुशर्षी । 'द्वन्द्वमाती' (पा ३,२,७८) इति चिनिः । उग्रपत्न्या मर्षकरषणुर्बुधः । 'वगुणव' (पा ५,४,१३२) इति अगन्त् समासान्तः । प्रतिहिनाभिः परशरीरे प्रेरिताभिरिणुभिः कस्त्य परेषां क्षेप्ता मारयिता । अस्तु क्षेपणे । तुषि' 'रवादिभ्यश्च' (पा ७,२,४५) इति इत्थि-कल्पः । एतादृशगुणोपेत इन्द्रो वर्तते । तादृशेन इन्द्रेण जयत तत् सहष्वम् इति ।

बलविज्ञायः' स्थविरः प्रवीरः सहस्वान् वाजी सहमान उग्रः ।

अभिवीरो अभिषत्वा' सहोजिज्जैत्रमिन्द्र' रथमा तिष्ठ गोविदम् ॥ ५ ॥

बलविज्ञायः । स्थविरः । प्रवीरः । सहस्वान् । वाजी । सहमानः । उग्रः ।

अभिऽवीरः । अभिऽसत्वा । सहऽजित् । जैत्रम् । इन्द्र । रथम् । आ । तिष्ठ । गोऽविदम् ॥

बलविज्ञायः परस्य बलं विजानातीति । 'कर्मण्यण्' (पा ३,२,१) । यद्वा अयं मम बलम् इति सर्वैर्बलत्वेन विज्ञायत इति बलविज्ञायः । सर्वस्य बलभूत' इत्यर्थः । 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (पा ३,३,१९) इति कर्मणि घञ् । स्थविरः महान् पुरातनो वा प्रवीरः प्रकर्षेण वीरः शूरः । यद्वा प्रगतान् परागतबलानपि वीरयतीति' प्रवीरः सहस्वान् अभिभवनशक्तिमान् वाजी अश्वान् वेगवान् वा सहमानः अभिमघन् शत्रून् उग्रः उद्गूर्णबलः अभिवीरः अभितो वीरा बलवन्तः अनुचरा यस्य सः अभिषत्वा अभिषदनशीलः शत्रुसेनाभिगमनशीलः । सद्येः कनिष् । दकारस्य तकारः । 'सादिरप्रतेः' (पा ८,३,६६) इति षत्वम् । यद्वा सत्वानो वीरान् अभिमघतीति अभिसत्वा । सांहितिको मूर्धन्यादेशः । सहोजिन् शात्रवीयबलस्य जेता गोविदन्' "गाः परकीया धेनुः" स्वकीयत्वेन जानन् परगवीः स्वाधीनाः कुर्वन् । वेत्तेः शतृप्रत्ययः । 'पूरणगुणसुहित' (पा २,२,११) इति षष्ठीसमासप्रतिषेधो न भवति । छन्दसि सर्वविधिभिर्वा विकल्पितत्वात् । हे इन्द्र एवंगुणविशिष्ट स त्वं जैत्रम् जयशीलं रथम् आ तिष्ठ भस्मदर्थं रथम् आरोढुम् अर्हसि ।

इमं वीरमनु हर्षध्वमुग्रमिन्द्रं सखायो' अनु सं रभध्वम् ।

ग्रामजितं गोजितं वज्रबाहुं जयन्तमज्मं प्रमृणन्तमोर्जसा ॥ ६ ॥

इमम् । वीरम् । अनु । हर्षध्वम् । उग्रम् । इन्द्रम् । सखायः । अनु । सम् । रभध्वम् ।

ग्रामऽजितम् । गोऽजितम् । वज्रऽबाहुम् । जयन्तम् । अज्मं । प्रऽमृणन्तम् । ओर्जसा ॥ ६ ॥

१. वृषप्र. स्वरः ? २. 'ज्ञाय A,D,R,Cs; 'ज्ञाय > 'ज्ञायः Dc. ३. अभिसत्वा A,C,D,S^m,Cs,RW. ऋ १०,१०३,५ मा १७,३३ तै ७,६,४,२ मै २,१०,४ कौ २,१२०३; अभिसत्वा > अभिषत्वा Dc. ४. सहोजा जैत्रं ऋ. मा. तै. कौ.; सहोजा वैत्रायणो काठ १८,५. ५. ट. RW.; वैट्ट. क्षापा. सात. 'द्वं (पपा. गोऽविद्वं); गोविद्वं > गोविद्वं Cs; गोविद्वं ऋ. मा. तै. मै. काठ. कौ. ६. 'मृणन् S'. ७. प्र नास्ति S'. ८. उपपदसमासे' स्वरः ? ९. वैट्ट. मंपा. १०. गोः परकीया धेनुः S'. ११. सत्वानो वै ७,४,६.

हे सञ्चानः समानस्थानाः समानबुद्धिकर्माणो योद्धारो यूयम् इमं शत्रुधर्षण-
कार्थं वीरम् विक्रान्तम् अत एव उग्रम् उद्गूर्णबलम् इन्द्रम् अनु हर्षयम् । एतं
वीरम् अग्रतः कृत्वा यूयं पश्चाद् उत्साहिनो भवत । इष तुष्टौ । 'कर्तारि शप्'
(पा ३,१,६८) इति शबेव जातः^१ । इयनस्तस्यापवादत्वेऽप्यनुत्पत्तिश्छान्दसी^२
आत्मनेपदं च । तथा इन्द्रम् अनु सं रभयम् शत्रुहननाय संरब्धम् उद्योगवन्तम्
इन्द्रम् अनु स्वयमपि उद्योगिनो भवत । रभ रामस्ये । इन्द्रं विशिनष्टि—
ग्रामजितम् शत्रुसंघस्य जेतारम् । अथवा ग्रामस्य शत्रुपुरस्य^३ जेतारम् गोजितम्
शत्रुगवीनां जेतारं वज्रबाहुम् वज्रं बाहौ यस्येति । 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ'
इति (पात्रा २,२,३६) परनिपातः । जयन्तं शत्रून् अज्म अजनशीलम्^४ । सुपो लुक् । यद्वा
अज्म अजन्ति अत्र योद्धार इति युद्धस्थानम् । अधिकरणे मनिनप्रत्ययः ।
युद्धस्थानं जयन्तम् इति । ओजसा वीर्येण प्रमृणन्तम् प्रकर्षेण हिंसन्तं परसैन्यानि ।
मृष हिंसायाम् । तौदादिकः ।

अभि गोत्राणि सहसा गार्हमानोदाय^५ उग्रः^६ शतमन्युरिन्द्रः ।

दुश्च्यवनः^७ पृतनाषाट् योद्योऽस्माकं^८ सेना^९ अवतु प्र युत्सु ॥ ७ ॥

अभि । गोत्राणि । सहसा । गार्हमानः । अदायः^{१०} । उग्रः । शतमन्युः । इन्द्रः ।

दुःश्च्यवनः । पृतनाषाट् । अयोध्यः^{११} । अस्माकम् । सेनाः । अवतु । प्र । युत्सु ॥ ७ ॥

गोत्राणि गोः उदकस्य^{१२} प्राणि त्रायकाणि^{१३} युद्धक्षेत्राणि वा सहसा बलेन अभि
गार्हमानः आमिमुख्येन प्रविशन् अदायः निर्दयो निप्राहोष्वविद्यमानकरणः । दय
दानगतिरक्षणहिंसादानेषु । अस्माद् घञि बहुव्रीहौ 'नञ्मुभ्याम्' (पा ६,२,१७२) इति
अन्तोदात्तत्वम् । उग्रः उद्गूर्णबलो वीरः शतमन्युः बहुविधक्रोधः दुश्च्यवनः च्यावयितुं
युद्धाङ्गनाद् अपसारयितुम् अशक्यः । 'छन्दसि गत्यर्थेभ्यः' (पा ३,३,१२९) इति युच् ।
पृतनाषाट् परसेनानाम् अभिभविता । 'छन्दसि सहः' (पा ३,२,६३) इति ण्विः । 'सहः साडः
सः' (पा ८,३,५६) इति मूर्धन्यादेशः । अयोध्यः योद्धुं संग्रहर्तुम् अशक्यः ईदृश इन्द्रः
युद्ध युद्धेषु । संपदादिलक्षणः क्विप् । अस्माकं सेनाः प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु ।

१. वेन S'. २. जातः शबेवोत्पन्नः शंपा. ३. इयनोनोत्पत्तिं S'. ४. शत्रु-
धरस्य S'. ५. जननं S'. ६. 'नोदयो ऋ १०,१०३,७ मा १७,३९ काठ १८,५ कौ २,
१२०५ RW.; मान आदायो मै २,१०,४. ७. वीरः ऋ. मा. तै ४,६,४,२ मै. काठ. कौ.
८. दुश्च्यवनः A,B^३,C,D; दुश्च्यवनः > दुश्च्यवनः Dc. ९. 'इयुच्चो' ऋ. मा. तै. काठ. कौ.;
'योऽस्माकं K,D,V. १०. अदयः J; अदयः P. ११. अयोध्यः P,J, मै. पपा-
१२. त्रायकाण्यप्राणि S'.

बृहस्पते परि दीया रथेन' 'रक्षोहामित्रा अपुबाधमानः' ।

'प्रभञ्जन्नू प्रमृणन्मित्रानस्माकमेध्यविता' तनूनाम् ॥ ८ ॥

बृहस्पतेः । परि । दीय । रथेन । रक्षःऽहा । अमित्रान् । अपुबाधमानः ।

प्रऽभञ्जन् । शत्रून् । प्रऽमृणन् । अमित्रान् । अस्माकम् । एधि । अविता । तनूनाम् ॥ ८ ॥

हे बृहस्पते बृहतां देवानां पते पालक त्वं रथेन परि दीय । दीयतिर्गतिकर्मसु पठ्यते (तु. निघ २, १४) । छान्दसो धातुः । अथवा दीङ् क्षये अनेकार्थत्वाद् धातूनाम् अत्र गत्यर्थः^१ । युद्धभूमिं परितो गच्छ व्याप्नुहि । रक्षोहा रक्षसां हन्ता अमित्रान् शत्रून् । अम गत्यादिषु । अस्माद् इत्रप्रत्ययः । अपबाधमानः सर्वतो नाशयन् । लक्षणहेत्वोः^२ (पा ३, २, १२६) इति हेत्वर्थे शानच् । बाधनेन हेतुना सर्वतो गच्छ । शत्रून् प्रभञ्जन् प्रकर्षेण मर्दयन् । भञ्जो आमर्दने । रौधादिकः । अमित्रान् शत्रून् प्रमृणन् प्रकर्षेण हिंसन् ईदृशस्त्वम् अस्माकं तनूनाम् शरीराणाम् अविता रक्षिता एधि भव । अस्तेर्लोडि 'ध्वसोरेदौ'^३ (पा ६, ४, ११९) इति हेध्यादेशः एत्वं च ।

इन्द्र एषां नेता बृहस्पतिर्दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।

देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयन्तीनां मरुतो यन्तु मध्ये ॥ ९ ॥

इन्द्रः । एषाम् । नेता । बृहस्पतिः । दक्षिणा । यज्ञः । पुरः । एतु । सोमः ।

देवसेनानाम् । अभिभञ्जतीनाम् । जयन्तीनाम् । मरुतः । यन्तु । मध्ये ॥ ९ ॥

अभिभञ्जतीनाम् अस्मदमित्रान् आभिमुख्येन भङ्क्तुं मर्दयितुम् । हेत्वर्थे शतप्रत्ययः । 'ड्याश्छन्दसि' (पा ६, १, १७८) इति नाम उदात्तत्वम् । भञ्जनेन हेतुना जयन्तीनाम् जयनशीलानाम् । बहुलवचनाद्^४ जयन्तीनाम् इत्यत्र नाम उदात्तत्वं न भवति । एवम् अस्मदर्थं^५ प्रवर्तमानानाम् एषाम् । लिङ्गव्यत्ययः । आसाम् देवसेनानाम् इन्द्रो नेता अस्तु । बृहस्पतिः पुरः पुरस्ताद् एतु^६ दक्षिणा च यज्ञः च सोमः च पुर एतु । एतु^७ इति प्रत्येकविचक्षया एकवचनम् । दक्षिणा दक्षिणस्यां दिशि बृहस्पतिरेतु यज्ञः सोमश्च पुरस्ताद् एतु इति केचिद् व्याचक्षते । तदा दक्षिणशब्दाद् 'दक्षिणादाच्' (पा ५, ३, ३६) इति आचि कृते 'चितः' (पा ६, १, १६३) इति अन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । यथा

१. रथेन C, R, Cs.

२. 'मित्रै' अपु° R; °मित्रै अपु° D, Cs; °मित्रा अपु° A;

°मित्रा अपु° B^h, C, S^m.

३. प्रभञ्जन्सेनाः प्रमृणो युधा जयन्तस्माकं ऋ १०, १०३, ४ या

१७, ३६ तै ४, ६, ४, ३ मै २, १०, ४ काठ १८, ५ कौ २, १२०२; प्रभञ्जं A.

४. रथानाम् ऋ.

मा. तै. काठ. कौ.

५. मित्रान् P; मित्रान् P^१, J.

६. मर्थः S'.

७. आसां ऋ १०, १०३, ८

मा १७, ४० तै. मै. कौ २, १२०६.

८. युन्वप्रस्य ऋ. मा. मै. कौ.; युन्वध्रे तै.

९. क

नास्ति S'.

१०. 'धर्थ' S'.

११. एतत् S'.

१२. नास्ति मूले.

‘सरस्वती वा पितरो हवन्ते दक्षिणा यज्ञम् अभिनक्षमाणा’ (ऋ १०, १७, ९) इत्यत्र दक्षिणाशब्दः अन्तोदात्तः पठ्यते एवम् अत्रापि स्यात् । अतः यज्ञे दीयमाना ऋक्षा दक्षिणा अत्र विवक्षिता । दक्ष वृद्धौ । ‘द्वुदक्षिभ्यामिनन्’ (पाठ २, ५०) इति इनन्प्रत्यये कृते ‘अित्यादिर्निबन्धम्’ (पा ६, १, १९७) इति आद्युदात्तत्वं सिध्यति । दिगास्थाने वा व्यत्ययेन आद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यम् । तथा मरुतो देवताश्च देवसेनानां मध्ये यन्तु गच्छन्तु ।

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राज्ञ आदित्यानां मरुतां शर्ध उग्रम् ।

महामनसां भुवनच्यवानां घोषो देवानां जयतामुदस्थात् ॥ १० ॥

इन्द्रस्य । वृष्णः । वरुणस्य । राज्ञः । आदित्यानाम् । मरुताम् । शर्धः । उग्रम् ।

महाऽमनसाम् । भुवनऽच्यवानाम् । घोषः । देवानाम् । जयताम् । उत् । अस्थात् ॥ १० ॥

वृष्णः कामानां वर्षितुः शस्त्रास्त्राणां वा सांतत्येन प्रक्षेप्तुः इन्द्रस्य राज्ञः राजनशीलस्य वरुणस्य शत्रुनिवारकस्य एतत्संज्ञकस्य देवस्यापि आदित्यानाम् अदितिपुत्राणां देवानां मरुतां च उग्रम् उद्गूणं शर्धः शत्रुप्रसहनसमर्थं बलम् उद् अस्थात् उत्तिष्ठतु शत्रून् हन्तुम् आविर्भवतु । शृष्टु प्रसहने । अस्माद् असुन्-प्रत्ययः । ततः महामनसाम् अदीनमनसां भुवनच्यवानाम् भुवनानि^३ च्यावयितुं समर्थानां भुवनेभ्यो लोकेभ्यो वा शत्रूञ्च्यावयितुं शक्तानाम् । च्यवतेरन्तर्भावितण्यर्थात् षचाद्यच् । जयताम् शत्रून् विनाशयतां देवानां सर्वेषामपि घोषः जयध्वनिः उद् अस्थात् उत्तिष्ठतु ।

अस्माकमिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्वस्माकं या इषवस्ता जयन्तु ।

अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्त्वस्मान् देवासोऽवता हवेषु ॥ ११ ॥

अस्माकम् । इन्द्रः । समृतेषु । ध्वजेषु । अस्माकम् । याः । इषवः । ताः । जयन्तु ।

अस्माकम् । वीराः । उत्तरे । भवन्तु । अस्मान् । देवासः । अवत । हवेषु ॥ ११ ॥

ध्वजेषु ध्वजवत्सु । अर्शआदित्वात् मत्वर्थीयः अश्प्रत्ययः । संग्रामेषु समृतेषु । अर्तैः ‘गत्यर्थकर्मक’ (पा ३, ४, ७२) इति कर्तरि क्तप्रत्ययः । संग्रामेषु सत्सु अस्माकम् इन्द्र एव । रक्षिता भवत्विति शेषः । अस्माकं या इषवः इष्यमाणाः प्रेर्यमाणाः शराः ता जयन्तु शत्रून् । यद्वा इषुशब्देन इषुमन्तो योधा उच्यन्ते । कुतमत्वर्थीयो निर्देशः । इषुमन्तो ‘योधा जयन्तु’ । अस्माकं संबन्धिनो वीराः

१. शत्रुमसहनं S'. २. नास्ति मूको. ३. 'स्मानु' (°स्माँ उ' ऋ. मा. कौ.)
देवा अवता ऋ १०, १०३, ११ मा १७, ४३ तै ४, ६, ४, ४ मै २, १०, ४ काठ १८, ४ कौ २, १२०९-
४. अरेष्वा मै. ५. बोधयन्तु S'.

विक्रान्तकर्माणः पुरुषा उत्तरे भवन्तु जयेन उत्कृष्टा भवन्तु । हे देवासः देवाः यूय-
मपि हवेषु । ह्वयन्ते आह्वयन्ते परस्परं योद्धारो योद्धृभिरत्रेति हवः संग्रामः ।
तेषु अस्मान् अवत रक्षत । यथा जयिनो भवेम तथा अनुपालयत । 'अन्येषामपि
दृश्यते' (पा ६,३,१३७) इति तिङन्तस्य दीर्घः ।

इति द्वितीयेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

'इदमुच्छ्रेयोऽवसानम्' इति एकचर्चनं सूक्तेन साम्निपत्नीक आहिताग्निः प्रयाणे
पर्यवसिते आज्यं जुहुयात् ।

सैषा ऋग् एवम् आम्नायते—

'इदमुच्छ्रेयोऽवसानमागां' शिवे' मे' द्यावापृथिवी अभूताम्' ।

'असपत्नाः प्रदिशो मे भवन्तु' न वै त्वा द्विष्मो' अमयं 'नो अस्तु' ॥१॥

इदम् । उतऽश्रेयः^१ । अत्रऽसानम्^२ । आ । अगाम् । शिवे इति । मे । द्यावापृथिवी इति ।
अभूताम् । असपत्नाः । प्रदिशः । मे । भवन्तु । न । वै । त्वा । द्विष्मः^३ । अमयम् । नः । अस्तु ॥

अवसानम् । अवस्यति परिसमाप्तं भवति प्रयाणम् अत्र स्थान इति अव-
सानम् । तद्रूपम् इदम्^१ इदानीं गम्यमानं श्रेयः^२ श्रेष्ठं फलम् उत^३ । योग्यक्रिया-
ध्याहारः । उद्दिश्य आगाम् प्राप्तवान् अस्मि । इणो लुङि गादेशः । द्यावापृथिवी
द्यावापृथिव्यौ मे मम शिवे श्रेयःप्रदे अभूताम् भवताम् । भवतेश्छान्दसो लुङ् ।
तथा मे मम प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्राच्यादिमहादिशः असपत्नाः । सपत्नीव
सपत्नः । अकार उपमार्थीयः । 'यस्येति च' (पा ६,४,१४८) इति ईकारलोपः ।
एतत् सर्वं 'व्यन्त्सपत्ने' (पा ४,१,१४५) इति निपातनात् सिद्धम् । सपत्नरहिता बाधकहे-
तुकोपद्रवरहिता भवन्तु । 'नञ्सुभ्याम्' (पा ६,२,१७२) इति अन्तोदात्तत्वम् । भयहेतौ
विद्यमाने कथं तत्कृतोपद्रवरहित्यम् इत्यत आह— न वै त्वा द्विष्म इति । हे
सपत्न त्वा^३ त्वां न द्विष्मः द्विष्टं मा कुर्मः । वैशब्दः प्रसिद्धौ । त्वद्विषये मया
द्वेषो न क्रियत इति सर्वे जानन्तीत्यर्थः । अतो नः अस्माकम् अमयं भयराहित्यम्
अस्तु । 'अव्यये नञ्कुनिशातानामिति वक्तव्यम्' (पात्रा ६,२,२) इति नञः प्रकृतिस्वरत्वम् ।

इति द्वितीयेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

१. मे २,१३,१० विशिष्टः पात्रे. २. स्योने आपश्रौ ६,२९,१. ३. ते R, पै २०,
२१,१०. ४. आभूताम् A. ५. जनमीवाः प्रदिशः सन्तु महां आपश्रौ. ६. द्विष्मो
Cs. ७. नोऽस्तु WM. ८. वैप १,८६७ b इ. ९. अवसानम् P,P^१,J.
१०. द्विष्मः P; द्विष्मः > द्विष्मः J. ११. इदम् इदम् S'. १२. वैतु. मंपा.
१३. संत्वा S'.

‘यत् इन्द्र भयामहे’ इत्यस्य सूक्तस्य अभयगणे पाठाद् ‘अभयगणोऽभयामाम्’ (शां. १८,८) इति, ‘आयुष्यश्वाभयश्चैव तथा स्वस्वयनो गणः’ (अप. ५,३,५) इति, ‘अमवेनोपतिष्ठते’ (शां. १६!) इति च शान्तिकल्पपरिशिष्टादिषु गणप्रयुक्तो विनियोगोऽनुसंधेयः ।

यत् इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ।

मघवंछग्धि तव त्वं न ऊतिभिर्वि द्विषो वि मृधो जहि ॥ १ ॥

यतः । इन्द्र । भयामहे । ततः । नः । अभयम् । कृधि ।

मघवन् । शग्धि । तव । त्वम् । नः । ऊतिभिः । वि । द्विषः । वि । मृधः । जहि ॥

हे इन्द्र अभयंकर यतः यस्माद्धेतोः भयामहे विभीमः भीतिं प्राप्नुमः । विभेतेः^१ सामान्यविहितः कर्तरि शबेवोत्पन्नः । यद्वा लेट्याडागमः । उभयत्र व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । ‘भीत्रार्थानां भयहेतुः’ (पा. १,४,२५) इति यत् इत्यत्र अपादानत्वात् पञ्चमी । ततः तस्माद् भयहेतोः नः अस्माकम् अभयं भयराहित्यम् उपद्रवपरिहारं कृधि कुरु । करोतेलौटि विकरणस्य लुक् । ‘श्रुष्टृणुपृक्तृभ्यः’ (पा. ६,४, १०२) इति हेर्धिरादेशः । किं च हे मघवन् धनवन् इन्द्र त्वं तव त्वत्संबन्धिनीभिः ऊतिभिः रक्षाभिः नः अस्मान् । रक्षितुम्^२ इति शेषः । शग्धि शकेलौटि विकरणस्य लुक् छान्दसः । झलन्तत्वात् हेर्धिरादेशः । शक्तः समर्थो भव । यद्वा शकेः प्राप्तकाले लोद । भयहेतोः सपत्नात् सकाशाद्^३ विभ्यतोऽस्मांस्त्वदीयैः^४ पालनैः पालयितुम् अयं प्राप्तः काल इत्यर्थः । अनन्तरं द्विषः द्वेष्यन् अस्मदीयान् शत्रून् वि जहि विशेषेण छिन्दि । मृधः शत्रुसंबन्धिनः संग्रामांश्च वि जहि विशेषेण नाशय । यद्वा द्विषो मृध इति बाह्याभ्यन्तररूपा द्विविधाः शत्रवो विवक्षिताः । संनिहिता असंनिहिताश्चेति वा ।

इन्द्रं वयमनूराधं हवामहेऽनु राध्यास्म द्विषदा चतुष्पदा ।

मा नः सेना अररुषीरुपं गुर्विषूचीरिन्द्रं द्रुहो वि नाशय ॥ २ ॥

इन्द्रम् । वयम् । अनुऽराधम् । हवामहे । अनु । राध्यास्म । द्विषदा । चतुःस्पदा ।

मा । नः । सेनाः । अररुषीः । उप । गुः । विषूचीः । इन्द्रं । द्रुहः । वि । नाशय ॥ २ ॥

१. तत्र P^३, M, RW. ऋ. ८, ५०, १३ कौ. १, २७४; °न C, R, S^m, C_s. २. ऊर्तये^३ वि^४ कौ. ३. विभेदे S'. ४. रक्षितुम् S'. ५. विभ्यतो नोस्मान् S'. ६. 'मनूराधं B^३. ७. 'चीरिन्द्रं C_s. ८. द्रुहो RW. ९. इन्द्रं P.

अनुराधम् अनुक्रमेण राधनीयं पूजनीयम् । सर्वेऽपि स्वस्वकार्यार्थम् इन्द्रम् एव प्रार्थयन्ते । तथा च दाशतव्याम् आह्वायते— 'इन्द्रं परेऽवरे मध्यमास इन्द्रं यान्तोऽवसितास इन्द्रम् । इन्द्रं क्षियन्त उत युध्यमाना इन्द्रं नरो वाजयन्तो हवन्ते' (ऋ ४, २५, ८) इति । अनुपूर्वाद् राधतेः कर्मणि घञि 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये' (पा ६, ३, १२२) इति अनोः साहितिको दीर्घः । ईदृशम् इन्द्रं वयं हवामहे स्वेष्टसिद्धयर्थम् आह्वयामः । इन्द्रप्रार्थनया वयं द्विपदा पादद्वयोपेतेन पुत्रभृत्यादिना चतुष्पदा पादचतुष्टयोपेतेन गवाध्वादिना च अनु राध्यास्म अनुक्रमेण संपन्ना भूयास्म । पुत्रभृत्यगवादिरूपाभिमतफलसमृद्धा^१ भवेम । राध साध संसिद्धौ । आशीर्लिङ्गिरूपम् । किं च अरुषीः अदाज्यः अभिमतफलप्रतिबन्धिकाः^२ सेनाः शात्रवीया नः अस्मान् मोष गुः मोपगच्छन्तु समीपं मा प्राप्नुवन्तु । अरुषीरिति । नःपूर्वाद् रातेः कसौ 'उगितश्च' (पा ४, १, ६) इति डीपि 'वसोः' संप्रसारणम् (पा ६, ४, १३१) । 'वा छन्दसि' (पा ६, १, १०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन आद्युदात्तः । न केवलं समीपप्राप्त्यभावः किं तु हे इन्द्र विषूचीः विष्वगञ्चनाः सर्वतो व्यासा दुहः द्रुह्यन्तीस्ताः शत्रुसेना वि नाशय विशेषेण जहि ।

इन्द्रं ज्ञातोत वृत्रहा परस्फानो^३ वरेण्यः ।

स रक्षिता चरमतः^४ स मध्यतः स पश्चात् स पुरस्तान्नो अस्तु ॥ ३ ॥

इन्द्रः । ज्ञाता । उत । वृत्रऽहा । परस्फानः । वरेण्यः ।

सः । रक्षिता । चरमतः^५ । सः । मध्यतः । सः । पश्चात् । सः । पुरस्तात् । नः । अस्तु ॥ ३ ॥

उत अपि च वृत्रहा वृत्रम् आवरकम् असुरं मेघं वा हतवान् इन्द्रः ज्ञाता रक्षिता भवतु । सामान्येन उक्त्वा विशेषत आह— वरेण्यः वरणीय इन्द्रः नः^६ अस्माकं परस्याः^७ परेभ्यः पाता रक्षिता । सकारोपजनदृष्टान्दसः । परः परस्ताद् वा पाता । उत्तरत्र प्राच्यादिदिग्भ्यो रक्षितेति वदतीति तद्यतिरिक्ताभ्यो दिग्भ्यो रक्षितेत्यर्थः । पातेर्विच् । स एव इन्द्रः चरमतः अन्ते । सार्वविभक्तिकस्तसिः । तत्र रक्षिता मध्यतः मध्यदेशे । सर्वत्र स इत्युक्तिः अवश्यरक्षणीयत्वद्योतनार्थम् । पश्चात् पृष्ठभागे पुरस्तात् पुरोभागे नः अस्माकं रक्षिता अस्तु भवतु ।

उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वान्त्स्व^८र्यज्ज्योतिरभयं^९ स्वस्ति ।

१. मनोः S'. २. फल नास्ति S'. ३. 'प्रबन्धिकाः S'. ४. कवसोः S'.
 ५. परस्मानो (परस्वानो ? [तु. सा.]) S; परस्फानो > परस्वानो K^m; 'स्का' > 'स्वा' C;
 परस्या नो V; परस्फानो > परस्वानो Dc; गयस्फानो RW.; परस्या नो पै ३, ३५, २.
 ६. 'मत्त WM. ७. च । रमतः P, P^१, J. ८. वैतु. मंपा. ९. 'स्या S'; वैतु. मंपा.
 १०. 'स्व^३र्यं' A, B^h, C, D, S^m; 'स्व^३र्यज्ज्यो' R, Cs; 'स्व^३र्यज्ज्योति' ऋ ३, ४७, ८ पै ६, ३५, ४;
 स्व^३र्यज्ज्योति^१ तैत्रा २, ७, १३, ३.

उग्रा' तं इन्द्र स्थविरस्य 'बाहू उप' क्षयेम' शरणा बृहन्ता ॥ ४ ॥

उरुम् । नः । लोकम् । अनु । नेषि । विद्वान् । स्वः । यत् । ज्योतिः । अभयम् । स्वस्ति ।
उग्रा । ते । इन्द्र । स्थविरस्य । बाहू इति । उप । क्षयेम । शरणा । बृहन्ता ॥ ४ ॥

हे इन्द्र विद्वान् सर्वं जानानस्त्वं नः अस्मान् उरुम् विस्तीर्णं लोकम् इमम्
अमुं च अनु नेषि अनुप्रापय । नयतिर्द्विकर्मकः । 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७३) इति
शपो लुक् । स्वर्त्यत् स्वः स्वर्गं सर्वं वा यत् गच्छद् व्याप्नुवद् वा ज्योतिः
आदित्याख्यं स्वस्ति । अविनाशिनाम् । अभयम् भयरहितं क्षेमप्रदं च अस्तु ।
भयहेतुनिबन्धनोपद्रवपरिहारकं क्षेमादिसकलाभीष्टप्रदं च भवतु । हे इन्द्र स्थविरस्य
महतः पुरातनस्य वा ते तव संबन्धिनौ उग्रा उग्रौ उद्गूर्णबलौ शरणा शरणौ
शत्रुविशरणसमर्थौ । अथवा शरणशब्दो रक्षित्वाची । सर्वस्य रक्षकौ बृहन्ता
बृहन्तौ महान्तौ बाहू उप क्षयेम उपप्राप्नुयाम् । शरणेति विधेयविशेषणम् ।
रक्षकत्वेन उपगच्छेम । क्षि निवासगत्योः । तौदादिकः । विधिलिङ्गि रूपम् ।

अभयं नः करत्यन्तरिक्षमभयं द्यावापृथिवी उभे इमे ।

अभयं पश्चादभयं पुरस्तादुत्तरादधरादभयं नो अस्तु ॥ ५ ॥

अभयम् । नः । करति । अन्तरिक्षम् । अभयम् । द्यावापृथिवी इति । उभे इति । इमे इति ।
अभयम् । पश्चात् । अभयम् । पुरस्तात् । उत्तरात् । अधरात् । अभयम् । नः । अस्तु ॥५॥

अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं मध्यमलोकः नः अस्माकम् अभयम् भयराहित्यं
करति कुर्यात् । करोतेः पञ्चमलकारे अडागमः । इमे सर्वप्राणिनिवासस्थानभूते
परिहृद्यमाने उभे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अभयम् । करतीति अनुषज्यमानं
क्रियापदम् अत्र द्विवचनान्तत्वेन विपरिणामयितव्यम् । कुर्याताम् । तथा पश्चात्
पश्चिमस्यां दिशि नः अस्माकम् अभयम् अस्तु । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि उत्तरात् उदीच्यां
दिशि अधरात् उत्तरप्रतियोगिकः अधरशब्दो दक्षिणदिग्वाची । दक्षिणस्यां दिशि नः
अस्माकम् अभयम् अस्तु । 'उत्तराधरदक्षिणादातिः' (पा ५,३,३४) इति आतिप्रत्ययः ।

अभयं मित्रादभयमिमित्रादभयं ज्ञातादभयं 'पुरो यः' ।

अभयं नक्तमभयं दिवा नः सर्वा आशा मम मित्रं भवन्तु ॥ ६ ॥

१. ऋष्या ऋ ६,४७,८ तैत्रा २,७,१३,३. २. बाहूप C.V. ३. क्षियेम पे ३.
३५,४; स्थेयाम ऋ. तैत्रा. ४. वैतु. मंपा. ५. तु. सा.; वैतु. मूको. 'मंवे. ६. पुरोषः >
पुरोषः C; पुरोषः D; पुरोषः S^m; परोक्षात् RW.; वैप १,२०३५ k ६.

अभयम् । मित्रात् । अभयम् । अमित्रात् । अभयम् । ज्ञातात् । अभयम् । पुरः । यः ।
अभयम् । नक्तम् । अभयम् । दिवा । नः । सर्वाः । आशाः । मम । मित्रम् । मवन्तु ॥ ६ ॥

मित्रात् सुहृदः अभयम् भयराहित्यम् अस्तु । सर्वदा हितकारी खलु पुरुषो
मित्रं तस्माद् भयप्रसङ्ग एव नास्ति किमर्थं भयराहित्यम् आशास्यते । सत्वम् ।
अत्र भयराहित्यं न प्रार्थ्यते किं तु भयव्यतिरिक्तं हितं फलं सर्वदा भवत्विति ।
अत्र नञस्तदन्यत्वम् अर्थः । तथा अमित्रात् । अमेरित्रप्रत्ययः । शत्रोः सक्का-
शाद् अभयम् अस्तु । अत्र भयपरिहारः प्रार्थ्यते । अमित्रं विशिनष्टि— ज्ञातात्
द्वेषदृष्ट्वेन परिज्ञाताद् अमित्रात् । यः परः^२ ज्ञाताद् अन्यः अपरिज्ञातः प्रकाश-
शत्रुर्न भवति किं तु गूढशत्रुः^३ तस्माच्च अभयम् अस्तु । नक्तम् रात्रौ दिवा अहनि
नः अस्माकम् अभयम् अस्तु । अहोरात्रयोरभयप्रार्थनेन कालनिबन्धनभयपरिहारः ।
सर्वा आशाः सर्वा दिशः मम अभयकामस्य^४ मित्रम् मित्रवन्मित्रं सर्वदा हितकारिण्यो
भवन्तु । अनेन सर्वतो भीतिनिवारणम् आशास्यते ।

इति द्वितीयेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ।

‘असपत्नं पुरस्तात्’ इति सूक्तचतुष्कस्य रात्रौ पुरोहितकर्तव्ये रात्रः शय्या-
गृहप्रवेशकर्मणि अभिमन्त्रितशर्करायाः प्रतिदिशं प्रदक्षिणं प्रक्षेपे विनियोगः ।
‘अथातो रात्रिसूक्तानां विधिम् अनुक्रमिष्यामः’ इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे— “‘त्र्यायुषम्’
(अ ५, २८, ७) इति रात्रे रक्षां कृत्वा । ‘असपत्नम्’ (अ १९, १६) इति शर्कराम्
अभिमन्त्र्याङ्गुष्ठात् प्रदक्षिणं प्रतिदिशं क्षिपेत्” (अप ४, ५, १२; १३) इति । असपत्नम् इत्येकेन
प्रतीकेन समनन्तरं सूक्तत्रयं समानार्थत्वाद् गृह्यते । अत एव ‘असपत्नम्’ इति
अर्थसूक्तम् आथर्वणा व्यवहरन्ति ।

असपत्नं पुरस्तात् पश्चान्नो अभयं कृतम्^१ ।

सविता मा दक्षिणत उत्तरान्मा शचीपतिः ॥ १ ॥

असपत्नम् । पुरस्तात् । पश्चात् । नः । अभयम् । कृतम्^१ ।

सविता । मा । दक्षिणतः । उत्तरात् । मा । शचीऽपतिः^२ ॥ १ ॥

पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि असपत्नम् सपत्नराहित्यं शत्रुबाधापरिहारं नः अस्माकं
कृतम् कुरुतम् । सामर्थ्याद् उत्तरार्धे निर्दिष्टौ सवितृशचीपती संबोध्यते । पश्चात् च
अभयं कुरुतम् । करोतेर्लुङि ‘मन्त्रे षस’ (पा २, ४, ८०) इति च्लेर्लुङ् । अमाङ्योगेऽपि
छन्दसि अडभावः । करोतेर्लोङि वा शपो लुङ् । अथ परोक्षवचनः । मा मां

१. ‘राहित्यमत्र S’.

२. वैतु. मंषा.

३. मूढशत्रुः S’.

४. च नास्ति S’.

५. तु. R; वैतु. अन्ये मूको. कृतम्.

६. शचीं P’.

रक्षितः सविता सर्वस्य प्रेरको देवः । रक्षतु इति क्रियाध्याहारः । उतरात्
उत्तरतः ऋचीपतिः शची इन्द्राणी तस्याः पतिरिन्द्रः मा मां रक्षतु ।

दिवो आदित्या रक्षन्तु भूम्या रक्षन्त्वमयः ।

इन्द्राग्नी रक्षतां मा पुरस्तादश्विनोवभितः शर्मं यच्छताम् ।

तिरश्चीनघ्न्या रक्षतु जातवेदा भूतकृतो मे सर्वतः सन्तु वर्म ॥ २ ॥

दिवः । मा । आदित्याः । रक्षन्तु । भूम्याः । रक्षन्तु । अमयः ।

इन्द्राग्नी इति । रक्षताम् । मा । पुरस्तात् । अश्विनौ । अभितः । शर्मं । यच्छताम् ।

तिरश्चीन् । अघ्न्या । रक्षतु । जातवेदाः । भूतकृतः । मे । सर्वतः । सन्तु । वर्म ॥ २ ॥

आदित्याः अदितेः पुत्राः सर्वे देवाः दिवः द्युलोकाद् मा मां रक्षन्तु ।
द्युलोकनिबन्धनेभ्योऽशान्यादिभ्यो दैवीभ्य आपद्भ्यो रक्षन्तु । अमयः अङ्गनशीला
गार्हपत्यादयस्त्रयोऽग्नयो भूम्याः सकाशाद् रक्षन्तु भूमिहेतुकान् उपद्रवान् परिहरन्तु ।
दिवो भूम्या इत्युभयत्र 'भीत्रार्थानाम्०' (पा १,४,२५) इति अपादानत्वात् पञ्चमी । तथा
पुरस्तात् पूर्वस्या दिशो मा माम् इन्द्राग्नी रक्षताम् पालयताम् । इन्द्रः पूर्वदिग्भि-
मानी । आहवनीयाग्निरपि पूर्वदिग्भिमुख एव प्रणीयते^३ । अतस्तौ ततो रक्षि-
तारौ भवताम् । तथा अश्विनौ सूर्यपुत्रौ देवानां भिषजौ नासत्यौ अभितः सर्वतः
शर्म सुखं यच्छताम्^४ प्रयच्छताम् । 'पाघ्रा०' (पा ७,३,७८) इत्यादिना दाणो यच्छदेशः ।

तिरश्चीनित्यादि । सैषा द्विपदा ऋक् । जातवेदाः जातानां वेदिता जातै-
र्विद्यमानो वा अमिः^५ तिरश्चीन् तिर्यगञ्चनान् अस्मान् रक्षतु । यद्वा तिरश्चीशब्देन
विदिश उच्यन्ते । नकारोपजनश्छान्दसः । तिरश्चीः । पञ्चम्याः शसादेशः ।
तिरश्चीभ्यो दिग्भ्यो रक्षतु । तिरःपूर्वाद् 'अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्' (पावा ४,१,६) इति ङीप् ।
'अवः' (पा ६,४,१३८) इति अकारलोपे इत्तुत्वेन शकारः । तिरश्चीनान् अस्मान् इति
पक्षे तिर्यक्शब्दाद् 'विभाषाञ्चरदिक्लियाम्' (पा ५,४,८) इति खः । तस्य ईनादेशे तिर-
श्चीन इति भवति । अत्र अन्त्यलोपश्छान्दसः । अग्नी^६ रक्षतु इत्यत्र 'द्वलोपे०'
(पा ६,३,१११) इति सांहितिको दीर्घः । भूतकृतः भवनवताम् उत्पत्तिमतां प्राणिनां
कर्तारो निर्मातारो देवाः । यद्वा भूता ग्रहपिशाचादयः । तेषां निकर्तितारो हिंसितारो
देवाः । कृती छेदने । क्तिप् । तादृशा देवा मे मम सर्वतः सर्वत्र वर्म परैरमेघं
सुरक्षकं कवचं सन्तु भवन्तु ।

इति द्वितीयेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ।

१. तिरश्चीनग्नी सा. V, *चीनाघ्न्या RW.; वैप १,१४८० j द्र.

२. रक्षतु P, P^१, J.

३. प्राचीवन्दे S'.

४. यच्छताम् प्रथम S'.

५. वैतु. मीपा.

‘अभिर्मा पातु’ इति सूक्तद्वयस्य राज्ञौ राज्ञः शय्यागृहप्रवेशनार्थं पुरोहितेन कर्तव्ये पिष्टमयरात्रिप्रतिमादिसमर्चनकर्मणि प्रतिदिशं शर्कराचतुष्टयप्रक्षेपानन्तरं ‘राजानम्’ अधिष्ठापितायाः पञ्चम्याः शर्करायाः प्रतिदिशं प्रक्षेपे विनियोगः ।

‘अथ पिष्टमयीं रात्रिं चतुर्भिर्दीपकैः सह ।

अर्चितां^१ गन्धमाल्येन स्थापयेत् तस्य चाग्रतः ॥’ (अप ४, ३, १) इति

प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे—“‘अभयम्’ (अ १९, १५, ५) इत्युच्चा^२ चतस्रः शर्कराः प्रदक्षिणं प्रतिदिशं क्षिपेत् । ‘एष्टमानम्’ आ तिष्ठ’ (अ २, १३, ४) इति पञ्चमीम् अधिष्ठापयेत् । ‘न तं यक्ष्माः’ (अ १९, ३८), ‘ऐतु देवः’ (अ १९, ३९) इति गुग्गुलुकुष्ठवृषं दद्यात् । ‘यस्ते गन्धः’ (१२, १, २३-२५), ‘त्र्यायुषम्’ (अ ५, २८, ७) इति भूमिं प्रयच्छेत् । ‘दूष्या दूषिरसि’ (अ २, ११, १) इति प्रतिसरम्^३ आबन्ध्वा । ‘तां शर्कराम्’^४ ‘अभिर्मा पातु वसुभिः पुरस्ताद्’ (अ १९, १७) इति ×× प्रतिदिशं क्षिपेत् ” (अप ४, ४, ५-१०) इति ।

तत्र ‘अभिर्मा पातु’ इति सूक्ते एकैकस्याः प्राच्यादिमहादिशो द्वौ द्वौ पर्यायौ ध्रुवाया ऊर्ध्वाया^५ दिशश्च एकैक इति दश पर्यायाः ।

तत्र प्रथमपर्याये ‘एष मन्त्र आम्नायते’—

अभिर्मा पातु वसुभिः पुरस्तात् तस्मिन् क्रमे तस्मिच्छ्रये तां पुरं प्रैभि^६ ।

स मा रक्षतु स मा गोपायतु तस्मा आत्मानं परि ददे स्वाहा ॥ १ ॥

अभिः । मा । पातु । वसुभिः । पुरस्तात् । तस्मिन् । क्रमे । तस्मिन् । श्रये । ताम् । पुरम् । प्र ।
एभि । सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परि । ददे । स्वाहा ॥ १ ॥

अभिः पृथिवीस्थानो देवः वसुभिः पतत्संज्ञकैर्देवैः सह पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि मा मां पातु रक्षतु । अग्नेर्वसुसाहित्यम् अन्यत्राम्नायते—‘अभिः प्रथमो वसुभिर्नो अब्यात्’ (आश्रौ २, ११, १२) इति । कुत्रस्थं पुरुषं रक्षतु इत्याकाङ्क्षायाम् आह—तस्मिन् क्रमे । क्रमणं क्रमः^७ पादप्रक्षेपः । भावे घञ् । ‘नोदातोपदेशस्य’ (पा ७, ३, ३४) इति वृद्धयभावः । तस्मिन् पादप्रक्षेपे । तस्मिन् श्रये । श्रयणं श्रयः^८ आश्रयः । ‘अग्नीध्रुवोऽनुपसर्गे’ (पा ३, ३, २४) इति विहितो घञ् व्यत्ययेन न प्रवर्तते । ‘एरच्’ (पा ३, ३, ५६) इति अच्प्रत्ययः^९ । तस्मिन् आश्रये अवस्थाने । पादप्रक्षेपप्रदेशे अवस्थानप्रदेशे चेत्यर्थः । यद्वा क्रमे श्रये इति तिङन्तं पदम् । तस्मिन् यस्मि-

१. राज्ञम् S'. २. मर्चितां S'. ३. तु. BN.; वैतु. S' नमयं सोम त्रयेत्स्व-
नृषं. ४. एष्टमानम् S'. ५. प्रतिदिशम् S'. ६. नास्ति BN. ७. ऊर्ध्वायाच्च
S'. ८. एवमत्रमाग्नायते S'. ९. ऋषीभि पै ७, १६, १ एवमत्रेऽपि. १०. वैतु. मंपा.
११. येनचित्स्वत्त्वः S'.

न्मुद्दिष्टे स्थाने क्रमे पादं प्रक्षिपामि । क्रमतेर्विपूर्वत्वाभावेऽपि व्यत्ययेन आत्मने-
पदम् । यद्वा वृत्त्याद्यर्थेषु अनुपसर्गात् आत्मनेपदम् । यद् गन्तव्यं स्थानम्
उद्दिश्य उत्सहे तत्र' । तथा यत् स्थानं श्रये आश्रयामि तत्र । अग्निं' सेवायाम् ।
कृदि भित्वात् कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' आत्मनेपदम् । तां पुरम् या उद्दिष्टा
सूः शय्यागृहलक्षणा तां पुरं प्रैमि प्रगच्छामि । तत्र सर्वत्र अग्निर्मा
षात्विति संबन्धः । यद्वा 'आपो मौषधीमतीः XXX तासु क्रमे तासु श्रये' इति
षष्ठमन्त्रे स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन आह्वानाद् अत्रापि तस्मिन् क्रमे इत्यत्र एवं व्याख्येयम् ।
तस्मिन् । सति सप्तमीयम् । तस्मिन् वसुमत्यग्नौ रक्षके सति क्रमे क्रमणं' करोमि ।
तस्मिन् रक्षके सति श्रये आश्रयामि । तां पुरं प्रैमीत्यादि पूर्ववत् । किं च
स वसुमान् अग्निः मा मां रक्षतु । सः अग्निश्च मा मां गोपायतु । अत्र रक्षणगोपनयोः
अद्वितनिवारणहितकरणरूपपालनभेदेन भेदो द्रष्टव्यः । गुपेः 'गुपध्व' (पा ३, १, २८)
इति आयप्रत्ययः । तस्मै सर्वतोरक्षकाय वसुमते अग्नये आत्मानं परि ददे । रक्षणार्थं
दानं परिदानम् इत्युच्यते । रक्षार्थं प्रयच्छामि । स्वाहा । तदधीनत्वद्योतनार्थं
स्वाहाशब्दप्रयोगः यथा सुहुतं' हविस्तत्तद्देवताधीनं भवति एवम् आत्मापि
रक्षणार्थम् अग्न्यधीनो भवत्वित्यर्थः ।

एवम् 'उत्तरे नव पर्याया' व्याख्येयाः । विशेषस्तु तत्रतत्र वक्ष्यते ।

द्वितीयपर्यायमन्त्रः—

वायुर्मान्तरिक्षेणैतस्यां दिशः पातु तस्मिन् क्रमे तस्मिच्छ्रये तां पुरं प्रैमि ।
स मां रक्षतु स मां गोपायतु तस्मां आत्मानं परि ददे स्वाहा ॥ २ ॥

वायुः । मा । अन्तरिक्षेण । एतस्याः । दिशः । पातु । तस्मिन् । क्रमे । तस्मिन् । श्रये ।
ताम् । पुरम् । प्र । एमि । सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् ।
परि । ददे । स्वाहा ॥ २ ॥

वायुः अन्तरिक्षस्थानो देवः अन्तरिक्षेण स्वाधिष्ठितेन' मध्यमलोकेन सह
मा माम् एतस्याः पूर्वमन्त्रे पुरस्ताद् इति निर्दिष्टायाः प्राच्या दिशः पातु । 'भीत्रा-
र्वाणाम्' (पा १, ४, २५) इति अपादानत्वात् पञ्चमी । तस्मिन् क्रम इत्यादि पूर्ववत् ।

सोमो मा रुद्रैर्दक्षिणाया दिशः पातु तस्मिन् क्रमे तस्मिच्छ्रये तां पुरं प्रैमि ।
स मां रक्षतु स मां गोपायतु तस्मां आत्मानं परि ददे स्वाहा ॥ ३ ॥

१. तत्रस्थ S'. २. श्रीन् शंपा. ३. क्रियापदे S'. ४. क्रमेण S'-
५. सुहृत् S'. ६. 'रेयनवमप' S'. ७. 'तीवः पर्या' S'. ८. स्वधि° S'.

सोमः । मा । रुद्रैः । दक्षिणायाः । दिशः । पातु । तस्मिन् । क्रमे । तस्मिन् । श्रये । ताम् ।
पुरम् । प्र । एमि । सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परि ।
ददे । स्वाहा ॥ ३ ॥

सोमो देवः रुद्रैः रोदधितृभिः एतत्संज्ञकैर्देवैः सह मा मां दक्षिणायाः दक्षिणस्य
दिशः पातु । सोमस्य रुद्रसाहित्यम् अन्यत्रास्नायते—‘सोमो रुद्रैरभिरक्षतु त्मना’
(आश्रौ २,११,१२) इति । शिष्टं पूर्ववन्नेयम् ।

वरुणो मादित्यैरेतस्यां दिशः पातु तस्मिन् क्रमे तस्मिच्छ्रये तां पुरं प्रैमि ।
स मा रक्षतु स मा गोपायतु तस्मा आत्मानं परि ददे स्वाहा ॥ ४ ॥

वरुणः । मा । आदित्यैः । एतस्याः । दिशः । पातु । तस्मिन् । क्रमे । तस्मिन् । श्रये । ताम् ।
पुरम् । प्र । एमि । सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परि ।
ददे । स्वाहा ॥ ४ ॥

वरुणः वारको देवः आदित्यैः अदितिपुत्रैः एतत्संज्ञैर्देवैः सह । वरुणस्य
आदित्यसाहित्यम् अन्यत्र श्रूयते—‘आदित्यैर्नो वरुणः शर्म यंसत्’ (आश्रौ २,११,१२)
इति । एतस्या दक्षिणाया दिशः पातु । शिष्टं व्याख्यातम् ।

सूर्यो मा द्यावापृथिवीभ्यां प्रतीच्यां दिशः पातु तस्मिन् क्रमे तस्मिच्छ्रये तां पुरं प्रैमि ।
स मा रक्षतु स मा गोपायतु तस्मा आत्मानं परि ददे स्वाहा ॥ ५ ॥

सूर्यः । मा । द्यावापृथिवीभ्याम् । प्रतीच्याः । दिशः । पातु । तस्मिन् । क्रमे । तस्मिन् ।
श्रये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि । सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै ।
आत्मानम् । परि । ददे । स्वाहा ॥ ५ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः । ‘राजसूयसूर्य’ (पा ३,१,११४) इति सुवतेः
सूयतेर्वा सूर्यशब्दः क्यबन्तत्वेन निपातितः । द्यावापृथिवीभ्यां सह । तत्प्रकाश्यत्वेन
तत्साहित्यम् । प्रतीच्याः पश्चिमाया दिशः पातु । शिष्टं पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

आपो मौषधीमतीरेतस्यां दिशः पान्तु तासु क्रमे तासु श्रये तां पुरं प्रैमि ।
ता मा रक्षन्तु ता मा गोपायन्तु ताम्य आत्मानं परि ददे स्वाहा ॥ ६ ॥

आपः । मा । ओषधीऽमतीः । एतस्याः । दिशः । पान्तु । तासु । क्रमे । तासु । श्रये ।

ताम् । पुरम् । प्र । एमि । ताः । मा । रक्षन्तु । ताः । मा । गोपायन्तु । ताम्यः ।
आत्मानम् । परि । ददे । स्वाहा ॥ ६ ॥

ओषधीमतीः ओषधीमत्यः । 'वा छन्दसि' (पा ६,१,१०६) इति पूर्वसवर्षदीर्घः ।
आपः । अपाम् ओषधीसाहित्यं संपोष्यत्वेन हेतुना । एतस्याः प्रतिष्ठया दिशः मा मां पान्तु ।
तासु ओषधीमतीष्वप्सु रक्षिकासु सतीषु क्रमे गन्तव्यं स्थानं प्रति पादं प्रक्षिपामि ।
तासु रक्षित्रीषु श्रये संश्रये अवतिष्ठे । तां पुरम् शय्यागृहलक्षणां प्रेमि प्रगच्छामि ।
तत्र सर्वत्र आपः पान्तु इति संबन्धः । किं च ता आपो मा मां रक्षन्तु ।
ताः च मा गोपायन्तु । ताम्यः अद्भ्यः आत्मानं परि ददे रक्षणार्थं प्रयच्छामि ।
स्वाहाशब्दो व्याख्यातः ।

विश्वकर्मा मा सप्तऋषिभिरुदीच्या दिशः पातु तस्मिन् क्रमे तस्मिच्छ्रये तां पुरं प्रैमि ।
स मा रक्षतु स मा गोपायतु तस्मा आत्मानं परि ददे स्वाहा ॥ ७ ॥

विश्वऽकर्मा । मा । सप्तऋषिऽभिः । उदीच्याः । दिशः । पातु । तस्मिन् । क्रमे । तस्मिन् ।
श्रये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि । सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै ।
आत्मानम् । परि । ददे । स्वाहा ॥ ७ ॥

विश्वकर्मा विश्वं सर्वं कर्म कार्यं सृज्यं यस्माद् भवति स विश्वकर्मा
विश्वजगत्कारणभूतः परमात्मा सप्तर्षिभिः' स्वमनःसृष्टैः सप्तसंख्याकैर्ऋषिभिः सह
मा माम् उदीच्या उत्तरस्या दिशः पातु । विश्वकर्मणः सप्तर्षिसाहित्यं स्वकार्यत्वेन ।
उक्तं च भगवता गीतासु—

‘महर्षयः सप्त पूर्वं चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥’ (भगी १०,६) इति ।

तस्मिन् सप्तर्षिसहिते विश्वकर्मणि रक्षितरि । क्रमे इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

इन्द्रो मा मरुत्वानेतस्यां दिशः पातु तस्मिन् क्रमे तस्मिच्छ्रये तां पुरं प्रैमि ।
स मा रक्षतु स मा गोपायतु तस्मा आत्मानं परि ददे स्वाहा ॥ ८ ॥

इन्द्रः । मा । मरुत्ऽवान् । एतस्याः । दिशः । पातु । तस्मिन् । क्रमे । तस्मिन् । श्रये ।
ताम् । पुरम् । प्र । एमि । सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै ।
आत्मानम् । परि । ददे । स्वाहा ॥ ८ ॥

मरुत्वान् मरुद्भिस्तद्वान् । 'भयः' (पा ८,२,१०) इति मतुपो षत्वम् । स इन्द्रः
एतस्याः पूर्वमन्त्रोक्ताया उदीच्या दिशः पातु । इन्द्रस्य मरुत्साहित्यम् अन्यत्राज्ञायते—
'वृत्रस्य त्वा श्वसथाद् ईषमाणा विश्वे देवा अजहुये सखायः । मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते
अस्त्वथेमा विश्वाः पृतना जयासि' (ऋ ८,१६,७) इति । अस्य मन्त्रस्य ऐतरेयक-
ब्राह्मणम् एषम् आज्ञायते—'इन्द्रो वै वृत्रं हनिष्यन्त्सर्वा देवता अत्रवीद् अनु मोपतिष्ठ-
ध्वम् उप माह्वयध्वम् इति । तथेति तं हनिष्यन्त आद्रवन् । सोवेन्मा वै हनिष्यन्त आद्रवन्ति
हन्तेमान् भीषया इति । तान् अभि प्राश्वसीत् । तस्य श्वसथाद् ईषमाणा विश्वे देवा अद्रवन् ।
मरुतो हैनं नाजहुः । प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवैनम् एतां वाचं वदन्त उपातिष्ठन्त'
(ऐत्रा ३,२०) इति । तस्मिन् मरुत्वति इन्द्रे रक्षितरि । शिष्टं पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

प्रजापतिर्मा प्रजननवान्त्सह प्रतिष्ठया ध्रुवाया दिशः पातु तस्मिन् क्रमे
तस्मिच्छ्रये तां पुरं प्रैमि ।

स मा रक्षतु स मा गोपायतु तस्मा आत्मानं परि ददे स्वाहा ॥ ९ ॥

प्रजाऽपतिः । मा । प्रजननऽवान् । सह । प्रतिऽस्थया । ध्रुवायाः । दिशः । पातु ।
तस्मिन् । क्रमे । तस्मिन् । श्रये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि । सः । मा । रक्षतु । सः । मा ।
गोपायतु । तस्मै । आत्मानम् । परि । ददे । स्वाहा ॥ ९ ॥

प्रजननवान् प्रजननं नाम सर्वजगदुत्पादनसाधनं तद्वान् । यद्वा प्रजननं
पुंव्यञ्जनं स्त्रीपुंससृष्टेस्तद्धेतुत्वात् । प्रजापतिः प्रकर्षेण जायमाना मनुष्यादि-
काश्चराचरात्मिकाः प्रजाः तासां पतिः स्रष्टा देवः । सह । सामर्थ्यात् प्रजननेन
साकम् इत्यर्थः । यद्वा प्रतिष्ठायाः* । तृतीयार्थे षष्ठी । प्रतिष्ठया सहेति । प्रतिष्ठायाः*
सर्वजगदाधारभूताया ध्रुवायाः स्थिराया भूमेः दिशः । भूमिरपि अधरदिकत्वेनोच्यते ।
तस्याः पातु । तस्मिन् क्रमे इत्यादि शिष्टम् अविशिष्टम् ।

बृहस्पतिर्मा विश्वैर्देवैरूर्ध्वाया दिशः पातु तस्मिन् क्रमे तस्मिच्छ्रये तां पुरं प्रैमि ।

स मा रक्षतु स मा गोपायतु तस्मा आत्मानं परि ददे स्वाहा ॥ १० ॥

बृहस्पतिः । मा । विश्वैः । देवैः । ऊर्ध्वायाः । दिशः । पातु । तस्मिन् । क्रमे । तस्मिन् ।
श्रये । ताम् । पुरम् । प्र । एमि । सः । मा । रक्षतु । सः । मा । गोपायतु । तस्मै ।
आत्मानम् । परि । ददे । स्वाहा ॥ १० ॥

१. प्रजननं A, B^h, C, D, R, S^m, प्रजननं C₃.
(पपा. प्रतिऽस्थयाः); वैप १, २१५८ j अपि द्र.

२. तु. RW.; वैतु. शंपा. सात. प्रतिष्ठाया

३. प्रजननऽवान् P, J. ४. वैतु. मंपा.

५. प्रतिप्रतिष्ठाया S'.

बृहस्पतिः बृहतां महतां देवानां पतिर्देवो विश्वैः सर्वैः देवैः सह ऊर्वायाः उपरिस्थितया दिवो दिसः । द्यौरपि ऊर्ध्वदिक्त्वेन तत्रतत्रोच्यते । तस्याः पातु । तस्मिन् विश्वदेवसहिते बृहस्पतौ रक्षितरि क्रमे पादप्रक्षेपं करोमि । शिष्टं पूर्ववभेयम् ।

इति द्वितीयेऽनुवाके अष्टमं सूक्तम् ।

‘अग्निं ते वसुवन्तम्’ इति सूक्तस्य पिष्टरात्रीसमर्चने कर्मणि शर्कराप्रक्षेपे पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।

अत्र पूर्वसूक्ते प्राच्यादिदिग्भ्यो रक्षिका ‘वसुमदग्न्यादिवेवताः तत्तद्दिग्-
वस्थिताः’ सत्यः शत्रुसकाशाद् रक्षन्तु इति प्रतिपाद्यते । अत्र तु तासु देवतासु
तत्तद्दिश आगच्छन्तः स्वद्वेषिणः अनिष्टकारिणो नाशार्थं प्रविशन्तु इति प्रतिपाद्यते
इत्येतावान् विशेषः । अत्रापि दश पर्यायाः । सर्वेपि अर्धर्चाः ।

प्रथमपर्यायद्वयम् एवम् आम्नायते—

अग्निं ते वसुवन्तमृच्छन्तु । ये मांऽघायवः प्राच्या दिशोऽभिदासान् ॥ १ ॥

अग्निम् । ते । वसुवन्तम् । ऋच्छन्तु । ये । मा । अघायवः । प्राच्याः । दिशः । अभिदासान् । ॥

वायुं तेऽन्तरिक्षवन्तमृच्छन्तु । ये मांऽघायव एतस्या दिशोऽभिदासान् ॥ २ ॥

वायुम् । ते । अन्तरिक्षवन्तम् । ऋच्छन्तु । ये । मा । अघायवः । एतस्याः ।
दिशः । अभिदासान् ॥ २ ॥

अघायवः अघं हिंसालक्षणं पापं परस्येच्छन्तः । अघशब्दात् ‘छन्दसि परेच्छयामपि’
(पावा ३, १, ८) इति ऋचश्च । ‘अश्राघस्यात्’ (पा ७, ४, ३७) इति आत्वम् । ‘क्याच्छन्दसि’
(पा ३, २, १७०) इति उपत्ययः । जिज्ञांसवो ये शत्रवः प्राच्याः पूर्वस्या दिश आगत्य
मा मां रात्रीसमर्चनकारिणं अभिदासात्” अमितः सर्वतो दासयेयुः उपक्षपयेयुः”
हिंस्युः । दसु उपक्षये । अस्माण्यन्ताद् अभिपूर्वात् पञ्चमलकारे ‘तिष्ठा तिष्ठी भवन्ति’
(पावा ७, १, ३९) इति श्लेस्तिबादेशः । ‘इतश्च लोपः’ (पा ३, ४, ९७) इति इकारलोपः ।
‘लेटोऽडाटी’ (पा ३, ४, ९४) इति आडागमः । ‘छन्दस्युभयथा’ (पा ३, ४, ११७) इति तिप आर्ध-
घातुकत्वेन ‘णेरनिटि’ (पा ६, ४, ५१) इति णिलोपः । प्रत्ययलक्षणपरिभाषया ‘अत उपधायाः’

१. दग्न्यादीर्देवताः तत्रादिगं S'. २. वसुमन्तं सा. पै ७, १७, १. ३. उ. RW.
पै.; वैतु. शंपा. सात. °सात्, एवमुत्तरत्रापि; दिशोभिं B^h, D, R, S^m, C_s, WM., एवमुत्तरत्रापि.
४. ते P. ५. तैश्च तारिक् C; तैवरिक् D, R, S, C_s, WM.; तैवरिक् > तैवरिक् Dc.
६. ते P, J; ते > ते P^a. ७. वैतु. मंपा. ८. उपधेयुः S'.

(पा ७,२,११६) इति वृद्धिः । ते अभिदासकाः शत्रवो बहुमन्तम्' वसुभिर्देवैस्तद्वन्तम्
अभिमं ऋच्छन्तु मरणार्थं प्राप्नुवन्तु । ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभाषेणु । अस्मात् लोद ।
एवम् उत्तरे नव पर्यायमन्त्रा व्याख्येयाः [१] । अन्तरिक्षवन्तम् अन्तरिक्षम् अधिष्ठेयत्वेन
यस्यास्ति तं वायुं ते अघायवः शत्रवः ऋच्छन्तु प्रलयार्थं प्राप्नुवन्तु ये अघायवः शत्रवः
एतस्याः प्राच्या दिशः सकाशाद् आगत्य मा माम् अभिदासात्' अभिदासयेयुः हिंस्युः [२] ।

तृतीयचतुर्थपर्यायमन्त्रौ—

सोमं ते रुद्रवन्तमृच्छन्तु । ये माऽघायवो दक्षिणाया दिशोऽभिदासान्' ॥ ३ ॥
सोमम् । ते । रुद्रवन्तम् । ऋच्छन्तु । ये । मा । अघायवः । दक्षिणायाः । दिशः ।
अभिदासान्' ॥ ३ ॥

वरुणं त आदित्यवन्तमृच्छन्तु । ये माऽघायव एतस्या दिशोऽभिदासान्' ॥ ४ ॥
वरुणम् । ते । आदित्यवन्तम् । ऋच्छन्तु । ये । मा । अघायवः । एतस्याः । दिशः ।
अभिदासान्' ॥ ४ ॥

ते हिंसकाः शत्रवो रुद्रवन्तम् रुद्रैर्देवैस्तद्वन्तं सोमं देवम् ऋच्छन्तु नाशार्थं
गच्छन्तु [३] । आदित्यवन्तम् आदित्यैरदितिपुत्रैः आदित्यसंज्ञकैर्वा देवैस्तद्वन्तं वरुणम्
अरिष्टनिवारकं देवं ते शातयितारो रिपवः ऋच्छन्तु । एतस्या दक्षिणाया दिशः ।
शिष्टं पूर्ववत् [४] ।

पञ्चमषष्ठमन्त्रपाठस्तु^३—

सूर्यं ते द्यावापृथिवीवन्तमृच्छन्तु । ये माऽघायवः प्रतीच्याः दिशोऽभिदासान्' ॥ ५ ॥
सूर्यम् । ते । द्यावापृथिवीवन्तम् । ऋच्छन्तु । ये । मा । अघायवः । प्रतीच्याः । दिशः ।
अभिदासान्' ॥ ५ ॥

अपस्त ओषधीमतीः ऋच्छन्तु । ये माऽघायव एतस्या दिशोऽभिदासान्' ॥ ६ ॥
अपः । ते । ओषधीमतीः । ऋच्छन्तु । ये । मा । अघायवः । एतस्याः । दिशः ।
अभिदासान्' ॥ ६ ॥

द्यावापृथिवीवन्तम् द्यावापृथिव्यौ यस्य प्रकाश्यत्वेन स्त इति मतुप् ।
'छन्दसीरः' (पा ८,२,१५) इति तस्य वत्वम् [५] । ओषधीमतीरपः उदकानि कर्म ।
एतस्याः प्रतीच्या दिशः । शिष्टं निगदसिद्धम् [६] ।

सप्तमाष्टमपर्यायमन्त्रपाठस्तु—

विश्वकर्मणं ते सप्तऋषिवन्तमृच्छन्तु ।

ये माऽघ्रायव उदीच्या दिशोऽभिदासान् ॥ ७ ॥

विश्वकर्मणम् । ते । सप्तऋषिवन्तम् । ऋच्छन्तु ।

ये । मा । अघ्रायवः । उदीच्याः । दिशः । अभिदासान् ॥ ७ ॥

इन्द्रं ते मरुत्वन्तमृच्छन्तु । ये माऽघ्रायव एतस्या दिशोऽभिदासान् ॥ ८ ॥

इन्द्रम् । ते । मरुत्वन्तम् । ऋच्छन्तु । ये । मा । अघ्रायवः । एतस्याः । दिशः ।

अभिदासान् ॥ ८ ॥

सप्तऋषिवन्तम् सप्तसंख्याका ऋषयः सृज्यत्वेन यस्य सन्ति इति मतुप् । 'ऋत्यकः' (पा ६, १, १२८) इति प्रकृतिभावः । 'छन्दसीरः' (पा ८, २, १५) इति मतुपो वत्वम् [७] । मरुत्वन्तम् मरुद्भिस्तद्वन्तम् इन्द्रम् । एतस्या उदीच्या दिशः । शिष्टं व्याख्यातम् [८] ।

नवमदशमपर्यायौ एवमाज्ञायेते—

प्रजापतिं ते प्रजननवन्तमृच्छन्तु । ये माऽघ्रायवो ध्रुवाया दिशोऽभिदासान् ॥ ९ ॥

प्रजापतिम् । ते । प्रजननवन्तम् । ऋच्छन्तु । ये । मा । अघ्रायवः । ध्रुवायाः ।

दिशः । अभिदासान् ॥ ९ ॥

बृहस्पतिं ते विश्वदेववन्तमृच्छन्तु । ये माऽघ्रायव ऊर्ध्वाया दिशोऽभिदासान् ॥ १० ॥

बृहस्पतिम् । ते । विश्वदेववन्तम् । ऋच्छन्तु । ये । मा । अघ्रायवः । ऊर्ध्वायाः ।

दिशः । अभिदासान् ॥ १० ॥

प्रजननं नाम सर्वजगदुत्पादनसाधनं वस्तु । यद्वा प्रजननम् इति पुंव्यञ्जनम् उच्यते । स्त्रीपुंससृष्टेस्तन्निमित्तकत्वात् [९] । विश्वदेववन्तम् विश्वैर्वैवैस्तद्वन्तम् । 'मादुपधायाः' (पा ८, २, ९) इति मतुपो वत्वम् । बृहस्पतिम् बृहतां महतां देवानां पतिं देवम् । शिष्टम् अविशिष्टम् [१०] ।

इति द्वितीयेऽनुवाके नवमं सूक्तम् ।

'मित्रः पृथिव्योदकामत्' इति सूक्तेन पुरोहितो राज्ञौ राजानं शय्यागृहं प्रवेशयेत् । परिशिष्टं तु पूर्वमेव उदाहृतम् । राज्ञो नूतननगरप्रवेशनकर्मणि च विनियोगः ।

मित्रः पृथिव्योदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत् तां प्र विशत् सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छतु ॥ १ ॥

मित्रः । पृथिव्या । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः । ताम् । आ ।
विशत् । ताम् । प्र । विशत् । सा । वः । शर्मं । च । वर्मं । च । यच्छतु ॥ १ ॥

मित्रः । मित्रशब्देन अग्निरुच्यते । पृथिव्याः' साहचर्यात् पृथिवीस्थानत्वाद्
अग्नेः 'सूर्यो दिवोदक्रामत्' (३) इति सूर्यस्य पृथग्वक्ष्यमाणत्वाच्च । मित्रः
अग्निः मीयमानत्वाद्' आहवनीयादिस्वरूपेण प्रणीयमानत्वात् । डुमिष् प्रक्षेपणे ।
अस्माद् औणादिकः कन्नप्रत्ययः' । कित्वाद् गुणाभावः । पृथिव्या स्वनिवा-
सस्थानभूतेन पृथिवीलोकेन सह उदक्रामत् उत्क्रान्तवान् । यां पुरं रक्षितुम् इति
शेषः । तां पृथिवीलोकाभिमानिना अग्निना रक्षितां' पुरम् शय्यागृहलक्षणां
प्रसिद्धां नगरीं वा वः युष्मान् राक्षः । पूजायां बहुवचनम् । पुत्रमित्रामात्या-
वरोधस्त्रीविवक्षया वा बहुवचनम् । पुत्रयोषित्सहितान् युष्मान् प्र णयामि प्रकर्षेण
नयामि प्रापयामि । ततः तां पुरम् आ विशत् अभिमुखं प्रविशत् प्रवेशोन्मुखा
भवत् । अनन्तरं तां पुरं प्र विशत् अन्तःप्रविष्टा भवत् । शय्यास्थाने स्वीयसौधे
वा निविष्टा भवतेति वा । सा पूः शय्यागृहलक्षणा पुरी वा वः युष्मभ्यं
प्रविष्टेभ्यः शर्मं सुखं वर्मं कवचं पुराभेद्यत्वलक्षणम् आवरणं वा यच्छतु प्रयच्छतु ।
दाणो यच्छादेशः । परस्परसमुच्चयार्थं चकारौ । एवम् उत्तरे दश पर्यायमन्त्रा
व्याख्येयाः । विशेषस्तु तत्रतत्र वक्ष्यते' । यथा अग्निः स्वाधिष्ठिते पृथिवीलोके
सर्वोत्तरो वर्तते एवं त्वमपि इदं नगरम् अधिष्ठाय सर्वातिशायी वर्तस्वेति
विवक्षितम् । यथा पृथिव्या सह अग्निरुत्क्रान्तवान् इत्युक्तः एवम् उत्तरयोर्वायु-
सूर्यमन्त्रयोस्तात्पर्यार्थं' उक्तेयः' ।

वायुरन्तरिक्षेणोदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत् तां प्र विशत् सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छतु ॥ २ ॥

वायुः । अन्तरिक्षेण । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः ।
ताम् । आ । विशत् । ताम् । प्र । विशत् । सा । वः । शर्मं । च । वर्मं । च । यच्छतु ॥ २ ॥

वायुः वातो मातरिश्वा अन्तरिक्षेण अन्तरा क्षान्तेन स्वीयेन मध्यमलोकेन
सह उदक्रामत् । यां पुरं रक्षितुम् इति शेषः । तां पुरम् इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

१. पृथिव्या S'. २. मीयत्वाद् S'. ३. कन्नप्र. स्वरः ? क्तः प्र. द्र. (तु-
पाठ ४, १६४) ४. रक्षितां तां S'. ५. वक्ष्यते S'. ६. 'स्वात्पर्या' S'. ७. उक्तेयाः S'.

सूर्यो दिवोर्दक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत् तां प्र विशत् सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छतु ॥ ३ ॥

सूर्यः । दिवा । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः । ताम् । आ ।
विशत् । ताम् । प्र । विशत् । सा । वः । शर्मं । च । वर्मं । च । यच्छतु ॥ ३ ॥

सूर्यः सर्वस्य प्रेरक आदित्यः दिवा स्वनिवासस्थानेन द्युलोकेन सह ।
उदक्रामत् इत्यादि पूर्ववत् ।

चन्द्रमा नक्षत्रैरुदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत् तां प्र विशत् सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छतु ॥ ४ ॥

चन्द्रमाः । नक्षत्रैः । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः । ताम् । आ ।
विशत् । ताम् । प्र । विशत् । सा । वः । शर्मं । च । वर्मं । च । यच्छतु ॥ ४ ॥

चन्द्रमाः चन्द्रम् आह्लादं माति निर्मिमीत इति चन्द्रमाः सर्वस्य लोकस्य
आह्लादको हिमांशुः नक्षत्रैः । न क्षीयन्त इति नक्षत्राणि तारकाः । 'नभ्राप्नपात्'
(पा ६, ३, ७५) इत्यादिना नक्षत्रशब्दो निपातितः । स्वोपभोग्यैरश्विन्यादिनक्षत्रैः
सह नक्षत्राधिपतिश्चन्द्रमाः स्वपरिवारभूतैस्तैरेव सहितो यां पुरं रक्षितुम्
उत्क्रान्तवान् तां पुरम् । युष्मान् प्रापयामीत्यादि गतम् ।

सोम ओषधीभिरुदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत् तां प्र विशत् सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छतु ॥ ५ ॥

सोमः । ओषधीभिः । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः । ताम् ।
आ । विशत् । ताम् । प्र । विशत् । सा । वः । शर्मं । च । वर्मं । च । यच्छतु ॥ ५ ॥

सोमः ओषधीनां रसप्रदानेन पोषको देवः ओषधीभिः ओषः पाको धीयत
आस्विति ओषध्यः फलपाकान्ताः । उपलक्षणम् एतत् तरुगुल्मादीनाम् । तैः
स्वपोष्यैः सहितः । उदक्रामत् इत्यादि गतम् । युष्माभिः प्रविश्यमाने पुरे
ओषध्यादिसमृद्धिर्भवत्वित्यर्थः ।

यज्ञो दक्षिणाभिरुदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत् तां प्र विशत् सा वः शर्मं च वर्मं च यच्छतु ॥ ६ ॥

यज्ञः । दक्षिणाभिः । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः । ताम् । आ ।
विशत् । ताम् । प्र । विशत् । सा । वः । शर्मं । च । वर्मं । च । यच्छतु ॥ ६ ॥

यज्ञः ज्योतिष्टोमादिः प्रकृतिविकृत्यात्मकः सर्वः क्रतुः दक्षिणाभिः विहिता-
मिर्व्यथोक्ताभिर्दक्षिणाभिः सह उत्क्रान्तवान् । यां पुरं रक्षितुम् इति शेषः । अत्र
बहुदक्षिणाका यज्ञाः समृद्धा भवन्त्वित्यर्थः । तां पुरम् इत्यादि गतम् ।

समुद्रो नदीभिरुदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत तां प्र विशत सा वः शर्म च वर्म च यच्छतु ॥ ७ ॥

समुद्रः । नदीभिः । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः । ताम् । आ ।
विशत । ताम् । प्र । विशत । सा । वः । शर्म । च । वर्म । च । यच्छतु ॥ ७ ॥

नदीभिः नदनशीलाभिरापगाभिः समुद्रः समुद्भवन्ति अस्माद् आप इति
अम्बुराशिः उदक्रामत् । तां पुरम् इत्यादि गतम् । रक्षोहननार्थं नदीसहितसमु-
द्रोत्क्रान्त्या दांपत्यधर्मविशिष्टाः प्रजा अत्र संपद्यन्ताम् इति विवक्ष्यते ।

ब्रह्म ब्रह्मचारिभिरुदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत तां प्र विशत सा वः शर्म च वर्म च यच्छतु ॥ ८ ॥

ब्रह्म । ब्रह्मचारिभिः । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः । ताम् । आ ।
विशत । ताम् । प्र । विशत । सा । वः । शर्म । च । वर्म । च । यच्छतु ॥ ८ ॥

ब्रह्म साङ्गो वेदः ब्रह्मचारिभिः ब्रह्मणि वेदे वेदविहिते यज्ञादिकर्मणि चरितुं
वर्तितुं शीलं येषां तैः सह उदक्रामत् । अनेन ध्रौतस्मार्तकर्मनिष्णाताः साङ्ग-
वेदाध्यायिनः अनूचाना ब्राह्मणा बहवः समृध्यन्ताम् इति विवक्ष्यते^१ । तां पुरम्
इत्यादि पूर्ववत् ।

इन्द्रो वीर्येणोदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत तां प्र विशत सा वः शर्म च वर्म च यच्छतु ॥ ९ ॥

इन्द्रः । वीर्येण । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः । ताम् । आ ।
विशत । ताम् । प्र । विशत । सा । वः । शर्म । च । वर्म । च । यच्छतु ॥ ९ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नः समस्तदेवाधिपतिः वीर्येण वीरकर्मणा स्वीयेन बाहुशौर्येण
सेनालक्षणेन बलेन वा सह उद् अक्रामत् । इन्द्रो यथा स्ववीर्येण सर्वान् शत्रून् जितवान्
एवम् अस्मिन् पुरे वर्तमानस्त्वमपि सर्वातिशायी सर्ववैरिहारी^२ भूया इत्यर्थः ।

१. रक्षोहनार्थं S'.

२. 'इत्येते S'.

३. सर्ववैरिहारी S'.

देवा अमृतेनोदक्रामस्तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत तां प्र विशत सा वः शर्म च वर्म च यच्छतु ॥ १० ॥

देवाः । अमृतेन । उत् । अक्रामन् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः । ताम् । आ । विशत । ताम् । प्र । विशत । सा । वः । शर्म । च । वर्म । च । यच्छतु ॥ १० ॥

देवाः द्योतनशीला अमरा अमृतेन अमरणसाधनेन सुधारसेन सह उदक्रामन् । यां पुरं रक्षितुम् इति शेषः । तां पुरम् इत्यादि गतम् । अत्रत्याः प्रजा निर्भीका दीर्घायुषश्च भवन्तु इत्यर्थे विवक्षितुं रक्षणार्थम् अमृतेन सह देवा उत्क्रान्त-
वन्त इत्युक्तम् ।

प्रजापतिः प्रजाभिरुदक्रामत् तां पुरं प्र णयामि वः ।

तामा विशत तां प्र विशत सा वः शर्म च वर्म च यच्छतु ॥ ११ ॥

प्रजापतिः । प्रजाभिः । उत् । अक्रामत् । ताम् । पुरम् । प्र । नयामि । वः । ताम् । आ । विशत । ताम् । प्र । विशत । सा । वः । शर्म । च । वर्म । च । यच्छतु ॥ ११ ॥

प्रजापतिः प्रजानां पतिर्देवः प्रजाभिः प्रकर्षेण बहुत्वेन जायमानाभिर्मनु-
ष्यादिकाभिः सह उदक्रामत् । तां पुरम् इत्यादि पूर्ववद् व्याख्येयम् । उत्तरोत्तरप्रभ-
विष्णुप्रजाभूयिष्ठत्वम् अत्र नगरे भूयाद् इत्याशासितुम् इदं वचनम् ।

इति द्वितीयेऽनुवाके दशमं सूक्तम् ।

‘अप न्यधुः पौरुषेयम्’ इति सूक्तेन युद्धोद्यतं राजानं कवचेन पुरोहितः संनद्येत ।

अप न्यधुः पौरुषेयं वधं यमिन्द्राग्नी धाता सविता बृहस्पतिः ।

सोमो राजा वरुणो अश्विना यमः पूषाऽस्मान् परि पातु मृत्योः ॥ १ ॥

अप । न्यधुः । पौरुषेयम् । वधम् । यम् । इन्द्राग्नी इति । धाता । सविता । बृहस्पतिः । सोमः । राजा । वरुणः । अश्विना । यमः । पूषा । अस्मान् । परि । पातु । मृत्योः ॥ १ ॥

पौरुषेयम् पुरुषैः शातयित्वाभिररिभिः कृतम् । ‘पुरुषाद् वधविकारसमूहतेनकृते-
ष्विति वक्तव्यम्’ (पावा ५, १, १०) इति ढञ् । ‘भित्यादिर्नित्यम्’ (पा ६, १, १९७) इति

१. अमृतेनोद° A, B^h, C, K, D, S^m, V, Dc.

२. अक्रामत् P^h; अक्रामत् P; अक्रा-

मत् > अक्रामत् J.

३. °कामत् S’.

४. निरामेका S’.

५. बहुभिः सत्वेन S’.

६. ‘प्रजाःभू’ S’.

७. न्यधुः RW. पै १, १०८, १.

आधुदात्त्वम् । यं वचम् वचसाधनम् । 'हनश्च वचः' (पा ३,२,७६) इति हन्तेरप् प्रत्ययः । वचश्चादेशः अन्तोदात्तः । अप न्यधुः अपाञ्चम् अचगूढं न्यधुः निहितवन्तः । बलगलक्षणं शस्त्रास्त्रादिरूपं वा हननसाधनं मायया परेषाम् अप्रकाशं हननसाधनम् अस्मान् हिंसितुम् अस्मदभिमुखं प्रेरितवन्त इत्यर्थः । यत्तदो-
र्नित्यसंबन्धाद् उत्तरवाक्ये तच्छब्दाभ्याहारः । तस्माद् अप्रकाशात् शत्रुभिः प्रहिताद् मृत्योः मृत्युसाधनाद् मृत्युरूपाद् वा वधाद् अस्मान् कवचधारिणः अस्मदीयान् राक्षो वा इन्द्राग्न्यादयो देवताः परि पातु । प्रत्येकविवक्षया एकव-
चचनम् । परितः सर्वतः पान्तु रक्षन्तु । 'भीत्रार्थानाम्' (पा १,४,२५) इति अपादानत्वाद् मृत्योरित्यत्र पञ्चमी ।

यानि चकार भुवनस्य यस्पतिः प्रजापतिर्मातरिश्वा प्रजाभ्यः ।

प्रदिशो यानि वसते दिशश्च तानि मे वर्माणि बहुलानि सन्तु ॥ २ ॥

यानि । चकार । भुवनस्य । यः । पतिः । प्रजाऽपतिः । मातरिश्वा । प्रऽजाभ्यः ।

प्रऽदिशः । यानि । वसते । दिशः । च । तानि । मे । वर्माणि । बहुलानि । सन्तु ॥२॥

भुवनस्य भूतजातस्य पतिः पालको यः प्रजापतिः अस्ति स यानि वर्माणि कवचानि चकार । किमर्थम् । प्रजाभ्यः प्रकर्षेण जायमानाभ्यो मनुष्यपश्वादिभ्यः । तादर्थ्ये चतुर्थी । तद्रक्षणार्थं मातरिश्वा मातरि अन्तरिक्षे श्वसितीति मातरिश्वा वायुः सूत्रात्मा । प्रजापतेर्विशेषणम् एतत् । तथा प्रदिशः प्रकृष्टाः प्राच्यादिमहादिशः दिशः अवान्तरदिशः च यानि वर्माणि वसते आच्छादयन्ति स्वरक्षणार्थम् । वस आच्छादने । आदादिकोऽनुदासेत् । तानि प्रजापतिना प्रजारक्षणार्थं निर्मितानि दिग्भिश्च स्वरक्षणार्थं वसितानि वर्माणि कवचानि मे मम युयुत्सोः बहुलानि प्रभूतानि सन्तु भवन्तु । यदायदाऽपेक्षते तदातदा लाभाय बहुलानीत्युक्तम् । अथवा स्वस्य परिवाराणां च अपेक्षया बहुलानीति । यस्य यद् अपेक्षितं तस्य तद् भवत्वित्यर्थः ।

'यत् ते' तनूष्वनहन्त 'देवा द्युराजयो देहिनः' ।

इन्द्रो यच्चक्रे वर्मं तदस्मान् पातु विश्वतः ॥ ३ ॥

यत् । ते । तनूषु । अनहन्त । 'देवाः । द्युराजयः । देहिनः' ।

इन्द्रः । यत् । चक्रे । वर्मं । तत् । अस्मान् । पातु । विश्वतः ॥ ३ ॥

१. सं वं शंपा.

२. वसते RW. पै १,१०८,२; वैप १,२७७६ अपि द्र.

३. वसते

P^२, J.

४. स्वकक्षणार्थम् S'.

५. यसे A, B^३, C, D, K^m, S^m, R, V, Cs, Dc.

६. पाठः ?; दु. सा.; वैतु. मूको. देवाधिंराजयो देहिनः; RW. देवा राज्याय योधिः; PW. W-
देवा आधिंराज्याय योधिः; वैप १६७४ f अपि द्र.

७. सर्वतः Cs, P, P^२, J.

८. ते

P, J.

९. दु. सा.; वैतु. P, P^२, J देवा । आधिंराज । वः । प्रेहि । नः.

कुरुत्वः द्विविधं सुलोके राजमाना देहिनिः शरीरिणः । 'कवचधारणं देह-
हर्षयति' देहिनी देवा इत्युक्तम् । ते प्रसिद्धा देवाः तन्नु स्वशरीरेषु यद् वर्म
अन्वहन्त घृतवन्तः । जह बन्धने । देवादिकः । कर्ममिप्राये क्रियाफले आत्मने-
पदम् । असुरयुद्धे स्वदेहरक्षणार्थं प्रतिमुक्तवन्तः । इन्द्रः च यद् वर्म कवचं चक्रे
शत्रुविजयार्थम् । करोतेः पूर्ववद् आत्मनेपदम् । तत् कवचं देवैरिन्द्रेण च
स्वशरीरे धारितम् अस्मान् युद्धोद्यतान् विश्वतः सर्वतः परकृतप्रहारेभ्यः
पातु रक्षतु ।

वर्मं मे द्यावापृथिवी वर्माहर्वर्मं सूर्यः ।

वर्मं मे विश्वे देवाः क्रन् मा मा प्रापत् प्रतीचिका ॥ ४ ॥

वर्मं । मे । द्यावापृथिवी इति । वर्मं । अहः । वर्मं । सूर्यः ।

वर्मं । मे । विश्वे । देवाः । क्रन् । मा । मा । प्र । आपत् । प्रतीचिका ॥ ४ ॥

द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ मे मम वर्म कवचं कुरुताम् । अग्निः च वर्म करोतु ।
सूर्यः च विश्वे सर्वे देवाः इन्द्रादयश्च मे मम युयुत्सोर्मदीयस्य वा राहः वर्म कवचं
क्रन् कुर्वन्तु । करोतेइहान्दसे लुङि 'मन्त्रे षस' (पा २,४,८०) इति च्छेर्लुङ् ।
शः सार्वधानुकस्य छित्त्वाद् गुणप्रतिषेधे यण् आदेशः । 'बहुलं छन्दस्यमाहयोगेऽपि'
(पा ६,४,७५) इति अडभावः । किं च प्रतीचिका प्रत्यगञ्चना प्रतीची । अज्ञातार्थं
कप्रत्ययः । 'केऽणः' (पा ७,४,१३) इति ह्रस्वत्वम् । शत्रुसेना अज्ञातप्रतिकूला-
ञ्चना सती मा मां कवचधारिणं युद्धोद्यतं मो मैव प्रापत् प्राप्नोतु । आप्नोतेर्माङ्गि
लुङि लृङित्वाद् अह् । कवचधारिणो ममाग्रतः शत्रुसेना प्रकाशैव आयातु ।
देवानुग्रहीतकवचधारणेन हतामपि तां परसेनां हन्तुं शक्नोमीत्यर्थः ।

इति एकादशं सूक्तम् ।

इति एकोनविंशे काण्डे द्वितीयोऽनुषाकः ।

तृतीयेऽनुषाके षट् सूक्तानि । तत्र 'गायत्र्युष्णिक्' इति प्रथमसूक्तस्य
'गायत्री' छन्दोब्रह्मवर्चसकामस्य प्रयुञ्जीत' (शाक १७,२) इति विहितायां गायत्र्याख्यायां
महाशान्तौ विनियोगः । उक्तं हि शान्तिकल्पे— 'छन्दोगणः (अ १९,२२) गायत्र्याम्
'समासः† (अ १९,२२,२३) आङ्गिरस्याम्' (शाक १८,३) इति ।

१. 'धारिणं देहस्ये' S'. २. शर्म S'. ३. वर्माहर्वर्मं S, सा. आश्रौ १,२,१.

४. क्रन् A, B^h, C, D, K, K^m, R, W, M., P, P², J.

५. प्रतीचिका B^h, D, S^m, W, M.; प्रति-

चिका > प्रतीचिका Dc. ६. प्रतीचिका J.

७. वैतु. मंषा. ८. गायत्री S'.

५. 'न्याख्यां S'. १०. समासमाङ्गि S'.

† 'समासवा' (अ. २, ६) इति Bol.

तत्सूक्तपाठस्तु—

'गायत्र्युष्णिगनुष्टुब् वृहती पङ्क्तिस्त्रिष्टुब् जगत्स्यै' ॥ १ ॥

गायत्री । उष्णिक् । अनुष्टुप् । वृहती । पङ्क्तिः । त्रिष्टुप् । जगत्स्यै ॥ १ ॥

“सप्तसु छन्दःस्वृचः” कल्पयित्वा गायत्र्यादि ‘गायत्र्यै स्वाहा’ इत्येवं यथाछन्दः” (शां. १८, ३) इति तत्रैव शान्तिकल्पे मन्त्राणाम् ऊहनप्रकारस्य दर्शितत्वाद् ‘गायत्र्यै स्वाहा’, ‘उष्णिहे स्वाहा’, ‘अनुष्टुभे स्वाहा’, ‘पङ्क्त्यै स्वाहा’, ‘त्रिष्टुभे स्वाहा’, ‘जगत्स्यै स्वाहा’, इत्येकम् अस्मिन् सूक्ते सप्त मन्त्रा भवन्ति । सर्वे मन्त्राः स्पष्टार्थाः ।

इति तृतीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

‘आङ्गिरसानामाद्यैः’ इत्यादिसूक्तद्वयस्य ‘आङ्गिरसीं संपत्कामस्य अभिचरतोऽभिचर्यमाणस्य च’ (शां. १७, २) इति विहितायाम् आङ्गिरस्याख्यायां महाशान्तौ विनियोगः । उक्तं हि शान्तिकल्पे— “समासः^१ (१९, २२; २३) आङ्गिरस्याम् । ‘इन्द्र जुषस्व’ (अ. २, ५) इत्यैन्द्रयाम्” (शां. १८, ३; ४) इति । अत्र समासशब्देन एतत् सूक्तद्वयम् उच्यते ।

तत्र ‘आङ्गिरसानामाद्यैः’ इति सूक्तम् एवमाज्ञायते—

आङ्गिरसानामाद्यैः पञ्चानुवाकैः स्वाहा ॥ १ ॥

आङ्गिरसानाम् । आद्यैः । पञ्च । अनुष्टुवाकैः । स्वाहा ॥ १ ॥

षष्ठाय स्वाहा ॥ २ ॥

सप्तमाष्टमाभ्यां स्वाहा ॥ ३ ॥

षष्ठाय । स्वाहा ॥ २ ॥

सप्तमऽअष्टमाभ्याम् । स्वाहा ॥ ३ ॥

नीलनखेम्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

हरितेम्यः स्वाहा ॥ ५ ॥

नीलऽनखेम्यः । स्वाहा ॥ ४ ॥

हरितेम्यः । स्वाहा ॥ ५ ॥

क्षुद्रेम्यः स्वाहा ॥ ६ ॥

पर्यायिकेम्यः स्वाहा ॥ ७ ॥

क्षुद्रेम्यः । स्वाहा ॥ ६ ॥

पर्यायिकेम्यः । स्वाहा ॥ ७ ॥

प्रथमेम्यः शङ्गेम्यः स्वाहा ॥ ८ ॥

द्वितीयेम्यः शङ्गेम्यः स्वाहा ॥ ९ ॥

प्रथमेम्यः । शङ्गेम्यः । स्वाहा ॥ ८ ॥

द्वितीयेम्यः । शङ्गेम्यः । स्वाहा ॥ ९ ॥

१. गायत्र्युष्णिगनुष्टुब् C; गायत्र्युष्णिगनुष्टुब् R, Cs; गायत्र्युष्णिगनुष्टुब् K, K^m, B^h, D, V. २. ‘पङ्क्तिस्त्रिष्टुब्’ S, सा. ३. जगत्स्यै, जगत्स्यौ WM.; जगत्स्यौ P^a, WM, WI.; ‘जगत्स्यौ RW. ४. छन्दःस्वृचः S’. ५. इव S’. ६. ‘समासः’ (अ. २, ६) इति Bol. ७. इत्यैन्द्रियाम् S’. ८. स. RW.; वैट. मूको. शं.पा. द्वितीयेम्यः.

तृतीयैम्यः ^१ सुह्यैम्यः स्वाहा ॥ १० ॥	उपोत्तमेम्यः स्वाहा ॥ ११ ॥
तृतीयैम्यः ^१ । सुह्यैम्यः । स्वाहा ॥ १० ॥	उपऽउत्तमेम्यः । स्वाहा ॥ ११ ॥
उत्तमेम्यः स्वाहा ॥ १२ ॥	उत्तरेम्यः ^२ स्वाहा ॥ १३ ॥
उत्ऽत्तमेम्यः । स्वाहा ॥ १२ ॥	उत्ऽत्तरेम्यः । स्वाहा ॥ १३ ॥
ऋषिम्यः स्वाहा ॥ १४ ॥	शिखिम्यः ^३ स्वाहा ॥ १५ ॥
ऋषिऽम्यः ^४ । स्वाहा ॥ १४ ॥	शिखिऽम्यः ^४ । स्वाहा ॥ १५ ॥
गुणैम्यः स्वाहा ॥ १६ ॥	महागुणैम्यः स्वाहा ॥ १७ ॥
गुणैम्यः । स्वाहा ॥ १६ ॥	महाऽगुणैम्यः । स्वाहा ॥ १७ ॥

सर्वैम्योऽङ्गिरोम्यो विदगुणैम्यः स्वाहा ॥ १८ ॥

सर्वैम्यः । अङ्गिःऽम्यः । विदऽगुणैम्यः । स्वाहा ॥ १८ ॥

पृथक्सहस्राभ्यां स्वाहा ॥ १९ ॥	ब्रह्मणे ^५ स्वाहा ॥ २० ॥
पृथक्ऽसहस्राभ्याम् । स्वाहा । १९ ॥	ब्रह्मणे । स्वाहा ॥ २० ॥

ब्रह्मज्येष्ठा^६ संभृता वीर्याणि ब्रह्माग्रे ज्येष्ठं दिवमा ततान ।

भूतानां ब्रह्मा प्रथमोत् जज्ञे^७ तेनार्हति ब्रह्मणा^८ स्पर्थितुं कः ॥ २१ ॥

ब्रह्मऽज्येष्ठा^६ । सम्भृता । वीर्याणि । ब्रह्म । अग्रे । ज्येष्ठम्^९ । दिवम् । आ । ततान् । भूतानाम् । ब्रह्मा । प्रथमः^{१०} । उत् । जज्ञे^७ । तेन । अर्हति । ब्रह्मणा ।^{११} स्पर्थितुम् । कः^{१२} ॥

अत्र विशतिकाण्डात्मिकायाम् अस्यां शास्त्रायां विद्यमानानुवाकसूक्तगण-
विशेषादिसंज्ञारूपैः शब्दैः अनुवाकादिद्रष्टार एतन्नामान ऋषयः प्रतिपाद्यन्ते ।
गीतनखादिसूक्तविशेषाणां प्रसिद्धत्वात् तानि विशेषतो न प्रदर्शितानि । 'ब्रह्मणे
स्वाहा' इति ब्रह्मशब्देन विशतिकाण्डात्मकवेदवाचकेन तस्य द्रष्टा ब्रह्माख्य
ऋषिः प्रतिपाद्यते । अन्यत् सर्वं निगदव्याख्यातम् । अन्त्ययर्चा पूर्वमन्त्रप्रतिपादि-

१. ट. D^२, L, RW.; वैतु. अन्ये मूको. शंपा. तृतीयैम्यः.

२. उत्तरेम्यः RW.

३. ऋषिम्यः D^१, L. ४. शिखिम्यः A, B^३, C, S^३; शिखि^३ > शिखि^३ Dc.

५. शिखिऽ-

म्यः J.

६. ब्रह्मणे RW.

७. 'ज्येष्ठा B^३, C, D, R, Cs.

८. प्रथमो इ RW.

९. ट. सात^१; वैतु. शंपा. जज्ञे १०. ब्रह्मणा RW. ११. ब्रह्म । ज्येष्ठा P, J; ब्रह्म । ज्येष्ठा P^२.

१२. ज्येष्ठम् P. १३. प्रथमा P, P^२, J. १४. जज्ञे P. १५. स्पर्थि । तुंकः P, P^२, J.

तस्य ब्रह्मणः सर्वाभिभावकत्वं प्रतिपाद्यते । वीर्याणि वीरकर्माणि ब्रह्मज्येष्ठं ब्रह्म-
ज्येष्ठानि ब्रह्मा पूर्वोक्तो ज्येष्ठः प्रशस्यतमो येषां तानि । यद्वा ज्येष्ठेन
ब्रह्मणा । एकत्र शेरुक् अपरत्र तृतीयाया इमादेशाभावः । संभृता संभृतानि
सर्वस्माद् अयमेव वीर्यवान् इत्यर्थः । अत्र सृष्ट्यादौ ज्येष्ठं ब्रह्म दिवम्
द्युलोकम् वा ततान विस्तारितवान् (?) । तथा ब्रह्मा भूतानां सृज्यमानानां प्रथमः
पूर्वभावी जज्ञे उत्पन्नः । तेन कारणेन ब्रह्मणा स्पर्धिषुम् स्पर्धां कर्तुं कः अन्यो
देवो मनुष्यो वा अर्हति समर्थो भवति । अधिकतरवीर्यवत्त्वात् सर्वोत्कृष्टस्थान-
निवासित्वात् सर्वेषाम् आदिभूतत्वाच्च ब्रह्मणः समानो नास्तीत्यर्थः ।

इति तृतीयेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

‘आथर्वणानां चतुर्ऋचेभ्यः’ इति सूक्तस्य समाससंज्ञकस्य आङ्गिरस्यां महाशान्तौ
विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः । सूत्रं तु तत्रैवोदाहृतम् ।

तत् सूक्तम् एवम् आह्वयते—

आथर्वणानां चतुर्ऋचेभ्यः स्वाहा ॥ १ ॥

आथर्वणानाम् । चतुःऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ १ ॥

पञ्चर्चेभ्यः स्वाहा ॥ २ ॥

पञ्चऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ २ ॥

सप्तर्चेभ्यः स्वाहा ॥ ४ ॥

सप्तऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ४ ॥

नवर्चेभ्यः स्वाहा ॥ ६ ॥

नवऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ६ ॥

एकादशर्चेभ्यः स्वाहा ॥ ८ ॥

एकादशऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ८ ॥

त्रयोदशर्चेभ्यः स्वाहा ॥ १० ॥

त्रयोदशऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ १० ॥

षड्ऋचेभ्यः^१ स्वाहा ॥ ३ ॥

षट्ऽऋचेभ्यः^२ । स्वाहा ॥ ३ ॥

अष्टर्चेभ्यः स्वाहा ॥ ५ ॥

अष्टऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ५ ॥

दशर्चेभ्यः स्वाहा ॥ ७ ॥

दशऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ७ ॥

द्वादशर्चेभ्यः स्वाहा ॥ ९ ॥

द्वादशऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ९ ॥

चतुर्दशर्चेभ्यः स्वाहा ॥ ११ ॥

चतुर्दशऽऋचेभ्यः । स्वाहा ॥ ११ ॥

१. एवं स्वरावप्रहो दुष्यतः २. तु. J, सा.; वेतु. A, B, C, D, K, K^m, R, S^m, Dc, Coo.
गोत्रा १, १, ५ षडर्चेभ्यः. ३. षट्ऽऋ P, P^२.

षडशश्चर्चेभ्यः स्वाहा ॥ १२ ॥
 षडशश्चर्चेभ्यः । स्वाहा ॥ १२ ॥
 सप्तदशश्चर्चेभ्यः स्वाहा ॥ १४ ॥
 सप्तदशश्चर्चेभ्यः । स्वाहा ॥ १४ ॥
 एकविंशतिः^१ स्वाहा ॥ १६ ॥
 एकविंशतिः^१ । स्वाहा ॥ १६ ॥
 महत्काण्डाय स्वाहा ॥ १८ ॥
 महत्काण्डाय । स्वाहा ॥ १८ ॥
 एकर्चेभ्यः स्वाहा ॥ २० ॥
 एकश्चर्चेभ्यः । स्वाहा ॥ २० ॥
 एकानृचेभ्यः स्वाहा^२ ॥ २२ ॥
 एकानृचेभ्यः । स्वाहा ॥ २२ ॥
 सूर्याभ्यां स्वाहा ॥ २४ ॥
 सूर्याभ्याम् । स्वाहा ॥ २४ ॥
 प्राजापत्याभ्यां स्वाहा ॥ २६ ॥
 प्राजापत्याभ्याम् । स्वाहा ॥ २६ ॥
 मङ्गलिकेभ्यः^३ स्वाहा^४ ॥ २८ ॥
 मङ्गलिकेभ्यः । स्वाहा ॥ २८ ॥

षोडशश्चर्चेभ्यः स्वाहा ॥ १३ ॥
 षोडशश्चर्चेभ्यः । स्वाहा ॥ १३ ॥
 अष्टादशश्चर्चेभ्यः स्वाहा ॥ १५ ॥
 अष्टादशश्चर्चेभ्यः । स्वाहा ॥ १५ ॥
 विंशतिः^१ स्वाहा ॥ १७ ॥
 विंशतिः^१ । स्वाहा ॥ १७ ॥
 तृचेभ्यः स्वाहा^२ ॥ १९ ॥
 तृचेभ्यः । स्वाहा ॥ १९ ॥
 क्षुद्रेभ्यः स्वाहा^३ ॥ २१ ॥
 क्षुद्रेभ्यः । स्वाहा ॥ २१ ॥
 रोहितेभ्यः^४ स्वाहा ॥ २३ ॥
 रोहितेभ्यः । स्वाहा ॥ २३ ॥
 ब्रात्याभ्यां स्वाहा ॥ २५ ॥
 ब्रात्याभ्याम्^५ । स्वाहा ॥ २५ ॥
 विषासह्यै स्वाहा ॥ २७ ॥
 विषासह्यै । स्वाहा ॥ २७ ॥
 ब्रह्मणे^६ स्वाहा ॥ २९ ॥
 ब्रह्मणे । स्वाहा ॥ २९ ॥

१. °विंशति > °विंशति Dc; °विंशति Cs, S^m; °विंशति D; °विंशत्यै सा. K, V;
 °विंशतिः C, R; °विंशतिः P^१; °विंशतिः P, J. २. विंशतिः A, B^h, R; विंशत्यै सा. K, V;
 विंशति D, Dc; विंशतिः J. ३. स्वाहा । द्वयूचेभ्यः स्वाहा S. ४. स्वाहा । पर्यायिकेभ्यः
 स्वाहा S. ५. एकद्वयूचेभ्यः RW. ६. रोहितेभ्यः O, D^१, RW. ७. ब्रात्या-
 भ्याम् D^१, L. ८. मङ्गलि° S. ९. इतः परम् नक्षत्रकल्पाय स्वाहा । २९ । वैतानकल्पाय
 स्वाहा । ३० । शान्तिकल्पाय स्वाहा । ३१ । आक्रिरसकल्पाय स्वाहा । ३२ । संहिताविषये स्वाहा
 । ३३ । इति पञ्चमन्त्रा अधिकाः I. १०. ब्रह्मणे A, C, R, RW.; तुल्लिमहणे I.

ब्रह्मज्येष्ठा संमृता वीर्याणि ब्रह्माग्ने ज्येष्ठं दिवमा ततान ।

भूतानां ब्रह्मा प्रथमोत् जज्ञे तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः ॥ ३० ॥

ब्रह्मज्येष्ठा । सम्मृता । वीर्याणि । ब्रह्म । अग्ने । ज्येष्ठम् । दिवम् । आ । ततान् ।

भूतानाम् । ब्रह्मा । प्रथमः । उत । जज्ञे । तेन । अर्हति । ब्रह्मणा । 'स्पर्धितुम् । कः' ॥३०॥

अत्र चतुर्क्रवादिदशर्चान्तैः^१ शब्दैस्तृचाद्येकर्चान्तैः शब्दैश्च तत्तत्संज्ञका^२ अथर्वाख्या ऋषयः प्रतिपाद्यन्ते । एकादशादिर्विशत्यन्तैः शब्दैराथर्वण आर्षेयाः प्रतिपाद्यन्ते । तथा च गोपथब्राह्मणे समाह्वयते — “तम् अथर्वाणम् ऋषिम् अभ्यं-
श्राम्यत् । अभ्यतपत् । समतपत्^३ । तस्माच्छ्रान्तात् तप्तात् संतप्ताद् दशतयान् अथर्वण ऋषीन्
निरमिमीत्^४— एकर्चान् द्वयर्चान् तृचास्तृचाश्चतुर्क्रवान्^५ पञ्चर्चान् षड्चान् सप्तर्चान् अष्टर्चान् नवर्चान्
दशर्चान् इति । ××× दशतयान् आथर्वणान् आर्षेयान् निरमिमीत्^६— एकादशान् द्वादशांशयोदश-
श्चतुर्दशान् पञ्चदशान् षोडशान् सप्तदशान् अष्टादशान् नवदशान् विंशान् इति^७ (गोत्रा १, १, ५)
इति । “महाकाण्डाय” इति शब्देन विशतिकाण्डात्मककृत्स्नवेदवाचिना तद्द्रष्टै-
वैतलामा ऋषिरभिधीयते । ‘शुद्रेभ्यः’ इति यजुर्मन्त्रवाचिना^८ ‘पर्यायिकेभ्यः’^९
इति पर्यायसूक्तवाचिना^{१०} ‘एकानृचेभ्यः’ इति अर्धर्चवाचकेन रोहितादिकाण्डवाचकैः
शब्दैश्च तत्तत्संज्ञका ऋषयोऽभिधीयन्ते । अत्र रोहितादिप्रतिपादकाः काण्डाः
सुप्रसिद्धाः । ‘विषासह्यै स्वाहा’ इति विषासहिशब्देन सप्तदशः काण्डोऽभिधीयते ।
‘ब्रह्मणे स्वाहा’ इत्यादि व्याख्यातम् ।

इति तृतीयेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

‘येन देवं सवितारम्’ इति सूक्तम् ‘त्वाष्ट्रीं वल्लक्ष्ये प्रयुजीत’^{११} (शां १७, ५) इति
विहितायां महाशान्तावावपेत् । ‘अथावापिकाः’^{१२} शान्तय इत्यमृतायाम्’ इति प्रक्रम्य
सूत्रितं हि शान्तिकल्पे— “प्राणाय नमः” (अ ११, ६) इति संतत्याम् ‘येन देवं
सवितारम्’ इति त्वाष्ट्रयाम्” (शां १८, १; ६) इति ।

येन देवं सवितारं परि देवा अधारयन्^{१३} ।

तेनेमं ब्रह्मणस्पते परि राष्ट्राय धत्तन ॥ १ ॥

येन । देवम् । सवितारम् । परि । देवाः । अधारयन्^{१४} ।

तेन । इमम् । ब्रह्मणः । पते । परि । राष्ट्राय । धत्तन ॥ १ ॥

१. प्रथमोत् S; प्रथमो ह RW. २. स्पर्धि । तुंकः P, P^२, J. ३. °दशर्चान्तैः
नास्ति S'. ४. तत्संज्ञका S'. ५. नास्ति S'. ६. निरमिमत् Ga. ७. °अतु-
र्चवा नास्ति S'. ८. वैतु. मंपा. ९. °वाचिना S'. १०. पृ १८६६ टि ४ द्र.
११. नास्ति Bol. १२. अथ वापि S'. १३. अधारयन् A, D, K, K^m, V, Cs^३
अधारयन् > अधारयन् Dc; दियापयन् ? पं १५, ५, ८. १४. अधारयन् P.

देवाः द्योतमाना इन्द्राद्वयः देवम् द्योतमानं सवितारम् सर्वस्व प्रेरकम् आवित्त्वं येन हेतुना रक्षोहृमनरूपेषु पर्यधारयन् परितः सर्वत आच्छादयन् । दर्शपूर्णमासादिषु रक्षोनिबन्धनयज्ञांशपरिहाराय आदित्यमेव परिधित्वेन कल्पितवन्त इत्यर्थः । अत एव तैत्तिरीयके समाख्यायते—‘न पुरस्तात् परिदधाति । आदित्यो हेमोयन् पुरस्ताद् रक्षांस्यपहन्ति’ (तै २,६,६,३) इति । तेन कारणेन शत्रुनिर्हरणात्मना हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणो वेदरूपस्य मन्त्रस्य पते पालक एतत्संज्ञक देव इमम् महाशान्तिप्रयोकारं यजमानं राष्ट्राय राज्याय । ‘क्रियार्थोपपदस्य’ (पा २,३,१४) इति चतुर्थी । राज्यं रक्षितुं परि धत्तन परिधापय । रक्षकत्वेन धापय’ । अस्य राज्यस्य परकृतबाधापरिहारार्थम् इमं साधकं राजानं रक्षकत्वेन कुर्वित्यर्थः । दधातेलौटि मध्यमबहुवचनस्य तस्य तनादेशः । ‘तिष्ठां तिष्ठो भवन्ति’ (पावा ७,१,३९) इति एकवचनस्य बहुवचनम् आदेशः । यद्वा परि धत्तनेति लिङ्गाद् वस्त्ररक्षणार्थं विहितायां त्वाप्त्वां शान्तौ विनियोगाद् अयम् अर्थः—येन निमित्तेन देवाः सवितारम् आच्छादकम् अकुर्वन् तेन हे ब्रह्मणस्पते । वाससः सर्वदेवत्यत्वात् तदभिमानिदेवाः संबोध्यन्ते । वाससः सर्वदेवत्यं तैत्तिरीयकाः सामामन्ति — ‘तद् वा एतत् सर्वदेवत्यं यद् वासः’ (तै ६,१, १,४) इति । परि धत्तन हे वासोभिमानिनो देवाः यूयमपि एनं राष्ट्राय परिधत्तन । यथा देहस्य वास आच्छादकम् एवम् इमं साधकं राज्यस्य वस्त्रवत् परिधापयत आच्छादकं कुरुत इति बहुवचनोपपत्तिः ।

परीममिन्द्रमायुषे महे क्षत्राय धत्तन ।

‘यथैनं जरसे नयाज् ज्योक् क्षत्रेऽधि जागरत् ॥ २ ॥

परि । इमम् । इन्द्रम् । आयुषे । महे । क्षत्राय । धत्तन ।

यथा । एनम् । जरसे । नयात् । ज्योक् । क्षत्रे । अधि । जागरत् ॥ २ ॥

हे इन्द्रं परमैश्वर्यसंपन्न त्वम् इमम् साधकं मां माम् आयुषे आयुर्लामाय महे महते क्षत्राय क्षतात् प्रायत इति क्षत्रम् परकृतबाधापरिहारकं बलम् । तस्मै तल्लामाय च परि धत्तन परिधापयत । अत्रापि पूर्ववत् पूजायां बहुवचनं वस्त्राभिमानिसर्वदेवा-पेक्षया वा । उक्तम् अर्थं स्पष्टीकरोति—ज्योक् चिरकालं क्षत्रे बाधापरिहारके बले । निमित्ते सप्तमी । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । अधिकं वा जागरत् जागृयात् असौ शान्ति-

१. व्यापय S'. २. वस्त्ररक्षणार्थम् S'. ३. 'ममिन्द्र' > 'ममिन्द्र' S=;
 'ममिन्द्र ब्रह्मणे हिट् १,४,८. ४. ओत्राय, राष्ट्राय, पोषाय हिट्. ५. दप्मसि हिट्.
 ६. अथैनं जरिमा हिट्. ७. तु. RW.; वैतु. मूको. शंपा. नवां (पपा. नवाम्); पै १५,५,९ सा.
 नव; जयेत् हिट्. ८. ओत्रे, राष्ट्रे, पोषे हिट्. ९. अधिजागरत् हिट्. १०. वैतु.
 मंपा. ११. 'सर्वदेवदेवा' S'.

कर्ता यजमानः । जागर्तेल्लेदि अडागमः । यथाशब्दो भिन्नक्रमः । यथा अयं साध-
कश्चिरकालं बलवान् शत्रुधर्षणसमर्थो जागृयात् अवहितो भवेत् । तथेत्यभ्याहारः ।
एनं शान्तिकर्तारं जरसे जरायै जरापर्यन्तं नय' प्रापय । आयुष्मन्तं कुर्विति इन्द्रः
संबोधः । विश्वदेवसंबोधनपक्षे प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् । इदमोऽन्वादेशो
एनादेशोऽनुदात्तः । 'जराया जरसन्यतरस्याम्' (पा ७,२,१०१) इति अजादौ जराया
जरस् आदेशः ।

परिं सोममायुषे महे श्रोत्राय' धत्तन ।

यथैनं जरसे नयाज् ज्योक् श्रोत्रेऽधि जागरत् ॥ ३ ॥

परि' । इमम् । सोमम् । आयुषे । महे । श्रोत्राय । धत्तन ।

यथा । एनम् । जरसे । नयात्' । ज्योक् । श्रोत्रे । अधि । जागरत् ॥ ३ ॥

हे सोम' वासोऽभिमानिदेव' इमं शान्तिकर्तारं मा' माम् आयुषे चिरकालजीवनाय
महे महते श्रोत्राय । श्रोत्रशब्दः सर्वेषां चक्षुरादीनाम् उपलक्षणम् । इन्द्रियसाध्यरूपा-
द्युपलब्धये आदानादिकर्मणे च परि धत्तन परितः सर्वतो धत्त । पुष्टं कुरुत । पूर्ववद्
बहुवचनम् । यद्वा श्रोत्रशब्देन श्रूयते श्लाघ्यते सर्वैः पुमान् अनेनेति' यश
उच्यते । श्रु श्रवणे । करणे औणादिकरन्प्रत्ययः । महते यशसे च परिधत्त ।
यथैनम् इत्यादि पूर्ववत् । क्षत्रस्थाने श्रोत्रशब्दो विशेषः । यथा चिरकालं श्रोत्रा-
दीन्द्रियशक्तिमान् यशस्वी वा जागृयात् तथा एनं जरसे जरापर्यन्तं नय' इति ।

परिं धत्त धत्त नो वर्चसेमं जरामृत्युं कृणुत दीर्घमायुः ।

बृहस्पतिः प्रार्यच्छद् वास एतत् सोमाय राज्ञे परिधातुवा उ' ॥ ४ ॥

परि' । धत्त । धत्त । नः । वर्चसा । इमम् । जराऽमृत्युम् । कृणुत । दीर्घम् । आयुः ।

बृहस्पतिः । प्र । अयच्छत् । वासः । एतत् । सोमाय । राज्ञे । परिधातुवै । ऊं इति ॥ ४ ॥

एषा ऋक् द्वितीयकाण्डे तृतीयेऽनुवाके 'आयुर्दाः' (अ २,१३,२) इति सूक्ते
व्याख्याता । संग्रहार्थस्तु— वाससः सर्वदेवत्यत्वात् तदभिमानिदेवानामेव संबो-
ध्यत्वम् । तथात्वं च वाससः तैत्तिरीयके समाज्ञायते— 'अग्नेस्तूषाधानम्' इति
प्रक्रम्य 'तद् वा एतत् सर्वदेवत्यं यद् वासः' (तै ६,१,१,३;४) इति । हे देवाः परि धत्त ।
अन्तर्भावितण्यर्थः । इमं माणवकं वासः परिधापयत । नः अस्मदीयम् इमं वर्चसा
तेजसा धत्त पोषयत । तेजस्विनं कुरुतेत्यर्थः । किं च इममेव माणवकं जरामृत्युम्

१. वैतु. मंपा.

२. श्रोत्राय S^m; श्रोत्राय > श्रोत्राय Dc.

३. तु. RW. ३

वैतु. मूको. हांपा. न्यां (पपा. न्याम्); पै १५,५,१० सा. नय; णवेल् द्विष्ट १,४,८.

४. 'देवते

S'.

५. 'ति श्रोत्रशब्देन S'.

६. अस्तेस्तूषाधानम् S'.

अथैव नृत्पुर्वतिर्यस्य स तथोक्तः तथाविधं कुस्त । अफळनृत्तिर्मा भूद् इत्यर्थः । एतदेवाह—दीर्घम् इति । अस्य माजवकस्य दीर्घम् शतपरिमितम् जातुः अस्तु । तदेव वासः प्रशंसति—वृहस्पतिः वृहताम् इन्द्रादीनां पतिः एतज्जामा देवः । 'तद्वृहतोः करपत्वोः' (पावा ६,१,१५७) इति सुदतलोपौ । 'पत्वावैश्वरे' (पा ६,२,१८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' (पा ६,२,१४०) इति उभयपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । एतज्जामा देवः एतत् प्रकृतं वासः सोमाय राज्ञे ब्राह्मणानां स्वामिने । 'सोमोऽस्माकं' ब्राह्मणानां राजा' (तै १,८,१०,२) इति ध्रुतेः । परिधातवै परिधातुम् । 'सुमर्ये सेसेन्' (पा ३,४,९) इति तवैप्रत्ययः । 'तवै चान्तश्च युगपत्' (पा ६,२,५१) इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । प्रायच्छत् अददात् । दाण् दाने इत्यस्मात् लङि 'पाप्ना' (पा ७,३,७८) इत्यादिना यच्छादेशः । उ इति पदपूरणः । अनेन वस्त्राणां सोमदेवताकत्वं सूचितम् । तथा च ध्रुत्यन्तरम्—'सौम्यं वै वासः । स्वयैवैनद् देवतया प्रतिगृह्णाति' (तैत्रा २,२,५,२) इति ।

जरां 'सु गच्छ' परिं धत्स्व वासो भवां 'गृष्टीनामभिश्स्तिपा उं' ।

शतं च जीवं शरदः पुरुचीं 'रायश्च पोषमुपसंव्ययस्व' ॥ ५ ॥

जराम् । सु । गच्छ । परिं । धत्स्व । वासः । भव । गृष्टीनाम् । अभिश्स्तिपाः । ऊं इति । शतम् । च । जीवं । शरदः । पुरुचीः । रायः । च । पोषम् । उपसंव्ययस्व ॥ ५ ॥

इयमपि ऋक् तत्रैव काण्डे (अ २,१३,३) व्याख्याता । अत्र प्रथमपादो भिन्नः । हे शान्तिप्रयोक्तः त्वं जराम् वार्धकं सु गच्छ सम्यक् प्राप्नुहि । 'सुः पूजायाम्' (पा १,४,९४) इति कर्मप्रवचनीयः । जरापर्यन्तम् आयुष्मान् भवेत्यर्थः । वासः यतत् परि धत्स्व आच्छादय । अनेन वासःपरिधानेन गृष्टीनाम् गवाम् अभिश्स्तिपाः अभिश्स्तिः अभितो विशसनं हिंसा तन्निमित्ताद् भयात् पाता पालको भव । तत्र अभूरिति पाठः अत्र भवेति विशेषः । गवाम् अभिश्स्तिपात्वं तत्रैव शतपथब्राह्मणा-नुसारेण प्रपञ्चितं तत् ततोऽवगन्तव्यम् । किं च पुरुचीः बहुकालम् अञ्चन्तीः बहु-विधान् पुत्रपौत्रादीन् वा व्याप्नुवतीः शतम् शतसंख्याकाः शरदः संवत्सरान् जीव । अपि च रायः धनस्य पोषम् पुष्टिं समृद्धिम् उपसंव्ययस्व परिधत्स्व । एतद्वासःपरि-धानेन धनादिसमृद्धिर्भवतीति भावः ।

१. 'कं वा S'.

२. 'ताकं S'.

३. गच्छासि आपमं २,२,७ हिय ,४,२.

४. कृष्टीनां पै १५,६,२ आपमं. हिय. पाठ १,४,१२; शस्तिपावा आपमं. हिय. पाठ. ५. जीवा-

मि पाठ २,६,२०; जीवेम तैत्रा १,२,१,२ आश्रौ ५,१,७ माठ १,९,२७; जीवन्तु ऋ १०,१८,४ मा

३५,१५; जीवन्तः अ १२,२,२३. ६. पुरुची A,B,C,R,Cs; सुवर्चा पै. आपमं. पाठ. हिय.

७. रायश्च पोषमुप त्वा मदेम पै.; रधिं च पुत्राननु संव्ययस्व पाठ.

८. पुरुचीः P,J.

९. तत्तद् S'.

परीदं वासो अधिधाः' 'स्वस्तयेभूर्वापीनामभिश्चस्तिषा उ' ।

शतं च जीव शरदः 'पुरूचीर्वसूनि' चारुर्वि' मजासि' जीवन् ॥ ६ ॥

परि । इदम् । वासः । अधिधाः । स्वस्तये । अभूः । वापीनाम् । अभिश्चस्तिषाः । कुं
इति । शतम् । च । जीव । शरदः । पुरूचीः । वसूनि । चारुः । वि । मजासि । जीवन् ॥६॥

एषापि तत्रैव द्वितीयकाण्डे तृतीयेऽनुषाके (अ २,१३,३) व्याख्याता । अत्र
चरमपादो विभिन्नः । हे शान्तिकर्तः इदम् उक्तं वासो वक्षं स्वस्तये क्षेमाय
पर्यधिधाः परिहितवान् असि । परिपूर्वाद् धाधातोलुङि 'स्थाष्वोरिच' (पा १,२,१७)
इति इत्त्वकित्त्वे । 'ह्रस्वादङ्गात्' (पा ८,२,२७) इति सिज्जोपः । तेन वासःपरिधानेन
गृष्टीनाम् गवाम् अभिश्चस्तिषाः । त्वगादानभीतिरत्र अभिश्चस्तिशब्देन विवक्षिता ।
तस्या अभिश्चस्तेः पाता अभूः भव । उशब्दः पूरणः । शतं च जीव इति तृतीयः पादः
पूर्ववत् । जीवन् शतसंवत्सरजीवनवान् चारुः वाससा दीप्यमानस्त्वं वसूनि धनानि
वि मजासि पुत्रमित्रदायादादिभ्यः विभक्तं कुरु । अर्थिभ्यो वा प्रयच्छ । भजतेल्लेदि
आडागमः ।

योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमृतये ॥ ७ ॥

योगेऽयोगे । तवःऽतरम् । वाजेऽवाजे । हवामहे । सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ ७ ॥

अप्राप्तप्रापणं योगः । 'नित्यवीप्सयोः' (पा ८,१,४) इति द्विर्वचनम् । योगेयोगे सर्वस्य
अप्राप्यस्य फलस्य प्रापणविषये वाजेवाजे । वाजशब्दः अन्नवाची । उपलक्षणम् एतत् ।
अन्नादिलक्षणे फले लब्धे च । पूर्ववद् द्विर्वचनम् । [तवस्तरम्] । लुप्तमत्वर्थयिस्तव-
शब्दः । अतिशयेन तवस्त्विनं समृद्धं तम् इन्द्रम् परमैश्वर्यसंपन्नं देवं सखायः समान-
ख्यानाः स्तोतारो वयम् ऊतये रक्षणार्थं च हवामहे आह्वयामः । अभिमतफललाभार्थं
लब्धस्य परिपालनार्थं स्वरक्षणार्थं च इन्द्रमेव आह्वयाम इत्यर्थः ।

हिरण्यवर्णो अजरः सुवीरो जुरामृत्युः प्रजया सं विशस्व ।

तदभिराह तदु सोम आह बृहस्पतिः सविता तदिन्द्रः ॥ ८ ॥

१. 'था A,C,D,Dc; अधिधाः पै १५,६,३ हिय १,४,२; अधिधा आपमं २,२,८.
२. 'भूरापीना' आपमं. हिय.; 'भूर्वक्षानां' RW.; 'भूर्गुष्ठीनां' S, सा. अ २,१२,१; 'शस्तिषाया
हिय.; पैप १,२८२० i द्र. ३. पुरूचीं A,B^h,C,D; सुवर्षां वसूनि मंत्रा १,१,६. ४. चारुं
वि मंत्रा.; चारुं वि आपमं.; चारुं वि हिय. ५. मजा स हिय. ६. पुरूचीः P,J-
७. वैतु. मंपा. ८. समानसख्याः S'. ९. अक्षयः पै १५,६,४.

हिरण्यऽवर्णः । अजरः । सुऽवीरः । जराऽमृत्युः । प्रऽजया । सम् । विशस्त्र ।
तत् । अग्निः । आह । तत् । ऊं इति । सोमः । आह । बृहस्पतिः । सविता । तत् । इन्द्रः । ८।

हिरण्यवर्णः हितरमणीयशरीरकान्तिः हिरण्यसमानवर्णो वा अजरः जरारहितः-
द्वीरः । वीराः कर्मणि कुशलाः पुत्राः । शोभनपुत्रादियुक्तो जरामृत्युः । जरयैव
सुस्त्युर्वृत्तिर्यस्य । अकालमरणरहितश्च सन् प्रजया प्रकर्षेण जायमानया पुत्रादिकया
कृष्णादिरूपया वा सह सं विशस्त्र । संवेशशब्देन अत्र निर्वेशो विवक्ष्यते ।
निर्विश । एवं हिरण्यवर्णादिविहितफलोपपन्नः सन् चिरकालं सुखयेत्यर्थः ।
बद्धा सं विशस्त्र सम्यग्विश प्रविश । उक्तगुणोपेतः सन् स्वगृहम् अधितिष्ठे-
त्यर्थः । विशतेर्व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । उक्तेऽर्थे विप्रतिपत्त्यभावं वासोऽभिमानी-
सर्वदेवतावचनेन समर्थयते उत्तरार्धेन—अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तो देवः तत्
अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादितम् अर्थजातम् आह ब्रवीति । उशब्दः अवधारणे । तत् एव
सोमो देव आह । तत् एव अर्थजातम् इन्द्रबृहस्पतिसवितार आहुः । एतदादयः सर्वेऽपि
देवा इमम् उक्तम् अर्थम् आहुः । अस्मिन्नर्थे विप्रतिपत्तिर्नास्तीत्यर्थः ।

इति तृतीयेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

‘अश्रान्तस्य त्वा’ इति एकर्चं सूक्तं ‘गान्धर्वाम् अश्वक्षये प्रयुञ्जीत’ (शांक१७,५)
इति विहितायां गान्धर्व्याख्यायां महाशान्तावावपेत् । उक्तं हि शान्तिकल्पे—
“अश्रान्तस्य त्वा मनसा युनज्मि” इति गान्धर्व्याम् । आयुष्यः शान्तिः स्वस्तिगण ऐरावत्याम्”
(शांक १८,७;८) इति ।

सैषा ऋग् पवम् आम्नायते—

अश्रान्तस्य त्वा मनसा युनज्मि प्रथमस्य च ।

उत्कूलमुद्वहो भवोदुह प्रति धावतात् ॥ १ ॥

अश्रान्तस्य । त्वा । मनसा । युनज्मि । प्रथमस्य । च ।

उत्कूलम् । उत्ऽवहः । भव । उत्ऽउह । प्रति । धावतात् ॥ १ ॥

अत्र अश्वः संबोध्यः । हे गान्धर्वाश्व त्वा त्वाम् अश्रान्तस्य श्रमरहितस्य
परसेनाभिगमनेऽपि शरीरायासरहितस्य तुरंगमस्य मनसा शत्रुघर्षणोत्सुकेन स्वा-
धिरोहसादिप्रोत्साहकेन वा मनसा मानसेन प्रथमस्य सृष्ट्यादौ उत्पन्नस्य अश्व-
जातेः पूर्वस्य अश्वस्य च मनसा युनज्मि योजयामि । जितश्रमस्य उच्चैःश्वसः

१. नास्ति Bol. २. गान्धर्वाख्यायां S'. ३. उत्कूलं C,R,S,m; उत्कूलं RW.
वैप १,८८० f. ४. भवोदुह B^h,C,D,K^m,S^m,V; भवोदुह > भवोदुह Dc; भवोदुह
RW.; भवो दुहीव S, सा. ५. रोहसादि S'.

अश्वधेष्टस्य च मनउपलक्षितां सर्वेन्द्रियशक्तिं शरीरदाढर्यम् आशुत्वं परसेना-
मिमवनसामर्थ्यं च अस्मिन् शान्तिफलत्वेन काम्यमाने तुरंगमे योजयामीत्यर्थः ।
एवंसामर्थ्योपेतस्त्वम् उत्कूलमुद्रहो^१ भवः^२ । अतिदत्तो^३ भवेति तात्पर्यार्थः । पदार्थस्तु —
नदी परार्वाची तीरे प्रभूतेन जलप्रवाहेण उत्क्रम्य ऊर्ध्वं प्रवहति एवं त्वमपि युद्धाय
संनद्धं परसैन्यं स्वसामर्थ्येन अतिक्रम्य विश्वोभयेति अश्वः प्रोत्साह्यते । बह
प्रापणे । 'उदि कूले रुजिवहोः' (पा ३, २, ३१) इति खच्प्रत्ययः । 'खित्यनव्यवस्व'
'अरुद्विषदजन्तस्य मुम्' (पा ६, ३, ६६; ६७) इति कूलशब्दस्य मुम् आगमः^४ ।
भवतेलेटि अडागमः । 'भूषुवोस्तिष्ठि' (पा ७, ३, ८८) इति गुणनिषेधाभावदृष्टान्दसः^५ ।
यद्वा छान्दसे लङि अमाङ्कयोगेऽपि अडभावः । दुहीय^६ एतादृशसामर्थ्योपेतेन
अश्वेन भवता एषणीयानि शत्रुजयलक्षणानि फलानि लभेय । दुह प्रपूरणे ।
अस्माद् विधिलिङि कर्त्रभिप्राये क्रियाफले आत्मनेपदम् । उत्तमैकवचनम् इद ।
अतः अश्व त्वं प्रतिधावता^७ जेतव्यं स्थानं प्रति शीघ्रं गच्छ । प्रतिपूर्वात् सर्वे-
र्वेगितायां गतौ धाच् आदेशः । 'तुद्योस्तातङ्' (पा ७, १, ३५) इति मध्यमपुरुषस्य
हेस्तातङ् आदेशः ।

इति तृतीयेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

'अग्नेः प्रजातम्' इति सूक्तेन 'आग्नेयीम् अग्निभये सर्वकामस्य च' (शाक १७, १)
इति विहितायाम् आग्नेय्याख्यायां महाशान्तौ हिरण्यनिर्मितं कुण्डलादिकम्
अभिमन्त्र्य बध्नीयात् । उक्तं हि शान्तिकल्पे — " 'अग्नेः प्रजातं परि यद्विरण्यम्' इति कर्णे^८
हिरण्यम् आग्नेय्याम्" (शाक १९, ११) इति । कर्णमध्ये छिद्रवद्विरण्यकुण्डलम् इत्यर्थः ।

तथा अनेन सूक्तेन तुलापुरुषे शान्तिकलशे हुत्वा संपातान् आनयेत् । 'अयात-
स्तुलापुरुषविधिं व्याख्यास्यामः' इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे — " 'अग्ने गोभिः' (पै १, ३९, १),
'अग्नेभ्यावर्तिन्' (पै १, ४१, १), 'अग्नेः प्रजातम्' (अ १९, २६) इति संपातान् 'उदपात्र
आनीयामिषेककलशेषु^९ निनयेत्" (अप ११, १, ६) इति ।

अग्नेः प्रजातं परि यद्विरण्यममृतं दध्ने^{१०} अधि मर्त्येषु ।

य एनद् वेद्^{११} स इदेनमर्हति जरामृत्युर्भवति यो विमर्ति^{१२} ॥ १ ॥

अग्नेः । प्रऽजातम् । परि । यत् । हिरण्यम् । अमृतम् । दध्ने । अधि । मर्त्येषु ।

यः । एनत्^{१३} । वेद् । सः । इत् । एनम् । अर्हति । जराऽमृत्युः । भवति । यः । विमर्ति^{१४} ॥ १ ॥

१. 'लक्षितं S'. २. वेत्तु. मपा. ३. अतिदत्तो S'. ४. गतिनिषेधा S'.
५. कर्ण S'; नास्ति संपा. ६. 'पात्रानीया' Bol. ७. अग्ने सि ३, ६, ५; युगे विसा
२७, ५. ८. एनद्देड A, B^h, C, D, R, S^m, Cs; एनद्देड > एनद्देड Dc. ९. विमर्ति
K, K^m, RW.; विमर्ति > विमर्ति Dc. १०. एनत् J.

अग्नेः परि अग्नेः सक्ताशात् । परिशब्दः पञ्चम्यर्थानुवादी । प्रजातम् प्रकर्षेण
 कल्पकं वत् हिरण्यम् सुवर्णं विद्यते । आग्नेयाद् रेतसः सुवर्णम् उत्पन्नम् इति
 तैत्तिरीयाः सामामन्वि—‘अग्ने रेतश्चन्द्रं हिरण्यम् । अग्न्यः संभूतम् अमृतं प्रजासु’
 (तैत्रा १, २, १, ४) इति । यच्च हिरण्यं मर्त्येषु मरणधर्मसु मनुष्येषु भवि । अग्नि-
 शब्दः सप्तम्यर्थानुवादी अचिकृत्येति वा । अमृतम् अमरणसाधनं सत् दग्ने
 अवतिष्ठते । धृक् अवस्थाने । तौदादिकः । अकर्मकः । आत्मनेपदी । मरणधर्मणां
 मनुष्याणां मरणनिर्हरणसाधनत्वेन यत् हिरण्यं तिष्ठति । यद्वा धृक् धारणे ।
 सकर्मकः । छान्दसो लिट् । मर्त्येषु अमरणसाधनत्वेन देवैर्दग्ने । चक्रे इति
 चावत् । एनत् । ‘इदमो नपुंसकैकवचने एनदादेशो वक्तव्यः’ (पावा २, ४, ३४) इति इदम्
 एनदादेशः । एनत् उक्तं हिरण्यं यः पुमान् वेद उक्तस्वरूपं हिरण्यं जानाति
 स इत् । इद् अवधारणे । स एव पुमान् एनम् अन्वादिष्टं हिरण्यरूपं पदार्थम्
 अर्हति । धारयितुम् इति शेषः । यः पुमान् विभर्ति धारयति स्वशरीरे मणि-
 कुण्डलाङ्गुलीयादिरूपं स पुरुषो हिरण्यधारी जरामृत्युः । जरयैव मृत्युमृतिर्यस्य ।
 अकालमृतिरहितो भवति ।

यद्विरण्यं सूर्येण सुवर्णं प्रजावन्तो 'मनवः पूर्वं ईषिरे' ।

तत् त्वा चन्द्रं वर्चसां सं सृजत्यायुष्मान् भवति यो विभर्ति ॥ २ ॥

यत् । हिरण्यम् । सूर्येण । सुवर्णम् । प्रजावन्तः । मनवः । पूर्वं । ईषिरे° ।

तत् । त्वा । चन्द्रम् । वर्चसां । सम् । सृजति° । आयुष्मान् । भवति । यः । विभर्ति° ॥ २ ॥

प्रजावन्तः प्रकर्षेण जायमानाभिः पुत्रभृत्यादिभिस्तद्वन्तो मनवः । कार्ये कारण-
 शब्दः । मनोः पुत्रा मनुष्याः पूर्वं हिरण्यधारिणां° प्रथमभाविनः सन्तः° पूर्वं सृष्ट्या-
 दाद्युत्पन्ना मनवो वा ।

‘महर्षयः सप्त पूर्वं चत्वारो मनवस्तथा ।

मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥’ (भगी १०, ६) इति हि भगवद्वचनम् ।
 सुवर्णम् शोभनवर्णं यद्विरण्यम् हितरमणीयं हेम सूर्येण सर्वस्य प्रसवित्रा स्वकारणेन
 आदित्येन सह ईषिरे प्राप्तवन्तः । लब्धवन्त इत्यर्थः । सूर्येण प्रेरिता वा

१. अकृत्येति S'.

२. °धर्माणां S'.

३. मनवः पूर्वं ईषिरे K, K^m, V, WM.;

मनवः पूर्वं ईषिरे B^h, D, R, S^m, C_s; मनवः पूर्वं ईषिरे C; मनवः पूर्वं ईषिरे > मनवः पूर्वं ईषिरे
 Dc. ४ सृजत्यायु° RW.; सृजत्यायु° P², M.

विभर्ति Dc.

५. पूर्वं P, J, WM.

६. ईषिरे P, P', J, WM.

७. सृजति P.

८. विभर्ति P².

९. °धारिणे S'.

१०. अंतः S'.

मनसो हिरण्यम् ईषिरे । ईष गत्यादिषु । भौवादिकः । आत्मनेपदी । 'इजादेव
गुरुमतोऽनृच्छः' (पा ३, १, ३६) इति विहित आम्प्रत्ययोऽत्र मन्त्रत्वाद् न प्रवर्तते
'कास्प्रत्यायादामन्त्रे लिटि' (पा ३, १, ३५) इति निषेधात् । इषु इच्छायाम् इत्यस्माद्
वा व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । तत् मनुभिर्धारितं चन्द्रम् आह्लादकं हिरण्यं कर्तुं त्वा
त्वां हिरण्यधारकं वर्चसा तेजसा शरीरकान्त्या सं सृजतु' संयोजयतु । यः पुरुषो
बिभर्ति धारयति हिरण्यं स पुमान् आयुष्मान् चिरकालजीवनवान् भवति । भूमार्थे
मनुप्रत्ययः ।

आयुषे त्वा वर्चसे त्वौजसे च बलाय च ।

यथा हिरण्यतेजसा विभासासि जनान् अनु ॥ ३ ॥

आयुषे । त्वा । वर्चसे । त्वा । औजसे । च । बलाय । च ।

यथा । हिरण्यतेजसा । विभासासि । जनान् । अनु ॥ ३ ॥

हे हिरण्यधारक पुरुष त्वा त्वाम् आयुषे चिरकालजीवनाय । तच्चन्द्रं सं
सृजतु इत्यनुषङ्गः । तथा त्वा त्वां तद्धिरण्यं वर्चसे वर्चोलाभाय सं सृजतु । औजसे
शारीरबलाय । शरीरधारकोऽष्टमो धातुर्वा औजः । तदर्थं बलाय भृत्यादिसंपत्तिरूपाय
बाह्याय बलाय तदर्थं च हिरण्यं त्वां सं सृजतु । समुच्चयार्थौ चकारौ ।
यथा हिरण्यम् सुवर्णं तेजसा शुक्लभास्वरूपेण विशेषेण भासते । यत्तदोर्नित्य-
संबन्धात् तथेत्यध्याहारः । तथा त्वमपि च जनान् अनु लक्ष्मीकृत्य । लक्षणादि-
ष्वर्थेषु अनुः कर्मप्रवचनीयः । तेजसा वर्चसा उज्ज्वलरूपेण विभासासि विशेषेण
भासंथाः । तृतीयार्थे वा अनुः कर्मप्रवचनीयः । जनैः सह विशेषेण भासस्व । भासु
दीप्तौ । लेटि आडागमः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।

यद् वेद राजा वरुणो वेद देवो बृहस्पतिः ।

इन्द्रो यद् वृत्रहा वेद तत् ते आयुष्यं भुवत् तत् ते वर्चस्यं भुवत् ॥४॥

यत् । वेद । राजा । वरुणः । वेद । देवः । बृहस्पतिः । इन्द्रः । यत् । वृत्रहा ।

वेद । तत् । ते । आयुष्यम् । भुवत् । तत् । ते । वर्चस्यम् । भुवत् ॥ ४ ॥

यत् हिरण्यं राजा राजमानो वरुणो देवः वेद अग्नेरुत्पन्नम् इति मनुष्याणां
मरणनिर्हरणोपाय इति जानाति । तथा बृहस्पतिः बृहतां महतां देवानां पतिः

१. वैत. मंपा. २. स्वरः ?; हिरण्यं तेजसा S, सा. ३. जनै C₈, R; जनै > जनौ S^m.

४. भाससि J. ५. यद् वृत्रहा वेद तत् ते आयुष्यं भुवत् तत् ते वर्चस्यं भुवत् ॥४॥ ६. वेधी सरस्वती खि. ७. वैद
A, S^m, C₈. ८. तन्मे वर्चसु आयुषे खि. † भुवत् C.

पाठकः एतत्सर्वज्ञो देवः यत् हिरण्यम् उक्तस्वरूपं वेद । इन्द्रा वृत्रं हतवान् इन्द्रः अपि
 यत् हिरण्यम् उक्तलक्षणं वेद । तत् वरुणादिभिर्देवैर्वातप्रभावं धारितं वा हिरण्यं
 ते तत्र हिरण्यधारक पुरुष आयुष्यम् चिरकालजीवनाय हितम् आयुष्कारि भुवत्
 भवतु । तथा तद् हिरण्यं ते तत्र वर्षस्यम् वर्षसे हितं तेजस्कारि भुवत् भवतु ।
 'तस्मै हितम्' (पा ५,१,५) इति उभयत्र यत्प्रत्ययः । भुवदिति । भवतेर्लेटि
 'भूसुबोस्तिठि' (पा ७,३,८८) इति गुणप्रतिषेधः । अडागमः । 'इतश्च लोपः' (पा ३,४,९७)
 इति तिप इकारलोपः ।

एकोनविंशो काण्डे षष्ठं सूक्तम् ।

इति तृतीयोऽनुवाकः समाप्तः ।

चतुर्थेऽनुवाके सप्त सूक्तानि । तत्र 'गोभिष्ट्वा पातु' इति प्रथमं सूक्तम् । अनेन
 'प्राजापत्यां प्राजापश्वन्नकामस्य प्राजाक्षये च' (शाक १७,२) इति विहितायां प्राजापत्याख्यायां
 महाशान्तौ सुवर्णरजतलोहमयमणिबन्धनं कुर्यात् । उक्तं हि शान्तिकल्पे— " 'गोभिष्ट्वा
 पातृषभः' इति त्रिवृतं प्राजापत्यायाम् 'अक्षितास्ते' (अ ६,१४२,३) इति यवमणिं
 सावित्र्याम्" (शाक १९,२,३) इति ।

गोभिष्ट्वा पातृषभो वृषा त्वा पातु वाजिभिः ।

वायुष्ट्वा ब्रह्मणा पात्विन्द्रस्त्वा पात्विन्द्रियैः ॥ १ ॥

गोभिः । त्वा । पातु । ऋषभः । वृषा । त्वा । पातु । वाजिऽभिः ।

वायुः । त्वा । ब्रह्मणा । पातु । इन्द्रः । त्वा । पातु । इन्द्रियैः ॥ १ ॥

हे त्रिवृन्मणिधारक पुरुष त्वा त्वां वृषभः^१ सेक्ता प्रबलः पुंगवो^२ यूथपतिः गोभिः
 स्वयूथ्याभिः सह पातु रक्षतु । गोषु बहून्यपत्यानि उत्पाद्य तत्समृद्धिकरणद्वारा त्वां
 समृद्धं करोत्वित्यर्थः । अथवा वृषभो वृषभदेवता^३ स्वीयामिर्गोभिर्देवताभिः सह स्वयम्
 अरिष्टेभ्यः पातु । गोभिष्ट्वेत्यत्र 'युष्मत्तत्तच्छुःष्वन्तःपादम्' (पा ८,३,१०३) इति मूर्धन्या-
 देशः । तथा वृषा प्रजननसमर्थोऽश्वः वाजिभिः वोजनचन्द्रिः शीघ्रगतिभिरश्वैः सह
 त्वा त्वां पातु । पूर्ववद् अश्वपुष्टिद्वारेणैति मन्तव्यम् । एवं वायुः अन्तरिक्षचरो देवः
 ब्रह्मणा परिवृढेन कर्मणा यज्ञलक्षणेन सह त्वा त्वां पातु । 'वाताद् यज्ञः प्रथुज्यताम्'
 (तैत्रा ३,७,५,१) इति श्रुतेः वायोर्यज्ञाख्यब्रह्मणा संबन्धः । यद्वा वायुः ब्रह्मणा
 परिवृढेन व्याप्तेन सूत्रात्मलक्षणेन सह पातु । अथवा ब्रह्मशब्देन परिवृढम् अन्त-
 रिक्षं स्वाभयम् उच्यते तेन सह पातु । ष्वम् इन्द्रो देवः इन्द्रियैः । 'इन्द्रियम् इन्द्रलिङ्गम्
 इन्द्रसष्टम् इन्द्रसष्टम्' (पा ५,२,९३) इत्यादिना इन्द्रियशब्दो निपातितः । अतः इन्द्रि-

याण्यत्र इन्द्रसृष्टानि इन्द्रजुष्टानि वा परिगृह्यन्ते तैः सह त्वा त्वां पातु । यद्वा 'तद् यद् एनं प्राणैः समैन्धंस्तद् इन्द्रस्येन्द्रत्वम्' (नि १०,८) इत्यादिश्रुतेः (उ. मास ६,१,१,२) इन्द्र आत्मा । स च इन्द्रियैः इतरैर्वागादिभिः सह पातु ।

सोमस्त्वा पात्वोषधीभिर्नक्षत्रैः पातु सूर्यैः ।

'माञ्चस्त्वा चन्द्रो वृत्रहा वातः प्राणेन रक्षतु ॥ २ ॥

सोमः । त्वा । पातु । ओषधीभिः । नक्षत्रैः । पातु । सूर्यैः ।

मात्ऽभ्यः । त्वा । चन्द्रः । वृत्रऽहा । वातः । प्राणेन । रक्षतु ॥ २ ॥

सोमो बल्ल्यात्मक ओषधीनां राजा देवः ओषधीभिः इतराभिर्वीर्यादिभिः सह त्वा त्वां पातु रक्षतु । एवं सूर्यो देवो नक्षत्रैः । नक्षत्राणां पतनात् त्रायन्त इति नक्षत्राणीति अत्र नक्षत्रशब्देन ग्रहाः परिगृह्यन्ते । तैः सह त्वां पातु । एवं चन्द्रः सर्वपदार्थप्राण्याह्लादकारी देवः माद्रिः^१ मासैः सह त्वा त्वां पातु । 'पद्म' (पा ६,१,६३) इत्यादिना मासशब्दस्य मास्भावः । 'शला जशोन्ते' (पा ८,२,३९) इति जश्वेन दकारः । मस्यन्ते परिमीयन्ते सकला वृद्धिहासैरिति मासा इति तद्व्युत्पत्तिः । स विशेष्यते वृत्रहेति । वृत्रः आवरकोन्धकारः तस्य हन्तेति वृत्रहा । एवं वातो वायुः प्राणेन स्वकीयेन शरीरगतेन पञ्चवृत्त्यात्मकेन वायुना सहितः सन् त्वां रक्षति^२ रक्षतु ।

तिस्त्रो दिवस्तिस्त्रः पृथिवीस्त्रीण्यन्तरिक्षाणि चतुरं समुद्रान् ।

त्रिवृतं स्तोमं त्रिवृतं आप आहुस्तास्त्वा रक्षन्तु त्रिवृता त्रिवृद्धिः ॥३॥

तिस्त्रः । दिवः । तिस्त्रः । पृथिवीः । त्रीणि । अन्तरिक्षाणि । चतुरं । समुद्रान् । त्रिवृतम् । स्तोमम् । त्रिवृतः । आपः । आहुः । ताः । त्वा । रक्षन्तु । त्रिवृता^३ । त्रिवृत्ऽभिः ॥३॥

दिवः एलोकान् तिस्त्रः त्रीन् त्रिगुणान् । आहुरिति सर्वत्र संबन्धः । अभिज्ञाः कथयन्ति । दिवस्त्रिवृत्त्वं^४ चन्द्रार्कनक्षत्राणाम् आश्रयस्थानभेदाद् अवगन्तव्यम् । यद्वा तज्जिगमिषूणाम् उत्तममध्यमाधमभेदेन गन्तव्यस्यापि एलोकस्य त्रैविध्यम् अवगन्तव्यम् । एवं पृथिव्याः अन्तरिक्षस्य च गन्तुभेदेन त्रैविध्यं ब्रह्मव्यम् । तथा तिस्त्रः पृथिवीः पृथिवीरपि तिस्त्र आहुः । निरुद्धप्राणिभोगाभया पृथिव्येका । मध्यमप्राणिभोगाभया पृथिव्यपरा । उत्तमप्राणिभोगाभया पृथिव्यन्या । इति

१. माद्रिस्त्वा S, सा.

२. एवं स्वरः ङ; वैप १,१७६१ ङ प्र.

३. वैतु. मंपा.

४. दिवस्त्रिवृतः पृथिवी° RW.

५. वृद्ध° B^a, C, D, R, S^m, V, C_s.

६. °तास्त्रिवृद्धिः

K, K^m, S^m, V; °तास्त्रिवृद्धिः R, C_s; त्रिवृत्स्त्रिवृद्धिः S, सा.

७. °ताः P^a, वै/१०, ७, ३.

८. त्रिवृत्स्त्रिवृत्त्वं S'.

तिष्ठाः पृथिवीरित्युच्यते' । तृणौषधिवनस्पतिभिर्वा' त्रिवृत्स्वं पृथिव्याः । अन्तरिक्ष-
णि अपि त्रीणि आहुः । अत्रापि सुकृतिनां त्रैविध्याद् गन्तव्यस्यापि अन्तरिक्षस्य
त्रैविध्यम् । अथवा 'यक्षगन्धर्वाप्सरोगणसेवितम् अन्तरिक्षम्' (तृपू १,२) इति वचनात्
तेषाम् आवासभेदेन त्रैविध्यम् । चतुरः समुद्रान् आहुः । यद्यप्यत्र त्रिवृन्मणि-
स्तुतिसाधनत्वेन त्रित्वम् अपेक्षितं तथापि चतुर्षु त्रयाणां संभवात् चत्वारः
समुद्रा इति प्रसिद्धयनतिलङ्घनाय चतुरः समुद्रान् इत्युक्तम् । एवं स्तोमं त्रिवृतम्
आहुः । त्रिवृदाख्ये स्तोमे त्रयाणां तृचानां संभवाद् ऋचां गानस्य च त्रिरावृत्तेश्च
स्तोमम् स्तोत्रं त्रिवृतम् आहुः । तथा आपः अपः त्रिवृत आहुः दिव्यान्तरिक्ष-
भौमभेदेन । ताः त्रिवृतः^१ । द्युपृथिव्यादिकाः त्रिवृत्त्वधर्मवत्यः त्रिवृन्मणिना सह
अभेदम्^२ आपन्नाः सत्यः त्रिवृद्भिः स्वकीयैस्त्रिभिः प्रकारैः मणिगतहिरण्यरजतलो-
हलक्षणेन त्रिवृता सह अभेदम् आपन्नैः त्वा त्वां रक्षन्तु ।

त्रीन्नाकांस्त्रीन्^१ समुद्रांस्त्रीन् ब्रह्मांस्त्रीन्^२ वैष्टपान् ।

त्रीन् मातरिश्चनस्त्रीन्सूर्यान्^३ गोप्तृन् कल्पयामि ते ॥ ४ ॥

त्रीन् । नाकांस्त्रीन्^१ । त्रीन् । समुद्रान् । त्रीन् । ब्रह्मान्^२ । त्रीन् । वैष्टपान् ।

त्रीन् । मातरिश्चनः^३ । त्रीन् । सूर्यान् । गोप्तृन् । कल्पयामि । ते ॥ ४ ॥

हे हिरण्यरजतलोहात्मकत्रिवृन्मणिधारक पुरुष त्रीन् नाकान्^{१२} । उक्तप्रकारेण
गन्तृत्रैविध्याद् गन्तव्यस्य नाकस्य स्वर्गस्यापि त्रैविध्यम् । नास्मिन् अकं
दुःखम् अस्तीति तद्व्युत्पत्तिः । 'पुण्यकृतो ह्येव तत्र गच्छन्त' इति वचनात् ।
तान् ते गोप्तृन् कल्पयामि त्रिवृन्मणिद्वारा रक्षकान् करोमि । एवम् उत्तरत्रापि
द्रष्टव्यम् । त्रीन् समुद्रान् । समुद्रद्रवन्ति अस्माद् आप इति समुद्राः अन्तरिक्ष-
विशेषाः । तान् त्रीन् । अथवा प्रसिद्धा एव समुद्राः परिगृह्यन्ते । उत्तरसमुद्रस्य
दुरन्तत्वात् त्रीन् इत्यभिहितम् । तान् ते गोप्तृन् कल्पयामि । त्रीन् ब्रह्मान्^३
ब्रह्मः सर्वस्य बन्धः आधारभूत आदित्यः । तस्य त्रैविध्यं प्रकाश्यद्युस्थानत्रै-
विध्याद् द्रष्टव्यम् । त्रीन् वैष्टपान् । विष्टपान् इत्यर्थः । ब्रह्मस्य त्रित्वाभिधानात्
तदाश्रयविष्टपानामपि त्रैविध्यम् । यद्वा विष्टपशब्दो भुवनसामान्यवचनः 'विष्टपं

१. 'च्यंते S'.

२. 'षधिभिर्वनं S'.

३. वैतु. मं. पा.

४. अ

नास्ति S'.

५. 'नाकांस्त्री' B, C, D, K, K^m, R, S^m, V, Dc, Cs.

६. ब्रह्मं B^h,

C, R, Cs; ब्रह्मां S, W, M. सा.

७. मातरिश्चं A, B^h, C, D, R, S^m, C₃; मातरिश्चं >

मातरिश्चं Dc. ८. गोप्त्रीन् A, B^h, D, S^m, V. ९. नाकं P, P², J.

१०. ब्रह्मन्

P; ब्रह्मान् > ब्रह्मन् J; ब्रह्मन् > ब्रह्मान् P².

११. मातरिश्चनः P, J.

१२. लोकां S'.

भुवनं जगत्' (अको २, १, ६) इत्यभिधानात् । विष्टपानां त्रैविध्यात् तत्रत्याः 'प्राणिनोऽपि देवमनुष्यपित्रात्मकत्वेन' त्रिविधास्तान्^१ । त्रीन् मातरिश्वनः ऊर्ध्वाघस्तिर्यग्गतिभेदेन वा संचाराश्रयभूतलोकानां त्रित्वेन वा 'मातरिश्वाऽपि त्रिविधः'^२ तान् । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति चेष्टते इति मातरिश्वा इति तच्छब्दव्युत्पत्तिः । त्रीन् सूर्यान् प्रकाशयानां लोकानां^३ त्रित्वात् सूर्या अपि त्रय इत्युच्यन्ते । यद्वा रश्मिमण्डल-तदधिष्ठातृदेवताभेदेन सूर्यस्य त्रित्वम् । त्रिवृन्मार्णिं योजयन् अहं ये ये त्रैवि-
ध्योपपन्ना नाकाद्याः सन्ति तान् सर्वान् ते तव गोप्तृन् कल्पयामि ।

घृतेन त्वा समुक्षाम्यन्न^४ आज्येन वर्धयन् ।

अग्नेश्चन्द्रस्य सूर्यस्य मा प्राणं मायिनो दमन् ॥ ५ ॥

घृतेन । त्वा । सम् । उक्षामि । अग्ने । आज्येन । वर्धयन् ।

अग्नेः । चन्द्रस्य । सूर्यस्य । मा । प्राणम् । मायिनः । दमन् ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वा त्वाम् आज्येन होमसाधनेन वर्धयन् अभिवृद्धं कुर्वन् कर्तुम् इच्छन् अहं घृतेन सम् उक्षामि सम्यक् सिञ्चामि । बह्वीभिर्घृतधाराभिरक्तं करोमि । अग्नेः घृतेन समुक्षितस्य चन्द्रस्य ओषधिवनस्पत्याद्याह्लादकारिणः सूर्यस्य देवस्य च अनुग्रहात् हे मार्णि विश्रत् पुरुष तव प्राणं मायिनः मायावन्तोऽसुरा मा दमन् दम्भनं मा कुर्वन्तु । मापहरन्तु इत्यर्थः । दम्भु दम्भे । अस्य लुङि^५ अङि रूपम् ।

मा वः प्राणं मा वोऽपानं मा हरौ मायिनो दमन् ।

भ्राजन्तो विश्ववेदसो^६ देवा^७ दैव्येन धावत^८ ॥ ६ ॥

मा । वः । प्राणम् । मा । वः । अपानम् । मा । हरः । मायिनः । दमन् ।

भ्राजन्तः । विश्ववेदसः । देवाः । दैव्येन । धावत ॥ ६ ॥

अत्र राज्ञो मणिबन्धने विनियोगाद् राजनि पूजार्थं बहुवचनस्य युक्तत्वात् अत्र व इति बहुवचननिर्देशः । यद्वा राज्ञः पुत्रभृत्यादिकम् अपेक्ष्य बहुवचनम् । हे राजादयः वः युष्माकं प्राणं मायिनो मायावन्तोऽसुरा मा दमन् हिंसां मा कुर्वन्तु । तथा वः अपानम् अपि मा दमन् । एवं हरः शत्रुबलापहारकं तेजो मा दमन् । तदर्थम् हे^९ देवाः अग्निचन्द्रसूर्याः भ्राजन्तः दीप्यमाना विश्ववेदसः विश्वस्य सर्वस्य वेत्तारो विश्वधना वा । वेद इति धननाम । यूयं दैव्येन देवसंबन्धिना रथा-

१. देवमनुष्यपित्रात्मकत्वेन प्राणिनोपि S'. २. त्रिविधान् S'. ३. 'रिक्वाभिन्नि'

S'. ४. लोकान् S'. ५. समुक्ष्याम्यं D, R, S^m, C₅; समुक्ष्याम्यं B^h. ६. अङि S'.

७. विश्ववेदसो C. ८. 'सो देवा सा. W. ९. मावत पै १०, ७, ९. १०. वेतु. मंपा.

विना साधनेन वेगेन वा धावत । प्राणरक्षार्थम् इति शेषः । 'देवाद् वचनी' (पावा ४,१,८५) इति यञ् ।

प्राणेनाग्निं सं सृजति^१ वार्तः प्राणेन संहितः ।

प्राणेन विश्वतोमुखं सूर्यं देवा अजनयन् ॥ ७ ॥

प्राणेन । अग्निम् । सम् । सृजति^१ । वार्तः । प्राणेन । सम्संहितः ।

प्राणेन । विश्वतःऽमुखम् । सूर्यम् । देवाः । अजनयन् ॥ ७ ॥

प्राणरक्षाम् आशास्य इदानीं तस्य माहात्म्यं वर्णयति । प्राणेन मुखस्थेन वायुना अग्निं सं सृजति संयोजयति समिन्धनकर्ता पुरुषः । यत एवम् अतः प्राणो रक्षितव्यः किं च वार्तः बाह्यो वायुः प्राणेन मुखस्थेन सह संहितो भवति । अनेन तयोरेकत्वम् उक्तं भवति । अपि च प्राणेन सूत्रात्मरूपेण ब्रह्मणा विश्वतोमुखम् । सर्वत्र प्रकाशकत्वात् सूर्यो विश्वतोमुख^२ इत्युच्यते । यद्वा मां प्रत्युदगात् इति प्रतिपुरुषम् आभिमुख्यबुद्धिसंभवाद् विश्वतोमुखत्वव्यवहारः । तादृशं सूर्यं देवा इन्द्राद्या अजनयन् पुरा उदपादयन् । स्वस्वप्रयोजनाय लब्धवन्त इत्यर्थः । एवं-महानुभावः प्राण इति प्राणस्य अवश्यरक्षणं युक्तम् इत्यभिप्रायः ।

आयुषायुःकृता^३ जीवायुष्मान्^४ जीव मा मृथाः ।

प्राणेनात्मन्वता^५ जीव मा मृत्योरुदगा वशम्^६ ॥ ८ ॥

आयुषा । आयुःऽकृताम् । जीव । आयुष्मान् । जीव । मा । मृथाः ।

प्राणेन । आत्मन्स्वताम्^५ । जीव^७ । मा । मृत्योः । उत् । अगाः । वशम्^६ ॥ ८ ॥

हे राजन् मणिधारक त्वम् आयुष्कृताम्^३ । परेषाम् आयुरभिवृद्धिकर्तार आयुष्कृतः । यद्वा तपआदिना दीर्घम् आयुः कुर्वन्ति संपादयन्तीति आयुष्कृतः शिरकालजीविनः पूर्वं महर्षयः आयुष्कृतः । तेषाम् आयुषा । तेषां यादृग् आयु-स्तादृशेनायुषेत्यर्थः । अथवा तैर्दत्तेन आयुषा त्वं जीव । तस्माद् आयुष्मान् । भूमार्थं मनुप् । ^३दीर्घायुष्यः । भवेति^३ शेषः । उक्तवैपरीत्यं निराकरोति । जीव

१. सृजति RW.; दधति पै १०,७,७.

२. सृजति P.

३. मुख S'.

४. 'बुद्धतां V,S, सा. पै १०,७,८.

५. 'युष्मां RW.

६. 'स्मत्स्वतां A,D,K^m,V,Dc,

Cs, C,W,M.; 'स्मन्वतां ('स्मत्स्वतां?) B^h,R,S^m;

७. जीव A,B^h,

C,D,K,K^m,R,S^m,V.

८. 'रुदं गा वशम् RW. पै.;

'रुदं गा वशं A,B^h,C,S^m,Cs;

'गा वशन् D,R; 'गा वशं > 'गा वशं Dc.

९. आत्मस्वताम् P,P^१,J,W,M.

१०. जीव P,J.

११. वशम् P; वशम् J.

१२. वैतु. मंपा.

१३. 'व्यो मनुपो भवेति S'.

मा मृधाः मृतिं मा प्राप्नुहि । मृद् प्राणत्यागे । 'माकि लुक्' (पा ३,३,१७५) । 'ह्रस्वाद् अङ्गात्' (पा ८,२,२७) इति सिचो लोपः । आत्मन्वताम् स्थिरेण आत्मना तद्वन्तः तेषाम् आत्मन्वताम् । 'अनो जुद्' (पा ८,२,१६) इति मतुपो जुडागमः । तेषां प्राणेन त्वं जीव । किं च मृत्योः मारकस्य देवस्य वशं मा उद् अगाः मोक्षञ्च मा प्राप्नुहि ।

देवानां निहितं निधिं 'यमिन्द्रोऽन्वविन्दत्' पथिभिर्देवयानैः ।

आपो हिरण्यं जुगुप्सुस्त्रिवृत्त्रिस्तास्त्वा रक्षन्तु 'त्रिवृता त्रिवृद्धिः' ॥ ९ ॥

देवानाम् । निऽहितम् । निऽधिम् । यम् । इन्द्रः^१ । अनुऽअविन्दत् । पथिऽभिः । देवऽयानैः । आपः । हिरण्यम् । जुगुप्सुः । त्रिवृत्ऽभिः । ताः । त्वा । रक्षन्तु । त्रिऽवृता^२ । त्रिवृत्ऽभिः ॥ ९ ॥

यं प्रसिद्धं निहितम् निक्षेपत्वेन संगोप्य स्थापितं हिरण्याख्यं देवानां निधिम् इन्द्रो देवः देवयानैः देवमार्गैः देवा यैर्मार्गैर्गत्वा निधिं निहितवन्तस्तैः पथिभिः मार्गैः स्वयमपि गत्वा अन्वविन्दत्^३ अन्विष्य लब्धवान् । यद् देवनिधिरूपं हिरण्यं त्रिवृतः उक्तप्रकारेण त्रिविधा आयः त्रिवृद्धिः साधनैः जुगुप्सुः अरक्षन् ताः त्रिवृतः^४ आपः त्रिवृद्धिः हिरण्यरजतलोहरूपेण त्रिविधैः स्वरूपैः त्वा त्वां रक्षन्तु पालयन्तु ।

त्रयस्त्रिंशद् देवतास्त्रीणि च वीर्याणि प्रियायमाणां जुगुप्स्व^५न्तः^६ ।

अस्मिन्चन्द्रे अधि यद्विरण्यं तेनायं कृणवद् वीर्याणि ॥ १० ॥

त्रयऽऽत्रिंशत् । देवताः । त्रीणि । च । वीर्याणि । प्रियऽयमाणाः^७ । जुगुप्सुः । अप्ऽसु । अन्तः । अस्मिन् । चन्द्रे । अधि । यत् । हिरण्यम् । तेन । अयम् । कृणवत् । वीर्याणि ॥ १० ॥

त्रयस्त्रिंशद् देवताः 'अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च' (ऐत्रा १.१०) इति ऐतरेयब्राह्मणे समाज्ञाताः । बृहदारण्यके तु 'अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्याः' इत्यभिधाय 'इन्द्रश्च'^८ प्रजापतिश्च' (वृआ ३.९.३) इति वषट्कारस्थाने इन्द्र आज्ञातः । ता अत्र त्रयस्त्रिंशद् देवताः इत्यनेन परिगृह्यन्ते । ता देवताः त्रीणि च वीर्याणि । अत्र चशब्दः पूर्वमन्त्रोक्तम् 'आपो हिरण्यं जुगुप्सुः'

१. आत्मत्वताम् S'. २. आत्मतां वा S'. ३. तु. RW. सा.; वैतु. V यमिन्द्रो; A, B^h, C, D, K, K^m, S^m यमिन्द्रो; R, Dc यमिन्द्रो; C_s यमिन्द्रो; WM. यमिन्द्रान्त्व; °विदन् S. ४. त्वतां तु° B^h, C; त्रिवृतास्त्रिं K, K^m, Dc; त्वृतास्त्रिं D, R, C_s; त्वृतास्त्व S^m, V; त्रिवृत्स्त्रिं पे १०, ७, ९. ५. तु. सा.; वैतु. P, P^a, J, WM. इन्द्रः. ६. त्रिऽवृतां P, J; त्रिऽवृताः P^a. ७. अन्वविन्दन् S'. ८. वैतु. मंपा. ९. प्रियायमाणां A, B^h, C, D, K, K^m, R, S^m, V, Dc, C_s. १०. °स्व^५न्तः A, B^h, C, D, R, C_s. ११. त्रिऽवृत्ताः P, P^a, J. १२. इन्द्रश्चैव निसा.

इत्युक्तं हिरण्यं समुच्चिनोति । त्रीणि वीर्याणि च काथिकवाधिकमानसमेवेन त्रिविधानि च सामर्थ्यानि प्रियायमाणाः प्रियमिव आचरन्त्यः' । तेषु अत्यर्थं प्रियं कुर्वाणा इत्यर्थः । अप्सवन्तर्जुगुपुः उदकेषु मध्ये यथा अन्ये नापहरेयुस्तथा उदकेषु मध्ये गोपनम् अकुर्वन् । अस्मिन् परिदृश्यमाने चन्द्रे अधि आह्लादक उदके यत् हिरण्यम् अस्ति । अप्सु हिरण्यावस्थानं पूर्वमन्त्रे 'आपो हिरण्यं जुगुपुः' इत्याज्ञानात् सिद्धम् । तेन अवस्थितेन हिरण्येन स्वमुख्यांशभूतेन अयं मणिः वीर्याणि स्वेन सह अवस्थितानि वीर्याणि त्रयस्त्रिंशद्देवतानां त्रिविधानि सामर्थ्यानि कृणवत् मणिधारके पुरुषे करोतु । यद्वा हिरण्यरजतलोहानां त्रयाणां यानि आयुर्वर्धनैश्वर्यकरत्वशत्रुजयाख्यानि अनन्यसाधारणानि त्रीणि वीर्याणि सन्ति तानि अन्येषां मा भूवन्निति बुद्ध्या प्रियायमाणाः अप्सु अन्तः गोपनम् अकुर्वन् । तानि अस्मिन्चन्द्रे प्रसिद्धे चन्द्रमसि चन्द्रस्य अम्मयत्वात् तत्र यद्धिरण्यं निहितं तेन हिरण्येन अयं मणिः उक्तविधानि त्रीणि वीर्याणि कृणवत् इति । प्रियाय-माणा-इति । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (पा ३,१,११) इति क्यङ् । 'अकृत्सार्वाधातुकयोः' (पा ७,४,२५) इति दीर्घः ।

ये देवाः दिव्येकादश स्थ ते देवासो हविरिदं जुषध्वम् ॥ ११ ॥

ये । देवाः । दिवि । एकादश । स्थ । ते । देवासः । हविः । इदम् । जुषध्वम् ॥ ११ ॥

ये देवा अन्तरिक्षे एकादश स्थ ते देवासो हविरिदं जुषध्वम् ॥ १२ ॥

ये । देवाः । अन्तरिक्षे । एकादश । स्थ । ते । देवासः । हविः । इदम् । जुषध्वम् ॥ १२ ॥

ये देवाः पृथिव्यामेकादश स्थ ते देवासो हविरिदं जुषध्वम् ॥ १३ ॥

ये । देवाः । पृथिव्याम् । एकादश । स्थ । ते । देवासः । हविः । इदम् । जुषध्वम् ॥ १३ ॥

ये देवा दिव्याः^१ दिवि भवाः । 'भवे छन्दसि' (पा ४,४,११०) इति यः । दिवि तुलोके आदित्याख्या गणा एकादश स्थ भवथ । यद्यपि ते द्वादश तथापि एकादशत्वाभिधानं न विरुध्यते । अधिकसंख्यायां^२ न्यूनसंख्यायाः संभवात् । ते देवासः देवाः इदं हविः ह्यमानम् आज्यं जुषध्वम् सेवध्वम् [११] । एवं ये देवा अन्तरिक्षे एकादश स्थ रुद्राभिधानाः ते देवासः देवाः इदं हविर्जुषध्वम् [१२] । तथा ये देवा पृथिव्याम् एकादश स्थ भवथ । अत्रापि त्रयाणां न्यूनताम् अनादृत्य एवम् उक्तम् । गतम् अन्यत् [१३] ।

१. आचरन्तः S'.

२. देवा दिव्या S, सा.; देवासो ऋ १,१३९,११ मा ७,१९.

३. देवा ते १,४,१०,१.

४. यज्ञमिमं ऋ. मा. तै. मै १,३,१३ काठ ४,५.

५. देवासः P.

६. संख्याया S'.

असपत्नं पुरस्तात् पश्चान्नो अभयं कृतम् ।

सविता मा दक्षिणत उत्तरान्मा शचीपतिः ॥ १४ ॥

असपत्नम् । पुरस्तात् । पश्चात् । नः । अभयम् । कृतम् ।

सविता । मा । दक्षिणतः । उत्तरात् । मा । शचीऽपतिः ॥ १४ ॥

अत्र यद्यपि पुरस्तात् पश्चाच्च रक्षाविषये देवते न निर्दिष्टे तथापि कृतम् इति द्विवचनसामर्थ्याद् उत्तरार्धे वक्ष्यमाणौ सवितृशचीपती परिगृह्येते । हे उक्ते देवते युवां मे' मध्यं पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि पश्चात् प्रतीच्यां च अभयम् भयराहित्यम् असपत्नं यथा भवति तथा कृतम् कृणुतम् । अथ वा पुरस्ताद् असपत्नम् सपत्नाभावं कृतं पश्चात् अभयं च कृतम् । जिगीषोः पुरतः शत्रूणाम् अभाव आशास्यः पश्चाच्च पार्ष्णिग्राहाद् भयाभावाय अभयम् आशास्यम् । अतः पुरस्ताद् असपत्नं कृणुतं पश्चाद् अभयं कृणुतम् इति विभागः । तथा सविता मा मां दक्षिणतः दक्षिणदिक्सकाशाद् दक्षिणदिग्गताद् भयात् रक्षतु इत्यध्याहर्तव्यम् । उत्तरमन्त्रे भूम्या रक्षन्त्वग्नय इति रक्षणक्रियासंबन्धात् । एवम् उत्तरात् उत्तरदिग्गताद् भयात् । 'उत्तराधरदक्षिणाद् आतिः' (पा ५,३,३४) इति आतिप्रत्ययः । 'मा मां' शचीपतिः रक्षतु ।

दिवो मादित्या रक्षन्तु भूम्या रक्षन्त्वग्नयः ।

इन्द्राग्नी रक्षतां मा पुरस्तादश्विनावभितः शर्म यच्छताम् ।

तिरश्चीनघ्न्या रक्षतु जातवेदा भूतकृते मे सर्वतः सन्तु वर्म ॥ १५ ॥

दिवः । मा । आदित्याः । रक्षन्तु । भूम्याः । रक्षन्तु । अग्नयः ।

इन्द्राग्नी इति । रक्षताम् । मा । पुरस्तात् । अश्विनौ । अभितः । शर्म । यच्छताम् ।

तिरश्चीन् । अघ्न्या । रक्षतु । जातवेदाः । भूतकृतः । मे । सर्वतः । सन्तु । वर्म ॥ १५ ॥

आदित्यानां द्युस्थानत्वाद् दिवः सकाशाद् रक्षणम् उचितम् । अग्नीनां च पृथिव्यायतनत्वात् तस्याः सकाशाद् रक्षणप्रार्थना । अथ वा 'असपत्नम्' इत्यारभ्य 'रक्षन्त्वग्नयः' इत्यन्त एको मन्त्रः । तथा सति 'रक्षन्त्विति पदम् अर्थानुसारेण' रक्षत्विति विपरिणमयितुं सुशकम् । उत्तरत्र छन्दोऽन्तरत्वाद् नायम् अर्घ्वस्तत्र संबध्यते ।

१. पृ १८४७ टि ५ द्र. २. तत्पुरस्तात्पुरस्तात् S'. ३. वंतु. मंपा. ४. कृणुत-
विभागः S'. ५. मा मा S'. ६. भयाद् सविता S'. ७. यग्मां S'. ८. पृ १८४८
टि १ द्र. ९. रक्षन्तु P, P^a, J. १०. रक्षणा S'. ११. 'दित्वस्वचमर्थाङु' S'.
१२. सुशकः S'.

इन्द्राग्नी मा मां पुरस्ताद् रक्षताम् पालयताम् । तथा अभिनी देवौ अभितः सर्वतः सर्वास्तु विश्वु धर्म सुखं यच्छताम् । एवं तिरश्चीन् तिर्यग्ञ्जानान् अस्मान् । 'तिरःपूर्वाद् अञ्जतेः क्तिन् । 'अञ्जनेष्वोपसंख्यानम्' (पावा ४,१,६) इति ङीप् । 'अचः' (पा ६,४,१३८) इति अकारलोपः । यद्वा तिरश्चीः तिर्यग्दिशो जातंबदाः जातप्रहो रक्षाविषयप्रज्ञावान् अभिः^१ रक्षतु । तिर्यक्प्रदेशेभ्यो रक्षत्वित्यर्थः । अग्नी^२ रक्षतु इत्यत्र 'ब्रूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' (पा ६,३,१११) इति सांहितिको दीर्घः । एवं भूतकृतः भूतानां पृथिव्यादीनां कर्तारः पञ्चभूताभिमानिदेवा अग्न्याद्यो मे सर्वतः धर्म धारकं कवचं सन्तु भवन्तु ।

इत्येकोनविंशो काण्डे चतुर्थेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'इमं बध्नामि ते मणिम्' इति सूक्तत्रयम् 'ऐन्द्री^३ विजयबलवृष्टिपशुकामस्य परचक्रागमे च' (शाक १७,२) इति विहितायाम् ऐन्द्र्याख्यायां महाशान्तौ धर्ममणिबन्धने विनियुक्तम् । सूत्रितं हि शान्तिकल्पे— "'इमं बध्नामि ते मणि दीर्घायुत्वाय तेजसे' इति धर्ममणिम् ऐन्द्र्याम् 'अभीवर्तेन' (अ १,२९) इति रथनेमिमणि माहेन्द्र्याम्' (शाक १९,४) इति ।

इमं बध्नामि ते मणि दीर्घायुत्वाय तेजसे ।

धर्म सपत्नदम्भनं द्विषतस्तपनं हृदः ॥ १ ॥

इमम् । बध्नामि । ते । मणिम् । दीर्घायुत्वाय । तेजसे ।

धर्मम् । सपत्नदम्भनम् । द्विषतः । तपनम् । हृदः ॥ १ ॥

हे विजयबलादिकाम ते तव इमं मणि धर्ममयं बध्नामि । किमर्थम् । दीर्घायुत्वाय^४ यथा त्वं दीर्घायुर्भवसि तथाभावाय तेजसे अतिशयिततेजोलाभाय । मणि विशिनष्टि— धर्मम् । विकारे प्रकृतिशब्दः । धर्मनिर्मितं^५ मणिं सपत्नदम्भनम् शत्रूणां हिंसकं सपत्नीवत् सपत्नः । 'व्यन्त्सपत्ने' (पा ४,१,१४५) इति निपातनात् साधुः । दम्भनम् इति । 'कृत्यत्युटो बहुलम्' (पा ३,३,१२३) इति कर्तरि ल्युट् । द्विषतः द्वेषं कुर्वतः शत्रोः हृदः हृदयस्य तपनं तापकम् ।

द्विषतस्तापयन् हृदः शत्रूणां तापयन् मनः ।

'दुर्हार्दः सर्वास्त्वं'^६ धर्म धर्म इवाभीन्त्संतापयन्^७ ॥ २ ॥

१. अ १९,१६,२ भाष्यं द्र. २. वैतु. मंपा. ३. विजयं Bol. ४. बर्चसे
पै १३,११,१. ५. धर्मं स° A, B^b, C, D, K, K^m, R, S^m, Cs, WM; धर्मासपत्नं > धर्म
सपत्नं Dc; सपत्नजग्मनं पै. ६. धर्मम् P, J, WM. ७. 'निमित्तं S'.
८. 'तस्तपनं RW. ९. हृदः D, S^m, Dc, Cs. १०. 'सर्वास्त्वं > 'सर्वस्त्वं A; 'सर्व-
स्त्वं D; 'दुरिहाद्दुः सर्वास्त्वं R, Cs; 'दुर्हार्दः सर्वस्त्वं S; 'दुर्हार्दः इत्यत्र स्वरः? ११. 'भीस्त्वं;
'भीस्त्वं WM.; 'इवाभिन्संतापय RW.

द्विषतः । तापयन् । दः । शत्रूणाम् । तापयन् । मनः ।

दुःऽहार्दः । सर्वान् । त्वम् । दर्भ । घर्मःऽइव । अभीन्^१ । सम्स्तापयन् ॥ २ ॥

हे दर्भमणे त्वं द्विषतः द्वेषं कुर्वतः शत्रोः हृदः हृदयं तापयन् संतप्तं कुर्वन् तथा शत्रूणां मनः च तापयन् एवं दुर्हार्दः दुष्टहृदयस्य । हृदं इदं हार्दम् । 'तस्येदम्' (पा ४,३,१२०) इति अण् । हार्दं करोति । 'तत् करोति' (पावा ३,१,२६) इति णिच् । हार्दयतेः क्विप् 'णेरनाट' (पा ६,४,५१) इति णिलोपः । तस्य सर्वम्^२ गृहक्षेत्रपश्वादिकं घर्म इव आदित्य इव । यद्वा 'यद् घ्रा^३ इत्यन्तत् तद् घर्मस्य घर्मत्वम्' (तैआ ५,१,५) इति श्रुतेः घर्मः प्रवर्यः । स इव अभीन् अभयान् संतापयन् भिन्द्हीति संबन्धः ।

घर्म इवाभितपन्^४ दर्भ द्विषतो नितपन्^५ मणे ।

हृदः^६ 'सपत्नानां भिन्द्हीन्द्र' इव विरुजं बलम्^७ ॥ ३ ॥

घर्मःऽइव । अभिस्तपन् । दर्भ । द्विषतः । निस्तपन्^८ । मणे ।

हृदः^९ । सपत्नानाम्^{१०} । भिन्द्हि । इन्द्रःऽइव । विरुजन्^{११} । बलम् ॥ ३ ॥

हे दर्भ । दर्भविकारे दर्भशब्दः । हे दर्भनिमित्त^{१२} मणे त्वं घर्म इव । उक्तो घर्मशब्दार्थः निदाघकालो वा । स इव द्विषतः द्वेषं कुर्वतः शत्रोर्हृदयम् । यद्वा । कर्मणि षष्ठी । द्विषन्तम् शत्रुम् अभितपन् अभितः संतापं कुर्वन् तथा नितपन् नितरां संतापयन् भिन्द्हि भेदं कुरु । दाढर्याय उक्तमेवार्थम् पुनराह — सपत्नानाम् राष्ट्रादिविषये समानः पतियेषां ते सपत्नाः । राष्ट्रविषये स्वेषामपि पतित्वं कामयमाना इत्यर्थः । सपत्नीव सपत्नः । 'व्यन्त्सपले' (पा ४,१,१४५) इति निपातनात् साधुः । तेषां बलम् शारीरं बाह्यं च इन्द्र इव विरुजन् स यथा क्षत्रूणां बलं विरुजति एवं विरुजन् नाशयन् तेषां हृदः^{१३} 'हृदयानि भिन्द्हि'^{१४} विदारय । भिदिर् विदारणे ।

भिन्द्हि दर्भं सपत्नानां हृदयं द्विषतां मणे ।

उद्यन् त्वचमिव^{१५} भूम्याः शिर एषां वि^{१६} पातय^{१७} ॥ ४ ॥

१. वैप १,३७० c द्र.

२. हृदय S'.

३. वैतु. मंपा.

४. मं S'.

५. 'तपं B,D; 'तपं K,K^m,V,Cs.

६. निस्तोचन् पे १३,११,३.

७. हृदः D,R,Dc,

Cs,P,P^३,J.

८. सपत्नानाम्भि^१ A,B^h,C,D,R,Cs,RW.; सपत्नानां^१ > सपत्नानां^१ Dc;

सपत्नान् भि^१. S^m.

९. वीरुजं R,Cs; विरुजन् > विरुजं Dc; विरुजन् S,RW.

१०. वृकन् RW.

११. 'तपयन् P.

१२. सपत्नानाम् O,D^३,L; सपत्नान् ।

भा P,J.

१३. विरुजन् P,P^३,J.

१४. 'निमित्त' S'.

१५. हृदयदिर्भिभि

S'.

१६. त्वचं इव Cs.

१७. नि S,S'; नि वि V.

१८. पातयः D.

भिन्दि । दर्भ । स॒पत्नानाम् । हृदयम् । द्विषताम् । म॒णे ।
उत्स्यन् । त्वचम्ऽइव । भूम्याः । शिरः । एषाम् । वि । पातय ॥ ४ ॥

हे दर्भ मणे द्विषताम् द्वेषं कुर्वातां सपत्नानां हृदयं भिन्दि । हृदयभेदममात्रेण अपरितुष्यन्नाह'—उच्यन् ऊर्ध्वं गच्छन् भुजादिप्रदेशम् अधितिष्ठन् त्वं भूम्यास्त्वचम् इव लृणगुल्मीषध्याद्यधिष्ठानभूतां यथा तक्षणेन' निपातयति गृहादिनिर्माणार्थं लोके एवम् एषां सपत्नानां शिरः । जात्येकवचनम् । शिरांसि वि पातय अधःपतितानि कुरु ।

भिन्दि दर्भ स॒पत्नान् मे भिन्दि मे पृतनायतः ।
भिन्दि मे सर्वान् दुर्हादीं भिन्दि मे द्विषतो म॒णे ॥ ५ ॥

भिन्दि । दर्भ । स॒पत्नान् । मे । भिन्दि । मे । पृतना॒ऽयतः ।
भिन्दि । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । भिन्दि । मे । द्विषतः । म॒णे ॥ ५ ॥

पृतनायतः पृतना सेना । ताम् आत्मन इच्छन्तः पृतनायन्तः । 'सुप आत्मनः क्यन्' (पा ३,१,८) इति क्यच् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् 'कव्यञ्चरपृतनस्यार्चि लोपः' (पा ७,४,३९) इति आकारलोपाभावः^३ । तान् भिन्दि । भिदिर् विदारणे । दुर्हादः दुष्टहृदयान् । हृद इदं हार्दम् । 'तस्येदम्' (पा ४,३,१२०) इति अण् । हार्दं करोति । 'तत् करोति' (पावा ३,१,२६) इति णिच् । हार्दयतेः क्विपि 'गेरनिटि' (पा ६,४,५१) इति णिलोपः । स्पष्टम् अन्यत् ।

छिन्दि दर्भ स॒पत्नान् मे छिन्दि मे पृतनायतः ।
छिन्दि मे सर्वान् दुर्हादींश् छिन्दि मे द्विषतो म॒णे ॥ ६ ॥

छिन्दि । दर्भ । स॒पत्नान् । मे । छिन्दि । मे । पृतना॒ऽयतः ।
छिन्दि । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । छिन्दि । मे । द्विषतः । म॒णे ॥ ६ ॥

छिन्दि । छिदिर् द्वैधीकरणे । शिष्टं समानम्^४ ।

वृश्च दर्भ स॒पत्नान् मे वृश्च मे पृतनायतः ।
वृश्च मे सर्वान् दुर्हादीं वृश्च मे द्विषतो म॒णे ॥ ७ ॥

१. परितु° S'. २. लक्षणेन S'. ३. अकार° S'. ४. तु. R, C_s, RW. S, वै १३, ११, ६ सूक्तस्य मन्त्रान्तराणि च; वैतु. शंपा. सात. °दीर्; A दुर्हादीं > दुर्हादीं B^h, C, D, K^m, S^m दुर्हादीं; Dc दुर्हादीं > दुर्हादीं; R, C_s दुर्हादीं; S दुर्हादीः. ५. तु. मंपा.; वैतु. शंपा. °दीर्; P, Pⁿ °हादीर्; J °हार्दय. ६. समाज्ञातम् S'.

वृश्च । द॒र्भ । स॒प॒त्नान् । मे । वृश्च । मे । पृ॒त॒नाऽय॒तः ।
 वृश्च । मे । सर्वा॑न् । दुःऽहा॒र्दः । वृश्च । मे । द्वि॒ष॒तः । म॒णे ॥ ७ ॥
 वृश्च । ओ॒त्रश्चू॑ छेदने इति धातुः ।

कृ॒न्त द॒र्भ स॒प॒त्नान् मे कृ॒न्त मे पृ॒त॒नाय॒तः ।
 कृ॒न्त मे सर्वा॑न् दु॒र्हा॒र्दः कृ॒न्त मे द्वि॒ष॒तो म॒णे ॥ ८ ॥

कृ॒न्त । द॒र्भ । स॒प॒त्नान् । मे । कृ॒न्त । मे । पृ॒त॒नाऽय॒तः ।
 कृ॒न्त । मे । सर्वा॑न् । दुःऽहा॒र्दः । कृ॒न्त । मे । द्वि॒ष॒तः । म॒णे ॥ ८ ॥
 कृ॒न्त । कृ॒ती छेदने । 'शे मुचादीनाम्' (पा ७,१,५९) इति जुम् आगमः

पि॒श द॒र्भ स॒प॒त्नान् मे पि॒श मे पृ॒त॒नाय॒तः ।
 पि॒श मे सर्वा॑न् दु॒र्हा॒र्दः पि॒श मे द्वि॒ष॒तो म॒णे ॥ ९ ॥

पि॒श । द॒र्भ । स॒प॒त्नान् । मे । पि॒श । मे । पृ॒त॒नाऽय॒तः ।
 पि॒श । मे । सर्वा॑न् । दुःऽहा॒र्दः । पि॒श । मे । द्वि॒ष॒तः । म॒णे ॥ ९ ॥
 पि॒श । पि॒श अवयवे । मुचादित्वाद् जुम् ।

'वि॒ध्य द॒र्भ स॒प॒त्नान् मे वि॒ध्य मे पृ॒त॒नाय॒तः ।
 वि॒ध्य मे सर्वा॑न् दु॒र्हा॒र्दो वि॒ध्य मे द्वि॒ष॒तो म॒णे ॥ १० ॥

वि॒ध्य । द॒र्भ । स॒प॒त्नान् । मे । वि॒ध्य । मे । पृ॒त॒नाऽय॒तः ।
 वि॒ध्य । मे । सर्वा॑न् । दुःऽहा॒र्दः । वि॒ध्य । मे । द्वि॒ष॒तः । म॒णे ॥ १० ॥
 वि॒ध्य । व्य॒ध ताडने । दै॒वादि॒कः । 'प्रहिज्या' (पा ६,१,१६) इत्यादिना
 संप्रसारणम् ।

इत्येकोनविंशो काण्डे चतुर्थेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'निक्ष दर्भ' इत्यादिकं तृतीयं सूक्तम् । अस्य पेन्त्र्यां महाशान्तौ दर्भमणि-
 बन्धने विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ।

१. जो० नास्ति S'. २. व. R,Cs,RW.S. ये १२,११,७; वेदु. शंपा °र्दो; A दुर्हार्दो > दुर्हार्दो.
 ३. पृ १८८६ टि ५ द्र. ४. पी॒ष > पि॒श Dc. ५. दुर्हा॒र्दो B^h,D,Cs; दुर्हा॒र्दो >
 दुर्हा॒र्दः Dc. ६. वि॒ध्य द॒र्भ A,C,D,S^m,Cs; वि॒ध्य द॒र्भ > वि॒ध्य द॒र्भ Dc. ७. दुर्हा॒-
 र्दो B^h.

'निक्षं दर्मं सपत्नान् मे निक्षं मे पृतनायतः ।
'निक्षं मे सर्वान् दुर्हादो निक्षं मे द्विषतो मणे ॥ १ ॥

निक्षं । दर्मं । सपत्नान् । मे । निक्षं । मे । पृतनाऽयतः ।
निक्षं । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । निक्षं । मे । द्विषतः । मणे ॥ १ ॥

निक्ष चुम्ब । निक्ष चुम्बने इति धातुः । शिष्टं पूर्ववत् ।

तृन्दि दर्मं सपत्नान् मे तृन्दि मे पृतनायतः ।
तृन्दि मे सर्वान् दुर्हादोस्तृन्दि मे द्विषतो मणे ॥ २ ॥

तृन्दि । दर्मं । सपत्नान् । मे । तृन्दि । मे । पृतनाऽयतः ।
तृन्दि । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । तृन्दि । मे । द्विषतः । मणे ॥ २ ॥

तृन्दि नाशय । उच्छिर् हिंसानादरयोः । 'भसोरहोपः' (पा ६,४,१११)
इति अकारलोपः ।

रुन्दि दर्मं सपत्नान् मे रुन्दि मे पृतनायतः ।
रुन्दि मे सर्वान् दुर्हादो रुन्दि मे द्विषतो मणे ॥ ३ ॥

रुन्दि । दर्मं । सपत्नान् । मे । रुन्दि । मे । पृतनाऽयतः ।
रुन्दि । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । रुन्दि । मे । द्विषतः । मणे ॥ ३ ॥

रुन्दि आवृणु निरोधं कुरु । रुधिर् आवरणे ।

मृणं दर्मं सपत्नान् मे मृणं मे पृतनायतः ।
मृणं मे सर्वान् दुर्हादो मृणं मे द्विषतो मणे ॥ ४ ॥

मृण । दर्मं । सपत्नान् । मे । मृण । मे । पृतनाऽयतः ।
मृण । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । मृण । मे । द्विषतः । मणे ॥ ४ ॥

मृण । मृण हिंसायाम् ।

१. निक्ष दर्मं A, B^h, C, D, R, S^m, C_s, WM.; निक्ष दर्मं > निक्षं दर्मं Dc. २. निक्ष
मे A, B^h, C, D, R, S^m, C_s. ३. निक्ष मे A, B^h, C, D, R, S^m, C_s. ४. निक्ष P, J. ५. दु-
र्हादो वृण्वि A, B^h, C, K^m, S^m, V; दुर्हादो वृण्वि D, C_s; दुर्हादो > दुर्हादो Dc. ६. 'हा-
दो' P, P^१; 'हार्द' J. ७. भृण्वि पे १३, ११, १२; रुधि WM. ८. भृण्वि पे.
९. वृण पे १३, ११, १३.

'मन्थं दर्भं सपत्नान् मे मन्थं मे' पृतनायतः ।

'मन्थं मे सर्वान् दुर्हादो मन्थं मे' द्विषतो मणे ॥ ५ ॥

मन्थं^१ । दर्भं । सपत्नान् । मे । मन्थं^१ । मे । पृतनाऽयतः ।

मन्थं^१ । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । मन्थं^१ । मे । द्विषतः । मणे ॥ ५ ॥

मन्थ । मन्थ विलोडने । गतम् अन्यत् ।

पिण्डिढ दर्भं सपत्नान् मे पिण्डिढ मे पृतनायतः ।

पिण्डिढ मे सर्वान् दुर्हादोः पिण्डिढ मे द्विषतो मणे ॥ ६ ॥

पिण्डिढ । दर्भं । सपत्नान् । मे । पिण्डिढ । मे । पृतनाऽयतः ।

पिण्डिढ । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । पिण्डिढ । मे । द्विषतः । मणे ॥ ६ ॥

पिण्डिढ । पिण्डि संचूर्णने । रौघादिकः । 'हुस्रभ्यो हेर्धिः' (पा ६,४,१०१) इति धिः । ष्टुत्वं जश्त्वं च ।

ओषं दर्भं सपत्नान् मे ओषं मे पृतनायतः ।

ओषं मे सर्वान् दुर्हादो ओषं मे द्विषतो मणे ॥ ७ ॥

ओषं । दर्भं । सपत्नान् । मे । ओषं । मे । पृतनाऽयतः ।

ओषं^१ । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । ओषं । मे । द्विषतः । मणे ॥ ७ ॥

ओष । उष प्लुष दाहे । भौवादिकः । लघूपधगुणः^२ ।

'दहं दर्भं सपत्नान् मे दहं मे पृतनायतः ।

दहं मे सर्वान् दुर्हादो दहं मे द्विषतो मणे ॥ ८ ॥

दहं^३ । दर्भं । सपत्नान् । मे । दहं^३ । मे । पृतनाऽयतः ।

दहं^३ । मे । सर्वान् । दुःऽहार्दः । दहं^३ । मे । द्विषतः । मणे ॥ ८ ॥

स्पष्टम् ।

१. मन्थं दर्भं सपत्नान् मे मन्थं मे A,D,S^m,C_s; मन्थं दं > मन्थं दं Dc. २. मन्थं मे सर्वान् दुर्हादो मन्थं मे A,C,D,S^m; मन्थं मे सर्वान् दुर्हादो मन्थं मे > मन्थं मे सर्वान् दुर्हादो मन्थं मे Dc. ३. मन्थं P,J. ४. म् K^m,V,W,M., मे > म् Dc. ५. ओष P. ६. 'गुणाभावः S'. ७. दहं दर्भं B^h,C,D,R,S^m,C_s; दहं दर्भं > दहं दर्भं Dc. ८. दहं P,W,M.

ज॒हि द॑र्मं स॒पत्नान् मे 'ज॒हि मे॑ पृ॒तना॒यतः ।

ज॒हि मे॒ सर्वा॑न् दुः॒ऽहार्दं॑ ज॒हि मे॑ द्वि॒षतो॑ म॒णे ॥ ९ ॥

ज॒हि । द॑र्मं । स॒ऽपत्नान् । मे॒ । ज॒हि । मे॒ । पृ॒तना॒ऽयतः ।

ज॒हि । मे॒ । सर्वा॑न् । दुः॒ऽहार्दः॑ । ज॒हि । मे॒ । द्वि॒षतः । म॒णे ॥ ९ ॥

जहि । ह्य हिंसागत्योः । लोटि 'हन्तेर्जः' (पा ६,४,३६) इति जादेशः । आभा-
च्छास्त्रीयस्य असिद्धत्वाद् 'अतो हेः' (पा ६,४,१०५) इति हेर्लुक् न भवति ।

इति चतुर्थेनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

'यत् ते दर्भ' इति चतुर्थं सूक्तम् । तस्य ऐन्द्र्याख्यायां महाशान्तौ दर्भमणि-
बन्धने विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ।

यत् ते॑ दर्भं 'ज॒रामृ॑त्युः श॒तं वर्म॑सुं वर्मं॑ ते ।

तेने॑मं वर्मि॑णं कृ॒त्वा स॒पत्ना॑ जहि वी॒र्यैः॑ ॥ १ ॥

यत् । ते॑ । द॑र्भं । ज॒राऽमृ॑त्युः । श॒तम् । वर्म॑ऽसु । वर्मं॑ । ते॑ ।

तेने॑ । इ॒मम् । वर्मि॑णम् । कृ॒त्वा । स॒ऽपत्नान् । ज॒हि । वी॒र्यैः॑ ॥ १ ॥

हे दर्भ ते तव मर्मसु^१ ग्रन्थिषु यत् जरामृत्युशतम्^२ जरसां मृत्यूनां च शतम् । वर्तते
इति शेषः । शतशब्दः अपरिमितवचनः । परुयाम् अपरिमितत्वात् । प्रतिपरुर्विच्छे-
दस्य सुकरत्वात् जरामृत्युशतास्पदत्वं दर्भस्य^३ । यच्च ते तव वर्मं जरामृत्युपरिहारकं
कवचम् अस्ति तेन मर्मगतजरामृत्युशतपरिहारकेण वर्मणा इमं तव धारकं रक्षाजया-
दिकामं पुरुषं वर्मिणम् आमुक्तवर्माणं कृत्वा वीर्यैः परकृतोपद्रवपरिहारशत्रुविजयकरणा-
दिलक्षणैः सामर्थ्यैः सपत्नान् अमुष्य राक्षः शत्रून् जहि पराभव नाशय ।

श॒तं ते॑ दर्भं वर्मि॑णि॑ सहस्रं वी॒र्या॑णि ते ।

तम॒स्मै॑ विश्वे॒ त्वां दे॒वा ज॒रसे॑ भर्त॒वा अ॒दुः ॥ २ ॥

श॒तम् । ते॑ । द॑र्भं । वर्मि॑णि॑ । स॒हस्रं॑ । वी॒र्या॑णि । ते॑ ।

तम्॑ । अ॒स्मै॑ । विश्वे॑ । त्वा॑म् । दे॒वाः । ज॒रसे॑ । भर्त॒वै॑ । अ॒दुः ॥ २ ॥

१. द्विः P. २. तु. मन्त्रान्तराणि पपा.; वैतु शंपा. सात. °वी. ३. °मृत्युशतं S, सा.
'मृत्यु शतवर्मं सुवर्मं W. †. वर्मसु B°. ४. वैतु. मंपा. ५. दर्भस्य.....अस्ति
रिक्ते स्थाने S' शीर्णा उपषोडशा वर्णाः शंपा. न्यस्ताः. ६. मर्माणि S, सा. ७. त्वमस्मै
A, B^h, C, R, V, C₃, ये १३, ११, २० (मूको.); त्वमस्मै > तमस्मै Dc. ८. त्वम् P, P, J.
९. विश्वे P. १०. मर्माणि P.

हे दर्भ मणिरूप ते तव मर्माणि' पर्वाणि परकृतपीडाविषयभूतानि श्रे सन्ति । तत्परिहाराय ते तव वीर्याणि सामर्थ्यान्यपि सहस्रम् सहस्रसंख्याकानि सन्ति । तं तादृशं मर्मशताच्छादनसाधनवीर्योपेतं त्वाम् अस्मै रक्षादिकामाय रक्षं विश्वे सर्वे देवाः जरसे जरानिमित्तम्' अस्य जरापरिहाराय भर्तवै भरणाय पोषणाय प्रयोजनाय अदुः दत्तवन्तः । अतः अमुष्य जरां परिहृत्य भरणं कुर्वित्यर्थः । भर्तवै । तवैप्रत्ययः ।

त्वामाहुर्देववर्म' 'त्वां दर्भ' ब्रह्मणस्पतिम् ।

त्वामिन्द्रस्याहुर्वर्म त्वं राष्ट्राणि रक्षसि ॥ ३ ॥

त्वाम् । आहुः । देववर्म' । त्वाम् । दर्भ । ब्रह्मणः । पतिम् ।

त्वाम् । इन्द्रस्य । आहुः । वर्म । त्वम् । राष्ट्राणि । रक्षसि ॥ ३ ॥

हे दर्भ मणे त्वां देववर्म आहुः देवानां रक्षणार्थं कवचम् आहुः । तथा त्वां ब्रह्मणस्पतिम् वेदस्य पालयितारम् एतन्नामानं देवम् आहुः वेदविदितस्यापि रक्षाकारित्वात् । किं च त्वाम् इन्द्रस्य देवाधिपतेरपि वर्म कवचम् आहुः । देवा बृहस्पतिर् (? ब्रह्मणस्पतिर्) इन्द्रश्च त्वां स्वस्वरक्षार्थं धारयन्ति इत्यभिप्रायः । यत एवम् अतः त्वं राष्ट्राणि त्वां धारयतो राज्ञो राज्यानि रक्षसि पालयसि पालय ।

सपत्नक्षयणं दर्भ द्विषतस्तर्पनं हृदः ।

मणिं क्षत्रस्य वर्धनं' तनूपानं कृणोमि ते ॥ ४ ॥

सपत्नक्षयणम् । दर्भ । द्विषतः । तर्पनम् । हृदः' ।

मणिम् । क्षत्रस्य । वर्धनम् । तनूपानम् । कृणोमि । ते ॥ ४ ॥

हे दर्भ ते त्वा त्वां सपत्नक्षयणम् शत्रूणां नाशकम् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पा ३,३,११३) इति कर्तरि ल्युट् । तथा द्विषतः द्वेषुः हृदः हृदयस्य तपनम् संतापकं क्षत्रस्य 'बलस्य वर्धनम् वर्धकम्' । तथा तनूपानम् तन्वाः शरीरस्य पातारं रक्षितारम् एवंमहानुभावं मणिं कृणोमि करोमि । अथवा रक्षाकामः पुरुषः संबोध्यते— हे राजन् दर्भमणिं' सपत्नक्षयणादिसामर्थ्योपेतं ते तुभ्यं क्षत्रस्य वर्धनं तनूपानं च कृणोमीति संबन्धनीयम् ।

यत् समुद्रो' अम्यक्रन्दत् पर्जन्यो विद्युता सह ।

ततो' हिरण्ययो विन्दुस्ततो' दर्भो अजायत ॥ ५ ॥

१. वैतु. मंपा.

२. जरामित्त S'.

३. 'देववर्म' A, B^h, C, D, R, S^m, C_s, WM.

४. स्वामाहुर् S.

५. देववर्म P, J.

६. हृदस्य पे १३, ११, २२.

७. हृदः P^s.

८. बलवर्धनं बलवर्धकम् S'.

९. ते दर्भ' S'.

१०. समुद्रे RW.

११. हिरण्ययो विन्दु'

A, B^h, C, D, R, S^m, C_s, WM.; हिरण्ययो विन्दु' > हिरण्ययो विन्दु' Dc.

यत् । समुद्रः । अभिऽअक्रन्दत् । पर्जन्यः । विऽद्युता । सह ।
ततः । हिरण्ययः । बिन्दुः^१ । ततः । दर्भः । अजायत् ॥ ५ ॥

यत् यस्मिन् स्थाने समुद्रः समुद्द्रवन्ति अस्माद् आप इति समुद्रः ।
तादृशः पर्जन्यः मेघो विद्युता सह अभ्यक्रन्दत् अभिक्रन्दनं स्तननम् अकार्षीद्
वृष्टयुत्पादनाय^२ ततः अभिक्रन्दतो मेघात् हिरण्ययो हिरण्ययो बिन्दुः उदभूत् ।
ततः तस्माद् उत्पन्नात् हिरण्यबिन्दोः सकाशाद् दर्भो अजायत प्रादुर्बभूव । अनेन
दर्भोत्पत्तिवर्णनेन दर्भमयस्य मणेरतिशयितवीर्यत्वम् उक्तं भवति । हिरण्यय
इति । 'अत्त्यवास्त्व्यवास्व' (पा ६,४,१७५) इत्यादिना हिरण्यमयशब्दस्य मयटो
मकारलोपो निपातितः ।

इति चतुर्थेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

'औदुम्बरेण' इत्यादिकं पञ्चमं सूक्तम् । अस्य 'कौबेरीं धनकामस्य धनक्षये^३ च'
(शां १७,३) इति विहितायां कौबेर्याख्यायां महाशान्तौ औदुम्बरमणिबन्धने
विनियोगः । उक्तं शान्तिकल्पे— "औदुम्बरेण मणिना पुष्टिकामाय वेधसा' इत्यौदुम्बरं
कौबेर्याम्" (शां १९,४) इति ।

औदुम्बरेण मणिना पुष्टिकामाय वेधसा' ।

पशूनां^४ सर्वेषां स्फातिं गोष्ठे मे सविता करत् ॥ १ ॥

औदुम्बरेण । मणिना । पुष्टिकामाय । वेधसा ।

पशूनाम्^५ । सर्वेषाम् । स्फातिम् । गोऽस्थे । मे । सविता । करत् ॥ १ ॥

औदुम्बरेण उदुम्बरनिर्मितेन मणिना । 'तस्य विकारः' (पा ४,३,१३४) इति
अण्प्रत्ययः । पुष्टिकामाय पशुपुत्रधनशरीरादिविषयं पोषं कामयमानाय पुरुषाय
तदर्थं वेधसा विधात्रा पुरा प्रयोगः कृतः । यद्वा वेधसा पुष्टपादिविधात्रा कर्त्रा
मणिना पुष्टिकामाय तव रक्षां करोमीति व्याख्येयम् । अतः सर्वेषां गोमहिषा-
श्व्राजगजादिरूपाणां पशूनाम् । चतुष्पादाः पशवः । तेषाम् । अथवा द्विपादश्चतु-
ष्पादश्च पशवः । उभयविधानां परिग्रहाय सर्वेषाम् इत्युक्तम् । तेषां स्फातिम् ।
स्फायी वृद्धौ । क्तिनि यलोपः । अभिवृद्धिं मे मम गोष्ठे गवां निवासस्थाने ।
'घञर्थे कविधानम्' (पावा ३,३,५८) इति अधिकरणे कप्रत्ययः । 'अम्बाम्बगोभूमि'
(पा ८,३,९७) इत्यादिना मूर्धन्यादेशः । सविता प्रसविता सर्वस्य अनुज्ञाता प्रेरकः
पतन्नामको देवः करत् कुर्यात् । करोतेः पञ्चमलकारः । 'सविता वै प्रसवानाम् ईशे' (ऐत्रा १,
१६) इत्यादिभुतेः सवितुः सर्वस्य प्रेरकत्वाद् 'देवो वः सविता प्रार्थयतु' (तै १,१,१,१)

१. बिन्दुः P. २. वृष्टयुत्पा^३ S'. ३. क्षये S'. ४. वेधसे W.
५. व. RW.WM.; वैदु. शंपा. सात. पशूनां (पा. पशूनाम्).

इति गवां व्याघ्रतस्करादिकृतनाशपरिहाराय प्रापणप्रार्थनश्रुतेः^१ सधितुः सर्वपशुस्फातिप्रार्थना युक्ता ।

यो नो अग्निर्गार्हपत्यः पशूनामधिपा असत् ।

औदुम्बरो वृषा मणिः सं मा सृजतु पुष्ट्या^२ ॥ २ ॥

यः । नः । अग्निः । गार्हपत्यः । पशूनाम् । अधिपाः । असत्^३ ।

औदुम्बरः । वृषा । मणिः । सम्^४ । मा । सृजतु । पुष्ट्या^५ ॥ २ ॥

यो गार्हपत्योऽग्निः । गृहपतिना यजमानेन सह^६ संयुक्तोऽग्निर्गार्हपत्यः । यस्तत्संज्ञकोऽग्निरस्ति । 'गृहपतिना संयुक्ते ज्यः' (पा ४,४,९०) इति ज्यः । स नः अस्माकं पशूनाम् गवाश्वादीनाम् अधिपाः अधिष्टाय पाता असत् भवेत् । अस्तेल्लेष्टि अडागमः । 'इह पशवो विश्वरूपा रमन्ताम् अग्निं गृहपतिम् अभिसंवसानाः' (तैत्रा ३,७,४,५) इति मन्त्रवर्णाद् अग्निहोत्रे 'पशून् मे यच्छ' (आश्रौ २,३,१७) इति गार्हपत्यप्रार्थनाविधानाच्च पशूनाम् आधिपत्यं तस्य सिद्धम् । अतः गार्हपत्योऽग्निः पशून् पालयतु चोरादिभयेभ्यः । औदुम्बरः उदुम्बरविकारो वृषा अभिमतफलवर्षको मणिः पुष्ट्या पोषेण^७ शरीराभिवृद्धया आ^८ सर्वतः सं सृजतु । पशूनां पुष्टिं करोत्वित्यर्थः । 'ऊर्णं वा उदुम्बरः' (तै २,१,१,६) इति श्रुतेः अन्नरूपत्वात् पोषकत्वं तस्य युक्तम् ।

करीषिणीं फलवतीं स्वधामिरीं च नो गृहे ।

औदुम्बरस्य^९ तेजसा धाता^{१०} पुष्टिं दधातु^{११} मे ॥ ३ ॥

करीषिणीम् । फलवतीम् । स्वधाम् । इराम् । च । नः । गृहे ।

औदुम्बरस्य । तेजसा । धाता । पुष्टिम् । दधातु । मे ॥ ३ ॥

करीषिणीम् करीषो गवां शकृत् । प्रभूतेन करीषेण तद्वतीम् । अनेन गवां समृद्धिरुक्ता भवति तदभावे करीषाभावात् । तादृशीं स्वधाम् । अन्ननामैतत् । स्वस्मिन् धीयत इति व्युत्पत्तेः । व्रीहियवादिलक्षणम् अन्नं फलवतीम् प्रकृष्टेन फलेन उपेताम् इरां च भूमिमपि । अथवा इरा इला गौः । जात्येकवचनम् । गावः । अत्र करीषिणीं फलवतीम् इति विशेषणद्वयं स्वधाम् इरां च उभयमपि विशिनष्टि । उभयत्रापि संबन्धयोग्यतासंभवात् । नः अस्माकं गृहे । करत्

१. प्रापणं S'. २. तु. सा. RW. वै १०,५,२; वैतु. शंपा. सात. स (पा. सः). ३. तु पुष्ट्या K, K^m, V, WM.; तु पुष्ट्या > तु पुष्ट्या Dc. ४. असत् P. ५. पुष्ट्या P'. ६. सत्यं S'. ७. पोषण S'. ८. वैतु. शंपा. ९. औदुम्बरं B^h. १०. पुष्टिं दं K, K^m, V, WM.; पुष्टिं दं > पुष्टिं दं Dc. ११. से D.

इति संबन्धः । औदुम्बरस्य उदुम्बरविकारस्य मण्येः तेजसा सामर्थ्येन धाता सर्वस्य विधाता एवंनामको देवः पुष्टिम् शरीरादिपोषं मे मम दधातु स्थापयतु । करोत्वित्यर्थः ।

यद् द्विपाच्च चतुष्पाच्च 'यान्यन्नानि ये रसाः' ।

गृहेहं त्वेषां भूमानं विभ्रदौदुम्बरं मणिम् ॥ ४ ॥

यत् । द्विःपात् । च । चतुःःपात् । च । यानि । अन्नानि । ये । रसाः^१ ।

गृहे । अहम् । तु । एषाम्^२ । भूमानम् । विभ्रत् । औदुम्बरम् । मणिम् ॥ ४ ॥

द्विपात् पादद्वयोपेतं पुरुषादिकं यत् पशुजातम् अस्ति । यत् च चतुष्पात् पादचतुष्टयोपेतं गवादिकम् अस्ति । उभयत्र 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा ५,४,१४०) इति पादस्य लोपः समासान्तः । 'द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ' (पा ६,२,१९७) इति द्विपाच्छब्दस्य अन्तोदात्तत्वम् । चतुष्पाद् इति । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यानि च अन्नानि तिलमाषव्रीहियवप्रियङ्गवादीनि ग्राम्याणि अन्नानि । यानि च अरण्यजानि अन्नानि ये च रसाः दधिक्षीरमधुगुडादिरूपाः सन्ति एषाम्^३ उक्तानां सर्वेषां भूमानम् बहुभावम् । बहुशब्दाद् इमनिचि 'बहोर्लोपो भू च बहोः' (पा ६,४,१५८) इति इमनिचि आदिलोपो बहोर्भूभावश्च । औदुम्बरं मणिं विभ्रद् अहं गृहे स्वीकरोमि भजामि ।

पुष्टिं पशूनां परिं जग्रभाहं चतुष्पदां द्विपदां यच्च धान्यम् ।

पर्यः पशूनां रसमोषधीनां बृहस्पतिः सविता मे नि यच्छात् ॥ ५ ॥

पुष्टिम्^४ । पशूनाम् । परिं । जग्रभ । अहम् । चतुःःपदाम् । द्विःपदाम्^५ । यत् । च । धान्यम् ।

पर्यः । पशूनाम् । रसम् । ओषधीनाम् । बृहस्पतिः । सविता । मे । नि । यच्छात् ॥ ५ ॥

अहं पशूनां द्विपदां चतुष्पदां च यच्च धान्यम् व्रीहियवादिरूपं तस्यापि पुष्टिम् पोषं परि जग्रभ परिग्रहं करोमि । ग्रहेच्छान्दसे लिटि उत्तमैकवचने णलि 'णल्लतमो वा' (पा ७,१,९१) इति णिङ्गस्य विकल्पितत्वाद् वृद्धयभावः । किं च सविता सर्वस्य अनुज्ञाता बृहस्पतिः देवः ऋषाम् गोमहिष्यादीनां पर्यः तथा ओषधीनाम् व्रीह्यादीनां रसम्^६ सारभूतम् अंशं^७

१. मे पुष्टिम् S'. २. यान्यन्नानि ये रसाः S^m, Dc, WM.; [या] न्यन्नानि ये रसाः Cs; यान्यन्नानि ये रसाः R. ३. गृहेहं D, R, S^m, Cs; गृहीयां पै १०, ५, ४. ४. त्वेषां K, K^m, V, WM.; त्वेषां > त्वेषां Dc; तेषां RW. पै. ५. द्विपात् P, P'. ६. रसाः > रसाः J. ७. एषाम् P, J, WM. ८. याणि यानि S'. ९. तेषाम् S'. १०. पुष्टिम् P'. ११. 'पादाम् P. १२. सारभूत-भूतमंशं S'.

मे मह्यं नि यच्छात् । औदुम्बरस्य तेजसा इति शेषः । प्रयच्छतु । यम उपरमे ।
लेटि 'इषुगमियमां छः' (पा ७, ३, ७७) इति छादेशः । आडागमः ।

अहं पशुनामधिपा असानि मयि पुष्टं पुष्टपतिर्दधातु ।
मह्यमौदुम्बरो मणिर्द्रविणानि नि यच्छतु ॥ ६ ॥

अहम् । पशुनाम् । अधिऽपाः । असानि । मयि । पुष्टम् । पुष्टपतिः । दधातु ।
मह्यम् । औदुम्बरः । मणिः । द्रविणानि । नि । यच्छतु ॥ ६ ॥

अहं पुष्टिकामः पशुनाम् द्विपदां चतुष्पदां च अधिपाः अधिष्ठाय पालकः स्वामी
असानि भवानि । अधिपूर्वात् पातेर्विच् । असानीति । अस्तेर्लोटि 'आडुत्तमस्य पिच्'
(पा ३, ४, ९२) इति आडागमः । तदर्थं मयि पुष्टिकामे पुष्टम्^३ पोषं पश्वादेः समृद्धिम्^४ ।
'नपुंसके भावे क्तः' (पा ३, ३, ११४) इति क्तः । तत् पुष्टपतिः पश्वादिपोषस्वामी
औदुम्बरो मणिः दधातु प्रयच्छतु । एवं मह्यम् औदुम्बरो मणिः द्रविणानि हिरण्यानि नि
यच्छतु नियमयतु प्रयच्छतु । 'मह्यमौदुम्बरः' इति अर्धर्चः उत्तरमन्त्रे वा द्रष्टव्यः ।

'उप मौदुम्बरो' मणिः प्रजया च धनेन च ।

इन्द्रेण जिन्वितो मणिरा मागन्त्सह वर्चसा ॥ ७ ॥

उप । मा । औदुम्बरः । मणिः । प्रऽजया । च । धनेन । च ।

इन्द्रेण । जिन्वितः^१ । मणिः । आ । मा । अगन् । सह । वर्चसा ॥ ७ ॥

मा माम् औदुम्बरो मणिः प्रजया पुत्रपौत्रादिरूपया च धनेन हिरण्यादिलक्षणेन
गवादिरूपेण च सह उप । उपसर्गश्चुतेः सामर्थ्याद् आगन्निति आकृष्यते । आगमत् ।
एवं स मणिः इन्द्रेण जिन्वितः प्रीणितः प्रेरितः वर्चसा अस्मद्भिमतान् तेजोविशेषेण सह
मा माम् आगन् आगमत् । जिन्वित इति । इवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः । धात्-
पदेशावस्थायामेव नुमागमः । कर्मणि निष्ठायाम् इडागमः । इदित्वाद् नकारलोपा-
भावः । अगन्निति । गमेलुङि 'मन्त्रे घस' (पा २, ४, ८०) इति च्लेलुङ् । 'मो नो धातोः'
(पा ८, २, ६४) इति नत्वम् ।

देवो मणिः संपत्नहा धनसा धनसातये ।

१. तु. A, B^h, C, D, K, K^m, R, Dc, Cs, P, P^s, J, RW.; वैतु. S^m, शंपा. नसा^१ (पपा.
असानि). २. यच्छतु^२ S'. ३. पुष्टिम् S'. ४. समृद्धिम् S'. ५. उपमौदु^३
A, B^h, R; उपमौदु^३ D; उपमौदु^३ Dc. ६. तु. RW. सा.; वैतु. A, B^h, C, D, K, K^m, R,
S^m, V, Dc, C^s, WM. पै १०, ५, ७ (मूको.) जिन्वितो. ७. तु. शंपा.; वैतु. P, P^s, J
जिन्वितः.

पशोरन्नस्य भुमानं 'गवां स्फातिं नि' यच्छतु ॥ ८ ॥

देवः । मणिः । सपत्नऽहा । धनऽसाः^१ । धनऽसातये ।

पशोः^२ । अन्नस्य । भुमानम् । गवाम् । स्फातिम्^३ । नि । यच्छतु ॥ ८ ॥

देवः द्योतमानो मणिः औदुम्बरः । पुष्ट्यर्थं देवैर्निर्मितत्वाद् देव इत्युच्यते । तादृशो मणिः सपत्नहा सपत्नानां हन्ता तथा धनसाः^४ धनानाम् अस्मद्भिलषितानां साता दाता । धन षण् संभक्तौ । 'जनसनखनक्रमगमो विद्' (पा ३, २, ६७) । 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' (पा ६, ४, ४१) इति आत्वम् । एवंरूपो मणिः धनसातये धनानां लाभाय भवतु । 'जनसनखनां सञ्जलोः' (पा ६, ४, ४२) इति आत्वम् । किं च पशोः अन्नस्य च भुमानम् बहुभावं समृद्धिं नि यच्छतु । तथा गवां स्फातिम् अभिवृद्धिं च नि यच्छतु^५ । यद्यपि पशुभूत्तैव गोस्फातिरप्युक्ता तथापि गवाम् अतिशयेनोपयोगात् प्राधान्याय पुनरभिधानम् । 'देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त । तत उदुम्बर उदतिष्ठत्' (तैत्रा १, १, ३, १०) इति श्रुतेः ऊर्जसंबन्धाद् अन्नसमृद्धिकारकत्वम् ।

यथाग्ने त्वं 'वनस्पते पुष्ट्या' सह जज्ञिषे^६ ।

एवा धनस्य 'मे स्फातिमा' दधातु^७ सरस्वती ॥ ९ ॥

यथा । अग्ने । त्वम् । वनस्पते । पुष्ट्या^८ । सह । जज्ञिषे^९ ।

एव । धनस्य । मे । स्फातिम्^{१०} । आ । दधातु । सरस्वती ॥ ९ ॥

हे वनस्पते वनस्य पालक औदुम्बरमणे । विकारे प्रकृतिशब्दः । त्वं यथा अग्ने ओषधिवनस्पतिसृष्टिसमये पुष्ट्या पोषेण सह उत्पत्तिसमय एव जज्ञिषे उत्पन्नोऽसि एव एवं मे धनस्य स्फातिम् अभिवृद्धिं त्वया साधनभूतेन सह सरस्वती सरणवती वाग्देवी आ दधातु करोतु । आरूपपूर्वां दधातिः करोत्यर्थे वर्तते । एवा धनस्येत्यत्र 'निपातस्य च' (पा ६, ३, १३६) इति सांहितिको दीर्घः ।

आ मे धनं सरस्वती पर्यस्फातिं^{११} च धान्यम् ।

'सिनीवाल्थु^{१२}पा वहादयं'^{१३} चौदुम्बरो मणिः ॥ १० ॥

१. गवां स्फातिर्नि A, B^h, C, D, R, S^m; गवां स्फातिर्नि > गवां स्फातिं नि Dc; गवां स्फातिं न V, K. २. धनसा P, P^२, J. ३. पशोः P. ४. स्फातिः P; स्फातिः P^२; स्फातिम् > स्फातिः J. ५. धनसा S'. ६. यच्छति S'. ७. 'पते पुष्ट्या' K, K^m, V; 'पते पुष्ट्या > 'पते पुष्ट्या Dc. ८. जज्ञिषे A, B^h, C, D, K, K^m, R, V, Dc, C^s. ९. मे स्फातिमा A, B^h, C, D, R, S^m; मे स्फातिमा > मे स्फातिमा Dc. १०. दधाति पे १०, ५, ९. ११. पुष्ट्या P. १२. जज्ञिषे P, J. १३. स्फातिम् P; स्फातिम् J. १४. गर्वस्फातिं RW. १५. तु. सा. RW.; वैतु. शंपा. 'व्युपा वहा'; A, B^h 'व्युपा' > 'व्युपा'; 'वहा' पे १०, ५, १०.

आ । मे । धनम् । सरस्वती । पर्यःऽस्फातिम् । च । धान्यम् ।

सिनीवाली । उप । 'आ । वहात्' । अयम् । च । औदुम्बरः । मणिः ॥ १० ॥

सरस्वती देवी मे मम धनम् हिरण्यादिलक्षणं पर्यस्फातिम् पर्यसोऽभिवृद्धिं च । अनेन पर्यसोऽभिवृद्धिप्रार्थनेन गोसमृद्धिः प्रार्थिता भवति । तथा धान्यं च । व्रीहियवादीनाम् ओषधीनां फलानि धान्यानि । अत्र जातावेकवचनम् । आ इति उपसर्गश्रुतेः बहत्त्विति योग्यक्रियाध्याहारः । एवं सिनीवाली देवता च । 'दृष्टचन्द्रा सिनीवाली नष्टचन्द्रा कुहूर्मता' (तु. अको १,५,९) इति श्रुतेः दृष्टचन्द्रामावास्याभिमानिदेवता सिनीवाली । सा च धनादिकम् उपा वहात् । अयं धार्यमाण औदुम्बरो मणिः च उपा वहात् उपावहतु प्रापयतु । वह प्रापणे । लेटि आडागमः । अथवा सरस्वती मे धनम् हिरण्यरजतमणिमुक्तादिलक्षणं हस्तेन धारणयोग्यम् आ गमयतु । पर्यस्फातिं धान्यं च सिनीवाली औदुम्बरो मणिश्च उपा वहात् समीपदेशं प्रापयतु इति व्यवस्था ।

त्वं मणीनामधिपा वृषासि त्वयि 'पुष्टं पुष्टपतिर्जजान' ।

त्वयिमे 'वाजा द्रविणानि' सर्वौदुम्बरः 'स त्वमस्मत्' सहस्वारादरातिममतिं क्षुधं च ॥ ११ ॥

त्वम् । मणीनाम् । अधिऽपाः । वृषा । असि । त्वयि । पुष्टम् । पुष्टपतिः । जजान ।

त्वयि । इमे इति (?) । वाजाः । द्रविणानि । सर्वा । औदुम्बरः । सः । त्वम् । अस्मत् ।

सहस्व । आरात् । अरातिम् । अमतिम् । क्षुधम् । च ॥ ११ ॥

हे औदुम्बर मणे त्वं मणीनाम् इतरेषां रक्षासमृद्धिजयादिसाधनानां दर्भादिनिर्मितानाम् अधिपः^१ स्वामी वृषा अभिमतफलवर्षिता च असि । अधिपत्वे कारणम् आह — यतः त्वयि पुष्टम् गवाश्वादीनां सर्वेषां पोषं पुष्टपतिः^२ सर्वपदार्थपोषकर्ता^३ प्रजापतिः जजान उदपादयद् अकरोत् । अतः मणीनाम् अधिपो^४ वृषा चासि । अस्तु किं तत इत्यत आह — त्वया^५ सर्वसमृद्धयास्पदभूतेन मे^६ मह्यं वाजाः 'अजं वं वाजः' (तै. ५,४,६,६) इति श्रुतेः बहुविधानि अस्मानि सर्वा सर्वाणि द्रविणानि द्रावयितव्यानि हिरण्यरजतादीनि । सर्वशब्देन मणिमुक्ताप्रवालादिलक्षणानि परिगृह्यन्ते । संभवन्तु इति शेषः । हे औदुम्बर^७ स तादृशः वाजद्रविणादिसाधकः त्वम् अस्मत् अस्मत्तः सहस्व अभिभव अपगमय अभिभाव्यानि ।

१. पर्यःऽस्फातिम् WM.

२. तु. मंपा.; वैतु. शंपा. वहात्; P, P^१, J अवहात्.

३. पुष्टिं पुष्टिपतिं पै १०, ५, ११.

४. वाजा द्रविणा D; वाजा द्रविणा S^m; वाजा C_६.

५. °र RW. पै.

६. त्वमस्मत् A, B^१, D.

७. °रातिमवृत्तं A, B^१, C, D, K^m, R, S^m,

Dc, C_६; °रातिमवृत्तिं RW.; °रातिमवृत्तिं पै.

८. अयं पै.

९. अवृत्तं P, P^१, J.

१०. वैतु. मंपा.

११. पुष्टिपतिः S'.

१२. °त्तां त्वा S'.

कनीत्याकाङ्क्षायाम् उच्यते—आराद् अरातिम् इति । आरात् अत्यन्तं दूर एव अरातिम् अद्यानम् अलाभम् अमतिम् दारिद्र्यं मत्स्यभावं बुद्धिभ्रंशं वा कुपम् अशान्ताभावम् एतत् सर्वम् अस्मत् आरादेव सहस्रम् ।

ग्रामणीरसि ग्रामणीरुत्थायाभिषिक्तोऽभि मां सिञ्चु वर्चसा ।

तेजोऽसि तेजो मयि धारयाधि रयिरसि रयि मे वेहि ॥ १२ ॥

ग्रामऽनीः । असि । ग्रामऽनीः । उत्थाय । अभिऽसिक्तः । अभि । मा । सिञ्चु । वर्चसा । तेजः । असि । तेजः । मयि । धारय । अधि । रयिः । असि । रयिम् । मे । वेहि ॥ १२ ॥

हे औदुम्बर त्वं प्रमणीरसि । ग्रामं नयतीति ग्रामणीः ग्रामस्वामी । स यथा प्रधानभूतः एवं त्वं सर्वेषां मणीनां प्रधानभूतोऽसि । अतः अस्माकमपि ग्रामणीः भव । अभिमत्फलप्रापको भवेत्यर्थः । अथवा मामपि भ्रेष्ठं कुरु । त्वं वर्चसा अभिषिक्तः असि अभित आच्छन्नोऽसि । मा मामपि वर्चसा अभि षिञ्च अभिषिक्तं कुरु । हे मणे त्वं तेजोऽसि साक्षात् तेजोरूपोऽसि अतः मयि तेजो धारय । किं च त्वम् अधिरयिः^१ अधिगतरयिः प्राप्तधनः असि । रयि मे वेहि स्थापय प्रयच्छ । रयिर्धनम् । रातेर्दानकर्मणः ।

'पुष्टिरसि पुष्ट्या' मा समङ्ग्धिं गृहमेधी गृहपतिं मा कृणु ।

औदुम्बरः स त्वमस्मासु वेहि रयिं च नः सर्ववीरं नि यच्छ रायस्पोषाय प्रति मुञ्चे अहं त्वाम् ॥ १३ ॥

'पुष्टिः । असि । पुष्ट्या' । मा । सम् । अङ्ग्धि' । गृहमेधी । गृहपतिम् । मा । कृणु । औदुम्बरः । सः । त्वम् । अस्मासु । वेहि । रयिम् । च । नः । सर्वेऽवीरम् । नि । यच्छ । रायः । पोषाय । प्रति । मुञ्चे । अहम् । त्वाम् ॥ १३ ॥

अयमौदुम्बरो मणिर्वीरो "वीराय बध्यते" ।

स "नः सनि" मधुमतीं कृणोतु रयिं च नः सर्ववीरं नि यच्छात् ॥ १४ ॥

अयम् । औदुम्बरः । मणिः । वीरः । वीराय । बध्यते । सः । नः । सनिम् ।

मधुमतीम् । कृणोतु । रयिम् । च । नः । सर्वेऽवीरम् । नि । यच्छात् ॥ १४ ॥

१. 'रुद्ध्याया' A; 'रुत्थाया' > 'रुद्ध्याया' Dc; 'रुद्ध्याया' D,R,S^m; 'रुद्ध्याया' K^m,V; 'रुद्ध्याया' Cs; 'रुद्ध्याया' WM.; 'णीढाया' (? 'णीरुद्ध्याया'—मामपि भ्रेष्ठं कुरु) S; 'णीरुद्ध्याया' वै १०,५,१२ (मूको). २. षिञ्चु A,D,K^m,S^m,V,Dc. ३. मयि वै १०,५,१२. ४. ग्रामणीः P,P^२,J. ५. वेतु. मंषा. ६. पुष्टिरसि पुष्ट्या K,K^m,V,Dc ७. समिङ्ग्धि B^२,C,R. ८. '१ WM. RW. वै १०,५,१३. ९. त्वमस्मा' A,B^२,D,S^m. १०. पुष्टिः । असि । पुष्ट्या P^२. ११. इधि P,P^२,J. १२. वीरायो-च्यते वै १०,५,१४. १३. नः सनि K,K^m,V; नः सनि > नः सनि Dc.

हे मणे त्वं साक्षात् पुष्टिः पुष्टिरूपः अस्ति । अतः सुष्टया ज्ञेयेन मा मां समन्विष सम्यग् अर्कं क्रुद । समृद्धं क्रुद । तथा गृहमेधी त्वम् अस्ति । मा मम गृहपतिम् धनकनकादिसमृद्धस्य 'गृहस्य स्वामिनं सोमयागादिकर्मानुष्ठातारं वा कृणु क्रुद । हे औदुम्बर' मणे स तादृशः उक्तविधनानाधर्मोपेतः त्वम्' त्वयि विद्यमाना ये ग्रामणीत्ववर्षस्त्वित्येतेजोरूपत्वाधिरयित्वाद्यो धर्माः सन्ति तान् सर्वान् अस्माद् द्वेहि स्थापय । किंच नः अस्माकं सर्ववीरम् सर्वे वीरः पुत्रशुभ्याद्यो यस्यां रथ्यां तुष्यन्ति तादृशं रथिम् धनं च नि यच्छ प्रयच्छ । यद्वा सर्ववीरं यथा भवति तथा रथिं प्रयच्छेत्यर्थः । हे मणे अहं घनादिपुष्टिकर्मः त्वां रामस्पोषाय धनानां पुष्ट्यै । 'वष्टयाः पतिपुत्र' (पा ८, ३, ५३) इत्यादिना सत्वम् । अस्ति मुञ्चे ब्रह्मणि । प्रतिमोको बन्धनम् । 'रुक्मम् अन्तरं प्रति मुञ्चते' (तै ५, १, १०, ३) इत्यादिश्रुतेः [१३] । यत्प्रेष परोक्षेण पुनरभिधीयते फलान्तरसंबन्धाय । अयं 'वीरः विविधम् ईरयति अमित्रान् इति वीरः । तादृश औदुम्बरो मणिः वीराय' वीरत्वाय यथा स्वयं वीरो भवति तथामावाच बध्यते । स तादृशो मणिः नः अस्माकं मधुमतीम् । मधुवद् उच्युज्जमानत्वं मधुशब्देन उच्यते । तद्वर्ती सनिम् घनादिलिङ्घि कृणोतु करोतु । तर्था नः अस्माकं रथिं च सर्ववीरं यथा भवति तथा । अतिप्रभूतम्' इत्यर्थः । यद्वा पुत्रशुभ्याद्यो वीराः । तैः सहितं यथा भवति तथा रथिं नि यच्छात् पुत्रादीन् रथिं च नि यच्छात्त्वित्यर्थः [१४] ।

इति चतुर्थेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

'शतकाण्डो दुश्च्यवनः' इत्यादिकं षष्ठं सूक्तम् । तस्य 'याम्या यमभये' (शाक १७, ४) इति विहितायां याम्याख्यायां महाशान्तौ दर्भमणिबन्धनं कुर्यात् । सूचितं हि शान्तिकल्पे — " 'नेच्छत्रुः' (अ २, २७) इति पाटामूलम् अपराजितायाम्, 'शतकाण्डो दुश्च्यवनः' इति दर्भमणिं 'याम्याम्' (शाक १९, ६) इति ।

शतकाण्डो दुश्च्यवनः^{१०} "सहस्रपर्ण उत्तिरः"^{११} ।

दर्भो य उग्र ओषधिस्तं^{१२} ते ब्रह्माम्यायुषे ॥ १ ॥

शतकाण्डः । दुःश्च्यवनः । सहस्रपर्णः । उत्तिरः^{१३} ।

दर्भः । यः । उग्रः । ओषधिः । तम्^{१४} । ते । ब्रह्मामि । आयुषे ॥ १ ॥

अनेन दर्भस्य मणिसाधनभूतस्य स्वरूपाधानपूर्वकं मृत्युमयपरिहाराय मणि-

१. सर्वथा गृहस्य S'. २. वंश. मंपा. ३. स्वमस्मात्त्वपि S'. ४. रथिं S'.

५. सत्वं त्वा S'. ६. वीरः औदुम्बरो मणिर्वीराय विविधवीरयति अमित्रानिति वीरः । ताद-

शोमणिविराज S'. ७. 'भूताम् S'. ८. पृ २४३ टि १ इ. ९. याम्यायाम् Bol.

१०. दुश्च्यवनः A, D, R, Cs, WM.; दुश्च्यवनः > दुश्च्यवनः Dc. ११. 'पर्ण/उत्तिरः

K, V; 'पर्ण उत्तिरः RW. सा.; 'उत्तिरः > 'उत्तिरः R. १२. 'स्तव K^m, V, WM.; 'स्वं >

'स्तव Dc. १३. उत्तिरः > उत्तिरः J. १४. तम् > तव P.

रूपेण बन्धनम् अभिधीयते । शतकाण्डः । शतशब्दः अपरिमितबन्धनः । अनेकैः काण्डैः पर्वभिर्युक्तः । दश दशतः परिमाणम् अस्येति अर्थे 'पष्कि' (पा ५, १, ५९) इति दशानां शभावः तत्र प्रत्ययो निपातितः । दुश्च्यवनः । च्युद् मुद् गतौ । 'छन्दसि गत्यर्थेभ्यः' (पा ३, ३, १२९) इति युष् । दुःखेन' ज्यावनीयः न केनापि ज्याव्यः सहस्रपर्णः अनेकैः पत्रैर्युक्तः । उत्तरमन्त्रे अच्छिन्नपर्णेन दर्भेण इति पर्णानाम् आवश्यकत्वाभिधानाद् अत्र सहस्रपर्ण इति विशेषितः । उत्तरः' उत्कृष्टतरः सर्वेषामप्योषधीनां मध्ये अतिशयितधीर्यः । उदः सुबन्तत्वात् तरप् । अस्य तथात्वम् उत्तरत्र दर्शयिष्यते । एवंलक्षण' उग्रः उग्रूर्णबलः ओषधिः ओषधिविशेष इति विशेषितरूपो यो दर्भः तेन' दर्भेण हे मृत्युभयार्दित पुरुष त्वां वभ्रामि बन्धनं करोमि । किमर्थम् । आयुषे शतसंवत्सरलक्षणायुरर्थम् ।

नास्य केशान् प्र वपन्ति नोरसि' ताडमा घ्नते ।

यस्मा अच्छिन्नपर्णेन दर्भेण 'शर्म यच्छति' ॥ २ ॥

न । अस्य । केशान् । प्र । वपन्ति । न । नोरसि' । ताडम् । आ । घ्नते ।

यस्मै । अच्छिन्नऽपर्णेन । दर्भेण । शर्म । यच्छति' ॥ २ ॥

अस्य केशान् शिरोरुहान् न प्रवपन्ति न आकर्षन्ति मृत्युदूताः रक्षःपिशाचाद्या वा । तथा अमुम् उरसिताडम्' उरस्ताडयित्वा न आ घ्नते न हिंसन्ति मृत्युदूताद्याः । 'हिसार्थानां च समानकर्मकाणाम्' (पा ३, ४, ४८) इति' तृतीयान्ते उपपदे' विहितो णमुल् सप्तम्युपपदेपि व्यत्ययेन निष्पन्नः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (पा ६, ३, १४) इति अलुक्' । आ घ्नते इति । 'आङो यमहनः' (पा १, ३, २८) इति अस्वाङ्ग-कर्मकेपि आत्मनेपदम् । अस्येति उक्तं कस्य इत्यत आह — यस्मै' मृत्युभयार्दिताय पुरुषाय अच्छिन्नपर्णेन दर्भेण दर्भमणिबन्धनं कृत्वा शर्म सुखं यच्छति प्रयोक्ता । अस्येति पूर्वत्र संबन्धः ।

दिवि ते तूलमोषधे' 'पृथिव्यामसि निष्ठितः' ।

त्वया सहस्रकाण्डेनायुः प्र वर्धयामहे ॥ ३ ॥

दिवि । ते । तूलम् । ओषधे । पृथिव्याम् । असि । निऽस्थितः ।

त्वया । सहस्रऽकाण्डेन । आयुः । प्र । वर्धयामहे ॥ ३ ॥

१. उत्तर. दुःखेन S'.

२. वेत्तु. मया.

३. एवंलक्षणः यो दर्भः S'.

४. नोरसि

A, B^h, C, D, R, S^m, W, M.; नोरसि > नोरसि Dc.

५. तु. W. सातः; वेत्तु. शंपा. प्रमृ.

शर्म यच्छति; शर्म यच्छतु पे १२, ४, २.

६. उरसि J

७. इति मणि विभ्रतः पुरुषस्य

S'.

८. 'पदेपि S'.

९. लुक् S'.

१०. अस्मै S'.

११. मूलमो' RW.;

वेप १, १४९३ इ अपि इ.

१२. 'व्यामधि निष्ठिता पे १५, ४, ३.

हे ओषधे शतकाण्डाद्वाह ते तव त्वम् अग्रं दिवि चुलोके । तावत्पर्यन्तं तवोर्ध्वाभिवृद्धिरित्यर्थः । पृथिव्याम् भूम्यां कृत्स्नेनात्मना विष्टितः^१ त्रिविधम् अवस्थितः असि । सूर्या पृथिवीम् आक्रम्य अवस्थित इत्यर्थः । एवं द्यावापृथिवीव्यापिना त्वया^२ सहस्रकाण्डेन अनेककाण्डोपेतेन अस्य मृत्युभीतस्य आयुः प्र वर्धयामहे प्रकर्षेण अभिवृद्धं कुर्मः ।

तिस्रो दिवो^३ "अत्यतृणत् तिस्र" इमाः पृथिवीरुत^४ ।

त्वयाहं दुर्हादो^५ जिह्वां नि तृणञ्चि वचांसि^६ ॥ ४ ॥

तिस्रः । दिवः^३ । अति । अतृणत्^४ । तिस्रः । इमाः । पृथिवीः । उत । त्वया । अहम् । दुःऽहार्दः^५ । जिह्वाम् । नि । तृणञ्चि । वचांसि ॥ ४ ॥

हे शतकाण्डाख्यौषधे त्वं तिस्रो दिवः त्रिविधान^६ चुलोकान् भोक्तृणाम् उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रैविध्यात् तद्भोगस्थानस्य चुलोकस्यापि त्रित्वम् । एवं वक्ष्यमाणायाः पृथिव्या अपि द्रष्टव्यम् । अत्यतृणः^७ अतिक्रम्य गतवान् असि । वेष्टितवान् असीत्यर्थः । उत अपि च इमाः परिदृश्यमानाः तिस्रः पृथिवीः अपि अत्यतृणः । एवंमहानुभावेन त्वया अहं दुर्हादः दुर्हृदयस्य शत्रोः जिह्वां नि तृणञ्चि वेष्टयामि । तस्य वचांसि च वेष्टयामि बन्धयामि । यस्त्वं^८ कृत्स्नां द्यावापृथिवीम् आक्रान्तोसि तादृशेन अतिदीर्घेण त्वया शत्रोर्जिह्वां वाचञ्च बध्नामि । उतुदिर् हिंसानादरयोः । रौधादिकः । 'हल्त्या' (पा ६, १, ६८) इत्यादिना सिपो^९ लोपः ।

"त्वमासि सहमानोहमास्मिं सहस्वान्"^{१०} ।

"उभौ सहस्वन्तौ भूत्वा सपत्नान्^{११} सहिषीवहि^{१२}" ॥ ५ ॥

त्वम् । असि । सहमानः । अहम् । अस्मि । सहस्वान् ।

उभौ । सहस्वन्तौ । भूत्वा । सपत्नान् । सहिषीवहि^{१३} ॥ ५ ॥

हे शतकाण्डाख्यौषधे त्वं सहमानासि^{१४} शत्रूणां सहनशीला भवसि । अहं च सहस्वान् शत्रुर्हिंसासाधनबलोपेतः अस्मि । सह इति बलनामसु पाठात् । अतिशयेन

१. वैतु. मंपा.

२. तेन S'.

३. दिवो RW.

४. अत्यतृणस्तिन्न S.

५. चां पृथिवीरुत पै १२, ४, ४.

६. वचांसि च RW. पै.

७. दिवः P.

८. अत्रिणत् P.

९. विविधान् S'.

१०. यतस्त्वं S'.

११. तिस्रो S'.

१२. अहमस्मि

सहमानाश्च (°थो अ.) स्वमसि सासहिः ऋ १०, १४५, ५ अ ३, १८, ५.

†. °मानोषमं

D; °मानाहम् S'.

१३. उभे सहस्वती भूत्वी (°त्वा अ.) सपत्नी मे ऋ. अ.

१४. तु.

°W. पै १२, ४, ५; वैतु. शंग. सा. °षीमहि (पपा. °षीमहि); सहावहे ऋ. अ.

कामूषां सोहास्मीत्सर्वः । उभौ सहस्वन्तौ सहस्रधर्मकौ भूत्वा सप्तान् अस्मदीयान्
कृण्वन् सहिषीनहि अभिमवेम । बह मर्षणे । आशीर्लिङ्गि रूपम् ।

सहस्व नो अभिमातिं सहस्व पृतनायतः ।

सहस्व सर्वांन् दुर्हार्दः सुहार्दो मे बहून् कृधि ॥ ६ ॥

सहस्व । नः । अभिमातिम् । सहस्व । पृतनायतः ।

सहस्व । सर्वांन् । दुःहार्दः । सुहार्दः । मे । बहून् । कृधि ॥ ६ ॥

हे शतकाण्डौषधे नः अस्माकम् अभिमातिम् अभिर्हिसकं शत्रुं पापं वा ।
'पाप्मा वा अभिमातिः' (तै २, १, ३, ५) इति श्रुतेः । सहस्व अभिभव । तथा पृतनायतः
पृतन्यतः पृतना सेना ताम् आत्मन इच्छतः । मया सह योषुम् इति शेषः ।
तांश्च सहस्व अभिभव । किं बहुना । सर्वांन् दुर्हार्दः दुर्हृदयान् सहस्व । एवं कृत्वा
मे सुहार्दः सुहृदयान् बहून् कृधि कृणु । सर्वांन् मयि अनुकूलान् कृधीत्यर्थः ।

दुर्भेण देवजातेन दिविष्टम्भेन शश्वदित् ।

तेनाहं शश्वतो जनान् असनं सनवानि च ॥ ७ ॥

दुर्भेण । देवजातेन । दिवि । स्तम्भेन । शश्वत् । इत् ।

तेन । अहम् । शश्वतः । जनान् । असनम् । सनवानि । च ॥ ७ ॥

देवजातेन देवेभ्यः सकाशाद् उत्पन्नेन दिविष्टम्भेन^१ द्युलोकस्य अधःपाता-
भावाय स्तम्भकेन द्युलोकस्य स्तम्भभूतेन वा एवंविधेन तेन दुर्भेण शश्वदित्
सर्वदा अहं शश्वतः नित्यान् दीर्घजीविनो जनान् असनम् अलभे अपि च सनवानि लभे^२ ।
षणु दाने । तानादिकः । लोटि 'आडुत्तमस्य पिच्च' (पा ३, ४, ९२) इति आडागमः ।

प्रियं मां दर्भं कृणु ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च ।

यस्मै च कामयामहे सर्वस्मै च विपश्यते ॥ ८ ॥

१. बहू A, C, D, K^m, R, V, Dc, WM.; बहू S^m. २. भि नास्ति S'. ३. संच
S'. ४. कृता S'. ५. 'जातेन A, B^h, C, D, R, S^m, Cs, P, J; देवजातेन > देवजातेन Dc.
६. दिविष्टम्भेन RW. सा. ७. जना C, D, R, K^m, S^m, V, Cs; जनान् S. ८. असनां
A, B^h, C, D, K, K^m, RW.; असनाम् V; असना S^m; असनां Dc. ९. जनाः P, P^a, J.
१०. असनात् P, P^a, J. ११. वैतु. मंषा. १२. कञ्जे S'. १३. प्रथं A. १४. 'राजन्या-
म्वां K, K^m, V. १५. तु. K^m, V, WM. सा. मा ३६, २ पै १२, ४, ८; वैतु. A, B^h, C, D, R, Cs,
WM. सूत्राय; Dc सूत्राय > शूद्राय. १६. यस्मै C. १७. तु. RW.; वैतु.
A, B^h, C, D, K^m, R, V, Cs विपश्यते; Dc विपश्यते > विपश्यते; S^m विपश्यते.

प्रियम् । मा । दर्भः । कृणु । ब्रह्मश्राज्ज्याम्याम् । शूद्राय^१ । च । आर्याय । च ।
यस्मै । च । कामयामहे । सर्वस्मै । च । विऽपश्यते^२ ॥ ८ ॥

हे दर्भ मा मां त्वां धारयमाणं ब्रह्मराज्ज्याभ्यां ब्राह्मणक्षत्रियाभ्याम् वर्णाभ्यां प्रियं
कृणु कुरु । ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां च यथाहं प्रियो भवामि तथा मां कुर्वित्यर्थः । अनेन
तेषां वशीकरणं प्रार्थितं भवति । तथा शूद्राय च आर्याय च । जात्यभिप्रायम्
इदम् । शूद्राणाम् आर्याणां च मां प्रियभूतं कुरु । किं च यस्मै अनुलोमेषु
प्रतिलोमेषु च जातीयेषु मध्ये यस्मैयस्मै प्रियभावं कामयामहे तस्मै सर्वस्मै
विपश्यते पापम् अन्विष्यते पुरुषाय मां प्रियं^३ कुरु ।

यो जायमानः पृथिवीमदृहद् यो अस्तंभादन्तरिक्षं^४ दिवं च ।

यं विभ्रतं ननु^५ पाप्मा विवेद^६ स नोऽयं दर्भो वरुणो दिवाकः^७ ॥९॥

यः । जायमानः । पृथिवीम् । अदृहद् । यः । अस्तंभात् । अन्तरिक्षम् । दिवंम् । च ।
यम् । विभ्रतम् । ननु । पाप्मा । विवेद । सः । नः । अयम् । दर्भः । वरुणः । दिवा । कः ॥ ९ ॥

यो दर्भः शतकाण्डाख्यो जायमानः प्रादुर्भवन्नेव पृथिवीं सर्वाम् अदृहत् दृढां
कृतवान् । दृह दृहि वृद्धौ । यथा अप्सु विलीना न भवति तथा स्वमूलेन
भुवं दृढां चकारेत्यर्थः । यः च जातमात्रः सन् स्वकाण्डैः अन्तरिक्षम् अन्तरा
क्षान्तं भवतीति अन्तरिक्षम् । तच्च दिवम् द्योतमानं द्युलोकं च अस्तंभात् स्तब्ध-
वान् । यथा ते न निपतेतां तथा तस्तम्भं । यम् उक्तलक्षणं शतकाण्डदर्भमणिं
विभ्रतम् धारयन्तं^८ पाप्मा ननु विवेद^६ न जानाति । न स्पृशतीत्यर्थः । स तादृशः अयं
वरुणः अन्धकारनिवारको दर्भो नः भस्माकं दिवा प्रकाशम् अकः^९ करोतु । लुङि
'मन्त्रे घस'^{१०} (पा २,४,८०) इति च्छेर्लुक् ।

सपत्नहा शतकाण्डः सहस्वानोषधीनां^{११} प्रथमः सं बभूव ।

स नोऽयं दर्भः परिं पातु विश्वतस्तेन साक्षीय पृतनाः पृतन्यतः^{१२} ॥१०॥

सपत्नऽहा । शतऽकाण्डः । सहस्वान्^{११} । ओषधीनाम् । प्रथमः । सम् । बभूव ।
सः । नः । अयम् । दर्भः । परिं । पातु । विश्वतः । तेन । साक्षीय । पृतनाः । पृतन्यतः^{१२} ॥१०॥

१. तु. मंपा.; वैतु. P,P^२ सूर्याय; J सूर्याय. २. तु. मंपा.; वैतु. P,J वि । पश्यते;
P^२ विऽपश्यते. ३. विप्रियं S'. ४. अस्तं A. ५. विभ्रतं नानु RW.; °तुतु O.
६. स्वरः; विवेद RW.WI. ७. वरुणोऽधिवाकः RW.; वरुणोऽधिवाकः W. पै १२,४,९.
८. स्तंभ S'. ९. पाप्मानमेव वद S'. १०. वैतु. मंपा. ११. तु. RW.
सा. पै १२,४,१०; वैतु. S^m, V °स्वानौ; A,B^३,C,D,K^m,R,De,Cs °स्वनौ. १२. पृत-
न्यतः R. १३. तु. मंपा.; वैतु. J °स्वान् > °स्ववा; P,P^२ °स्ववा. १४. पृतन्यतः P.

सपत्न्या सपत्न्यानाम् । सपत्नीषत् सपत्नः । एकस्मिन्' विषये समानपतित्वम्
 इच्छतां शत्रूणां हन्ता शतकाण्डः शतसंख्याकैरनेकैः काण्डैरुपेतः सहस्वान् सहो
 बलं तद्वान् एवंमहानुभावः ओषधीनाम् इतरासां 'प्रथमः मुख्यः' प्रथमभाषी वा ।
 अतिशयितधीर्यत्वात् । 'प्रथम इति मुख्यनाम । प्रतमो भवति' इति निरुक्तम् (२, २२) ।
 एवंभूतः सन् सं बभूव । स तादृशः संभूतः अयं दर्भो नः अस्मान् विश्वतः सर्वतः
 सर्वाभ्यो दिग्भ्यस्तज्जान्येभ्यो भयेभ्यः परि पातु परिरक्षतु । तेन दर्भमणिना पृतन्यतः
 पृतनां सेनाम् इच्छतः शत्रोः पृतनाः सेनाः साक्षीय अभिभवानि । पृतन्यत इति ।
 पृतनाशब्दात् क्यधि 'क्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः' (पा ७, ४, ३९) इति आकारलोपः ।
 साक्षीयेति । षह अभिभवे । अस्मात् लिङि 'सिब्बहुलं छन्दसि णित्' (पावा ३, १, ३४)
 इति सिप् । णिङ्ङावाद् उपधावृद्धिः ।

इति चतुर्थेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ।

'सहस्रार्धः शतकाण्डः' इति सप्तमं सूक्तम् । अस्य याम्यां महाशान्तौ दर्भ-
 मणिबन्धने विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ।

सहस्रार्धः' शतकाण्डः पर्यस्वानपामग्निर्वीरुधां' राजसूयम् ।

स नोयं दर्भः परि पातु विश्वतो देवो' मणिरायुषा सं सृजाति' नः ॥१॥

सहस्रऽअर्धः' । शतऽकाण्डः । पर्यस्वान् । अपाम् । अग्निः । वीरुधाम् । राजऽसूयम् । सः ।
 नः । अयम् । दर्भः । परि । पातु । विश्वतः । देवः । मणिः । आयुषा । सम् । सृजाति । नः ॥

सहस्रार्धः बहुमूल्यः शतकाण्डः अनेककाण्डोपेतः । शतम् इति । दश दशतः
 परिमाणम् अस्येति दशानां शभावः तच्च प्रत्ययो निपातितः । सहस्वान् बलवान्
 अपाम् उद्कानाम् अग्निः अग्निस्थानीयः । 'अमेरापः' (तैआ ८, १, १) इति श्रुतेः । अपां
 कष्टेत्यर्थः । यद्वा अपां शोषको वा । वीरुधाम् लतादीनां राजसूयम् । राजसूयकर्म-
 वत्प्रशस्त इत्यर्थः । यथा राजसूययागः सर्वेषां राज्ञां स्वामिनः सार्धभौमस्य
 विषयः । यद्वा इतरेषां यागानां मध्ये श्रेष्ठत्वात् प्रशस्तः तथायं 'वीरुधां मध्ये
 प्रशस्तभूत' इति राजसूयस्थानीयत्वम् । 'राजसूयस्य' (पा ३, १, ११४) इत्यादिना क्यबन्तो
 राजसूयशब्दो निपातितः । स तादृशः अयं दर्भः नः अस्मान् विश्वतः परि पातु परितो
 रक्षतु । स देवः देवसृष्टः मणिः नः अस्मान् आयुषा सं सृजाति संसृजेत् ।

"घृताहुल्लुप्तो" मधुमान् पर्यस्वान् "भूमिदंहोच्युतश्च्यावयिष्णुः" ।

१. ए नास्ति S'. २. प्रथमः प्रथममुख्यः S'. ३. स्वरः ?; सहस्रार्धः A, B^h, C, D, R, C₅,
 RW.; सहस्रार्धः > सहस्रार्धः Dc; सहस्रार्धः पै १२, ५, १. ४. 'वीरुधं R, C₅. ५. देवो पै.
 ६. सृजातु पै. ७. सहस्रऽअर्धः P, J. ८. वैतु. मंपा. ९. दितरेषां S'. १०. वीरु-
 धामाप्रशस्त' S'. ११. अ ५, २८, १४ इ. १२. 'दुर्लुप्तो S; 'दुर्लुप्तो पै १२, ५, २.
 १३. पय' A. १४. 'दंहोच्युत' A, R, 'दुहोच्युत' K^m, S^m; 'दुहमच्युत' K, V; 'ण्यु K, K^m, V.

नुदन्त्सुपत्नानधरांश्च कृष्वन् 'दर्भा रोह' महतामिन्द्रियेण ॥ २ ॥

घृतात् । उत्तुल्लसः । मधुऽमान् । पयस्वान् । भूमिऽदंहः । अच्युतः । च्यवयिष्णुः ।
नुदन् । सुऽपत्नान् । अधरान् । च । कृष्वन्^१ । दर्भं । आ । रोह । महताम् । इन्द्रियेण ॥

घृतात् आज्यात् द्रुतशिष्टाद् उत्ल्लसः^२ उल्लसः संपातावनयनेन सर्वतोऽक्तः^३ ।
*‘आश्वबन्ध्याप्लवनयानभक्ष्याणि’ संपातवन्ति’ (कौसू ७, १५) इति परिभाषितत्वाद् घृताक्तत्वम् ।
मधुमान् माधुर्योपेतः पयस्वान् प्रभृतक्षीरो भूमिदंहः भूम्याः स्वमूलैर्दृढीकर्ता अच्युतः
च्युतिर्नाशस्तद्रहितः बहुधा छिन्नस्यापि पुनःप्ररोहदर्शनात् । च्यावयिष्णुः दृढस्यापि
शब्दादेश्चयावनशीलः एवंगुणोपेत हे दर्भं मणे त्वं सपत्नान् शत्रून् नुदन् सुदूरं प्रेरयन्
तानेव^४ अधरान् निकृष्टान् बलहीनान् च कृष्वन् कुर्वन् महताम् महस्वोपेतानाम् अति-
शयितवीर्याणाम् अन्येषाम् ओषधीनाम् इन्द्रियेण इन्द्रसृष्टेन सामर्थ्येन सहितः
सन् आ रोह भुजादिप्रदेशम् अधितिष्ठ ।

त्वं भूमिमत्येष्योर्जसा त्वं वेद्यां सीदसि चारुरध्वरे ।

त्वां पवित्रमृषयोभरन्त त्वं पुनीहि^५ दुरितान्यस्मत् ॥ ३ ॥

त्वम् । भूमिम् । अति । एषि । ओर्जसा । त्वम् । वेद्याम् । सीदसि । चारुः । अध्वरे ।
त्वाम् । पवित्रम् । ऋषयः । अभरन्त^६ । त्वम् । पुनीहि । दुःऽदितानि । अस्मत् ॥ ३ ॥

हे मणिभूत दर्भं त्वम् ओजसा बलेन भूमिम् अत्येषि अतिगच्छसि । तथा चारुत्वम्^७
अध्वरे ध्वरो हिंसा तद्रहितः अध्वरो यागः । न हि यागं कुर्वन् विनश्यति स्वर्गा-
दिफलसाधनत्वात् । तस्मिन् वेद्यां सीदसि निषण्णो भवसि हविरासादनार्थम् । किं
च पवित्रम् शोधकं त्वाम् । ‘पवित्रं वै दर्भाः । पुनात्येवैनम्’ (तैत्रा १, ३, ७, १) इति श्रुतेः ।
ऋषयः अतीन्द्रियद्रष्टारः स्वपावनार्थम् अभरन्त आहृतवन्तः । यस्माद् एवं तस्मात्
त्वं दुरितानि दुष्कृतानि अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् पुनीहि पावय च्यावय ।

तीक्ष्णो राजा विषासही रक्षोहा विश्वचर्षणिः ।

ओर्जो^८ देवानां बलमुग्रमेतत् तं^९ ते बध्नामि जरसे स्वस्तये ॥ ४ ॥

तीक्ष्णः । राजा । विऽससहिः । रक्षःऽह्वा । विश्वऽचर्षणिः ।

ओर्जः^{१०} । देवानाम् । बलम् । उग्रम् । एतत् । तम् । ते । बध्नामि । जरसे । स्वस्तये ॥ ४ ॥

१. दर्भांरोह B^h, C, S^m. २. कृष्वत् P; कृष्वन् > कृष्वत् J. ३. उल्लसः S'.
४. सर्वतोऽक्तः S'. ५. आश्वबन्ध्याप्लवनयानि S'. ६. तामेव S'. ७. तु. S, सा.; वैतु.
A, B^h, C, K^m, R, V, Dc, Cs, WM, RW. पै १२, ५, ३ 'सृषयो भरतस्त्वं पुं'; D. 'सृषयो भरतः
स्त्वपुं'; S^m 'सृषयो भरतस्त्वं पुं'. ८. तु. मंपा.; वैतु. P, P^२, J, WM. भरतः. ९. स्वम्
S'. १०. तेजो पै १२, ५, ४. ११. तत् पै. १२. ऊर्जः P.

तीक्ष्णः अतिमिश्रितशक्तिः । यस्मै प्रयोजनाय प्रयुज्यते तस्य आशुकारी-
त्यर्थः । राजा सर्वासाम् ओषधीनां सर्वेषां मणीनां वा राजवच्छ्रेष्ठः विवासहिः
विशेषेण सोढा शत्रुमर्षकः रक्षोहा राक्षसानां हन्ता विश्वचर्षणिः विश्वद्रष्टा तथा
देवानाम् इन्द्रादीनाम् ओजः ओजःस्थानीयः । तेषाम् असुरसंप्रामे जयप्रवृत्त्यात् ।
उग्रम् परैरसह्यं बलम् बलस्वरूपम् एतत् रक्षासाधनं 'दर्भोर्ष्यं वस्तु' । अथवा एतत्
इदानीम् । अत्र बलसाधने मणौ बलत्वव्यवहारः । तं तादृशं मणिं ते हे रक्षाकाम
पुरुष तव वभ्रामि । किमर्थम् । जरसे जरापरिहारार्थं स्वस्तये क्षेमाय च वभ्रामि ।

द॒र्भेण॑ त्वं कृ॒णवद्' वी॒र्या॑णि द॒र्भं वि॒भ्रत्' आ॒त्मना॑ मा व्यथि॒ष्टाः ।

अ॒ति॒ष्ठाय॑' 'वर्च॑सा॒ध्यान्त्यान्त्सूर्य॑' इ॒वा भा॑हि प्र॒दिश॑श्चत॒स्रः ॥ ५ ॥

द॒र्भेण॑ । त्वम् । कृ॒णव॑त् । वी॒र्या॑णि । द॒र्भम् । वि॒भ्रत् । आ॒त्मना॑ । मा । व्यथि॒ष्टाः ।

अ॒ति॒स्थाय॑' । वर्च॑सा । 'अध॑ । अ॒न्यान्' । सूर्यः॑ऽइव । आ । भा॒हि । प्र॒दिशः॑ । चत॒स्रः ॥

हे पुरुष त्वं दर्भेण मणिना साधनेन^१ वीर्याणि वीरस्य कर्माणि वीर्याणि
शत्रुजयादीनि कृणवत् कुर्याः । अतः दर्भं वीर्यसाधनं विभ्रत् धारयंस्त्वम् आत्मना
निश्चलेन युक्तः सन्^२ अथवा आत्मना आत्मनि विभ्रत् मा व्यथिष्टाः व्यथां मा
कुरु । शत्रवः पराभविष्यन्तीत्येवं मनसि व्यथां मा कार्षीरित्यर्थः । ^३अध अपि
च^४ वर्चसा शरीरबलेन अन्यान् अधिष्ठाय^५ सूर्य इव स यथा लोकान् स्वतेजसा आलो-
केन प्रकाशयति तद्वत् चतस्रः प्रदिशः प्रकृष्टाः प्रागादिचतस्रो दिशः आ भाहि प्रकाशय ।

इति चतुर्थेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ।

इति चतुर्थोऽनुवाकः समाप्तः ।

पञ्चमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'जङ्गिडोऽसि' इति प्रथमद्वितीयाभ्यां
सूक्ताभ्यां 'वायव्यां वातवात्यायाम्' (शां १७,४) इति विहितायां वायव्याख्यायां
महाशान्तौ जङ्गिडवृक्षनिर्मितं मणिं बभ्रीयात् । तथा शान्तिकल्पे सूत्रितम्—
'वाताज्जातः' (अ ४,१०) इति शब्दं वारुण्याम् । 'जङ्गिडोऽसि जङ्गिडो रक्षितासि'
इति जङ्गिडं वायव्यायाम्' (शां १९,६) इति ।

१. 'व्यवस्तु S'. २. कृणवद् A, B^h, C, D, R, S^m, W, M.; कृणवो RW.; कृणु वे १२, ५, ५.
३. तु. RW. पै.; वैतु. शंपा. सात. अतिष्ठाय (पपा. अतिस्थाय). ४. तु. सा.; वैतु. A, B^h, R, Cs, W, M. वर्चसैध्वन्यां सू.; C, W, M. वर्चसैध्वन्यां सू.; D, K^m, V, W, M. वर्चसैध्वन्यां सू.; S^m, W, M. वर्चसैध्वन्यां सू.; Dc 'सौध्वन्यां' > 'सैध्वन्यां'; RW. वर्चसाध्वन्यां; S वर्चसौध्वन्यां; पै वर्चसैध्वन्यां.
५. कृणवत् P^३, J, W, M. ६. तु. मंपा.; वैतु. J इति । अन्व्याम्; P इति । अन्व्याम्; P^३ इति । अन्व्याम् > पुषन्याम्; W, M. पुषन्याम्, इति । अन्व्याम्, इति । अन्व्याम्.
७. साधनेन, त्वम् S'. ८. सन् विभ्रत् S'. ९. च अन्व्याम् S'.
१०. वैतु. मंपा.

'जङ्गिडोऽसि जङ्गिडो' रक्षिताऽसि जङ्गिडः ।

द्विपात्तुष्पादस्माकं सर्वे रक्षतु जङ्गिडः ॥ १ ॥

जङ्गिडः । असि । जङ्गिडः । रक्षिता । असि । जङ्गिडः ।

द्विऽपात् । चतुऽपात् । अस्माकम् । सर्वम् । रक्षतु । जङ्गिडः ॥ १ ॥

जङ्गिडो नाम कश्चिद् ओषधिविशेषः । स च उत्तरदेशे प्रसिद्धः^१ । हे जङ्गिडं मणे जङ्गिडोऽसि यतो जातानां कृत्यानां कृत्याकृतां च निगरणकर्ताऽसि^२ अतो जङ्गिड इत्युच्यसे । तस्मात् जाङ्गिडः त्वं रक्षिताऽसि सर्वेभ्यो भयेभ्यः पालयिता भवसि । पिच्छादित्वाद् इलच् । यद्वा जङ्गम्यते शत्रून् बाधितुम् इति जङ्गिडः । गमेर्य-
ङ्लुगन्ताद् रूपसिद्धिः । अथवा जनेर्जयतेर्षा^३ उप्रत्यये ज इति भवति । जं निरतीति जङ्गिरः । कपिलकादित्वाद् लत्वम् । पूर्वपदस्थस्य सुपो लुगभावश्छान्दसः । स्व-
प्रत्ययो वा द्रष्टव्यः । अथ परोक्षम् अभिधीयते—अस्माकं यद् द्विपात् पादद्वयो-
पेतं मनुष्यादिलक्षणम् अस्ति तथा चतुष्पात् पादचतुष्टयोपेतं गोमहिषादिलक्षणम्
अस्ति । उभयत्र 'संख्यासुपूर्वस्य' (पा ५,४,१४०) इति लोपः समासान्तः । तत्
सर्वं जङ्गिडो जङ्गिडाख्यो मणी रक्षतु पालयतु ।

'या गृत्स्यस्त्रिपञ्चाशीः' शतं कृत्याकृतश्च ये ।

सर्वान् 'विनक्तु तेजसोरसां' जङ्गिडस्करत् ॥ २ ॥

'याः । गृत्स्यः । त्रिऽपञ्चाशीः' । शतम् । कृत्याऽकृतः । च । ये ।

सर्वान् । विनक्तु^४ । तेजसः । अरसान् । जङ्गिडः । करत् ॥ २ ॥

या गृत्स्यः गर्धनशीला याः त्रिपञ्चाशीः ऽधिकपञ्चाशत्संख्याकाः कृत्याः
सन्ति । पूरणार्थे इद । द्विस्वात् टिलोपः । 'टिड्ढाणञ्' (पा ४,१,१५) इति ङीप् ।
तथा ये शतम् शतसंख्याकाः कृत्याकृतः । कृत्या नाम मृद्धार्वदिना निर्मितपुत्तल्यादि ।
तासां कृत्यानां कर्तारः सन्ति तान् सर्वान् जङ्गिडः जङ्गिडाख्यौषधिनिर्मितो मणिः ।

१. जङ्गिरा असि जङ्गिड RW.

२. जङ्गिड S,RW.

३. जङ्गिडो वाराणस्यां

प्रसिद्धः के ८,१५; जंगिडोऽर्जुनः । अचल इति दक्षिणात्याः दा ८,१५. ४. वैतु. मंषा. ५. निगि-
रणं S'.

६. जनेर्जयतेर्षा S'.

७. ज्यागृत्स्यस्त्रिं S^m; ज्यागृत्स्यस्त्वं R.Cs; ज्यागृत्स्य-
स्त्रिं A,B^a,V,W.M.; ज्यागृत्स्यस्त्रिं C,W.M.; ज्यागृत्स्यस्त्रिं D; ज्यागृत्स्यस्त्रिं K^m,Dc; ज्या-
गृत्स्यस्त्रिं W.M.; ज्यागृत्स्यस्त्रिं RW.; वाः कृत्वास्त्रिं W.; वाः कृत्वास्त्रिं वै ११,३,२;

वैप १,१५८८ ङ; १५१४ ङ अपि इ. ८. विनियुतेजसो V, मन्कि तेजसो A,D; विनियु-
तेजसो B^a,C,R,Cs; विनियुतेजसो > विनियुतेजसो S^m; विनियुतेजसो > विनियुतेजसो
तेजसा K^m; विनियुतेजसो > विनियुतेजसो Dc; विनियुतेजसो RW. ता. ९. ज्यागृत्स्यः । त्रिपञ्चा-
शुशीः P,P^a,J.

१०. विनियुतेजसो > विनियुतेजसो P; विनियुतेजसो > विनियुतेजसो P^a; विनियुतेजसो J.

मिण्डतेजसः' हतवीर्यान् स्वध्यापारे कुण्डितशकीन् । तदेबोध्यते—भरसान् इति ।
अरसान् रसरहितान् ऋजीषप्रायान् करत् कुर्यात् । करोतेल्लेटि अडागमः ।

अरसं 'कृत्रिमं नादमरसाः' सप्त विस्रसः' ।

'अपेतो जङ्गिडामतिभिषुमस्तेव' शातय' ॥ ३ ॥

अरसम् । 'कृत्रिमम् । नादम्' । अरसाः । सप्त । विस्रसः ।

अप । इत । 'जङ्गिड' । अमतिम् । इषुम् । अस्ताऽइव । शातय ॥ ३ ॥

कृत्रिमम् क्रियया निर्दुसम् । 'क्त्रेर्मन्नित्यम्' (पा ४,४,२०) इति मपप्रत्ययः ।
अभिचरता उत्पादितं नादम् ध्वनिं 'शिरःकर्णाद्यङ्गेषु स्थितम्' अयं जङ्गिडो मणिः
अरसम् गतसारम् । करत् इति अनुवर्तते । करोतु । एवं सप्त विस्रसः सप्तसंख्याका
विस्रसनाः' । संसेः क्विप् । मूर्धनिष्ठेषु नासारन्ध्रद्वयचक्षुर्गोलकद्वयधोत्रच्छिद्रद्वय-
मुखकुहररूपेषु सप्तसु च्छिद्रेषु अभिचरता उत्पादिताः सप्त निष्यन्दा अपि अरसाः
सन्तु । जङ्गिडमणिमाहात्म्याद् इति शेषः । अथ प्रत्यक्षेणाह—हे जङ्गिड त्वम्
अमतिम् दारिद्र्यं दुर्बुद्धिं वा इतः अस्माद् मणिधारकसकाशाद् अपसार्य इषुम्
अस्तेव । अस्ता इषुक्षेता । असु क्षेपणे । इडभावश्छान्दसः' । शत्रुषु प्रयोक्ता यथा
शातयति तनूकरोति एवं शातय तनूकुरु । 'शदेरगती तः' (पा ७,३,४२) इति णिचि
शदेस्तकारादेशः' ।

'कृत्यादूषण एवायमथो' अरातिदूषणः ।

अथो सहस्वान् जङ्गिडः' प्र ण आर्यूषि तारिषत्' ॥ ४ ॥

कृत्यादूषणः । एव । अयम् । अथो इति । अरातिदूषणः ।

अथो इति । सहस्वान् । जङ्गिडः । प्र । णः । आर्यूषि । तारिषत् ॥ ४ ॥

अयं जङ्गिडो मणिः कृत्यादूषणः कृत्यायाः परोत्पादिताया दूषणः निराकर्त्ता
एव । दूष वैकृत्ये । अस्मात् णिचि कर्तरि करणे वा ल्युट् । 'दोषो णौ' (पा ६,४,
९०) इति ऊकारादेशः । अवधारणार्थ एवशब्दः' । अथो अपि च अरातिदूषणः

१. वैतु. मंपा. २. कृत्रिमन्नाद° B^h,WM.; कृत्रिमन्नाद° C,R,WM.; कृत्रिमन्नाद°
Cs,WM.; कृत्रिमन्नाद° D,Dc; 'त्रिमं नादम्' पं ११,३,३. ३. विस्रसः RW. ४. अ-
पेतो अङ्गिडामति° R; अपेतो अङ्गिडामति° A,B^h,S^m; अपेतो अङ्गिडामति° D,K^m,V,Dc.
५. साधय पै. ६. कृत्रिम । अन्नादम् P,P^h,J,WM. ७. अङ्गिड P,P^h,J.
८. अमतिम् P^h. ९. 'जाइयंगेवजायं एस्थितं S'. १०. विस्रसनाः दुष वैकृत्ये णिचि
दोषेणावित्युकारादेशः S'. ११. रधादिभ्यश्च (पा ७,२,४२) इति इडविकल्पः इति मंपा.
१२. इडम् उत्तरमन्त्रभाष्ये S' (टि १६ द्र.). १३. 'णो वा अय' पै ११,३,४; 'दुवायम्'
A,C,D,R,S^m,Cs,WM. १४. 'स्वां च° RW. १५. तारिषत् B^h,C,R,Cs,WM.
१६. 'शब्दः 'शदेरगती तः' इति णिचि शदेस्तकारादेशः S' (टि १२ द्र.).

शत्रुष्यावनसाधनः अथो अपि च अयं जङ्गिडः सहस्वान् उक्तव्यापारोऽधितबलोपेतः ।
स तादृशो मणिः कृत्यादूषणादिकं कृत्वा नः आयुषि प्र ताग्बिन् । स्तूर्वस्तरतिर्वर्ध-
नार्थः । वर्धयतु ।

स जङ्गिडस्य महिमा परि णः पातु विश्वतः ।

विष्कन्धं 'येन सासह' संस्कन्धमोज ओजसा ॥ ५ ॥

सः । जङ्गिडस्य । महिमा । परि । नः । पातु । विश्वतः ॥ ५ ॥

विष्कन्धम् । येन । सासह^१ । सम्स्कन्धम् । ओजः । ओजसा ॥ ५ ॥

स तादृशः उत्तरार्धेऽभिधीयमानलक्षणो जङ्गिडस्य महिमा तन्महत्त्वं नः अस्मान्
विश्वतः सर्वस्माद् भयजातात् परि पातु परितो रक्षतु । कोसौ महिमेति तमाह—
यो महिमा विष्कन्धम् विश्लिष्टस्कन्धम् एवंनामानं वातविशेषं महारोगम् ओजसा^२
सह^३ तस्य यद् विष्कन्धीकरणसामर्थ्यम् अस्ति तेन सह अपुनरुद्धं नाशयति ।
यश्च महिमा संस्कन्धम् । येन रोगेण स्कन्धः संनतः संलग्नो भवति स रोगः
संस्कन्धः । तं महारोगं वातलक्षणम् ओजः महिमा ओजसा सह रोगस्य सामर्थ्येन
सह नाशयति । स महिमेति पूर्वत्र संबन्धः ।

त्रिष्ट्वा^४ देवा अजनयन् निष्ठितं^५ भूम्यामधि ।

'तमु त्वाङ्गिरा^६' इति ब्राह्मणाः पूर्या विदुः ॥ ६ ॥

'त्रिः । त्वा^७' । देवाः । अजनयन् । निऽस्थितम् । भूम्याम् । अधि ।

तम् । ऊं इति । 'त्वा । अङ्गिराः' । इति । ब्राह्मणाः । पूर्याः । विदुः ॥ ६ ॥

इदानीं भूम्याम् अधि । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । भूम्यां तिष्ठन्तं^३ त्वा त्वां देवाः
इन्द्राद्याः त्रिः त्रिवारम् अजनयन् उदपादयन् । त्रिषु लोकेषु अवस्थानायेति भावः ।
अथवा एकद्विवारप्रयत्नेन^४ अनुत्पद्यमानं त्वां त्रिवारम् अजनयन् । अनेन अत्यन्त-
प्रयोजकत्वेन अवश्यम् उत्पादनीयत्वम् उक्तं भवति । तं तादृशं प्रयत्नेन उत्पादितं त्वा
त्वाम् अङ्गिरा इति । ब्राह्मणोऽङ्गसंभूतो रसः अङ्गिराख्यो^५ महर्षिः । यद्वा अङ्गिरा

१. येन सासह S^m; येन सासहे A,R,W.; येन सासह D; येन सासह > येन सासह
K^m,V; येन सासह > येन सासह Dc; ओजसा सह S. २. सासह > सासह P^२. ३. वैतु.
मंषा. ४. तु. सा; वैतु. A,B^b,C,D,K,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs,P,P^२,J,WM. तुष्ट्वा;
विष्ट्वा पे ११,३,६. ५. तिष्ठन्तं S. ६. तमु त्वाङ्गिरा A,B^b,C,D,R,S^m,Cs,
WM.; तमु त्वाङ्गिरा > तमु त्वाङ्गिरा Dc. ७. त्वा । अङ्गिराः P; त्वां / अङ्गिराः J.
८. एकं द्विं S'. ९. अङ्गिराख्यो S'.

भङ्गाराः । 'वेङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्' (ऐमा ३,३४) इति ब्राह्मणम् । एवंयामां महर्षिरिति पूर्वाः पूर्वं भवा ब्राह्मणा महर्षयो विदुः ब्रुवन्ते ।

न त्वा पूर्वा ओषधयो न त्वा तरन्ति' या नवाः' ।

विबाध उग्रो जङ्गिडः' परिपाणः' सुमङ्गलः ॥ ७ ॥

न । त्वा । पूर्वाः । ओषधयः । न । त्वा । तरन्ति' । याः । नवाः ।

विबाधः । उग्रः । जङ्गिडः । परिपाणः । सुमङ्गलः ॥ ७ ॥

हे जङ्गिड त्वा त्वां पूर्वाः पूर्वं सृष्ट्यादाबुत्पन्ना ओषधयो न तरन्ति नातिक्रामन्ति । सर्वेष्वपि प्रयोगेषु अतिशयितवीर्यत्वाद् इति भावः । एवं या ओषधयो नवाः नूतनाः सन्ति ता अपि त्वा त्वां न तरन्ति अतिशयितुं न प्रभवन्ति । कुत एतद् इति तत्राह — हे जङ्गिड' यतस्त्वं' विबाधः बाधयतीति बाधः विशेषेण शत्रुरोगादेर्बाधकः' उग्रः उद्गूर्णबलः परिपाणः परितः पाता सुमङ्गलः सुष्टु मङ्गलकारी । अनेन शत्र्वा-दिजयमयरक्षणलक्ष्मीकरत्वलक्षणाः गुणा अस्योक्ता भवन्ति ।

'अथोपदान भगवो' जङ्गिडामितवीर्य ।

पुरा तं 'उग्रा प्रसत' उपेन्द्रो वीर्यं ददौ' ॥ ८ ॥

अथ । उपदान । भगवः' । जङ्गिड' । अमितवीर्य ।

पुरा । ते । उग्राः' । प्रसते । उप । इन्द्रः । वीर्यम् । ददौ ॥ ८ ॥

अथशब्दः अभिमुखीकरणार्थः । हे उपदान उपादीयते स्वीक्रियते कृत्यानिर्हरणाद्विद्यापारेष्विति उपदानः । तस्य संबोधनम् । हे उपदानं हे भगवः भगवन् अतिशयितमाहात्म्य हे अमितवीर्य अपरिच्छिन्नसामर्थ्य हे जङ्गिड ते' त्वाम् उग्राः उद्गूर्णबलाः प्राणिनः पुरा प्रसते भक्षयिष्यन्तीति विज्ञाय इन्द्रः यथा त्वाम् उग्रा न भक्षयन्ति तथा वीर्यम् परैरनभिभाव्यं सामर्थ्यम् उप ददौ प्रादात् । तस्माद् इन्द्रेण' दत्तवीर्य-त्वाद् अतिशयितवीर्यस्त्वमसीति स्तुतिः ।

१. चरन्ति वै ११,३,७.

२. नवा D,R,Cs.

३. जंगिल S'.

४. परिपाणः

WM.

५. तरन्ति P.

६. वैतु. मंपा.; जंगिल S'.

७. बतो S'.

८. नैवं

स्वरसिद्धिः; 'गादिर्वा' S'.

९. तु. सा.; वैतु. A,B^b,C,K,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs,WM.

अथो पुदा न भगवो; D,WM. अथो पुदा न भगवो; R,W. अथो पुदा सुममवो; अथ वो पदावि'

भगवो वै ११,३,८; वैप १२८ i अपि इ. १०. उग्राग्रत RW.; उग्राव सत वै.; वैप १,८१४

d इ.

११. ददौ D, वै.

१२. भगवः P; भगवः P',J.

१३. जंगिल P,P',J.

१४. उग्रा P,P',J.

१५. त्वा S'.

१६. इन्द्रे S'.

'उग्र इत् ते वनस्पत इन्द्र' ओज्मानमा दधौ' ।

अमीवाः' सर्वाश्चातर्यं' जहि रक्षांस्योषधे ॥ ९ ॥

उग्रः' । इत् । ते । वनस्पते । इन्द्रः । ओज्मानम् । आ । दधौ ।

अमीवाः । सर्वाः । चातर्यन् । जहि । रक्षांसि । ओषधे ॥ ९ ॥

हे वनस्पते जङ्गिड त्वम् उग्र इत् उग्र एव अतिशयितवीर्य एव नाम विचारणा । यतः ते त्वयि इन्द्रो देवः ओज्मानम् ओजो बलम् आ दधौ स्थापितवान् । अतस्त्वम् हे ओषधे वनस्पते सर्वाः अमीवाः साध्यासाध्यविभागम् अकृत्वा सर्वानपि रोगान् चातर्यन् नाशयन् रक्षांसि । रक्षितव्यम् अस्माद् इति रक्षः । भयोपादानभूतान् राक्षसान् जहि घातय ।

आशरीकं' विशरीकं बलासं पृष्टथामयम्' ।

तक्मानं विश्वशारदमरसां' जङ्गिडस्करत् ॥ १० ॥

आशरीकम् । विशरीकम् । बलासम् । पृष्टिऽआमयम् ।

तक्मानम् । विश्वशारदम् । अरसान् । जङ्गिडः । करत् ॥ १० ॥

आशरीकम् सर्वतो हिंसकम् एतन्नामानं रोगं तथा विशरीकम् विशेषेण हिंसकम् एतन्नामानं च बलासम् बलस्य असनकर्तारं बलक्षयकारकम् एतन्नामानं पृष्टथामयम् सर्वाङ्गव्यापिनम् एतन्नामानं च रोगं तक्मानम् कृच्छ्रजीवनकर्तारं यस्मिन् सति कृच्छ्रेण जीवनं भवति तादृशं विश्वशारदम् सर्वस्य सर्वदा वा विशरणकर्तारम् एवम् अन्यानपि रोगान् जङ्गिडो मणिः अरसान् पीडनासमर्थान् करत् करोतु ।

इति पञ्चमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'इन्द्रस्य नाम' इति द्वितीयं सूक्तम् । तस्य जङ्गिडमणिबन्धने पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।

इन्द्रस्य नाम गृह्णन्त ऋषयो जङ्गिडं ददुः' ।

देवा यं चक्रुर्मेषजमग्रे'° विष्कन्धदूषणम्'' ॥ १ ॥

१. इन्द्रस्ते वीरुषां पत्त उग्र अ ४, १९, ८.

२. दधत् अ.

३. अमीवा A, B^h.

४. सर्वा रक्षांसि वै ११, ३, ९.

५. उग्रः P.

६. आशरीरं वै ११, ३, १०.

७. पु-

द्वयंमयम् A, D, R, C, WM.; पृष्टवाग्मिबन् B^h, S^m, WM.; पृष्टथामयम् V.

८. 'रसं वै.

९. विदुः D.

१०. 'सुमे वै ११, ४, १ (मूको.).

११. विष्कन्ध R.

इन्द्रस्य । नाम । गृहन्तः । ऋषयः । जङ्गिडम् । ददुः ।
देवाः । यम् । चक्रुः । भेषजम् । अग्ने । विष्कन्धऽदूर्षणम् ॥ १ ॥

पूर्वे ऋषयः अतीन्द्रियद्रष्टारोऽङ्गिरआद्या इन्द्रस्य देवस्य नाम गृहन्तः उच्चा
रयन्तो जङ्गिडम् जङ्गिडाख्यं मणिम् अतिशयितवीर्यत्वाय रक्षाकामेभ्यः पुरुषेभ्यो
ददुः दत्तवन्तः । तस्माद् इदानींतनैरपि रक्षाबन्धनसमये इन्द्रस्य नाम वृषाणै-
रेव जङ्गिडमणिर्धार्य इत्यभिप्रायः । 'किं च अग्ने सृष्ट्यादौ देवाः इन्द्राद्या यं
जङ्गिडाख्यौषधि' विष्कन्धभेषजम्' विष्कन्धाख्यस्य महारोगस्य औषधं चक्रुः
कृतवन्तः । अतस्तं विष्कन्धभेषजार्थं प्रयुञ्जीत इत्यर्थः । स नो रक्षत्विति
उत्तरत्र संबन्धः ।

स नो रक्षतु जङ्गिडो धनपालो धनेव ।
देवा यं चक्रुर्ब्राह्मणाः परिपाणमरातिहम् ॥ २ ॥

स । नः । रक्षतु । जङ्गिडः । धनऽपालः । धनाऽइव' ।
देवाः । यम् । चक्रुः । ब्राह्मणाः । परिऽपाणम् । अरातिऽहम् ॥ २ ॥

स उक्तविशेषणविशिष्टो जङ्गिडो मणिः नः अस्मान् रक्षतु । तत्र दृष्टान्तः—
धनपालः लोके कस्यचिद् राज्ञो धनाध्यक्षो धनेव धनानि यथा महता प्रयत्नेन
रक्षति तद्वत् यं जङ्गिडं देवाः ब्राह्मणाः च । ब्राह्मणा महर्षयः । यद्वा देवाः'
ध्रुताध्ययनादिना द्योतमाना ब्राह्मणा भृग्वङ्गिरःप्रभृतयः परिपाणम् परितो रक्षकम्
अरातिहम् अरातेः शत्रोर्हन्तारं चक्रुः । स नो रक्षत्विति संबन्धः ।

'दुर्हार्दः संघोरं चक्षुः' पापकृत्वान्भागमम्' ।
तांस्त्वं' सहस्रचक्षो प्रतीबोधेन नाशय परिपाणोऽसि जङ्गिडः' ॥ ३ ॥

दुःऽहार्दः । सम्ऽघोरम् । चक्षुः । पापऽकृत्वानम् । आ । अगमम् । तान् । त्वम् । सहस्रचक्षो
इति सहस्रऽचक्षो । प्रतिऽबोधेन । नाशय । परिऽपाणः । असि । जङ्गिडः ॥ ३ ॥

हे जङ्गिडमणे त्वं दुर्हार्दः दुष्टहृदयस्य शत्रोः संघोरम् अत्यन्तक्रूरं चक्षुः ।

१. किं च यः किं च अग्ने सृष्ट्यादौ यमिन्द्राणां जङ्गिडाख्यमौषधिं S'. २. वैतु. मंपा.
३. धनऽइव P, P^a, J, WM. ४. देवाद्याः S'. ५. दुर्हार्दः° A, B^a; दुर्हार्दस्त्वं घोरं'
RW.; दुर्हार्दं घोरचक्षुषं W. पै ११, ४, ३; पैप १, २२१५१ इ. ६. 'भागमम् > मादभम्
Dc; 'मादभम् K^a, S^a, O; 'भागमम् पै. ७. ताःस्त्वं R. ८. जङ्गिड RW.

नाशयेति उत्तरत्र संबन्धः । एवं पापकृतानम् हिंसादिलक्षणस्य पापस्य कर्तारम् । 'राजनि युधिरुनः' (पा ३, २, १५) इति राजोपपदात् करोतेर्बिहितः कनिप् पापोपपदादपि अत्र व्यत्ययेन निष्पन्नः । एवंलक्षणम् आगतम् ' हन्तुं प्राप्तं च नाशय । तान् उक्तलक्षणान् सर्वान् हे सद्भवक्षो बहुधा द्रष्टः । चक्षुरौणादिक उग्रत्ययः । अनेन बाधकहननविषयपरिज्ञानम् अस्योक्तं भवति । तादृशः त्वं प्रतिबोधेन प्रतिकूलया तव बुद्ध्या । यद्वा 'तत्कृतापराधोद्घाटनेन नाशय । एवंविधप्रार्थनाया विषयभावस्तस्य कृत इति तत्राह — जङ्घिडः त्वं परिपाणोऽसि परितो रक्षकोऽसि यतः अतो नाशयेत्यर्थः ।

परि मा दिवः परि मा पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् परि मा वीरुभ्यः ।

परि मा भूतात् 'परि मोत' भव्याद् दिशोदिशो जङ्घिडः पात्वस्मान् ॥ ४ ॥

परि । मा । दिवः । परि । मा । पृथिव्याः । परि । अन्तरिक्षात् । परि । मा । वीरुत्ऽभ्यः । परि । मा । भूतात् । परि । मा । उत । भव्यात् । दिशःऽदिशः । जङ्घिडः । पातु । अस्मान् ॥ ४ ॥

अयं जङ्घिडो मणिः मा मां दिवः घुलोकात् । ततः संभूताद् भयाद् इत्यर्थः । एवं पृथिव्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । परि पात्विति उत्तरत्र संबन्धः । तथा पृथिव्याः सकाशात् पृथिव्यां संभूतेभ्यो बाधकेभ्यः परि पातु । एवम् अन्तरिक्षात् तत्रत्याद् रक्षःप्रभृतेः परि पातु । वीरुभ्यः विविधं रोहन्तीति वीरुभ्यः । तेभ्यः परि पातु । उपलक्षणम् एतत् । 'तरुगुल्मादिभ्य इत्यर्थः । तेष्वपि विषादिदोषसंभवात् तद्रक्षाप्रार्थना युक्ता । एवं भूतात् 'अतीतात् कालात्' । भूतसंबन्धिनः प्राणिजाताद् इत्यर्थः । एवं भव्यात् भविष्यतोऽपि परि पातु । एवं दिशोदिशः प्रागादेः । वीप्सया सर्वा अपि दिशः परिगृह्यन्ते । सर्वाभ्यो दिग्भ्यः तत्रत्येभ्यो भयेभ्यः अस्मान् जङ्घिडो मणिः पातु ।

'य ऋष्णवो' 'देवकृता य' उतो' ववृतेऽन्यः' ।

सर्वास्तान् विश्वमेषजोरसां जङ्घिडस्करत् ॥ ५ ॥

१. वेतु. मंपा. २. यत्कृता° S'. ३ परि मोत B^h,C,D,R,S^m,Cs,WM.; परि मोत > परि मोत Dc. ४. भव्याद् B^h,C,D,R,S^m,Cs,WM.; भव्या° > भव्या° Dc. ५. भव्यात् P,J. ६. तत्र गुल्मा° S'. ७. अतीतात्कालात् S'. ८. प्रागादि S'. ९. तु. सा. पै.; वेतु. A,B^h,C,D,S^m,K,K^m,V,Dc,R,Cs,WM. षं: कृष्णवो; RW. वे. कृत्वनो; वैप १,१०२२ V अपि इ. १०. देवकृताय A,B^h,C,D,S^m,WM.; देवकृता च K,K^m,V,Dc; देवकृता च R; देवकृताय Cs. ११. यतो B^h. १२. ववृ-तेभ्यः A,B^h,C; ववृतेभ्यः D,S^m; ववृतेभ्यः K,K^m,V,Dc; ववृतेभ्यः R; ववृतेभ्यः Cs; मत्स्येभ्यः RW.; ववृते त्वा पै ११,४,५; वैप १,२२७८ a अपि इ.

'ये । ऋण्यवः' । देवऽऽहताः' । यः । उतो इति । 'वृद्धते । अम्यः' ।
सर्वान् । तान् । विषऽभेषजः । अरसान् । जङ्घिडः । करत् ॥ ५ ॥

देवऽहताः देवैर्मिष्यादिता ये ऋण्यवः गन्तारो हिंसकाः पुढवाः सन्ति । उतो
अपि च ये अन्ये मनुष्यादिप्रेरिता बाधका "वृद्धते वृद्धतिरे" तान् सर्वान् विषभेषजः
विषानि भेषजानि यस्य तथोक्तः । विषभेष्यपि भेषजेषु यत् साध्यं तद् अनेन
भवतीति विषभेषजः । सर्वरोगादिपरिहारकत्वस्यास्य' वर्णितत्वात् । तादृशो'
जङ्घिडः अरसान् गतसामर्थ्यान् करत् करोतु ।

इति पञ्चमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'शतवारो अनीनशत्' इति तृतीयं सूक्तम् । तेन 'संततिं कुलक्षणं प्रयुञ्जीत'^१
(शां. १७,४) इति विहितायां संतत्याख्यायां महाशान्तौ शतवारं मणिम् अभि-
मन्स्य बध्नीयात् । सूत्रितं हि— "शतवारो अनीनशत्" इति शतवारं संतत्याम्"^२
(शां. १९,६) इति ।

शतवारो अनीनशत् यक्ष्मान् रक्षांसि तेजसा ।

आरोहन् वर्चसा सह मणिर्दुर्नामचातनः ॥ १ ॥

शतवारः । अनीनशत् । यक्ष्मान् । रक्षांसि । तेजसा ।

आरोहन् । वर्चसा । सह । मणिः^३ । दुर्नामचातनः ॥ १ ॥

शतवारः शतं वारा^४ मूलानि शूका वा यस्य स शतवारः । यद्वा शत-
संख्याकान् रोगान् निवारयतीति शतवारः 'शतवारेण वारये' (६) इति उत्तरत्र
शतसंख्याकरोगवारणश्रवणाद् ओषधिविशेषः । तदात्मको मणिः यक्ष्मान् रोगान्
तेजसा स्वमहिम्ना अनीनशत् भृशं नाशयतु । नशोश्छान्दसे लुङि षड्
रूपम् । तथा तेजसा रक्षांसि अपि अनीनशत् । कदेत्युच्यते—आरोहन् इति । दुर्नामचातनः ।
दुर्नामा त्वग्दोषः । त्वग्दोषाणां चातयिता नाशयिता मणिः वर्चसा दीप्त्या सह
सहितः सन् आरोहन् पुरुषस्य भुजादिप्रदेशम् अधितिष्ठन् । अनीनशत् इति संबन्धः ।

शृङ्गाभ्यां रक्षो नुदते मूलैर्नायातुधान्यः ।

मध्येन यक्ष्मं बाधते नैर्नापाप्मार्तिं तत्रति ॥ २ ॥

१. यः । ऋण्यवः P, P^१, J.

२. देवऽऽहताः P^१, J.

३. वृद्धतेऽर्थः P; वृद्धतेऽर्थः

P^२; वृद्धतेऽर्थः > वृद्धतेऽर्थः J.

४. वैत. संफ.

५. नास्ति S' (इ. टि ७).

६. 'कद्वेष्व S'.

७. तादृशो वृद्धते वृद्धतिरे (इ. टि ५).

८. नास्ति Bol.

९. लुङि

दुर्नामचातन A, B^१; मणि दु^० C, D, K, K^२, R, S^३, C_१; मणि^० > मणि^० Dc; मणि दुर्नामचातनम्

पे २, २७, १.

१०. मणिम् P, P^१, J.

११. वारावासा S'.

१२. तत्रति RW.

शृङ्गाभ्याम् । रक्षः । नुदते । मूलेन । यातुऽधान्यः ।

मध्येन । यक्ष्मम् । बाधते । न । एनम् । पाप्मा । अति । तत्रति ॥ २ ॥

अयं शतवारः शृङ्गाभ्याम् शृङ्गावद् अवस्थिताभ्याम् अग्रभागाभ्यां रक्षः राक्षसजातिं राक्षसान् अन्तरिक्षस्थान् नुदते अपसारयति । मूलेन अधःप्रदेशेन यातुधान्यः यातुधानीर्नुदते । मध्येन काण्डेन यक्ष्मम् सकलं रोगं बाधते । एनं सर्वस्य बाधकं शतवारमणिं पाप्मा क्षपी पापं वा न अति तत्रति नातिक्रामति । यद्वा एनं प्रकृतम् उक्तविधमणिविशिष्टं पाप्मा पापं बाधकं नाति तत्रति । नृ ष्वनसंतरणयोः । श्लुः शब्धेति विकरणद्वयम् ।

ये यक्ष्मासो अर्भका महान्तो ये च शब्दिनः ।

'सर्वी दुर्णामहा' मणिः शतवारो अनीनशत् ॥ ३ ॥

ये । यक्ष्मासः । अर्भकाः । महान्तः । ये । च । शब्दिनः ।

सर्वान् । दुर्णामऽहा । मणिः । शतऽवारः । अनीनशत् ॥ ३ ॥

ये प्रसिद्धा अर्भकाः अप्ररूढा उत्पन्नमात्रा यक्ष्मासः यक्ष्मा रोगाः सन्ति ये च महान्तः अभिवृद्धा यक्ष्माः ये च शब्दिनः शब्दवन्तः एते दुश्चिकित्सा इति शब्धमानाः शब्दवन्तो वा तान् सर्वान् उक्तलक्षणान् रोगान् दुर्णामहा दुर्णामाख्यस्य रोगस्य हन्ता शतवारो मणिः अनीनशत् शृशं नाशयतु ।

शतं वीरानजनयच्छतं यक्ष्मानपावपत् ।

दुर्णाम्नः 'सर्वान् हत्वाव' रक्षांसि धूनुते ॥ ४ ॥

शतम् । वीरान् । अजनयत् । शतम् । यक्ष्मान् । अप । अवपत् ।

दुःऽनामः । सर्वान् । हत्वा । अव । रक्षांसि । धुनुते ॥ ४ ॥

अयं धार्यमाणो मणिः शतम् शतसंख्याकान् वीरान् विविधम् ईरयन्ति अपनुवन्तीति वीराः पुत्राः । तान् अजनयत् जनयतु उत्पादयतु प्रयच्छतु । “ शतवारो

१. वै. १,७८ k. d. २. सप्रसिद्धः पै २,२७,३. ३. सर्वान्दुर्णां RW. ४. अर्भकाः P. ५. वीरा अज B^h, C, WM.; वीरा अज > वीरानज Dc; वीरान् अं C₅; नयच्छतं B^h, C, Dc; नयच्छतं R; वीरान् अजनय RW.; वीरान्जनय पै २,२७,४. ६. वीरान्-हत्वा वै. ७. धूनुते R, C₅; अजनीय पै. ८. वीरान् P^h; वीराः P, J. ९. अजनयत् P, J.

अनीनशब्द' इति शतवारं संतत्याम्" (शांक १९,६) इति सूत्राद् वीरजनकत्वम् । तथायं' शतम् शतसंख्याकाद् यस्मान् व्याधीन् अपावपत् । अपपूर्वो वपिर्नाशार्थः । अपवपतु नाशयतु । त्वन्दोषभेदा येये सन्ति श्वित्रदद्रूपामादिकास्तान् सर्वान् दुर्नात्रो हत्वा नाशयित्वा रक्षसि अव भूते अव निरुद्धम् अपुनरुद्धत्वं नाशयति ।

हिरण्यशृङ्ग ऋषभः शतवारो अयं मणिः ।

दुर्णाम्नः सर्वास्तृद्वाव रक्षांस्यक्रमीत् ॥ ५ ॥

हिरण्यशृङ्गः । ऋषभः । शतवारः । अयम् । मणिः ।

दुःऽनाम्नः । सर्वांन् । तृद्वा' । अव । रक्षांसि । अक्रमीत् ॥ ५ ॥

हिरण्यशृङ्गः यस्याग्रं हिरण्यशब्द अवभासते स हिरण्यशृङ्गः । शतवारस्या-
ग्रम् एवं भवति । ऋषभः ओषधीनां श्रेष्ठः शतवारः एतन्नामा अयं मणिः मणिविशेषः
सर्वान् दुर्नात्रः त्वन्नोगभेदान् सर्वांन् तृद्वा' हिसित्वा रक्षसि राक्षसान् अवाक्रीत्
न्यकार्षीत् आक्रामतु ।

शतमहं दुर्णाम्नीनां गन्धर्वाप्सरसां शतम् ।

'शतं शश्वन्वतीनां शतवारेण वारये ॥ ६ ॥

शतम् । अहम् । दुःऽनाम्नीनाम् । गन्धर्वऽअप्सरसाम् । शतम् ।

शतम् । शश्वन्वतीनाम् । शतवारेण । वारये ॥ ६ ॥

अहं दुर्नाम्नीनाम् दुर्नाम्नीरोगभेदानां^{१०} श्वित्रदद्रूपामादीनां^{११} व्याधीनां शतम् । व्या-
ध्यपेक्षया दुर्नाम्नीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' (पा ४,१,२८)
इति ङीप् । शतवारेण वारये इति संबन्धः । एवं गन्धर्वाप्सरसाम् गन्धर्वा अप्सरसश्च
अन्तरिक्षसंचारिणो देवयोनयो मनुष्यान् बल्यर्थं गृह्णन्ति । अप्सरस इति
नियतं बहवः स्त्रीलिङ्गभिधेयाश्च । तेषां शतं वारये निवारयामि । तथा शश्वन्वती-
नाम् । मुहुर्मुहुः पीडार्थम् आगन्त्यो ग्रहापस्माराद्या व्याधयः शश्वन्वत्यः । द्वा-
रस्य नकारादेशः । तासां शतं शतवारेण वारये । यतोऽयं शतवाराहः अतः
शतस्य वारकत्वं युक्तम् इति भावः ।

इति पञ्चमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

१. तथायः S'. २. शतवारो C, WM.; शतवारो K, K^m, V, WM.; शतवारो
V, WM.; शतवारो > शतवारो Dc. ३. 'स्तृद्वा' शंपा. ४. तृद्वा शंपा.
५. तन्नोग' S'. ६. तृद्वा S'. ७. निरुद्धिः S'. ८. गन्धर्वा' A, B^m, C, D, R.
९. शतं च शश्वन्वतीनां RW. पै. ३, २७, ५; पैप १, ३०९२ j अपि द्र. १०. दुर्नाम्नीरोगभेदानां S'.
११. 'मादीनां शतम् S'.

‘इदं वर्चः’ इति चतुर्थं सूक्तम् ।’

इदं वर्चो^१ अग्निना दत्तमागन्^२ भर्गो^३ यशः^४ सह^५ ओजो^६ वयो बलम्^७ ।
त्रयस्त्रिंशद् यानि च वीर्याणि^८ तान्यग्निः प्र ददातु मे ॥ १ ॥

इदम् । वर्चः । अग्निना । दत्तम् । आ । अगन् । भर्गः । यशः । सहः । ओजः । वयः ।
बलम्^७ । त्रयःऽत्रिंशत् । यानि । च । वीर्याणि । तानि । अग्निः । प्र । ददातु । मे ॥ १ ॥

अग्निना देवेन दत्तम् इदं वर्चः दीप्तिः आगन् आगच्छतु । इदम् इदानीम् इति वां
व्याख्येयम् । एवं भर्गः भर्जकं तेजः यशः कीर्तिः सहः पराभिभावुकं तेजः ओजः
ओजो “नामाष्टमो धातुः” धनुरानमनादिसामर्थ्यम् वयः । नित्ययौवनम् अत्राभिमतम् ।
बलम् परैरनभिभाष्यं सामर्थ्यम् । आगच्छति प्रत्येकम् अभिसंबध्यते । किं च
यानि त्रयस्त्रिंशत् त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानि प्रतिनियतानि वीर्याणि सन्ति तानि मे मह्यम्
अग्निः प्र ददातु प्रयच्छतु ।

वर्च आ धेहि मे तन्वां^९ सह^५ ओजो^६ वयो बलम्^७ ।

इन्द्रियाय^{१०} त्वा कर्मणे^{११} वीर्याय^{१२} प्रति^{१३} गृह्णामि^{१४} शतशारदाय ॥ २ ॥

वर्चः । आ । धेहि । मे । तन्वा^९म्^{१०} । सहः । ओजः । वयः । बलम्^७ ।
इन्द्रियाय^{१०} । त्वा । कर्मणे । वीर्याय^{१२} । प्रति^{१३} । गृह्णामि^{१४} । शतशारदाय ॥ २ ॥

हे अग्ने मे मम तन्वाम् शरीरे वर्चः त्वदीयं शत्रूणाम् आवर्जकं तेजः आ धेहि
विधेहि । सहओजोवयोबलानि व्याख्यातानि । अत्रापि आ धेहीति प्रत्येकम् अभि-
संबध्यते । वर्चः प्रभृतीनि अग्नेरसाधारणानि । तानि मम शरीरे स्थापयेति आशास्ते ।
इन्द्रियाय । ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च इन्द्रियशब्देन विवक्ष्यन्ते । इन्द्रियाणां
दाढ्याय हे प्रतिगृह्यमाण पदार्थं त्वा त्वां प्रति गृह्णामि स्वीकरोमि । न केवलम् इन्द्रिय-
सामर्थ्याय किंतु कर्मणे अग्निहोत्रादिलक्षणकर्मसिद्धयर्थम् । तथा वीर्याय वीरस्य
कर्म वीर्यं शत्रुजयादि तत्सिद्धयर्थम् । एवं शतशारदाय शतसंबत्सरजीवनाय ।

१. अस्य सूक्तस्य ‘त्वादीं वस्त्रक्षये’ (शां १७, ५) इति विहितायां महाशान्तौ त्रिवृन्म-
णिवन्धने विनियोगः । तदुक्तं शांत्तिकल्पे — “इदं वर्चः’ इति त्रिवृत्तं स्वाष्ट्याम्” (शां १९, ७) इति । इत्येवंरूपोऽवश्यंभाव्योऽपि पाठो नोपलभ्यते S^१. २. राघो आश्रौ ६, १२, २.
३. “मागात् तैत्रा २, ५, ७, १ आश्रौ.; “मागान् मे २, २, ४. ४. मंहि राघः मे. ५. वर्चो
बलम् A, B^१, C, D, R, S^२, C_८, W, M.; वर्चो बलम् > वयो बलम् Dc; बलं च तैत्रा. आश्रौ.;
बलं वर्चं मे. ६. बलम् P, J. ७. नामो धातुः S^१. ८. तन्वं^९ B^१, D, K, K^२, V,
Dc, RW.; तन्वं^९ A, C, R, C_८. ९. वर्चो बलम् A, C, D, R, S^२, C_८; वर्चो बलम् > वयो
बलम् Dc. १०. तन्वं^९ P, P^२, J. ११. बलम् P^२.

द्विरप्यादिके प्रतिगृहीते सति तेन शरीरपोषणादिद्वारा 'इन्द्रियाणां दास्यसंभवाद्' एवम् आह ।

ऊर्जे त्वा बलाय त्वाजसे सहसे त्वा ।

अभिभूयाय त्वा राष्ट्रभृत्याय पर्युहामि शतशारदाय ॥ ३ ॥

ऊर्जे । त्वा । बलाय । त्वा । ओजसे । सहसे । त्वा ।

अभिभूयाय । त्वा । राष्ट्रभृत्याय । परि । ऊहामि । शतशारदाय ॥ ३ ॥

हे प्रतिग्रहविषयभूत पदार्थ त्वा त्वाम् ऊर्जे । ऊर्ग इति अन्ननाम । अन्नलाभाय त्वा पर्युहामि परिवहामि । प्रतिगृहामीत्यर्थः । तथा बलाय शरीरसामर्थ्याय त्वा पर्युहामि । एवम् ओजसे सहसे च त्वा पर्युहामि । अभिभूयाय अभिभूयः अभिभवन् तस्मै शत्रुजयाय प्रयोजनाय त्वा पर्युहामि । एवं राष्ट्रभृत्याय राज्यभरणप्रयोजनाय तथा शतशारदाय शतशरत्पर्यन्तजीवनाय पर्युहामि ।

'ऋतुभ्यष्ट्वार्तवेभ्यो † मात्स्यः संवत्सरेभ्यः ‡ ।

धात्रे विधात्रे समृधे भूतस्य पतये यजे' ॥ ४ ॥

ऋतुभ्यः । त्वा । आर्तवेभ्यः । मात्स्यः । सम्वत्सरेभ्यः ।

धात्रे । विधात्रे । समृधे । भूतस्य । पतये । यजे ॥ ४ ॥

हे पदार्थ त्वा त्वाम् ऋतुभ्यः प्रीष्मादिभ्यः तेषां प्रीणनाय यजे संगतं करोमि ददामि वा । एवम् आर्तवेभ्यः ऋतुसंबन्धिनीभ्यो देवताभ्यः तथा मात्स्यः मासेभ्यश्चैत्रादिरूपेभ्यो द्वादशसंख्याकेभ्यः तथा संवत्सरेभ्यः संबसन्ति एषु मासादिकालावयवा इति संबत्सराः तेभ्यः एवं धात्रे क्लष्टे एवंनामकाय देवाय तथा विधात्रे विविधस्य भूतजातस्य कर्त्रे एवं समृधे समर्धयति सृष्टानि प्राणिजातानीति समृत् तस्मै यजे । "तथा भूतस्य" उत्पन्नस्य कृत्स्नस्य पदार्थस्य पतये स्वामिने यजे ।

इति पञ्चमेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

'न तं यश्माः' इति पञ्चमं सूक्तम् । तस्य 'ऐतु देवः' इति उत्तरसूक्तस्य च पुरोहितकर्तव्ये रात्रौ राक्षः शय्यागृहप्रवेशनकर्मणि गुल्गुलुधूपं कुट्टौषधिधूपं च दद्यात् ।

'अथ पिष्टमयीं रात्रिं चतुर्मिर्दापकैः सह' (अ० ४, ३, १)

१. शरीरेपो' S'.
ऋत्स्याय (पपा. राष्ट्रभृत्याय) .

तेन सहस्रं कृण्वन्ति RW. पै १, ५४, ५.

यजुर्गर्त्विगभ्य आर्तं पै १, १०५, ४.

२. इन्द्रियासंभवाद् S'.

३. ट. RW.; वैत. शंपा. राष्ट्र-

भृत्याय ४. ऋतुभिष्ट्वार्तवेरायुषे वर्धसे त्वा । संवत्सरेभ्यः तेजस्रं

† ऋतुभ्यष्ट्वा" Dc, O; ऋतुभिष्ट्वा" अन्ये मूळोः;

‡ संवत्सराय च पै.

५. भूतस्य तथा भूतस्य S'.

इति प्रकल्प्य उक्तं परिशिष्टे — “एकस्मान्मा वा तिष्ठ” (अ २, १३, ४) इति चण्नीम्
अभिष्टापवेद । ‘न तं यक्ष्माः’, ‘ऐतु देवः’ (अ १९, ३९) इति गुग्गुलुकुष्ठधूपं दद्यात्”
(अप ४, ४, ६:७) इति ।

न तं 'यक्ष्मा अरुन्धते' नैनं 'शुपथो अश्नुते' ।

यं भेषजस्य गुल्गुलोः सुरभिर्गन्धो अश्नुते ॥ १ ॥

न । तम् । यक्ष्माः । अरुन्धते । न । एनम् । शुपथः । अश्नुते ।

यम् । भेषजस्य । गुल्गुलोः । सुरभिः । गन्धः । अश्नुते ॥ १ ॥

तं राजानं यक्ष्माः व्याधयो नारुन्धते रोधं न कुर्वन्ति न पीडयन्ति । रुचिर्
आवरणे । रौधादिकः । तथा एनं राजानं शपथः परकृतोऽभिशापो नाश्नुते न व्याप्नोति न
स्पृशति । तम् इत्युक्तं कम् इत्यत आह — यं राजानं भेषजस्य 'औषधरूपस्य गुग्गुलोः'
एतन्नामकस्य सुरभिः घ्राणसंतर्पको गन्धो अश्नुते व्याप्नोति । तम् इति पूर्वत्रान्वयः ।

विष्वञ्चस्तस्माद् यक्ष्मा मृगा अश्वा इवेरते ० ।

यद् गुल्गुलु सैन्धवं यद् वाप्यासि समुद्रियम् ॥ २ ॥

उभयोरग्रभं नामास्मा अरिष्टतातये ॥ ३ ॥

विष्वञ्चः । तस्माद् । यक्ष्माः । मृगाः । अश्वाःऽइव ० । इरते ० ।

यत् । गुल्गुलु ० । सैन्धवम् । यत् । वा । अपि । असि ० । समुद्रियम् ॥ २ ॥

उभयोः । अग्रभम् । नाम । अस्मै । अरिष्टतातये ॥ ३ ॥

तस्मात् 'यं भेषजस्य' (१) इति उक्ताद् गुल्गुलुगन्धम् आघ्रातवतः सकाशाद्
यक्ष्माः व्याधयो विष्वञ्चः विष्वगञ्चना नानादिगभिमुक्ताः सन्तः इरते वेगेन धावन्ति ।
इर गतौ । आधादिकः । इरणे दृष्टान्तः — मृगा अश्वा इव । अश्वाः आशुगामिनो
मृगा इव हरिणादय इव । अथवा मृगा इव अश्वा इव । उभयेषामपि आशु-
गमनसंभवात् । यद्वा अयम् अर्धर्धः पूर्वमन्त्रेण सह व्याख्येयः यं भेषजस्येत्यनेन एक-

१. ट. मूको.; वैतु. RW. यक्ष्मा अरुन्धते; S यक्ष्मा अरुन्धत; वैप १, ६९५० अपि इ.
२. शुपथोऽश्नुते Cs. ३. गुग्गुलोः A, B^h, C, K, V, WM. RW. ४. अश्नुते मूको.
५. अश्नुते मूको. ६. जोष S'. ७. वैतु. मंषा. ८. विष्वञ्च ० वै १९, २४, २.
९. मृगादस्यां RW. १०. यवेचको? वै. ११ गुग्गुलु A, B^h, C, V, ता.; गुग्गुलु RW.
१२. वाप्यासि A, K, K^m, Dc, Cs; वाप्यासि RW, S; वैप १, २०२०; अपि इ. १३. विष्वञ्च
इत्यारभ्य ०तातये इति वाक्य एवैव कम् A, B^h, R, RW. १४. अश्वाऽइव P, J. १५. इरते
P, P², J. १६. गुग्गुलु P, J. १७. आऽसि P, P², J.

वाक्यतासंभवात् । गुग्गुलुः^१ औषधं^२ वनं वदि सैन्धवम् सिन्धुदेशजम् । 'तत्र भवः' (पा ४,३,५३) इति अच् । यद्वापि समुद्रवम् समुद्रमवम् अति । 'समुद्राद्वा वः' (पा ४,४,११८) इति भवार्थे घः [२] । हे गुग्गुलो^३ उभवोः उभवविषयोस्तत्र स्वल्पयोः नाम अममम् युक्तमि कीर्तयामि । गृह्णतेलुंकिं च्लेतुंक् छान्दसः । 'इमहोमः' (पावा ८,२,३२) इति भत्वम् । किमर्थम् । अस्मै प्रसक्ताय प्रवर्तमानाय^४ अरिष्टनातवे अरिष्टकर्त्रे असुखकर्त्रे रोगाय द्वेष्याय वा । तत्परिहारायेत्यर्थः^५ । यद्वा अस्मै व्याधिशान्तिकामाय तदर्थम् तस्य अरिष्टनाशनायेति व्याख्येयम् । 'शिवशमरिष्टस्य करे' (पा ४,४,१४३) इति तातिल्प्रत्ययः । यद्वा अत्र स्वार्थिकस्तातिः । अरिष्टपरिहारायेत्यर्थः [३] ।

इति पञ्चमेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

'एतु देवः' इति षष्ठं सूक्तम् । अस्य रात्रीकल्पे कुष्ठधूपप्रदाने विनियोगः पूर्वसूक्तसमय उक्तः ।

एतु^६ देवस्त्रायमाणः कुष्ठो हिमवतस्परि ।

तक्मानं सर्वं नाशय^७ सर्वांश्च यातुधान्यः ॥ १ ॥

'आ । एतु^६ । देवः । त्रायमाणः । कुष्ठः । हिमऽवतः । परि ।

तक्मानम् । सर्वम् । नाशय । सर्वाः । च । यातुऽधान्यः ॥ १ ॥

देवः दिवि भवः (?) । द्युलोके उत्पत्तिर्वक्ष्यते । वीर्यातिशयैर्घोतमानो वा । कुष्ठः कुष्ठार्यौषधिविशेषो^८ हिमवतस्परि एतन्नामकात् पर्वतात् सकाशात् त्रायमाणः अस्मान् पालयमानः आ एतु आगच्छतु । एवं परोक्षाभिधानेन आगमनम् आशास्य अभ्यागतम् अभिमुखीकृत्य आह—हे कुष्ठार्यौषधिविशेष त्वं तक्मानम् क्लेशकारिणं रोगं सर्वम् योयो रोगविशेषस्तं सर्वं नाशय । किञ्चिद् औषधं कस्यचिद् रोगस्य नाशकम् अथवा कतिपयानां नाशकं भवति । इदं तु सर्वरोग-नाशकम् इति सर्वम् इत्युच्यते । किं च सर्वांश्च यातुधान्यः यातवो यातना धीयन्ते यासु ता यातुधान्यः ताः सर्वा नाशय । यावन्ति रक्षांसि सन्ति तानि सर्वाण्यपि नाशय ।

त्रीणि ते^९ कुष्ठ नामानि नद्यमारो^{१०} नद्यारिषः ।^{११} नद्यायं^{१२} पुरुषो रिषत्^{१३} ।

१. वैतु. मंपा.

२. औषधं S'.

३. गुग्गुलो S'.

४. प्रवर्तनाय S'.

५. °हारेत्यर्थः S'.

६. एतु B^h, C, R, Cs.

७. °यन् पै ७, १०, १.

८. तु. सा.;

वैतु. P, P^२, J ऐतु.

९. विशेषवा S'.

१०. ते B^h, C, D, R, S^m.

११. नद्यमारो

A, B^h, C, D, K, K^m, R, S^m, Dc, Cs; नद्यमारो RW. पै ७, १०, २; पै १, १०६३ g द्र. १२. °रिषो

R, S^m; नद्यायुषो A, B^h, C, D, नद्यायुषः । K, K^m; नद्यारिषो > नद्यायुषो Cs; नद्यारिषो >

नद्यायुषः । Dc; नद्यारिषो RW. पै.; पै १, १०६३; अपि द्र. १३. नद्यायं A, B^h, C,

K, K^m, R, S^m, Dc, Cs; नद्यायं D; न द्यायं RW. पै.; पै १, १०६३ h अपि द्र. १४. ऋषत्

R; °षत् B^h, C.

'यस्मै परिब्रवीमि' त्वा सायंप्रातरथो दिवा' ॥ २ ॥

श्रीणि । ते । कुष्ठ^१ । नामानि । नद्यऽमारः । नद्यऽरिषः । नद्य । अयम् । पुरुषः । रिषत् ।
यस्मै । परिऽब्रवीमि^२ । त्वा । सायम्ऽप्रातः । अथो इति । दिवा ॥ २ ॥

हे कुष्ठ ते श्रीणि नामानि अत्यन्तरहस्यानि । कानि तानीति तान्याह—
नद्यमारः इति एकं नाम । नद्यां भवा नद्याः । नदीशब्देन नदीस्थानि उदकानि
लक्ष्यन्ते । उदकदोषोद्भवा रोगा इत्यर्थः । यद् नद्या नदनीयाः शब्दनीयाः ।
अत्यन्तदुष्परिहरत्वेन शब्दमाना इत्यर्थः । तान् मास्यतीति नद्यमारः । तथा
नद्यरिषः । उक्तो नद्यशब्दार्थः । तान् रिष्यतीति^३ नद्यरिषः । इदं द्वितीयं नाम ।
केवलो नद्य इति तृतीयं नाम । नद्यानां मारकः स्वयमपि नद्य इत्युच्यते । तं
संबोध्य ब्रूते—हे नद्य कुष्ठाख्यौषधे तव नामग्रहणाभावे अयं व्याधितः पुरुषो
रिषत् हिंसितो भवेत् । अतः व्याधितरक्षक इति समुदितं नामेति मन्तव्यम् ।
एवं नामत्रयेण अभिधीयमानकुष्ठाख्यौषधे त्वा त्वां यस्मै रोगार्ताय पुरुषाय
परिब्रवीमि मन्त्रत्वेन तव नामानि उच्चारयामि । कस्मिन् काल इत्युच्यते—सायंप्रातः
उभयसंध्ययोः । अथो अपि च दिवा द्योतमाने । मध्याह्ने इत्यर्थः । औषधप्रयोगे
उक्तकालत्रयस्य प्राशस्त्यात् । यद्वा दिवा कृत्स्नेऽप्यहनि उभयोः संध्योश्च ।
उक्तमेवार्थं नामव्यपदेशेन आदरार्थं पुनराह—'नद्यायं पुरुषो रिषत्' इति । यद्वा
हे नद्य औषध यस्मै द्वेष्याय त्वां परिब्रवीमि अयं द्वेष्यः पुरुषो रिषत् नश्यतु
इति व्याख्येयम् ।

जीवला^४ नाम ते माता जीवन्तो नाम ते पिता । नद्यायं पुरुषो रिषत् ।

'यस्मै परिब्रवीमि' त्वा सायंप्रातरथो दिवा ॥ ३ ॥

जीवला । नाम । ते । माता । जीवन्तः । नाम । ते । पिता । नद्य । अयम् । पुरुषः । रिषत् ।
यस्मै । परिऽब्रवीमि । त्वा । सायम्ऽप्रातः । अथो इति । दिवा ॥ ३ ॥

हे कुष्ठाख्यौषधे ते तव माता जीवला नाम जीवयतीति जीवला । मत्वर्थीयो
लः । जीवयित्रीत्यर्थः । एतन्नामिका । एवं ते तव पिता जनकोऽपि जीवन्तः । जीवयतीति
जीवन्तः । वसन्त इतिषत् । एतत्संज्ञकः । यतस्तव पितरौ रोगादिपरिहारेण
जीवप्रदौ अतस्त्वमपि तादृक्काहिमोपेत इति भावः । नद्यायं पुरुष इत्यादि पूर्वषत् ।

१. यस्मै परि ब्रवीमि. A, B^h, C, D, K, K^m, Dc, Cs, R, S^m; यस्मै^५ पै. २. दिवा
नद्यायं पुरुषो रिषत् S', S, सा.; एवमुत्तरत्र. ३. कुष्ठं P; कुष्ठ > कुष्ठ J. ४. तु. सा.;
वैतु. P, P^h, J नद्य । मारः । नद्य । आयुषः । नद्य । अयम् । पुरुषः । कृषत् । यस्मै । परि । ब्रवीमि.
५. एत्र स्वरः । ६. तु. टि २. ७. जीवको RW. ८. न द्यायं RW.; वैप १, १७६३ h ४.
९. यस्मै परि ब्रवीमि A, B^h, C, D, K, K^m, R, S^m, V.

उत्तमो अस्वोर्षधीनामनुद्वात् जगतामिव व्याघ्रः शर्षदामिव । नद्यायं^१ पुरुषो रिषत् ।
यस्मै परिजग्मीमि त्वा सायमप्रातरथो दिवा ॥ ४ ॥

उत्तमः । असि । ओर्षधीनाम् । अनुद्वात् । जगताम् । व्याघ्रः । शर्षदाम् । नद्यं^१ । पुरुषः । रिषत् । यस्मै । परिजग्मीमि^२ । त्वा । सायमप्रातः । अथो इति । दिवा ॥४॥

हे कुष्ठ त्वम् ओषधीनाम् इतरास्तां व्याधिनिर्हन्त्रीणां मध्ये^३ उत्तमः उत्तम-
तमः असि । जन्मादिना उत्तमत्वम् उत्तरत्र वर्ज्यते । तत्र इत्यन्तः—अनुद्वात्
अवोसहनसमर्थः अनुद्वात् । स यथा जगताम् गच्छतां प्राणिनां मध्ये उत्तमः ।
सर्वप्राण्युपभोगसाधनत्वात् । स यथा अत्यन्तं लोकस्य उपकारकः इत्थं त्वम-
पीत्यर्थः । एवं शरीरपीडनेनापि उपकारकत्वेन उत्तमत्वम् अनुद्वाद्दृष्टान्तेन^४
अभिधाय अतिकूर्वीर्ष्वस्वेनापि उत्तमत्वं व्याघ्रदृष्टान्तेन उपपादयति—व्याघ्रः
शर्षदामिव इति । व्यादाय हन्तीति व्याघ्रः श्वापद्विशेषः । स च शर्षदाम् इतरेषां
वृक्षादीनां मध्ये यथा क्रौर्येण उत्तमः एवं त्वमपि वीर्येण उत्तम इत्यर्थः ।
नद्यायम् इत्यादि पूर्वबद्ध व्याख्येयम् ।

'त्रिः शाम्बुभ्यो' अङ्गिरेभ्यस्त्रिरादित्येभ्यस्परि^५ । त्रिर्जातो विश्वदेवेभ्यः ।
स 'कुष्ठो विश्वभेषजः' साकं सोमेन तिष्ठति^६ ।
तक्मानं सर्वं नाशय^७ सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ५ ॥

त्रिः । शाम्बुभ्यः । अङ्गिरेभ्यः । त्रिः । आदित्येभ्यः । परि । त्रिः । जातः । विश्वदेवेभ्यः ।
सः । कुष्ठः । विश्वभेषजः । साकम् । सोमेन । तिष्ठति ।
तक्मानम् । सर्वम् । नाशय । सर्वाः । च । यातुधान्यः ॥ ५ ॥

यः कुष्ठाख्यौषधिः अङ्गिरेभ्यः^{११} अङ्गिरसाम् अपत्यभूतेभ्यः शाम्बुभ्यः^{१२} एतन्नाम-
केभ्यो महर्षिभ्यः त्रिः जातः उत्पन्नः त्रयाणां लोकानाम् उपकारक निरुपाहितः । अथ
वा ब्राह्मणत्रिभ्यश्चैश्यजातित्रयात्मना त्रिर्जातः । अङ्गिरसां^{१३} भूमिस्थानत्वात् तेभ्यः^{१४}

१. न द्यायं RW. २. नद्य P,P^a,J. ३. मध्ये P,P^a. ४. परि ।
मुष्टिणि P,P^a,J. ५. मध्ये त्वम् S'. ६. इत्यन्तत्वेन S'. ७. निर्हन्त्रीण्यो RW.;
'शाम्बुभ्यो पे ७,१०,५. ८. अङ्गिरेभ्यः > अङ्गिरेभ्यः R; अङ्गिरेभ्यः A; अङ्गिरेभ्यः,
अङ्गिरेभ्यः V; अङ्गिरेभ्यः B^a,C,D,S,K^m,S^m,Dc; अङ्गिरेभ्यः RW. ९. कुष्ठ विश्वभेषज
पे. १०. तिष्ठति पे. ११. नद्याय पे. १२. तदु. मंत्रः; अङ्गिरेभ्यः S'.
१३. साङ्गुभ्यः S'. १४. स्वानत्वेभ्यः S'.

सकाशात् पृथिव्यां त्रिजात इत्युच्यते । तथा आदित्येभ्यस्परि । परीति पञ्चम्यर्थानुवादी ।
दिवि आदित्येभ्यः त्रिः जातः । त्रिर्जननप्रयोजनं पूर्ववद् द्रष्टव्यम् । एवं विश्वदेवेभ्यः
मध्यस्थानेभ्यो देवगणेभ्यः त्रि जातः । स तादृशः कुष्ठः कुष्ठाख्यौषधिविशेषो विश्वभेषजः
विश्वेषां सर्वेषां रोगाणां भेषज्यरूपः सर्वरोगशमनवीर्योपेतत्वात् । स पुरा कुत्र
तिष्ठतीत्यब्राह्—साकं सोमेन तिष्ठति इति । सोमेन सह अवस्थानाभिधानं तत्समानवीर्य-
त्वद्योतनार्थम् । अथ प्रत्यक्षीकृत्य उच्यते— तत्मानम् इति । सर्वम् नानाभेदभिन्नं
तत्मानम् रोगं नाशय तथा सर्वाश्च यातुधान्यः यातुधानीर्नाशय ।

अश्वत्थो देवसदनस्तृतीयस्यामितो दिवि ।

तत्रामृतस्य चक्षणं ततः कुष्ठो अजायत ।

'स कुष्ठो विश्वभेषजः साकं सोमेन तिष्ठतिः ।

तत्मानं सर्वं नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः' ॥ ६ ॥

अश्वत्थः । देवऽसदनः । तृतीयस्याम् । इतः । दिवि ।

तत्र । अमृतस्य । चक्षणम् । ततः । कुष्ठः^१ । अजायत ।

सः । कुष्ठः । विश्वऽभेषजः । साकम् । सोमेन । तिष्ठति ।

तत्मानम् । सर्वम् । नाशय । सर्वाः । च । यातुऽधान्यः ॥ ६ ॥

इतः अस्माद् भूलोकात् तृतीयस्यां दिवि तृतीये शुलोके देवसदनः । देवाः सीदन्ति
निवसन्ति अत्रेति देवसदनः । देवानाम् आवासस्थानभूतः अश्वत्थः यतोऽग्निरश्वात्मना
तत्रावस्थितः अतोऽश्वत्थः इति नाम 'संपन्नम् अस्थेत्यश्वत्थस्तिष्ठति'^२ । तत्र अश्वत्थे
अमृतस्य अमरणधर्मकस्य सोमस्य चक्षणम्^३ प्रकाशमं स्फुटीभावो विद्यते । अथवा
अश्वत्थशब्देन आदित्य उच्यते अमृतावस्थानश्रवणात् । 'असौ वा आदित्यो देवमधु' (छांउ
३,१,१) इति श्रुतेः । ततः अश्वत्थात् कुष्ठः कुष्ठाख्यौषधिः अजायत उत्पन्नोऽभूत् ।
स कुष्ठ इत्यादि पूर्ववद् योज्यम् ।

हिरण्ययी नौरचरद्विरण्यबन्धना दिवि ।

तत्रामृतस्य चक्षणं ततः कुष्ठो अजायत ।

'स कुष्ठो विश्वभेषजः साकं सोमेन तिष्ठतिः ।

तत्मानं सर्वं नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः' ॥ ७ ॥

१. कुष्ठाख्यो^१ S'. २. ततः कुष्ठो अं^२ A, B^h, C, D, R, S^m, C₂, W.M.; ततः कुष्ठो अं^३ >
ततः कुष्ठो अं^४ Dc. ३. नास्ति W.M.R.W. † कुष्ठ विश्वभेषज पं ७, १०, ६; ७.
‡ तिष्ठति पे. * नाशयन् पे.; एवमुत्तरत्र. ४. कुष्ठः P, J, W.M. ५. संपन्नत्वे-
श्वत्थ^५ S'. ६. न्यचक्षणं S'.

हिरण्ययीं । नौः । अचरत् । हिरण्यबन्धना । दिवि ।
 तत्र । अमृतस्य । चक्षणम् । ततः । कुष्ठः । अजायत ।
 सः । कुष्ठः । विश्वभेषजः । साकम् । सोमेन । तिष्ठति ।
 त्कमानम् । सर्वम् । नाशय । सर्वाः । च । यातुधान्यः ॥ ७ ॥

दिवि शुलोके हिरण्ययीं हिरण्यनिर्मिता तथा हिरण्यबन्धना हिरण्यमयैः शङ्कुपाशादि-
 निर्बद्धा नौः अचरत् सर्वदा चरति । अस्तु, ततः कुष्ठस्यस्यौषधस्य किम् आयातम् इति
 तत्राह — तत्रामृतस्य इति । अनेन अस्यापि अमृतत्वसाधनधर्मः सहैव उक्तो भवति ।

'यत्र नावप्रभ्रंशनं' यत्र हिमवतः शिरः ।
 तत्रामृतस्य चक्षणं ततः कुष्ठो अजायत ।
 स 'कुष्ठो विश्वभेषजः' साकं सोमेन तिष्ठति ।
 त्कमानं सर्वं नाशय सर्वाश्च यातुधान्यः ॥ ८ ॥

यत्र । 'न । अत्रऽप्रभ्रंशनम्' । यत्र । हिमवतः । शिरः ।
 तत्र । अमृतस्य । । चक्षणम् । ततः । कुष्ठः । अजायत ।
 सः । कुष्ठः । विश्वभेषजः । साकम् । सोमेन । तिष्ठति ।
 त्कमानम् । सर्वम् । नाशय । सर्वाः । च । यातुधान्यः ॥ ८ ॥

यत्र शुलोके नावप्रभ्रंशनम् तत्रस्थानां सुकृतिनाम् अवाङ्मुखप्रभ्रंशो नास्ति ।
 यत्र च हिमवतः पतन्नाम्नः पर्वतस्य शिरः । हिमवच्छिरःप्रदेश एव स्वर्गभूमिरिति
 प्रसिद्धिः । तत्रामृतस्य इत्यादि पूर्ववत् ।

यं त्वा वेद पूर्व इक्ष्वाको यं वा त्वा 'कुष्ठ क्राम्यः' ।
 'यं वा वसो' 'यमात्स्यस्तेनासि' विश्वभेषजः ॥ ९ ॥

यम् । त्वा । वेद^१ । पूर्वः । इक्ष्वाकः^२ । यम् । वा । त्वा । कुष्ठ । क्राम्यः^३ ।
 यम् । वा । वसः^४ । यम् । आत्स्यः । तेन । असि । विश्वभेषजः ॥ ९ ॥

१. यत्रनावप्रभ्रंशनं RW.; °नावः° D, पै ७, १०, ८; वैप १, ४५६ a अपि द्र. २. कुष्ठ
 विश्वभेषज पै. ३. तिष्ठति पै. ४. तु. सा.; वैतु. P, P^२, J अर्ध. प्रऽभ्रं°. ५. इक्ष्वाको
 यं K^m, R, V, Dc, Cs, WM., इक्ष्वा° > इष्वा° Sm; इक्ष्वाकोर्धं RW.; वैप ७५४ a अपि द्र.
 ६. कुष्ठक्राम्यः RW. WI.W. ७. यं वार्यसो RW.; अहि श्या व सो? पै ७, १०, ९; °वासो
 D, K, K^m, V, Cs, WM.; °वासो > °वासो Dc; वैप १, २८२६ b द्र. ८. यमात्स्यस्ते° R, Cs,
 यं मात्स्य° RW.; अ तु सा रि इच्छ स्? ते° पै.; वैप १, २५२७ b द्र. ९. वेद P, J.
 १०. इक्ष्वाकः P, P^२. ११. क्राम्यः P. १२. वासः P, P^२; वासः > वसः J.

हे कुष्टाख्यौषधे यस्माद् यं प्रसिद्धं त्वा त्वां पूर्वः पुरातन इक्ष्वाकू' राजा वेद सर्वव्याधिहन्ताऽयम् इति ज्ञातवान् । यस्माद् यं वा यं च त्वा त्वाम् हे कुष्ठ काम्यः कामपुत्रो वेद सर्वौषधिरूप इति ज्ञातवान् । यस्माद् यं यमास्यः' यमस्य आस्यमिव आस्यं यस्य स तादृशो वसः एतन्नामा देवो वेद । तेन कारणेन त्वं विश्वमेषजोऽसि विश्वव्याधिनिर्मोचको भवसि सकलभेषजात्मको वासि ।

शीर्षशोकं' तृतीयकं' सदन्दिर्यश्च' हायनः ।

तक्मानं' विश्वधावीर्याधराश्चं परा सुव ॥ १० ॥

शीर्षऽशोकम्' । तृतीयकम्' । सदम्ऽदिः । यः । च । हायनः ।

तक्मानम् । विश्वधाऽवीर्यं । अधराश्चम् । । परा । सुव ॥ १० ॥

हे कुष्ठ तृतीयकम् भूलोकापेक्षया तृतीयं लोकं' द्युसङ्घकं तव शीर्ष' शिर आहुः । द्युलोके प्रथमम् उत्पन्नत्वाद् भूमिष्ठस्यापि तृतीयलोकपर्यन्तव्याप्तेश्च । यश्च हायनः कालस्तवावस्थानावलम्बनः । स कीदृशः । सदन्दिः । सदम् इत्यव्ययं सदेत्यस्यार्थे । सदा रोगाणां खण्डयिता । तादृक्महिमोपेतस्त्वं विश्वधावीर्यम्' व्याप्तसामर्थ्यं' तक्मानम् रोगम् अधराश्चम् अवागञ्चनं यथा भवति तथा परा सुव निकृष्टं प्रेरय । नाशयेत्यर्थः ।

इति पञ्चमेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ।

'यन्मे छिद्रम्' इति सप्तमं सूक्तम् । तस्य 'पवित्रनाशनिमित्तप्रायश्चित्ते आज्यहोमे विनियोगः । तद् उक्तं परिशिष्टे समुच्चयप्रायश्चित्तप्रकरणे—

“अथ †पवित्रे प्रणश्यति† कर्ममध्यात् प्रमादतः ।

अन्यच्छिद्रवानुमन्त्रयेत्‡ कर्मशेषम् उपक्रमेत् ॥

× × × 'यन्मे छिद्रम्' (अ १९, ४०, १), 'पुनर्मैत्विन्द्रियम्' (अ ७, ९९), 'मा न आपो मेधाम्' (अ १९, ४०, २), 'मा नो मेधाम्' (अ १९, ४०, ३), 'मा' नः पीपरदश्विनाळ' (अ १९, ४०, ४) इति संनतिभिराज्यं जुहुयाद् व्याहृतिभिश्च गां च कर्त्रे दद्यात् सा तत्र प्रायश्चित्तिः” (अप ३७, ४, १; २) इति ।

तथा उपयामस्य हस्तात् पतने आज्यहोमे अस्य विनियोगः । तद् उक्तम्—“अथ यस्योपयामो *त्रा पतेद्धस्ता २* स 'यन्मे उपयामः' (अप ३७, १४, २) इत्यादधीत” इत्युपक्रम्य परिशिष्टे— “'यन्मे छिद्रम्', 'यदस्मृति' (अ ७, १११) इति जुहुयात्” (अप ३७, १४, १; ४) इति ।

१. वैतु. मंषा. २. तु. PW. RW. प्र.वृ.; वैतु. शंषा. शीर्षलोकं; शीर्षालोकं पै ७, १०, १०.

३. तु. P^२, WM. RW.; वैतु. शंषा. तृतीयकं. ४. सद्दी° A, B^२; सद्दी° R, S^२, C^२.

५. विश्वधा° A, C, D, S^२, WM. ६. तृतीयकम् शंषा. ७. व्याप्तं S'. ८. नास्ति

S', स्थानं तु दशानां वर्णानां रिक्तम्. † पवित्रं (वैतु) प्रणश्येत BN. ‡ तु

नास्ति BN. * पीपरिद° शंषा; पिपरिद° BN. * °डवपते° BN.

यन्मे छिद्रं मनसो यच्च वाचः सरस्वती' मन्युमन्तं' जगाम' ।
विश्वैस्ताद् देवैः सह संविदानः सं दधातु' बृहस्पतिः ॥ १ ॥

यत् । मे । छिद्रम् । मनसः । यत् । च । वाचः । सरस्वती' । मन्युमन्तम् । जगाम' ।
विश्वैः । तत् । देवैः । सह । समऽविदानः । सम् । दधातु । बृहस्पतिः ॥ १ ॥

मे मम मनसः यद्ब्रह्मदानध्यानादिलक्षणस्य मनोव्यापारस्य यच्छिद्रम् यद्वे-
दोऽस्ति तथा वाचः' मन्त्रादिविषयाया यत् छिद्रम् अस्ति । तत् सं दधात्विति
उत्तरत्र संबन्धः । या च मम सरस्वती सरणवती चाग् मन्युमन्तम् अस्मद्विषय-
क्रोधोपेतं द्वेष्यं जगाम अगच्छद् इति यत् । यद्वा मन्युमन्तम् मन्युः क्रोधो
मानसिको धर्मः तद्वन्तम् । मां विहायेति शेषः । अन्यत्र जगाम गतेति । तस्माद्
मनसो वाचश्च छिद्रम् अवश्यं संधातव्यम् इत्यर्थः । तत् उक्तलक्षणं सर्वं छिद्रं
बृहस्पतिः बृहतो मन्त्रसमूहस्य वेदस्य पतिः पालयिता अभिमानी पतन्नामको
देवः विश्वैः इतरैरिन्द्राद्यैः देवैः सह संविदानः ऐकमत्यं प्राप्तः सन् सं दधातु संधानं
करोतु । केवलं बृहस्पतिना छिद्रसंधाने क्रियमाणे इतरेषां देवानाम् अनानुकूल्ये^६
सति संधानस्य अघटनात् तैः सहितस्य ऐकमत्यम् आशास्यते^१ ।

मा 'न आपो' मेधां मा ब्रह्म प्र मथिष्टन'^२ ।

'सुष्यदा यूयं स्यन्दध्वमुपहृतोऽहं'^३ सुमेधा वर्चस्वी ॥ २ ॥

मा । नः । आपः'^४ । मेधाम् । मा । ब्रह्म । प्र । मथिष्टन'^५ ।

सुऽस्यदाः'^६ । यूयम् । स्यन्दध्वम्'^७ । उपहृतः । अहम् । सुऽमेधाः'^८ । वर्चस्वी ॥२॥

हे आपो देवताः यूयं नः अस्माकं मेधाम् । अधीतस्य वेदादेर्धारयित्री
बुद्धिर्मेधा । तां मा प्र मथिष्ट^५ प्रमथनं भ्रंशं मा कुरुत । तथा नः ब्रह्म । ब्रह्म वेदः ।
अधीतं वेदं मा प्र मथिष्ट^६ । किं च मम संबन्धि यद्यत् कर्म शुष्यत्^७ शोषं

१. 'स्वतीं A,C,D,K^m,S^m,V,Dc,WM.; हरस्वन्तं RW. २. मन्युवित्तं पै १९,
३८,६. ३. जगाम A,B^h,D;K,K^m,R,V,Cs; जगाम > जगाम Dc. ४. ददातु पै.
५. 'स्तीम् P,P^a,J. ६. जगाम P,P^a,J. ७. वचः S'. ८. समाधां S'.
९. अननुं S'. १०. आभिशायीस्यते S'. ११. तु. RW. सा.; वैतु. शंपा. नु आपो
(पपा. आपः). १२. मथिष्ट नः A,B^h,V,S, सा. १३. शुष्यदायुर्यस्यनदध्वं S; सुष्यदा'
A,B^h,D,K,K^m,R,S^m,Dc,Cs, सा.; शुष्यदा' RW.; 'स्यन्नध्वं' A,B^h,C; 'स्यन्नध्वं' R,S^m;
'स्यन्नध्वं' D,Cs; 'स्यन्नध्वं' > 'स्यन्नध्वं' Dc; 'स्यन्नध्वं' O; 'हृत्वा अहं RW. १४. 'स्तु
P,P^a,J. १५. सुष्यदा P,P^a,J. १६. स्यन्नध्वम् P,P^a,J. १७. 'धां P,P^a,J.
१८. वैतु. शंपा; मथिष्टा S'. १९. मथिष्ट S'. २०. वैतु. शंपा.; शुष्यत् S'.

प्राप्नोति तत्तद् अभिलक्ष्य यूयम् आ' स्यन्दध्वम् सर्वतः प्रवहत । आर्द्रं कुरुतेत्यर्थः । उपहृतः युष्माभिरनुज्ञातः अनुगृहीतः अहं सुमेधाः । भूयासम् इति शेषः । मेधां मा प्र मधिष्टेति प्रार्थितत्वात् सुमेधा भूयासम् इति आशास्यते । ब्रह्मणो वेदस्य प्रमथनाभावस्यापि प्रार्थनाद् वर्चस्वी ब्राह्मणे वर्चसा युक्तो भूयासम् इति प्रार्थ्यते ।

मा नो मेधां मा नो दीक्षां मा नो हिंसिष्टम्^१ यत् तपः ।

शिवा नः^२ शं सन्त्वायुषे शिवा^३ भवन्तु मातरः^४ ॥ ३ ॥

मा । नः । मेधाम् । मा । नः । दीक्षाम् । मा । नः । हिंसिष्टम्^१ । यत् । तपः ।
शिवाः^२ । नः । शम् । सन्तु^३ । आयुषे । शिवाः^३ । भवन्तु । मातरः^४ ॥ ३ ॥

अत्र हिंसिष्टम् इति द्विवचनाद् द्यावापृथिव्यौ संबोध्ने । उत्तरमन्त्रेऽपि अश्विनोः संबुद्धिः । तयोश्च द्यावापृथिव्यात्मकता मता । हे द्यावापृथिव्यौ नो मेधाम् अधीतधारणबुद्धिं मा हिंसिष्टम् मा नाशयतम् । तथा नो दीक्षाम् नवनीताभ्यङ्गमुष्टीकरणवाग्यमनदण्डमेखलादिधारणसाध्यां च मा हिंसिष्टम् । एवं नः अस्माकं यत् तपः पयोव्रतादिरूपं क्लेशसहनात्मकं तपोऽस्ति तद् मा हिंसिष्टम् । तथा आपो देव्यः शिवाः मङ्गलाः सुखकारिण्यः सत्यः नः अस्माकम् आयुषे आयुरभिवृद्धये शंसन्तु^५ साधीयान् अयम् इति स्तुवन्तु । तथा मातरः मातृवद्धितकारिण्यो जगन्निर्मात्र्यो वा आपः शिवा भवन्तु ।

'या नः' पीपरदश्विना^६ ज्योतिष्मती^७ तमस्तिरः^८ । तामस्मे^९ रासतामिषम्^{१०} । ४
या^{११} । नः । पीपरत्^६ । अश्विना^७ । ज्योतिष्मती । तमः । तिरः । ताम् । "अस्मे इति"^९ ।
रासताम्^{१०} । इषम्^{११} ॥ ४ ॥

१. वैतु. मंगा. २. हिंसिष्ट RW. ३. संस्वन्तु आयुषे^० A, B^h, D, K, K^m, R, S^m, V, Dc, Cs, WM.; सस्वन्त आयुषे^० C; सन्त्वायुषे^० RW.; शंसन्त्वायुषे^० S; सर्वा आयुष आपो पै २०, ५७, ४. ४. हिंसिष्टम् J. ५. शिवा P, J, WM.; शिवा > शिवाः P^१, WM. ६. समुऽस्वन्तः P, P^१, J, WM. ७. शिवा L. ८. सन्तु S^१; वैतु. मंगा. ९. मा नः A, D, K, K^m, R, Dc, B^h, S^m, V, Cs, WM.; मा नः C, S. १०. पिपरिदश्विना A, D, K, K^m, R, Dc, B^h; पिपरिदश्विना S^m; पीपरदश्विना V, ऋ १, ४६, ६; पीपरिदश्विना RW.; पिपरिदश्विना C; पीपरदश्विना S. ११. ज्योतिष्मती Cs; ज्योतिष्मती C, S. १२. तमस्तिरः C, S. १३. तामस्मै A, D, K, K^m, R, Dc, S^m, V, Cs, WM.; तामस्मै C, पै १२, ६, १४ (मूको). १४. रासतामिषम् A, D, K, K^m, Dc, B^h, V, WM; रासतामिषम् R, S^m; रासतामिषम् > रासतामिषम् Cs; रासतामिषम् C; रासतामिषम् RW.; रासतामिषम् S; रासतामिषम् ऋ. पै. १५. मा मूको. १६. पिपरिद मूको. १७. अश्विना मूको. १८. अस्मै मूको. १९. रासताम् P; रासताम् P^१, J. २०. इषम् मूको.

हे अभिना' अभिनौ नः अस्मान् तमः सर्वस्यावरकं सर्वव्यवहारप्रतिबन्ध-
कोऽन्धकारः मा' पीपरत् पारं मा गमयतु । किं तु ज्योतिष्मती सकलव्यवहारा-
नुकूलप्रकाशोपेता रात्रिः तमः तिरः तिरस्करोतु । ताम् तादृशीम् इषम् सर्वैरिष्यमाणां
ताम् उक्तलक्षणां रात्रिम् अस्मे अस्माकं रासायाम्' प्रयच्छतम् । यद्वा इदृशब्देन
सर्वैरिष्यमाणम् अन्नम् अभिधीयते । सैव ज्योतिष्मती प्रकाशवती अन्नवतो लोके
प्रकाशदर्शनात् । यद्वा तमो नाम दारिद्र्यम् । तिरः सर्वस्य तिरोधायकम् । तमः
मा पीपरत् ज्योतिष्मत्येव इदं पीपरत् । तां तादृशीम् इषं रासायाम् इति व्याख्ये-
यम् । शाखान्तरे तु 'या नः पीपरत्' (ऋ १,४६,६) इति आह्वयते ।

इति पञ्चमेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ।

'भद्रमिच्छन्तः' इत्येतद् अष्टमं सूक्तम् एकवचम् । तत्पाठस्तु—

'भद्रमिच्छन्तु ऋषयः स्वर्विदस्तपो दीक्षामुपनिषेदुरग्रे' ।

ततो राष्ट्रं बलमोजश्च जातं तदस्मै देवा उपसंनमन्तु ॥ १ ॥

भद्रम् । इच्छन्तः । ऋषयः । स्वःऽविदः । तपः । दीक्षाम् । उपऽनिसेदुः । अग्रे ।
ततः । राष्ट्रम् । बलम् । ओजः । च । जातम् । तत् । अस्मै । देवाः । उपऽसंनमन्तु ॥ १ ॥

अग्रे सृष्ट्यादौ पूर्वम् ऋषयः अतीन्द्रियार्थद्रष्टारः । 'ऋषिदर्शनात् । स्तोमान्
ददर्शेत्यौपमन्यवः' इति निरुक्तम् (२,११) । ते भद्रम् कल्याणं क्षेमम् इच्छन्तः
स्वर्विदः स्वर्गं लभमानाः तत्साधनत्वेन तपः पयोव्रतादिलक्षणं दीक्षाम् नवनीता-
भ्यङ्गमुष्टीकरणवाग्यमनदण्डमेखलादिधारणसाध्यां च उपनिषेदुः प्राप्ताः । ततः
तत्सामर्थ्याद् राष्ट्रम् राज्यं बलम् सामर्थ्यम् ओजश्च जातम् निष्पन्नम् । तत् राष्ट्रादिकं
देवा अस्मै पुरुषाय उपसंनमन्तु संयोजयन्तु ।

इति पञ्चमेऽनुवाके अष्टमं सूक्तम् ।

'ब्रह्म होता' इति नवमं सूक्तम् ।

ब्रह्म होता ब्रह्म यज्ञा ब्रह्मणा 'स्वरवो मिताः' ।

अध्वर्युर्ब्रह्मणो जातो ब्रह्मणोऽन्तर्हितं हविः ॥ १ ॥

१. वैतु. मंपा. २. भद्रं पश्यन्त उप सेदुरग्रे तपो दीक्षामृषयः सुर्विदः तै ५,७,४,३.
† दीक्षामुप° B^h. ३. अग्रे तै. ४. उपसंन° A, B^h, R, V, Cs; अभि सं नमन्तु तै.
५. यज्ञो RW. ६. स्वरवामिता A, B^h, D, R, S^m; स्वरवामिता C; स्वरवामिता K, K^m, V, Dc;
स्वरवामिता Cs; स्वरवामिता S, सा. ७. अध्वर्युर्ब्रह्मणो A, B^h, C, R, S^m, Cs. ८. °हितं
A, B^h, C, D, K, K^m, R, S^m, V, Dc, Cs.

ब्रह्म । होता । ब्रह्म । यज्ञाः । ब्रह्मणा । 'स्वरवः । मिताः' ।
अध्वर्युः । ब्रह्मणः । जातः । ब्रह्मणः । अन्तःऽहितम् । हविः ॥ १ ॥

ब्रह्म जगदुपादानकारणं तस्वम् । तदेव यज्ञाङ्गभूतहौत्रकर्तृत्वोपाधिना^१ होता इत्युच्यते । कृत्स्नस्य कार्यकारणप्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वात् 'ब्रह्मवेदं सर्वम्' (मुंउ २,२,११), 'तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' (तैआ ८,६) इति स्वसृष्टसकलपदार्थानुप्रवेशश्रुतेः । 'त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी' (श्वेउ ४,३) इति श्रुतेर्ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कस्यचिदभावाद् ब्रह्मणो होत्रादिरूपत्वम् । तथा यज्ञाः ज्योतिष्टोमादयोऽपि ब्रह्म एव । 'तस्माद् ऋचः साम यजूषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च' (मुंउ २,१,६) इति मुण्डकश्रुतेः ब्रह्मैव यज्ञा इत्युच्यन्ते । एवं ब्रह्मणा एव स्वरगामिता^२ स्वराणां कुष्ठादीनां^३ सप्तानाम् उदात्तादीनां च चतुर्णां गामिता यज्ञानुप्रवेष्टृता^४ । उद्गातृत्वादिभाव इत्यर्थः । यद्वा स्वर्गं गन्तृता । ज्योतिष्टोमाद्यनुष्ठातृभ्य इति शेषः । अध्वर्युः अपि ब्रह्मणः एव जातः उत्पन्नः । प्रागुक्तनीत्या ब्रह्मणः सकाशाद् उत्पत्तिरवगन्तव्या । तथा हविः यज्ञसाधनभूतं चरुपुरोडाशाज्यसोमादिलक्षणं ब्रह्मणि^५ अन्तर्हितम् इन्द्राद्युद्देशेन दत्तमपि 'ब्रह्मण्येवावतिष्ठते । 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः' (भगी ४,२४) इत्यादिस्मृतेः । 'ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचः । ब्रह्म यज्ञानां हविषाम् आज्यस्य' (तैआ ३,७,११,१) इति मन्त्रवर्णाद् ब्रह्मणि हविषाम् अवस्थानम् । अथवा अत्र ब्रह्मशब्देन 'अथर्वाङ्गिरोविदं ब्रह्माणम्' (गोत्रा १, २,२४) इति श्रुतेः ब्रह्माख्यं ऋत्विग्ं वाभिमतः । तस्य सर्वानुष्ठातृत्वात् होत्रादिरूपत्वेन स्तुतिः ।

'ब्रह्म स्रुचो' घृतवतीर्ब्रह्मणा^६ वेदिरुद्धिता^७ ।

ब्रह्म यज्ञस्य^८ 'तत्त्वं च' ऋत्विजो ये हविष्कृतः^९ । 'शमितायः स्वाहा'^{१०} ॥२॥

ब्रह्म । स्रुचः^{११} । घृतऽवतीः । ब्रह्मणा । वेदिः । उद्धिता^{१२} ।

ब्रह्म । यज्ञस्य । तत्त्वं च । ऋत्विजः । ये । हविःऽकृतः^{१३} । शमिताय । स्वाहा ॥२॥

स्रुचः होमसाधनभूता जुहूपभृदादयोऽपि ब्रह्म । ताश्च घृतवतीः घृतवत्यो होमार्थेन घृतेन पूर्णाः । ब्रह्मणा एव वेदिः हविरासादनसाधना ब्रह्मणैव उद्धृता^{१४} उद्धननखनन-

१. स्वः । अवामिता P,P^२,J. २. 'हिते P,P^२,J. ३. 'हौकर्तृपोधिना S'.
४. वैतु. मंपा. ५. कृष्टा S. ६. 'वेष्टता S'. ७. ब्रह्मण्यं वा S'. ८. एवं तु स्वरो दुष्यति. ९. ब्रह्म स्रुचो A,B^२,C,D,R,S^३,Cs,RW.; ब्रह्म स्रुचो > ब्रह्मस्रुचो Dc.
१०. घृतवती ब्रह्म B^२,R,S^३,Cs. ११. 'रुद्धिता, 'रुद्धता V; 'रुद्धता S. सा.
१२. यज्ञस्य RW. १३. तत्त्वं च । तैआ २,४,७,११; वैप १,१४०३ i द. † तत्त्वं WM. १४. हविःकृतः B^२,C; हविष्कृतः R,S^३,Cs; हविष्कृतः > हविष्कृतः Dc.
१५. शमिताय स्वाहा इति पृथक्मन्त्रः S. ‡ शमिताय, शमिताय V. १६. स्रुचः P,J. १७. उद्ऽहिता P,P^२,J. १८. हविःऽकृतः P,J.

निर्माणीः संपादिता । यज्ञस्य ज्योतिष्टोमाद्यात्मकस्य बागस्य तत्त्वम् पारमार्थिकं रूपं च
मयैव । अत्र तत्त्वं चेति विशेषितत्वाद् अत्रोकानां होत्रादीनां पारमार्थिकं रूपं ब्रह्मैव
तत्रैव परिकल्पितत्वात् कृत्स्नप्रपञ्चस्य । यथा मृदुपादानभूताः शराबादयो मृदेव
एवं ब्रह्मोपादानभूतास्तत्त्वतो ब्रह्मैवेत्यभिप्रायः । ये च हविःकृतः हविष्कर्तार ऋत्विजः
उक्तव्यतिरिक्ताः प्रतिप्रस्थात्राद्याः तेऽपि ब्रह्मैव ।

संमिताय' उक्तप्रकारेण होत्राद्यात्मना संमिताय । अमेदम् आपष्याय ब्रह्मण
इत्यर्थः । तस्मै स्वाहा स्वाहुतम् अस्तु । अथवा अयम् (मन्त्रः) उक्तब्रह्महोतेत्यादिमन्त्र-
द्वयशेषो द्रष्टव्यः ।

अंहोमुचे प्र भरे' 'मनीषामा सुत्राब्ने' सुमतिमावृणानः' ।

इममिन्द्र' प्रति ह्वयं गृभाय' सत्याः सन्तु यजमानस्य कामाः ॥ ३ ॥

अंहःऽमुचै' । प्र । भरे । मनीषाम् । आ । सुऽत्राब्ने । सुऽप्रतिम् । आऽवृणानः' ।

इमम् । इन्द्र । प्रति । ह्वयम् । गृभाय् । सत्याः । सन्तु । यजमानस्य । कामाः ॥ ३ ॥

अहम् अंहोमुचे अंहसां पापानां मोचयित्रे सुत्राग्ने^६ सुतरां चात्रे इन्द्राय । प्र भर
इति संबन्धः । सुमतिम् शोभनां स्तुतिं मयि शोभनमतिं वा इन्द्रस्य गृणानः^६ उष्वा-
रयन् कुर्वन् अहं मनीषां मनस ईशित्रीं स्तुतिं प्र भरे संपादयामि' । हे इन्द्र त्वम्
इमम् इदम् इदानीं ह्वया^६ ह्वयानि प्रति गृभाय स्वीकुरु । यजमानस्य कामाः आयुरा-
दिविषयाः सत्याः अवितथाः सन्तु भवन्तु ।

अंहोमुचै वृषभं यज्ञियानां विराजन्तं प्रथममध्वराणाम् ।

अपां नपातमश्विनां 'हुवे धियं इन्द्रियेण त' इन्द्रियं दत्तमोजः' ॥ ४ ॥

अंहःऽमुचैम् । वृषभम् । यज्ञियानाम् । विऽराजन्तम् । प्रथमम् । अध्वराणाम् ।

अपाम् । नपातम् । अश्विनां । हुवे' ११ । धियः । इन्द्रियेण । ते । इन्द्रियम् । दत्तम् । ओजः ॥

यज्ञियानाम् यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये वृषभम् श्रेष्ठम् । सर्वेषां देवानां स्वामि-
त्वाद् यज्ञेषु इन्द्रेण विना सोमादिहविःसंबन्धाभावाच्च यज्ञियेषु वृषभत्वम् । 'अमिथ
म इन्द्रश्च मे सोमश्च म इन्द्रश्च मे' (तै ४, ७, ६, १) इत्यादिषु सर्वत्र इन्द्रस्य प्रतिदेवत्वम्

१. वैतु. मंपा.; पृ १९२९ टि १५ द.

२. भरेमा तै १, ६, १२, ३ मै ४, १०, ३.

३. 'षामोषिष्टदाब्ने तै.; 'षां भूषिष्टदाब्ने मै.

४. सुमतिं मां B^h, D, K, K^m, R, S^m, V, Dc;

सुमतिं मां C; सुमतिं गृणानाः तै.; सुमतिं गृणानः S, सा.

५. इममिन्द्र RW. तै. मै.

६. सुपस्व मै.

७. 'मुचैम् P^s.

८. सा । वृणानः P, P^s, J.

९. वैतु. मंपा.

१०. संसपां S'.

११. हुवे' C, D, S^m, V; हुवे' > हुवे' Dc; हुवे जिन्द्रेण म RW.;

इन्द्रस्यमस्मिन्नर तै १, ६, १२, ३.

१२. दत्त, वृष V; वृषु' तै. सा.

१३. हुवे P^s.

अनुप्रवेशाद् 'यत् सर्वेषाम् अर्घम् इन्द्रः प्रति तस्माद् इन्द्रो देवतानां भूमिष्ठभाक्तमः' (तै ५,४,८,३) इति श्रुतेः, 'माध्यंदिनं सवनं केवलं ते' (ऋ ४,३५,७) इति मन्त्रवर्णाञ्च इन्द्रस्य यज्ञियेषु सर्वत्रानुगतेर्बृषभत्वम् । अत एव अञ्चराणाम् यज्ञानां मध्ये विराजन्तम् विशेषेण दीप्यमानं प्रथमम् मुख्यम् । अथवा अञ्चराणां प्रथमम् आदिभूतम् । तेषाम् इन्द्रार्थत्वात् । एवंमहानुभावम् इन्द्रं हुवे इति संबन्धः । अपि च अपां नपातम् उक्कानां न पातयितारं झष्टारम् । अग्नौ हुतया आहुत्या वृष्टयुत्पत्तेः, 'अमेरापः' (तैआ ८,१,१) इति श्रुतेः । अथवा अपां नसारम् । अद्भ्य ओषधयः ओषधीभ्योऽग्निर्जायत इति प्रसिद्धम् । अग्निं तथा अश्विना अश्विनौ हुवे आह्वयामि । तावश्विनौ इन्द्रियेण इन्द्रसामर्थ्येन ते तव धियम्' प्रकृष्टां बुद्धिम् इन्द्रियम् दर्शनभ्रवणादिस्तामर्थ्यम् ओजः बलं च धत्ताम्' धारयतां प्रयच्छताम् ।

इति पञ्चमेऽनुवाके नवमं सूक्तम् ।

'यत्र ब्रह्मविदः' इति दशमं सूक्तम् ।

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

अग्निर्मा तत्र नयत्वग्निर्मेधा' दधातु मे । अग्नये स्वाहा ॥ १ ॥

यत्र । ब्रह्मऽविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

अग्निः । मा । तत्र । नयतु । अग्निः । मेधाः' । दधातु । मे । अग्नये । स्वाहा ॥ १ ॥

यत्र यस्मिन् स्थाने सुकृतफलभोगाश्रये ब्रह्मविदः सगुणब्रह्मस्वरूपं जानन्तः । अथवा ब्रह्म परिवृढं कर्म तद्विदः तद्विषयज्ञानवन्तो महान्तो दीक्षया दण्डकृष्णाजिनमेखलादिधारणात्मिकया । 'दण्डेन दीक्षयति' (तु. तै ६,१,४,१), मेखल्या x दीक्षयति' (तै ६,१,३,५), 'कृष्णाजिनेन दीक्षयति' (तै ६,१,३,२) इत्यादिश्रुतेः । 'तपसा सह' पयोमतादिनियमजन्येन सह यान्ति गच्छन्ति । उपलक्षणम् एतत् । दीक्षातपआदिधर्मोपेतेन अग्निष्टोमादिकर्मणेत्यर्थः । तत्र तत् स्थानम् अग्निः देवः मा नयतु प्रापयतु गमयतु' । तदर्थम् अग्निः देव एव मे मह्यं मेधाः तद्विषयप्रज्ञा दधातु प्रयच्छतु । अग्नये स्वाहा य एवं स्वर्गं गमयति यश्च मेधां प्रयच्छति तस्मा अग्नये स्वाहा इदं हविः स्वाहुतम् अस्तु ।

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

वायुर्मा तत्र नयतु वायुः प्राणान् दधातु मे । वायवे स्वाहा ॥ २ ॥

१. वैतु. मंषा.
मेषाम् P^२.

२. 'मेधां A, K, K^m, V, Dc, WM. R. W.

३. मेषा P, J;

४. पयसोसा S'.
५. वमयतु S'.

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

वायुः । मा । तत्र । नयतु । वायुः । प्राणान् । दधातु । मे । वायवे । स्वाहा ॥ २ ॥

पूर्वार्धः पूर्ववद् व्याख्येयः । तृतीयपादे अग्निरित्यस्य स्थाने वायुः इति विशेषः । तादृशो वायुः मे मम प्राणान् दधातु मयि स्थापयतु । अत्र प्राणान् इति बहुवचनेन प्राणापानादयः पञ्च प्राणा प्राणायः । वायोः प्राणानां च बाह्याभ्यन्तरभेदमात्रेण' भेदात् । 'वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्' (ऐआ २,४,२) इति श्रुतेः वायोः प्राणस्थापनप्रार्थना युक्ता । वायवे स्वाहा इति स्पष्टम् ।

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

सूर्यो मा तत्र नयतु चक्षुः सूर्यो दधातु मे । सूर्याय स्वाहा ॥ ३ ॥

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

सूर्यः । मा । तत्र । नयतु । चक्षुः । सूर्यः । दधातु । मे । सूर्याय । स्वाहा ॥ ३ ॥

'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्' (ऐआ २,४,२) इति श्रुतेः सूर्यस्य चक्षुरानुकूल्यं युक्तम् । गतम् अन्यत् ।

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

चन्द्रो मा तत्र नयतु 'मनश्चन्द्रो दधातु मे । चन्द्राय स्वाहा ॥ ४ ॥

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

चन्द्रः । मा । तत्र । नयतु । मनः । चन्द्रः । दधातु । मे । चन्द्राय' । स्वाहा ॥ ४ ॥

चन्द्रः प्रसिद्धः । तस्य मनआह्लादकत्वाद् मनस आनुकूल्यं युक्तम् ।

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

सोमो मा तत्र नयतु पयः सोमो दधातु मे । सोमाय स्वाहा ॥ ५ ॥

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

सोमः । मा । तत्र । नयतु । पयः । सोमः । दधातु । मे । सोमाय । स्वाहा ॥ ५ ॥

सोमोऽत्र अभिषूयमाणो बह्वीरुपः परिगृह्यते 'सोमो वा ओषधीनां राजा' (तैत्रा ३,९, १७,१) इति श्रुतेः । ओषधीनां सोमस्य च रसात्मकत्वात् पयःस्थापकत्वं युक्तम् ।

१. बाह्याबाह्याभ्य° S'.

२. मन इत्यारभ्य उत्तरमन्त्रे नयतु इत्यन्तं नास्ति S'.

३. चन्द्राय D.

४. चन्द्राय P; चन्द्राय > चन्द्राय J.

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

इन्द्रो मा तत्र नयतु बलमिन्द्रो दधातु मे । इन्द्राय स्वाहा ॥ ६ ॥

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

इन्द्रः । मा । तत्र । नयतु । बलम् । इन्द्रः । दधातु । मे । इन्द्राय । स्वाहा ॥ ६ ॥

इन्द्रस्य बलरूपत्वं धृतिस्मृतिप्रसिद्धम् ।

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

आपो मा तत्र नयत्वमृतं मोषं तिष्ठतु । अम्यः स्वाहा ॥ ७ ॥

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

आपः । मा । तत्र । नयतु । अमृतम् । मा । उप । तिष्ठतु । अत्यम्यः । स्वाहा ॥७॥

‘अमृतं वा आपः’ (तैआ १, २६, ७) इति ध्रुनेः गतप्राणस्यापि उदकसंबन्धेन आप्यायनसंभवाद् अपाम् अमृतप्रदानप्रार्थना युज्यते । मा माम् अमृतम् उप तिष्ठतु प्राप्नोतु ।

यत्र ब्रह्मविदो यान्ति दीक्षया तपसा सह ।

ब्रह्मा मा तत्र नयतु ब्रह्मा ब्रह्म दधातु मे । ब्रह्मणे स्वाहा ॥ ८ ॥

यत्र । ब्रह्मविदः । यान्ति । दीक्षया । तपसा । सह ।

ब्रह्मा । मा । तत्र । नयतु । ब्रह्मा । ब्रह्म । दधातु । मे । ब्रह्मणे । स्वाहा ॥ ८ ॥

ब्रह्मा जगत्स्रष्टा हिरण्यगर्भः ब्रह्म स्वस्वरूपभूतं भ्रुताध्ययनजन्यं तेजो वा दधातु ।

इति पञ्चमेऽनुवाके दशमं सूक्तम् ।

‘आयुषोऽसि’ इति एकादशं सूक्तम् । अनेन सूक्तेन उत्तरेण च ‘नैऋती’ निऋतिगृहीतस्य (शां १७, ५) इति विहितायां नैऋत्याख्यायां महाशान्तौ आज्ञमणिम् अभिमन्थ्य बध्नीयात् । उक्तं हि शान्तिकल्पे— “‘हरिणस्य’ (अ ३, ७) इति विषाणां कौमार्याम् । ‘आयुषोऽसि प्रतरणम्’ इत्याजनं नैऋत्याम्” (शां १९, ७) इति ।

आयुषोऽसि प्रतरणं ‘विप्रं भेषजमुच्यसे’ ।

तदाजन त्वं शंताते शमापो अर्भयं कृतम् ॥ १ ॥

१. नयन्त्वं° RW. २. नैऋती S'. ३. विश्वभेषज° RW.; °मुच्यसे A,D;
°मुच्यसे > °मुच्यसे C; °मुच्यसे > °मुच्यसे R. ४. शंताति RW.; वेप १, २०७९ j, 1
अपि प्र. ५. कृतम् A, B^h, C, D, K, K^m, S^m, V, Dc, Cs; कृत WM.; कृत B^h, RW.

आयुषः । असि । प्रस्तरणम् । विप्रम् । भेषजम् । उष्यसे ।

तत् । आऽअञ्जनम् । त्वम् । शम्ऽताते । शम् । आपः । अभयम् । कृतम् ॥ १ ॥

हे आज्ञन त्वम् आयुषः प्रतरणम् शतसंघत्सरपर्यन्तमयनप्रवर्धकं^१ विप्रम् प्रीणयित् विप्रवच्युद्धं वा भेषजम् औषधम् उष्यसे सर्वैर्निदानैः । तत् तस्मात् कारणात् हे आज्ञन हे शताते शंरूपं । स्वार्थिकस्तातिलप्रत्ययः । हे उदकलक्षण आज्ञन त्वम् आपः च अश्वेयता च शम् सुखम् अभयम् भयराहित्यं च कृतम् कृणुतम् ।

यो हरिमा जायान्योऽङ्गभेदो विसर्पकः ।

सर्वे ते यक्ष्मङ्गैभ्यो बहिर्निर्हन्त्वाञ्जनम् ॥ २ ॥

यः । हरिमा । जायान्यः^२ । अङ्गभेदः । विसर्पकः ।

सर्वम् । ते । यक्ष्मम् । अङ्गैभ्यः । बहिः । निः । हन्तुः । आऽअञ्जनम् ॥ २ ॥

यो हरिमा शरीरे हरिद्वर्णकारकः^३ पाण्डुवाक्यो रोगविशेषः । स च ज्यायान्^४ अतिप्रवृद्धः दुश्चिकित्सः । तथा यः^५ अङ्गभेदः घातादिजन्यः अवयवविश्लेषरूपो रोगः । यो विसर्पकः^६ विविधं सरणशीलो व्रणविशेषः । स च प्रायेण जान्वोरघःप्रदेशे जायते । हे आज्ञनमणिघर्तः तं सर्वं यक्ष्मम् व्याधि ते तव अङ्गैभ्यः अवयवैभ्यः बहिः पृथक्कृत्य आज्ञनं निर्हन्तु नितरां नाशयतु ।

आञ्जनं पृथिव्यां जातं भद्रं पुरुषजीवनम् ॥

कृणोत्वप्रमायुकं रथजूतिमनागसम् ॥ ३ ॥

आऽअञ्जनम् । पृथिव्याम् । जातम् । भद्रम् । पुरुषऽजीवनम् ।

कृणोतु । अप्रऽमायुकम् । रथऽजूतिम् । अनागसम् ॥ ३ ॥

पृथिव्याम् भूमौ जातम् उत्पन्नं भद्रम् कल्याणं मङ्गलप्रदं पुरुषजीवनम् पुरुषाणां स्वधारकाणां जीवयित् एवंमहानुभावम् आज्ञनं माम् अप्रमायुकम् अमरणशीलं कृणोतु । तथा रथजूतिम् रथजर्धं रथवद्वेगगामिनम् । अथवा रथजवोपेतं रथवन्तं कृणोतु । अनागसम् अपापम् । सर्वत्र कृणोत्विति संबन्धः ।

१. शंताते P, P^a, J.

२. कृतम् P, P^a, J.

३. °नयनं प्र° S'.

४. शंरूपं S'.

५. विसर्पकः RW.; विशाच्यकः पै १५, ३, २.

६. बहिर्निर्हन्त्वाञ्जनं Sm; बहिर्निर्हन्त्वा°

B^b, C, R, Cs; बहिर्निर्हन्त्वाञ्जनं D; बहिर्निर्हन्त्वा° > बहिर्निर्हन्त्वा° K^m; बहिर्निर्हन्त्वा° V;

बहिर्निर्हन्त्वा° K; बहिर्निर्हन्त्वाञ्जनं > बहिर्निर्हन्त्वाञ्जनं Dc; बहिर्° पै [मूको.] ७. जाया-

न्युः P.

८. बहिः (बहिः J) । निः । अहन्तु P, P^a, J.

९. हरिद्वर्णो S'.

१०. वैतु.

मेषा,

११. पुरुषं A, B^b.

प्राणं' प्राणं त्रायस्वासो असवे मृड । निर्ऋते निर्ऋत्या नः पाशेभ्यो मुञ्च' ।४।

प्राण । प्राणम् । त्रायस्व । असो इति । असवे । मृड । निःऽऋते । निःऽऋत्याः । नः । पाशेभ्यः । मुञ्च' ॥ ४ ॥

सिन्धोर्गर्भोऽसि' विद्युतां पुष्पम्' । वार्तः प्राणः सूर्यश्चक्षुर्दिवस्पयः ॥ ५ ॥

सिन्धोः' । गर्भः । असि । विद्युताम् । पुष्पम्' । वार्तः । प्राणः । सूर्यः । चक्षुः । दिवः । पयः ।

देवाञ्जनं त्रैककुदं परिं मा पाहि विश्वतः ।

न त्वा 'तरन्त्योषधयो बाह्याः† पर्वतीया' उत ॥ ६ ॥

देवऽआञ्जनं' । त्रैककुदं । परिं । मा । पाहि । विश्वतः ।

न । त्वा । तरन्ति । ओषधयः । बाह्याः । पर्वतीयाः । उत ॥ ६ ॥

वी३दं मध्यमवासृपद्' रक्षोहामीवचातनः' ।

अमीवाः सर्वाश्चातयन्' नाशयदभिभा इतः ॥ ७ ॥

वि । इदम् । मध्यम् । अत्र । असृपत् । रक्षःऽऽह । अमीवऽचातनः ।

अमीवाः । सर्वाः । चातयन्' । नाशयत् । अभिऽभाः । इतः ॥ ७ ॥

हे प्राण प्राणरूप आञ्जन त्वं मम प्राणं त्रायस्व रक्ष यथा अकाले नापगच्छति तथा कुरु । हे असो असुररूप आञ्जन त्वम् असवे असोरर्थाय मृड^{१५} सुख्य । हे निर्ऋते निर्ऋत्यात्मक आञ्जन त्वं निर्ऋत्याः पापदेवतायाः पाशेभ्यः बन्धकेभ्यो मा^{१६} मुञ्च मोक्षय [४] । त्वं च सिन्धोः समुद्रस्य गर्भः गर्भस्थानीयः असि । एवं विद्युताम् पुष्पम् वृष्टयुक्तम् असि । हे आञ्जन त्वं वार्तः बाह्याद्यात्मकः 'प्राणः असि'^{१७} । अतः प्राणान्

१. प्राणः A, B^h, C, D, R; प्राणः > प्राणं Dc.

२. मुञ्च A; मुञ्च C; मुञ्चत S^m.

३. मुञ्च J. ४. वृ. S, सा.; वैतु. A, B^h, C, D, R, S^m, V, Dc, Cs, WM. सिन्धो गं.

५. पुष्पम् RW, J. ६. वृ. मंपा.; वैतु. P, P^२, J सिन्धो इति. ७. देवाञ्जनं A, B^h,

C, D, K, K^m, R, S^m, Dc, WM. ८. वृ. RW, W, WI. पै १५, ३, ६; वैतु. पपा. क्षपा. सा.

त्रैककुदं. ९. चरन्त्योषधयो बाह्याः पर्वत्या पै.; 'अयो बाह्या पर्वं' A, B^h, C, K, K^m, R,

S^m, V, Cs; 'अयो बाह्याः पर्वं' > 'अयो बाह्याः पर्वं' Dc. † बाह्याः RW. १०. 'आञ्-

जनं P, P^२, J, WM. ११ 'सृजद् पै १५, ३, ७. १२. 'चातनम् पै. १३. सर्वश्चातं

RW. १४. चातयन् P, P^२, J. १५. वैतु. मंपा. १६. प्राचोसि S'.

रक्षोत्वमिग्रायः । 'वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्' (ऐआ २,४,२) इति भ्रुतेः । तथा सूर्यः सूर्यात्मकः बधुः चक्षुरिन्द्रियम् अस्ति । अतश्चक्षुः पाहीत्यभिग्रायः । 'आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत्' (ऐआ २,४,२) इति भ्रुतेः । वायोर्दशीभूतः प्राणोऽसि सूर्यस्य च भंशीभूतं चक्षुरस्तीति तात्पर्यार्थः । तथा दिवः सुलोकस्य पयः सारभूतम् उदकम् अस्ति [५] । हे त्रैकस्यम्' । त्रिककुक्षाम ककुत्त्रयोपेतः पर्वतविशेषः तत्संबन्धि आज्ञनं त्रैककुक्ष्यम् । तादृश देवाजन देवैः स्वरक्षार्थं धार्यमाण आज्ञनम् । यद्वा देवैः प्राण्युपकाराय सृष्ट आज्ञनम् मा मां विश्वतः सर्वतः परि पाहि रक्ष । हे आज्ञनम् त्वा त्वां बाह्याः पर्वतबाह्याः' पर्वतव्यतिरिक्तस्थलेषुत्वन्ना ओषधयो न तरन्ति न लङ्घयन्ति नातिशेरते । किं तु त्वत्तो न्यूनधीर्या एवेत्यर्थः । उत अपि च पर्वतीयाः पर्वते भवाः स्वयं त्रिककुदास्यपर्वतोत्पन्नत्वाद् इतरहिमविन्ध्यादिपर्वतजा अपि ओषधयस्त्वा त्वां न तरन्ति । 'पर्वताष' (पा ४,२,१४३) इति छः [६] । किं च रक्षोहा रक्षोविघाती अमीवचातनः रोगाणां नाशकोऽयम् इदं परिदृश्यमानं यद् अस्ति तस्य मध्यं व्यवास्यत् प्रतिपदार्थम् 'अवाक्मुखं पर्वताद्' अधोऽगच्छत् । सर्वव्याप्यभूद् इत्यर्थः । सृपेर्लदित्वाद् अह् । 'किं कुर्वत् । सर्वा अमीवाः येये रोगा आभ्यन्तरा नानाभेदभिन्नाः सन्ति तान् सर्वान् चातयन् नाशयत् । पुनः किं कुर्वत् । अभिमाः अभिभवतीति अभिमाः सर्वं रोगादिकम् इतो नाशयत् तिरस्कृर्वद् आज्ञनम्' [७] ।

ब॒ह्वी॒त्रु॒दं॑ र॒ाज॒न् व॒रु॒णानृ॒तमा॒ह॑ पू॒रुषः॑ ।

तस्मात् सहस्रवीर्यं मुञ्च नः पर्यहंसः ॥ ८ ॥

ब॒ह्व॒ । इ॒दम् । र॒ाज॒न् । व॒रु॒ण॒ । अ॒नृ॒तम् । आ॒ह॑ । पु॒रु॒षः ।

तस्मात् । स॒ह॒स्र॒वी॒र्यं॒ । मु॒ञ्च॒ । नः॒ । "परि॑ । अ॒हंसः" ॥ ८ ॥

हे राजन् वरुण प्राणिनां शिक्षाकर्तृदेव पूरुषः पुरुषः इदम् इदानीं बहु अनृतम् प्रातःप्रभृति शयनकालपर्यन्तम् अपरिमितम् असत्यम् आह ब्रूते । तद् अनृतं त्वं क्षमस्व तत्प्रयुक्तां शिक्षां मा कुरु । किं च हे सहस्रवीर्य आज्ञनौषधे त्वं तस्मात् वरुणशिक्षानिमित्तभूताद् अनृतवदनप्रयुक्ताद् अहंसः पापाद् नः अस्मान् परि मुञ्च परितः सर्वतो मुक्तान् कुरु ।

१. वैतु. मंपा.

२. पर्वतव्यतिरिक्तबाह्याः S'.

३. 'मुखप' S'.

४. तु.

मंपा.; वैतु. S' पुनः किं कुर्वन् अभिमाः अभिभवतीत्यभिमा सर्वं रोगादिकं तिरस्कृर्वन् आज्ञनं सर्वा अमीवाः ये ये रोगा आभ्यन्तरा नानाभेदभिन्नाः सन्ति तान् सर्वान् नाशयत्.

५. राजन् वरुणानृतं R, S^m, C_B; राजन् वरुणानृतं B, C; राजन् वरुणानृतं D; राजन् वरुणानृतं K^m, V; राजन् वरुणानृतं > राजन् वरुणानृतं Dc.

६. पुरुषः पै १५, ३, ८.

७. पर्यहंसः A, B^m,

C, D, K, R, S^m; पर्यहंसः > पर्यहंसः Dc.

८. राजन् P, J.

९. अनृतम् J.

१०. आह P.

११. परिऽअहंसः P, P^a, J.

‘यदापो अघ्न्या इति वरुणेति यदूचिम’ ।

तस्मात् सहस्रवीर्यं मुञ्च नः पर्यहसः’ ॥ ९ ॥

यत् । आपः । अघ्न्याः । इति । वरुण । इति । यत् । ऊचिम ।

तस्मात् । सहस्रवीर्यं । मुञ्च । नः । ‘परि’ । अंहसः’ ॥ ९ ॥

आपो यूयं जानीष्वे साक्षितया यद् ऊचिम उक्तवन्तः स्मः^१ । तथा अघ्न्या इति । अघ्न्या अहन्तव्या गाव उच्यन्ते । हे^२ अघ्न्याः यूयं मम चित्तं जानीष्व इति यद् ऊचिम । तथा हे वरुण त्वं जानासि इति यद् ऊचिम । हे सहस्रवीर्यं अपरिमितसामर्थ्यं ‘त्रैककुदाञ्जन तस्मान्’ सर्वस्माद् अंहमः नः अस्मान् परि मुञ्च ।

मित्रश्च त्वा वरुणश्चानुप्रेयतुराञ्जन’ ।

तौ त्वानुगत्य दूरं भोगाय पुनरोहतुः’ ॥ १० ॥

मित्रः । च । त्वा । वरुणः । च । अनुप्रेयतुः । आऽअञ्जन ।

तौ । त्वा । अनुगत्य । दूरम् । भोगाय । ‘पुनः । आ । ऊहतुः’ ॥ १० ॥

हे आज्ञन ओषधे मित्रश्च वरुणश्च उभौ अहोरात्राभिमानिनौ देवौ घुलोकाद् भूमिम् आगत्य पुनः केनचिन्निमित्तेन परारुमुखं गच्छन्तं त्वा त्वाम् अनुप्रेयतुः अनुसृत्य जग्मतुः । तौ मित्रावरुणौ त्वा त्वां दूरम् अनुगत्य भोगाय प्राप्तिनाम् उपभोगाय पुनराहतुः^३ पुनरागन्तव्यम् इति ऊचतुः । प्रतिनिवर्तितवन्तावित्यर्थः । एवंमहानुभावस्त्वम् असीति त्रैककुदाञ्जनस्तुतिः ।

इति पञ्चमेऽनुवाके एकादशं सूक्तम् ।

‘ऋणादृणमिव’ इति द्वादशसूक्तस्य आज्ञनमणिबन्धने पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।

ऋणादृणमिव^{१०} संनय^{११} कृत्यां कृत्याकृतौ गृहम् ।

चक्षुर्मन्त्रस्य दुर्हादिः^{१२} पृष्टीरपि^{१३} शृणाञ्जन^{१४} ॥ १ ॥

१. पृ १०१४ टि ३-५ इ. २. पर्यहसः WM. ३. परिऽअंहसः WM. ४. स्म S'.
५. वैतु. शंपा. ६. ‘दांजाव ततस्मात् S'. ७. वरुणं B^h, D, R, S^m, Cs, V. ८. पुनरोहतु A, B^h, C, D, K, K^m, R, S^m, V, Dc, Cs; पुनराहतुः S, सा. V; पुनरोहतु E^२; पुनरोहतात् RW.
९. पुनः । रोहतु P, P^१, J. १०. ऋणादृणमिव B^h, C; ऋणादृणमिव R, D, S^m, Cs; ऋणादृणमिव K; ऋणादृणमिव > ऋणादृणमिव Dc. ११. तु. RW. पै १५, ४, १; वैतु. शंपा. संनयन्; C, R, Dc, Cs संनयन्; B, D, S^m, K^m, V संनयन्; K संनयन्. १२. पृष्टीरपि C, K^m, V, Dc; *२५ पै. १३. एणा^१ पै.

ऋणात्^१ । ऋणम्ऽइव^२ । 'सम् । नय^३ । कृत्याम् । कृत्याऽकृतः । गृहम् ।
चक्षुःऽमन्त्रस्य । दुःऽहार्दः^४ । पृष्टीः^५ । अपि । शृणु । आऽअञ्जन् ॥ १ ॥

यथा लोके कस्यचिद् धनिनो हस्ताद् गृहीताद् ऋणात् सक्काशाद् भीतः सक्
यद्वा ऋणाद् 'ऋणदातुरुत्तमर्णाद् आनीतम् ऋणं' तदीयं यथा तस्वैव प्रत्यर्पयति
एवं कृत्याम् पीडार्थं प्रेषितां पिशाचिकां देवतां कृत्याकृतः कृत्याम् उत्पादितवतः
पुरुषस्य गृहं प्रति सेनयन्^६ सम्यग्गमयन् मित्रस्म^७ आदित्यस्य चक्षुः^८ चक्षुस्थानीयः ।
यद्वा मित्रभूतस्य मम चक्षुस्थानीयस्त्वम् हे आजन् ओषधे दुर्हार्दः दुष्टहृदयस्य
वैरिणः पृष्टीः पार्श्वास्थीनि अपि शृणु घातय ।

यद्ऽस्मासु दुःष्वप्यं^९ यद् गोषु यच्च नो गृहे ।

'अनामगस्तं च'^{१०} 'दुर्हार्दः प्रियः'^{११} प्रति मुञ्चताम् ॥ २ ॥

यत् । अस्मासु । दुःऽस्वप्यम् । यत् । गोषु । यत् । च । नः । गृहे ।
अनामगः । तम् । च । दुःऽहार्दः । प्रियः । प्रति । मुञ्चताम् ॥ २ ॥

अस्मासु । आत्पुत्रभृत्याद्यपेक्षया अस्मास्त्विति बहुवचनम् । यद् दुःष्वप्यम् । दुष्टं च
तत् स्वप्नम् च दुःष्वप्यम्^{१२} तज्जन्यं दुःखं दुःष्वप्यम् । यद्वा दुःष्वप्यमेव "दुःष्वप्यम्
तद् यद् अस्ति । यत् च गोषु दुःष्वप्यम् अस्ति । यच्च नो गृहे दासादीनां दुःष्वप्यम्
अस्ति तद् दुःष्वप्यम् अनामकः^{१३} ईदृङ्नामा तादृङ्नामा इत्येवंनामरहितो दुर्हार्दः
दुष्टचित्तः अप्रियः^{१४} मयि द्वेषं कुर्वाणः शत्रुः प्रति मुञ्चताम् रुक्माद्याभरणवद् धारयतु ।

अपामूर्जं ओजसो वावृधानमग्नेर्जातमधि जातवेदसः ।

चतुर्वीरं पर्वतीयं^{१५} यदाञ्जनं दिशः प्रदिशः करदिच्छिवास्ते ॥ ३ ॥

अपाम् । ऊर्जः । ओजसः । ववृधानम् । अग्नेः । जातम् । अधि । जातवेदसः ।
चतुःऽवीरम् । पर्वतीयम् । यत् । आऽअञ्जन् । दिशः । प्रऽदिशः । करत् । इत् । शिवाः । ते ॥

१. रिणात् P,P^२. २. रिणम्ऽइव P; रिणम्ऽइव P^२; ऋणम्ऽइव J. ३. तु.
मपा.; वैतु. घांपा. सुम्ऽनयन्; P,P^२,J सुम्ऽनयन्. ४. पृष्टीः P,J. ५. ऋणदातुरुत्तमर्णाद्
आनीतमर्णं S'. ६. वैतु. मपा. ७. 'गस्तं च' R; 'गस्तं च' A,B^३,C,K,K^३,Dc;
'गस्तं च' D; 'गस्तं च' > 'गस्तं च' S^३; 'गस्तं च', 'कस्तवच्च' V; अनामगस्तं च C; 'कस्त-
वच्च' S; अनामयत्वं च RW.; वैप १,१७० f अपि द्र. ८. दुर्हार्दप्रियः V,S, सा.; दुर्हार्द-
प्रियः RW.; वैप १,२२४ f अपि द्र. ९. स्वम् P,P^२,J. १०. उभयथापि स्वरः !
११. पर्वत्यं वै १५,४,१.

अगाम् उदकानाम् ऊर्जम्^१ रसभूतं सारभूतम् अत एव ओजसः बलस्य वा-
धानम् । वर्षकम् इत्यर्थः । अथवा ओजसः अर्थाय वर्षमामम् । तथा जातवेदसः
जातधनस्य प्राप्ततेजोलक्षणधनस्य अमेरधि अग्नेः सकाशात् जातम् । अधिः पञ्च-
म्यर्थानुवादी । तथा चतुर्वारम् चतसृषु दिक्षु विक्रान्तं सर्वतोऽकुण्ठितशक्ति^२ ।
यद्वा चत्वारो धीराः पुत्रा यस्य तत्^३ पुत्रचतुष्टयाख्यफलस्य दातुं^४ पर्वतीयम् पर्वते
त्रिककुदाख्ये उत्पन्नम् । 'पर्वताश्च' (पा ४, २, १४३) इति छप्रत्ययः । एवंमहानुभावं यद्
आजनम् अस्ति तत् ते दिशः अघान्तरदिश इत् प्रदिशः प्रकृष्टा दिशः प्राणाद्याश्च शिवाः
मङ्गलाः सुखप्रदाः करत्^५ कुर्यात् । यद्वा इच्छष्यः करत् इत्यनेन संबध्यते । करोत्वेष ।

चतुर्वीरं बध्यत आञ्जनं ते सर्वा दिशो अर्भयास्ते भवन्तु ।

ध्रुवस्तिष्ठसि 'सवितेव चार्ये' इमा विशो अभि हरन्तु ते बलिम् ॥ ४ ॥

चतुःऽवीरम् । बध्यते । आऽआञ्जनम् । ते । सर्वाः । दिशः । अर्भयाः । ते । भवन्तु ।

ध्रुवः । तिष्ठसि । सविताऽईव । च । आर्यैः^६ । इमाः । विशः । अभि । हरन्तु । ते । बलिम् ॥

हे रक्षाफलकाम^७ ते तव चतुर्वारम् दातव्यैश्चतुर्वीरैरुपेतं चतसृषु दिक्षु
धीर्योपेतं "वा आजनम्" अजनमणिरूपम् औषधं" बध्यते । तेन किं फलतीत्यत्राह—
मणि धृतवतः ते सर्वा दिशः प्रदिशो दिशश्च अभयाः भयरहिता निर्भया भवन्तु । सर्वत्र
अभयं फलम् इत्युक्तं भवति । किं च हे अयं स्वामिन् निर्भयस्त्वं सवितेव सूर्य इव
विश्वं प्रकाशयन् ध्रुवस्तिष्ठसि तिष्ठ । सूर्यस्य इव अतितेजस्विनः चिरकालं तिष्ठतः ते
इमाः सर्वा विशः प्रजा बलिम् "हिरण्यरजतमणिमुक्ताकरितुरगाद्युत्कृष्टपदार्थमयीम्"^८
अपचितिम् अभि हरन्तु सर्वतः समर्पयन्तु । करं प्रयच्छन्तु इत्यर्थः ।

आक्ष्वैकं^९ मणिमेकं कृणुष्व "स्नाह्येकेना पिबैकमेषाम्" ।

चतुर्वीरं नैऋतेभ्यश्चतुर्भ्यो ग्राह्या बन्धेभ्यः परिं पात्वस्मान् ॥ ५ ॥

"आ । अक्ष्वै" । एकम् । मणिम् । एकम् । कृणुष्व । "स्नाहि । एकेन । आ । पिब । एकम्" ।

एषाम् । चतुःऽवीरम् । नैःऽऽऋतेभ्यः । चतुःऽऽभ्यः । ग्राह्याः^{१०} । बन्धेभ्यः । परिं । पातु । अस्मान् ॥

१. वैतु. मंपा. २. शक्ति S'. ३. सं S'. ४. दातारं S'. ५. करविव S'. ६. 'बं चार्यं A, B^h, C, D, K, K^m, R, V, Dc, Cs, WM.; 'बं चार्यं S^m; 'बं चार्यं B^h; 'वार्यं RW.; 'वारि पे १५, ४, ४ [मूको.]; वैप १, ७०० c अपि द्र. ७. दिशो E^h, RW. पै. ८. आर्ष्यः P, P^h, J, WM. ९. रक्षासिफलं S'. १०. वानाजनं S'. ११. औषधं ते S'. १२. "मणिमणिमुक्ता" S'. १३. आक्ष्वैकं S^m, WM.; आक्ष्वैकं RW. १४. "केना-पिबैकं" A, B^h, C, D, K, K^m, R, S^m, V, Dc, Cs, WM.; "केन पिबैकं" RW.; वैप १, ६६१ c अपि द्र.; "केनापिबैकं" S; 'बसैकेन पिबैकं' पै १५, ४, ५. १५. आक्ष्वं P, P^h, J, WM. १६. स्नाहि । एकेन । अपि । वा । एकम् P, P^h, J, WM. १७. ग्राह्या P, P^h, WM.; ग्राह्याः > ग्राह्या J.

हे कुम्भ एकम् आज्ञनम् आक्ष्व' वक्षुषि धारय । तथा एकं मणिं कुम्भं कुरु ।
एकेन आज्ञनेन 'आहिं क्ष्वानं कुरु' । त्रिषु पर्वतककुत्सु उत्पन्नानि त्रीण्याञ्जनानि ।
तेषु कस्व कुम्भोपयोग इत्याशङ्कायां व्यवस्थाऽप्रसक्तावाह—अविवेकम्' एवम् इति ।
एषां त्रयाणाम् अस्येदम् अस्येदम् इत्येवं विवेकम् अकृत्वा इच्छया एकम् आक्ष्व
एकं मणिं कुरु एकेन आहीत्यर्थः । चतुर्वारम् एतद् आज्ञनम् । प्राणाः प्रहीतव्या आज्ञन-
मन्यः ओषधयः चतुर्भ्यः नैर्ऋतेभ्यः निर्ऋतिदेवतासंबन्धिभ्यो बन्धेभ्यः सक्ताशाद् अस्मान्
परि पान्दु' सर्वतो रक्षन्तु ।

अग्निर्माग्निनावतु प्राणायानायुषे वर्चस ओजसे
तेजसे स्वस्तये सुभृतये' स्वाहा ॥ ६ ॥

अग्निः । मा । अग्निना । अवतु । प्राणाय । अपानाय । आयुषे ।
वर्चसे । ओजसे । तेजसे । स्वस्तये । सुभृतये । स्वाहा ॥ ६ ॥

अग्निः अग्रणीत्वादिगुणविशिष्टो देवो मा माम् अग्निना^१ अग्नित्वधर्मेण । 'अग्निः
कस्माद् । अग्रणीर्भवत्यग्रं यज्ञेषु प्रणीयतेऽग्रं नयति संनममानः' (नि ७, १४) इत्यादिनिरुक्तोकेन
धर्मेण अवतु रक्षतु । अथ वा पावकादिगुणकेन स्वमूर्त्यन्तरेण अग्निना सहितो माम्
अवतु । अवनस्य विषयान् दर्शयति प्राणायेत्यादिना—प्राणाय प्राणस्थैर्याय अपानाय
तत्स्थैर्याय । एतद् व्यामादीनामपि उपलक्षणम् । पञ्चानां प्राणानां लाभायेत्यर्थः ।
प्राणादिलाभे सति फलितम् अर्थं दर्शयति—आयुषे आयुर्वृद्धये प्राणादीनां स्थैर्ये सिद्धे
आयुरभिवृद्धिः सिद्धैव । वर्चः श्रुताध्ययनजं तेजः ओजः बलं तेजः शरीरकान्तिः तेषां
लाभाय स्वस्तये क्षेमाय सुभृतये शोभनायै संपदे । स्वाहा स्वाहुतम् अस्तु । तस्मा अग्नय
इति शेषः । अथवा प्राणादिलाभाय प्राणादिदेवताभ्यो नमस्कारः क्रियते ।

इन्द्रो मेन्द्रियेणावतु प्राणायानायुषे वर्चस ओजसे
तेजसे स्वस्तये सुभृतये' स्वाहा ॥ ७ ॥

इन्द्रः । मा । इन्द्रियेण । अवतु । प्राणाय । अपानाय । आयुषे ।
वर्चसे । ओजसे । तेजसे । स्वस्तये । सुभृतये । स्वाहा ॥ ७ ॥

इन्द्रो देवः मा माम् इन्द्रियेण इन्द्रत्वसंपादकेन असाधारणेन धर्मेण अवतु रक्षतु ।
'इन्द्र इरा दृणातीति वा । इरा दारयतीति वा । इन्धे भूतानीति वा' (नि १०, ८) इत्यादिनि-
रुक्तोकेन धर्मेण । अथवा इन्द्रियेण । जात्येकवचनम् । ज्ञानेन्द्रियाणां
कर्मेन्द्रियाणां च दाढ्येन निमित्तेनेत्यर्थः । इन्द्रियशब्दः पाणिनिना 'इन्द्रिय-

१. वेत्तु. मंपा.

२. स्नात्संहि स्थानं कुरु S'.

३. सुभृतये एवमग्रेऽपि RW.

४. अग्नि S'.

५. मेन्द्रेणावतु पै १५, ४, ७.

६. प्रभृतये पै.

मिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा' (पा ५, २, १२) इति बहुधा व्युत्पादितः ।
गतम् अम्यत् ।

सोमो मा सौम्येनावतु प्राणायानाययुषे वर्चस ओजसे
तेजसे स्वस्तये सुभूतये^१ स्वाहा ॥ ८ ॥

सोमः । मा । सौम्येन । अवन्तु । प्राणाय । अपानाय । आयुषे । वर्चसे ।
ओजसे । तेजसे । स्वस्तये । सुभूतये । स्वाहा ॥ ८ ॥

सोमो देवः मा मां सौम्येन सोमत्वसंपादकेन धर्मेण जगदाप्यायनकारित्वादि-
धर्मेण अवतु । शिष्टं पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

भगो मा भगेनावतु प्राणायानाययुषे वर्चस ओजसे
तेजसे स्वस्तये सुभूतये स्वाहा ॥ ९ ॥

भगः । मा । भगेन । अवन्तु । प्राणाय । अपानाय । आयुषे ।
वर्चसे । ओजसे । तेजसे । स्वस्तये । सुभूतये । स्वाहा ॥ ९ ॥

^२भगो देवः मा मां भगेन भगत्वसंपादकेन धर्मेण ऐश्वर्यादिकारित्वधर्मेण अवतु ।
शिष्टं गतम् ।

मरुतो मा गुणैरवन्तु प्राणायानाययुषे वर्चस ओजसे तेजसे
स्वस्तये सुभूतये^३ स्वाहा ॥ १० ॥^४

मरुतः । मा । गुणैः । अवन्तु । प्राणाय । अपानाय । आयुषे ।
वर्चसे । ओजसे । तेजसे । स्वस्तये । सुभूतये । स्वाहा ॥ १० ॥

मरुतः अदित्या उत्पन्ना रुद्रेण पुत्रत्वेन परिगृहीता एकोनपञ्चाशत्संख्याकाः
सप्तगणा देवाः । ते मा मां गुणैः स्वगुणैः^३ संघलक्षणैः अवन्तु ।

इति पञ्चमेऽनुवाके द्वादशं सूक्तम् ।

इति पञ्चमोऽनुवाकः समाप्तः ।

षष्ठेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र 'प्रजापतिष्ट्वा' इति प्रथमसूक्तेन 'मारुद्गणी बल-
कामस्य प्रबुज्जीत'^५ (शां १७, ५) इति विहितायां मारुद्गण्याख्यायां महाशान्तौ अस्तुता-

१. प्रभूतये वै १५, ४, ८.

२. नास्ति S'.

† सुप्रभूतये वै १५, ४, १०.

३. स्वगुणैः S', ४. नास्ति Bol.

रक्षामिम् अभिमन्त्रय बभ्रायात् । सूत्रितं हि शास्त्रिकल्पे— “आयुषोसि प्रतरणम्”
(व १९,४४) इत्याजने नैर्ऋत्याम् । ‘प्रजापतिष्ट्वा बभ्रात्’ इति अस्तृतं^१ माह्वन्वाम्”
(वाक १९,७) इति ।

‘प्रजापतिष्ट्वा बभ्रात्’ प्रथममस्तृतं वीर्यायि कम् ।

तत् ते बभ्राम्यायुषे वर्षसे ओजसे च बलाय चास्तृतस्त्वाभि रक्षतु ॥१॥

प्रजाऽपतिः । त्वा । बभ्रात् । प्रथमम् । अस्तृतम् । वीर्यायि । कम् । तत् । ते । बभ्रामि ।
आयुषे । वर्षसे । ओजसे । च । बलाय । च । अस्तृतः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥१॥

अत्र सूक्ते अस्तृताख्यो मणिः स्तूयते । ‘अस्तृतस्त्वाभि रक्षतु’ इति चरमपादे
सर्वत्र युष्मच्छब्देन अस्तृतमणिधारकः पुरुषोऽभिधीयते । प्रजापतिः प्रजामां पालकः
सर्वजगद्विधाता देवः प्रथमम् सृष्ट्यादौ मणिधारकेभ्यः पूर्वं वा अस्तृतम् परैरबा-
धितम् एतत्संज्ञकं ‘त्वा त्वां बभ्रात् धारयामास । त्रिवृन्मणिरेव वा अतिशयित-
प्रभावत्वाद् अस्तृतसंज्ञया उच्यते । किमर्थम् वीर्याय वीरकर्मणे पराभिभवनसामर्थ्याय
तल्लब्धुम्’ । ‘क्रियाबोधपदस्य’ (पा २,३,१४) इति चतुर्थी । कम् इति पदपूरणः ।
प्रजापतिष्ट्वेत्यत्र ‘युष्मत्तत्तद्धुःषु’ (पा ८,३,१०३) इति सांहितिको मूर्धन्यादेशः ।
उत्तरार्धेन मणिधारक उच्यते । तत् । सुपो लुक् लिङ्गव्यत्ययो वा । तम् अस्तृताख्यं
मणिम्’ हे मणिधारक ते तव । अङ्ग इति शेषः । बभ्रामि धारयामि पुरोहितोऽहं कर्ता ।
किमर्थम् । आयुषे आयुरादिलाभाय । सर्वत्र पूर्ववच्चतुर्थी । समुच्चयार्थं चकारौ । आयुषे
चिरकालजीवनाय । वर्षसे दीप्त्यै । ओजसे शरीरबलम् ओजः शरीरधारकोऽष्टमो घातुर्वा
ओजः तस्मै । बलाय भृत्यादिसमृद्धिरूपाय बाह्यबलाय । अस्तृतः । स्तृ हिंसायाम् ।
कर्मणि कप्रत्ययः । पूर्वं प्रजापतिना धारितः इदानीं त्वया धार्यमाणः शत्रुभि-
रबाधितः परोपद्रवनिर्हारकः अस्तृताख्योऽयं मणिः त्वा त्वां धारकम् अभि रक्षतु
अभितः सर्वतः पालयतु ।

ऊर्ध्वस्तिष्ठतु रक्षभ्रमादमस्तृतेमं मा त्वा दभन् पणयो यातुधानाः ।

इन्द्र इव दस्युनव धूनुष्व पृतन्यतः^{१०} सर्वालत्रून् वि षहस्वास्तृतस्त्वाभि रक्षतु ॥२॥

१. आयुषो हि प्रतरण S'. २. तं S'; त्रिवृतं शंषा. ३. 'ष्ट्वाबभ्रात् RW.;
'बभ्रात्तु पै ४,२३,१. ४. तं RW. पै. ५. तात्वा S'. ६. तं लुब्धं S'.
७. मणिं ते S'. ८. 'स्तिष्ठतु A, B^h, C, D, K, K^m, R, S^m, V; 'स्तिष्ठतु > 'स्तिष्ठतु Dc;
'स्तिष्ठतु Cg; 'स्तिष्ठतु RW. पै ४,२३,२. ९. रक्षभ्रमादमस्तृतेमं RW.; पैप १,५४१ f अपि
इ. १०. पृतन्यतः A B^h, C, D, R, Cg; पृतन्यतः S; पृतन्यतः > पृतन्यतः Dc.

ऊर्ध्वः । तिष्ठतु^१ । रक्षन् । अप्रमादम् । अस्तृत^२ । इमम् । मा । त्वा । दभन् । पणयः ।
यातुऽधानाः । इन्द्रःऽइव । दस्यून् । अव । धनुष्व । पृतन्यतः^३ । सर्वान् । शत्रून् । वि ।
सहस्व । अस्तृतः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ २ ॥

हे अस्तृत एतत्संज्ञक मणे भवान् अप्रमादम् प्रमादः अनवधानता । 'हर्षा-
र्थान्माद्यतेर्धम् । न विद्यते अनवधानं यस्मिन् रक्षणकर्मणि सावधानं यथा तथा
इमं त्वद्धारकं रक्षन् पालयन् । अप्रमादम् इति इमम् इत्यस्य विशेषणं वा ।
अवहितम् । त्वद्धारणे इति शेषः । तं रक्षन् । हेत्वर्थे शतृप्रत्ययः । रक्षणाद्धेतोः
ऊर्ध्वः उन्नतः उन्मुखः सर्वदा जागरूकः तिष्ठतु । भवद्योगे प्रथमपुरुषः । मणेरपि
शत्रुकृतबाधापरिहारम् आशास्ते—हे अस्तृत मणे त्वा त्वां यातुधानाः यातवो
यातनाः पीडा धीयन्ते विधीयन्ते क्रियन्ते एभिरिति यातुधानाः । करणे ल्युट् ।
तादृशाः पणयः पणिनामका असुरा मा दभन् मा हिंसन्तु । दभिर्हिंसाकर्मा ।
अस्माद् माङि लुङि छान्दसत्वात् च्लेरङ् । किं च त्वम् इन्द्र
इव इन्द्रो यथा शत्रून् हिनस्ति एवं दस्यून् उपक्षपयितृन् परान् अव धनुष्व
अवाङ्मुखान् कम्पय । पादप्रहारादिना अवस्तात् पातयेत्यर्थः । धूम् कम्पने ।
स्वादिः । न केवलम् अवधूननं किं तु पृतन्यतः पृतनां संग्रामम् इच्छतः ।
पृतनाशब्दात् क्यञि 'क्यञ्चरपृतनस्यञि' (पा ७,४,३९) इति अन्त्यलोपः । क्य-
जन्तात् शत्रादिकार्यम् । युयुत्सून् सर्वान् शत्रून् शातयितृन् रिपून् वि षहस्व
विशेषेण अभिभव । अस्तृतत्वाभि रक्षतु इति चरमपादः पूर्ववत् । उक्तवी-
र्योपेतः पराभिभवनसामर्थ्योऽस्तृताख्यो^४ मणिः धारकं त्वाम् अभि रक्षतु इति ।

शतं 'च न' प्रहरन्तो निघ्नन्तो^५ न तस्तिरे^६ ।

तस्मिन्निन्द्रः^७ पर्यदत्त चक्षुः^८ प्राणमथो बलमस्तृतस्त्वाभि रक्षतु ॥३॥

शतम् । च । न । प्रऽहरन्तः । निऽघ्नन्तः । न । तस्तिरे । तस्मिन् । इन्द्रः । परि ।

अदत्त^९ । चक्षुः । प्राणम् । अथो इति । बलम् । अस्तृतः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ ३ ॥

शतम् शतसंख्याका अपरिमिताः^{१०} शत्रवः प्रहरन्तः । प्रहरणं नाम शस्त्रादि-
कृतबाधा । निहमनं नाम "प्राणवियोजनम् इति विवेकः । प्रहरन्तः प्रकर्षेण

१. तिष्ठतु P,P,J. २. तु. मंपा. P,P',J, सा.; वैतु. शंपा. अस्तृतः. ३. पृतन्यतः P,J.
४. हर्षार्थान्मावात् माथ' S'. ५. 'सामर्थ्ये' S'. ६. च न RW. पै ४,२३,५.
७. निघ्नन्तो D,K^m,S^m,V,Dc; निघ्नन्तो पै. ८. च न RW. ९. तस्तिरे S^m,WM.;
तस्तिरे RW. पै. १०. वस्मिं पै. ११. पर्यदत्त च' A,B^h,C,D,K^m,R,V,Dc,Cs,
WM.; पर्यदत्त च' S^m; पर्य (? 'रिच) दत्तः च' (? 'तक्ष') S; पर्यदत्त च' पै [मूको.].
१२. अस्तृत P,P',J,WM. १३. अपरिमिताः S'. १४. प्राणवियोजनं नामावनमिति S'.

शस्त्रादिनिर्वाचमानाः निघ्नन्तः नितरां हिंसन्तो मारयन्तः । उभयत्र हेत्वर्थः
 शतप्रत्ययः । 'प्रहरणाधिहननाच्च हेतोः न तस्तिरे' न तस्तिरे नाच्छादितवन्तः ।
 यद्वा प्रहरन्तो निघ्नन्तोऽपि शत्रवः न' तस्तिरे न जिहिंसुः । मणिरेव कर्म ।
 अस्तृतमणेः अस्तृतनामनिर्वाचनम् अनेन क्रियते । यतः शत्रवः उकलक्षणा इमं
 मणिं न तस्तिरे बाधितुं नावृण्वन् न' जिहिंसुर्वा अतः अस्य अस्तृतनाम संपन्नम् ।
 स्तुम् आच्छादने स्तृ हिंसायाम् इति वा । उभयविधाद् धातोश्छान्दसे लिटि
 'लिटस्तप्तयोरेतिरेच्' (पा ३,४,८१) इति इरेजादेशः । घर्णलोपश्छान्दसः । इन्द्रः
 तस्मिन् एवं शत्रुभिरनावृते अहिंसिते अस्तृताख्ये मणौ अन्तः^१ मध्ये चक्षुः शत्रु-
 दर्शनिसामर्थ्यं प्राणम् बलहेतुम् अथो अपि च बलम् प्राणसामर्थ्यं वीर्यं परि यत्^२
 पर्यगमयत् परिपूरितवान् । स्थापितवान् इत्यर्थः । अस्तृतस्त्वाभि रक्षतु इति पूर्ववत् ।

इन्द्रस्य त्वा वर्मणा परि धापयामो यो देवानामधिराजो बभूव ।

पुनस्त्वा देवाः प्र णयन्तु सर्वेऽस्तृतस्त्वाभि रक्षतु ॥ ४ ॥

इन्द्रस्य । त्वा । वर्मणा । परि । धापयामः । यः । देवानाम् । अधिराजः । बभूव ।
 पुनः । त्वा । देवाः । प्र । णयन्तु । सर्वे । अस्तृतः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ ४ ॥

हे मणे त्वा त्वाम् इन्द्रस्य वर्मणा कवचेन परि धापयामः परित आवृण्वन्तः ।
 इन्द्रवर्माच्छादितं कुर्मः । इन्द्रस्य प्रभावातिशयं द्योतयितुं विशिनष्टि— यो
 देवानाम् द्योतमानानां द्युस्थानानां सर्वेषाम् अवराणाम् अधिराजः अधिपतिः बभूव ।
 'राजाहःसखिभ्यष्टन्' (पा ५,४,८९) इति राजशब्दात् तत्पुरुषे टच् समासान्तः ।
 किं च हे मणे त्वा त्वाम् इन्द्रवर्माच्छादितम् देवाः इन्द्रस्वामिकाः सर्वे पुनः
 प्र णयन्तु स्वस्वकार्यसिद्धयर्थं स्वस्वकवचैः परिधापनार्थं प्रकर्षेण स्वसमीपं प्रापयन्तु ।
 एवम् इन्द्रवर्मणा परिहितः सर्वैर्देवैश्च अनुगृहीतः अस्तृतः अस्तृताख्यो मणिः त्वा त्वां
 मणिधारकम् अभि रक्षतु ।

अस्मिन् मणावेकेशतं वीर्याणि सहस्रं 'प्राणा अस्मिन् अस्तृते' ।

व्याघ्रः शत्रून् अभि तिष्ठ सर्वान् यस्त्वा पृतन्यादधरः सो अस्त्वस्तृतस्त्वाभि रक्षतु । ५ ।

अस्मिन् । मणौ । एकऽशतम् । वीर्याणि । सहस्रम् । प्राणाः । अस्मिन् । अस्तृते ।
 व्याघ्रः । शत्रून् । अभि । तिष्ठ । सर्वान् । यः । त्वा । पृतन्यात् । अधरः । सः । अस्तु ।
 अस्तृतः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ ५ ॥

१. प्रकरणानि अन्यच्च हेत्वो न निरस्तिरे S'.

२. नि S'.

३. वेतु. मंपा.

४. प्राण अस्मिन् अस्तृते S^m; 'अस्मिन्' A, B^h, C, D, R, Cs; 'अस्मि' > 'अस्मि' Dc;
 'अस्मिन्' WM.; 'अस्मिन्' WM. RW. ५. व्याघ्र पै ४, २३, ४. ६. 'अस्मिन्' J.

अस्मिन् अस्तृताख्ये मणौ एकशतम् एकोत्तरं शतम् । शतक्रतोरिन्द्रस्य वर्मणा-
वरणात् शतक्रतुसंबन्धीनि वीर्याणि शतसंख्याकानि । मणेः स्वीयं वीर्यम् एकम् ।
एकम् एकोत्तरं शतम् । एतत्संख्याकानि वीर्याणि वीरकर्माणि सामर्थ्यानि विद्यन्ते ।
तथा अस्मिन् अस्तृते अर्हिसिते परैः एतत्संज्ञके मणौ सहस्रम् । अपरिमितवापी सहस्र-
शब्दः । सर्वैर्देवानुगृहीतत्वात् तत्संबन्धिनः अपरिमिता बलहेतवः प्राणाः संपद्यन्ते ।
एवंवीर्यप्राणोपेतो मणिस्त्वं व्याघ्रः । लुप्तोपमम् एतत् । व्याघ्र इव अथ वा व्याघ्रः
व्याजिघ्रतीति' व्याघ्रः । 'आतश्चोपसर्गे' (पा ३,१,१३६) इति कर्तरि कप्रत्ययः ।
शत्रुगन्धं विशेषेण आजिघ्रन् सर्वान् शत्रून् अभि तिष्ठ अभिलक्ष्य तिष्ठ । आक्रमितुं
समर्थो भव । अभिभवेति यावत् । यः शत्रुः त्वा त्वां मणिं प्रति धृत्न्यात् योद्धुम्
इच्छेत् सः शत्रुः अधरो निकृष्टः पराजितः अस्तु । यद्वा व्याघ्र इत्यादिना मणि-
धारकः पुमान् प्रोत्साह्यते^१ । अस्तृत इत्यादि पूर्ववत् ।

घृतादुल्लुप्तो^१ मधुमान् पर्यस्वान्तसहस्रप्राणः^२ शतयोनिर्वयोधाः ।

शंभूश्च मयोभ्रूश्चोर्जस्वान् च पर्यस्वांश्चास्तृतस्त्वाभि रक्षतु ॥ ६ ॥

घृतात् । उत्सृष्टतः । मधुमान् । पर्यस्वान् । सहस्रप्राणः^३ । शतयोनिः । वयःऽधाः ।
शम्ऽभूः । च । मयःऽभूः । च । ऊर्जस्वान् । च । पर्यस्वान् । च । अस्तृतः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥

घृतात् । घृतेनेत्यर्थः । आज्येन उल्लुप्तः^४ ऊर्ध्वम् उपरिभागे लितः । इकारस्य
उकारादेशश्छान्दसः । मधुमान् मधु माक्षिकं तद्वान् पर्यस्वान् पर्यः क्षीरं तद्वान् । 'तसौ मस्वयं'
(पा १,४,१९) इति भसंज्ञकत्वात् पदसंज्ञानिबन्धनरुत्वाभावः । आज्यमधुक्षीरैर्लित-
सर्वाङ्गं इत्यर्थः । सहस्रप्राणः सर्वदेवानुगृहीतत्वात् तदीयापरिमितबलहेतुकबल इत्यर्थः ।
शतयोनिः ऐन्द्रवर्मपरिहितत्वेन तदीयशतसंख्याकवीर्योपेत इत्यर्थः । योनिशब्देन
शत्रुसंगमननिमित्तं शत्रुवियोजनसाधनं वा बलं विवक्ष्यते । यु मिश्रणामिश्रणयोः ।
अस्माद् औणादिको निप्रत्ययः । यद्वा शतसंवत्सरजीवनवीर्येन्द्रियरूपफलहेतुत्वेन
शतयोनिरिति उक्तम् । भ्रूयते हि— 'शतायुर्वै पुरुषः शतवीर्यः शतेन्द्रियः' (ऐत्रा ४,१९) इति ।
वयोधाः मणिधारकस्य पुरुषस्य अन्नं धारयिता शंभूः सुखस्य भावयिता मयोभूः मय इति
सुखनाम तस्य भावयिता । शंभयः शब्दाभ्यां शारीरं पुत्रादिगतं च सुखं विवक्ष्यते । यद्वा
शं शान्तिः सर्वोपद्रवनिवारणं तस्य भावयिता इत्यनेन अनिष्टनिवृत्तिः मयोभूरित्य-
नेन इष्टप्राप्तिर्विवक्ष्यते । ऊर्जस्वान् ऊर्जः अन्नं तद्वान् । ऊर्जयतेः असुनप्रत्ययः । अन्नस्य

१. व्याघ्रप्रतीति S'. २. प्रोत्साह्यते S'. ३. घृतादुल्लुप्तो S^m, WM.;
घृतादुल्लुप्तो D; घृतादुल्लुप्तो पै ४, २३, ४. ४. 'हस्रं प्राणः B^h, C, D, K, K^m, V, Dc, W^m;
'हस्रं प्राणः S^m, R, Cs, WM. ५. सहस्रम् । प्राणः P, P^२, J, WM. ६. दुच्छतः S'.
७. किं स' S'.

वाता । यद्वा ऊर्जस्विनः पुत्रादयः ते पोष्यत्वेन यस्य सन्तीति । पन्त्यान् पयः
क्षीरादिकं तद्वात् तत्प्रदाता । परस्परसमुच्चयार्थाः चकाराः । 'एतादृशगुणविशिष्टः
अस्तुतः' एतन्नामा मणिः त्वा त्वां धारकम् अभि रक्षतु अभितः सर्वतः पालयतु ।

यथा त्वमुत्तरोऽसौ' असपत्नः संपत्नहा ।

सजातानामसद् वशी तथा त्वा सविता क्रदस्तृतस्त्वाभि रक्षतु ॥ ७ ॥

यथा । त्वम् । उत्तरः । असः । असपत्नः । सपत्नः । सजातानाम् । असुत् ।
वशी । तथा । त्वा । सविता । क्रत् । अस्तृतः । त्वा । अभि । रक्षतु ॥ ७ ॥

अनेन मणिधारकस्य पुरुषस्य मणिप्रभावात् सर्वोत्तरत्वं शत्रुघर्षणसामर्थ्यं
च सर्वस्य प्रेरकः सविता करोत्विति आशास्यते । हे साधक त्वम् उत्तरः उत्कृष्टः सर्वो-
त्तरो यथाऽसः भवेः । अस्तेः पञ्चमलकारे अडागमः । असपत्नः अशत्रुः । शत्रूणाम् अत्यन्ता-
भावो विवक्षितः । सपत्नहा तथापि ये केचन सपत्ना उद्गच्छेयुस्तेषामपि हुन्ता यथा भवेः ।
किं च सजातानाम् समानजातानां पुरुषाणां मध्ये वशी वशीः सजातैस्ताद्वान् असत् भवेत् ।
भवच्छब्दयोगे प्रथमपुरुषः पुरुषव्यत्ययो वा । समानविधावयोषित्तकर्माणः पुरुषा
यथा त्वां सेवेरन् तथा भवेरित्यर्थः । सविता सर्वस्य प्रेरको देवः तथा तेनोक्त-
प्रकारेण त्वा त्वां मणिबन्धकं करत् कुर्यात् । करोतेः पूर्ववद् अडागमः । यद्वा करो-
तेष्वान्दसे लुङि 'कृमृदृहिभ्यः' (पा ३, १, ५९) इति च्लेः अङ् । 'ऋदृशोष्णि गुणः' (पा ७,
४, १६) इति गुणः । 'अमाहयोगेपि' (पा ६, ४, ७५) इति अडाभावः । अस्तुतः एतन्नामा
मणिः त्वा त्वाम् अभि रक्षतु इति पूर्ववत् ।

इति एकोनविंशो काण्डे षष्ठेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'आ रात्रि पार्थिवम्' इति सूक्तद्वयम् अर्थसूक्तम् । 'इषिरा योषा' इति सूक्तद्वयमपि अर्थ-
सूक्तम् । अस्य सूक्तद्वययुगलस्य रात्रीकल्पे रात्र्युपस्थाने जपे च यिनियोगः । 'अथ पिष्टमयीं
रात्रिं चतुर्भिर्दीपकैः सह' (अप ४, ३, १) इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे— "आ रात्रि पार्थिवम्, 'इषिरा
योषा' इति सूक्ताभ्याम् अन्वारभ्य जपेत्" (अप ४, ४, १; २) इति, "पंष्टीं^१ रात्रिं कृत्वा ××× चतुर्भिर्दी-
पकैरर्चयित्वा 'आ रात्रि पार्थिवम्', 'इषिरा योषा' इति सूक्तद्वयेन रात्रिम् उपस्थाप्य" (अप ४, ५, ४; ७)
इति च । अर्थसूक्तद्वयेनेत्यर्थः ।

आ रात्रि पार्थिवं रजः पितुरंप्रापिं धामभिः ।

दिवः सदांसि बृहती वि तिष्ठस आ त्वेषं वर्तते तमः ॥ १ ॥

१. 'गुणविसिंसितः S'. २. त्वमुत्तरोऽसौ RW.; वैप १, ८८७ u अपि द्र. ३. 'मसौ
RW. वै ४, २३, ७; वैप १, ५१३ d अपि द्र. ४. अकुरत् P^१; कुरत् > अकरत् J; अकुरत् P.
५. त्वा त्वां S'. ६. पिष्टमयीं Bol. ७. पितुरं प्रापु क्षिता २६, १.

आ । रात्रि । पार्थिवम् । रजः । पितुः । अप्रापि । धामऽभिः ।

दिवः । सदांसि । बृहती । वि । तिष्ठसे । आ । त्वेषम् । वर्तते । तमः ॥ १ ॥

हे रात्रि । 'रात्रेणाजसौ' (पा ४,१,३१) इति ङीप् । संबुद्धौ ह्रस्वः । त्वया पार्थिवम् पृथिवीरूपम् । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात् पृथिवीशब्दात् स्वार्थे अणप्रत्ययः । व्यत्ययेन आद्युदात्तः । रजः लोकः । 'लोका रजास्युच्चन्ते' (नि ४,१९) इति यास्कः । यद्वा पार्थिवम् पृथिव्यां भवम् । उत्सादित्वाद् अणप्रत्ययः । 'भित्त्वादिर्नित्यम्' (पा ६, १,१९७) इति आद्युदात्तः । रजः स्थानं पृथिवीसंबन्धिस्थलगिरिमीसमुद्रादिकम् । पितुः । पितृशब्देन धुलोकोऽभिधीयते । 'शौः पिता पृथिवी माता' (तैत्रा ३,७,५,४) इति हि मन्त्रवर्णः । अत्र तृतीयस्य स्वर्गलोकस्य पृथगभिधानाद् मध्यमभूतान्तरिक्ष-लोको विवक्षितः । तस्य धामभिः स्थानैः सह । 'वृद्धो यूना' (पा १,२,६५) इति निपातनात् सहशब्दाभावेऽपि तृतीया । अन्तरिक्षलोकेन सह आप्रापि आपूरि तल्लोकद्वयं तमसा आपूरि । प्रा पूरणे । कर्मणि लुङि चिण् । आतो युगागमः । तथा बृहती महती सर्वत्र व्यापिनी सती दिवः धुलोकस्य तृतीयस्य सदांसि । सीदन्त्यत्रेति अधिकरणे सदेरसुन् । स्थानानि वि तिष्ठसे विशेषेण व्याप्नोषि । 'समवप्रविभ्यः स्थः' (पा १,३,२२) इति तिष्ठतेरात्मनेपदम् । एवं लोकत्रयव्यापित्वेन त्वदीयेन त्वेषं दीप्यमानं नीलवर्णं तमः अन्धकारः आ वर्तते सर्वम् आवृत्य तिष्ठति । अथवा पृथिवीलोकाद् उत्थाय धुलोकम् आवृणोति तस्माच्च पृथिवीम् इति तमःकैवल्यमेव वर्तते ।

न यस्याः पारं ददृशे न योयुवद् विश्वमस्यां नि विशते यदेजति ।

अरिष्टासस्त उर्वि तमस्वति रात्रि पारमशीमहि भद्रे पारमशीमहि ॥ २ ॥

न । यस्याः । पारम् । ददृशे । न । योयुवत् । विश्वम् । अस्याम् । नि । विशते^१ । यत् । एजति । अरिष्टासः । ते । उर्वि । तमस्वति । रात्रि । पारम् । अशीमहि । भद्रे । पारम् । अशीमहि ॥ २ ॥

यस्या रात्रेः पारम् परतीरम् अन्तो न ददृशे न दृश्यते । अस्याम् अमवच्छिन्नायां लोक-त्रयव्यापिन्यां रात्र्यां विश्वम् अराचरात्मकं जगद् न योयुवत् विमजमानं विमकं नासीत् किंतु विश्वम् एकाकारमेवाभूत् । यौतेर्यङ्लुगन्तात् शतरि क्तिष्वाद् गुणाभावे उवह् आदेशः । 'अभ्यस्तानामादिः' (पा ६,१,१८९) इति आद्युदात्तत्वम् । 'यत् जगत्' एजति कम्पते । एजृ कम्पने । लटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । प्राणिजातं तद् अस्यां नि विशते इतस्ततो गन्तुम् असमर्थं सत् तन्नतत्रैव निविष्टं निद्राणं भवति । यद्वा एजतेः^२ शत-प्रत्ययः । एजमाने कम्पमाने इतस्ततः संचलति यत् । सप्तम्या लुङ् । यस्मिन् तमसि

१. नवा S'.

२. वृद्धो RW.

३. विशते J.

४. यद्वा यजते S'.

५. यजतेः S'.

नि विशते विभक्त्येन अपरिदृश्यमानं विश्वं तत्रतत्रैव संविशति । विश प्रवेशाने । 'नेर्विशः' (पा १,१,१७) इति आत्मनेपदम् । हे उर्वि प्रभूते 'भोतो गुणवचनात्' (पा ४,१,४४) इति उरुशब्दाद् ङीष् । प्रभूते सर्वलोकव्यापिनि हे तमरवति बहुलान्धकारवति । भूमाद्यै मनुपप्रत्ययः । 'तसौ मत्वर्थे' (पा १,४,१९) इति भसंज्ञत्वात् पदसंज्ञानिबन्धनव्यवहारमावः । हे रात्रि ते तव पारम् परतीरम् अस्तम् अरिष्टाः अरिष्टाः । रिशतेर्द्विसार्थात् कर्मणि कप्रत्ययः । सर्पव्याघ्रचोरप्रभृतिभिरबाधिताः सन्तः वयम् अशीमहि प्राप्नुयाम । हे भद्रे भन्दमीये कल्याणरूपे भ्रेयस्कारि वा रात्रि पारम् अशीमहि पारम् अवधिम् अशीमहि । आदरार्था पुनरुक्तिः । अश्रोतेर्लिङि विकरणस्य लुक् ।

ये ते रात्रि नृचक्षुःो द्रष्टारो नवतिर्नव ।

अशीतिः सन्त्यष्टौ उतो ते सप्त सप्ततिः ॥ ३ ॥

ये । ते । रात्रि । नृचक्षुःसः । द्रष्टारः । नवतिः* । नव ।

अशीतिः* । सन्ति* । अष्टौ । उतो इति । ते । सप्त* । सप्ततिः ॥ ३ ॥

अत्र सार्धमन्त्रद्वयेन सर्वलोकव्यापिन्या रात्रेः प्रभावस्य द्रष्टारो गणदेवा उच्यन्ते । हे रात्रि ते तव संबन्धिनां महिष्णाम् इति शेषः । नृचक्षुः नृणां कर्मफलस्य द्रष्टारो '[नवतिर्नव] नवोत्तरनवतिसंख्याका ये गणदेवा द्रष्टारो रात्रिप्रभावस्य आलोकयितारो ये सन्ति । ये च '[अशीतिः अष्टौ] अष्टोत्तराशीतिसंख्याका गणदेवा रात्र्या द्रष्टारः सन्ति । उतो अपि च सप्त सप्ततिः सप्तोत्तरसप्ततिसंख्याका ये गणदेवाः ते तव द्रष्टारः सन्ति । 'तेभिर्नः पाहि' (५) इत्युत्तरेण संबन्धः । अत्र नवत्यशीतिसप्तत्यादयः शब्दा नव दशतः परिमाणम् अस्येत्यर्थे नवशब्दात् तिप्रत्ययः, अष्टशब्दात् तिप्रत्ययः अशीभावश्च, सप्तानां दशतां सप्तभावः तिश्च प्रत्ययः इति व्युत्पादनीयाः । ते च 'पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशत्यष्टाशत्यष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम्' (पा ५,१,५९) इति सूत्रेण परिमाणार्थे" निपातिताः ।

षष्टिश्च षट् च रेवति पञ्चाशत् पञ्च सुप्तयि" ।

चत्वारिंशच्चत्वारिंशच्च त्रयस्त्रिंशच्च वाजिनि ॥ ४ ॥

१. यत् A. २. रात्रे पे १,२०,३. ३. युक्तार्थो खि ४,२,२ शाश्री ९,२८,१०.

४. अशीतिः A,B^h,C,D,R,Cs,S^m,Dc. ५. सन्त्यष्टौ S^m; सन्त्यष्टौ K,K^m,V,R,W.; सन्त्यष्टौ खि. पे. शाश्री.

६. ते सप्त सप्ततिः A,B^h,C,D,R,Cs,RW.; ते सप्त सप्ततिः S^m.

७. नवतीः P,P^१,J. ८. अशीतिः P,J. ९. सन्ति P,P^१,J. १०. सप्त P,J.

११. 'माणार्थे' S'. १२. नसंनिहि? पे १,२०,४.

षष्टिः । च । षट् । च । रेवति । पञ्चाशत् । पञ्च । सुन्नयि ।
चत्वारः । चत्वारिंशत् । च । त्रयः । त्रिंशत् । च । वाजिनि ॥ ४ ॥

हे रेवति रयिमति । रयिशब्दाद् मतुपि 'छन्दसीरः' (पा ८,२,१५) इति मतुपो षत्वम् । 'रयेर्मतौ बहुलम्' (पा ६,१,३७) इति संप्रसारणम् । पूर्वरूपत्वे गुणः । हे धनवति धनप्रदे हे रात्रि षष्टिष्व षट् च बहुसरषष्टिसंख्याका ये गणदेवाः सन्ति । परस्परसमुच्चयार्थं चकारौ । हे सुन्नयि सुन्नं सुन्नं तद्वति तत्प्रापिके पञ्चाशत् पञ्च पञ्चोत्तरपञ्चाशत्संख्याका ये गणदेवा द्रष्टारः सन्ति । तथा चत्वार-
श्चत्वारिंशत् चतुस्रराश्चत्वारिंशत्संख्याकाश्च ये सन्ति । हे वाजिनि वाजः अन्नं तद्वति वेगो वा वाजः तद्युक्ते त्रयस्त्रिंशत् त्र्युत्तरास्त्रिंशत्संख्याका ये तव द्रष्टारो गणदेवाः सन्ति । 'तेभिर्नः पाहि' (५) इत्युत्तरेण संबन्धः । षण्णां दशतां षड्भावः तिश्च प्रत्ययः । अपदत्वं च । षट् दशतः परिमाणम् अस्य षष्टिः । पञ्चानां दशतां पञ्चभावः^१ आशब्च प्रत्ययः^२ । चत्वारः । 'चतुरनडुहोरायुदात्तः' (पा ७,१,९८) इति आमागमः । चतुर्णां दशतां चत्वारिन्भावः शब्च प्रत्ययः । त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः शब्च प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणम् अस्य त्रिंशत् । एवं परिमाणार्थं 'षड्क्तिविंशति' (पा ५,१,५९) इति सूत्रेण षष्ट्यादिशब्दा निपातिताः ।

द्वौ च ते विंशतिश्च ते रात्र्येकादशावमाः ।

तेभिर्नो अद्य पायुभिर्नु पाहि दुहितर्दिवः ॥ ५ ॥

द्वौ । च । ते । विंशतिः । च । ते । रात्रि । एकादश । अवमाः ।
तेभिः । नः । अद्य । पायुभिः । नु । पाहि । दुहितः । दिवः ॥ ५ ॥

हे रात्रि विभावरि ते तव द्वौ विंशतिः श्यधिकविंशतिसंख्याका ये गणदेवा द्रष्टारः सन्ति । परस्परसमुच्चयार्थं चकारौ । द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्ययः । द्वौ दशतौ परिमाणम् अस्य विंशतिः । अत्र नवत्यादयो विंशतिपर्यन्ताः शब्दाः संख्येयवचनाः । तथा अवमाः संख्यातो निकृष्टा न्यूना एकादश एकश्च दश च एकोत्तरदशसंख्याका ये गणदेवास्त्वदीयव्याप्तिद्रष्टारः सन्ति । एकश्च दश चेति द्वन्द्वे 'संख्या' (पा ६,२,३५) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । हे दिवो दुहितः शुलोकस्य पुत्रि । आलोकाभावे रात्रिः आकाशाद् आपतन्तीव दृश्यते अतो रात्रिर्दुलोकस्य पुत्रीत्यभिधीयते । 'परमपि च्छन्दसि' (पावा २,१,२) इति षष्ठ्यन्तस्य

१. 'मैतोर्भं' S'. २. पञ्चाभासः शब्च प्र° इति पाका. प्रभृ. (५,१,५९). ३. हा
पे ३,२०,५. ४. 'भिर्न' A,B^h,C,D,K,K^m,R,S^m,V,W,M.; 'भिर्नि' RW. ५. दुहि-
तर्दिवः K,K^m,V,Dc,Cs,W,M.; दुहितर्दिवः D; दुहितर्दिवः S^m. ६. न P,P^h,J.
७. दुहितः । दिवः P^h; दुहितः । दिवः P,J.

आमन्त्रिताङ्गवद्भावात् बहुषामन्त्रितसमुदायस्य सर्वाङ्गुदासत्वम् । एवंविधे हे रात्रि
त्वम् अथ इदानीं नु क्षिप्रं तेभिः पूर्वमन्त्रोक्तैर्मवनवत्यादिभिः एकादशान्तैस्त्व-
दीयव्याप्तिदर्शकैः पायुभिः रक्षकैः । 'हवापात्रिभि' (पाउ १,१) इति पातेः उच्यप्रत्ययः ।
गणधेयैः नः अस्मान् पाहि रक्ष ।

रक्षा' मार्किनो' अघशंस ईशत मा नो दुःशंस ईशत ।

मा नो अघ गवां स्तेनो मारीनां वृक ईशत ॥ ६ ॥

माशानां भद्रे तस्करो मा नृणां यातुधान्युः ।

परमेभिः पृथिभि स्तेनो धावतु तस्करः ।

परेण दृत्वती रज्जुः परेणाघायुरर्षतु ॥ ७ ॥

रक्ष । मार्किः । नः । अघशंसः । ईशत । मा । नः । दुःशंसः । ईशत ।

मा । नः । अघ । गवाम् । स्तेनः । मा । मारीनाम् । वृकः । ईशत ॥ ६ ॥

मा । अशानाम् । भद्रे । तस्करः । मा । नृणाम् । यातुधान्युः । परमेभिः । पृथिभिः ।

स्तेनः । धावतु । तस्करः । परेण । दृत्वती । रज्जुः । परेण । अघायुः । अर्षतु ॥ ७ ॥

हे रात्रि रक्ष पालय नः अस्मान् । रक्षणं नाम परकृतबाधापरिहारः ।
तद् आह—अघशंसः अघं पापं हिंसालक्षणं तत् शंसति कथयतीति^१ अघशंसः
त्वाम् अहं हन्मि इत्येवंवादी । अघेन पापेन क्रूरेण शस्त्रादिना शंसति
हिनस्तीति^२ वा अघशंसः । शस हिंसायाम् इति धातुः । पतादृशो माकिः न
कञ्चनापि नः अस्माकम् ईशत मा ईष्टाम् । माकिरिति निपातसमुदायः ।
तत्र मा इति निपातः क्रियापदेन संबध्यते । किशब्दः कञ्चनेत्यर्थं कथयन्
अघशंसेन संबध्यते । हिंसकः कञ्चनापि अस्मान् बाधितुम् ईश्वरः समर्थो मा भवत्वि-
त्यर्थः । ईश पेभ्यर्थे । अस्मात् 'स्मोत्तरे लङ् च' (पा ३,३,१७६) इति स्मोत्तरत्वाभावेऽपि
माकि उपपदे लङ् । 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७३) इति शपो लुगभावः । तथा दुःशंसः
दुष्टं दुर्वचनस्य कथयिता दुष्टं वा हिंसिता शत्रुः नः अस्माकं मा ईशतेति पूर्वषड्
योज्यम् । हे रात्रे स्तेनः चोरः अथ इदानीं नः अस्मदीयानां गवाम् । मा ईशतेति
क्रियानुषङ्गः । गवापहर्ता मां भवतु । वृकः चर्कते आदत्त इति वृकः आरण्यश्वा ।

१. रक्षा RW.

२. °किर्णो पे ६,२०,६.

३. माश्वी°...°धान्युः ॥७॥ पर°

...°रर्षतु ॥ ८ ॥ अघ°...अहि ॥९॥ त्वयि°...°वेभ्यः ॥ १० ॥ इति सा. मन्त्रविभागः; माश्वी°...

तस्करः ॥ ७ ॥ परेण°...कृणु ॥ ८ ॥ हनु°...जागृहि ॥ ९ ॥ गोभ्यो°...°वेभ्यः ॥ १० ॥ इति RW.

मन्त्रविभागः.

४. धावतु तस्करः A, B^h, C, D; धावतु तस्करः Sm.

५. भद्रे P;

भद्रे > भद्रे J.

६. तस्करः > तस्करः J.

७. एवं त्वरः ?

इगुपधकृषणः कप्रत्ययः' । अनीनाम् अविजातीयानां पशूनां मा ईशतं बलाद्
 अपहर्तुं शक्तो मा भवतु [६] । हे भद्रे भन्वनीये रात्रि तस्करः तत् प्रसिद्धम् अन-
 र्थजातं करोतीति' तस्करश्चोरः । 'तद्बृहतोः करपत्योः' (पा ६,१,१५७) इति चोरेभि-
 धेये सुडागमः तच्छब्दस्य तलोपश्च । अश्वानाम् अस्मदीयानां तुरंगमानाम् ।
 मा ईशतेत्यनुबङ्गः । तथा नृणाम् नेतृणां कर्मसु व्याप्रियमाणानां पुत्रवृत्त्यादीनाम् ।
 'नृ च' (पा ६,४,६) इति दीर्घस्य विकल्पितत्वाद् अत्र दीर्घाभावः । मातृधानाः
 यातवो यातनाः पीडा धीयन्ते विधीयन्ते जनानाम् एभिः इति करणे ल्युट् ।
 यातूनां धातारो वा । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (पा ३,३,११३) इति कर्तरि ल्युट् ।
 ईदशाः पिशाचादयो मा ईशत नृणां बाधका मा भवन्तु । स्तेनतस्करयोरेको
 यौगिकः । तस्करः तद् धनापहरणादिकं करोतीति तस्करः तादृशः स्तेनः चोरः
 परमेभिः अतिदूरेः पथिभिः मार्गैः साधनैः धावतु शीघ्रं गच्छतु पलायताम् ।
 त्वदीयोपस्थानबलाद्' अस्मदभिमुखश्चोरो व्याकुलः सन् अतिदूरं देशं गच्छतु ।
 सतैर्वैगितायां गतौ धावादेशः । तथा दत्तनी दन्तवती । 'छन्दसि च' (पा ५,४,१४२)
 इति दन्तशब्दस्य दद्भावः । 'स्यः' (पा ८,२,१) इति मतुपो वत्वम् । रज्जुः रज्जु-
 वद् आयतः सर्पादिः परेण अतिदूरेण मार्गेण धावतु । तथा अघायुः अघं पापं
 हिसालक्षणं परस्य इच्छतीति अघायुः । 'छन्दसि परेच्छायामपि' (पा ३,१,८) इति
 क्यच् । 'अश्वाघस्यात्' (पा ७,४,२७) इति आत्वम् । 'क्याच्छन्दसि' (पा ३,२,१७०) इति
 उप्रत्ययः । एवंविधो बाधकः परेण दूरेण अर्षतु गच्छतु । ऋषी गतौ । भौवादिकः [७] ।

अर्धं रात्रिं 'तृष्टधूममशीर्षाणमहिं' कृणु । हनू वृकस्य जम्भयास्तेन' तं द्रुपदे जहि । ८ ।
 अर्धं । रात्रि । तृष्टधूमम् । अशीर्षाणम् । अहिम् । कृणु । हनु इति । वृकस्य ।
 जम्भयाः । तेन । तम् । द्रुपदे । जहि ॥ ८ ॥

अथ अथ । अपि चेत्यर्थः । हे रात्रि तृष्टधूमम् । अितृष पिपासायाम् ।
 अस्माद् 'गत्यर्थाकर्मकं' (पा ३,४,७२) इति कर्तरि क्तः । अत्र पिपासार्थेन तृषिणा
 तज्जन्या आर्तिर्विबध्यते । आर्तिकारी धूमः विषज्वालाधूमः निश्वासधूमो' वा
 यस्य तं परोपद्रवकारिविषज्वालापरिवृतम् अहिम् सर्पम् अशीर्षाणम् अशिरस्कं
 कृणु कुरु । विषपरीतम् अहेः शिरश्छिन्नीत्यर्थः । 'शीर्षच्छन्दसि' (पा ६,१,६०)
 इति शिरसः शीर्षभावः । किं च वृकस्य अजादिप्रभृतीनाम् अपहर्तुः आरण्यशुनो
 हन् मुखस्य अन्तःस्थूलदन्तयुक्तौ पार्श्वौ पश्वादानसाधनभूतौ जम्भयाः जम्भयेः ।

१. एवं स्वरः ? २. वैतु. मंगा. ३. नदीबोप° S'. ४. अर्धं A, B^h, C, D, K, K^m, S^m,
 V, Dc; अन्ध रा° RW.; जम्भो? रा° पे ६, २०, ८. ५. सिच्छच्° पे. ६. पूर्वपृष्ठे टि ३ द्र.
 ७. अर्धभावा° A, C, D, S^m, Dc, WM, S; अर्धभावा° Cs; जम्भया स्तेनं RW.; वेष १, १३६३ १;
 १४०७ i अपि द्र. ८. अर्धं P, P^२, J, WM. ९. अर्धभावाः P°, J.
 १०. विन्वात्° S'.

अभिर्हिंसाकर्मा । जमी जृमि गात्रविनामे । अस्माल्लेटि आडागमः । तेन यतो ह्यु निर्मर्दितौ तेन कारणेन तं निष्पिष्टहनुकं वृकं वृपदे वृद्रुमः तस्य पदे स्थाने ऋहि घातव्य । वृपदे इति रात्रेर्विशेषणं वा । वृः सर्वतोभिद्रवणम् । अभिद्रवण-साधनपादयुक्ते सर्वतो व्यापिनि रात्रि तं जहीति । हन्तेर्लोटि 'हन्तेर्जः' (पा ६,४, १६) इति जादेशे 'असिद्धवदत्रा भात्' (पा ६,४,२२) इति जादेशस्य असि-द्धत्वात् हेर्लुक् न भवति ।

त्वयि रात्रि 'वसामसि स्वपिष्यामसि जागृहि' ।

गोभ्यो नः शर्म यच्छाश्वेभ्यः पुरुषेभ्यः ॥ ९ ॥

त्वयि । रात्रि । वसामसि । स्वपिष्यामसि । जागृहि ।

गोभ्यः । नः । शर्म । यच्छ । अश्वेभ्यः । पुरुषेभ्यः ॥ ९ ॥

हे रात्रि त्वयि । देवताभिप्रायेण अधिकरणत्वं त्वत्कृतरक्षणनिमित्ते वा । वसामसि वसामः । एकत्र निवसामः । न केवलं निवासमात्रं किंतु स्वपिष्यामसि स्वप्स्यामः । निद्रां करिष्यामः । उभयत्र 'इदन्तो मसि' (पा ७,१,४६) । स्वपे-र्व्यत्ययेन इडागमः । पुत्रमित्राद्यपेक्षया बहुवचनम् । यद्वा त्वयि अस्मदीयं सर्वं भारं निधायेति शेषः । वसामः स्वप्स्यामश्च । त्वं तु जागृहि । अस्मान् रक्षितुम् अवहिता भव । जागृ निद्राक्षये । आदादिकः । न केवलम् अस्मद्रक्षणे जागरिता किंतु नः अस्माकं गोभ्यः गोष्ठे निवसद्भ्यः अश्वेभ्यः पुरुषेभ्यश्च गृहे निवसद्भ्यः शर्म सुखं यच्छ । यथा निद्राणास्ते तव पारं क्षेमेण प्राप्नुयुस्तथा कुर्वित्यर्थः ।

इति षष्ठेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'अथो यानि च' इति सूक्तस्य रात्रिकल्पे रात्र्युपस्थाने जपे च विनियोगः पूर्वसूक्तेन सहोक्तः ।

अथो 'यानि च' यस्मा ह 'यानि चान्तः' परीणहि' । तानि ते परि दद्यासि' ॥१॥

१. एवं स्वरः ? २. वसामसि स्वपि° A, B^h, C, D, S^m, C_s, WM.; 'सि जागृहि A, B^h, C, D, S^m, C_s, WM.; 'सि जागृहि K, K^m, V, Dc, WM.; विसामसि° पै ६, २०, ९. ३. वृ. १९५० टि ३ द्र. ४. यच्छाश्वे° पै. ५. स्वपिष्याम् । अस्ति J, WM.; स्वपिष्याम् । असि P, P¹, WM. ६. जागृहि P, J, WM; जागृहि P¹, WM. ७. अथो RW. ८. यानिचयस्माह A, B^h, D, S^m, WM.; यानिचयस्माभाह C, K, K^m, C_s, WM.; यानिचयस्माजह V; यानिचयस्माह > यानिचयस्माभाह Dc; यानि चयामहे RW.; यानि च यस्मा ह S; यानि तमस्सहे ? पै ६, २१, १. ९. यानिचान्तः WM.; यानि चान्तः A, B^h, D, S^m, C, K, K^m, C_s, V, Dc, RW. १०. परिणहि A; परीणहि B^h, D, S^m, C, K, K^m, C_s, V, Dc. ११. दद्यासि A, B^h, D, S^m, C_s; दद्यासि > दद्यासि Dc.

रात्रिं मातृरुषसे नः परि देहि ।

उषा नो अह्ने परि ददात्वद्वस्तुभ्यं विभावरि ॥ २ ॥

अथो इति । यानि । च । यस्मै । ह । 'यानि । च' । अन्तः । परिऽणहि^१ । तानि ।
ते । परि । ददासि ॥ १ ॥

रात्रिं । मातः । उषसे । नः । परि । देहि । उषाः । नः । अह्ने । परि । ददातु । अहः ।
तुभ्यम् । विभावरि^२ ॥ २ ॥

पूर्वमन्त्रे गवाद्यो विशेषेण उक्ताः । अत्र तु उक्तान्यनुक्तानि वा बहिःस्थानि गृह-
वर्तीनि च संग्रहेणाह—अथो अपि च यस्मै ह । हशब्दः पूरणः । यस्य मम संबन्धीनि
बहिःस्थानि गोचरप्रदेशे अनाश्रुतदेशे वर्तमानानि^३ यानि वस्तूनि वर्तन्ते । यानि च परीणहि
परितो नद्धे परिश्रिते गृहादौ अन्तः मध्ये यानि वर्तन्ते । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ ।
परिपूर्वाद् नहेः क्विप् 'नद्विद्वित्कृषि^४' (पा ६,३,११६) इत्यादिना उपसर्गस्य दीर्घः ।
परीणच्छब्दो गृहवाची तैत्तिरीयके समाह्वयते— 'तमसीव' वा एषोन्तश्चरति यः परीणहि'
(तैत्रा ३,२,४,७) इति । तानि प्रकाशानि अप्रकाशानि द्विविधानि वस्तूनि ते तुभ्यं परिद-
दासि । रक्षणार्थं दानं परिदानम् । रक्षितुं प्रयच्छामः । 'इदन्तो मसि' (पा ७,१,४६) [१] ।
हे मातः मातृवत्परिपालयिन्नि हे रात्रि नः अस्मान् उषसे त्वत्समनन्तरभाविने
प्रभातकालाय परि देहि रक्षणार्थं प्रयच्छ । तव पारम् उषःकालपर्यन्तं सुखेन अस्मान्
प्रापयेत्यर्थः । उषाः उषःकालः सूर्योदयसमीपवर्ती समयः अहो सूर्यप्रकाशवते
उषःकालानन्तरभाविने प्रातःसंगवमध्याह्नपराह्णसायाह्नरूपाय दिवसाय नः अस्मान्
परि ददातु । उषःकालो दिवससमाप्तिपर्यन्तम् अस्मान् रक्षत्वित्यर्थः । हे विभावरि रात्रि ।
भा दीप्तौ । विपूर्वाद् 'भातो मनिन्' (पा ३,२,७४) इति क्विप् । 'वनो र च' (पा ४,१,७)
इति ऊिप्, नकारस्य च रेफः । अहः उक्तलक्षणोपेतः अहःकालश्च तुभ्यं नः परि
ददातु । एवं पुनःपुनरावर्तमानौ अहोरात्रौ अस्मान् रक्षताम् इत्यर्थः [२] ।

यत् किं चेदं पतयति' यत् किं चेदं सेरीसूपम्^५ ।

१. आहु P, P^२, J, WM.

२. वान्ऽह्व P, P^२, WM.; वानि । वा > वान्ऽह्व J.

३. परिणहि P, P^२; परिणहि > परि । णुहि J, परिणहि WM.

४. विभावरि ऋ. पफं.

५. वस्तमानानि S'.

६. 'कृषि S'.

७. तमसी S'.

८. बहि दे ६, २१, ३.

९. पतयति A; पतयति D, S^३, C^३; पतेद् वै.

१०. सेरीसूपं S^३.

यत् किं च पर्वतायासत्वं' तस्मात् त्वं रात्रि पाहि नः ॥ ३ ॥

यत् । किम् । च । इदम् । पतयति । यत् । किम् । च । इदम् । स्त्रीसूपम् ।

यत् । किम् । च । पर्वताय । असत्वं' । तस्मात् । त्वम् । रात्रि । पाहि । नः ॥ ३ ॥

यत्किञ्च यत्किञ्चिद् इदं परिदृश्यमानं ह्येनपक्ष्यादिकं पतयति आकाशे संचरति । पत गतौ । सुरादिः । अदन्तः । यत्किञ्चेदं सरीसृगम् भूमौ सरणशीलं सर्पादिकं यद् अस्ति । सृष्ट् गतौ । अस्माद् यञि 'रीष्टुपधस्य च' (पा ७,१,९०) इति अभ्यासस्य रीगागमः । पचाद्यञि 'यञोचि च' (पा २,४,७४) इति यञो लुकि 'न धातुलोप आर्धधातुके' (पा १,१,४) इति गुणप्रतिषेधः । यत्किञ्च पर्वताय पर्वतस्य संबन्धि असत्त्वम् । सत्त्वशब्दः प्राणिवाची । दुष्टं सत्त्वम् असत्त्वम् व्याघ्रसिंहादिकम् अस्ति तस्माद् उक्तात् सर्वस्मात् पक्षिसर्प-दुष्टमृगादिरूपाद् बाधकात् हे रात्रि त्वं नः अस्पान् पाहि रक्ष । 'भीत्रार्थानाम्' (पा १,४,२५) इति अपादानत्वात् तस्माद् इति पञ्चमी ।

सा पश्चात् पाहि सा पुरः सोत्तरादधरादुत' ।

गोपाय' नो विभावरि स्तोतारस्त इह स्मसि ॥ ४ ॥

सा । पश्चात् । पाहि । सा । पुरः । सा । उत्तरात्' । अधरात् । उत ।

गोपाय' । नः । विभावरि । स्तोतारः । ते । इह । स्मसि ॥ ४ ॥

हे रात्रि सा पूर्वोक्तलक्षणा त्वं पश्चात् पश्चिमभागे यत्र वयं वसामः स्व-पक्ष्यामश्च तस्य पश्चिमभागे पाहि रक्ष अस्मान्' । तथा सा त्वं पुरः पूर्वस्यां दिशि पाहि । 'पूर्वाधरावरणाम् असि पुरधवश्चैषाम्' (पा ५,३,३९) इति पूर्वशब्दाद् असि-प्रत्ययः पुरादेशश्च । उत अपि च सा त्वम् उत्तरात् उत्तरतः अधरात् दक्षिणतः पाहि । उत्तरप्रतियोगिकः अधरशब्दो दक्षिणदिग्वाची । 'उत्तराधरदक्षिणाद् आतिः' (पा ५,३,३४) इति उभयत्र आतिप्रत्ययः । किं च हे विभावरि रात्रि नः अस्मान् गोपाय । पूर्वं दिग्विशेषनिबन्धनं रक्षणम् उक्तम् । अत्र सामान्येन रक्षणं विवक्ष्यते । 'गुपूधूप' (पा ३,१,२८) इति आयप्रत्ययः । रक्षणे आवश्यकत्वम् आह चतुर्थपादेन । इह अस्मिन् काले ते तव स्तोतारः स्मसि स्तुतिकर्तारो भवामः । 'इदन्तो मसि' (पा ७,१,४६) ।

१. 'तायासत्वं A, B^a, C, D, S^m; 'तायासत्वं Dc; 'तायासत्वं C₈; पर्वण्यासत्वं RW.,
वैप १, ५२८ i; १९६४ n अपि द्र.; पद्मदासुन्वन् वै १, २१, २. २. सः । त्वम् P, P^a; J.
३. सोत्तरा' C, D. ४. उ. WI; वैतु. शंपा. RW. गोपायं. ५. उत्तरात् P, P^a; उत्तरात् > उत्तरात् J; उत्तरात् Cp. ६. अस्मात् S^a.

ये रात्रिर्ननुतिष्ठन्ति ये च भूतेषु जाग्रति ।

पशून् ये सर्वान् रक्षन्ति ते न आत्मसु जाग्रति ते नः 'पशुषु जाग्रति' ॥५॥

ये । रात्रिम् । अनुतिष्ठन्ति । ये । च । भूतेषु । जाग्रति ।

पशून् । ये । सर्वान् । रक्षन्ति । ते । नः । आत्मसु । जाग्रति । ते । नः । पशुषु । जाग्रति ॥

ये जना रात्रिम् । 'रात्रेधाजसौ' (पा ४,१,३१) इत्यत्र 'अजसादिषु' (पावा ४, १,३१) इति वचनात् जसादिपर्युदासेन अत्र ङीषभावः । अनुतिष्ठन्ति^१ रात्रिविषयं कर्म अर्चनजपोपासनरूपं कुर्वन्ति । ये च जना भूतेषु भवनवस्तु प्राणिषु । विषय-सप्तमी । तद्विषये जाग्रति रक्षणार्थम् अवहिता भवन्ति । ये च सर्वान् गवाश्वादीन् पशून् रक्षन्ति रात्रौ भयहेतुभ्यः पालयन्ति । ते सर्वे नः अस्माकम् 'आत्मसु स्वशरीरे । तत्संबन्धिविषय्या' बहुवचनम् । अस्मदीयपुत्रमित्रादिषु विषये जाग्रति जागृत्युः । रक्षणार्थम् अवहिता भवेयुः । ते च नः अस्माकं पशुषु विषये जाग्रति जागृत्युः । अत्र लिङ्गर्थे लट् द्रष्टव्यः । जागृ निद्राक्षये । आदादिकः ।

वेद वै रात्रि ते नाम घृताची नाम वा असि ।

तां त्वां 'भरद्वाजो वेद सा नो विचेऽधि जाग्रति' ॥ ६ ॥

वेद । वै । रात्रि । ते । नाम । घृताची । नाम । वै । असि ।

ताम् । त्वाम्^{१०} । भरत्स्वाजः^{११} । वेद । सा । नः । विचे । अधि । जाग्रति^{१२} ॥ ६ ॥

हे रात्रि ते तव नाम नामधेयं वेद वेदि । 'विदो ल्ये वा' (पा ३,४,८३) इति मिथो णल् आदेशः । वैशाब्दः प्रसिद्धौ । स्वेन ज्ञातं नामधेयं निर्दिशति— घृताची नाम इति । घृताची । घृ क्षरणदीप्त्योः । अस्माद् भावे कः । घृतं दीप्तिम् अञ्जतीति घृताची दीप्तिमती । घृतपूर्वाद् अञ्जतेः क्तिन् । 'अञ्जतेषोपसंख्यानम्' (पावा ४,१,६) इति ङीष् । 'अचः' (पा ६,४,१३८) इति अकारलोपः । 'नौ' (पा ६,३,१३८) इति दीर्घः । इति नाम असि । नामशब्दः प्रसिद्धौ । घृताचीति मस्त्रा व्यच-

१. रक्षन्तु वै ६,२१,५.

२. जाग्रति A, B^३, C, D, K, K^३, R, S^३, V, Dc, Cs, WM.;

जाग्रतु वै.; वैप १,१२१९ m अपि द्र.

३. पशुषु जाग्रति A, B^३, C, D, K, K^३, R, S^३, V,

Dc, Cs, WM.; पशुमिर्जाग्रतु वै.

४. जाग्रति P, P^२, J, WM.

५. 'तिष्ठन्ते S'.

६. आत्मसु स्वशरीरतत्सं S'.

७. त्वां RW. वै ६,२१,६.

८. भरद्वाजो A, B^३, C,

D, S^३, C, Cs, WM.; 'वेदु A, B^३, Cs, D, S^३; भरद्वाजो वेदु > भरद्वाजो वेदु Dc.

९. विचेति K, K^३, V, B^३, C, D, S^३, Cs, Dc; विचेऽधि जागृति RW. वै.; वैप १,१२१९ m, n अपि द्र.

१०. त्वाम् P, WM.; त्वद् P^२, WM.

११. भरत्स्वाजः P, J.

१२. जाग्रति P, P^२, J.

विषयः' इत्यर्थः । वेशब्दः प्रसिद्धौ । ताम् उक्तनामिकां त्वां भरद्वाजः भरत् पोषकं वाजः अथ यस्य सः । सृष्ट भरणे । भौषादिकात् शतप्रत्ययः । एतन्नामा महर्षिः वेद जानाति । अत एव रात्रेर्भरद्वाजसंबन्धित्वं कात्यायन आह — 'रात्रिर्वा भारद्वाजी रात्रिस्तवम्' (ऋ २, १०, १२७) इति । सा उकलक्षणोपेता भरद्वाजेन विदितप्रभावा रात्रिः नः अस्माकं विते पशुपुत्रादिरूपे घने । अधिशब्दः सप्तम्यर्थानुवादी । विसविषये अधिकं वा जाप्रति जागर्तुं । रक्षणार्थम् अवहिता भवतु । जागर्तेल्लेदि अडागमः । गुणाभावश्छान्दसः ।

इति षष्ठेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

'इषिरा योषा' इति सूक्तद्वयम् अर्थसूक्तम् । रात्रीकल्पे पुरोहितकर्तव्ये रात्रीसमर्च-
नकर्मणि राज्युपस्थाने च अस्य सूक्तस्य विनियोगः । 'अथ पिष्टमयीं रात्रिं चतुर्भि-
र्दोषकैः सह' (अप ४, ३, १) इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे — "आ रात्रिं पार्थिवम्" (अ १९,
४७), 'इषिरा योषा' इति सूक्ताभ्याम् अन्वारभ्य जपेत्" (अ ४, ४, १; २) इति, "वेष्टी"
रात्रिं कृत्वा ××× चतुर्भिर्दोषैर्चयित्वा 'आ रात्रिं पार्थिवम्', 'इषिरा योषा' इति सूक्तद्वयेन रात्रिम्
उपस्थाय" (अप ४, ५, ४; ६; ७) इति च । * [अर्थसूक्तद्वयेनेत्यर्थः] ।

इषिरा योषा युवतिर्दमूना रात्री देवस्य सवितुर्भगस्य ।

अश्वक्षभा सुहवा संभृतश्रीरा पप्रौ द्यावापृथिवी महित्वा ॥ १ ॥

इषिरा । योषा । युवतिः । दमूनाः^१ । रात्री । देवस्य । सवितुः । भगस्य । अश्वऽक्षभा ।
सुऽहवा । सम्ऽभृतश्रीः^२ । आ । पप्रौ । द्यावापृथिवी इति । महिऽत्वा ॥ १ ॥

इषिरा षष्ठ्या सर्वैः प्रार्थनीया । 'अजिरशिशिर' (पाठ १, ५३) इत्यादिषद्
इषेः किरच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनं द्रष्टव्यम् । यद्वा इष गतौ । औणादिक
इष्प्रत्ययः । रो मत्वर्थीयः । गतिमती सर्वत्र व्यापनशीला युवतिः यौवनवती
न कदाचिद् अवस्थान्तरम् आप्तवती अपक्षयरहिता दमूनाः दान्तमनाः सवितुः
सर्वस्य प्रेरकस्य भगस्य भजनीयस्य । भजतेः 'पुंसि संज्ञायाम्' (पा ३, ३, ११८) इति
घः^३ । एतन्नामधेयस्य देवस्य योषा योषिद् अश्वक्षभा अशूनि आशूनि स्वविषये
शीघ्रप्रवृत्तीनि अक्षाणि चक्षुरादीन्द्रियाणि अभिभवति तिरस्करोतीति अश्वक्षभा^४ ।
चक्षुरादिनिरोधिकेति यावत् । अञ्जोतेः 'कृवापाजिमि' (पाठ १, १) इति उणप्रत्ययः ।
'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वृद्धयभावः । भवतेः 'डोऽन्यत्रापि दस्यते' (पावा
३, २, ४८) इति डः । अत्र केवलो भवतिरभिभवनार्थं वर्तते । यद्वा 'अश्वस्य
सुप्रं^५ पुरुषस्य मायुम् आ ददे' इति उत्तरत्र (४) वक्ष्यमाणत्वाद् अयम् अर्थः—
अश्वान् क्षायति क्षपयतीति अश्वक्षा । अश्वक्षा भा दीतिर्यस्याः^६ सा । अन्धतमसेऽपि

१. 'यते S'. २. पिष्टमयीं Bol. ३. विश्वस्यंघाः RW.; वैप १, ४८७ a
अपि इ.; अश्वक्षरा वै १४, ४, १. ४. संभृतः श्रीरा A, B^h, C, V, पै. ५. तु. सा.; वैतु-
P, P^h, J 'जा. ६. 'मृतः । श्रीः V. ७. चम्र. स्वरः ? ८. वैतु. पपा. अवग्रहः.
९. वैतु. मपा. १०. वैतु. स्वरावग्रहौ.

अम्भा दूरं पश्यन्तीति प्रसिद्धिः । तद्दर्शनशक्तिप्रतिबन्धकदीतियुक्तेत्यर्थः । अम्भोतेः 'अश्रुप्रवि' (पाठ १, १५१) इत्यादिना कन्प्रत्ययः । ह्ये जै वै क्षये । अस्मात् अम्भोपपदाद् 'आतोऽनुपसर्गे कः' (पा ३, २, ३) । सुहवा सुष्ठु ह्यातव्या संमृतश्रीः संपूर्णकान्तिः सर्वजगद्व्यापनात् स्वयमेव एका प्रतीयते यतः अतः संमृतश्रीः । एवंविध-लक्षणोपेता रात्री महित्वा महत्त्वेन महिज्ञा द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ आ पत्रौ अपूर्-रितवती । प्रा पूरणे । 'आत औ णलः' (पा ७, १, ३४) इति ।

अति' विश्वान्यरुहद् गम्भीरो' वर्षिष्ठमरुहन्त' श्रविष्ठाः' ।

उशती' रात्र्यनु सा भद्राभि' तिष्ठते' मित्र इव स्वधाभिः ॥ २ ॥

अति' । विश्वानि । अरुहत्' । गम्भीरः । वर्षिष्ठम्' । अरुहन्त' । श्रविष्ठाः' ।

उशती । 'रात्री । अनु । सा । भद्रा । अभि' । तिष्ठते । मित्रःऽइव । स्वधाभिः ॥ २ ॥

गम्भीरा' दुष्प्रवेशा रात्रीः विश्वानि सर्वाणि चराचरात्मकानि वस्तूनि अत्यर्हति' अतिक्रम्य व्याप्य वर्तते । तत्रापि श्रविष्ठा' । 'श्रव इति अजनाम । श्रूयत इति सतः' (नि १०, ३) इति हि यास्कः । अतिशयेन श्रवस्विनी अश्रवती । श्रवस्वि-शब्दाद् इष्टनि 'विन्मतोर्ङ्क्' (पा ५, ३, ६५) । 'ङेः' (पा ६, ४, १४३) इति टिलोपः । यद्वा श्रूयमाणा सर्वैरतिशयेन स्तूयमाना रात्रिः वर्षिष्ठम् उरुतरं वनस्पतिपर्वत-समुद्रादिकम् अर्हति' । अतीत्युपसर्गोऽनुषज्यते । अतिक्रम्य व्याप्य वर्तत इत्यर्थः । सर्वाभिभावित्वेन वर्तनमेव अर्हणम् । वृद्धशब्दाद् इष्टनि वर्षादेशः । उशती अनन्तरं स्वगतजनम् आकाङ्क्षन्ती सर्वे वा क्रमितुं कामयमाना रात्री अनु अनुक्षणं वि तिष्ठते विशेषेण जगद् व्याप्नोति मित्र इव सूर्यो यथा स्वधाभिः यजमानादिप्रसैर्द-धीरूपैरसैः साधनैः क्षणेक्षणे स्वतेजसा विश्वम् आक्रामति एवम् इयं रात्रिरिति ।

१. अवि A, B^h, C, D, K^m, S^m, Dc; अभि V, पै १४, ४, ३; अवि Cs; अवि RW.; पै १, १४९ e अपि द्र.
२. विश्वान्यरुहद् गम्भीरो A, B^h, C, D, K^m, S^m, Dc, Cs; विश्वान्य-रुहद् गम्भीरो S, V; विश्वान्यरुहद् गम्भीरा RW.; विश्वान्यरुहद् गम्भीरोद् पै.
३. 'अरुहन्तः' A, C, K^m, S^m, Dc; वर्षिष्ठमरुहत् B^h, W, M.; वरिषिष्ठमरुहन्तः D; वर्षिष्ठमर्हति S, V; वर्षिष्ठ-मरुहत् Cs; वर्षिष्ठं धामरुहत् RW.; वर्षिष्ठमर्हद् पै.
४. श्रविष्ठा A, C, K^m, S^m, Dc, V, S; श्रविष्ठा B^h, R, Cs; श्रमिष्ठा D; ङविष्ठा RW.; पै १, ३१४३ e अपि द्र.; अश्रविष्ठा पै.
५. उशती A.
६. रात्र्यनुसामद्राहिं A, C; रात्र्यनुसामद्राहिं B^h; रात्र्यनुसामद्राहिं D, K^m, R, Dc; रात्र्यनुसामद्राहिं S^m; रात्र्यनुसामद्रा वि S, V; रात्र्यनुसामद्राहिं Cs; रात्र्यनु मा मद्रा-मिषि RW.; रात्र्यवसानभद्राद् वि पै.
७. तिष्ठते A, C, K^m, S^m, Dc, V, S; तिष्ठते Cs; तिष्ठते B^h, D; तिष्ठते R.
८. अवि P, P^a, J.
९. अरुहत् P, P^a, J.
१०. वर्षिष्ठम् P^a.
११. अरुहत्तः P, P^a, J.
१२. श्रविष्ठा P, P^a; श्रविष्ठाः > श्रविष्ठा J.
१३. रात्रि । अनुऽसाम । द्राहिम् (द्राहिम् P^a; द्राहिम् > द्राहिम् J.) / P, P^a, J.

वर्षे वन्दे सुभगे सुजति वा अजगन् रात्रि सुमना इह स्वाम् ।
अस्यांसायस्व नर्याणि जाता अथो यानि गव्यानि पुष्ट्या ॥ ३ ॥

वर्षे । वन्दे । सुभगे । सुजति । वा । अजगन् । रात्रि । सुमनाः । इह । स्वाम् ।

अस्यान् । प्रायस्व । नर्याणि । जाता । अथो इति । यानि । गव्यानि । पुष्ट्या ॥ ३ ॥

हे वर्षे अनिरुद्धप्रभावे । 'अवचपण्यवर्षा गर्हपणितव्यानिरोधेषु' (पा ३,१,१०१) इति वृषोतेः अनिरोधेऽर्थे यत्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनम् । हे वन्दे" सर्वैरभिष्टूयमाने । 'वर्षे कविधानम्' (पावा ३,२,५८) इति कर्मणि वन्देः कप्रत्ययः । यजादित्वात् संप्रसारणे 'सम्प्रसारणाच्च' (पा ६,१,१०८) इति परपूर्वत्वस्य छन्दसि विकल्पितत्वाद् अत्र परपूर्वत्वाभावः । हे सुभगे । भगो भाग्यम् । सौभाग्यवति सर्वैः सुष्ठु संभजनीये वा । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (पा ३,२,११८) इति भजतेर्घप्रत्ययः । हे सुजाते सुष्ठु प्रादुर्भूते हे रात्रि आ अजगन् आगतासि । गमेर्लङि मध्यमपुरुषे सिपि 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७६) इति शपः झ्लुः । 'भो नो धातोः' (पा ८,२,६४) इति नत्वम् । 'हल्का' (पा ६,१,६८) इत्यादिना सिपो लोपः । इह अस्यां त्वय्यागतायाम् अहं सुमनाः सुमनस्कः स्वाम् भवेयम् । अनन्तरम् अस्मान् त्वदागमनेन सुमनस्कान् । पुत्रपश्वाद्यपेक्षया बहुवचनम् । प्रायस्व पालय । त्रैह् पालने । भौवादिकः । 'अनुदात्तित्तिः' (पा १,३,१२) इति आत्मनेपदम् । तथा जाता जातानि उत्पन्नानि नर्याणि नरहितानि वस्तूनि । 'तस्मै हितम्' (पा ५,१,५) इति नरशब्दाद् यत् । अथो अपि च पुष्ट्या" पुष्ट्यामि पेषकाणि गव्यानि गोभ्यो हितानि । उपलक्षणम् एतत् । गवाश्वादिहितानि यानि वस्तूनि तान्यपि प्रायस्व । मनुष्यगवादिहितरक्षणेन तेषां रक्षणं कैमुतिकस्त्रिजम् ।

"सिंहस्य रात्र्युश्रती पीषस्य" व्याघ्रस्य द्वीपिनो वर्च आ ददे ।

अश्वस्य ब्रध्नं पुरुषस्य मायुं पुरु रूपाणि कृणुषे विभाती" ॥ ४ ॥

सिंहस्य । रात्री" । उश्रती । पीषस्य । व्याघ्रस्य । द्वीपिनः । वर्चः । आ । ददे ।

अश्वस्य । ब्रध्नम् । पुरुषस्य । मायुम् । पुरु । रूपाणि । कृणुषे । विभाती" ॥ ४ ॥

१. वर्षे RW.; नर्वे वे १४,४,३; वैप १,२१८५ i द्र. २. वन्दे K^m, S^m, V, RW.; वेदे Cs; वन्दे S. ३. सुजात C, S^m; सुजात् Cs; सुजाता पै; सुजाते S. ४. अजगन् रात्रि B^h; अजगन् रात्रि C, D, K^m, R, V, Dc, Cs; अजगन् रात्रि S^m; अजगन् रात्रि RW.; चाग्नि ? रात्रि पै. ५. इह स्वाम्: RW.; वैप १,७२२ b द्र.; इह स्वाम् पै. ६. गव्यानि पुष्ट्या K, K^m, V; गव्यानि पुष्ट्या Dc; गव्यानि पुष्ट्या S, RW. ७. वा । अजगन् P, P^a, J. ८. जाता: P, P^a, J. ९. पुष्ट्या P.^a १०. वेदु. मंपा. ११. सिंहस्य सन्नुश्रती पीषस्य (पीषं C, R; पिषं > पीषं Dc.) A, B^h, D, S^m, Cs, C, R, Dc; सिंहस्य RW.; निषस्व पै १४,४,४; वैप १,२०१९ m कपि द्र. १२. वी: A, B^h, C, E, V, Cs, P, P^a, J. १३. रात्रि P, P^a, J.

उक्ती काम्यव्यवहाराः रात्री देवता पिता संसृष्टस्य सामर्थ्याद् व्यक्तव्यस्य ।
 किञ्च संसृष्टे । 'इणुपचक्राप्रिकरः कः' (पा ३, १, १३५) । सिंहस्य । द्वीपिनः शिवा
 नत्वा आपो' वस्मिन् । 'बन्तवपसर्गेभ्योऽय ईत्' (पा ६, ३, ९७) इति अप्वाब्दात्संज्ञक
 ईकारादेशः । द्वीपम् अस्य निवासस्थानत्वेन अस्तीति । मत्वर्थीय इविप्रत्ययः ।
 स्वाच्छन्देन' द्वीपे उदकावेष्टिते दुर्गादौ संचरतो व्याघ्रस्य व्याजिघ्रतः शार्दूलस्य
 बर्वः तेजः पराभिघर्षणसामर्थ्यरूपम् आ ददे अपहृतवती । सिंहहृदेः परोपद्रवकारकं
 सामर्थ्यम् अपजहार । तथा अश्वस्य शीघ्रगामिनस्तुरंगस्य बुध्रम्' मूलम् । अश्व-
 धीर्यस्य वेगो हि मूलम् । तच्च पुरुषस्य प्राणिनः मायुम् शब्दम् आह्वानादि-
 लक्षणं च आ ददे । अभ्यगतिनिरोधिका कुत्रापि पदार्थस्य अदर्शनात् तद्वि-
 षयवाच्यवहारनिरोधिका च बभूवेत्यर्थः । अथ विभाती स्वयमेव विशेषेण भासमाना
 रात्री त्वं पुत्र । सुपो लुक् । पुरुणि नानाविधानि रूपाणि कृणुषे करोषि' ।
 कृषि हिंसाकरणयोश्च । 'धिन्निहृष्योर च' (पा ३, १, ८०) इति उपत्वयः ।

'शिवां रात्रिमनुसूर्यं च' हिमस्य माता सुहवा नो अस्तु ।

'अस्य स्तोमस्य' 'सुभगे नि' बोध' येन त्वा वन्दे'° विश्वासु दिक्षु" ॥५॥

शिवाम् । रात्रिम्" । अनुऽसूर्यम् । च । हिमस्य । माता । सुहवा । नः । अस्तु ।

अस्य" । स्तोमस्य । सुभगे । नि । बोध' । येन । त्वा । वन्दे' । विश्वासु । दिक्षु ॥५॥

हे रात्रि' त्वां शिवाम् शिवकारिणीम् । वन्दे इति उत्तरक्रियापदेन संबन्धः ।
 तथा महि' महान्तं सूर्यं रात्रेर्भर्तारं भगं च । वन्दे इति संबन्धः । रात्री सवि-
 तुर्भगस्य योषा इति पूर्वम् (१) उक्तम् । अवयुत्य रात्रीं परोक्षेण स्तौति
 द्वितीयपादेन । हिमस्य तुहिनस्य माता जननी हिमोत्पादिका रात्री । रात्रौ हिमं
 वर्धते इति सर्वलोकसंप्रतिपद्यम् । तादृशी रात्रिः नः अस्माकं सुहवा सुष्ठु ह्यातव्या
 अस्तु भवतु । अथ प्रत्यक्षवद् उक्तिः । हे सुभगे सौभाग्यवति यद्वा भगः सूर्यः
 शोभनभगसंज्ञकपतियुक्ते त्वम् अस्य इदानीं क्रियमाणस्य अस्मदीयस्य स्तोमस्य
 स्तोत्रस्य स्तोत्रं नि बोध नितरां जानीहि । अनुग्रहानुकूलबुद्ध्या" अनुमन्यस्व ।

१. वैजु. मंपा. २. अपो S'. ३. अपिशब्दा' S'. ४. स्वाच्छन्देन S'.

५. इतः परम् — अ [ग] इत्यापनसाधनानि स्वीचान्येव पुरुषेण किञ्चिद् वस्तु प्रदीपक इत्यर्थः
 S' टि. ६. शिवां (शिवा C₅) रात्रिमहि ('महि > 'मनु' K^m; 'माहि S^m) सूर्यं च

A, D, K, K^m, R, S^m, D_c, C₅, W_M.; शिवं रात्रिमनुसूर्यं च RW.; शिवा मे रात्रेऽनुसूर्यं च W₃;
 शिवोऽरात्रिमहि सूर्यं च S; शिवां रात्रिमहि सूर्यं च पे १३, ४, ५; वेप १, २, १ b; २, १५ c अपि ३.

७. अनुः स्तो' A, B^a, C, R, S^m, C₅, W_M.; अनुः स्तो' V, W_M.; अनुः स्तो' ०. ८. येऽनुः वे.

९. बोध K^m, V, B^a. १०. वन्दे S^m, V, W_M.; वन्दे R, V, C₅, W_M. ११. दिक्षु वे.

१२. रात्रिम् > रात्रि J. १३. अनुः P, J; अनुः P^a. १४. अनुः S'.

‘विश्वामह्यं कर्तव्यम्’ (पा. १, ४, ३२) इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । ‘चतुर्थ्यं बहुलम्’ (पां. ३, २, ९२) इति षष्ठी । बुधिर बोधने । भौवादिकः । अस्माल्लोडि मध्यमे हेर्लुक् । येन स्तोत्रेण विश्वासु सर्वासु दिक्षु व्यासां त्वा त्वां वन्दे अभिष्टौमि । वदि अभिवादनस्तुत्योः ।

स्तोमस्य नो विभावरि रात्रि राजैव जोषसे ।

असाम सर्ववीरा भवाम् सर्ववेदसो व्युच्छन्तिरनुषसः ॥ ६ ॥

स्तोमस्य । नः । विभावरि । रात्रि । राजाऽइव । जोषसे ।

असाम । सर्वेऽवीराः । भवाम् । सर्वेऽवेदसः । विऽउच्छन्तीः । अनु । उषसः ॥ ६ ॥

हे विभावरि विशेषेण भासमाने हे रात्रि नः अस्मदीयस्य स्तोमस्य स्तोत्रस्य स्तोत्रं जोषसे जुषस्व^१ सेवस्व । तत्र दृष्टान्तः—राजेव यथा राजा स्तोत्रभिः क्रियमाणां स्तुतिं प्रीत्या^२ सेवते अवहितः शृणोति एवम् अवहिता अस्मदीयं स्तोत्रम् अवधारयेति । जुषी प्रीतिसेवनयोः । अस्माल्लेडि अडागमः । ‘छन्दस्युभयथा’ (पा. ३, ४, ११७) इति तिङ् आर्धधातुक्त्वात् लघूपधगुणः । यदि स्तोत्रं शृणुयास्तर्हि व्युच्छन्तीः । उच्छी विवासे । तमो विवासयन्तीः अपसारयन्तीः प्रकाशमाना उषसः उषसः उषःकालान् अनु । लक्षणार्थे अनुः कर्मप्रवचनीयः । उषःकालबहुत्वात् सार्वकालं विवक्षितम् । सर्वदा सर्ववीरा असाम । वीरः कर्मणि कुशलः पुत्रादिः । सकलपुत्रमित्रादिसमेता असाम भवाम् । अस्तेल्लोडि ‘आहुतमस्य पिब’ (पा. ३, ४, ९२) इति आडागमः । तथा सर्ववेदसः । वेद इति धननाम । संपूर्णधनयुक्ता भवाम् । वेत्तेर्वा असुन् । सर्वविषयज्ञाना रात्रौ निद्रावशेन सर्वेन्द्रियव्यापाराणां विरामाद् मूढाः सन्तः उषःकाले तमोविगतेः सर्वेन्द्रियविषयज्ञानवन्तो भवाम् इति । भवतेः पूर्ववद् आडागमः ।

शम्या^३ ह नाम दधिषे^४ मम दिप्सन्ति^५ ये धना^६ ।

‘रात्रीहि तान्सुतुपा य^७ स्तेनो न विद्यते यत्^८ पुनर्न विद्यते ॥ ७ ॥

शम्या । ह । नाम । दधिषे । मम । दिप्सन्ति । ये । धना । ‘रात्रि । इहि ।

तान् । असुत्पा^९ । यः । स्तेनः । न । विद्यते । यत् । पुनः । न । विद्यते ॥ ७ ॥

१. भवामस् वै १४, ४, ६. २. श्तीरनुषसः A, B^b, C, D, K^m, R, S^m, V, Dc, Cs, WM.
 ३. भवाम् P; भवाम् > भवाम् J. ४. अनुऽउषसः P, P^a, J, WM. ५. जुष S^०.
 ६. यथा प्रीत्या S^०. ७. राम्या RW.; १, २०८३ k अपि द्. ८. तखे? वै १४, ४, ७.
 ९. धनाः B^b, C, D, K^m, S^m, V, P, P^a, WM.; धना > धनाः Dc, J. १०. रात्रिर्हिर्नानः
 सु^० B^b, S^m; रात्रिर्हितानसु^० K; रात्रिर्हितानसु^० K^m, V; रात्रिर्हितानसु^० Cs; रात्रिर्हितानः सु^०
 A, D, R; रात्रिर्हितानसु^० C; रात्रिर्हितानसुतुपा > रात्रिर्हितानसुतुपा Dc; रात्रि हि तानसु तपु
 यथा RW.; रात्रि हीर्नानसदपात्? वै. ११. यथा RW.; यः S. १२. रात्री । हिता
 (हि । वा WM.) । नः । सुतुपा (सुतुपा J.) P, P^a, J, WM.

हे रात्रि त्वं शम्या नाम शम्येति नामधेयं दधिषे । शत्रुशामनसमर्था शम्या । शमशब्दाद् अर्हायै यत् । शमयतेर्वा व्यत्ययेन कर्त्तरि यत् । इत्थं शत्रुध्वं-
णसमर्थं शम्येति नामधेयं दधिषे धारयसि । इशब्दः प्रसिद्धौ । शम्येति नाम-
धारणस्य प्रयोजनम् आह—ममेत्यादिना । ये शत्रवः मम धना धनानि । शैलौषः ।
दिप्सन्ति दम्भितुं हिंसितुम् अपहर्तुम् इच्छन्ति । दम्भु दम्भे । अस्माद् इच्छार्थं
सनि 'सनीवन्तर्ध' (पा ७,२,४९) इति इडभावे 'दम्भ इच' (पा ७,४,५६) इति
इकारः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' (पा ७,४,५८) इति अभ्यासलोपः । हे रात्रि त्वं तान्
दिप्सून् शत्रून् असुतया असून् प्राणान् शात्रवीथान् तपन्ती तापयन्ती सती इहि
गच्छ प्राप्नुहि । असूपपदात् तपेर्मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः । एतेल्लोडि
अदादित्वात् शपो लुक् । हेरपित्वाद् गुणाभावः । यद्वा सुष्टु तपतीति सुतया ।
सुपूर्वात् तपेः कर्त्तरि कप्रत्ययः^१ । न सुतया असुतयेति नञ्समासः^२ । दुःष्टु
तापयन्ती पाणिपादशिरोग्रीवादीनां व्यत्यासे हननेन विपरीतं क्लेशयन्ती सती
तान् शत्रून् प्राप्नुहीति संबन्धः । तदेवाह—यः स्तेनः चोरः न विद्यते सत्तां न
लभते नाविर्भवति न दृश्यते तथा इहि । यः^३ च पुनर्न विद्यते पुनर्नोत्पद्यते ।
सपुत्रपशुबान्धवं शत्रुं मारयेत्यर्थः ।

भद्रासिं रात्रि 'चमसो न' विष्टो^४ 'विष्वङ् गोरूपं' युवतिर्विभर्षि^५ ।

'चक्षुष्मती मे उशती^६ वपूंषि^७ प्रति त्वं दिव्या न क्षाममुक्थाः^८ ॥ ८ ॥

भद्रा । असि । रात्रि । चमसः । न । विष्टः । विष्वङ् । गोरूपम् । युवतिः^९ । विभर्षि ।
चक्षुष्मती । मे । उशती । वपूंषि । प्रति । त्वम्^{१०} । दिव्या । 'न । क्षाम'^{११} । अमुक्थाः ॥

हे रात्रि त्वं भद्रा भन्दनीया कल्याणरूपा असि चमसो न । न उपमार्थीयः ।
चमन्ति अदन्ति अत्रेति चमसः पात्रं विष्टः भोजनार्थं परिविष्टश्चमसः पात्रमिव ।
विष्वङ् विष्वची । स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । विष्वची सर्वत्र व्याप्ता युवतिः यौवनवती
उत्तरोत्तरबहुलतमःपुञ्जयुता गोरूपम् धेन्वाकृतिं विभर्षि धारयसि । रात्रेर्गौरूपत्वम्
अन्यत्रास्नायते—'या प्रथमा व्यौच्छत् सा धेनुरभवद् यमे' (तै ४,३,१३,५) इति ।

१. यस्प्रत्ययं S'. २. एवं स्वरोऽवग्रहश्च ? ३. वैतु. मंपा. ४. तपसो नु
पै १४,४,८. ५. विष्टो A, B^h, D, R, C_s; शिष्टो C, K^m, S^m, Dc, V; पिष्टो RW. ६. विष्टं
गोरूपं A, B^h, C, D, K^m, R, S^m, Dc, C_s, V; पै.; विष्टाङ्गं रूपं RW.; वप १, २९५८ c अपि द्र.
७. युवतिं विं B^h, C. ८. चक्षुष्मते म उशती RW.; चक्षुष्मती वेयुवती ? पै. ९. प्रति
त्वां दिव्या तस्मा अमुक्थाः (अमुक्ताः C_s; तस्मा अमुक्थाः > तस्मा अमुक्थाः Dc.) A, B^h,
C, D, K^m, R, S^m, Dc, C_s, V; प्रति त्वं दिव्या तस्मा अमुक्थाः V; प्रति त्वं दिव्यास्तारका अमुक्थाः
RW.; ?प्रत्वां दिव्यां दिव्यां अदकमम् अमुग्धः ? पै. १०. युवतिम् P, P^२, J. ११. त्वं,
त्वां V; त्वां K, P, P^२, J. १२. तस्माः P, J; तस्माः P^२.

अथर्ववेदभाष्ये विवक्षितवती लोकोरूपेण संपद्येति स्वस्वार्थः । तथा
 'अथर्ववेदभाष्ये रात्रिं वेनुमिकयतीम्' (अथ १,२,२) इति वेनोक्तव्यत्वात् अथर्व-
 वेदभाष्ये रात्रेः प्रतिपादितो भवति । अथ रूपशब्दो धर्मवाची । अथ
 वेनोक्तं विवक्षितं अतः उच्यते अस्मान् पौत्रवित्तुं कामयमाना बहुवचनी बहुवचनानुसारेण
 अस्माद्विषयदर्शनशक्तिमती अस्मान् रक्षितुम् अनुग्रहबुद्ध्या सर्वदा लोका-
 लम्बा । एवंविधा त्वं मे मम वसुधि शरीराणि । बहुवचनेन पुत्रादिशरीराणि
 विवक्ष्यन्ते । तानि प्रति अमिच्छन्व क्षाम् । पृथिवीनामैतत् । शिवन्ति निवसन्ति
 भूतान्यत्रेति क्षा भूमिः । तां नामुखाः न मुञ्च । तत्र दृष्टान्तः—दिव्या न इति ।
 दिव्या दिव्यानि दिवि भवानि शरीराणीव यथा दिव्यशरीराणि न मुञ्चन्ति
 एवम् आत्मप्रकामीति । मुञ्चतेदृष्टान्तसे लुकि स्वरितेत्वाद् आत्मनेपदम् । 'अन्ते
 कलि' (वा ८,२,२६) इति सिचो लोपः ।

यो अघं स्तेन आयत्यघायुर्मर्त्यो' रिपुः ।'

रात्री तस्य प्रतीत्य' प्र ग्रीवाः प्र शिरो हनत् ॥ ९ ॥

यः । अघ । स्तेनः । आऽअयति । अघऽयुः । मर्त्यः' । रिपुः ।

रात्री । तस्य । प्रतिऽइत्य । प्र । ग्रीवाः । प्र । शिरः । हनत् ॥ ९ ॥

प्र पादौ न यथायति प्र हस्तौ न यथाशेषत् ।'

यो मलिम्लुरुपायति' स संपिष्टो अपायति ।

अपायति स्वपायति शुष्के स्थाणावपायति' ॥ १० ॥'

प्र । पादौ । न । यथा । अयति । प्र । हस्तौ । न । यथा । अशेषत् ।'

यः । मलिम्लुः । उपऽअयति । सः । सम्ऽपिष्टः । अर्प । अयति ।

अर्प । अयति । सुऽअपायति । शुष्के । स्थाणौ । 'अर्प । अयति' ॥ १० ॥

अथ इदानीं यः स्तेनः आयति आगच्छति । अस्मन्नम् अपहर्तुम् इति
 शेषः । तथा अघायुः अघं हिंसालक्षणं पापं तत् पस्व्येच्छन् । अथशब्दात्

१. °ऽघ वै १४,४,९.

२. 'मर्त्यो' A, B^h, C, D, R, S^m, C₈.

३. यो मम रात्रि

सुरूप आयति स संपिष्टो अपायति इति अन्वप्रमाणेषु अनुपलब्धेन उत्तरार्धेन नभमीष्टुवं वित्वाय
 रात्री...शेषत् इति दक्षमी वो...स्थाणावपायति इति च इकादशी मत्वा व्याख्यासि सा.

४. ग्रीवास्तव वै.

५. मर्त्यः J; मर्त्युः P.

६. 'मलिम्लुः' A, B^h, C, R, S^m, V; कर्णं रिपुम्

R, V. ७. मलिम्लुः K, K^m, V, Dc.

८. शुष्के; वैदु. A, B^h, C, D, K, R, S^m, Dc.

C₈ 'अपायति'; V 'अपायति', 'अपायति'; R, V. शुष्के-स्थाणौ.

९. अयतिः P, P^m, J.

१०. ह. सा.; वैदु. P, P^m, J अयतिः.

कयचि 'बश्वाषत्यात्' (पा ७,४,३७) इति आकारः । मर्त्यः मरणधर्मा रिपुः शत्रुश्च
 आयति । इ गतौ । भौवादिकः । अय पय गतौ इत्यस्माद् वा व्यत्ययेन परस्मै-
 पदम् । हे सुरूपे शोभनरूपे रात्रि मम । समीपम् इति शेषः । यः च शत्रुः
 आयति स सर्वः स्तेनादिः संपिष्टः त्वत्तेजसा सम्यक् चूर्णितः अर्दितः सन्
 अपायति अपस्त्य अपक्रम्य अयतु गच्छतु । त्वया बाधितः शत्रुः अस्मत्तो
 दूरदेशं गच्छत्वित्यर्थः । अयतेर्लेटि अडागमः । स संपिष्टो अपायतीत्युक्तम् । परो-
 क्ष्वादेन संपेषप्रकारं विशिनष्टि—एवंमहिमोपेता रात्री देवता तस्य शत्रोः परो-
 पद्रवकारित्वलक्षणम् अभिप्रायं प्रतीत्य सम्यग् ज्ञात्वा ग्रीवाः कन्धराः । अवयवापेक्षया
 बहुत्वम् । यद्वा तस्य पूर्वोक्तस्य स्तेनादेर्ग्रीवाः प्र हरत्' प्रहरतु छिनत्तु । शिरः च प्र
 हरत् प्रच्छिनत्तु । हरतेर्लेटि अडागमः । पादौ च । प्र। हरत् इति क्रियानुषङ्गः [९] । यथा
 नायति पुनर्नागच्छति तथा पादौ गमनसाधनभूतौ प्रच्छिनत्तु । हस्तौ बाहू च प्र हरत्
 यथा नाच्छिषत्' न संश्लेषयेत् मिथो न संयोजयेत् । परं प्रहर्तुम् इति शेषः । तथा
 हस्तौ प्रच्छिनत्तु । श्लिष आलिङ्गने इति धातुः । 'श्लिष आलिङ्गने' (पा ३,१,४६) इति
 आलिङ्गनेर्थे कसस्य विधानाद् अत्र तदर्थाभावात् च्लेः अक् आदेश एव । क्त्वात्
 लघूपधगुणाभावः । यो मलिम्बुः मलिम्बुचस्तस्करः उपायति अस्मदीयघनम् अपहर्तुं
 बाधितुं वा समीपम् आगच्छति स शत्रुः संपिष्टः त्वया सम्यक् चूर्णितः सन् अपायति
 अस्मत्तः अपगच्छतु । आवश्यकत्वद्योतनार्थम् अपायतीति पुनर्वचनम् । रवपायति
 सुष्ठु सम्यग् निःशेषम् अपगच्छतु । गन्तव्यस्थानेपि सुखलेशस्याप्यभावम् आह—
 शुष्के नीरसे स्थाणौ शाखोपशाखारहितवृक्षमूले आश्रये अपायति अपायतु अप-
 गच्छतु । अस्मत्तोऽपगतः शत्रुश्छायाहितं नीरसवृक्षमूलम् आश्रयत्वित्यर्थः ।
 अत्र सर्वत्र पतेर्लेटि अडागमः [१०] ।

इति षष्ठेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

'अथ रात्रि तृष्टधूमम्' इति सूक्तस्य रात्रीकल्पे रात्र्युपस्थाने जपे च विनियोगः
 पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ।

अर्धं' रात्रि तृष्टधूममशीर्षाणमर्हि कृणु ।

अक्षौ' वृकस्य 'निर्जह्यास्तेन तं' द्रुपदे जहि ॥ १ ॥

अर्धं' । रात्रि । तृष्टधूमम् । अशीर्षाणम् । अर्हिम् । कृणु ।

अक्षौ' । वृकस्य । निः । जह्याः । तेन । तम् । द्रुपदे । जहि ॥ १ ॥

१. वैतु. मंपा. २. अर्धं A, B^h, C, D, K, K^m, R, S^m, V, Dc, Cs पै ११.४, ११. अन्ध.

RW. ३. अक्षौ B^h; अक्षौ > अक्षौ C; अक्षु D; अक्षौ K^m, V; आक्षौ S^m; अक्षौ >

अक्षौ Dc; अक्षौ Cs; अक्षौ RW.; हनौ? वै. ४. निर्जह्या स्तेन RW.; पैप १, १४००

i अपि द्र.; निर्जह्या स्तेन वै. ५. अर्धं P, P^h, J. ६. अक्षौ P, P^h, J.

यथा ऋक् 'आ रामि पार्ष्विन्' (अ ४७, ८) इति सूक्ते व्याख्याता । अश्वी निर्जम्भाः इत्येतावान् विशेषः । अश्वी अक्षिणी चक्षुषी निर्जम्भाः । जहातिरत्र अन्तर्णीतव्यर्थः । निर्हांपयेः निर्मोचयेः । उत्पादयेरिति यावत् । ओहाक् स्वागे । औहोत्यादिकः । 'लोपो वि' (पा ६, ४, ११८) इति यकारादौ प्रत्यये घातो-
राकारस्य लोपः ।

ये ते रात्र्यनद्वाहुस्तीक्ष्णशृङ्गाः^१ स्वाश्रवः ।

तेभिर्नो अथ पार्याति^२ दुर्गाणि विश्वहा ॥ २ ॥

ये । ते । रात्रि । अनद्वाहः । तीक्ष्णशृङ्गाः^१ । सुऽआश्रवः ।

तेभिः । नः । अथ । पार्य^२ । अति । दुःऽगानि । विश्वहा ॥ २ ॥

हे रात्रि ते तव संबन्धिनो वाहनभूताः तीक्ष्णशृङ्गाः निशितविषाणाः स्वाश्रवः अतिशयेन शीघ्रगामिनो ये अनद्वाहः अनोवहनशक्ताः पुंगवाः सन्ति । 'चतुरनडुहोराम उदात्तः' (पा ७, १, ९८) इति आम् आगमः । तेभिः तैः उक्तलक्षणो-
पेतैरनडुङ्गिः नः अस्मान् अथ इदानीं विश्वहा विश्वेषु सर्वेषु अहःसु रात्रिषु च दुर्गाणि दुर्गमाणि कृच्छ्राणि दुर्जयानि अनर्थजातानि अति पारय अतिक्रामय । यथा दुस्तरं नद्यादिकम् अनद्वाहः पुरुषांस्तारयन्ति एवम् एभिः अस्मान् शत्रुकृतारिष्टेभ्यस्तारयेति ।

रात्रिरात्रिमरिष्यन्तस्तरैम तन्वा^३ वयम् ।

गम्भीरमप्लवा इव न तरेयुररातयः ॥ ३ ॥

रात्रिम्ऽरात्रिम् । अरिष्यन्तः । तरैम । तन्वा^३ । वयम् ।

गम्भीरम् । अप्लवाऽइव । न । तरेयुः । अरातयः ॥ ३ ॥

अत्र परोक्षवादः । रात्रिरात्रिम् । 'नित्यवीप्सयोः' (पा ८, १, ४) इति द्विर्वचनम् । सर्वा रात्रिम् अरिष्यन्तः गमिष्यन्तः । आगामिरात्र्यपेक्षया भविष्यत्प्रयोगः । अर्तैः स्वप्रत्यये 'श्रद्धनोः स्वे' (पा ७, २, ७०) इति इडागमः । वयं तन्वा स्वशरीरेण । तनोति विस्तारयति कुलम् इति वाः तनुशब्दः पुत्रवाची । पुत्रादिभिः सह तरैम । रात्रिरेव कर्म । सर्वस्या रात्रेः पारम् अहनुवीमहीत्यर्थः । अरातयः अस्मदीयाः शत्रवस्तु न तरेयुः रात्रिं नातिक्रामेयुः । रात्रावेव विनष्टा भवन्तु । अत्र दृष्टान्तः—
गम्भीरम् अप्लवा इवेति । प्लवः तरणसाधनम् उडुपम् तद्रहिता जना यथा गम्भीरम्

१. दु. RW.: वैतु. मूको. शंपा. *तीक्ष्णशृङ्गाः (५पा. तीक्ष्णशृङ्गाः).

२. पार्युत्पति

A, B^a, C, D, K^m, V, C_s, D_c; पार्युत्पति R, S^m.

३. पृच्छुनाति P; पार्यति P^a, J.

अगार्धं नद्यादिकं तरन्तो मध्येनदि निमज्जन्ति एवं त्वद्रक्षणरूपप्लुवरहित्यात् रात्रिमध्य एव ते विनश्यन्तु इत्यर्थः ।

यथा श्याम्याकः^१ प्रपतन्नपवान्^२ नानुविद्यते ।

'एवा रात्रि' प्र पातय यो अस्माँ अभ्यघायति' ॥ ४ ॥

यथा । श्याम्याकः^१ । प्रपतन्^२ । अपऽवान् । न । अनुऽविद्यते ।

एव^३ । रात्रि । प्र । पातय । यः । अस्मान् । अभिऽघायति^४ ॥ ४ ॥

श्याम्याकः श्यामाकाख्यो धान्यविशेषः । स यथा प्रपतन् पक्षः सन् निपतन् अपवान् अपकर्षवान् दुर्बलो निःसारो नानुविद्यते अवस्थिति न लभते । नोपलभ्यते । विनश्यतीति यावत् । एव एवम् हे रात्रि त्वं प्र पातय प्रकर्षेण अवाङ्मुखं निपातय । तम् आह—यः शत्रुः अस्मान् अभ्यघायति अभिलक्ष्य अघं हिंसालक्षणं पापं कर्तुम् इच्छति हिनस्ति । तं प्रपातयेति संबन्धः ।

'अप स्तेनं वासो गोअजमुत् तस्करम् ।

अथो यो अर्वतः शिरोभिधाय निनीषति ॥ ५ ॥

अप^१ । स्तेनम् । वासः । गोऽअजम्^२ । उत । तस्करम् ।

अथो इति । यः । अर्वतः । शिरः । अभिऽधाय । निनीषति ॥ ५ ॥

यः स्तेनः वासः वस्त्रं गोअजम् । द्वन्द्वैकवद्भावः । स्फोटायनव्यतिरिक्ताचार्यमते अवङ्गदेशाभावः । 'सर्वत्र विभाषा गोः' (पा ६, १, १२२) इति विकल्पितत्वात् पूर्व-रूपत्वाभावः । गा अजांश्च निनीषति तं स्तेनम् अप । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रिया-ध्याहारः । अपगमय । उत अपि च तस्करम् चोरम् अपसारय । अथो अपि च यः तस्करः अर्वतः अश्वान् शिरः शिरांसि अभिधाय । अभिपूर्वो दधातिर्बन्धने

१. श्याम्याकः RW. पै १४, ४, १४.; वै १, २, ०५५ d अपि द्र. २. प्रपतन्नपवान् A. प्रपवान् K; प्रपतन्नपवान् K^m, V; प्रपतन्नपवान् B^b, S^m, C_s; प्रपतन्नपवां C; प्रपतन्नपवान् D. प्रपतन्नपरं RW.; प्रपतन्ते दिवां? पै. ३. एतावां^३ B^b; एतावा^३ A, C, D, K^m, R, S^m, V, Dc; एतावा रात्रि C_s. ४. *अति A, B^b, D, K, K^m, V, Dc, P, P^a, J. ५. श्याम्याकः > श्याम्याकः P; श्याम्याकः P^a, J. ६. प्रपतन् P, J. ७. एतौ । वा P, P^a, J. ८. अप स्तेनं वासो गोरजमुत् (K^m °जं उत; C_s °जंनुत्) A, B^b, C, D, K, K^m, S^m, C_s; अप स्तेनं वासो गोरजमुत् > अप स्तेनं वासो गोरजं उत Dc; अप स्तेनं वासो गो अजं उत, अप स्तेनं वासो गोरजमुत् V; अप स्तेनमवासयो गोरजमुत् RW.; अप स्तेनं वासमर्थं गोमथमुत् पै १४, ४, १५५ वै १, २, ७५५ ५: १२५६ a अपि द्र. ९. अपः P, P^a, J. १०. गोरजः P, P^a; गोऽजः > गोअजः J.

वर्षसे । 'अन्धाभिधानीम् आ दत्ते' (तै ५, १, २, १) इतिवत् । रज्ज्वादिना बद्ध्वा निनीवति अपजिहीवति तं तस्करम् अपजहीति । स्तेनतस्करयोः पर्यायत्वेऽपि अप-
हार्यद्रव्यगौरवेण पृथगपहननम् उक्तम् इति वेदितव्यम् ।

यद्वा रात्रि 'सुभगे विभजन्त्ययो' वसु ।

यदेतदस्मान् भोजय यथेदन्यानुपायसि ॥ ६ ॥

यत् । अथ । रात्रि । सुभगे । विभजन्ति । अयः । वसु ।

यत् । एतत् । अस्मान् । भोजय । यथा । इत् । अन्यान् । उपदअयसि ॥ ६ ॥

सुभगे सौभाग्यवति भगस्य वा पत्नि हे रात्रि अथ अस्मिन् काले यद् अयः
अयोमयं वस्तु वसु कनकादिकं च विभजन्ति विश्लेषयन्ति पृथक्कुर्वन्ति अपहरन्ति ।
शत्रव इत्यर्थः । तद् एतत् वसु । यच्छब्दो वाक्यालंकारे । अस्मान् धनस्वामिनः
भोजय तद्धनस्य भोक्तृत्वं संपादय । भुजेहेतुमणिञ्च । तद् धनम् अस्मभ्यम्
आहरेति यावत् । यथा येन प्रकारेण । इच्छब्दः अवधारणे । अन्यान् पदार्थान्
वासोगोजादीन् शत्रुभिरपहृतान् उपायसि । अयतिरत्र अन्तर्णीतण्यर्थः । उपगमयसि ।
इ गतौ । भौवादिकः । अयतेर्वा व्यत्ययेन परस्मैपदम् । लेटि वा अडागमः ।

उषसे नः परि देहि 'सर्वान् रात्र्यनागसः' ।

उषा नो अहे^{१०} आ 'भजादहस्तुभ्यं विभावरि ॥ ७ ॥

उषसे । नः । परि । देहि । सर्वान् । रात्रि^{११} । अनागसः ।

उषाः । नः । अहे । आ । भजात् । अहः । तुभ्यम् । विभावरि ॥ ७ ॥

हे रात्रि अनागसः अनपराधान् त्वद्विषये अनादरम् अनाचरतः स्तुतिकर्तृन्
सर्वान् नः पशुपुत्रमित्रादिसकलान् अस्मान् उषसे प्रभातकालाय परि देहि रक्षणार्थं
प्रयच्छ । उषःकालपर्यन्तं पालयेति यावत् । उषाः च नः अस्मान् अहे प्रातरादि-
सायाह्नकालपर्यन्ताय दिवसाय प्रकाशवते आ भजत्^{१२} आभजतु । परिपालयत्विति

१. सुभगे वि भजन्त्ययो A, B^h, C, D, K, K^m, R, S^m, V, Dc, Cs. २. यदेतदस्मान्
RW.; यथेतदस्मान् वै १४, ४, १६. ३. इताजय^१ पै. ४. यथेदनानुं पायसि A, B^h, C,
K, K^m, S^m, V, Cs; यथेदं नानुपायसि D; यथेदन्वानुपायसि R; यथेदंनानुपायसि > यथेदं
नानुपायसि, Dc; यथेदं नापायसि RW.; यथेदन्वानुपायसि पै. ५. अथ । आ P, P^२, J.
६. वि । भजन्ति P, P^२, J. ७. इदम् । न । अनुदपायसि P, P^२, J. ८. देहि D.
९. व. RW.; P; वैट्ट. शपा. सर्वान् रात्र्यं. १०. अहे RW. ११. भजा B^h; भज
S, K, V, पै १४, ४, १७. १२. रात्रि P^२, J. १३. वैट्ट. मंषा.

यावत् । अहः अपि उक्तलक्षणम् हे विभाषि विशेषेण भासमाने रात्रि ह्यभ्यं परि
वदातु । एवम्' अनवरतं परस्परानुपदित्वेन आवर्तमानौ अहोरात्रौ अस्मान्
शत्रुबाधापरिहारेण पशुघनादिसमेतान् कुरुताम्' इति तात्पर्यार्थः ।

इति षष्ठेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

'अयुतोहम्' इति यजुर्मन्त्रात्मकं सूक्तम् । अस्य विनियोगो लिङ्गाद् अवगन्तव्यः ।

अयुतोहमयुतो म आत्मायुतं मे चक्षुरयुतं मे श्रोत्रमयुतो मे प्राणोयुतो मे पानोयुतो
मे व्यानोयुतोहं सर्वः ॥ १ ॥

अयुतः । अहम् । अयुतः । मे । आत्मा । अयुतम् । मे । चक्षुः । अयुतम् । मे । श्रोत्रम् ।
अयुतः । मे । प्राणः । अयुतः । मे । अपानः । अयुतः । मे । विऽआनः । अयुतः ।
अहम् । सर्वः ॥ १ ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेश्विनोर्बाहुभ्यां' पूष्णो हस्ताभ्यां प्रसृत आ रभे ॥२॥

देवस्य । त्वा । सवितुः । प्रऽसवे । अश्विनोः । बाहुऽभ्याम् । पूष्णः । हस्ताभ्याम् ।
प्रऽसृतः । आ । रभे ॥ २ ॥

अहं साङ्गशरीराभिमानी कर्मानुनिष्ठासुरहम् अयुतः संपूर्णः । मे मम आत्मा
जीवः अयुतः संपूर्णः । अथवा आत्मशब्देन' शरीरम् उच्यते

'आत्मा जीवे धृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि' (तु. अको ३, ३, १०९)

इति अभिधातुभिः शरीरवाचकत्वेन प्रयुक्तत्वात् । तथा चक्षुः सर्वपदार्थविषय-
ज्ञानसाधनं चक्षुरिन्द्रियं श्रोत्रम् वैदिकमन्त्रश्रवणसाधनं श्रवणेन्द्रियम् । प्राणः
हृदयाद् आरभ्य नासिकारन्ध्राभिर्गच्छन् वायुः प्राण इत्युच्यते । अपानः पायु-
द्वाराभिर्गच्छन् वायुः । अपानिति अवाङ्मुखं चेष्टत इति व्युत्पत्तेः । व्यानः
प्राणापानसंधिरूपो वायुः । केचिच्छरीरवायोः प्राणादिपञ्चवृत्तित्वं समामनन्ति ।
अन्ये तु वृत्तित्रयवत्त्वम् । अयुतोहं सर्वः इति उक्तानुकाषयवेन्द्रियसाकल्याण
उक्तम् [१] । सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः देवस्य प्रसवे अनुज्ञायाम् अश्विनोः देवयोः अश्व-
य्वोः' बाहुभ्यां पूष्णो देवस्य हस्ताभ्याम् । अंसप्रभृतिप्रकोष्ठपर्यन्तं बाहू । तदाद्यङ्गुल्यप्रप-
र्यन्तौ हस्तौ इति विभागः । प्रसृतः प्रेरितः अनुज्ञातो वा त्वा त्वाम् । क्रियमाणं
कर्म संबोध्यते । आ रभे उपक्रमे प्रयोक्ता अहम् । सर्वेन्द्रियसंपूर्णः सवित्रा

१. एनम् S. २. ता नास्ति S'. ३. 'युतो मेपानोयुतो A. ४. प्रसवे-
श्विनो' RW. ५. पूष्णः P. ६. आत्मने S'. ७. अश्वयोः S'.

अनुवातः अभिनोर्वाहुभ्यां' पूष्णञ्च हस्ताभ्यां कर्मसु व्याप्रिय इत्यर्थः । राम
यमस्ये औषादिकः आत्मनेपदी । रामस्यम् उपक्रमः [२] ।

इति षष्ठेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ।

'कामस्तदग्रे' इति सूक्तेन प्रतिगृह्यमाणं द्रव्यम् अभिमन्त्र्य प्रतिग्रहीता
स्वीकुर्यात् । सूत्रितं हि संहिताविधौ — "क इदं कस्मा अदात्" (अ ३, २९, ७),
'कामस्तदग्रे' (अ १९, ५२), 'यदन्नं' (अ ६, ७१), 'पुनर्मैत्विन्द्रियम्' (अ ७, ६९) इति
प्रतिगृह्णाति" (कौसू ४५, १७) इति ।

सवयञ्चप्रतिग्रहेऽपि इदं सूक्तं विनियुक्तम् । सूत्रितं हि कौशिकेन — "अमं ते
ददामीति नामप्राहम् उपस्पृशेत् । सदक्षिणं 'कामस्तदग्रे' इत्युक्तम्" (कौसू ६८, २८; २९) इति ।

तथा दर्शस्य पूर्णमासस्य वा व्यतिक्रमे जाते आज्यहोमे 'शान्तसमिदा-
धाने वा विनियुक्तम् । सूत्रितं हि — "एतेनैवामावास्यो व्याख्यातः । ऐन्द्रामोऽत्र द्वितीयो
भवति । तयोर्व्यतिक्रमे 'त्वमग्रे व्रतपा असि' (अ १९, ५९), 'कामस्तदग्रे' इति
शान्ताः" (कौसू ६, ३५-३७) इति ।

सौवर्णभूमिप्रतिष्ठितदाने अनेन कामसूक्तेन आज्यं जुहुयात् । 'अथ
रोहिष्याम्' इति प्रक्रम्य उक्तं परिशिष्टे — 'अन्वारभ्याथ' जुहुयात् । कामसूक्तं कालसूक्तं
पुरुषसूक्तम् ××× इति* । अथ सुवर्णमयीं भूमिम्' (अथ १०, १, १; ६; ८) इत्यादि ।

कामस्तदग्रे समवर्तत मनसो रेतः प्रथमं यदासीत् ।

'स काम' कामेन बृहता सयौनीं रायस्पोषं यजमानाय धेहि ॥ १ ॥

कामः । तत् । अग्रे । सम् । अवर्तत । मनसः । रेतः । प्रथमम् । यत् । आसीत् । सः ।

काम । कामेन । बृहता । सऽयौनिः । रायः । पोषम् । यजमानाय । धेहि ॥ १ ॥

एतत् सूक्तं कामप्रतिपादकत्वात् कामसूक्तम् इति अभिधीयते । प्रलयकाले
सर्वेषु जगत्सु वासनाशेषेण मायायां विलीनेषु पुनरीश्वरस्य पर्यालोचनं जगतः
पुनरुत्पत्तौ कारणं तदेव किंनिबन्धनम् इति तद् आह — कामस्तदग्रे इति ।
अग्रे अस्य विकारजातस्य सृष्टेः प्रागवस्थायां परमेश्वरस्य मनसि कामः समवर्तत
सम्यग् अजायत । सिसृक्षा जातेत्यर्थः । अत्र मनोव्यतिरेकेण कामनाया

१. बाहुभ्यां नास्ति S'.

२. शान्तिसं S'.

३. अथ नास्ति S'.

४. इति

नास्ति BN.

५. वर्तताधि ऋ १०, १२९, ४ तैत्रा २, ४, १, १० तैमा १, २३, १.

६. काम

RW.

७. सयौनि A, B^h, K^m; सयौनी > सयौनी Dc.

उत्पत्त्यसंभवात्^१ मनस्तस्त्वमपि प्रथमं मायातो जातम् इत्यर्थः । भूवते हि — 'तद् असदेव सन्मनोऽकुरुत स्याम् इति' (तैत्रा २,२,९,१) इति । ईशस्य मन्वसः उत्पत्तेरनन्तरं कामः समवर्ततेत्यर्थः । ईश्वरस्य सिद्ध्या किहेतुकेत्यत आह — मनसः इति । मनसः अन्तःकरणस्य^२ संबन्धि वासनाशेषेण मायायां विलीने अन्तःकरणे समवेतम् । सामान्यापेक्षम् एकवचनम् । सर्वप्राण्यन्तःकरणेषु समवेतम् इत्यर्थः । एतेन आत्मनो गुणाधारत्वं प्रत्याख्यातम् । तादृशमनःसंबन्धि रेतः भाविनः प्रपञ्चस्य बीजभूतं प्रथमम् अतीते कल्पे प्राणिभिः कृतं पुण्यापु-
ण्यात्मकं कर्म यत् यतः कारणात् सृष्टिसमये आसीत् अभवद् भूष्णु वधिष्णु समजायत । परिपकं सत् फलोन्मुखम् आसीद् इत्यर्थः । तत् ततो हेतोः फलप्रदस्य सर्वसाक्षिणः कर्माध्यक्षस्य परमेश्वरस्य मनसि सिद्ध्याजायतेत्यर्थः । तस्यां च जातायां द्रष्टव्यं पर्यालोच्य ततः सर्वं जगत् सृजति । तथा च आन्नायते — 'सोकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोतप्यत । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वम् असृजत यद् इदं किं च' (तैआ ८,९,१) इति । हे काम सः सर्वजगत्सर्जनार्थं परमेश्वरेण उत्पादितस्त्वं^३ बृहता महता देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितेन कामेन कामयित्रा परमेश्वरेण । कामयतेः पचाद्यच् । सयोनिः समानकारणः । परमेश्वरव्यतिरिक्तकारणान्तररहित इत्यर्थः । यजमानाय धनप्रदाने हविःप्रदाने वा पुरुषाय 'रायो धनस्य पोषम् पुष्टिं समृद्धिं धेहि स्थापय प्रयच्छ । अत्र कामो^४ जगद्विषयकामरूपत्वेन स्वफलसिद्धयर्थं स्तूयते ।

त्वं काम सहसासि प्रतिष्ठितो विभ्रुर्विभावां सख आ सखीयते^५ ।

त्वमुग्रः पृतनासु सासहिः सह ओजो यजमानाय धेहि ॥ २ ॥

त्वम् । काम । सहसा । असि । प्रतिऽस्थितः । विऽभ्रुः । 'विभावां । सखे' । आ । सखीयते^५ । त्वम् । उग्रः । पृतनासु । सासहिः । सहः । ओजः । यजमानाय । धेहि ॥ २ ॥

हे काम त्वं सहसा परधर्षणसामर्थ्येन प्रतिष्ठितोसि । विभ्रुः सर्वविषयत्वाद् व्याप्तः विभावा विशेषेण दीप्यमानः । अल्पविषयत्वाभावात् । भातेः कनिष् । हे सखे सखिञ्छितकारिन् काम आ सखीयते अस्मान् अभिलक्ष्य सखिवद् आचरति^६ । भवच्छब्दाध्याहारेण प्रथमपुरुषः । सखिशब्दात् 'कर्तुः क्यच् सलोपश्च' (पा ३,१,११) इति क्यच् । 'अकृत्सार्वाधातुक्योः' (पा ७,४,३५) इति दीर्घः । कित्वाद् आत्मनेपदम् । किं च हे काम त्वम् उग्रः उद्गूर्णः पृतनासु शत्रुसंग्रामेषु

१. उत्पत्तिसंभवात् S', २. अन्तःकरणस्य S'. ३. उत्पादित्वं S'. ४. यो...

कामो नास्ति S'. ५. पाठः? सखा आ सखीयते RW.; सखु आ सखीयते > सखु आ सखीयते Dc; °सखीयते K^m, S^m, V; सुषर्त्वा सखीयते ऋ १०,९१,१ पे १,३०,२. ६. विऽभ्रौ । आऽसखे P, P^a, J ७. सखीयते P, P^a, J. ८. क्रियापदे स्वरः ?

सातहिः सौहा । सहैर्यङ्गन्तात् किप्रत्ययः । सहः शत्रुघर्षजसमर्थम् भोजः बलं
वञ्जानाय वप्ये जनाव पेहि विधेहि प्रयच्छ ।

दूराचक्रमानाय प्रतिपाणायाक्षये' ।

आस्मा अशृण्वन् आशाः कामेनाजनयन्स्वः' ॥ ३ ॥

दूरात् । चक्रमानाय । प्रतिपाणाय' । अक्षये' ।

आ । अस्मै । अशृण्वन् । आशाः । कामेन । अजनयन् । स्वः' ॥ ३ ॥

दूरात् दूरविषयम् अत्यन्तदुर्लभं फलं चक्रमानाय काम्यमानाय । कामेर्लिटः
कर्मणश्च । 'आयादय आर्षधातुके वा' (पा ३,१,३१) इति णिङ्भावः । अस्मै जनाय
प्रतिपाणाय सर्वतोरक्षणाय अभिमतफलप्रापणाय अक्षये क्षयरहित्ये निमित्ते
अनिष्टनिवृत्तये च आशाः दिशः सर्वाः प्राच्यादयः आशृण्वन् आश्रवणं फलं
प्रदातुम् अङ्गीकरणं कृतवत्यः । 'प्रत्याद्भ्यां श्रुवः' (पा १,४,१०) इति अस्मा
इत्यत्र संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । न केवलं प्रतिश्रवणं किं तु कामेन अभिमतफल-
विषयेण स्वः । सुखनामैतत् । सुखम् अजनयन् उदपादयन् ।

कामेन मा काम आगन् हृदयाद्दृढयं परि' ।

यदमीषामदो मनस्तदैतूप मामिह' ॥ ४ ॥

कामेन । मा । कामः । आ । अगन् । हृदयात् । हृदयम् । परि' ।

यत् । अमीषाम् । अदः । मनः । तत् । आ । एत् । 'उप । माम्' । इह ॥४॥

कामेन फलविषयया इच्छया कामः काम्यमानं फलं मा माम् आ अगन्
आगच्छतु । गमेर्लुङि च्लेर्लुङि मकारस्य नकारः । कामनाया मनो-
मूलत्वात् तन्मनः संपादयति । पूर्वं जगत्सृष्टयर्थं ब्रह्मणा उत्पादिता जगत्सृष्टि-
विषये कामयितारो नव ब्रह्माणः अमीषाम् इत्यदःशब्देन विवक्ष्यन्ते । तेषां

१. प्रतिपाणायाक्षये > प्रविपाणायाक्षये A; प्रविपाणायाक्षये B^h, R; प्रतिपाणायाक्षये C;
परिपाणायाक्षये D; प्रविपाणायाक्षये; प्रविपाणायाक्षये Dc; प्रविपाणायाक्षये Cs; प्रतिपाणायाक्षये
RW.; प्रविपाणायाक्षये पै १,२०,३; प्रवेपनायं मृत्यवे तैआ ३,१५,१. २. *जनयत् सहः पै.;
जनयन् पुनः तैआ ३,१५,२. ३. प्रविऽ P^a. ४. आऽक्षये P; आऽक्षये P'; आऽक्षये J.
५. आगात् तैआ. ६. मृत्योः तैआ. ७. *षां कामदो पै १,२०,४. ८. तदैतूप
A, B^h, C, K, K^m, S^m, V, Dc, Cs; *तदैत् उप D; प्रिवं तदै' तैआ. ९. माम्नि तैआ.
१०. उपऽमाम् P, P^a, J.

विप्रकृष्टानां ब्रह्मणां यद् भवो मनः अस्तित्वभावनामिमिच्छं तत् इदयात् । प्रत्येक-
विबक्षया एकवचनम् । हृदयेभ्यः हृदयम् मदीयं हृदयप्रदेशं परि अभिलक्ष्य ।
लक्षणादिष्वर्थेषु परिः कर्मप्रवचनीयः । तत् तदीयं सर्वविषयं मनः इह अस्मिन्
फलकामे मां कामयितारम् उपैतु उपगच्छतु ।

यत्काम कामयमाना इदं कृष्मसि^१ ते हृविः ।

तन्नः सर्वं समृध्यतामथैतस्य^२ हृविषो वीहि स्वाहा ॥ ५ ॥

'यत् । काम^३ । कामयमानाः । इदम् । कृष्मसि^४ । ते । हृविः । तत् । नः । सर्वम् ।
सम् । समृध्यताम् । अथ । एतस्य^५ । हृविषः । वीहि । स्वाहा ॥ ५ ॥

हे काम वर्यं यत् फलं कामयमानाः सन्तः ते त्वदर्थम् इदम् इदानीं दीय-
मानं हविः चरुपुरोडाशादिकं कृष्मसि कुर्मः प्रयच्छामः । 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः'
(पा ६,४,१००) इति उपत्ययस्य लोपः । अथ अनन्तरम् एतस्य प्रसस्य हविषः ।
'क्रियाप्रहणं कर्तव्यम्' (पावा १,४,३२) इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । चतुर्थ्यर्थे
षष्ठी । हविषो भागं वा वीहि भक्षय स्वाहा इदं हविः सुदुतम् अस्तु । वी
गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु^६ । आदादिकः । तत् काम्यमानं नः अस्मदीयं सर्वं
फलं समृध्यताम् समृद्धं संपूर्णं भवतु ।

इति षष्ठेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ।

'कालो अश्वो वहति' इति सूक्तद्वयस्य सौवर्णभूमिदाने आज्यहोमे विनियोगः ।
उक्तं हि परिशिष्टे — 'अन्वारभ्याथ जुहुयात् । कामसूक्तं कालसूक्तं पुरुषसूक्तम् ××× । अथ
सुवर्णमयीं भूमिम्' (अप १०,१,६;८) इति । कालप्रतिपादकत्वात् कालसूक्तम् इत्युच्यते ।

कालो अश्वो वहति^१ सप्तरश्मिः सहस्राक्षो अजरो^२ भूरिरेताः ।

तमा रोहन्ति क्ववयो विपश्चितस्तस्य^३ चक्रा भुर्वनानि विश्वा ॥ १ ॥

कालः । अश्वः । वहति । सप्तऽरश्मिः । सहस्रऽअक्षः । अजरः । भूरिऽरेताः ।

तम् । आ । रोहन्ति । क्ववयः । विपऽचितः । तस्य^४ । चक्रा । भुर्वनानि । विश्वा ॥१॥

अनेन^५ सूक्तद्वयेन सर्वजगत्कारणभूतः कालरूपः परमात्मा स्तूयते । तत्र
प्रथमया कालोऽश्वात्मना रूप्यते । सप्तरश्मिः सप्तसंख्याका रश्मयो रश्मयो

१. कृष्मसि A, B^३, C, D, R, S^३, Cs, WM.; कृष्मसि K^३, V, Dc, WM., कृष्मसि
P, P^३, J, WM. २. यत्कामः P, P^३, J, WM. ३. 'काम्यमानं' S'. ४. वहतु
पै १२, २, १. ५. अजरो वै. ६. अस्मिन् अनेन S'.

मुखाग्नीषापादावचक्षा' यस्य 'सः सहस्राक्षः सहस्रलोचनः अजरः जरारहितः
 निस्वयुवा भूरिरेताः । रेतः शुक्ररूपः' सप्तमो धातुः । प्रभूतवीर्यः रेतःसेचनसमर्थः
 अपत्योत्पादनशक्तः कालः कलयिता अश्वो वहति स्वारोहकान्' अभिमर्तं प्रवेशं
 प्रापयति । तम् अश्वं विपश्चितः अश्वारोहणावरोहणादिषु कुशला अश्वशास्त्रनि-
 ष्णाताः क्वचो धीमन्तः आ रोहन्ति । तस्य अश्वस्य चक्रा चक्राणि । 'चक्रमणाचक्रम्'
 (नि ४,२७) इति यास्कः । गन्तव्यानि स्थानानि विश्वा विश्वानि भुवनानि ।
 इति अश्वपक्षेऽर्थः' । विवक्षितस्तु — अश्वः अश्नुते व्याप्नोति भूतमविष्यद्वर्तमानकाल-
 वर्तीनि वस्तुनीति अश्वः । कालः कलयिता सर्वस्य जगतः अनवच्छिन्नकालरूपः
 परमेश्वरः । सत्तरश्मिः । रश्मिशब्देन ऋतव उच्यन्ते । सत्तर्तुः एकैक ऋतुर्मा-
 सद्व्यात्मकः सप्तमस्तु त्रयोदशो मासः । तथा च दाशतय्याम् आज्ञायते—
 'साकंजानां सप्तमम् आहुरेकजं षष्ठियमा ऋषयो देवजा इति' (ऋ १,१६४,१५) इति । अत्रापि
 समाज्ञातं प्राक् (अ ९,१४,१६) । सहस्राक्षः । अत्र अक्षिशब्देन दिनानि
 रात्रयश्च उच्यन्ते । सहस्रसंख्याकाहोरात्रयुक्तः । अजरः जरारहितः सर्वदा
 एकरूपः । भूरिरेताः प्रभूतजगत्सर्जनसमर्थशक्तिसंपन्नः । एवंरूपः कालो वहति
 प्राणिजातं स्वस्वकर्मसु प्रापयति । तं कालं कवयः क्रान्तदर्शिनो विपश्चितः
 विद्वांसः आ रोहन्ति स्वाधीनं कुर्वन्ति । स्वाधीनकाला भवन्तीत्यर्थः । तस्य
 कालात्मकस्य रथस्य चक्रा चक्राणि विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि ।
 लोकान् अभिगच्छन्तीति शेषः । अथवा अश्वशब्देन आदित्य उच्यते । तथा च
 यास्कः — 'एको अश्वो वहति सप्तनामा आदित्यः । 'सप्तासै रश्मयो' रसान् अभिसंनाम-
 यन्ति सप्तैनाम् ऋषयः स्तुवन्तीति वा' (नि ४,२७) इति । कालात्मकोऽश्वः सूर्यः सप्त
 रश्मयः प्रधानभूता यस्य । ते चैव सप्त सूर्या इत्युच्यन्ते । 'देवा आदित्या ये
 सप्त तेभिः सोमाभि रक्ष नः' (ऋ ९,११४,३) इति निगमः । तेषां च नामानि
 तैत्तिरीया अधीयते — 'आरोगो भ्राजः पटरः पतङ्गः' स्वर्गो ज्योतिषीमान् विभासः' (तैआ १,
 ७,१) इति । असौ तु प्रधानभूतः कश्यपाख्य' आदित्यः । 'कश्यपोऽष्टमः स महा-
 मेवं न जहाति' (तैआ १,७,१) इति श्रुतेः । यद्वा रश्मिशब्देन च्छन्दांस्यभिधी-
 यन्ते । सप्त गायत्र्यादीनि च्छन्दांसि यस्य । तथा च निगमः — 'ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि
 देव ईयते । यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अहः । सामवेदेनास्तमये महीयते । वेदैरशून्यस्त्रिभिरिति
 सूर्याः' (तैआ ३,१२,९,१) इति । यद्वा रश्मिवन्तोऽश्वा रश्मिशब्देन उच्यन्ते ।
 मत्वर्थीयस्य लोपः । सप्ताश्वः । 'सप्त युजन्ति रथम् एकचक्रम्' (अ ९,१,२४)
 इति निगमः । सहस्राक्षः अक्षिषद् अक्षीणि किरणाः सहस्रकिरणोपेतः अजरः
 अविनश्वरो नित्यः भूरिरेताः । उदकवाची रेतःशब्दः । 'यदा खलु वा असावादित्यो
 न्यक् रश्मिभिः पर्यावर्ततेऽथ वर्षति' (तै २,४,१०,२) इति श्रुतिः । एवंपरुप आदित्यो

१. 'पादावचक्षा' S'. २. शुक्ररूपः S'. ३. आरोहकान् S'. ४. अश्वपक्षेः S'.
 ५. सप्तादित्यस्य रश्मयो S'. ६. पतङ्गाः S'. ७. कश्यपस्या S'. ८. सून्यः S'.

वहति कालचक्रं धारयति । तं कालात्मकं सूर्यं विद्वांसः अधिगतपरमार्थाः आ
रोहन्ति सूर्यमण्डलं भित्त्वा उपगच्छन्ति ।

‘द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलमेदिनौ ।

परित्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ॥’ (महाभारत ५, ३३, ५३)

इति स्मृतेः । यद्वा स्वात्मभावेन अधितिष्ठन्ति । भूत एव आदित्यं पुरुषं प्रकृत्य
भ्रूयते—“तद् योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम् । तद् उक्तम् ऋषिणा— ‘सूर्य आत्मा जगतस्तत्स्थुषश्च’
(ऋ १, ११५, १) इति” (ऐआ २, ३, ४) इति । तस्य सूर्यस्य चक्रा चक्राणि चक्रकमप्यानि
व्याप्तिस्थानानि सर्वाणि जगन्तीति ।

सप्त ‘चक्रान् वहति’ काल एष सप्तास्य नामीरमृतं न्वक्षः’ ।

स इमा विश्वा भुवनान्यज्जत् कालः स ईयते प्रथमो नु देवः ॥ २ ॥

सप्त । चक्रान् । वहति । कालः । एषः । सप्त । अस्य । नामीः । अमृतम् । नु । अक्षः ।
सः । इमा । विश्वा । भुवनानि । अज्जत् । कालः । सः । ईयते । प्रथमः । नु । देवः ॥२॥

अनया संवत्सररूपकालचक्रं वर्णयते । तस्य संवत्सरकालस्य चक्राणि
एकं त्रीणि पञ्च षट् सप्त द्वादशेति तत्रतत्र आह्वयते । ‘सप्त युजन्ति रथम् एक-
चक्रम्’ (अ ९, १४, २), ‘त्रिनाभि चक्रम्’ (अ ९, १४, ३), ‘सप्तचक्रे षडरे’ (अ ९, १४, १२),
‘द्वादशारम्’ (अ ९, १४, १३) इत्यादिषु । तथा च शौनकोऽप्याह—

‘त्रिधा द्वादशधा षोढा पञ्चधा सप्तधा तथा ।’

संवत्सरं चक्रवच्च पराभिः कीर्तयत्यृषिः ॥’ (बृदे ४, १५) इति ।

एष सर्वजगत्कारणत्वेन अनुभूयमानः कालः परमात्मा सप्त चक्रा चक्राणि सप्त
ऋतून् अनु अनुक्रमेण वहति धारयति । अस्य संवत्सरस्य सप्त नामीः नामयः ।
नक्षते नामिः । अक्षबन्धकानि मध्यच्छिद्राणि सप्त ऋतुसंधिकालाः । अस्य अक्षः
तनु संततं सूक्ष्मम् अमृतम् अमरणधर्मकम् अविनष्ट्वरं तत्त्वम् । सप्तचक्रच्छिद्रेषु
प्रोतः अनुस्यूतोऽक्षः सत्यम् अबाध्यं तत्त्वम् । सः पूर्वोक्तसंवत्सररूपः प्रथमः
सर्वस्य आदिभूतो देवः द्योतमानः नित्यज्ञानरूपः कालः परमात्मा इमा इमानि
नामरूपात्मना व्याकृतानि विश्वा विश्वानि भुवनानि भवनवन्ति चराचरात्मकानि
जगन्ति अजत् अजन् । अनक्तेः शतरि’ ‘अनित्यम् आगमशासनम्’ इति नुमभावः ।

१. चक्रानुवहति S; चक्रा वं RW.; *नु वहतु वै १२, २, २.

२. तन्वक्षः S.

३. *न्युअव K^m, S^m, V, Dc; *न्युअवत्, *न्युअव WM.; *न्युवाङ् RW.; वैप १, ६८ f अपि इ.;

न्वअन् वै १२, २, २.

४. अंजत् P, J.

५. पञ्चधा च त्रिधा चैव षोढा द्वादशधैव च ।

मैकडानल.

६. वैतु. मंपा.

७. *स्यूतो इति ऽक्षः इत्येतयोर्मध्ये पञ्चदशानां वर्णानां

स्थानं रिक्तम् S’.

व्यक्तीकुर्वन् स्वेन कालेन अवच्छिन्नानि कुर्वन् उत्पादयन् सः स्वति संहरतीति सः । सो अस्तकर्मणि । कर्तरि कप्रत्ययः । आतो लोपः । संहरंश्च ईयते गच्छति व्याप्नोति सर्वम् आकृत्य वर्तते । ईद् गतौ । दैवादिकः । गुशब्दः^१ प्रसिद्धी । यद्वा अभ्यात्मपरत्वेन योज्यः । कालः कलयिता सर्वेन्द्रियव्यापारकर्ता शरीर-भिमाणी देवः । बन्धकाः विषया रूपादयः । तनु सूक्ष्मं दुर्दर्शम् । अमृतम् चैतन्यम् । अक्षः सर्वेन्द्रियेषु तद्विषयेषु च अनुगतः । एवं सर्वाणि प्राणिजातानि अक्षत्^२ प्रेरयन् ईयते । स उपसंहरंश्च स कालः ईयते तत्त्वसैर्हायते । इण् गतौ । कर्मणि यक् प्रत्ययः ।

पूर्णः कुम्भोऽधि काल आहितस्तं वै पश्यामो बहुधा नु सन्तम् ।

स इमा विश्वा भुवनानि प्रत्यक् कालं तमाहुः परमे व्योमिन् ॥ ३ ॥

पूर्णः । कुम्भः । अधि । काले । आहितः । तम् । वै । पश्यामः । बहुधा । नु । सन्तम् । सः । इमा । विश्वा । भुवनानि । प्रत्यक् । कालम् । तम् । आहुः । परमे । विओमिन् ॥ ३ ॥

काले सर्वजगत्कारणभूते नित्ये अनवच्छिन्ने परमात्मनि स्वस्वरूपे । अधि-शब्दः सत्सम्यर्थानुवादी । पूर्णः सर्वत्र व्याप्तः कुम्भः कुम्भवत् कुम्भः अहोरात्र-मासर्तुसंघत्सरादिरूपः अवच्छिन्नो जन्यः कालः आहितः निहितो वर्तते । सर्वस्य कार्यस्य स्वकारणेऽवस्थानात् । अत्र विद्वदनुभवभृति प्रमाणयति—तं जन्यं कालं सन्तः^३ सत्पुरुषा बहुधा नानाप्रकारम् अहोरात्रादिभेदेन पश्यामो नु अनुभवामः खलु । अथवा तं जन्यकालाधारं परमात्मानं बहुधा बहुभिः भ्रवण-मनननिदिध्यासनैः पश्यामः साक्षात्कुर्मः । सन्तः सद्रूपब्रह्मोपासका वयम् । 'अस्ति ब्रह्मेति चेद् वेद सन्तम् एनं ततो विदुः' (तैआ ८, ६, १) इति हि भृतिः । वैतु-शब्दौ प्रसिद्धयर्थौ । स कालः इमा इमानि परिदृश्यमानानि विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनानि भूतजातानि प्रत्यक् प्रत्यञ्जनः अभिमुखाञ्जनः आव्याप्नुवन्^४ भवति । तं कालं परमे उत्कृष्टे सांसारिकसुखदुःखादिद्वन्द्वदोषरहिते व्योमन् व्योमनि आकाशवच्छिन्ने^५ सर्वगते विविधं रक्षके परमानन्दप्रदायके स्वस्वरूपे वर्तमानम् आहुः विद्वांसः । व्योमन्निति । 'सुपां सुलक्' (पा ७, १, ३९) इति सत्सम्या लुक् । 'न विसुद्धयोः' (पा ८, २, ८) इति मलोपप्रतिषेधः ।

स एव सं भुवनान्याभरत् स एव सं भुवनानि पर्येत् ।

पिता सभभवत् पुत्र एषां तस्माद् वै नान्यत् परमस्ति तेजः ॥ ४ ॥

१. उशब्दः S'. २. अञ्जन् S'. ३. पश्यामो RW. ४. ट. RW.
पै १२, २, ३; वैट्ट. P३ सुम्भुः; अन्ये मूको. शंपा. च सुम्भुः. ५. वैतु मंपा. ६. ब्रह्मणो
S'. ७. व्योम आका S'. ८. एषां C, D. ९. परं A, C, D; परं B^३, S^३; परं
C^३, परमस्तु पै १२, २, ४.

सः । एव । सम्^१ । भुव^२नानि । आ । अ^३भ^४रत् । सः । एव । सम् । भुव^५नानि । परि^६ । ऐत् । पिता । सन् । अ^७भ^८वत् । पुत्रः । एषाम् । तस्मात् । वै । न । अ^९न्यत् । परम् । अस्ति^{१०} । तेजः॥

स एव कालः भुवनानि भूतजातानि सम् आ भमरत् आहरत् आहरति उत्पादयति । 'ह्रप्रहोर्भः' (पावा ८, ३, ३२) । यद्वा कृष्ण भरणे । भौवादिकः । स्वेनोत्पादितानि भुवनानि समन्तात् पुष्पाति । स एव कालः भुवनानि सं पर्वत् संन्यद् परिमच्छति व्याप्नोति । इण् गतौ । छन्दसे लङि^३ 'आट्जादीनाम्' (पा ६, ४, ७२) इति आडागमः । 'आट्ठ' (पा ६, १, ९०) इति वृद्धिः । स एव पिता एषां भुवनानां जनकः सन् एषां पुत्रः अभवत् भवति । काल एव पितृत्वेन पुत्रत्वेन^४ च व्यवह्रियते । यः पूर्वजन्मनि पितृत्वेन जातः स एव अस्मिन् जन्मनि पुत्रत्वेन^५ व्यवह्रियते अवच्छेदककालाधीनत्वात् सर्वस्य । अथवा एकस्मिन् जन्मन्येव पितुः पुत्रत्वम् आस्नायते—'अज्ञाद् अज्ञात् संभवसि हृदयाद् अवि जायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्' (कौउ २, ११) इति । तस्मात् सर्वोत्पादकात् सर्वगतात् पुत्रादिरूपेण भविष्यतश्च तस्मात् कालाद् अन्यत् परम् उत्कृष्टं तेजो नास्ति । वंशब्दः प्रसिद्धौ । तेजो नास्तीति निषेधात् स्वस्यापि तेजोरूपत्वम् अर्थसिद्धम् । 'तस्य भासा सर्वम् इदं विभाति' (कउ ५, १५) इति धृतेः ।

कालोऽमुं^१ दिवमजनयत् काल इमाः पृथिवीरुत् ।

'काले ह'^२ भूतं भव्यं चेषितं 'ह वि तिष्ठते' ॥ ५ ॥

कालः । अ^३मुं^४ । दिवम् । अ^५ज^६न^७यत् । कालः । इमाः । पृथिवीः । उ^८त् ।

काले । ह । भूतम् । भव्यम् । च । इषितम् । 'ह वि'^९ । तिष्ठते ॥ ५ ॥

कालः परमात्मा अमुं विप्रकृष्टां दिवम् सुलोकम् अजनयत् उत्पादितवान् । उत अपिच कालः इमाः परिदृश्यमानाः सर्वप्राण्याधारभूताः^१ पृथिवीः । व्यत्ययेन बहुवचनं कक्ष्याभेदेन वा । तथा च मन्त्रवर्णः—'यद् इन्द्राम्नी अवमस्यां पृथिव्यां मध्यमस्यां परमस्याम् उत स्थः' (ऋ १, १०८, ९) इति । तथा हशब्दः एवार्थे । काले एव भूतम् भूतकाले आधारे अवच्छिन्नं भव्यम् भविष्यच्च इषितम् इष्टम् इष्यमाणं वर्तमानकालावच्छिन्नं च जगद् वि तिष्ठते विशेषेण आधितं वर्तते । 'समवप्रविभ्यः स्थः' (पा १, ३, २२) इत्यात्मनेपदम् ।

१. सर P. २. अस्ति J. ३. लुङि S'. ४. पितृत्वेन S'. ५. स एव पुत्रत्वेन S'. ६. कालोल्लं A, B^h, C, D, R, V, RW.; कालोल्लु > कालोल्लु Dc; कालोल्लु Cs. ७. कालोल्लं RW. वै १२, २, ५. ८. इतिस्तिष्ठते A, B^h, C, D, K, K^m, R, S^m, Dc, Cs. ९. अमुद् P, P^a, J. १०. इषिः P, P^a, J. ११. 'माकापारं' S'.

कालो भूतिमसृजत' काले तपति' सूर्यः ।

काले इ विश्वा भूतानि काले चक्षुर्वि पश्यति ॥ ६ ॥

कालः । भूतिम् । असृजत् । काले । तपति । सूर्यः ।

काले । इ । विश्वा । भूतानि । काले । चक्षुः । वि । पश्यति ॥ ६ ॥

कालः कालरूपः परमात्मा भूतिम् भवमवज्जगद् भवजत' । सृज विसर्गे । तौदादिकः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम्' । दैवादिकाद् वा आत्मनेपदिनो व्यत्ययेन शः । काले प्रेरके सति सूर्यः आदित्यः तपति जगत् प्रकाशयति । काले एव आभये विश्वा विश्वानि भूतानि वर्तन्ते । काले चक्षुः । उपलक्षणम् एतत् । चक्षुरादीन्प्रियाणि वि पश्यति । इदमपि उपलक्षणम् । दर्शनादिकर्माणि कुर्वन्ति । यद्वा चक्षुः । 'चक्षुःशब्दो लुप्तमत्वर्थीयः' । चक्षुष्मान् सर्वेन्द्रियाधिष्ठाता वि पश्यति स्वस्वेन्द्रियव्यापारं करोति ।

काले मनः काले प्राणः काले नाम समाहितम् ।

कालेन सर्वा नन्दन्त्यागतेन प्रजा इमाः ॥ ७ ॥

काले । मनः । काले । प्राणः । काले । नाम । समऽआहितम् ।

कालेन । सर्वाः । नन्दन्ति । आऽगतेन । प्रऽजाः । इमाः ॥ ७ ॥

काले परमात्मनि मनः जगत्सिद्धक्षानिमित्तभूतं मनो वर्तते । तस्मिन्नेव काले प्राणः सूत्रात्मा सर्वजगदन्तर्यामी वर्तते । अन्तर्यमनोपाधिकत्वेन काले वर्तते इति आधारव्यपदेशः । यद्वा मनः जात्येकवचनम् । सर्वेषां प्राणिनां मनांसि । प्राणः पञ्चवृत्तिकः' प्राणा अपि परमात्मन्येव वर्तन्ते । तथा नाम नामधेयं सर्वेषां वस्तूनां संज्ञा अपि तत्रैव काले समाहितम् । स्त्रीपुरुषादिसंज्ञाभिः काल एव उच्यत इत्यर्थः । यद्वा सर्वेषां रूपाणि कृत्वा' तेषां नामान्यपि स्वयमेव व्यवहरतीत्येतदभिप्रायेण 'काले नाम समाहितम्' इत्युक्तम् । 'सर्वाणि रूपाणि विचिन्त्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते' (तैआ ३,१२,७) इति हि श्रुतिः । कालेन वसन्तादिरूपेण आगतेन सर्वा इमाः प्रजा नन्दन्ति संतुष्यन्ति स्वस्वकार्यसिद्धेः ।

काले तपः काले ज्येष्ठं काले ब्रह्म समाहितम् ।

कालो इ सर्वस्येश्वरो यः पितासीत् प्रजापतेः ॥ ८ ॥

१. भूमिमसृजत R.W.W.; भूतमसृजत पे १२,२,६. २. तपत् पे. ३. 'जद् S'.
४. परस्मैपदम् S'. ५. चक्षुर्लुप्त S'. ६. 'वृत्तिकाः S'. ७. कृत्वा S'.

काले । तर्पः । काले । ज्येष्ठम् । काले । ब्रह्म । समुऽआहितम् ।

कालः । ह । सर्वस्य । ईश्वरः । यः । पिता । आसीत्^१ । प्रजाऽपतेः ॥ ८ ॥

काले परमात्मनि तपः जगत्सर्जनविषयं पर्यालोचनम् । तप पर्यालोचने । अस्माद् असुन् । 'तपसा चीयते ब्रह्म' (मुंउ १,१,८) इत्यादौ तपःशब्दः पर्यालोचनार्थत्वेन व्याख्यातः । तथा काले ज्येष्ठम् सर्वस्य आदिभूतं हिरण्यगर्भाख्यं तत्त्वं वर्तते । तथा काले ब्रह्म साङ्गो वेदस्तत्प्रतिपादकः समाहितम् सम्यगाहितः । यद्वा तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् । तत्फलप्रदात्वात् तत्रैव वर्तनम् । एकः कालशब्दो यौगिकः कलयितरि काले ज्येष्ठं ब्रह्म हिरण्याख्यम् । 'ज्येष्ठं ब्रह्म श्रेष्ठं ब्रह्म' इति हि श्रुत्यन्तरम् । दशब्दः अवधारणे । कालः सर्वस्य जगत ईश्वरः स्वामी । यः कालः प्रजापतेः प्रजानां स्रष्टुश्चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः पिता जनक आसीत् ।

तेनेषितं तेन^२ जातं तद् तस्मिन् प्रतिष्ठितम् ।

कालो ह ब्रह्म भूत्वा विभक्तिं परमेष्ठिनम् ॥ ९ ॥

तेन । इषितम् । तेन । जातम् । तद् । ऊं इति । तस्मिन् । प्रतिऽस्थितम् ।

कालः । ह । ब्रह्म । भूत्वा । विभक्तिं । परमेऽस्थिनम् ॥ ९ ॥

तेन कालेन इषितम् इष्टं सर्वं स्रष्टव्यं जगत् । कामितम् इत्यर्थः । 'तीषसह' (पा ७,२,४८) इति इडागमः । तेन एव जातम् उत्पादितं जगत् । तद् तज्जगत् । उशब्दः अवधारणे । तस्मिन् एव काले प्रतिष्ठितम् । कालो ह काल एव ब्रह्म देशकालावच्छिन्नं सच्चित्सुखयित्तरसम्^३ अबाध्यं परमार्थतत्त्वं भूत्वा परमेष्ठिनम् परमे स्थाने सत्यलोके तिष्ठन्तं चतुर्मुखब्रह्माणं^४ विभक्तिं ।

कालः प्रजा असृजत कालो अग्रे प्रजापतिम् ।

स्वयंभूः कश्यपः कालात् तर्पः कालादजायत ॥ १० ॥

कालः । प्रऽजाः । असृजत् । कालः । अग्रे । प्रजाऽपतिम् ।

स्वयम्ऽभूः । कश्यपः । कालात् । तर्पः । कालात् । अजायत् ॥ १० ॥

कालः^५ अग्रे सृष्ट्यादौ प्रजापतिम् ब्रह्माणम् असृजत उदपादयत् । कालः प्रजाः च असृजत । स्वयंभूः स्वयम् आत्मना भवतीति स्वयंभूः । कालव्यतिरिक्तकालान्तरनिषेधकः^६ स्वयंशब्दः । कश्यपः आरोगभाजादिसप्तसूर्यापेक्षया अष्टमः सूर्यः । 'कश्यपोऽष्टमः स महामेरुं न जहाति' (तैआ १,७,१) इति श्रुत्यन्तरम् उदाहृतम् (१) । कश्यपशब्द-

१. आसीत् P,P^१.

२. तेन A,S^m.

३. 'वितरसम् S'.

४. इतः प्रसृति

उत्तरमन्त्रभाष्यस्य कालः इति यावत् नास्ति S'.

५. 'विषेधावकः S'.

निर्वचनं वास्तेन (?) एवं कृतम् — 'अवपः पवको भवति यत् सर्वं परिपक्वतीति लीस्मात्' (तैआ १,८,८) इति । तदृशः सर्वस्य ब्रह्मा सूर्यः तपः संतापकं तेजस्य कालाद् भजायत ।

इति षष्ठेऽनुवाके अष्टमं सूक्तम् ।

'कालादापः' इति सूक्तं कालप्रतिपादकत्वात् कालसूक्तम् इत्युच्यते । तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।

कालादापः समभवन् कालाद् ब्रह्म तपो दिशः ।

कालेनोदेति सूर्यः काले नि विशते पुनः ॥ १ ॥

कालात् । आपः । सम् । अभवन् । कालात् । ब्रह्म । तपः । दिशः ।

कालेन । उद् । एति । सूर्यः । काले । नि । विशते । पुनः ॥ १ ॥

कालात् सर्वजगत्कारणात् परमात्मनः सकाशाद् आपः ब्रह्माण्डाधारभूताः समभवन् । स्मर्यते हि —

'अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवाकितम्' ।

तदण्डमभवद्दमं सहस्रांशुसमप्रभम् । (मसृ १,८,९) इति ।

व्रततः^१ व्रतम् । कर्मनामैतत् । यद्वादि कर्म । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् । इन्द्रैकवद्भाषः । यद्वा व्रततप इति पञ्चमी । जगत्सर्जनकर्मणे तप्यमानात् कालाद् दिशः प्राच्याद्याः समभवन् । कालेन प्रेरकेण सूर्य उदेति उदयं गच्छति । 'मीषाऽस्माद् वातः पवते भीषोदेति सूर्यः' (तैआ ८,८,९) इति हि निगमः । पुनः सूर्यः काले नि विशते विलीयते । अस्तम् एतीत्यर्थः । 'नेर्विशः' (पा १,३,१७) इति आत्मनेपदम् ।

कालेन वातः पवते कालेन पृथिवी मही ।

धौर्मही काल आहिता ॥ २ ॥

कालेन । वातः । पवते । कालेन । पृथिवी । मही ।

धौः । मही । काले । आहिता ॥ २ ॥

'कालो ह' भूतं भव्यं च पुत्रो 'अजनयत् पुरा' ।^२

कालाद्वचः समभवन् यजुः कालाद्जायत ॥ ३ ॥

१. 'भवद् A, B^h, C, D, K, K^m, S^m, V, Dc, पे १२, २, ११ [मूको.] २. व्रततपो S, सा.
३. 'कोदवत्तु पे. ४. अमवद् P, P^h, J, Cp. ५. वीजमवाकितम् इत्युपलभ्यमानः पाठः.
६. वैतु. मंषा. ७. काले ह A, B^h, K, K^m, V, Dc, RW.; कालेन S, सा. ८. मन्त्रो RW.
९. अजनयत्पुराः A, B^h, C, D, K, K^m, R, S^m, V, Dc, पे १२, २, १३; अजनयत्पुरा C₃. १०. कालेन वातः...पुरा ॥ २ ॥ कालाद्...क्षितम् ॥ ३ ॥ काले...विहतः ॥ ४ ॥ इमं...इवः ॥ ५ ॥
इति सा. मन्त्रविभागः. ११. 'भवद् D, R, S^m; 'भवन् > 'भवद् Dc.

कालः । ह । भूतम् । भव्यम् । च । पुत्रः । अजनयत् । पुरा^१ ।
कालात् । ऋचः । सम् । अभवन्^२ । यजुः । कालात् । अजायत् ॥ ३ ॥

कालो^३ यज्ञं समैर्यदेवेभ्यो^४ भागमक्षितम् ।^५

काले गन्धर्वाप्सरसः^६ काले लोकाः प्रतिष्ठिताः^७ ॥ ४ ॥

कालः । यज्ञम् । सम् । ऐरयत्^८ । देवेभ्यः । भागम् । अक्षितम् ।

काले । गन्धर्वऽअप्सरसः । काले । लोकाः । प्रतिऽस्थिताः ॥ ४ ॥

कालेऽयमङ्गिरा^९ देवोऽथर्वा^{१०} चार्धि तिष्ठतः ।^{११}

इमं च लोकं परमं च लोकं पुण्यांश्च लोकान् विधृतीश्च^{१२} पुण्याः ।^{१३}

सर्वील्लोकानभिजित्य ब्रह्मणा कालः स ईयते परमो नु देवः ॥ ५ ॥^{१४}

^{१५}काले । अयम्^{१६} । अङ्गिराः । देवः^{१७} । अथर्वा । च । अर्धि । तिष्ठतः । इमम् । च ।

लोकम् । परमम् । च । लोकम् । पुण्यान् । च । लोकान् । विऽधृतीः । च । पुण्याः ।

सर्वान् । लोकान् । अभिऽजित्य । ब्रह्मणा । कालः । सः । ईयते । परमः । नु । देवः ॥ ५ ॥

कालेन प्रेरयित्रा परमात्मना वातो वायुः पवते । पवतिर्गतिकर्मा । सर्वदा
वाति । 'भीषास्माद् वातः पवते' (तैआ ८, ८, १) इति ध्रुतिरुदाहृता (१) । तेनैव कालेन मही
महती पृथिवी आहिता दृढं स्थापिता वर्तते । मही महती यौः च काले आधारे
आहिता निहिता स्थापिता [२] । कालेन^{१५} एव पित्रा प्रेरकेण पुत्रः प्रजापतिः भूतम्
भूतकालावच्छिन्नं भव्यम् भविष्यत्कालावच्छिन्नम् । चशब्दः अनुकसमुच्च-
यार्थः । वर्तमानं पुरा पुरस्तात् पूर्वम् अजनयत् उत्पादितवान् । कालात् परमात्मनः
ऋचः पादबद्धा मन्त्राः समभवन् । कालाद् यजुः प्रस्फिष्टपाठरूपो मन्त्रः अजायत ।
उपलक्षणम् एतत् सामवेदादीनाम् । तथा च पुरुषसूक्ते समाज्ञातम्—
'तस्माद् यज्ञात् सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दासि जज्ञिरे तस्माद् मञ्जुस्तस्माद्
अजायत' (अ १९, ६, १३) इति [३] । तथा कालः एव देवेभ्य इन्द्रादिभ्यः अक्षि-

१. पुराः P, P^a, J. २. °वत् P^a. ३. काले RW. ४. °रयन् इ° A, B^h, C,
D, K, K^m, R, S^m, V, Dc, Cs, RW. ५. पूर्वपृष्ठे टि १० द्र. ६. गन्धर्वा अप्सरसः
A, R; गन्धर्वाप्सरसः B^h, C. ७. समाहिताः पे १२, २, १४. ८. °यन् P^a, J, Cp; °यन् >
°यत् P. ९. कालेय° O; कालेऽय° RW. १०. दिवो° A, B^h, C, D, K, K^m, R, S^m,
V, Dc, Cs, WM, RW. ११. विधृतीश्च A, C, D, WM.; विधृतीश्च > विधृतीश्च K^m;
विधृतीश्च R, C₉; विधृतीश्च Dc. १२. कालेय°...पुण्याः ॥ ५ ॥ सर्वो°...देवः ॥ ६ ॥ इति
RW. मन्त्रविभागः. १३. कालेयम् P, J, WM.; कालेयम् P^a, WM.; कालेयम् Cp.
१४. दिवः P, P^a, J, Cp, WM. १५. वंत्. मंषा.

तम् क्षत्ररहितं भागम् भागत्वेन परिकल्पितं यस्मिन् प्रकृतिविकृत्यात्मकं सोमयागं समंरयत् उष्टपादयत् । इन्द्रादिवेवभागत्वेन यज्ञं जनयामास । अक्षितम् इति । किं क्षत्रे । 'निष्ठायाम् अप्यद्वेषे' (पा ६,४,६०) इति ष्यदर्थपर्युदासेन अत्र दीर्घाभावः । अत एव 'क्षियो दीर्घात्' (पा ८,२,४६) इति नत्वाभावः । ष्यदर्थो भावकर्मणी इति व्याख्यातम् । गन्धर्वाः । गां वाचं धारयन्तीति 'गवि गन् वृत्रो वः' (पाउना ५,८४) इति वप्रत्ययः । गोशब्दस्य गन् इति आदेशः । घातोर्गुणः । गन्धर्वा गायकाः अप्सरसः । अप्सु उदकेषु अन्तरिक्षे वा सरन्ति गच्छन्तीति अप्सरसः मध्यमलोकस्थानाः काले एव आधारे वर्तन्ते । किं बहुना लोकः सर्वेपि काले प्रतिष्ठिताः । लोकशब्दो जनवाची भुवनवाची च [४] । अयम् अथर्ववेदस्य स्रष्टा देवः दीप्यमानः अक्षिराः परमात्माङ्गरसो-द्धृतः अक्षिरा नाम देवः । अथर्वा । 'अथर्वाग् एनम् एतास्वेवाप्सन्विच्छ' (गोब्रा १,१,४) इति ब्राह्मणे अशरीरया वाचा स्वसृष्टास्वेव अप्सु अर्वाग् अभिमुखम् एनं परमात्मा-वम् अन्विच्छेति अभिहितः परमात्मा अथर्वशब्दवाच्य इति बहुधा प्रपञ्चितम् । सोषम् अथर्वा अथर्ववेदस्रष्टा देवश्च काले स्वजनके अधि तिष्ठति । अधिशब्दः सप्तम्यर्थानुवादी । इमं च सर्वकर्माज्जनस्थानं लोकम् भूमिं परमम् फलभोगस्थानं स्वर्गलोकं पुण्यान् पुण्यकर्मभिरर्जितान् लोकान् पुण्याः दुःखलेशासंस्पृष्टा विधनीः लोकधारकान् सर्वान् उक्तान् अनुक्तांश्च लोकान् ब्रह्मणा स्वकारणेन देशकालवस्तुपरिच्छेदरहितेन सत्य-ज्ञानानन्तादिलक्षणेन परमात्मना अभिजित्य अभिव्याप्य सः एतत्सूक्तद्वयप्रतिपाद्यः^१ परमः सर्वोत्तमः कालो देवः ईयते सर्वे स्थावरजङ्गमात्मकं जगद् व्याप्य वर्तते । गुशब्दः विद्वद्विद्वदनुभवप्रमाणद्योतनार्थः [५] ।

इति एकोनविंशो काण्डे षष्ठेऽनुवाके नवमं सूक्तम् ।

इति षष्ठोऽनुवाकः समाप्तः ।

सप्तमेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्र 'रात्रिरात्रिम्'^२ इति प्रथमसूक्तस्य प्रातरग्न्युपस्थाने लिङ्गतो विनियोगोऽवगन्तव्यः ।

रात्रिरात्रिमप्रयातं भरन्तोऽश्वानिव तिष्ठते घ्रासमस्मै^३ ।

रायस्पोषेण^४ सप्रिषा मर्दन्तो मा ते अग्ने प्रतिवेशा रिषाम^५ ॥ १ ॥

रात्रिम्ऽरात्रिम् । अप्रंश्यातम् । भरन्तः । अश्वानिव । तिष्ठते । घ्रासम् । अस्मै^६ ।

रायः । पोषेण । सम् । इषा । मर्दन्तः । मा । ते । अग्ने । प्रतिवेशाः । रिषाम^७ ॥ १ ॥

१. वर्तते S'. २. वैतु. मपा. ३. 'पाष S'. ४. रात्रिं रात्रीम् S'. ५. रात्रीं रात्रीममप्रयातं मे २,७,७ काठ १६,७ पै २०,४८,१; अहंरहुरप्रयातं मा ११,७५; 'मप्रयातं R.W. तै ४,१,१०,१; वैप १,३११ f अपि द्र. ६. भरतो R. ७. घ्रासमस्मै मा. तै. मै.; घ्रासमग्ने पै. ८. रायस्पोषेण A,B^h,C,R,S^m,Cs. ९. ऋषाम A,B^h,D,R,S^m,Cs. १०. अस्मै P. ११. ऋषाम P,P^a,J,Cp.

हे अग्ने तिष्ठते सर्वदा यजनीयत्वेन संनिहिताय । तिष्ठते इति चतुर्थ्येकवचने रूपम् । अस्मै गार्हपत्याघायतनेषु वर्तमानाय तुभ्यं घासवत् घासम् अक्षीर्षं हविः । यथा अन्नाय घासं तुणादिकम् । रात्रिरात्रिम् । वीप्सया सर्वेषु कालेष्वित्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अप्रयावम्' अप्रच्छिद्य । सांतत्येनेत्यर्थः । यौते र्घञन्तः प्रयावशब्दः । णमुलन्तो वा । भरन्तः हरन्तः प्रयच्छन्तो वयं रायः धनस्य पोषेण पुष्ट्या इषा इष्यमाणेन' अग्नेन च सं मदन्तः सम्यक् माद्यन्तः ते तव प्रतिवेशाः । संनिहितगृहं प्रतिवेश इत्युच्यते । तत्र वर्तमानास्त्वत्समीपवर्तिनो मा रिषाम मा हिंसिता भूम । यतो रक्षकस्य संनिधौ वर्तामहे अतो लब्धकाम्कृतफला निरूपद्रवाश्च भूयास्मेति आशास्यते ।

या ते' वसोर्वात' इषुः सा' त एषा तया नो मृड ।

रायस्पोषेण' समिषा मदन्तो मा ते अग्ने प्रतिवेशा रिषाम' ॥ २ ॥

या । ते । वसोः । वातः । इषुः । सा । ते । एषा । तया । नः । मृड ।

रायः । पोषेण । सम । इषा । मदन्तः । मा । ते । अग्ने । प्रतिवेशाः । रिषाम' ॥ २ ॥

हे अग्ने वासकस्य तव या अनुग्रहबुद्धिः अन्नप्रदस्य' च या' अनुग्रहबुद्धिः तया अस्मान् सुख्य इति तात्पर्यार्थः । रायस्पोषेण इत्यर्थं व्याख्यातम् ।

सायंसायं गृहपतिर्नो अग्निः प्रातःप्रातः सौमनसस्य दाता ।

वसोर्वसोर्वसुदान' एधि'° वयं त्वेन्धानास्तन्व' पुषेम ॥ ३ ॥

सायम्ऽसायम् । गृहपतिः । नः । अग्निः । प्रातःऽप्रातः । सौमनसस्य । दाता ।

वसोःऽवसोः । वसुदानः । एधि । वयम् । त्वा । इन्धानाः । तन्वम् । पुषेम ॥ ३ ॥

गृहपतिः गृहस्य स्वामी यजमानरूपः । गृहपतिना आहितो वा गृहपतिः । तद्धितप्रत्ययस्य लुक् । गार्हपत्यः अग्निः नः अस्माकं सायंसायं सर्वेषु सायंकालेषु प्रातःप्रातः सर्वेषु प्रातःकालेषु च सौमनसस्य सुखस्य दाता भवति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे अग्ने वसोर्वसोः "सर्वस्य प्रभूतस्य" धनस्य वसुदानः धनदाता एधि भव । वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं च विवक्ष्यते । त्वा त्वाम् इन्धानाः हविर्भिर्दीपयन्तो वयं तन्वम् । एकवचनम्

१. वैतु. मंषा.

२. माणेन S'.

३. तं RW.

४. वसोर्वात K,V,K^m,

WM.; वसोर्वात् C,WM.; वसोर्वात् Dc,S; वसोर्वा तं RW.; वसोर्वात् वै २०,४१,१०.

५. इषुसा K,V,S; इषुः सा C,WM.; एषुः सा R,Cs,WM.; इषुः सा > इषुः सा Dc;

इधिः सा RW.

६. रायस्पोषेण A,B^h,C,R,S^m,Cs.

७. ऋषाम A,B^h,D,R,S^m,

Cs. ८. ऋषाम P,P^a,J,Cp.

९. सुदानं RW.W.; वैप १,२०८६/P अपि द्र.

१०. पुधि R,S^m,Cs.

११. सर्वम् S'.

अर्थाद्वयम् । सर्वाधि पुत्रमिवादिशरीराधि पुत्रेण पोषयेत् । पुत्रेः 'किञ्चाधिष्वच्' (पा ३,१,८१) इति अक्षप्रत्ययः ।

प्रातःप्रातर्गृहपतिर्नो अग्निः सायंसायं सौमनसस्य दाता ।

वसोर्वसोर्वसुदानं एधीन्धानास्त्वा शतार्हिमा ऋधेम ॥ ४ ॥

प्रातःऽप्रातः । गृहऽपतिः । नः । अग्निः । सायम्ऽसायम् । सौमनसस्य । दाता ।

वसोःऽवसोः । वसुदानंः । एधि । इन्धानाः । त्वा । शतम्ऽहिमाः । ऋधेम ॥ ४ ॥

पूर्वमन्त्रे शरीरपुष्टिः प्रार्थिता । अस्मिन् मन्त्रे जीवनं प्रार्थ्यत इत्येतावान् विशेषः । शतम् शतसंख्याका हिमाः हेमन्तर्तुन् ऋधेम ऋध्यास्म । अग्निपरिचर्यया शतसंबत्सरजीवनवन्तो भूयास्म । ऋधु वृद्धौ । पूर्ववद् आशीर्लिङि अक्षप्रत्ययः ।

'अर्पश्चा दग्धान्नस्य' भूयासम् ।

अन्नादायान्नपतये रुद्राय नमो अग्नये ।

सम्यः सभां मे पाहि ये च सम्याः सभासदः ॥ ५ ॥

अर्पश्चा । दग्धऽन्नस्य^{१०} । भूयासम् । अन्नऽदाय^{११} । अन्नऽपतये । रुद्राय । नमः ।

अग्नये । सम्यः । सभाम् । मे । पाहि । ये । च । सम्याः^{१२} । सभाऽसदः ॥ ५ ॥

अन्नस्य अपश्चादग्धा^{१३} पश्चाद्भागे अदग्धा स्थालीपृष्ठभागे दग्धान्नरहितो भूयासम् । अल्पान्नस्य स्थालीपृष्ठभागे दुःश्रुतान्नसद्भावः प्रभूतान्नस्य तु तादृग्दोषसंभवो नास्तीति बह्वन्नलाभ आशास्यते । 'पश्च पश्चा च च्छन्दसि' (पा ५,३,३३) इति पश्चाशब्दो निपातितः । दहतेस्तृचि प्रत्यये रूपं दग्धेति । नञ्समासः । बह्वन्नलाभे कारणम् आह—अन्नादाय अन्नस्य भोक्त्रे भोजयित्रे वा अन्नपतये अन्नस्य स्वामिने रुद्राय रोदयित्रे रुद्रात्मकाय वा अग्नये नमः । 'रुद्रो वा एष यद् अग्निः' (तैत्रा १,१,८,४) इति तैत्तिरीयश्रुतेः अग्निपरिचर्यया अन्नलाभो भवतीत्यर्थः । सम्यः

१. पूर्वपृष्ठे टि ९ द्र. २. वै १,३०७१ ४ द्र. ३. रुधेम A. ४. 'दग्धान्तस्य W; 'दग्धान्नस्य M; 'दग्धान्तस्य P^३; अर्पश्चादुध्वान्नस्य RW. [तु. ऋ ६,४२,१ तैत्रा ३,७,१०,६ आपश्रौ १४,२९,२ अर्पश्चादुध्वने; कौ १,३२ अर्पश्चादुध्वने^१; मे ३,९,४ आपश्रौ ७,२८,२ अर्पश्चाद् दग्धान्नं]; वैप १,२८९ b,c अपि द्र. ५. भूयासम् A,B^३,C,R,S^३. ६. अन्नादयोर्ब^० S^३; अन्नादयोर्ब^० A,C,K^३,V,C^३; अन्नादयोर्ब^० D,R; अन्नादयो > अन्नादयो Dc. ७. अर्प...अग्नये ॥ ५ ॥ सम्य...इलवम् (= 'इलवत् [तु. शंपा.]) ॥ ६ ॥ अर्ह...प्रासमन्त्रे । रायस्पोषेण समिधा मर्दन्तो मा ते अग्ने प्रतिवेशा रिषाम ॥ ७ ॥ इति RW. मन्त्रविभागः. ८. सम्य RW.WI. ९. सम्यः A,B^३,C,D,K^३,R,S^३,V, Dc,Cs,P,P^३,J,Cp; सम्याः RW. १०. दुग्धुऽन्नस्य P,J. ११. 'जुद्वर्ब P,P^३,J,Cp. १२. वैतु. मंपा.

समार्हस्त्वम् । 'सभाया वः' (पा ४,४,१०५) इति यप्रत्ययः । मे मदीयां सभां
पुत्रमित्रपश्चादिसंघं पाहि रक्ष । अग्निरेव संबोध्यः । ये च सभासदः समार्हा
सभाजे सीदन्तस्ते सभाः समार्हाः सन्ति ते च अस्मदीयं प्रजासंघं रक्षन्तु इति ।

त्वमिन्द्रा' पुरुहूत' विश्वमायुर्व्युश्रवत् ।'

अहरहर्बलिमिते' हरन्तोश्चायेव' तिष्ठते घासमग्ने' ॥ ६ ॥'

त्वम् । इन्द्र° । पुरुहूत° । विश्वम् । आयुः । वि । अश्रवत् ।

अहःऽअहः । बलिम् । इत् । ते । हरन्तः° । अश्रायऽइव । तिष्ठते । घासम्° । अग्ने ॥

हे पुरुहूत बहुमिराहूत इन्द्र ऐश्वर्यसंपन्न अग्ने त्वं विश्वम् संपूर्णम् आयुः अर्चं
जीवनं वा व्यश्रवत् प्रापय । पुरुषव्यत्ययः । अग्नेतेर्लैटि अडागमः । कस्यायुःप्राप-
णम्" इति तम् आह — तिष्ठते अश्राय घासं तृणादिकम् इव इत्ये" प्राप्तव्ये गृहे वर्त-
मानाय अग्ने तुभ्यम् अहरहः प्रतिदिवसं बलिं हरन्तो भवन्ति तेषाम् आयुः प्रापयेति
संबन्धः । इत्य इति । इण् गतौ । 'एतिस्तुशास्त्र' (पा ३,१,१०९) इति क्वप्प्रत्ययः ।
पित्वाद् धातोस्तुगागमः ।

इति सप्तमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'यमस्य लोकात्' इति सूक्तस्य दुःस्वप्ननाशनकर्मणि लैङ्गिकविनियोगोऽवगन्तव्यः ।

यमस्य लोकादध्या बभूविथ प्रमदा मर्त्यान्" प्र युनक्षि धीरः ।

एकाकिना" सरथं यासि विद्वान्स्वप्नं" मिमानो असुरस्य योनौ ॥१॥

यमस्य । लोकात् । अधि । आ । बभूविथ । प्रऽमदा । मर्त्यान् । प्र । युनक्षि । धीरः ।

एकाकिना" । सरथम् । यासि । विद्वान् । स्वप्नम् । मिमानः । असुरस्य । योनौ ॥ १ ॥

अस्मिन् सूक्ते दुःस्वप्नप्रभावो वर्ण्यते । हे दुःस्वप्नाभिमानिन् क्रूर पिशाच

१. त्वमिन्द्रा C,D,Cs; त्वमिन्द्र S; त्वयेन्द्राः RW. २. उ. सा.; वैट. A,B^h,C,

D,K,K^m,R,S^m,V,Dc पुरुहूत्यः Cs पुरुहूत्य. ३. पूर्वपृष्ठे टि ७ द्र. ४. अहरहर्बलि° A,

B^h,C,D,R,S^m,Cs,RW.; अहरहर्बलि° > अहरहर्बलि° Dc; वं १,२२६८ a अपि द्र.; "मिते

A,B^h,C,D,K^m,V; "मित्ये > "मिते Dc; "मित्ये Cs; "मित्ये S, सा. ५. हरणे° Cs.

६. उ. सा.; वैट. A,B^h,C,D,K,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs ज्ञातम्°. ७. इन्द्र J; इन्द्र > इन्द्र

P. ८. इत्य P,P²,J. ९. बलिन् P,J. १०. हरंतः P²; हरंतः J. ११. उ.

सा.; वैट. P,P²,J,Cp ज्ञातम्. १२. "प्राणम् S'. १३. वैट. मंप. १४. मर्त्यादि

R,Cs; मर्त्यान् > मर्त्यान् Dc. १५. एकाकिना A,B^h,C,D,R,S^m,Cs,P,J,RW.

१६. "स्वाप्नं P²,M,W.

तर्हि वमस्य लोकात् । अधिः पञ्चम्यर्थात्तुवादी । आ बभूविष आगतोसि । भूलोकं कर्म । भू प्राप्ती इति धातुः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । आगत्य च वीरः द्रुष्टः कस्मादपि न भीतस्त्वं प्रमदाः' स्त्रियः मर्त्यान् मरणधर्मजः पुरुषांश्च प्रनुनक्ति स्वात्मना संबोजयसि । भूलोकनिष्ठान् स्त्रीपुंसान् प्रति सृष्ट्युत्पत्तकदुःस्वप्नं करोषी-त्सर्षः । प्रपूर्वाद् युगकेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अथ विद्वान् देहिनाम् आयुर्बुद्धय-बुद्धी जानन् त्वम् असुरस्य । असुः प्राणः । रो मत्वर्थायः । प्राणवत आत्मनो मोनी उपलब्धिस्थाने हृदये स्वप्नं कष्टम् अनिष्टफलं मिमानः निर्मिमाणः कुर्वन् एकाकिना त्यक्तपुत्रकलत्रबन्धनादिकेन दृष्टदुःस्वप्नेन म्रियमाणेन पुरुषेण एकाकिना असहायेन सरथम् समानो रथो रंहणसाधनं यस्मिन् कर्मणि तथा यासि गच्छसि । दुःस्व-प्रदर्शिनम् एकं पुरुषं यमलोकं प्रापयसीति यावत् । 'एकादाकिनिच्चासहाये' (पा ५,३,५२) इति एकशब्दाद् आकिनिच्प्रत्ययः ।

बन्धस्त्वाग्ने' विश्वर्चया' अपश्यत्' पुरा रात्र्या जनितोरेके अहिं ।

ततः' स्वप्नेदमध्या' बभूविथ 'भिषग्भ्यो रूपमपगूहमानः' ॥ २ ॥

बन्धः । त्वा । अग्ने । विश्वऽर्चयाः । अपश्यत् । पुरा । 'रात्र्याः । जनितोः । एके' । अहिं । ततः' । स्वप्न । इदम् । अधि । आ । बभूविथ । 'भिषक्भ्यः । रूपम्' । अपगूहमानः' ॥

दुःस्वप्नस्य अहोरात्रसृष्टेः पूर्वभावितम् उच्यते । हे दुःस्वप्नाभिमानीन् त्वा त्वाम् अग्ने सृष्टेः प्राक्काले विश्वर्चयाः सर्वस्य चेता' संचेता कृष्टा बन्धुः' प्राणिनः स्वस्वकर्मभिर्बद्धन् विधाता अपश्यन् दृष्टवान् । एके मानसप्रजापत्यादयः रात्र्या अहि । विभक्तिव्यत्ययः । अहः अहोरात्रयोः जनितोः जननाद् अहोरात्रकालसृष्टेः पुरा पूर्वम् । अपश्यन्नित्यर्थः । जनी प्रादुर्भावे । 'भावलक्षणे स्थेण्' (पा ३,४,१६) इति तोसुन्प्रत्ययः । ततः । आरभ्येति शेषः । हे स्वप्न इदं सर्वं जगद् अग्या बभूविष । अधिरनर्थकः कर्मप्रवचनीयः । व्याप्तवान् असि । आगते दुःस्वप्ने चिकित्सकैः प्रतीकारः कर्तुं शक्यत इत्यत आह — भिषग्भ्यः इति । भिषग्भ्यः चिकित्सकेभ्यो रूपम् स्वकीयाम् आकृतिम् अपगूहमानः संवृण्वन् आच्छादयन् । चिकित्सका' हि

१. 'दा S'; वैतु. मंपा.; वैत १,२१८९ ४ अपि द्र. २. द्रुष्ट° S'. ३. बन्धु° K,V. सा.; ब्रुध° Cs; बुध्ज° RW.; वैप १,२९३१ c अपि द्र. ४. विश्वर्चया RW.; विश्वर्चया वै ३,८,२. ५. अवपश्यत् वै. ६. तर्हि A,C,D,K^m,R,S^m,V,Dc,Cs,P; P^२,J; तमः B^h. ७. स्वप्नेनमध्या वै. ८. भिषग्भ्यरूपमप° A,B^h,D,K,K^m,S^m,Dc; भिषग्भ्यरूपमप° C; भिषग्भ्यरूपमुप° Cs; भिषग्भ्यरूपमप° R; गभिषग्भ्यरूपमपगूहमानः RW.; भिषग्भ्य रूपमगूहमानः वै. ९. रात्र्या । जनितः । रेके P,P^२,J. १०. भिषग्भ्यरूपम् P,P^२; भिषग्भ्यः । रूपम् > भिषग्भ्यरूपम् J. ११. 'मावाः P; अप । गूहमानाः P^२. १२. चेती S'. १३. वैतु. मंपा. १४. चिकित्सा S'.

रोगस्वरूपं तस्य निदानं च ज्ञात्वा औषधादिभिः प्रतीकारं कुर्वन्ति न तथा
दुःस्वप्नस्य स्वरूपं निदानं च ज्ञात्वा प्रतिकुर्युरिति स्वरूपाच्छादनामिप्रायः ।

बृहद्गावासुरेभ्योऽधि देवानुपावर्तत महिमानमिच्छन् ।

तस्मै स्वप्नाय दधुराधिपत्यं त्रयस्त्रिंशत्स्वः स्वरानशानाः ॥ ३ ॥

बृहद्गावाः । असुरेभ्यः । अधि । देवान् । उपर् । अवर्तत । महिमानम् । इच्छन् ।
तस्मै । स्वप्नाय । दधुः । आधिऽपत्यम् । त्रयःऽत्रिंशत्स्वः । स्वः । आनशानाः ॥ ३ ॥

बृहद्गावा बृहतो महतो दुष्प्रघर्षानपि पुरुषान् गाते गच्छतीति बृहद्गावा ।
गाद् गतौ । 'आतो मनिक्कनिप्' (पा ३, २, ७४) इति कनिप्प्रत्ययः । बृहत्
अधिकं गच्छति सर्वं व्याप्नोतीति वा तथाविधः स्वप्नः पूर्वम् असुरेभ्योऽधि असुरे-
भ्यः सकाशात् स्वयम् असुरपक्षीयः सन् तेभ्यः सकाशाद् देवान् उपावर्तत समीपं
प्राप्तवान् । किमर्थम् । महिमानम् महत्त्वं प्रभावम् इच्छन् कामयमानः । महत्त्वैषणाद्धेतो-
रित्यर्थः । पूर्वम् असुरेषु साधारणपुरुषत्वेन वर्तमानः ततोप्यधिकं श्रेयः कामय-
मानो देवान् प्राप्नोत् । यथा लोके परराष्ट्रराजसमीपवर्ती बलवान् पुरुषः स्वस्माद्
राज्ञो बहुमानम् अलभमानः स्वराजशत्रुभूतराजसमीपं बहुमानार्थं गच्छति एवं
दुःस्वप्नोपि आगत इति तस्मै स्वसमीपम् आगताय स्वप्नाय कष्टफलकारिणे दुःस्वप्नाय
स्वः स्वर्गम् आनशानाः व्याप्तवन्तः । अश्रोतेर्लिटः कानचि 'अश्रोतेश्च' (पा ७, ४, ७२)
इति नुडागमः । त्रयस्त्रिंशत्स्वः त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाः 'अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशा-
दित्याः प्रजापतिश्च वषट्कारश्च' (ऐत्रा १, १०) इति समासज्ञाता देवाः । सर्वेषां त्रयस्त्रिंश-
त्संख्यापूरणत्वात् उद्प्रत्ययः कृतः । 'आज्जेसरसुक्' (पा ७, १, ५०) । आधिपत्यम्
सर्वलोकानिष्टकारित्वलक्षणं स्वामित्वं दधु विदधुः कृतवन्तः । दत्तवन्तः इत्यर्थः ।

'नैतां विदुः' पितरो नोत देवा येषां जल्पिश्चरत्यन्तरेदम् ।

त्रिते स्वप्नमदधुराप्तये नर आदित्यासो वरुणेनानुशिष्टाः ॥ ४ ॥

१. बृहद्गावासुरे° A, B^h, C, R, WM.; बृहद्गावासुरे° D, K, K^m, V, Dc; बृहद्गावासुरे°
S^m; बृहद्गावासुरे° Cs; बृहद्गावा असु° RW.; बृहद्गावासु° पै ३, ८, ३. २. देवानुपा-
वर्तस्व A, D; देवानुपावर्तत C; देवानुपावर्तत B^h, K^m, R, V, Dc, Cs; °पावर्तत पै. ३. 'नसु-
च्छन् पै. ४. तस्मै D. ५. °पत्यं त्रयस्त्रिंशत्स्व° A, B^h, C, D, R, S^m, Cs, WM.
६. बृहत् । गावा P, P², WM.; बृहत् । गावा J, WM. ७. असुरेभ्यः P. ८. उप
P². ९. त्रयःऽत्रिंशत् । सः P; त्रयःऽत्रिंशत् । सः J, WM. १०. नैतां विदुः A; नैतां
विदुः Cs; नैतं विदुः RW. ११. येषां S. १२. °त्यन्तरेतम् A, D, K^m, S^m, V, Dc,
WM.; °त्यन्तरेत B^h, C; °त्यन्तरेत RW.; °त्यन्तरेदम् पै ३, ८, ४. १३. पुत्रे A, B^h,
C, D, R, S^m, V, Cs, WM. १४. दु. RW.; वैदु. शंपा. सात. नर आदित्या°. १५. अरुणे°
A, B^h, C, D, K, K^m, R, S^m, V, Dc, WM.

न । एताम् । विदुः । पितरः । न । उत । देवाः । येषाम् । जल्पिः । चरति । अन्तरा । इदम् ।
त्रिते । स्वप्नम् । अद्भुः । आप्ये । नरः । आदित्यासः^१ । बरुणेन^२ । अनुशिष्टाः ॥ ४ ॥

एषा^३ त्रयस्त्रिंशत्संख्याकानां देवानां वा^४ जल्पिः दुःस्वप्नाय प्राणिनां तत्सत्कर्मा-
नुसारेण 'दुःस्वप्नदर्शनमिबन्धनानिष्टफलकारित्वलक्षणाधिपत्यप्रदानरूपं यद् वाक्यम्
इदं जगत् अन्तरा मध्ये चरति भक्षयति । आधिपत्यप्रदानरूपं वाक्यं जगत् संह-
रति । चरतिर्भक्षणार्थः । एतां जल्पि पितरो न विदुः न जानन्ति । उत अपि च
देवाः त्रयस्त्रिंशद्देवव्यतिरिक्ता अन्ये देवा न विदुः । केवलं स्वप्नस्य आधिपत्य-
प्रदातारो देवा दुःस्वप्नश्च एतम् अर्थं जानन्तीत्यर्थः । एवं देवेभ्यो लब्धाधिपत्यो
दुःस्वप्नः प्रबलः सन् स्वस्य आधिपत्यप्रदातृषु देवेषु मध्ये आदित्यान् नाम देवान्
अनिष्टफलदुःस्वप्नदर्शनेन जग्राह । तदा आदित्याः परस्परं विचार्य अस्मद् एव
लब्धप्रभावो दुःस्वप्नः अस्मानेव गृहीतवान् अस्य क उपाय इति बरुणं पृष्टवन्तः ।
स पृष्टो बरुणः स्वप्नप्रतीकारमपि इमम् उपदिदेश । तद् अत्र उत्तरार्धेन उच्यते—
नरः नेतारः आदित्यासः एतत्संज्ञका देवा बरुणेन पापनिवारकेण एतत्संज्ञकेन देवेन
अनुशिष्टाः सम्यग् उपदिष्टाः सन्तः आप्ये अपां पुत्रे त्रिते एतत्संज्ञके महर्षीं स्वप्नम्
अनिष्टफलसूचकं दुःस्वप्नम् अद्भुः स्थापितवन्तः । न्यमार्जयन्निति यावत् । तथा
च शाकला द्वाशतय्यां समामनन्ति—'त्रिते दुष्बन्धनं सर्वम् आप्ये परि दग्धस्यनेहसो
व ऊतयः सुऊतयो व ऊतयः' (ऋ ८, ४७, १५) इति ।

यस्य^५ क्रूरमभजन्त^६ दुष्कृतोस्वप्नेन^७ सुकृतः पुण्यमायुः^८ ।

स्वर्गिर्दसि^९ परमेण^{१०} बन्धुना^{११} तप्यमानस्य^{१२} मनसोऽधि जज्ञिषे^{१३} ॥ ५ ॥

यस्य । क्रूरम् । अभजन्त^{१४} । दुःकृतः । अस्वप्नेन^{१५} । सुकृतः । पुण्यम् । आयुः ।

स्वर्गिः । मर्दसि । परमेण । बन्धुना । तप्यमानस्य^{१६} । मनसः । अधि । जज्ञिषे^{१७} ॥ ५ ॥

दुष्कृतः दुष्कर्माणः पापिनः पुरुषा यस्य दुःस्वप्नस्य क्रूरम् भयंकरम् अनिष्टं
फलम् अभजन्त प्राप्नुवन्ति । सुकृतः सुकर्माणः अस्वप्नेन दुःस्वप्नदर्शनाभावेन पुण्यम्

१. तु. मंपा.; वैतु. शंपा. आदित्यासः. २. बरुणेन P, P^a, J, WM. ३. वैतु. मंपा.

४. 'बन्धन अनिष्ट' S'. ५. व्यस्व पै ३, ८, ५. ६. 'मभजन्त K, K^m, V, WM.;

'मप्यन्त B^b, C, WM.; 'मप्यन्त > 'मभजन्त A; 'मभजन्त > 'मभजन्त Dc; 'मस्यन्त
WM. RW. ७. 'कृतः स्व' RW.; वैप १, ५७९ h अपि इ. ८. 'मायुः पै.

९. स्वरासजसि पै. १०. बन्धुना तप्यमानस्य A, B^b, D, R, S^m, C₈, WM.; बन्धुना

तप्यमानस्य > बन्धुना तप्यमानस्य Dc. ११. जज्ञिषे A, B^b, C, D, R, S^m, C₈, WM.

RW.; जज्ञिषे > जज्ञिषे Dc. १२. अप्यन्त P, P^a, J. १३. स्वप्नेन P, P^a, J, D^a.

१४. तप्यमानस्य P, J, WM. १५. जज्ञिषे P^a, J, WM.

पुष्पकर्मनिमित्तम् आयुः जीवनम् । अमजन्तेति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे दुःस्वप्न स्वः स्वर्गं लोके परमेण सर्वोत्तरेण बन्धुना सुष्टेः प्राक्काले त्वां दृष्टवता विधाना सह मवसि मायसि । मायतेर्ष्वत्ययेन शप्यत्ययः । तप्यमानस्य मृत्युपाशेन संतप्यमानस्य पुंसो' दुष्कर्मणः पुरुषस्य मनसोऽपि मनसः सकाशात् जज्ञिरे मृत्युसूचनार्थं प्रादुर्भूतो भवसि । जनी प्रादुर्भावे इति धातुः ।

विद्य ते सर्वाः परिजाः पुरस्ताद् विद्य स्वप्न यो अधिपा इहा ते ।

यशस्विनो नो यशसेह पाक्षाराद् द्विषेभिरप' याहि दूरम् ॥ ६ ॥

विद्य । ते । सर्वाः । परिजाः । पुरस्तात् । विद्य । 'स्वप्न । यः' । अधिपाः । इहा । ते । यशस्विनः । नः । यशसा । इह । पाहि । आरात् । द्विषेभिः । अप । याहि । दूरम् ॥ ६ ॥

हे स्वप्न ते तव पुरस्तात् सर्वाः परिजाः पुरस्ताद्गामिनः सर्वान् परिजनान् विद्य । परिपूर्वात् जायतेः 'जनसनखनक्रमगमो विद्' (पा ३, २, ६७) इति विद् । 'विड्वनोः' (पा ६, ४, ४१) इति अनुनासिकस्य आकारः । तथा इह इदानीं ते तव यः अधिपाः स्वामी ते च विद्य जानीमः । एवं तव स्वरूपं स्वामिनं परिजनांश्च जानतो यशस्विनः नः अस्मान् इह दुःस्वप्नप्रसङ्गे यशसा अग्नेन कीर्त्या वा निमित्तेन आरात् समीपे पाहि रक्ष हेन्दुः' । द्विषोभिः' द्वेषृभिर्बाधकैः सह अस्मत्तो दूरं देशम् अप याहि अपसृत्य गच्छ ।

इति सप्तमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'यथा कलां यथा शफम्' इति सूक्तेन पुरोहितो दुःस्वप्नदर्शिनं राजानम् अभिमन्त्रयेत् । उक्तं परिशिष्टे— "कुजरं वा प्रमत्तम् अश्वं श्वेतं गोवृषं वा यानं मुक्तं वाजिभिर्न्यथारोहयेत् स्वप्नकालेऽमुष्य विशन्मानसो (? नसं) यामभीष्टां तस्मात् तां रात्रिं प्रयतः स्वपेत् । स्वप्नं दृष्ट्वा ऋत्विगभ्यो निवेदयेत् । 'परोपेहि' (अ ६, ४५), 'यो न जीवोसि' (अ ६, ४६), 'विद्य ते स्वप्नं जनित्रं' (अ ६, ४६, २), 'यथा कलां यथा शफम्' इति राजानम् अभिमन्त्र्य यथागतं गच्छेत्" इति ।

यथा कलां यथा शफं यथर्णं संनयन्ति' ।

एवा दुष्प्यं सर्वमप्रिये' सं नयामसि ॥ १ ॥

यथा । कलाम् । यथा । शफम् । यथा । ऋणम् । सम्ऽनयन्ति ।

एव । दुःऽस्वप्यंम् । सर्वम् । अप्रिये । सम् । नयामसि ॥ १ ॥

१. दुं S'. २. परस्ताद् पे ३, ८, ६. ३. अधिपा D, S^m. ४. द्वेषिभि' > द्विषेभि'
C; द्विषेभि' > द्वेषेभि' S^m; द्विषेभि' WM.RW. पै.; द्विषोभि' S; पैप १, १६९४ n अपि प्र०
५. स्वप्नऽवः P, P^२, J, WM. ६. हेन्दु S'. ७. वैतु. मंपा. ८. परिशिष्टे/नोपल-
भ्यते. ९. संनयामसि ऋ ८, ४७, १७. १०. सर्वं द्विषे अ ६, ४३, ३; सर्वमाप्ये ऋ.

यथा अथर्ववेदान्ते संस्कारान्तं ऋत्विजः हतस्व पशोः कलां कथम् इति अथर्ववेदान्ति-
यान्वाङ्मणि सहादाय अन्यत्र संभवति । यथा वा प्रचुद्धम्^१ ऋषे संभवति अथर्ववेदान्ति
उत्सर्जयत्यथर्ववेदान्ति एषा एषं दुष्प्यम्^२ कष्टस्वप्रनिमित्तकं सर्वम् अनर्थजातम्^३ भाष्ये^४
अथां पुत्रे भिताष्ये^५ महर्षीं सं नवामसि संनयामः स्थापयामः प्रमार्जयामः ।

सं राजानो अगुः समुणान्यगुः सं कुष्ठा अगुः 'सं कला' अगुः ।
समस्मात्सु^६ यद् दुष्प्यम्^७ निर्विषते^८ दुष्प्यम्^९ सुवाम ॥ २ ॥

सम् । राजानः । अगुः । 'सम् । ऋणानि' । अगुः । सम् । कुष्ठाः । अगुः । सम् । कलाः ।
अगुः । सम् । अस्मात्सु । यत्^{१०} । दुःऽस्वप्यम् । निः । द्विषते । दुःऽस्वप्यम् । सुवाम् ॥ २ ॥

यथा राजानः परराष्ट्रं विनाशयितुं समगुः संयन्ति संहता भवन्ति ।
ऋणानि बहूनि समगुः संयन्ति । एकस्मिन्ऋणे अनपसारिते उपर्युपरि^{११} ऋणानि बहूनि
भवन्तीति प्रसिद्धिः । कुष्ठाः समगुः । कुष्ठो नाम त्वग्दोषः । तदुपलक्षिता^{१२} बहवो रोगाः ।
एकस्मिन् कुष्ठरोगे अचिकित्सिते तस्योपरि^{१३} पिटकप्रणादीनि भवन्तीति प्रसिद्धिः ।
कलाः अनुपादेयावयवोपलक्षणम् । यथा वर्जनीयाः पश्वाद्यवयवा जीर्णकूपादिषु
समगुः संहता भवन्ति । एवम् अस्मात्सु यद् दुःऽस्वप्यम्^{१४} दुःस्वप्रनिमित्तकम् अनर्थजातं सम् ।
अगात् इति एकवचनेनानुषङ्गः । समितं^{१५} संहतं वर्तते तद् दुःऽस्वप्यम् अरिहृत्सर्तं
द्विषते अस्मद्द्वेष्ये निः सुवाम अस्मत्तो निःसार्य प्रेरयाम । ध्रु प्रेरणे । तौदादिकः ।

'देवानां पत्नीनां गर्भं यमस्य िकर यो भद्रः स्वम'^{१६} ।

'स मम यः' पापस्तद्^{१७} द्विषते प्र हिण्मः । 'मा तृष्टानामसि कृष्णशकुनेर्मुसम्'^{१८}

१. प्र... रिक्तं स्थानं द्वयोर्वर्णयोः S'. २. वैतु. मंगा. ३. तृचाष्यो S'. ४. दु-
सा.; वैतु. A, B^h, C, D, K, K^m, R, S^m, V, Dc, Cs, WM. स कला. ५. सर्वमस्मात्सु RW.
WI. ६. वर्त दु (दुः A, B^h, C, R, Dc, Cs.) ष्वप्यम् A, B^h, C, D, K, K^m, R, S^m, V,
Dc, Cs, WM. ७. दुःऽस्वप्यम् B^h, C, K^m, R, Dc. ८. सः । मृणानि P, P^a, J, WM.
९. सः P, P^a, J, WM. १०. वर्तः P, P^a, J, WM. ११. उप उपरि S'. १२. स्व-
दुप^{१३} S'. १३. तद्रोपरि S'. १४. संमितं S'. १५. देवानां पत्नीनां गर्भं यमस्य
करयो भद्रस्वमः A, B^h, C, D, K, K^m, R, S^m, V, Dc, Cs, WM.; देवपत्नीनां गर्भो यमस्य करणो
भद्रः स्वमः W. WI. † करण यो वै ३, २०, ३. १६. समममः A, B^h, C, D, K, K^m,
R, S^m, V, Dc, Cs. १७. पापस्तं RW. वै. १८. मारुष्टानामसि कृष्णशकुनेर्मुसम्
Cs; मारुष्टानामसि कृष्णशकुनेर्मुसम् S^m; मारुष्टा (ष्टा C) नामसि कृष्णशकुनेर्मुसम् B^h, C, D,
K^m, R, V; मारुष्टानामसि कृष्णः शकुनेर्मुसम् > मारुष्टानामसि कृष्णशकुनेर्मुसम् Dc; मारुष्टा-
नामसि कृष्णशकुनेर्मुसम् S; वस्तुतो नामसि^{१९} RW.; वै १, २४८० i धवि प्र.; कृष्णशकुनेर्मुसम्
कृष्णशकुनेर्मुसम् वै ३, २०, ४.

'देवानाम् । पत्नीनाम् । गर्भे । यमस्य । कर । यः । भद्रः । स्वप्न । सः । मम । यः । पापः । तत् । द्विषते । प्र । द्विष्मः । 'मा । तुष्टानाम् । असि । कृष्णः शकुनेः' । मुखम् ॥ ३ ॥

हे देवानां पत्नीनां गर्भे । कीदृशमिति क्रीडन्तीति देवा गन्धर्वाः । पत्नीशाब्देन अप्सरसः । गन्धर्वाप्सरसां गर्भे पुत्र । ता हि महाजलवृक्षादिस्थानेषु स्थित्वा पुत्रवान् उन्मादयन्तीति तैत्तिरीयधृतिप्रसिद्धिः (उ. ते ३,४,८,४) । अत्रापि उन्मादमयोगात् तत्पुत्रत्वेन स्वप्नस्य व्यपदेशः । 'सुषामन्त्रिते पराङ्गवत् स्वरे' (पा २,१,२) इति षष्ठ्यामन्त्रितसमुदायस्य षाष्टिकम् आद्युदासत्वम् । हे यमस्य कर । यथा प्रेताधिपतिः स्वीयेन हस्तेन यं कंचन वध्यं गृहीत्वा धातयति एवं दुःस्वप्नेनापि तथा करोतीति स्वप्नस्य तत्करत्वव्यपदेशः । एवंप्रभाव^१ हे स्वप्नत्वदीयो भद्रः मङ्गलकारी यः अंशोऽस्ति सौंशो ममास्तु । यः पापः क्रूरः भग्निष्टकारी अंशः तं द्विषते शत्रवे प्र द्विष्मः प्रेरयामः । हि गतौ वृद्धौ च । स्वादिः । 'हिनुमीना' (पा ८,४,१५) इति णत्वम् । 'लोपश्चास्य' (पा ६,४,१०७) इति इनुप्रत्ययस्य अन्त्यलोपः । कृष्णशकुनेः । कृष्णः पक्षी वायसः । तस्य मुखम् मुखवन्मुखं वायसमुखभूतः^२ स्वप्नस्त्वं बाधको मा । मा भवेत्यर्थः ।

तं त्वा स्वप्न तथा सं विद्म 'स त्वं स्वप्नाश्च इव' 'क्रायमश्च इव' 'नीनाहम् । अनास्माकं देवपीयुं पियारुं वपुं† यदस्मासु दुष्वप्यं यद् गोषु यच्च नो गृहे । ४। तम् । त्वा । स्वप्न । तथा । सम् । विद्म । सः । त्वम् । स्वप्न । अश्चःऽइव । क्रायम् । अश्चःऽइव । नीनाहम् । अनास्माकम् । देवऽपीयुम् । 'पियारुम् । वपुं' । यत् । अस्मासु । दुःऽस्वप्यंम् । यत् । गोषु । यत् । च । नः । गृहे ॥ ४ ॥

अनास्माकस्तद्^३ देवपीयुः^४ पियारुर्निष्कमिव^५ प्रति मुञ्चताम् ।†
 'नवारत्नीनर्पमया अस्माकं^६ ततः^७ परि । दुष्वप्यं सर्वं द्विषते निर्देयामसि^८ । ५।†

१. देवानाम् । पत्नीनाम् । गर्भे (गर्भम् P) । यमस्य । करवः । भद्रऽस्वप्नः । सुमम् । अयुः P, P^१, J. २. मार्तुष्टा । नाम् । असि । कृष्णऽशकुने P, P^१, J. ३. 'प्रभावो S'. ४. वैतु. मंपा. ५. 'भूत् S'. ६. 'स्वप्नो स्वप्नश्च ? अशीव पे ३, ३०, ४. ७. कृदयुद्धमश्च इव RW.; कायमशीव पे. ८. नीनाहर्मनास्माकं RW.; नीनाहम् । अवास्माकं S. ९. पियारुं वपुः A, B^१, K, K^२, R, V, Dc; पियारुं वपु C, D, S^२, Cs; पियारुं (वधान) । RW. † वस्तुहोनामसि [=मा तुष्टानामसि [उ. शंपा.]] (सा. सं त्वा) ... वपु (=वधान RW.) ॥ ४ ॥ वदुं ... सुञ्चताम् ॥ ५ ॥ नर्पं ... 'मसि ॥ ६ ॥ इति सा. RW. मन्त्रविभागः. १०. पियारुम् । वपुः P, P^१, J. ११. अवास्माकं तद् S; सास्माकं पे ३, ३०, ५. १२. 'पीयुं पे. १३. पियारुं A, B^१, C, D, K, K^२, R, S^२, V, Dc, Cs; पियारुं निं पे. १४. 'नीनपुमायास्माकं RW. पे.; 'नर्पमया अ' C, R; 'नीनपमया अ' S^२; 'नपमया अस्मा' S; वेप १, २८१ b अपि इ. १५. तन्वत् पे. १६. परि दुष्वप्यं RW.; 'दुःस्वप्यं' C, K^२, R, Cs; 'दुःस्वप्यं' > दुःस्वप्यं Dc; 'सर्वमपि संनयामसि S; 'ने निर्देयामसि पे.

अनास्माकः । तद् । देवऽपीयुः । पियारुः^१ । निष्कम्ऽऽव । प्रति । मुञ्चताम् । नर्व ।
अरुलीन् । अपऽमयाः । अस्माकम् । ततः । परि । दुःऽस्वप्यम् । सर्वम् । विषते । निः । दयामसि ॥

हे स्वप्न तं तादृशं त्वा त्वां तथा तेन प्रकारेण तदर्थम् उत्पन्न आगत इति सर्वं सं विप्र जानीमः । हे स्वप्न स त्वम् अश्वः यथा स्वकीयं रजोधूसरं कावं पुनोति यथा च अश्वः नीनाहम् पल्याणकवचादिकम् अवफिरति एवम् अस्माकं^२ पियारुम् । पीयतिर्हिंसाकर्मा । बाधकम् न केवलम् अस्माकमेव बाधकं किं तु देवगीयुम् देवानां बाधकं यज्ञविघातिनम् अव^३ वप । तिरस्कुर्वित्यर्थः । दुःस्वप्नफलं तस्यास्त्विति यावत् । अस्मासु अस्माकं वपुषि यद् दुष्प्यं वर्तते यत् च गोषु गवाम् अनर्थसूचकं दुष्प्यं यच्च नः अस्मदीये गृहे वर्तते [४] तद् अस्माकम् अरिष्टम् अव । गमयेति शेषः । तद् अरिष्टजातं देवगीयुः पियारुः शत्रुः निष्कमिव सौवर्णम् आभरणमिव प्रति मुञ्चताम् । स्वशरीरे धारयत्वित्यर्थः । अस्माकं संबन्धि दुष्प्यं नवारलीन् अपमयाः नवारन्निपर्यन्तम् अपसारय । यथा तत्संस्पर्शो न भवति तथा कुर्विति वक्तुं नवारन्निप्रमाणम् उक्तं वेदितव्यम् । ततः अनन्तरं सर्वम् उत्पन्नं दुष्प्यम् अप्रिये^४ द्वेष्ये संनमयामसि^५ प्रेरयामः [५] ।

इति सप्तमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

‘घृतस्य जूतिः’ इति सूक्तस्य विनियोगो लिङ्गाद् अवगन्तव्यः । तत्र दर्श-
पूर्णमासयोरान्यभागहोमात् पूर्वं ‘यज्ञस्य चक्षुः’ इत्यनया आज्यं जुहुयात् ।
सूत्रितं हि दर्शपूर्णमासौ प्रक्रम्य— “अमावसिः’ (अ ४, ३९, ९), ‘इदा पूतम्’ (अ ४, ३९, १०),
‘पुरस्ताद्युक्तः’ (अ ५, २९, १), ‘यज्ञस्य चक्षुः’ (अ १९, ५८, ५) इति जुहोति” (कौस्तुभ ३, १६) इति ।

घृतस्य जूतिः^१ समना^२ सदेवा^३ संवत्सरं हविषा वर्धयन्ती ।

श्रोत्रं चक्षुः प्राणोऽच्छिन्नो नो अस्त्वच्छिन्ना वयमायुषो वर्चसः ॥१॥

घृतस्य । जूतिः । समना^१ । सदेवा^२ । समऽवत्सरम् । हविषा । वर्धयन्ती ।

श्रोत्रम् । चक्षुः । प्राणः । अच्छिन्नः^४ । नः । अस्तु । अच्छिन्नाः । वयम् । आयुषः । वर्चसः ॥१॥

१. पियारुः P, P^१, J. २. वैतु. मंषा. ३. यूतिस् वै १, ११०, १ [मूको.].

४. समना C, D, WM, W.; समनाः B^१, K, K^२, R, V, WM.; समानाः A, WM.; समाना WM, RW.; समनाः S^२, WM.; समनाः WM.; समना WM.; समना > समनाः Dc; समनाः S; समनास् वै १, ११०, १. ५. सदेवाः A, B^१, C, D, K, K^२, R, S^२, V, Dc, Cs, WM.; सदेव RW.; सदेव W.; सदेवा वै. ६. समना P^१, J, WM. ७. सदेवाः P, P^१, J, WM. ८. अच्छिन्ना P, P^१, J, WM.

अस्मिन् सूक्ते मनसा निर्वर्त्यो यज्ञः स्तूयते । घृतस्य । घृ शरणदीप्योः ।
 वीतस्य परतेजसो जूतिः । जु गतौ सौत्रो घातुः । 'ऊतियूतिजूति' (पा ३,३,
 ९०) इति किञ्चत्ययान्तत्वेन निपातितः । सर्वेषां गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वाद् जूति-
 शब्देन सर्वत्र प्रसृतं ज्ञानम् उच्यते । अत एव ऐतरेयकाः—'मतिर्मनीषा जूतिः
 स्युतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति । सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति' (ऐआ
 २,६,१) इति समाप्तमिति । घृतस्य जूतिरिति परमात्मनः स्वरूपविषयं ज्ञानम् ।
 कीदृशी । समनाः' समानमनस्का सर्वेषां प्राणिनां मनांसि यस्मिन् प्रज्ञाने समा-
 भ्रितानि । सदेवा देवाः इन्द्रियाणि सर्वप्राणिसंबन्धीनि तत्सहिता परमात्मविषया
 बुद्धिः संवत्सरम् संबसन्त्यत्र भूतानीति संवत्सरः परमात्मा तं हविषा शब्दस्पर्शा-
 दिकूपप्रपञ्चेन ह्यमानेन वर्धयन्ती पुष्णती भवति । वस्तुकृतपरिच्छेदपरिहार एव
 परमात्मनः पोष इत्यर्थः । शब्दादिविषयाणां ज्ञानाद्गौ होमो भगवताप्युक्तः—

'श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमामिषु जुहति ।

शब्दादीन् विषयान् अन्य इन्द्रियामिषु जुहति ॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाद्गौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥' (भगी ४,२६;२७) इति ।

एवं ज्ञानयज्ञप्रवर्तकानां नः अस्माकं श्रोत्रं चक्षुः प्राणः । एतद् उपलक्षणं
 ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च । प्राणः शरीरधारको वायुः अच्छिन्नः अविनश्वरः
 अस्तु । वयं च आयुषो जीवनस्य वर्चसः तेजसः अच्छिन्नाः छिन्नं छेदः विनाशः
 तद्रहिता भूयास्म । इन्द्रियादीनां बाह्यविषयप्रवर्तनपरिहारेण आत्मविषयत्वकरणेन
 तेषां विच्छेदाभाव आशास्यते ।

उपास्मान् प्राणो ह्ययतामुप वयं प्राणं हवामहे ।

वर्चो 'जग्राह पृथिव्यं अन्तरिक्षं' वर्चः सोमो बृहस्पतिर्विधत्ता' ॥ २ ॥

उप । अस्मान् । प्राणः । ह्ययताम् । उप । वयम् । प्राणम् । हवामहे ।

वर्चः । जग्राह । पृथिवी । अन्तरिक्षम् । वर्चः । सोमः । बृहस्पतिः । विधत्ता ॥ २ ॥

अस्मान् मानसयज्ञप्रवर्तकान् प्राणः शरीरधारकः पञ्चवृत्तिको वायुः उप
 ह्ययताम् चिरकालजीवनाय अनुजानातु । वयं च प्राणम् उप हवामहे अस्मदीयेषु

१. वेत्त. मंपा.

२. 'थिव्यं अन्त' A, B^b, C, S^m; जग्राह पृथिव्यात् Cs.

३. 'पतिर्विधत्ता' A, B^b, C, R, W.; 'पतिर्विधत्ता D; 'पतिर्विधत्ता R; 'पतिर्विधत्ताम् K^m, V; 'पतिर्विधत्ता
 K; 'पतिर्विधत्ता > 'पतिर्विधत्ताम् Dc; 'पतिर्विधत्ता C_s; 'पतिर्विधत्ता S; 'पतिर्विधत्ति वे ३;

११०, २; वेप १, २८६६ i अपि द्र.

४. ह्ययम् P, P^a.

५. धृत्ता P, P^a, J.

शरीरेषु थिरकाकावस्थामाय प्रार्थयामहे । पृथिवी अन्तरिक्षं च वर्चः तेजः जग्राह स्वीकृतवती । अस्मभ्यं दातुम् इति शेषः । अत्र वर्चःशब्देन शरीरधारक ओजो नाम अह्नो धातुर्विबक्षितः । तथा सोमः बृहस्पतिः विधत्ता विशेषेण धर्ता अग्निः सूर्वा वा वर्चो जग्राह । अस्मभ्यं दातुम् इति शेषः ।

'वर्चसो धावापृथिवी' संग्रहणी बभूवथुर्वर्चो' गृहीत्वा 'पृथिवीमनु सं चरेम' ।
 'अनु' गावो गोपतिमुप तिष्ठन्त्यायतीर्यशो' गृहीत्वा 'पृथिवीमनु सं चरेम' ॥ ३ ॥

वर्चसः । धावापृथिवी इति । संग्रहणी इति सम्ग्रहणी । बभूवथुः । वर्चः । गृहीत्वा ।
 पृथिवीम् । 'अनु । सम् । चरेम' । यशसम् । गावः । गोऽपतिम् । उप । तिष्ठन्ति ।
 आऽयतीः । यशः । गृहीत्वा । पृथिवीम् । 'अनु । सम् । चरेम' ॥ ३ ॥

धावापृथिवी धावापृथिव्यौ युवां वर्चसः संग्रहणी संग्रहण्यौ दात्र्यौ बभूवथुः
 भवतम् । वर्चः युवाभ्यां दत्तं तेजो गृहीत्वा अवलम्ब्य पृथिवीम् । एलोकस्य
 उपलक्षणम् । भूलोकं द्यूलोकं च अनु उद्दिश्य । लक्षणे अनुः कर्मप्रवचनीयः ।
 सं चरेम संचारं कुर्याम । ततः गावो धेनवः गोपतिम् गवां स्वामिनं मां यशसा
 अग्नेन कीर्त्या वा सह उप तिष्ठन्ति समीपं प्राप्नुवन्तु । ततो वयम् आगतीः
 अमच्छतीर्धेनूः यशः च गृहीत्वा पृथिवीम् अनु सं चरेम उभयोर्लोकयोः संचारिणो
 अग्नेन । यद्वा पृथिवीम् भूलोकमेव अनु सं चरेम इत्युभयत्रार्थः ।

व्रजं कृणुध्वं स हि वो नृपाणो 'वर्मा सीव्यध्वं बहुला' पृथुनि ।

पुरं: 'कृणुध्वमायसीरधृष्टा मा वः सुस्रोचमसो दंहता' तम् ॥ ४ ॥

१. वर्चसो धावापृथिवी RW. पै १,११०,३. २. बभूवथुं B^h,RW. पै.; बभूवथुं
 W.; पैप १,२३५१ e अपि द्र. ३. 'मनु संचरेम K,K^m,RW. पै.; पृथिवीमनुसंचरेम >
 पृथिवीमनुसंचरेम Dc; 'मनुसंचरेम A,B^h,C,D,R,S^m,Cs. ४. वर्चसां A,R;
 वर्चसां B^h,C,D,K,K^m,S^m,V; यशसं > यशसं Dc; वर्चसं Cs; यशसां S, सा.; वर्चसां
 RW. पै. ५. अनुऽसंचरेम P,P²; अनुऽसंचरेम J. ६. यशसाम् P; यशसाम् P²,J.
 ७. वैतु. मंपा. ८. वर्मं ऋ १०,१०१,८; 'सीव्यध्वं बहुला A,C,D,S^m,Dc,Cs; 'सीव्यध्वं
 बहुला > 'सीव्यध्वं बहुला B^h; 'सीव्यध्वं बहुला R; 'सीव्यध्वं बहुला, वर्मा सीव्यध्वं बहुला V.
 ९. कृणुध्वं मा...सुस्रोचमसो दंह' A; 'ध्वं मा...सुस्रोचमसो दंह' B^h; 'ध्वं मा...सुस्रो-
 चमसो दंह' C,D,K^m,V,Dc; 'ध्वं मा...सुस्रोचमसो दंह' R; 'दंहता RW. ऋ १०,१०१,८
 पै १,११०,४.

ब्रजम् । कृणुध्वम् । सः । हि । वः । नृऽपानः । वर्मं । सीव्यध्वम्^१ । बहुला । पृथूनि ।
पुरः । कृणुध्वम् । 'आयसीः । अधृष्टाः'^२ । मा । वः । सुन्नोत् । चमसः । दंहत् । तम् ॥४॥

अस्या ऋचस्त्रोधार्यो नीयते^३ इन्द्रियपरत्वेन ऋत्विक्परत्वेन योद्घृष्टपरत्वेनेति । हे इन्द्रियाणि यूयं ब्रजं कृणुध्वम् अस्मिन् मानसयज्ञप्रवर्तनाधिष्ठानभूते शरीरे ब्रजम् संघातं कृणुध्वम् संघीभूय तिष्ठत । स हि हि यस्मात् कारणात् स देहः वः युष्माकं नृपाणः नृणां नेतृणां स्वस्वविषयेषु प्रवर्तमानानां रक्षकः । शरीरसङ्ग्राहे हि तेषाम् अवस्थानम् । यद्वा नृणां युष्माकं पानस्थानम् । इन्द्रियाणां स्वस्व-विषयप्रवर्तनमेव पानम् इत्युच्यते । 'कृत्यत्युटो बहुलम्' (पा ३, ३, ११३) इति कर्तृरि अधिकरणे वा ल्युट् । वर्मं^४ वर्माणि वारकाणि विषयाख्यानि वस्तूनि सीव्यध्वम् संबन्धीत स्वस्वव्यापारविषयान् शब्दादीन् कुरुत । कीदृशानि । बहुला बहुलमि अधिकानि पृथूनि विस्तीर्णानि । तथा आयसीः अयोवत् सारभूता अभष्टाः परैर-धृष्ट्यमाणाः पुरः पूरयित्रीः स्वस्वविषयग्रहणशक्ताः कृणुध्वम् कुरुत । एतद् सर्वं शरीरसङ्ग्राहे भवतीति तस्य विनाशाभावो दाढ्यं च प्रार्थ्यते । वः युष्माकं संबन्धी चमसः चमसवच्चमसः भोगसाधनभूतो^५ देहः मा सुन्नोत् मा नृवतु मा विनश्यतु । नृवतेर्लङि व्यत्ययेन शपः झ्लुः । तं देहं दंहत दढीकुरुत स्वावस्थानेनेति इन्द्रियाणि स्तूयन्ते । दह दहि वृद्धाविति धातुः ।

यद्वा हे ऋत्विजः ब्रजं कृणुध्वम् गोष्ठं कुरुत । घर्माशिरादिविनियोगार्थं^६ गोस्थानं कुरुत । स हि स खलु नृपाणः नेतृणां देवानां पातव्यः देवपानसाधनभूत इति सांनान्यरूपेण वा आशिररूपेण वा गोपयःप्रभृतिकं देवाः पिबन्ति । वर्मं वर्माणि सीव्यध्वम् वर्मवत् प्रधानस्य उभयत आच्छादकत्वात् प्रयाजादीनि प्राच्यानि प्रतीच्यानि च अङ्गानि वर्माणि । तानि सीव्यध्वम् संतानयत । बहुलानि पृथूनीति वर्मविशेषणम् । तथा पुरः पुराणि होतृधिष्ण्यादीनि यष्टव्यानां देवानां वा पुरः शरीराणि अयोवत् सारभूतानि अधृष्टानि च । पुर इति पूरणीया प्रहा वा विवक्ष्यन्ते । तान् कुरुत । वः युष्मदीयश्चमसो यज्ञाख्यः भक्षणसाधन-भूतश्चमस एव वा । चमसपक्षे सामान्येन एकवचनम् । मा सुन्नोत् मा नृवेत् । तं दंहत दढीकुरुत । यथा विकलो न भवति तथा कुरुत ।

यद्वा हे योद्धारः ब्रजम् संघातात्मकं ग्रामं कुरुत । स खलु युष्मदीयः संग्रामो नृपाणः । नरो योद्धारः पिबन्ति प्रत्यर्थिनां प्राणान् इति नृपाणः । वर्मं कवचानि देहावरणानि सीव्यध्वम् । यथा परकीयशस्त्रैः शरीरभेदो न भवति तथा संनङ्ग-ध्वम् । आयसीः अयोनिर्मिताः पुरः नगराणि कृणुध्वं शत्रुबाधापरिहारार्थं

१. अस्ति । विऽअध्वम् P, P^२, J, Cp.
अधृष्टा P, P^२, J.
६. घर्माशिरा^० S'.

२. मा । आयसीः (अयसीः P^२) । ...
३. बहु वर्मं S'.

४. अणस्यध्वम् S'.

स्वरक्षार्थं च । एतादृशो वः युष्माकं चमसः अक्षसाधनभूतः संग्रामो मा सुखोत् माऽपगच्छतु । तं हंहतेति मन्त्रद्रष्टा ऋषिर्भूते ।

यज्ञस्य चक्षुः प्रमृतिर्मुखं च वाचा श्रोत्रेण मनसा जुहोमि ।

इमं यज्ञं विततं विश्वकर्मणा देवा यन्तु सुमनस्यमानाः ॥ ५ ॥

यज्ञस्य । चक्षुः । प्रमृतिः । मुखम् । च । वाचा । श्रोत्रेण । मनसा । जुहोमि ।

इमम् । यज्ञम् । विततम् । विश्वकर्मणा । आ । देवाः । यन्तु । सुमनस्यमानाः ॥ ५ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव (अ २, ३५, ५) व्याख्याता । चक्षुरादीन्द्रियाणि मनो-
यज्ञस्य संबन्धित्वेन जुहोमि तत्प्रवणानि करोमि । इमं यज्ञं विश्वकर्मणा विश्वरूपद्रा देवेन
विततं विस्तीर्णम् इमं मानसं यज्ञं देवाः सुमनस्यमानाः सुमनस इव आचरन्तः
आ यन्तु प्राप्नुवन्तु इति संग्रहार्थः ।

ये देवानामृत्विजो ये च यज्ञिया येभ्यो हव्यं क्रियते' भागधेयम् ।

इमं यज्ञं सह पत्नीभिरेत्य' यावन्तो 'देवास्तविषा मादयन्ताम्' ॥ ६ ॥

ये । देवानाम् । ऋत्विजः । ये । च । यज्ञियाः । येभ्यः । हव्यम् । क्रियते । भागधेयम् ।

इमम् । यज्ञम् । सह । पत्नीभिः । आऽइत्य' । यावन्तः । देवाः । तविषाः । मादयन्ताम् ॥ ६ ॥

देवानां मध्ये ये ऋत्विजः ऋतौ काले यष्टारः ऋत्विग्भूता वर्तन्ते । ये च
वक्षिया यज्ञार्हा यष्टव्या वर्तन्ते । येभ्य उभयेभ्यो देवेभ्यः भागधेयम् भागरूपं
हव्यं हविः क्रियते दीयते । यावन्तो यत्परिमाणा देवाः सन्ति तावन्तः तविषा महान्तो
देवाः पत्नीभिः स्वस्वनारीभिः इन्द्राण्यादिभिः सह इमं यज्ञम् एत्य आगत्य मादयन्ताम्
हविःस्वीकारेण तृप्ता भवन्तु ।

इति सप्तमेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

'त्वमग्ने व्रतपाः' इति सूक्तं दर्शस्य पूर्णमासस्य वा व्यतिक्रमे आज्य-
होमे शान्तसमिदाधाने वा विनियुक्तम् । सूत्रितं हि कौशिकेन संहिताविज्ञौ—

१. क्रियते A, B^h, C, R, S^m; कृयते C_s; कृणुते D. २. पत्नीभि^० A, K, K^m, V, D_c;
पत्नीभि^० B^h, S^m; पत्नीभिरेत्य R; पत्नीभि^० > पत्नीभि^० C; पत्नीभिरे^० D; पत्नीभिरेत्य^० C_s.
३. 'तविषा माद' A, R, C_s; 'तविषा माद' B^h, C, D, S^m; 'तविषा मादयन्तां V, K, K^m;
'तविषा मादयन्तां > 'तविषा मादयन्तां^० D_c; देवाः समिषाः RW.; देवा इविषा W.; वैप
१, १४८३ c अपि इ.

“एतेनैवाभावास्त्यो व्याख्यातः । ऐन्द्राम्रोऽत्र द्वितीयो भवति । तयोर्व्यतिक्रमे 'त्वमग्ने व्रतपा असि', 'कामस्तदग्ने' (अ १९, ५२) इति शान्ताः” (कौसू ६, ३५-३७) इति ।

त्वमग्ने व्रतपा असि देव आ मर्त्येषुवा । त्वं यज्ञेष्वीड्यः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । व्रतऽपाः । असि । देवः । “आ । मर्त्येषु” । आ । त्वम् । यज्ञेषु । ईड्यः ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं व्रतपाः व्रतस्य कर्मणः पालयिता असि भवसि । मर्त्येषु मरण-धर्मसु मनुष्येषु देवः द्योतमानः जाठरान्निरूपः आ अभिभवसि समन्ताद् व्या-प्रोषि । द्वितीय आकारः आभिमुख्यार्थो वा । किं च यज्ञेषु दर्शपूर्णमासादिषु त्वम् एव ईड्यः स्तोतव्यो भवसि ।

यद् वो वयं प्रमिनाम व्रतानि विदुषां देवा अविदुष्टरासः ।

अग्निष्टद् विश्वादा पृणातु विद्वान्तसोमस्य यो ब्राह्मणाँ आविवेश ॥ २ ॥

यत् । वः । वयम् । प्रऽमिनाम । व्रतानि । विदुषाम् । देवाः । अविदुऽतरासः । अग्निः । तत् । विश्वऽअत् । आ । पृणातु । विद्वान् । सोमस्य । यः । ब्राह्मणान् । आऽविवेश ॥ २ ॥

हे देवाः विदुषाम् जाततां वः युष्माकं व्रतानि कर्माणि अविदुष्टरासः अत्यर्थं कर्ममार्गम् अविद्वान्तसो वयं यत् प्रमिनाम प्रकर्षेण हिनसाम विनाशितवन्तः । ‘मीनातनिगमे’ (पा ७, ३, ८१) इति ह्रस्वः । तद् विश्वम् लुप्तकर्म विद्वान् जानानः अग्निः आ पृणाति आपूरयति अविक्लं करोति । यः अग्निः सोमस्य यष्टृत्वेन संबन्धिना ब्राह्मणान् आविवेश आविष्टः अभिमुखं गतवान् भवति ।

आ देवानामपि पन्थामगन्म् यच्छक्रवाम् तदनुप्रवोद्धुम् ।

अग्निर्विद्वान्तस यजात् “स इद्धोता सोध्वरान्तस ऋतून कल्पयाति” ॥ ३ ॥

१. एतेनाभावास्त्यो व्याख्याता ऐन्द्राम्रोऽत्र द्वितीया S'.

२. देवा आ A, B^h, C, देवा

आ D, K, K^m, R, V, Cs, WM.; देव आ > देवा आ Dc.

३. देवाः P, P², J, WM.

४. आऽमर्त्येषु P, J, WM.

५. विश्वादा A, B^h, D, S^m, Cs; विश्वादा > विश्वादा C, Dc;

विश्वमा RW. ऋ १०, २, ४ तै १, १, १४, ४ मै ४, १०, २ काठ ३५, ६.

६. पृणाति ऋ. तै.

मै. काठ. पै १९, ४७, ५.

७. मर्त्येषु RW. ऋ १०, १६, ६.

८. ब्राह्मणाँ R, S^m;

ब्राह्मणाँ C, Dc.

९. देवाः P.

१०. अविदुऽतरासः P, P², J.

११. विश्वऽअत्

P, P², J, WM.

१२. अत्यर्थं S'.

१३. वैतु. मंपा.

१४. तदनु प्रवोद्धु

(छद्म ऋ.) ऋ ऋ १०, २, ३ तै. मै. काठ २, १५.

१५. सेषु होता ऋ. तै. मै. काठ. S.

१६. सोध्वराँ C, K^m, R, S^m, V, Dc, Cs.

१७. पारयाति पै १९, ४७, ६.

आ । देवानाम् । अपि । पन्थाम् । अगन्म् । यत् । शक्वाम । तत् । अनुप्रबोद्धम् ।
अग्निः । विद्वान् । सः । यजात् । सः । इत् । होता । सः । अश्वरान् । सः । ऋत् । कल्पयाति ॥

देवानाम् यष्टव्यानां पन्थाम् पन्थानं येन देवान् प्राप्नोति तं पन्थानम् अपि
आ अगन्म् । तत्र प्रविष्टा इत्यर्थः । किमर्थम् । यद् वयम् अनुष्ठानं शक्वाम
शक्नुयाम तद् अनुष्ठानम् अनुप्रबोद्धम् अनुक्रमेण प्रापयितुं कर्तुम् देवानां पन्थानम्
अनुष्मताः स्म इति । गमेल्लुङि च्लेल्लुङि 'मो नो धातोः' (पा ८, २, ६४) इति
मकारस्य नकारः । बहतेस्तुमुनि 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (पा ६, ३, ११२) इति अवर्णस्य
ओकारः । अथ सोऽग्निः विद्वान् तं पन्थानम् यजात् यजतु देवान् । सेत्' स एव होता
मनुष्थाणाम् देवानाम् आह्वाता वा स एव अश्वरान् हिंसारहितान् यजान् स
ऋत् यज्ञकालांश्च कल्पयाति कल्पयतु ।

इति सप्तमेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

वाञ्च आसन्नसोः प्राणश्चक्षुरक्ष्णोः श्रोत्रं कर्णयोः ।

अपलिताः केशा अशोणा दन्ता बहु बाहोर्बलम् ॥ १ ॥

वाक् । मे । 'आसन् । नसोः' । प्राणः । चक्षुः । अक्ष्णोः' । श्रोत्रम् । कर्णयोः ।
अपलिताः' । केशाः' । 'अशोणाः । दन्ताः' । बहु' । बाहोः' । बलम् ॥ १ ॥

'ऊर्वोरोजो जञ्चयोर्जवः पादयोः ।

प्रतिष्ठा अरिष्टानि मे सर्वात्मानिभृष्टः' ॥ २ ॥

१. वैतु. मंपा. २. आस्यन्नसो A; आस्यन्नसोः B^h, C, D, K^m, R, V, Dc; आस्यं नसोः
S^m; आस्यन्नसो Cs. ३. 'रक्ष्योः K, K^m, V, Dc; 'रक्षोः B^h, C, D, R, S^m, Cs. ४. अपलिता
A, B^h, C, D, R, S^m, Cs, P, P^२, J; अपलिता K, K^m, V, Dc. ५. केशा A, C, D, R, S^m, Cs;
केशा Dc. ६. शोणदिता A, B^h, C, D, K, K^m, R, S^m, V, Dc, Cs. ७. बहु A, B^h, D,
K, K^m, R, S^m, V, Dc, Cs; बहु C. ८. बाहोर्बलं A, B^h, C, D, K, K^m, R, S^m, V, Dc, Cs.
९. वाक् मं आसन् (पाठ. आस्ये) नसोः प्राणोऽक्ष्योश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रं बाहुबोर्बलमूर्बोरोजोऽ-
रिष्टा विश्वान्यङ्गानि ('रिष्टानि मेऽङ्गानि पाठ.) तन्स्तनुवा मे सह तै ५, ५, ९, २ पाठ १, ३, २५.
१०. आस्यम् । नसोः P, P^२, J. ११. अक्षोः P; अक्ष्योः P^२, J. १२. केशा P, J; केशा
P^२. १३. शोणदिता P, P^२, J. १४. बहु P^२, J; बहु P. १५. बाहोः P, P^२, J.
१६. ऊर्वोरोजं जञ्चयोर्जवः पादयोः । प्रतिष्ठा (प्रतिष्ठा R) अरिष्टानि मे सर्वान् मारिष्ट्याः B^h,
R; ऊर्वोरोजं जञ्चयोर्जवः पादयोः । प्रतिष्ठा (प्रतिष्ठा Cs) अरिष्टानि मे सर्वान् मारिष्ट्या C,
Cs; ऊर्वोरोजं जञ्चयोर्जवः पादयोः । प्रतिष्ठा अरिष्टानि मे सर्वान् मारिष्ट्याः D; ऊर्वोरोजं जञ्चयो-
र्जवः पादयोः । प्रतिष्ठा अरिष्टानि मे सर्वान् मारिष्ट्या K^m, V, Dc; ऊर्वोरोजं जञ्चयोर्जवः
पादयोः । प्रतिष्ठा अरिष्टानि मे सर्वात्मानिभृष्टाः S^m.

‘ऊर्वोः । ओजः । जङ्घयोः । जवः । पादयोः ।

प्रतिऽस्था । अरिष्टानि । मे । सर्वो । आत्मा । अनिऽभृष्टः ॥ २ ॥

तनुस्तन्वा मे सहे दतः सर्वमायुरशीय ।

स्योनं मे सीद पुरुः पृणस्व पर्वमानः स्वर्गे ॥ १ ॥

तनुः । तन्वा । मे । सहे । दतः । सर्वम् । आयुः । अशीय ।

स्योनम् । मे । सीद । पुरुः । पृणस्व । पर्वमानः । स्वःऽगे ॥ १ ॥

प्रियं मा कृणु देवेषु प्रियं राजसु मा कृणु ।

‘प्रियं सर्वस्य पश्यत उत शूद्र उतार्ये’ ॥ १ ॥

प्रियम् । मा । कृणु । देवेषु । प्रियम् । राजसु । मा । कृणु ।

‘प्रियम् । सर्वस्य । पश्यतः । उत । शूद्रे । उत । आर्ये’ ॥ १ ॥

उत् तिष्ठ ब्रह्मणस्पते देवान् यज्ञेन बोधय ।

आयुः प्राणं प्रजां पशून् कीर्तिं यजमानं च वर्धय ॥ १ ॥

उत् । तिष्ठ । ब्रह्मणः^{१०} । पते । देवान् । यज्ञेन । बोधय ।

आयुः । प्राणम् । प्रऽजाम् । पशून् । कीर्तिम् । यजमानम् । च । वर्धय ॥ १ ॥^{११}

‘अग्ने समिधम्’ इति सूक्तेन ब्रह्मचारिकर्तव्ये अग्निकार्ये प्रत्यूचं चतस्रः समिध आदध्यात् । सूत्रितं हि संहिताविधौ— “इदम् आपः प्र बहत’ (अ ७, १४, ३) इति पाणी प्रक्षालयते । ‘सं मा सिञ्चन्तु’ (अ ७, ३४) इति त्रिः पर्युक्षति^{१२} । ‘अग्ने^{१३} समिधम् आहार्षम्’ (अ १९, ६४) इत्यादधाति चतस्रः” (कौसू ५७, २४-२६) इति ।

१. ऊर्वोः । ओजः । जङ्घयोः । जवः । पादयोः । प्रतिऽस्था । अरिष्टानि । मे । सर्वो । मा । अनिऽभृष्टा । P^२; ऊर्वोः । ओजः । जङ्घयोः । जवः । पादयोः । प्रतिऽस्था । अरिष्टानि । मे । सर्वो । मा (मा J) । अनिऽभृष्टाः P, J.

२. सहे^० V; सहे^{१०} K^m; सहे^० B^h, C;

सहे^३ D, R, S^m; सहे^{१०} Dc; सहैरवताः Cs.

३. पर्वमान B^h. ४. स्वर्गेः Cs.

५. सहे P, P^२; सहे J. ६. दंताः P, P^२, J.

७. प्रियं सर्वस्य पश्यतोत् शूद्र उतार्ये B^h, C; प्रियं सर्वस्य पश्यतोत् शूद्र उतार्ये K, K^m, V, Dc; प्रियं सर्वस्य पश्यतोत् शूद्र उतार्ये R, Cs.

८. प्रियम् । सर्वस्य । पश्यत (पश्य-
कः > पश्यत J) । उत । शूद्रम् । उत । आर्ये P, P^२, J.

९. पशून् B^h, S^m, Dc, Cs; पशून् C, D, R; पशून् K^m, V; पशून् P, P^२, J.

१०. ब्रह्मणः J; ब्रह्मणः P. ११. पूर्वोक्ताः पञ्च मन्त्रा न सन्ति S, १२. पर्युक्षति S’ १३. अग्ने S’.

'अग्नें समिधमाहार्षं' बृहते जातवेदसे ।

स मे अद्वां च मेधां च जातवेदाः प्र यच्छतु ॥ १ ॥

अग्ने । सम्इधम् । आ । अद्वां । बृहते । जातवेदसे ।

सः । मे । अद्वाम् । च । मेधाम् । च । जातवेदाः । प्र । यच्छतु ॥ १ ॥

बृहते महते जातवेदसे जातानां वेदित्रे जातैः प्राणिभिर्ज्ञायमानाय^१ जातधनाय वा अग्नये^२ समिधम् समिन्धनसाधनं काष्ठम् आहार्षम् आहृतवान् अस्मि । सः समिधा समिद्धो जातवेदा अग्निः मे मह्यं अद्वां मेधाम् अधीतवेदधारणां च प्र यच्छतु ददातु ।

इध्मेन त्वा जातवेदः समिधा वर्धयामसि ।

तथा त्वमस्मान् वर्धय प्रजया च धनेन च ॥ २ ॥

इध्मेन । त्वा । जातवेदः । समिधा । वर्धयामसि ।

तथा । त्वम् । अस्मान् । वर्धय । प्रजया । च । धनेन । च ॥ २ ॥

हे जातवेदस्त्वा त्वाम् इध्मेन इन्धनसाधनेन समिधा काष्ठेन वर्धयामसि प्रबृद्धं कुर्मः । तथा तेन प्रकारेण त्वम् अस्मान् समिदाधातृन् प्रजया धनेन च वर्धय । दीर्घम्^३ आयुः^४ च मे^५ कृणोतु^६ करोतु । इति चरमः पादः परोक्षवादः । भवच्छब्दा-ध्याहारो वा ।

यदग्ने यानि कानि चिदा ते दारूणि दध्मसि ।

सर्वं तदस्तु "मे शिवं" "तज्जुषस्व यविष्ठय" ॥ ३ ॥

यत् । अग्ने । यानि । कानि । चित् । आ । ते । दारूणि । दध्मसि ।

सर्वम् । तत् । अस्तु । मे । शिवम् । तत् । जुषस्व । यविष्ठय ॥ ३ ॥

१. अग्नें समिधमाहा^१ A,D,R,S^m,C_s; अग्नें समिधमाहा^२ B^h; अग्नें समिधमाहा^३ K^m,V; अग्नेये समिधमाहा^४ K, आपमं २,६,२; अग्नें समिधमाहा^५ > अग्नें समिधमाहा^६ Dc; अग्नये^७ S, सा. शांत् २,१०,३ आश्व १,२१,१ पाश्व २,४,३ हिश्व १,७,२ मंत्रा १,६,३२. २. 'वेदः P. ३. 'भिजातमानाय S'. ४. वैतु. मंपा. ५. दीर्घमायुः कृणोतु मे इत्यधिकम् (लिखित्वापि लोपयति Dc; प्रान्ते पश्चात् संयोजयति S^m) D,S^m,Dc,S. ६. वैतु. मंपा. (तु. टि. ५). ७. कानि कानि ऋ ८,१०२,२० मा ११,७३. ८. चा ते ४,१,१०,१ मै २,७,७. ९. दारूणि दध्मसि A,B^h,C,D,K,K^m,R,S^m,V,P,P^a,J; दारूणि दध्मसि मा. १०. ते घृतं मा. मै ११, सा जुषस्व ऋ.; 'यविष्ठ D,K^m,V,Dc,S, सा.; 'स्व यविष्ठय R,C_s. १२. यविष्ठय P.

हे अग्ने ते तुभ्यं यानि कानि चिद् दारुणि यद्वियानि अयद्वियानि वा काष्ठानि
यद् आ दध्मसि आदध्मः तत् सर्वं मे मम शिवम् श्रेयःप्रदम् अस्तु भवसु ।
हे यविष्ठ' युवतम । 'स्थूलदरयुव' (पा ६,४,१५६) इति युवशब्दस्य यणाबिलोपः ।
तादृश अग्ने तत् आहितं काष्ठजातं जुषस्व सेवस्व ।

एतास्ते अग्ने 'समिधस्त्वमिद्धः समिद् भव' ।

आयुरस्मासु' धेह्यमृतत्वमाचार्यायि ॥ ४ ॥

एताः । ते । अग्ने । सम्ऽइधः । 'त्वम् । इद्धः' । सम्ऽइत् । भव ।
आयुः । अस्मासु । धेहि । अमृतत्वम् । आऽचार्यायि ॥ ४ ॥

हे अग्ने ते तुभ्यम् एताः समिध आहृताः । ताभिः समिद्धिः त्वम् इद्धः प्रज्वलितः
सन् समिन् भव । ततः अस्मासु समिध आहितवत्सु आयुः जीवनं धेहि । आचार्याय अस्मदु-
पाध्यायाय उपनयनकर्त्रे गायत्रीप्रदात्रे वेदाध्यापकाय अमृतत्वम् अविनाशं च
धेहि प्रयच्छ ।

इति सप्तमेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ।

'हरिः सुपर्णः', 'अयोजालाः' (अ १९,६६), 'पश्येम शरदः' (अ १९,६७) इति
एकवर्णानां त्रयाणां सूक्तानां सूर्योपस्थाने लैङ्गिको विनियोगः ।

हरिः सुपर्णो दिवमारुहोऽर्चिषा ये त्वा दिप्सन्ति दिवमुत्पतन्तम् ।

'अव तां' जहि हरसा 'जातवेदोऽबिभ्यदुग्रोऽर्चिषा' दिवमा रोह सूर्य ॥१॥

हरिः । सुऽपर्णः । दिवम् । आ । अरुहः । अर्चिषा । ये । त्वा । दिप्सन्ति । दिवम् ।
उत्पतन्तम् । अव । तान् । जहि । हरसा । जातवेदः । 'अबिभ्यत् । उग्रः' । अर्चिषा । दिवम् ।
आ । रोह । सूर्य ॥ १ ॥

१. वैतु. मंपा. २. °स्वामिद्धं सोसमिद्धवः A, B^h, V; °स्वामिद्धं सोसमिद्धव C;
°स्वामिद्धं सोसमिद्धव D, R; °स्वामिद्धसोसमिद्धव K, K^m; °स्वा विद्धं सोसमिद्धव S^m;
°स्वामिद्धंसोसमिद्धव C_s; °स्वामिद्धांसोसमिद्धव > °स्वामिद्धसोसमिद्धव D_c; °स्वामिद्धः
समिद्धव S; °स्ताभिर्धेहो समिद्धव RW. ३. °स्मास्वा RW. ४. धेह्यमृतत्वमा° A;
धेह्यमृतमा° B^h; धेह्यमृतं त्वमा° D; धेह्यमृतत्व वा शंसव RW. ५. त्वाम् । इत् । इंसः
P, P^a, J. ६. मूको. वैदिकाश्च अष्टानां मन्त्राणां सूक्तं मन्यन्ते । 'पश्येमेत्यष्टौ सौर्याः प्राजापत्या
गायत्र्य इति' इति श्रुवाणा सर्वाणुकमणी चापि मन्यन्ते. ७. अवर्ता C, D; अवतान् R; अवतान्
C_s. ८. जातवेदो बिभ्यदुग्रो° S^m; जातवेदो बिभ्यदुग्रो° A, B^h, C, D, K, K^m, R, V, D_c, C_s;
'दुग्रोर्चिषा RW. ९. बिभ्यत् । उग्रः (उग्रः > उग्रः J) P, P^a, J.

हे सूर्य हरिः । तमो हरतीति हरिः । सुपर्णः सुपतनस्त्वम् अर्चिषा तेजसा दिवम् पुलोकम् आरूहः । रोहतेर्लुङि 'कृमृदरुहिभ्यश्छन्दसि' (पा ३,१,५९) इति छ्लेरङ् । छित्त्वाद् गुणाभावः । दिवम् पुलोकम् उत्पतन्तम् उद्गच्छन्तं त्वा त्वां ये शत्रवः मन्वेहादयो विप्सन्ति दम्भितुं तिरस्कर्तुं प्रतिरोद्धुम् इच्छन्ति तान् प्रतिबन्धकान् शत्रून् हे जातवेदः जातैः प्राणिभिर्ज्ञायमान यद्वा जातानां प्राणिनां कर्माणि तत्कर्मफलं च जानन् । सायंकाले सूर्यस्याग्नावनुप्रवेशात् जातवेदःशब्देन सूर्यस्य व्यवहारः । तथाविध त्वं हरसा शत्रुनिर्हारकेण तेजसा अब जहि यथा अबस्तात् ते भवन्ति तथा घातयेत्यर्थः । ततः अबिभ्यत् शत्रुभ्यो भीतिम् अकुर्वन् उग्रः उद्गूर्णबलः सन् हे सूर्य अर्चिषा तेजसा दिवम् पुलोकम् आ रोह आतिष्ठ ।

इति सप्तमेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ।

'अयोजालाः' इत्येकवचस्य सूक्तस्य सूर्योपस्थाने लैङ्गिको विनियोगः ।

अयोजाला असुरा मायिनोऽयस्मयैः पाशैरङ्गिनो' ये चरन्ति ।

तांस्तै रन्धयामि हरसा जातवेदः सहस्रं ऋष्टिः' सपत्नान् प्रमृणन् पाहि' वज्रः । १ ।

अयःऽजालाः । असुराः । मायिनः । अयस्मयैः । पाशैः । अङ्गिनः । ये । चरन्ति । तान् । ते । रन्धयामि । हरसा । जातवेदः । सहस्रं ऋष्टिः । सपत्नान् । प्रमृणन् । पाहि । वज्रः ॥ १ ॥

अयोजालाः । जालम् आनायः । अयोमयवागुराचन्तो मायिनः कुटिला ये असुराः सुरविद्वेषिणः अयस्मयैः पाशैः । 'अयस्मयादीनि च्छन्दसि' (पा १,४,२०) इति भस्मशब्देन निपातनात् पदसंज्ञानिबन्धनरुत्वाभावः । एतादृशैः पाशैः अङ्गिनः लक्षणवन्तः पाशहस्ताः चरन्ति । सत्कर्मकारिणो हिंसितुम् इति शेषः । तान् तथाविधान् असुरान् हे जातवेदः ते तव हरसा तेजसा रन्धयामि । 'रथ्यतिर्वशगमने' (नि १०,४०) इति यास्कः । वशयामि । पुरुषव्यत्ययो वा । रन्धय वशयेति । स्वाधीनान् कृत्वा

१. इतः पूर्वं जातवेदसे सुनवाम् सोममरातीयतो नि देहाति वेदः । स नः पर्यवति दुर्गाणि विश्वा नावेव सिन्धुं दुरितात्युभिः ॥ (तु. ऋ १,९९,१) इति अधिको मन्त्रः ६६ तमसूक्तत्वेन P³,M,W. २. पाशैरङ्गिनो A,B². ३. सहस्रं ऋष्टिः A,R,W. सहस्रं ऋष्टिः B²; सहस्रं ऋष्टिः C,R,S^m,V,C₈; सहस्रं ऋष्टिः K^m; सहस्रं ऋष्टिः D; सहस्रं ऋष्टिः > सहस्रं ऋष्टिः Dc; ऋष्टिः पै १६,१५०,५. ४. वाहि A,K,K^m,V,Dc; वाहि RW.; वाहि पै १६,१५०,५. ५. सहस्रं ऋष्टि P; सहस्रं ऋष्टिः P²; सहस्रं ऋष्टिः J. ६. वाहि P,P²,J. ७. एतादृशैः S'.

च सहस्रच्छष्टिः । ऋष्टिरायुधविशेषः । सहस्रसंख्याकायुधविशेषयुक्तो वज्रः । अर्श-
आदित्वाद् मत्वर्थीयः अङ्गप्रत्ययः । वज्रवान् त्वं सपत्नान् शत्रून् प्रमृणन् प्रकर्षेण
हिंसन् पाहि पालय अस्मान् उपस्थातून् ।

इति सप्तमेऽनुवाकेऽष्टमं सूक्तम् ।

‘पश्येम शरदः शतम्’ इति सूक्तस्य सूर्योपस्थाने लैङ्गिको विनियोगः ।

पश्येम शरदः शतम् ॥ १ ॥

जीवेम शरदः शतम् ॥ २ ॥

पश्येम । शरदः । शतम् ॥ १ ॥

जीवेम । शरदः । शतम् ॥ २ ॥

बुध्येम शरदः शतम् ॥ ३ ॥

रोहेम शरदः शतम् ॥ ४ ॥

बुध्येम । शरदः । शतम् ॥ ३ ॥

रोहेम । शरदः । शतम् ॥ ४ ॥

पूषेम शरदः शतम् ॥ ५ ॥

भवेम शरदः शतम् ॥ ६ ॥

पूषेम । शरदः । शतम् ॥ ५ ॥

भवेम । शरदः । शतम् ॥ ६ ॥

भूषेम शरदः शतम् ॥ ७ ॥

‘भूर्यसीः शरदः’ शतात् ॥ ८ ॥

भूषेम । शरदः । शतम् ॥ ७ ॥

भूर्यसीः । शरदः । शतात् ॥ ८ ॥

हे सूर्य त्वां शरदः शतम् शतसंख्याकान् संवत्सरान् पश्येम [१] । अत एव
शतं शरदो जीवेम [२] । बुध्येम । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । बुध्येमहि कार्यजातम् [३] । रोहेम
उत्तरोत्तरं प्ररूढाः प्रवृद्धा भवेम [४] । पूषेम । शतसंवत्सरपरिमितकालपर्यन्तं पुष्टिं
लभेमहि । पूष पुष्टौ । भौवादिकः [५] । भवेम । भवनं संभवनम् । पुत्रादिप्रवाहेण
संभृताः स्याम [६] । भूयेम^६ भूयास्म । इति भवनम् आशास्यते । आशीर्लिङि
छान्दसी रूपसिद्धिः [७] । न केवलं शतसंख्याकाः शरदः, शताद् भूर्यसीः अधिकाः
शरदः अनेककालपर्यन्तम् । ‘कालाध्वनोः’ (पा २,३,५) इति सर्वत्र द्वितीया [८] ।

इति सप्तमेऽनुवाके नवमं सूक्तम् ।

१. बुध्येम B^३,C,D,K,R,S^m,V,Dc,WM.; बुध्येम K^m; बुध्येम Cs. २. बुध्येम
P,P^३; बुध्येम J; इतः परं काण्डान्तम् स्वराणाङ्गयति P. ३. पुष्येम RW. ४. व.
RW.; वैतु. शंपा. सात. सा. भूषेम. ५. भूर्यसी श^० A,C,D,R,Cs,WM.;
भूर्यसी श^० K,K^m,V,WM.; भूर्यसी शरदः S^m; भूर्यसी शरदः > भूर्यसी शरदः Dc.
६. शतम् S. ७. S एकत्र सूक्तं मन्यते (वृ. पृ १९९९ टि ६). ८. भूर्यसी P,P^३,J.
९. वैतु. शंपा.

‘अव्यसन्न’ इति एकस्य सूक्तं श्रौतस्मार्तसकलकर्मादौ जपेत् उपाकर्मणि च । सूत्रितं हि ‘अभिवृत्तिं शिष्यान् उपनीय’ इति प्रकम्य — “‘अव्यसन्न’ इति जपित्वा ‘सावित्रीम् ब्रह्म जज्ञानम्’ (अ ४,१,१) इत्येकां त्रिषतीयं (अ १,१) च पच्छो वाचयेत्” (कौसू १३९, १; १०) इति ।

अव्यसन्नं व्यचसन्नं बिलं विं प्यामि मायया ।

‘ताभ्यामुद्धृत्य वेदमथ’ कर्माणि कृण्महे ॥ १ ॥

अव्यसः* । च । व्यचसः* । च । बिलम् । ‘वि । प्यामि’ । मायया ।

ताभ्याम् । उद्धृत्य । वेदम् । अथ । कर्माणि । कृण्महे ॥ १ ॥

व्यचसः । व्यचतिर्व्याप्तिकर्मा । व्याप्तस्य सर्वशरीरव्यापकस्य व्यानवायोः समष्टिरूपस्य अव्यसः अव्यचसः । वर्णलोपश्छान्दसः । अव्याप्तस्य व्यष्टिरूपस्य प्राणात्मकस्य वायोः । परस्परसमुच्चयार्थौ चकारौ । ‘व्यचेः कुटादित्वम् अनसीति वक्तव्यम्’ (पावा १,२,१) इति पर्युदासाद् कृत्वाभावेन संप्रसारणाभावः । तयोः बिलम् बिलवद्विलं मूलाधारं मायया । कर्मनामैतत् । कर्मणा अभिभवनव्यापारेण वि प्यामि विवृतं करोमि । ‘स्यतिरुपसृष्टो विमोचने’ (नि १,१७) इति नैरुक्ताः । शब्दं विवक्षोः पुरुषस्य प्रयत्नजनितवायुवशाद् मूलाधारे स्पन्दो भवतीति आगमिका आहुः — ‘मूलाधारात् प्रथमम् उदितो यस्तु भावः पराख्यः’ इति । ताभ्यां व्यानप्राणाभ्याम् । करणे तृतीया । वेदम् अक्षरात्मकमन्त्रसंघम् उद्धृत्य बिलरूपाद् मूलाधारात् परापश्यन्तीमध्यमावैखरीक्रमेण उद्गमय्य अथ अनन्तरं कर्माणि श्रौतानि स्मार्तानि च कृण्महे कुर्महे । यद्वा अव्यचसः अव्याप्तस्य परिच्छिन्नस्य जीवात्मनः व्यचसः व्याप्तस्य परमात्मनश्च बिलम् उपलब्धिस्थानं हृदयं मायया अज्ञानेन वि प्यामि विमुक्तं विरहितं करोमि । हृदये अज्ञानावृत्ते सति कर्तव्याकर्तव्यविभागो न भवति । अतः कार्याकार्यविभागेऽज्ञानपरिपन्थिनं मूढभाषम् अपसारयामीत्यर्थः । ताभ्यां जीवपरमात्मभ्यां वेदम् चिकीर्षितकर्मविषयं ज्ञानम् उद्धृत्य संपाद्य अथ अनन्तरं कर्माणि नित्यनैमित्तिककाम्यानि कृण्महे कुर्महे । चिकीर्षितस्य कर्मणः स्वरूपम् तत्साधनकलापम् तदङ्गकलापम् तत्फलम् तत्कर्मप्रतिपादकमन्त्रब्राह्मणयोरर्थं च विदित्वा कर्मारब्धव्यम् इत्युक्तं भवति ।

इति सप्तमेऽनुवाके दशमं सूक्तम् ।

१. इत्येतेषा S'. २. अव्यचसन्नं P²; अव्यचसन्नं RW.; वैप १,४७८ m अपि द्र.
 ३. व्यचसन्नं A,C,R; व्यचसन्नं P²; व्यचसन्नं RW. ४. वि B^h,C,K,K^m,S^m,V,
 Cs,MW. ५. 'स्य वेदमथ' B^h; 'स्य वेदमथ' S^m; 'स्य वेदमथ' Cs. ६. कृण्महे
 A,R,S^m,WM.; कृण्महे > कृण्महे Dc. ७. अविऽजसः P,P²,J,WM. ८. विऽ-
 जसः J; विऽजसः P,P¹. ९. विप्यामि P,P²; विप्यामि WM.

‘जीवा स्व’ इति ‘पञ्चमस्यात्मकेन सूत्रेण आयुष्कामः अङ्गिराचम्य अहमव्यम् अनुमन्सवेत । सूत्रितं हि — “शुद्धा न आपः’ (अ १२,१,१०) इति निष्क्रिय जीवामिः (अ १९,६९) अवचम्य । ‘एहि जीवम्’ (अ ४,९) इत्याजनमणि वध्नाति” (कीट ५८,७;८) इति ।

‘जीवा स्व’ जीव्यासं सर्वमायुर्जीव्यासम् ॥ १ ॥

जीवाः । स्व । जीव्यासम् । सर्वम् । आयुः । जीव्यासम् ॥ १ ॥

‘उपजीवा स्थोप’ जीव्यासं सर्वमायुर्जीव्यासम् ॥ २ ॥

उपजीवाः । स्व । उप । जीव्यासम् । सर्वम् । आयुः । जीव्यासम् ॥ २ ॥

‘संजीवा स्व’ सं जीव्यासं सर्वमायुर्जीव्यासम् ॥ ३ ॥

संजीवाः । स्व । सं । जीव्यासम् । सर्वम् । आयुः । जीव्यासम् ॥ ३ ॥

‘जीवला स्व’ जीव्यासं सर्वमायुर्जीव्यासम् ॥ ४ ॥

जीवलाः । स्व । जीव्यासम् । सर्वम् । आयुः । जीव्यासम् ॥ ४ ॥

इन्द्र जीव सूर्य जीव देवा जीवा जीव्यासमहम् ।
सर्वमायुर्जीव्यासम् ॥ १ ॥

इन्द्र । जीव । सूर्य । जीव । देवाः । जीवाः । जीव्यासम् । अहम् । सर्वम् । आयुः । जीव्यासम् ॥

निगदव्याख्यातम् इदम् । ‘इन्द्र जीव सूर्य जीव देवा जीवाः’ इति मन्त्रे समाह्नाता इन्द्रसूर्यदेवाः संबोध्यन्ते । हे इन्द्रादयो यूयं जीवाः जीवनवन्तः आयुष्मन्तः स्व भवथ । भवदनुग्रहाद् अहमपि जीव्यासम् जीवनवान् आयुष्मान्

१. सा. ७० तमं सूक्तम् ६९ तमे एव सूक्ते मन्यते.

२. जीवस्तु पे १९,५४,११.

३. उप जीवा° A, B^h, C, D, K^m, R, S^m, V, Dc, Cs, WM.; उपजीवस्तु पे १९,५४,१२.

४. जीव्यासं A, B^h, C, K^m, R, S^m, V, Dc, Cs. ५. उप जीवाः P^१, J, WM. ६. जीव्या-

सम् P; जीव्यासं P^१; जीव्यासम् > जीव्यासं J. ७. वा स्व A, B^h, D, K, K^m, R, V,

Cs; संजीवा स्व C; संजीवा स्व S^m; संजीवा स्व > संजीवा स्व Dc; संजीवस्तु पे १९,५४,१३.

८. संजीव्यासं A, B^h, D, K, K^m, R, V, C; संजीव्यासं Cs; संजीव्यासं S^m; संजीव्यासं > संजी-

व्यासं Dc. ९. सुम्ऽजीव्यासं P^१; सुम्ऽजीव्यासम् J. १०. जीवस्तु पे १९,५४,१४.

११. इन्द्रं B^h, D, S^m. १२. सूर्यं B^h, D, S^m. १३. जीव S^m; जीव C. १४. जीवस

RW.; वैप १,१३७८ c अपि द्र. १५. नेह विरामः RW.

शूबासम् । अनेनाचमनकर्मणा इति विनियोगाद् अवगम्यते । कतिपयकालावस्थानमपि जीवनं भवेद् इति तत्राह—सर्वम् इति । सर्वं संपूर्णं शतसंवत्सरपरिमितम् आयुर्जीव्यासम् प्राणान् धारयेयम् । एवम् उत्तरे मन्त्रा व्याख्येयाः [१] । उपजीव्याः^१ । उपशब्दः अधिकार्यः । अधिकं जीवनवन्तः । उपजीवयन्ति संमिहितान् भजकान् आयुष्मतः कुर्वन्तीति वा उपजीव्याः [२] । संजीव्याः^२ समीचीनजीवनवन्तः जीवनकाले एकः क्षणोऽपि वैयर्थ्येन^३ न नीयते^४ किं तु परोपकारित्वेनेति आयुषः सम्यक्त्वम् [३] । जीवलाः जीवः प्राणधारणम् । भावे घञ् । 'सिष्मादिभ्यश्च' (पा ५,२,९७) इति मत्वर्थीयो लच् [४] । हे इन्द्र परमैश्वर्यसंपन्न सर्वेन्द्रियप्रकाशक त्वं जीव आयुष्मान् भव । हे सूर्य सर्वस्य प्रसवितस्त्वं जीव । हे देवाः इन्द्रसूर्यव्यतिरिक्ता अग्न्यादयो यूयं जीवाः । भवतेति अनुषक्तक्रियापदस्य बहुवचनान्तत्वेन परिणमनम् । युष्मत्प्रसादाद् बहम् आचमनकर्मकर्ता जीव्यासम् चिरकालपर्यन्तं प्राणान् धारयेयम् इति आयुराशास्यते [५] ।

इति सप्तमेऽनुवाके एकादशं सूक्तम् ।

'स्तुता मया वरदा' इति एकवचस्य सूक्तस्य अधीतस्य वेदस्य गायत्र्या वा उपस्थाने लैङ्गिको विनियोगो द्रष्टव्यः ।

स्तुता^१ मया वरदा वेदमाता^२ 'प्र चोदयन्तां' पावमानी^३ द्विजानाम् ।

आयुः^४ 'प्राणं प्रजां पशुं कीर्तिं'^५ द्रविणं ब्रह्मवर्चसम् ।

मह्यं^६ दत्त्वा ब्रजत^७ ब्रह्मलोकम् ॥ १ ॥^८

स्तुता । मया । वरदा । वेदमाता । 'प्र । चोदयन्ताम्' । पावमानी । द्विजानाम् ।

आयुः । प्राणम् । प्रजाम् । पशुम् । कीर्तिम् । द्रविणम् । ब्रह्मवर्चसम् ।

मह्यम् । दत्त्वा । ब्रजत । ब्रह्मलोकम् ॥ १ ॥

स्वानुष्ठितकर्मणो निरभिसंधिना सर्वार्थं फलाशासनं^९ स्वस्याविकलं भवतीत्यभिप्रायेण मन्त्रद्रष्टा ऋषिः स्वानुष्ठितवेदाध्ययनेन गायत्रीजपेन वा द्विजानाम्

१. प्रविनि^१ S'. २. वैतु. मंपा. ३. वैयर्थेन S'. ४. नीयत इति S'. ५. सुता RW.; स्तुतो तैआआ १०,३६. ६. वेदमाता A,B^h,C,K,K^m,R; वेदमाता S^m; वेदमाता D; वेदमाता > वेदमाता Dc; वेदमाता > वेदमाता C₈; वर्धमाना RW. ७. प्रचोदयन्तां A,B^h,C,K,K^m,R,D,Dc,WM.; प्रचोदयन्तां S^m; प्रचोदयन्तां C₈; प्रचोदयन्ती तैआआ. ८. पावमानी M,P³,W,RW.; पवने तैआआ. ९. द्विजाता तैआआ. १०. पृथिव्यां तैआआ. † पशुं A,C,D,K^m,S^m,V,WM.; पशुं C₈; पशुं > पशुन् Dc; पशुन् RW. ११. प्रजातुं तैआआ. १२ शोषाः वैप १,३४८३ व द्र. १३. प्रचोदयन्ताम् P¹,J; प्रचोदयन्ताम् P,Cp. १४. 'शासने S'.

आयुरादिफलम् आशास्य तन्मध्यवर्तिनः स्वस्यापि फलं सिद्धवद् अनुषदति । मया वेदाध्यायकेन सावित्रीं जपता वा सुता अभिष्टुता स्वभ्यस्ता वरदा इष्ट-
कामप्रदात्री पावमानी । पवमानः पापात् परिशोधकः सूत्रात्मा । 'वायुरेव पवमानो
दिशो हरित भाषिष्टः' (ऐआ २,१,१) इति ऐतरेयकथ्रुतेः । तत्प्रतिपादिका पाव-
मानी वेदमाता वेदस्य ऋगादिरूपस्य माता सर्ववेदसारत्वेन मातृवत्प्रधानभूता
सावित्री वेद एव वा माता मातृवद्वितकारित्वात् ।

'वेद एव द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः ।' (यास्मृ १,४०)

इति स्मृतेः । द्विजानाम् द्विजन्मनां ब्राह्मणानां वैवर्णिकानां वा आयुरादिफलानि
प्र चोदयन्ताम् । पूजायां बहुवचनम् । प्रेरयतु प्रयच्छतु' । ब्रह्मवर्चसम् ब्रह्मणां
वर्चसः' ब्राह्मं तेजः । 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः' (पा ५,४,७८) इति अच् समासान्तः ।
अथ मह्यं स्तोत्रे सर्वेषां फलप्रार्थकाय दत्त्वा आयुरादिकं फलं वितीर्य ब्रह्मलोकम्
ब्रह्मणो लोकः सत्यलोकः ब्रह्मैव वा लोकः लोक्यमानं विद्वद्भिरनुभूयमानं पर-
तत्त्वं व्रजत । इति प्रत्यक्षवादः । अत्रापि पूर्ववद् बहुवचनम् । शब्दावगम्य-
ब्रह्माकारं परित्यज्य वाक्यानसातीतार्थब्रह्मरूपा भवेति मन्त्रदर्शिना ऋषिणा साक्षा-
त्कृतपरत्वेन ('परतत्त्वेन ?) उच्यते ।

इति सप्तमेऽनुवाके द्वादशं सूक्तम् ।

'यस्मात् कोशात्' इति एकर्षं सूक्तं सर्वेषु श्रौतस्मार्तकर्मसु ब्रह्मोत्थाप-
नानन्तरं जपेत् । स्वाध्यायोत्सर्जनकर्मणि च अन्ते जपेत् । सूत्रितं हि कौशिकेन
संहिताविधौ — "पौषस्यापरपक्षे त्रिरात्रं नाधीयीत । तृतीयस्याः प्रातः समासं संदिश्य" 'यस्मात्
कोशाद्' इत्यन्तः" (कौसू १३९,२४;२५) इति ।

यस्मात् 'कोशाद्बुधभराम् वेदं' तस्मिन्नन्तरं दध्म एनम् ।

कृतमिष्टं' ब्रह्मणो वीर्येण तेन मा देवास्तपसावतेह' ॥ १ ॥

यस्मात् । कोशात् । उत्-अभराम् । वेदम् । तस्मिन् । अन्तः । अब् । दध्मः । एनम् ।
कृतम् । इष्टम् । ब्रह्मणः । वीर्येण । तेन । मा । देवाः । तपसा । अवत । इह ॥ १ ॥

यस्मात् 'अव्यसन्न व्यसन्न' (अ ६८,१) इति मन्त्रे प्रतिपादिताद् मूलाधार-
रूपाद् वा कोशात् कोशावत्कोशः यथा कोशाद् धनवत्स्वर्त्मादिपूर्णाद् अपेक्षितं

१. प्रगच्छतु S.

२. वर्चसः S.

३. दिशति S.

४. 'त्यन्तव S.

५. 'भराम् वेदं D; 'भराम् वेदं K, K^m, V, C₈; कोशाद्बुधभराम् वेदं S^m; कोशाद्बुधभराम् वेदं >
कोशाद्बुधभराम् वेदं Dc; 'दुज्जरामि पे १९, २५, ३. ६. कृतं > श्रुतं C; कृतं A, B;
जषीत्समिष्टं कौसू १३९, २६. ७. 'तेहा पे. ८. वेवम् P^१.

वस्तु आनीयते एवम् अस्व सर्ववर्षमन्त्रायतनत्वात् तत एवोद्धार इति तत्त्वेन
अथर्वदेशः । वेदम् विदम्यमेन प्रत्यक्षाद्यविषयम् उपावम् इति वेदः । उक्तं हि —

‘प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एतं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ॥’ इति ।

औतस्मार्तसकलकर्मप्रतिपादकमन्त्रब्राह्मणरूपं वेदम् उदभराम उद्भूतवन्तः । कर्मानुष्ठानार्थम् उच्चारितवन्तः स्मः । ‘हप्रहोर्मः’ (पावा ८, २, ३२) इति भत्वम् । तस्मिन् पूर्वोक्ते स्थाने एनं येन कर्माण्यनुष्ठितानि तम् एतम् अन्वादिष्टं वेदम् अन्तः मध्ये अथ दध्मः पुनः स्थापयामः । कर्मप्रयोगार्थं स्वमुखाद् उच्चारिता वर्णरूपा मन्त्राः तथैव यदि निःसरेयुस्तर्हि उत्तरकाले मन्त्राभावेन कर्मानुष्ठानं न भवेद् इति पुनः पूर्वोक्त एव वेदोद्धारणापादानस्थाने वेदनिधानम् उक्तम् इत्यभिप्रायः । ब्रह्मणः देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यस्य परमात्मनो वीर्येण वीर्यरूपेण कर्मप्रतिपादकेन वा वेदेन कृतम् यत् कर्म ब्रह्मयज्ञादिकं निष्पादितम् इष्टम् यत् स्वाहावौषडादिशब्दैर्देवतार्थं हविः प्रप्तं तेन कृतेन इष्टेन च कर्मणा हे देवाः यूयम् इह कर्मलोके तपसा । तपःशब्देन फलं विबुध्यते । कर्मफलेन मा माम् अनुष्ठातास्वम् अवत रक्षत तर्पयत । कर्म अविकलं कृत्वा तत्फलेन मां संयोजयतेति यावत् । यद्वा तपसा कृच्छ्रानुष्ठितेन कर्मणा माम् अवत । अथवा तपसा । तपः पर्यालोचनम् । तद्रूपेण तेन ब्रह्मणो वीर्येण मां संतर्पयतेति ।

इति एकोनविंशो काण्डे सप्तमेऽनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ।

इति सप्तमोऽनुवाकः समाप्तः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजराजपरमेश्वरश्रीवीरहरिहस्महाराजसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणार्येण विरचिते माधवीये अथर्ववेदसंहिताभाष्ये वेदार्थप्रकाशे
एकोनविंशं काण्डं समाप्तम् ।

श्रीविद्याशंकरार्पणम् अस्तु ।

अथ

विंशं काण्डम्

श्रीगणाधिपतये नमः ।

यस्य निश्चलितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
शान्तिकं पौष्टिकं कर्म प्रायशः प्राक् प्रपञ्चिनम् ।
विशेऽथ ब्रह्मवर्गाणां शस्त्रयाज्यादि वर्ण्यते ॥

तत्र विशे काण्डे नवानुषाकाः । तत्र प्रथमेऽनुषाके त्रयोदश सूक्तानि ।
तत्र प्रथमं सूक्तं तृषात्मकम् । तास्तिन्नः ऋचः अग्निष्टोमादियज्ञेषु ब्राह्मणाच्छं-
सिपोत्राग्नीध्राणां क्रमेण प्रातःसवनिक्यः प्रस्थितयाज्याः । सूत्रितं हि वैतामे—
“प्रस्थितैश्चरिष्यन्नर्च्युः^१ संप्रेष्यति होतर्यज प्रशास्तर्ब्राह्मणाच्छंसिन् पोतनेष्टरग्नीदिति । ‘इन्द्र त्वा
वृषभं वयम्’ इति ब्राह्मणाच्छंसी यजति । उत्तराभ्यां पोत्राग्नीध्रौ” (वैताश्री १९, ५, ६) इति ।

इन्द्रं त्वा वृषभं वयं सुते सोमे हवामहे । स पाहि मध्वो अन्धसः ॥ १ ॥

इन्द्रं । त्वा । वृषभम् । वयम् । सुते । सोमे । हवामहे । सः । पाहि । मध्वः । अन्धसः ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्यगुणविशिष्ट । इदि परमैश्वर्ये । ‘ऋजेन्द्र’ (पाठ २, २८)
इत्यादिना रन्प्रत्ययः । नित्वाद् आद्युदात्तः । अथवा इन्दौ सोमे निमित्त-
भूते सति द्रवति त्वरया गच्छतीति इन्द्रः । यद्वा इन्द्रवे सोमाय तत्पानार्थं
द्रवतीति^२ वा इन्द्रः । सत्सु अन्येषु दधिपयःप्रवृत्तिषु द्रव्येषु सोमस्था-
तिशयेन प्रियत्वाद् उक्तव्युत्पत्तिरिन्द्रशब्दस्यात्र द्रष्टव्या । तादृश इन्द्र त्वा
त्वाम् । ‘आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्’ (पा ८, १, ७२) इति पूर्वस्य अविद्यमानव-
त्त्वेन पदात् परत्वाभावेऽपि अनुदात्तस्त्वादेशश्छान्दसः । कीदृशं त्वाम् । वृषभम् ।
कामानां वर्षितारं^३ वयं यजमानाः सोमे सुते अभिषुते सति तत्पानार्थं हवामहे आह्वयामः ।
हेम् स्पर्धायां शब्दे च । शपि ‘बहुलं छन्दसि’ (पा ६, १, ३४) इति संप्रसारणम् ।
स तादृशः अस्माभिराहूतस्त्वं मध्वः मधुररसस्य अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य ।
एकदेशम् इति शेषः । अथवा मध्वः मधु अन्धसः अन्धः अन्नं सोमलक्षणम् ।
‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ (पावा १, ४, ३२) इति कर्मणः संप्रदानत्वात् ‘चतुर्थ्ये बहुलं छन्दसि’
(पा २, ३, ६२) इति षष्ठी । पाहि पिब ।

१. ‘शेजसि’ S’.

२. प्रस्थितेऽचरिष्यत्यत्यज् S’.

३. द्रवत् इति वा S’.

४. त्वा त्वाम् S’.

५. वर्षितारं S’.

मरुतो यस्य हि क्षये पाथा दिवो विमहसः । स सुगोपातमो जनः ॥२॥

मरुतः । यस्य । हि । क्षये । पाथ । दिवः । विऽमहसः । सः । सुऽगोपातमः । जनः ॥

हे विमहसः विशिष्टेन अतिशयितेन महसा तेजसा युक्ताः । देवेषु मध्ये एषाम् अतिशयितवीर्यत्वात् । हे मरुतः । अत्रियन्ते प्राणिन एभिरिति मरुतः । प्राणात्मकस्य वायोर्निर्गमे सति प्राणिनां मृतिः प्रसिद्धैव । अथवा अत्रियन्ते इति मरुतः । इन्द्रेण अदित्या उदरं प्रविश्य एकोनपञ्चाशद्धा खण्डितत्वात् तादृशा एतत्संज्ञया प्रसिद्धा देवा यूयं यस्य हि यस्य खलु यजमानस्य क्षये देवानां निवासस्थाने यागगृहे । 'क्षयो निवासे' (पा ६,२,२०१) इति आद्युदात्तत्वम् । 'दिवः द्योतमानाद्' घुलोकाद् अन्तरिक्षाद् आगत्य । 'ऊडिदम्' (पा ६,१,१७४) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । पाथ पिबथ । सोमम् इति शेषः । स खलु जनः यजमानः सुगोपातमः अतिशयेन गोपायित्तमः । लोके ये गोपायितारः स्वाश्रितरक्षकाः सन्ति तेषां मध्ये स एव श्रेष्ठतम इत्यर्थः । गोपायतेः क्विपि अतोलोपयलोपौ । यस्माद् एवं तस्माद् ममापि यज्ञगृहे सोमं पिबतेत्यभिप्रायः ।

उक्षाभाय वृशाभाय सोमपृष्ठाय वेधसे । 'स्तोमैर्विधेमाग्नये' ॥ ३ ॥

उक्षाऽअनाय । वृशाऽअनाय । सोमऽपृष्ठाय । वेधसे । स्तोमैः । विधेम । अग्नये ॥ ३ ॥

उक्षाभाय । उक्षा सेचनसमर्थो गौः अन्नं यस्य स तथोक्तः । तादृशाय तथा वशाभाय । वशा वन्ध्या अजादिका सा अन्नं हविर्यस्य स वशाभः । तस्मै । उक्षावशयोरभेदत्वम् 'अगोरुधाय' इत्येतं मन्त्रं व्याचक्ष्णाणेन आश्वलायनेन उक्तम्—'एत एव म उक्षाणश्च ऋषभाश्च वशाश्च भवन्ति' (आगृ १,१,४) इति । तथा सोमपृष्ठाय सोमः सोमरसः पृष्ठे उपरिदेशे मुखे यस्य स तादृशाय वेधसे विधात्रे सर्वस्य ऋष्ट्रे एवम् उक्तगुणविशिष्टाय अग्नये अङ्गनादिगुणविशिष्टाय देवाय अग्नये अद्वयर्थम् । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' (पावा १,४,२२) इति चतुर्थी । स्तोमैः स्तोत्रैः स्तुतिसाधनभूतैः शस्त्रादिभिः विधेम परिचरेम । विध विधाने । तौदादिकः ।

इति प्रथमं सूक्तम् ।

'मरुतः पोत्राद्' इत्याद्याश्चत्वारः ऋतुप्रैषाः । तत्र आद्योत्तमाभ्यां पोता यजति । द्वितीयतृतीयाभ्याम् आग्नीध्रब्राह्मणाच्छंसिनौ । सूत्रितं हि—“सदस्युपविष्टा यथाप्रैषम् ऋतून् यजन्ति” । 'मरुतः पोत्राद्' इति प्रथमोत्तमाभ्यां पोता । द्वितीययाग्नीध्रः । तृतीयया ब्राह्मणाच्छंसी” (वैताश्रौ १९,२१-२०,१) इति ।

१. दिवः दिवो द्यो S'.

अ ३,२१,६.

२. यजन्ते S'.

२. वैश्वानरज्येष्टेभ्यस्तेभ्यो अग्निभ्यो हुतमस्त्वेतत्

'मरुतः पोत्रात्' सुष्टुभः' स्वर्कादृतुना' सोमं पिबन्तु ॥ १ ॥

'मरुतः । पोत्रात्' । सुऽस्तुभः' । सुऽअर्कात्' । ऋतुना । सोमम् । पिबन्तु' ॥१॥

मरुतः एतन्नाम्ना प्रसिद्धा देवाः पोत्रात् पोतुः कर्म पोत्रम् तस्मात् । तत्कृताद् यागाद् इत्यर्थः । कीदृशात् । सुष्टुभः । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । शोभन-स्तोभोपेतात् तथा स्वर्कात् सुष्टु अर्च्यते देवः अनेनेति स्वर्कम् तस्मात् स्वर्चनात् । यद्वा सुष्टुभः । अत्र स्तोभशब्देन स्तोभोपेतं स्तोत्रम् उच्यते । शोभनस्तोत्रोपेतात् । स्वर्कात् । अर्च्यन्ते एमिरिति अर्काः मन्त्राः । शोभनमन्त्रोपेतात् । शोभनशस्त्रोपेताद् इत्यर्थः । एवम्भूतात् पोतुर्यागाद् ऋतुना सह सोमम् अभिषवादिसंस्कारोपेतं सोमरसं पिबन्तु' पिबन्तु । वचनव्यत्ययः ।

अग्निराग्नीध्रात्' सुष्टुभः' स्वर्कादृतुना' सोमं पिबतु ॥ २ ॥

अग्निः । आग्नीध्रात्' । सुऽस्तुभः' । सुऽअर्कात्' । ऋतुना । सोमम् । पिबतु ॥ २ ॥

अग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टो देवः आग्नीध्रात् । अग्निम् इन्द्र इति अग्नीत् । स एव आग्नीध्रः एतन्नामा ऋत्विक् । तत्कर्मापि आग्नीध्रम् । यद्वा अग्नीध्रः कर्म आग्नीध्रम् । तस्माद् आग्नीध्रात् । शिष्टं पूर्ववद् व्याख्येयम् ।

इन्द्रो ब्रह्मा ब्राह्मणात् सुष्टुभः' स्वर्कादृतुना' सोमं पिबतु ॥ ३ ॥

इन्द्रः । ब्रह्मा । ब्राह्मणात् । सुऽस्तुभः' । सुऽअर्कात्' । ऋतुना । सोमम् । पिबतु ॥ ३ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्यादिगुणयुक्तो देवः स एव ब्रह्मा । बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च । इन्द्रस्य ब्रह्मात्मना स्तुतिः 'इन्द्रो ब्रह्मेन्द्र ऋषिः' (ऋ ८, १६, ७) इत्यादिमन्त्र-वर्णाद् अवगन्तव्या । ब्राह्मणात् । अत्र ब्राह्मणशब्देन ब्राह्मणाच्छंस्याख्य ऋत्विग् अभिधीयते । तत्कृतं कर्मापि ब्राह्मणम् इत्युच्यते । यद्वा अत्र ब्रह्मशब्देन ब्राह्मणाच्छंसी निर्दिश्यते । तत्कर्म शस्त्रयागलक्षणं ब्राह्मणं तस्मात् । शिष्टं पूर्ववत् ।

देवो द्रविणोदाः पोत्रात्' सुष्टुभः' स्वर्कादृतुना' सोमं पिबतु ॥ ४ ॥

देवः । द्रविणःऽदाः । पोत्रात्' । सुऽस्तुभः' । सुऽअर्कात्' । ऋतुना । सोमम् । पिबतु ॥४॥

१. मरुतः पोत्रात् B, B^h, C, D, K^m, R, S^m, V, Dc, Cs. २. सुष्टुभः B, B^h, C, D, K, K^m, R, S^m, V, Dc, Cs, RW.
 ३. स्वर्काद् B, B^h, C, D, K, K^m, R, S^m, V, Dc, Cs, RW.
 ४. तु. RW.; वैट. शंपा. सात. सा. पिबतु (पपा. पिबतु). ५. मरुतः । पोत्रात् P, P^a, J, Cp.
 ६. सुऽस्तुभः P, P^a, J, Cp. ७. स्वःऽगात् P, P^a, J, Cp. ८. वैट. शंपा.
 ९. 'ग्नीध्रात् B, B^h, C, D, K, K^m, R, S^m, V, Dc, Cs. १०. आग्नीध्रात् P^a, Cp.
 ११. पोत्रात् B, B^h, C, D, K, K^m, R, S^m, V, Dc, Cs, P, P^a, J, Cp.

प्रविषोदाः । प्रविषं हिरण्यवदिककान्तं धनं बलं वा । तद् ददातीति प्रवि-
षोदाः । एतन्नामको देवः । अस्य धनदातृत्वम् 'प्रविषोदा ददातु नो वसूनि' (अ
१, १५, ८) इत्यादिमन्त्रान्तरेषु धनप्रार्थनाविषयतया प्रसिद्धम् । 'दुदक्षिभ्याम् इनन्'
(अ. २, ५०) इति इनन्प्रत्ययान्तो प्रविषशब्दः ।

इति द्वितीयं सूक्तम् ।

ज्योतिहोमादिषु प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'आ याहि' इति पञ्च सूक्तानि
विनियुक्तानि । तत्र 'आ याहि सुषुमा हि ते' इत्याद्यौ 'तृचौ स्तोत्रियातुरुषौ ।
'अयमु त्वा विचर्षणे' इति सप्तर्षः 'इन्द्र त्वा वृषभं वयम्' इति नवर्षश्च
शांसीयाः उक्थमुखम् इति व्यवह्रियन्ते । 'उद्वेदमि' इति तिस्र ऋचः
पर्यास इत्युच्यन्ते । अत्रोत्तमा परिधानीया । सूत्रितं हि — " 'आ याहि सुषुमा हि
ते' (अ २०, ३), 'आ नो याहि सुतावतः' (अ २०, ४) इति स्तोत्रियातुरुषौ । 'अयमु
त्वा विचर्षणे' (अ २०, ५) इत्युक्थमुखम् । 'उद्वेदमि भ्रुतामवम्' (अ २०, ७) इति पर्यासः ।
उत्तमा परिधानीया । 'त्रिः प्रथमां त्रिरुतमाम् अन्वाह । अर्धर्चशस्य ऋगन्तं प्रणवेनोपसंतनोति'
(वेताश्री २०, १-४) इति ।

आ याहि सुषुमा हि त इन्द्र सोमं पिबाम् इमम् । एदं बर्हिः सदो मम ॥ १ ॥

आ । याहि । सुषुमा । हि । ते । इन्द्र । सोमम् । पिबाम् । इमम् । आ । इदम् । बर्हिः ।
सदः । मम ॥ १ ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्यादिगुणविशिष्ट त्वम् आ याहि आगच्छ । किमर्थम्
अभिमन्त्रम् इति तत्राह—ते त्वदर्थं सोमं सुषुमा हि अभिषुतवन्तः खलु । पुम्
अभिषुते । 'बहुलं छन्दसि' (पा २, ४, ७६) इति शपः खलुः । 'हि च' (पा ८, १,
३४) इति निघातप्रतिषेधः । सुषुमा हि त इत्यत्र छन्दसः सांहितिको दीर्घः ।
इमम् अभिषुतं सोमं पिब पानं कुरु । इदम् आस्तीर्षं मम बर्हिः आ सदः आसीद् ।
लेटि अडागमे इतश्च लोपे च कृते रूपम् ।

आ त्वा ब्रह्मयुजा हरी वहतामिन्द्र केशिना । उप ब्रह्माणि नः शृणु ॥ २ ॥

आ । त्वा । ब्रह्मयुजा । हरी इति । वहताम् । इन्द्र । केशिना । उप । ब्रह्माणि ।
नः । शृणु ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां ब्रह्मयुजा ब्रह्मयुजौ ब्रह्मणा मन्त्रेण रथे युज्यमानौ हरी
अभिमन्त्रदेशं प्रति आहरणशीलौ एतन्नामानावभौ । एताविन्द्रस्य प्रतिनियतौ ।

‘हरी इन्द्रस्य । रोहितोऽग्नेः । हरित आदित्यस्य’ (निघ १, १५) इत्यादिनिश्चयात् । तावेव विशिनष्टि—केशिना इति । केशिना केशिनौ प्रकृष्टैः केशैः स्कन्धवालधीत्यादिप्रदेश-स्थैर्युक्तौ । अनेन तयोः प्रभूतशक्तिमत्त्वम् उक्तं भवति । तौ आ वहताम् आगम-यताम् । तदर्थं नः अस्माकं ब्रह्माणि आह्वानसाधनान् मन्त्रान् उप शृणु । अथवा आगत्य नः ब्रह्माणि स्तोत्राणि उप शृणु । बृह बृहि बृद्धौ इत्यस्य ‘बृहेरम् नलोपश्च’ (पाठ [श्वेतवनवासी] ४, १५६) इति मनिन्प्रत्यये नलोपे च कृते तत्संनियोगेन अमागमे च कृते ब्रह्मेति रूपम् ।

ब्रह्माणस्त्वा वयं युजा सोमपामिन्द्र सोमिनः । सुतावन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

ब्रह्माणः । त्वा । वयम् । युजा । सोमपाम् । इन्द्र । सोमिनः । सुतऽवन्तः । हवामहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र वयं यजमाना ब्रह्माणः ब्राह्मणाः । यद्वा ब्रह्माणः ब्राह्मणाच्छंसिनो वयम् । ब्रह्मशब्दः पुंलिङ्गोऽन्तोदात्तः । त्वा त्वां युजा । युज्यत इति युक् । स्तोत-व्यदेवताहृदयस्पृशा स्तोत्रेण हवामहे आह्वयामः । कीदृशं त्वाम् । सोमपाम् सोमस्य पातारम् । इन्द्रस्य सोमपानस्य अतिशयितप्रियत्वाद् एवं विशेष्यते । कीदृशा वयम् । सोमिनः सोमवन्तः कृतसोमयागाः । अस्तु प्रस्तुते किमायातम् इति तत्राह—सुतावन्तः सोमानभिषुतवन्तः’ सुतेन सोमेन युक्ता वा । अभिषवग्रहणा-दिसंस्कारैः संपादितसोमा इत्यर्थः । छान्दसो दीर्घः ।

इति तृतीयं सूक्तम् ।

‘आ नो याहि’ इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।

आ नो याहि सुतावन्तोऽस्माकं सुष्टुतीरुप । पिबा सु शिप्रिन् अन्धसः ॥ १ ॥

आ । नः । याहि । सुतऽवन्तः । अस्माकम् । सुऽस्तुतीः । उप । पिब । सु । शिप्रिन् । अन्धसः ॥

हे इन्द्र सुतावतः स्यते अभिषूयत इति सुतः सोमः । तद्वतः अभि-षुतसोमान् नः अस्मान् प्रति । ‘शरादीनां च’ (पा ६, ३, १२०) इति मतुपि पूर्वपदस्य सांहितिको दीर्घः । आ याहि आगच्छ । तदेव विशिनष्टि—अस्माकं सुष्टुतीः शोभनाः स्तुतीः उप आ याहि उपागच्छ । सोमे सुसंस्कृते कृते च शस्त्रे अवश्यम् आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च हे सुशिप्रिन् शोभनहनूयुक्त । अनेन सोम-पानोचितवक्त्रोपेतत्वम् उक्तं भवति । अथवा शोभननासिकोपेत । अनेन सोमरसा-घ्राणोचितनासायुक्तत्वम् उक्तं भवति । ‘शिप्रे हनू नासिके वा’ इति निरुक्तम् (६, १७) । तादृशं त्वम्^१ अन्धसः अन्धः अन्नं सोमरसलक्षणम् अन्धस एकदेशं ग्रहेण घृतम् अंशं पिब पानं कुरु ।

१. सोमाभिषुवन्तः S’.

२. वैतु. मंपा.

३. तादृशस्त्वम् S’.

आ ते सिञ्चामि कुक्षोरुन् गन्त्रा वि धावतु । गृभ्णय जिह्वा मधु ॥ २ ॥

आ । ते । सिञ्चामि । कुक्षोः । अर्तु । गन्त्रा । वि । धावतु । गृभ्णय । जिह्वा । मधु ॥ २ ॥

हे इन्द्र ते तव कुक्षोः । गन्त्राद्वावेक्षया द्विषचनम् । कुक्षोरुभयोः पार्श्वयोः
आ सिञ्चामि पूर्यामि । सोमरसम् इति शेषः । अनेन दीयमानस्य सोमरसस्य
कुक्षवयवपूर्तिपर्यन्तम् अमिषुद्विरुक्ता भवति । स च उदरस्थो गन्त्रा गन्त्राणि ।
अनेन गन्त्रशब्देन गन्त्रावयवा लक्ष्यन्ते । सर्वाण्यङ्गानि हस्तपादादीनि वि धावतु
तत्तथाङ्गीषु सर्वत्र प्रवहतु । अतस्त्वं मधु मधुषत् स्वादुतरं सोमरसं जिह्वा
रसनया गृभ्णय गृहाण । ग्रहेः 'छन्दसि शायजपि' (पा ३, १, ८४) इति अः शाय-
जादेशः । संप्रसारणं च । 'इप्रहोर्मः' (पावा ८, २, ३२) इति भक्तवम् ।

स्वादुष्टे अस्तु संसुदे मधुमान् तन्वेत्^१ तव । सोमः शर्मस्तु ते हृदे ॥ ३ ॥

स्वादुः । ते । अस्तु । संसुदे । मधुमान् । तन्वेत् । तव । सोमः । शर्म । अस्तु ।
ते । हृदे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र संसुदे सम्यक् सुसुदु दात्रे^२ । अत्र सम् इत्यनेन दानस्य सुकर-
त्वम् अभिधीयते । सु इत्यनेन च दानविषयस्य धनादेः प्राशस्त्यं बहुत्वं च
विवक्ष्यते । तादृशाय ते तुभ्यं मधुमान् माधुर्योपेतः सोमः अस्माभिर्दीयमानः
स्वादुरस्तु स्वदनीयोऽस्तु । अनन्तरं च स सोमः तव तन्वे शरीराय । बलकार्य-
स्त्विति शेषः । अथवा शर्म अस्तु इत्येतद् अत्राप्यन्वेतव्यम् । तव शरीराय सुख-
करं भवत्वित्यर्थः । तथा ते हृदे हृदयाय च शर्म अस्तु मनसे सुखकरं भवतु ।
स्वादुष्टे इति । 'युष्मत्ततश्चः षन्तः पादम्' (पा ८, ३, १-३) इति सक्ररस्य षत्वम् ।
ततः षुत्वम् ।

इति चतुर्थं सूक्तम् ।

'अयम् त्वा विचर्षणे' इति सप्तर्षस्य विन्विद्योग उक्तः ।

अयम् त्वा विचर्षणे जनीरिवाभि संवृतः । प्र सोम इन्द्र सर्पतु ॥ १ ॥

अयम् । कं इति । त्वा । विचर्षणे । जनीः ऽइव । आभि । सम् संवृतः । प्र । सोमः ।
इन्द्र । सर्पतु ॥ १ ॥

हे इन्द्र विचर्षणे । विचर्षणिः पश्यतिकर्मा । हे विद्रष्टः इन्द्र जनीरिव
जनय इव । विभक्तिव्यत्ययः । जनयन्त्यपत्यान्यास्त्विति जनिशब्दव्युत्पत्तिः ।

ता यथा पुत्रादिभिः अमितः संभृता वर्तन्ते एवं भवणद्भवैः अन्धसुत्रभृतिभिर्वा
अभि संभृतः अमित आच्छन्नः अयं सोमः । उ इति पूरजः । ता त्वां प्र सर्वेभ्यु प्रमाच्छन्तु ।
विचर्षण इति । विपूर्वात् कृष विलेखने इत्यस्मात् 'इधेरादेव चः' (पाठ २, १०४) इति
अभिप्रत्ययः आदेः ककारस्य चकारश्च ।

तुविप्रीवो वपोदरः सुबाहुर्नर्धसो मदे । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते ॥ २ ॥

तुविऽप्रीवः । वपाऽउदरः । सुऽबाहुः । अन्धसः । मदे । इन्द्रः । वृत्राणि । जिघ्रते ॥ २ ॥

अनया सोमस्य अतिशयितवीर्यसाधनत्वम् अभिधीयते । अन्धसः सोमल-
क्षणस्य अन्नस्य भक्षणमेव मदे सति इन्द्रो देवः तुविप्रीवः । तुवीति बहुनाम ।
प्रभूतकन्धरः । भवतीति शेषः । ग्रीवाशब्दः स्कन्धस्योपलक्षणकः । वृषवत्
समृद्धस्कन्ध इत्यर्थः । तथा वपोदरः वप्य यथा विस्तीर्णा भवति एवं विस्फुल्ले-
दरश्च भवति । तथा सुबाहुः शोभनबाहुः पृथुभुजश्च भवति एवं सोमपक्षेण
अभिवृद्धमात्रः सन् पश्चाद् वृत्राणि वृत्रवद् आधारकान् शत्रून् जिघ्रते हिनस्ति
इत्येवं सोमस्य महिमा । यद्वा तुविप्रीवत्वादयः इन्द्रस्य स्वामाविका धर्माः ।
उक्तलक्षण इन्द्रः सत्स्वपि तेषु अन्धसो मदे सत्येव वृत्राणि जिघ्रते इति सोमप्रशंसा ।

इन्द्र प्रेहि पुरस्त्वं विश्वस्येशान् ओर्जसा । वृत्राणि वृत्रहं जहि ॥ ३ ॥

इन्द्र । प्र । इहि । पुरः । त्वम् । विश्वस्य । ईशानः । ओर्जसा । वृत्राणि । वृत्रऽहन् । जहि ॥

हे इन्द्र विश्वस्य स्थावरजङ्गमात्मकस्य सर्वस्य ईशानः । अनेन इन्द्रस्य सर्वत्र
प्रतिभट्टराहित्यम् उक्तं भवति । तादृशः त्वं पुरः प्रेहि अस्माकं सेनमयाः पुरतो
गच्छ । गत्वा च हे वृत्रहन् वृत्रस्य एतन्नामकस्य असुरस्य हन्तः वृत्राणि अस्म-
दावरकान् शत्रून् जहि घातय । 'हन्तेर्जः' (पा ६, ४, ३९) इति जमावः ।

दीर्घस्ते अस्त्वङ्कुशो येना वसु प्रयच्छसि । यजमानाय सुन्वते ॥ ४ ॥

दीर्घः । ते । अस्तु । अङ्कुशः । येन । वसु । प्रयच्छसि । यजमानाय । सुन्वते ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते अङ्कुशः । अङ्कुशवज्रमङ्गुलिको हस्तः अङ्कुश इत्युच्यते । स दीर्घः
अस्तु । प्रदानविषये संकोचरहितोऽस्त्वित्यर्थः । तमेव विशिष्यति — येन अङ्कुशेन
सुन्वते सोमामिषं कुर्वते सोमलक्षणस्य हविषो दात्रे यजमानाय वसु धनं प्रयच्छसि ।
स तादृशो दीर्घोऽस्तु ।

अयं त इन्द्र सोमो निपृतो अभि वृहिषि । वहीमस्य द्रवा पिब ॥ ५ ॥

अयम् । ते । इन्द्र । सोमः । निपृतः । अभि । वृहिषि । आ । इहि । ईम् । अस्य । द्रवं । पिब ॥

हे इन्द्र अधि बर्हिषि । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । आस्तीर्षे इमे निपूतः दशा-
पवित्रेषु नितरां शोभितः । उपलक्षणम् एतत् । ग्रहणभयणादिसंस्कारैः संस्कृतः
अयं सोमः ते त्वदर्शः । यस्मादेवं तस्माद् एहि आगच्छ । अस्मद्यज्ञं प्रतीति शेषः ।
आगमनखिलम्बम् असहमानः आह इव इति । त्वरया आगच्छेत्यर्थः । आगत्य च
इमं इदानीम् अस्य अमुं त्वदर्शं निपूतं सोमं पिव पानं कुरु ।

शाचिगो शाचिपूजनाय रणाय ते सुतः । आखण्डल प्र ह्यसे ॥ ६ ॥

शाचिगो इति शाचिऽगो । शाचिऽपूजन । अयम् । रणाय । ते । सुतः । आखण्डल । प्र । ह्यसे ॥

हे शाचिगो । शाचयः प्रत्यानेतुं शक्ता गावो यस्य स शाचिगुः । पणि-
भिरपहतानां गवां प्रत्यानेतृत्वप्रसिद्धेः । तथा शाचिपूजन । पूज्यते एभिरिति
पूजनानि स्तोत्राणि । शाचीनि शक्तानि पूजनानि स्तुत्यविषयगुणप्रकाशकानि स्तो-
त्राणि यस्य स शाचिपूजनः । तस्य संबोधनम् । 'आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्' (पा
८,१,७२) इति पूर्वस्य अविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वाभिघाताभावः । हे उक्तगुण-
विशिष्ट इन्द्र रणाय । मकारलोपदृष्टान्दसः । रमणाय रमणीयाय ते तुभ्यम् ।
यद्वा ते तव रणाय रमणाय क्रीडनाय अयं सोमः सुतः अभिषवादिना संस्कृतः ।
तस्मात् कारणात् हे आखण्डल आ समन्तात् खण्डयति शत्रून् इति आखण्डलः ।
शशुर्हिसक इन्द्र त्वं प्र ह्यसे प्रकर्षेण आह्वानविषयः क्रियसे सोमपानार्थम्
अस्माभिराह्यसे । आखण्डलेति । आङ्पूर्वात् कडि खडि भेदने इत्यस्माच्चौ-
रादिकाद्धातोः 'मङ्गेरल्व्' (पाठ ५,७०) इत्यत्र बाहुलकाद् अलच्प्रत्ययः ।
आमन्त्रिताद्युदात्तः ।

यस्ते शृङ्गवृषो नपात् प्रणपात् कुण्डपाय्यः । न्यस्मिन् दध्रे आ मनः ॥७॥

यः । ते । शृङ्गऽवृषः । नपात् । प्रणपादिति प्रऽनपात् । कुण्डऽपाय्यः । नि । अस्मिन् ।
दध्रे । आ । मनः ॥ ७ ॥

हे शृङ्गवृषो नपात् शृङ्गवृषणामा कश्चिद् ऋषिः तस्य न पातयति कुलम्
इति नपात् पुत्रः । तस्य संबोधनम् । यद्वा शृङ्गवद् उन्नता रश्मयः शृङ्ग-
शब्देन उच्यन्ते । तैर्वर्षतीति शृङ्गवद् आवित्यः । तस्य न पातयिता दिवि
स्थापयिता इन्द्रः शृङ्गवृषो नपाद् इत्युच्यते । तादृश इन्द्र ते तव यः प्रसिद्धः
प्रणपात् कुण्डपाय्यः कुण्डैः पातव्यः सोमो यस्मिन् क्रतौ स कुण्डपाय्यः क्रतुरस्ति ।
'क्रतौ कुण्डपाय्यसंचायौ' (पा ३,१,१३०) इति पिबतेः क्यप्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः ।
अस्मिन् बहुसोमवति क्रतौ त्वं मनः आ नि दध्रे धारयसि सर्वतः स्थापयसि ।
दधातेर्लिटि 'इरयो रे' (पा ६,४,७६) इति रेमावः ।

इति पञ्चमं सूक्तम् ।

‘इन्द्र त्वा वृषभं वयम्’ इति नवर्चस्य’ सूक्तस्य प्रातःसवनशस्त्रे विनि-
योग उक्तः ।

इन्द्रं त्वा वृषभं वयं सुते सोमं हवामहे । स पाहि मध्वो अन्वसः ॥१॥

इन्द्रं । त्वा । वृषभम् । वयम् । सुते । सोमं । हवामहे । सः । पाहि । मध्वः । अन्वसः ॥ १ ॥

व्याख्यातेयम् अनुवाकादौ (अ २०,१,१) ।

इन्द्रं क्रतुविदं सुतं सोमं हर्यं पुरुष्टुत । पिबा वृषस्व तातृपिम् ॥ २ ॥

इन्द्रं । क्रतुऽविदम् । सुतम् । सोमम् । हर्यं । पुरुऽस्तुत । पिब । आ । वृषस्व । तातृपिम् ॥

हे पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैः स्तुत बहुप्रकारं स्तुत वा हे इन्द्र क्रतुविदम् क्रतो-
र्यागस्य लम्भकं निष्पादकं सुतम् अभिषवादिना संस्कृतम् इमं सोमं हर्यं कामय । हर्यं
गतिकान्त्योः इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । कामयित्वा च तातृपिम् तर्पकं
प्रीणयितारम् इमं सोमं पिब पानं कुरु । तदेव विशिनष्टि—आ वृषस्व जठरे
सिञ्च । यथा जठरकुहरस्य अत्यन्तं सर्वतः पूर्तिर्भवति तथा कुर्वित्यर्थः ।
तातृपिम् । वृष प्रीणने इत्यस्मात् ‘छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्’ (पावा ३,२,१७१)
इति किन् । तस्य लिङ्घद्वावाद् द्विर्वचनादि । संहितायां ‘गुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य’
(पा ६,१,७) इत्यभ्यासस्य दीर्घः । नित्वाद् आशुदात्तः ।

इन्द्रं प्र णो धितावानं यज्ञं विश्वेभिर्देवेभिः । तिर स्तवान विशपते ॥ ३ ॥

इन्द्रं । प्र । नः । धितऽवानम् । यज्ञम् । विश्वेभिः । देवेभिः । तिर । स्तवान् । विशपते ॥

हे स्तवान् । कर्मणि कर्त्प्रत्ययः । स्तूयमान हे विशपते विशो देवविशो
मरुतः तेषां स्वामिन् । यद्वा विशां प्रजानां सर्वासां पते हे इन्द्र नः अस्माकं
धितावानम् धितं धानं तद्वन्तं सोमस्य निधानवन्तम् । प्रहादिभिर्गृहीतसोमम्
इत्यर्थः । ‘छन्दसीवनिपौ’ (पावा ५,२,१०९) इति मत्वर्थीयो वनिप् । उक्तलक्षणं
यज्ञं विश्वेभिः सर्वैर्यष्ट्यैः देवेभिः देवैः सह प्र तिर वर्धय । हविःस्वीकारेणति
शेषः । तरतेर्व्यत्ययेन शः । प्रत्ययस्वरः । प्र ण इति । ‘उपसर्गाद् बहुलम्’ (पा
८,४,२८) इति संहितायां णत्वम् ।

इन्द्रं सोमाः सुता इमे तव प्र यन्ति सत्पते । क्षयं चन्द्रास इन्द्रवः ॥४॥

इन्द्रं । सोमाः । सुताः । इमे । तव । प्र । यन्ति । सत्ऽपते । क्षयम् । चन्द्रासः । इन्द्रवः ॥

१. सर्वानुक्रमणी एतत्सूक्तम् ‘इन्द्रं क्रतुविदम्’ इत्यत आरभते । एवं च तन्मते एतत् सूक्तं
पूर्वसूक्तं च प्रत्येकमष्टर्चमेव । एतच्च P, P', J, Cp अपि समर्थयन्ति.

हे इन्द्रे सतां यजमानाणां पाशक इन्द्र सुतः अभिषुतः कन्नासः चन्द्रा
 आह्लादकारिण इन्द्रवः क्लिष्ठा रसात्मका इमे हूयमानाः सोमाः तव हयम् । क्लिष्-
 म्नि निवसन्ति अत्रेति ह्यसो निवासस्थानम् । तव जठरम् इत्यर्थः । 'हयो
 निवासे' (पा ६,१,२०१) इति आद्युदात्तत्वम् । प्र यन्ति गच्छन्ति । इन्द्रव इति ।
 'कन्देरिषदेः' (पाठ १, १२) इति उपत्ययः । निदित्वनुपुसेराद्युदात्तः ।

दधिष्वा जठरं सुतं सोममिन्द्र वरेण्यम् । तव बुक्षास इन्द्रवः ॥ ५ ॥

दधिष्वा । जठरं । सुतम् । सोमम् । इन्द्र । वरेण्यम् । तव । बुक्षासः । इन्द्रवः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वरेण्यम् वरणीयं स्पृहणीयं सुतम् अभिषुतम् इमं सोमम् अस्मा-
 किंवायमन्नं अत्रे दधिष्व धारय । दधातेल्लोटि रूपम् । 'आगमा अनुदागाः' (पाम ३,३,१)
 इतोऽनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वरः । सोमानाम् इन्द्रस्य' अस्माधारणं स्वत्वम्'
 अह—बुक्षासः दीप्तिमन्तो दीप्तिनिवासस्थानभूता इन्द्रवः सोमाः तव । अस्माधारणस्वभूता
 इति शेषः ।

गिर्वेणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे । इन्द्र त्वादातमिद् यशः ॥६॥

गिर्वेणः । पाहि । नः । सुतम् । मधोः । धाराभिः । अज्यसे । इन्द्र । त्वादातम् । इत् । यशः ॥

हे गिर्वेणः गीर्भिर्वननीय संभजनीय इन्द्र । वन षण संभक्तौ इत्यस्माद्
 अस्तुन् । मिर उपधाया दीर्घाभ्रवच्छान्वंसः । 'आमन्त्रितस्य च' (पा ६,१,१९८)
 इति षाष्टिकम् आद्युदात्तत्वम् । नः अस्माकं संबन्धिनं सुतम् अभिषुतं सोमं
 पाहि पिब । अहूयमानस्य कथं पानप्रसक्तिरित्यत्राह—मधोर्धाराभिः इति ।
 यस्मिन् मधोः मधुरस्य सोमस्य धाराभिः अज्यसे आर्द्रीक्रियसे । ह्यस इत्यर्थः ।
 अपेक्षितस्य फलस्य अभावे होमस्य का प्रसक्तिरित्यत्राह—हे इन्द्र त्वादातमित्
 त्वया दातव्यमेव यशः अन्नम् । अस्तीति शेषः । 'अस्ति त्वादातम् अग्निवः' इत्यमुं
 मन्त्रभ्रमं व्याचक्षणेन यास्केन 'त्वया' नस्तद् दातव्यम्' (नि ४,४) इति हि
 त्वादातशब्दो व्याख्ययतः । यद्वा त्वादातम् त्वया शोभितं यशोऽस्ति । दैप्
 शोभने । सत्यपि षकारे 'नानुबन्धकृतम् अनेकन्तत्वम्' (पाम १,३,९) इत्येजन्त
 पथायम् । ततः 'आदेचः' (पा ६,१,४५) इति आत्कम् । अस्माद् कर्मणि कः ।
 'दाधा च्वादाप्' (पा १,१,२०) इत्यत्र अदाप् इति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावात्
 'क्वे क् षोः' (पा ७,४,४६) इति द्द् आदेशो न भवति । त्वेति बुष्मच्छब्दस्य
 तृतीया । 'कर्त्तरणे कृता बहुकम्' (पा २,१,३२) इति समासः । 'तृतीया कर्मणि'
 (पा ६,२,४८) इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।

अभि वृक्षानि वनिन् इन्द्रं सचन्ते अक्षिता । पीत्वी सोमस्य वावृषे ॥७॥

अभि । वृक्षानि । वनिन्ः । इन्द्रम् । सचन्ते । अक्षिता । पीत्वी । सोमस्य । वावृषे ॥७॥

'वनिन्ः देवान् संभजमानस्य' यजमानस्य पुत्रानि चोत्तमानान्वच्यन्ति सोम-
लक्ष्यन्ति । 'पुत्रं बोततेः । वचो वाचं वा' (नि ५,५) इति यास्कः । वृक्षानि विच्छे-
चन्ते । अक्षिता अक्षितानि अक्षीणानि अक्षिप्रभूतानि इन्द्रं देवम् अभि सचन्ते
अमितः संगच्छन्ते । स च इन्द्रः सोमस्य प्रवृषस्व । अंसम् इति शेषः । अक्षिता
सोमस्य सोमं पीत्वी पीत्वा । पा पाने इत्यस्मात् क्त्वाप्रत्ययस्य 'नात्यादयश्च'
(पा ७,१,४९) इति विपातनात् त्वीभावः । 'पुमास्वाभाषा' (पा ६,४,६६) इत्यादिना
ईत्वम् । प्रत्ययस्वरः । वावृषे प्रवृषो भवति ।

अर्वावर्तो न आ गहि परावर्तश्च वृत्रहन् । इमा जुषस्व नो गिरः ॥ ८ ॥

अर्वाऽवर्तः । नः । आ । गहि । पराऽवर्तः । च । वृत्रहन् । इमाः । जुषस्व । नः । गिरः ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र नः अस्मान् यजमानान् अर्वावर्तः अर्वाचीनाद्
अन्तिकाद् देशाद् आ गहि आगच्छ । तथा परावर्तः दूरदेशाच्च नः आ गहि आ-
गच्छ । 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' (पा ५,१,११८) इति वतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ।
आगत्य च नः अस्माकम् इमा गिरः स्तुतिरूपा वाचो जुषस्व सेवस्व ।

यदन्तरा परावर्तमर्वावर्तं च ह्यसे । इन्द्रेह तत् आ गहि ॥ ९ ॥

यत् । अन्तरा । पराऽवर्तम् । अर्वाऽवर्तम् । च । ह्यसे । इन्द्रं । इह । ततः । आ । गहि ॥

हे इन्द्र परावर्तम् परावद् दूरस्थानं तथा अर्वावर्तं च संबिहितस्थानं च इत्
यस्मिन् अन्तरा तयोरन्तरालदेशे । उभयत्र 'अन्तरान्तेरणयुक्ते' (पा २,३,४) इति
द्वितीया । तत्र ह्यसे सम्यग् इज्यसे ततः तस्माद् देशात् परावर्तः अर्वावर्तश्च
सकप्रशाद् इह अस्मद्यागदेशं प्रति आ गहि आगच्छ ।

इति षष्ठं सूक्तम् ।

'उद्रेदधि' इति वृषस्य ब्राह्मणाच्छंदिनः प्रातःसवने विनियोग उक्तः ।

उद्रेदमि श्रुतामघं वृषमं नर्यापसम् । अस्तारमेषि सूर्य ॥ १ ॥

उत् । घ । इत् । अभि । श्रुतामघम् । वृषमम् । नर्याऽपसम् । अस्तारम् । एषि । सूर्य ॥१॥

हे सूर्य त्वं श्रुतामघम् । मघम् इति धननाम । श्रुतं विख्यातं स्तोत्रम्यो
यष्टृभ्यश्च वातव्यं मघं धनं यस्यासौ श्रुतमघः तम् । सत्यपि श्रुतधनत्वे दानाभावे

प्रयोजनाभावाद् उच्यते इयमम् इति । अभिमतस्य धनस्य वर्षकम् इत्यर्थः । तथा न्यर्पासम् नरेभ्यो हितं नर्यम् अपः कर्म यस्यासौ नर्यापाः तम् । 'तस्मै हितम्' (पा ५,१,५) इति यत् । बहुमीही पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । स्वसेवकानाम् इष्ट-
प्राप्त्यभिष्टुपरिहारविषयकर्मवन्तम् इत्यर्थः । तथा अस्तारम् शत्रूणां निरसितारम् । असु क्षेपणे । तृणि छन्दसः इडभावः । एवंमहानुभावम् इन्द्रम् अभि अमिल-
इय' उद्वेदेषि । घेति प्रसिद्धौ । उद्वेषि ऊर्ध्वं गच्छसि उद्वयसि । सूर्योदया-
भावे इन्द्रस्य सोमलक्षणहविःप्रदानासंभवाद् उक्तलक्षणम् इन्द्रं प्रति उद्वेषीत्युच्यते ।

नव॒ यो नव॑ति॒ पुरो॑ वि॒भेदं॑ बा॒हो॒जसा॑ । अहिं॑ च वृ॒त्रहा॑ऽवधीत् ॥ २ ॥

नव॑ । यः । नव॑तिम् । पुरः । वि॒भेदं॑ । बा॒हुऽओजसा॑ । अहिं॑म् । च । वृ॒त्रऽहा॑ । अ॒वधीत् ॥२ ॥

य इन्द्रः शम्बरस्यासुरस्य नव नवति च पुरः नवोत्तरनवतिसंख्याका
मायानिर्मिताः पुरीः । 'पञ्क्तिविंशति' (पा ५,१,५९) इत्यादिना 'तिप्रत्ययान्तो
निपातितः । बाहोजसा बाहुबलेन अन्यनैरपेक्ष्येणैव विभेद भिन्नवान् नाशितवान् ।
तथा च मन्त्रान्तरम्—'दिवोदासाय नवति च नवेन्द्रः पुरो व्यरच्छम्बरस्य' (ऋ २,१९,६)
इति । किं च वृत्रहा । वृत्रशब्दः शत्रुसामान्यवचनः । 'वृत्राणि वृत्रहं जहि' (अ
२०,५,३), 'इन्द्रो वृत्राणि जिघ्रते' (अ २०,५,२) इत्यादौ तथा दर्शनात् । वृत्राणां
शत्रूणां हन्ता इन्द्रः अहिं च । अयति गच्छतीत्यहिर्मैघः । 'अहिरयनात् । एत्यन्तरिक्षे'
इति निरुक्तम् (२,१७) । अथवा आगत्य हन्तीत्यहिवृत्रः । हन हिंसागत्योः ।
'आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च' (पाउ ४,१३७) इति आङ्पूर्वाद् इभ्प्रत्ययः । 'वातेर्ङित'
(पाउ ४,१३३) इत्यनुवर्तनात् ङिङ्ङावः आङो ह्रस्वश्च । अित्वाद् आद्युदात्तः ।
तम् अवधीत् हतवान् । स न इत्युत्तरत्र संबन्धः ।

स॒ न॒ इन्द्रः॑ शि॒वः सखा॑श्चाव॒द् गोम॑द् यव॒मत् । उ॒रुधारे॑व दोहते ॥ ३ ॥

सः । नः । इन्द्रः॑ । शि॒वः । सखा॑ । अश्व॑ऽवत् । गो॑ऽमत् । यव॑ऽमत् । उ॒रुधारे॑ऽव । दो॒हते॑ ॥

सः पूर्वोक्तगुणविशिष्ट इन्द्रः नः अस्माकं शिवः सुखकारी सखा मित्रभूतः ।
तादृशं इन्द्रः अश्ववत् अश्वैर्बहुभिरुपेतं गोमत् बहुभिर्गोभिरुपेतं यवमत् । यवो
धान्यविशेषः । बहुभिर्यवैर्युक्तं धनम् उरुधारेव प्रभूतधारायुक्ता बहुक्षीरा गौरिव
दोहते सा यथा सर्वेषां तर्पणसमर्थं बहु क्षीरं दुग्धे एव सर्वजनतृप्तिसाधनम्
अश्वायुपेतं धनं दुग्धाम् प्रयच्छतु । बाहुलकात् शपो लुगभावः । लेटि वा अडागमः ।

इति सप्तमं सूक्तम् ।

‘इन्द्र क्रतुविदम्’ इत्येषा आद्या ऋक् ब्राह्मणाच्छंसिनः शक्यायाज्या । उक्तं हि — ‘उक्त्यसंपदः परिधानीयोत्तरा याज्या’ (वैताश्री २१,६) इति ।

‘एवा पाहि’ इत्याद्यास्तिस्रः ऋचस्तेषामेव ब्राह्मणाच्छंस्यादीनां त्रयाणाम् ऋत्विजां क्रमेण माध्यंदिनसवनिक्यः प्रस्थितयाज्याः । तथा च वैतानं सूत्रम्—“एवा पाहि’ इति प्रस्थितयाज्या” (वैताश्री २१,२१) इति ।

इन्द्रं क्रतुविदं सुतं सोमं हर्यं पुरुषदुत । पिबा वृषस्व तातृपिम् ॥ ४ ॥

इन्द्रं । क्रतुऽविदम् । सुतम् । सोमम् । हर्यं । पुरुऽस्तुत । पिब । आ । वृषस्व । तातृपिम् ॥ ४ ॥

‘हे पुरुषदुत बहुभिर्बहुप्रकारं वा स्तुत’ इन्द्र क्रतुविदं क्रतुः प्रज्ञा भवति तस्या लम्भकम् । अथवा क्रतोरेव ज्योतिष्टोमादेर्लम्भकं साधकं सुतम् अभिषुतं ततृपिम् तर्पकं सोमं हर्यं कामय । तातृपिम् इत्यत्र ‘आद्यामहनं’ (पा ३,२,१७१) इति विहितः ‘छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्’ (पावा ३,२,१७१) इति किन् । पिब । अपि च आ वृषस्व जठरे सिञ्च । पिबेत्यनेन उक्त एवार्थः पुनरनेन अभिहितः पानस्याधिक्याभिधानाय । व्याख्यातेयम् अस्मिन्नेवानुवाके (अ २०,६,२) ।

एवा पाहि प्रलथा मन्दतु त्वा श्रुधि ब्रह्म ववृधस्वोत गीभिः ।

आविः सूर्यं कृणुहि पीपिहीषो जहि शत्रूभि गा इन्द्र तृन्धि ॥ १ ॥

एव । पाहि । प्रलथा । मन्दतु । त्वा । श्रुधि । ब्रह्म । ववृधस्व । उत । गीऽभिः ।

आविः । सूर्यम् । कृणुहि । पीपिहि । इषः । जहि । शत्रून् । अभि । गाः । इन्द्र । तृन्धि ॥ १ ॥

हे इन्द्र प्रलथा । प्रलथम् इति पुराणनाम । पूर्वं यथा अङ्गिरःप्रभृतीनां सोमयागे सोमम् अपाः । ‘प्रत्नपूर्वविश्वेमात् थाल् छन्दसि’ (पा ५,३,१११) इति इवार्यं थाल्प्रत्ययः । एव एवम् अस्मदीयमपि सोमं पाहि पिब । स च पीतः सोमः त्वा त्वां मन्दतु मद्दयतु । तदर्थम् अस्मदीयं ब्रह्म मन्त्रात्मकं स्तोत्रं श्रुधि शृणु । ‘श्रुशृणुपृकृवृभ्रश्छन्दसि’ (पा ६,४,१०२) इति हेर्धिभावः । न केवलं श्रवणमेव उत अपि च गीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिवाग्भिः ववृधस्व वर्धस्व अभिवृद्धो भव । अतस्तव यागार्थं सूर्यम् सर्वकर्मणां प्रेरकं देवम् आविष्कृणुहि प्रकाशितं कुरु । यद्वा अस्माकं व्यवहाराय बहुकालं सूर्यम् आविष्कृणु । तत इषः अज्ञानि अस्मदुपभोगसाधनानि पीपिहि प्यायय समर्धय । किं च शत्रून् शातयित्वा अस्मद्विरोधिनो द्वेष्यान् जहि घातय । हे इन्द्र गाः च पणिभिरपहृता अभि तृन्धि प्रयच्छ । ववृधस्वेति । वृधेर्बहुलप्रहणाच्छपः इत्युः । ‘व्यत्ययो बहुलम्’ (पा ३,१,८५)

१. इदं ‘तातृपिम्’ इत्यतः पूर्वम् पठति S’.

२. ‘सुतं त्वा च S’.

इत्थञ्च 'कृषिद् द्विविकरयता च' (तु. पाका.) इति वचनात् शप्रत्ययः । विकरयस्वरेण मन्वोदात्तः । तुन्धि । उद्विद् हिंसानादरयोः ।

अर्वाङ्हेहि सोमकामं त्वाहुरयं सुतस्तस्य पित्रा मदाय ।

उरुव्यचा जठर आ वृषस्व पितेव नः शृणुहि ह्यमानः ॥ २ ॥

अर्वाङ् । आ । इहि । सोमऽकामम् । त्वा । आहुः । अयम् । सुतः । तस्य । पित्र । मदाय ।

उरुऽव्यचाः । जठरै । आ । वृषस्व । पिताऽईव । नः । शृणुहि । ह्यमानः ॥ २ ॥

हे इन्द्र अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् एहि आगच्छ । किमर्थम् आगमनम् इति चेद् उच्यते—सोमकामं त्वाहुः इति । यतः त्वा त्वां सोमकामम् सोमं कामयमानं सोमविषये अत्यन्ताभिलषितवन्तम् आहुः अभिज्ञाः कथयन्ति । 'सोमकामं हि ते मनः' (अ २०, ११३, २) इति हि मन्त्रान्तरम् । 'इमं जम्भसुतं पिब' (ऋ ८, ११, २) इति मन्त्रे जम्भनिष्पीडितस्यापि सोमस्य पानाभिधानाद् इन्द्रस्य सोमे अतिशयप्रीतिसङ्गाव उक्तो भवति । यस्मादेवं तस्माद् अयं सोमः सुतः अभिषुतः । तस्य । तं सोमम् इत्यर्थः । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' (पावा १, ४, ३२) इति कर्मणः संप्रदानत्वाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । पिब पानं कुरु । कस्मै प्रयोजनायेति उच्यते । मदाय । तस्य पिबेति सोमपानमात्रम् अभिहितम् । इदानीं कुक्षिपरिपूर्तिपर्यन्तं पानम् अभिधीयते—'उरुव्यचा इत्यादिना' । उरु प्रभूतं व्यचनं कुक्षिबाहुल्यं यस्य स उरुव्यचाः । व्यचेरौणादिकः असिप्रत्ययः । 'व्यचेः कुटादित्वम् अनसीति वक्तव्यम्' (पावा १, २, १) इति वचनात् कित्वाभावेन संप्रसारणाभावः । 'परादिश्छन्दसि बहुलम्' (पा ६, २, १९९) इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तादृशस्त्वं जठरे उदरे अतिविस्तीर्णे आ वृषस्व आसिञ्च सर्वतः पूरय । तदर्थम् आहूयमानः त्वं पितेव यथा पिता पुत्रस्य वचनं शृणोति एवं नः अस्माकम् आह्वानं शृणुहि शृणु । 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वा वचनम्' (पावा ६, ४, १०६) इति हेतुर्गभावः ।

आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहा सेक्तेव कोशं सिसिचे पिबध्यै ।

सम् प्रिया आववृत्रन् मदाय प्रदक्षिणिदभि सोमास इन्द्रम् ॥ ३ ॥

आऽपूर्णः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेक्ताऽइव । कोशम् । सिसिचे । पिबध्यै ।

सम् । ऊं इति । प्रियाः । आ । अववृत्रन् । मदाय । प्रऽदक्षिणिद । अभि । सोमासः । इन्द्रम् ॥

अस्य अस्मै इन्द्राय । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । तदर्थं कलशः द्रोणकलशः आपूर्णः सोमरसेन सर्वतः पूर्ण आसीत् । तच्च पूरणं किमर्थम् इति चेद् उच्यते—स्वाहा स्वाहुतत्वाय । होमार्थम् इत्यर्थः । ततः सेक्तेव कोशम् सेक्ता पूरकः पुमान्

कोशम् इति यथा सिञ्चति पूरयति उदकादिना एवं पिबन्धे इन्द्रस्य पानाय ।
पा पाने इत्यस्मात् तुमर्थे शब्धेनप्रत्ययः । शिश्वात् पिबादेशः । निश्वाद् आद्यु-
दासः । सिसिचे सिञ्चति अश्वर्युः सोमरसम् । सामर्थ्याद् प्रहादिष्विति लभ्यते ।
ते च सिक्ताः प्रियाः इद्याः स्वादवः सोमासः सोमाः मदाय इन्द्रस्य हर्षाय प्रदक्षिणित
प्रादक्षिण्येन इन्द्रं समं अभ्याववृत्रं सम्यग् अभिमुखा वर्तन्ते समभिव्याप्नुवन्ति ।
वृत्तु वर्तने । लङि 'बहुलं छन्दसि (पा २,४,७६) इति श्लुः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
'बहुलं छन्दसि' (पा ७,१,८) इति श्ले रुडागमः ।

इति अष्टमं सूक्तम् ।

'तं वो दस्ममृतीषहम्' इत्यादीनि चत्वारि सूक्तानि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छं-
सिनः शस्त्रे विनियुक्तानि । चतुर्थसूक्तस्यान्तिमा 'ऋजीषी वज्री' (अ २०,१२,७) इत्येषा
ऋक् शस्त्रयाज्या (तु. गोत्रा २,४,२) । 'तं वो दस्ममृतीषहम्' (१), 'तत् त्वा यामि सुवीर्यम्' (३)
इति प्रगाथौ स्तोत्रियानुरूपौ । 'उदु त्ये मधुमत्तमाः' (अ २०,१०,१) इति सामप्रगाथः ।
'इन्द्रः पूर्णित' (अ २०,११) इति सूक्तम् उक्त्यमुखम् । 'उदु ब्रह्माणि' (अ २०,१२)
इति सूक्तं पर्याससंज्ञम् । 'एवेदिन्द्रम्' (अ २०,१२,६) इति परिधानीया । एतत्
सर्वं वैताने सूत्रितम्— " 'तं वो दस्ममृतीषहं', 'तत् त्वा यामि सुवीर्यम्' ×××" (वैताश्रौ
२२,७;११-१४) इति ।

तं वो दस्ममृतीषहं वसोर्मन्दानमन्धसः ।

अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥ १ ॥

तम् । वः । दस्मम् । ऋतिऽसहम् । वसोः । मन्दानम् । अन्धसः ।

अभि । वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः । इन्द्रम् । गीऽभिः । नवामहे ॥ १ ॥

हे यजमानाः वः युष्मदर्थं युष्मद्यागनिष्पत्यर्थं युष्मदभिमतफलार्थं वा
तं प्रसिञ्चम् इन्द्रम् अभि अभिलक्ष्य गीर्भिः स्तुतिप्रकाशिकाभिर्ऋग्भिः नवामहे स्तुम इति
संबन्धः । कीदृशम् इन्द्रम् । दस्मम् दर्शनीयम् । तत्तत्फलार्थिभिरवश्यं सेवनी-
यम् इत्यर्थः । ऋतीषहम् । अर्तेर्ऋतिशब्दः । आर्तेरभिभवितारं नाशकम् । 'सहेः
पृतनर्ताभ्यां च' (पा ८,३,१०९) इत्यत्र 'सहेः' इति योगविभागात् षत्वम् । तथा
वसोः वासकस्य अन्धसः अज्ञस्य सोमलक्षणस्य । पानेनेति शेषः । मन्दानम्
मन्दमानम् । स्तुतौ दृष्टान्तम् आह—वत्सं न स्वसरेषु धेनवः । स्वसरेषु स्वयं
सरन्तीति वा. स्वः आदित्यः स एनानि सारयतीति वा स्वसराण्यहानि ।
तेषु आगच्छत्सु निर्गच्छत्सु वा । सायंप्रातःकालेष्वित्यर्थः । तेषु धेनवः प्रभूतेन

पयसा प्रीणयिष्यो गावः अभिनवप्रसवा वा ता वत्सं न । यथा वत्सम् अभिलक्ष्य
स्तनप्रदानाय हम्भाशब्दम् उच्चैर्बहुशः कुर्वन्ति तद्वत् ।

पुष्टं सुदानुं तविषीभिरावृतं गिरिं न पुरुभोजसम् ।
सुमन्तं वाजं शतिनें सहस्रिणं मक्षु गोमन्तमीमहे ॥ २ ॥

पुष्टम् । सुदानुम् । तविषीभिः । आवृतम् । गिरिम् । न । पुरुभोजसम् ।
सुमन्तम् । वाजम् । शतिनेम् । सहस्रिणम् । मक्षु । गोमन्तम् । ईमहे ॥ २ ॥

पुष्टम् वीतं सुदानुम् शोभनदानं विशिष्टदानार्हं तविषीभिः बलैः आवृतम्
आच्छन्नम् । बलप्रदम् इत्यर्थः । गिरिं न पुरुभोजसम् । पुरु इति बहुनाम् । बहुनां
प्रजानां भोगयोग्यं गिरिं न पर्वतमिव । यथा दुर्मिक्षे प्रजा जीवनाय बहुभिः
कन्दमूलाद्यन्नरूपेण गिरिम् अर्थयन्ते तद्वत् । 'उदधिः पर्वतो राजा दुर्मिक्षे नव
वृत्तयः' (नि ६, ५) इति हि मन्त्रवर्णः (?) । अयम् वाजम् ईमहे इत्यत्र दृष्टान्तः । तथा
सुमन्तम् । क्षु शब्दे । शब्दोपेतम् । स्तुतिमन्तम् इत्यर्थः । यो लोके बहुभो
भवति स शब्द्यत इति प्रसिद्धम् । शतिनेम् शतयुक्तं शतसंख्यानां प्रजानां
पोषकत्वेन तद्वन्तम् । एवं सहस्रिणम् इत्येतदपि योज्यम् । अपरिमितप्राणिपोषकम्
इत्यर्थः । तथा गोमन्तम् बह्वीभिर्गोभिर्युक्तम् । एवम् उक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टं वाजम्
अन्नं मक्षु शीघ्रम् ईमहे याचामहे ।

तत् त्वां यामि सुवीर्यं तद् ब्रह्मं पूर्वचित्तये ।
येन यतिभ्यो भृगवे धने हिते येन प्रस्कण्वमाविथ ॥ ३ ॥

तत् । त्वा । यामि । सुवीर्यम् । तत् । ब्रह्मं । पूर्वचित्तये ।
येन । यतिभ्यः । भृगवे । धने । हिते । येन । प्रस्कण्वम् । आविथ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र तत् वक्ष्यमाणलक्षणं सुवीर्यम् शोभनवीर्योपेतं ब्रह्म परिवृढम् अन्नं त्वा त्वां
यामि याचामि । वर्णलोपइच्छान्दसः । "अथापि वर्णलोपो भवति 'तत् त्वा यामि' इति"
(नि २, १) इति हि यास्कः । उक्तमेवार्थं पुनराह इतरेभ्यः पूर्वं लाभाय । तत्
उक्तलक्षणं ब्रह्म अन्नं पूर्वचित्तये पूर्वप्रदानाय । यामीति संबन्धः । तद् इत्युक्तम् ।
कीदृक् तद् इत्याह — येन ब्रह्मणा अन्नेन यतिभ्यः कर्मभ्यो निवृत्तेभ्यः सकाशाद्
आहृत्य भृगवे एतन्नामकाय महर्षये धने हिते अभिमते सति तं भृगुं प्रीणितवान्
असि । यद्वा येन सुवीर्येण अन्नेन यतिभ्यः नियतिमद्भ्यः कर्मसु नियतेभ्यः
अन्येभ्यो महर्षिभ्यः तदर्थं धने हिते सति परितोषितवान् असि । तथा भृगवे

एतन्नामकाय महर्षये च । येन च धनेन प्रस्कण्वम् कण्वस्य पुत्रम् एतन्नामानम्
ऋषिम् आविष ररक्षिथ ।

येना समुद्रमसृजो महीरपस्तादिन्द्र वृष्णि ते शवः ।

सद्यः सो अस्य महिमा न संनशे यं क्षोणीरनुचक्रदे ॥ ४ ॥

येन । समुद्रम् । असृजः । महीः । अपः । तत् । इन्द्र । वृष्णि । ते । शवः ।

सद्यः । सः । अस्य । महिमा । न । समुद्रनशे । यम् । क्षोणीः । अनुचक्रदे ॥ ४ ॥ .

हे इन्द्र येन शवसा बलेन समुद्रम् । समभिद्रवन्त्येनम् आप इति समुद्रः
उदधिः । तं प्रति महीः महतीः अतिप्रभूता अपः समुद्रपूर्तिपर्यन्तानि उदकानि
असृजः सृष्टयादौ सृष्टवान् असि । तत् तादृक् ते शवः बलं वृष्णि वर्षकं सर्वेषाम्
अभिमतप्रदात् । भवतीति शेषः । अथ परोक्षम् आह—अस्य इन्द्रस्य स महिमा
बहुभिरुदकैः समुद्रपूर्त्यादिलक्षणः सद्यः तदानीमेव न संनशे परैर्न सम्यग् व्या-
प्तुम् अर्हः । महिम्न आनन्त्याद् अनन्यसाधारणत्वाच्चेति भावः । नशतिर्व्या-
तिकर्मा । कृत्यार्थं केनप्रत्ययः । यं महिमानं क्षोणीः । क्षोणी पृथिवी । तेन
तन्निष्ठः प्राणिनिकरो लक्ष्यते । अनुचक्रदे अनुक्रन्दति । उद्धोषयतीत्यर्थः ।

इति नवमं सूक्तम् ।

‘उदु त्ये’ इति सूक्तस्य विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ।

उदु त्ये मधुमत्तमा गिरु स्तोमास ईरते ।

सत्राजितो धनसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथा इव ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । त्ये । मधुमत्तमाः । गिरः । स्तोमासः । ईरते ।

सत्राजितः । धनसाः । अक्षितोतयः । वाजयन्तः । रथाः इव ॥ १ ॥

त्ये । तच्छब्दसमानार्थस्त्यच्छब्दः । ते वक्ष्यमाणाः स्तोमासः स्तोमाः त्रिवृ-
दादयः । प्रगीतमन्त्रसाध्यानि स्तोत्राणीत्यर्थः । ते विशेष्यन्ते—मधुमत्तमाः अति-
शयेन मधुराः वस्तुवद् वाच्यपि माधुर्यम् अस्त्येव । ते उदीरते प्रादुर्भवन्ति ।
तथा गिरः । अत्रापि मधुमत्तमा इत्येतत् संबध्यते । अतिशयेन मधुरा गिरः
शस्त्राभयभूता वाचः अप्रगीतमन्त्रसाध्यान्यपि ‘शस्त्राणि उदीरते’ । ते विशेष्यन्ते—
सत्राजितः सदैव एकवारमेव जयन्ति शत्रून् इति सत्राजितः । तथा धनसाः
धनानां संभकारो धनप्रदाः । ‘जनसनखनक्रमगमो विद्’ (पा ३.२, ६७) इति विद् ।

विद्वन्नोरजुनासिकस्वात्' (पा ६,४,४१) इति आत्वम् । एवम् अक्षितोत्तमः । क्षितं क्षयः । न विद्यते क्षितं यासां ता अक्षिताः । अक्षिता ऊतयो येषां ते तथोक्ताः । सर्वदा रक्षका इत्यर्थः । 'निष्ठायाम् अप्यदर्थे' (पा ६,४,६०) इति पर्युदासाद् दीर्घाभावः । अत एव 'क्षियो दीर्घात्' (पा ८,२,४६) इति निष्ठानत्वाभावः । वाजयन्तः वाजम् अन्नम् इच्छन्तः । क्यच्चि 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' (पा ७,४,३५) इति ईत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । तत्र दृष्टान्तः— रथा इव । अत्र सत्राजित इत्यादिविशेषणानि दृष्टान्तेऽपि योजयितव्यानि । यथोक्तलक्षणा रथा यथा रथस्वामिनः प्रयोजनाय उदीरते एवम् इन्द्रस्य परितोषाय स्तोमा उदीरत' इत्यर्थः ।

कण्वा इव भृगवः सूर्या इव विश्वमिद् धीतमानशुः' ।

इन्द्रं स्तोमैर्भिर्महयन्त आयवः प्रियमेधासो अस्वरन् ॥ २ ॥

कण्वाःऽइव । भृगवः । सूर्याःऽइव । विश्वम् । इत् । धीतम् । आनशुः ।

इन्द्रम् । स्तोमैभिः । महयन्तः । आयवः । प्रियमेधासः । अस्वरन् ॥ २ ॥

कण्वा इव कण्वगोत्रोत्पन्ना महर्षयोऽपि कण्वाः । ते यथा विश्वम् ^३व्याप्तं लोकत्रयस्वामिनम्^३ । इत्शब्दः अव्यवहितेन इन्द्रम् इत्यनेन संबध्यते । धीतम् ध्यातं तत्तत्फलार्थिभिः सर्वैर्ध्यानोपलक्षितेन स्तोत्रेण विषयीकृतम् इन्द्रमित् इन्द्रमेव आनशुः स्तोत्रशस्त्रादिभिः प्राप्ताः । भृगवः । केवलोऽपि भृगुशब्दः इवेन विशिष्टार्थः परिगृह्यते । भृगव इव । ते यथा उक्तलक्षणम् इन्द्रम् आनशुः । सूर्या इव सूर्या धान्नर्यमादयः । ते यथा स्वनियन्तारम् इन्द्रम् आनशुः । एवम् उक्तगुणकम् इन्द्रं प्रियमेधासः । येषां मेधाः प्रियभूतास्ते प्रियमेधाः । एतन्नामानः आयवः मनुष्या महर्षयः महयन्तः पूजयन्तः स्तोमैभिः स्तोत्रैः अस्वरन् शब्दम् अकुर्वन् । अस्तुवन्नित्यर्थः ।

इति दशमं सूक्तम् ।

'इन्द्रः पूभित' इति सूक्तस्य उक्तो विनियोगः ।

इन्द्रः पूभिदातिरद् दासमकैर्विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् ।

ब्रह्मज्जतस्तन्वा वावृधानो भूरिदात्र आपृणद् रोदसी उभे ॥ १ ॥

इन्द्रः । पूःऽमित् । आ । अतिरत् । दासम् । अकैः । विदद्वसुः । दयमानः । वि । शत्रून् ।

ब्रह्मज्जतः । तन्वा । ववृधानः । भूरिदात्रः । आ । अपृणत् । रोदसी इति । उभे इति ॥ १ ॥

इन्द्रो देवः पूर्णित शत्रुपुरां मेस्ता दासम् उपक्षपयितारं शत्रुम् अर्कैः अर्चनीयैः स्वर्चीयैः आतिरत् सर्वतो हिंसितवान् । सूर्यात्मना वा अर्कैः अर्चनीयैः रक्षिमभिः दासम् तमसः क्षपयितारं वासरम् आतिरत् सर्वतो वर्धितवान् । प्रकाशितवान् इत्यर्थः । किं कुर्वन् । विदद्रसुः लब्धधनः । शत्रुघनापहर्तैत्यर्थः । शत्रून् वृत्रादीन् वि दयमानः विशेषेण हिंसन् । तथा च यास्कः—“विदद्रसुर्वयमानो वि शत्रून्” इति हिंसाकर्मा” (नि ४,१७) इति । ब्रह्मजतः ब्रह्मणा प्रभूतेन स्तोत्रेण अभिवृद्धः तन्वा शरीरेण वृत्रधानः वर्धमानः । वृधु वर्धने । कानचि रूपम् । संहितायां ‘तुजादीनां दीर्घांऽभ्यासस्य’ (पा ६,१,७) इति अभ्यासस्य दीर्घः । भूरिदात्रः । दात्यनेन खण्डयति शत्रून् इति दात्रम् आयुधम् । प्रभूतायुध इत्यर्थः । यद्वा दीयत इति दात्रं धनम् । बहुधनः । उक्तगुणविशिष्ट इन्द्रः उभे रोदसी उभे द्यावा-पृथिव्यौ आपृणत् । व्याप्नोद् इत्यर्थः ।

मखस्य ते तत्रिषस्य प्र जूतिमियमि वाचममृताय भूषन् ।

इन्द्रं क्षितीनामसि मानुषीणां विशां दैवीनामुत पूर्वयावा ॥ २ ॥

मखस्य । ते । तत्रिषस्य । प्र । जूतिम् । इयमि । वाचम् । अमृताय । भूषन् ।

इन्द्रं । क्षितीनाम् । असि । मानुषीणाम् । विशाम् । दैवीनाम् । उत । पूर्वयावा ॥ २ ॥

हे इन्द्र मखस्य मंहनीयस्य मखात्मकस्य वा तत्रिषस्य । तवः बलम् । अतिशयितबलस्य ते तव जूतिम् प्रेरयित्रीं वर्धयित्रीं वा वाचम् स्तुतिलक्षणां प्रयमि प्रेरयामि । इयतिर्जुहोत्यादिः । ‘अतिपिपत्योश्च’ (पा ७,४,७७) इति अभ्यासस्य इत्वम् । ‘अभ्यासस्यासवर्णे’ (पा ६,४,७८) इति इयङ् आदेशः । पादादित्वाद् अनिघातः । ‘अभ्यस्तानाम् आदिः’ (पा ६,१,१८९) इत्याद्युदात्तः । किमर्थम् । अमृताय अमृतत्वाय अन्नाय वा । किं कुर्वन् । भूषन् त्वाम् अलंकुर्वन् । भूष अलंकारे । शत्रुप्रत्ययः । हे इन्द्र यस्माद् मानुषीणाम् मनुषः संबन्धिनीनां क्षितीनाम् प्रजानाम् उत अपि च दैवीनाम् देवसंबन्धिनीनां विशाम् प्रजानां पूर्वयावा पुरोगन्ता असि । सर्वेषां प्राणिनां श्रेष्ठो भवसीत्यर्थः । तस्माद् वाचम् इयमीति संबन्धः ।

इन्द्रो वृत्रमवृणोच्छर्धनीतिः प्र मायिनाममिनाद् वर्षणीतिः ।

अहन् व्यंसिमुशधुग् वनेष्वविधेना अकृणोद् राम्याणाम् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । वृत्रम् । अवृणोत् । शर्धेऽनीतिः । प्र । मायिनाम् । अमिनात् । वर्षेऽनीतिः ।

अहन् । विऽअंसम् । उशधक् । वनेषु । आविः । धेनाः । अकृणोत् । राम्याणाम् ॥ ३ ॥

इन्द्रो देवः शर्धनीतिः । शर्धः हिंसकं बलम् । अत्र अकारान्तत्वं छान्दसम् । तस्य नीतिर्धनं प्रापणं यस्य स तथोक्तः । शत्रुं प्रति स्वबलप्रापक इत्यर्थः ।

सादृशः सन् इत्रम् अपावरकं मेघं सर्वतो व्याप्नुवानम् असुरम् । 'तत् को इत्रः । मेघ इति नैरुकाः । त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः' (नि २, १६) इति निरुक्तम् । तम् अवृणोत् अकथत् । तथा स एव इन्द्रः वर्णनीतिः । वर्षं इति रूपनाम । अत्र अकारान्तः । तस्य नेता । युद्धे शत्रुं प्रति स्वशरीरप्रापक इत्यर्थः । अनेन तस्य 'गतम् अयत्नम् उक्तं' भवति । तादृशः सन् मायिनाम् मायावताम् असुराणाम् । अत्र सामर्थ्याद् बलानीति गम्यते । यद्वा द्वितीयार्थे षष्ठी । मायिन इत्यर्थः । प्राग्गतां प्रावधीत् । मीम् हिंसायाम् । 'मीनातेर्निगमे' (पा ७, ३, ८१) इति ह्रस्वत्वम् । इन्द्रो वृत्रम् अवृणोत् इत्युक्तमेवार्थं विस्पष्टम् आह—उशक् कामयित्वा शत्रुदाहकः^१ । यद्वा उशतां युद्धं कामयमानानां शत्रूणां दाहक इन्द्रः वनेषु उदकेषु निमित्तभूतेषु वृत्रम् आवरकं मेघं व्यंसम् विगतांसं यथा भवति तथा विदार्य अहन् अवधीत् । ततो राम्याणाम् रमणीयानाम् अपाम् अर्थाय घेनाः । वाङ्मामैतत् । वाचः स्तनितानि आविरकृणोत् प्रकाशम् अकार्षीत् । वृत्रासुरपक्षे वनेषु आच्छन्नं वृत्रम् उशक् सन् व्यंसम् विगतांसं कृत्वा अंसा घङ्गानि विच्छिद्य अहन् अवधीत् । राम्याणाम् रमणार्हाणां क्रीडासाधनानां तद्योषिताम् । रामम् अर्हतीत्यर्थे 'छन्दसि च' (पा ५, १, ६७) इति यत्प्रत्ययः^२ । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । आर्तिवाच आविरकृणोद् इत्यर्थः । अथवा राम्याणाम् क्रीडार्हाणां रात्रीणां संबन्धिनीर्धेना गाः । रात्रौ तमसावृताः असुरापहृता गा इत्यर्थः । ताः आविरकृणोत् असुरान् अपहृत्य ताः स्पष्टाश्चकार । असुरैर्देवानां गवादिलक्षणधनम् अपहृत्य रात्रिप्रवेशस्तैस्तिरीयके—'अर्हदेवानाम् आसीद् रात्रिरसुराणाम् । तेऽसुरा यद् देवानां वित्तं वेद्यम् आसीत् तेन सह रात्रिं प्राविशन्' (तै १, ५, ९, २; ३) इति ।

इन्द्रः स्वर्षां जनयन्नहानि जिगायोशिग्भिः पृतना अभिष्टिः ।

प्रारोचयन्मनवे केतुमह्नामविन्दज्ज्योतिर्बृहते रणाय ॥ ४ ॥

इन्द्रः । स्वःऽसाः । जनयन् । अहानि । जिगाय । उशिक्ऽभिः । पृतनाः । अभिष्टिः । प्र । अरोचयत् । मनवे । केतुम् । अह्नाम् । अविन्दत् । ज्योतिः । बृहते । रणाय ॥ ४ ॥

स्वर्षाः स्वर्गस्य लम्भकः । षणु दाने । किप् । 'जनसनखनां सङ्गलोः' (पा ६, ४, ४२) इति आत्वम् । 'सनोतेरनः' (पा ८, ३, १०८) इति षत्वम् । 'अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानम्' (पावा ८, २, ७०) इति रत्वम् । अभिष्टिः अभिगन्ता शत्रूणाम् अभिभविता । इषु गतौ । 'मन्त्रे वृषेष' (पा ३, ३, ९६) इत्यादिना क्तिन् उदात्तत्वम् ।

स हि भावपरोऽपि अघितारं लक्षयति । 'तितुत्रतयसि' (पा ७,२,९) इत्यादिना इद-
प्रतिषेधः । शकण्वादित्वात् पररूपत्वम् । छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तादृश इन्द्रः
अहानि जनयन् प्रादुर्भावयन् तमोनिवर्तनेन युद्धानुकूलानि कुर्वन् उशितिभिः युद्धं
कामयमानैरसुरैः सह युद्धं कृत्वा पृतनाः तेषां सेना जिगाय अजैषीत् । किं च
मनवे मनुष्याय । जाताषेकवचनम् । मनुष्येभ्यो यजमानेभ्यः बृहते महते रणाय
रमणाय क्रीडनाय । प्रभूतवैदिकलौकिकव्यवहारारयेत्यर्थः । तदर्थम् अहा वेतुम् प्रहा-
पकम् आदित्यं प्रारोचयत् दिवि अदीपयत् । ततो ज्योतिः सर्वपदार्थप्रकाशकं तेजः
अविन्दत् लब्धवान् ।

इन्द्रस्तुजो बर्हणा आ विवेश नृवद् दधानो नर्यां पुरूणि ।

अचेतयद् धियं इमा जरित्रे प्रेम वर्णमतिरच्छुक्रमांसाम् ॥ ५ ॥

इन्द्रः । तुजः । बर्हणाः । आ । विवेश । नृवत् । दधानः । नर्यां । पुरूणि ।

अचेतयत् । धियः । इमाः । जरित्रे । प्र । इमम् । वर्णम् । अतिरत् । शुक्रम् । आसाम् ॥

इन्द्रो देवः बर्हणाः अभिवृद्धाः तुजः हिंसिकाः शत्रुसेनाः । तुज हिंसायाम् ।
किप् । धातुस्वरः । आ विवेश प्राविक्षत् । तत्र दृष्टान्तः— नृवत् मनुष्य इव
स यथा शत्रुसेना युद्धार्थं प्रविशति तद्वत् । किं कुर्वन् । नर्यां नर्याणि नरेभ्यः
ऋत्विगादिरूपेभ्यो मनुष्येभ्यो हितानि पुरूणि बहूनि । सामर्थ्याच्छत्रुघनानीति
गम्यते । दधानः धारयन् । दधातेः शानचि रूपम् । 'अभ्यस्तानाम् आदिः' (पा
६,१,१८९) इति आद्युदात्तत्वम् । किं च इमाः परिदृश्यमानाः प्रसिद्धा धियः ।
धीजनकत्वात् सर्वैर्ध्यायमानत्वाच्च धिय उषसः । धीशब्दस्य उषःपरत्वं मन्त्रा-
न्तरे 'शुक्रवर्णमुदु नो यंसते धियम्' (ऋ १,१४३,७) इति । जरित्रे स्तोत्रे स्तोत्राणाम्
अर्थाय अचेतयत् प्राज्ञापयत् । उषसि हि प्रबुद्धायां स्तोत्रशस्त्रादीनि प्रवर्तन्ते ।
उक्त एवार्थः प्रकारान्तरेण उच्यते— आसाम् धियाम् उषसाम् इमं प्रसिद्धं शुक्रं वर्णं
प्रातिरत् प्रावर्धयत् । आसाम् । 'इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ' (पा २,४,३२) इति इदमः
अश् आदेशः । सोऽप्यनुदात्तः । प्रत्ययश्च सुप्त्वाद् अनुदात्तः । अतः सर्वाणु-
दात्तम् आसाम् इति पदम् ।

महो महानि पनयन्त्यस्येन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरूणि ।

वृजनेन वृजिनान्तसं पिपेष मायाभिर्दस्यूरभिभूत्योजाः ॥ ६ ॥

महः । महानि । पनयन्ति । अस्य । इन्द्रस्य । कर्म । सुकृता । पुरूणि ।

वृजनेन । वृजिनान् । सम् । पिपेष । मायाभिः । दस्यूर्न् । अभिभूतिऽओजाः ॥ ६ ॥

महः मंहनीयस्य महतो गुणैः प्रवृद्धस्य वा । मह पूजायाम् । क्विप् ।
 'सावेकाचः' (पा ६, १, १६८) इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । महच्छब्दस्य वा छान्दसः
 शतृप्रत्ययलोपः । अस्य प्रसिद्धस्य इन्द्रस्य महानि मंहनीयानि सुकृता सुकृतानि
 सुष्ठु संपादितानि पुरुणि बहूनि कर्म कर्माणि पनयन्ति स्तुवन्ति स्तोतारः । तेषु
 एकं कर्म अत्रोपवर्ण्यते । अभिभूत्योजः अभिभूतिरभिभवः । अभिभवित् ओजो बलं
 यस्य । अथवा शत्रुविभवे समर्थम् ओजो यस्य स तथोक्तः । अभिभूतिरभिभवनम् ।
 भावे क्तिन् । 'तादौ च निति' (पा ६, २, ५०) इत्यभेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अभिभूतिस्थितम्
 ओजः अस्येति 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च' (पावा २, २, २४) इति समासः । बहुव्रीहौ
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । तादृश इन्द्रो वृजनेन आवर्जकेन बलेन आयुधेन वा वृजिनान्
 पापरूपान् असुरान् सं पिपेष सम्यक् चूर्णीकृतवान् । तथा मायाभिः स्वशक्तिभिः दस्यून्
 उपक्षपयित्वा शत्रून् सं पिपेष ।

युधेन्द्रो महा वरिवश्चकार देवेभ्यः सत्पतिश्चर्षणिप्राः ।

विवस्वतः सद्ने अस्य तानि विप्रा उक्थेभिः क्वय्यो गृणन्ति ॥ ७ ॥

युधा । इन्द्रः । महा । वरिवः । चकार । देवेभ्यः । सत्पतिः । चर्षणिप्राः ।

विवस्वतः । सद्ने । अस्य । तानि । विप्राः । उक्थेभिः । क्वय्यः । गृणन्ति ॥ ७ ॥

इन्द्रो देवः युधा युद्धेन । युध संहारे । भावे संपदादिलक्षणः क्विप् ।
 'सावेकाचः' (पा ६, १, १६८) इति विभक्तेरुदात्तता । महा स्वमहत्त्वेन । 'अन्यनैरपेक्ष्ये-
 णेत्यर्थः । देवेभ्यः । दीव्यतिरत्र स्तुत्यर्थः । स्तोतृभ्यः तेषामर्थाय वरिवः । धनना-
 मैतत् । वरणीयं धनं चकार कृतवान् । वृष् वरणे इत्यस्य यङ्लुकि रूपम् ।
 'ऋतश्च' (पा ७, ४, ९२) इति अभ्यासस्य रिगागमः । तदन्ताद् असुन् । बाहुल-
 काद्विलोपः । नित्स्वरः । इन्द्रो विशेष्यते—सत्पतिः सतां कर्मानुष्ठायिनां यज-
 मानानां पालकः चर्षणिप्राः चर्षणयो मनुष्याः तेषाम् अभिमतफलपूरकः । कुत्र
 वरिवश्चकारेति उच्यते—विवस्वतः विवस्वान् आदित्यः । तस्य सद्ने स्थाने
 वृष्टिप्रतिबन्धकान् असुरान् पराजित्य वृष्टिलक्षणं धनं चकारेत्यर्थः । अथवा
 एतद् उत्तरत्र संबध्यते । विवस्वतः विशेषेण अग्निहोत्रादिकर्मार्थं वसतो यज-
 मानस्य सद्ने गृहे । विपूर्वाद् वस निवासे इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे
 क्विप् । तद् अस्यास्तीति मतुप् । 'मादुपधायाः' (पा ८, २, ९) इत्यादिना तस्य
 वत्वम् । प्रत्ययस्य पित्वाद् अनुदात्तत्वे धातुस्वर एव । अवग्रहाभावश्छान्दसः ।
 अस्य उक्तमहिमोपेतस्य इन्द्रस्य तानि प्रसिद्धानि वृत्रवधादिलक्षणानि कर्माणि विप्रा
 मेधाविन ऋत्विजः । कीदृशाः । क्वयः क्रान्तप्रज्ञाः अनूचाना वा । 'ये वा अनू-

चानास्ते कवयः' (ऐत्रा २,२) इति श्रुतेः । उक्थेभिः उक्थैः आज्यप्रउगादिशस्त्रैः
गृणन्ति स्तुवन्ति ।

सत्रासाहं वरेण्यं सहोदां ससवांसं स्वरिपश्च देवीः ।

ससान यः पृथिवीं धामुतेमामिन्द्रं मदन्त्यनु धीरणासः ॥ ८ ॥

सत्रासहम् । वरेण्यम् । सहःऽदाम् । ससवांसम् । स्वरिः । अपः । च । देवीः ।

ससानं । यः । पृथिवीम् । धाम् । उत । इमाम् । इन्द्रम् । मदन्ति । अनु । धीरणासः ॥८॥

सत्रासाहम् । सह त्रायते स्वामिनम् इति सत्रा सेना । शत्रुसेनाया
अभिभवितारम् । अथवा सत्रासहम् एकप्रयत्नेनैव शत्रुसेनाया अभिभवितारम् ।
बह मर्षणे । छान्दस उपधावृद्धयभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदासः ।
वरेण्यम् सर्वैः स्वस्वफलार्थिभिर्वरणीयं सेवनीयं सहोदाम् । सह इति बलनाम ।
बलस्य दातारम् तथा स्वः स्वर्गस्य देवीः देवनाशीला अपश्च ससवासम् । वन षण
संभक्तौ । अस्य कसौ इडभावे नकारलोपे रूपम् । एवंमहानुभावम् इन्द्रं धीरणासः
धीरणाः धीषु स्तुतिषु कर्मसु वा रणं रमणं येषां ते तथोक्ताः तादृशः स्तोतारो
यजमानाश्च इन्द्रम् अनु मदन्ति अनुक्रमेण हर्षयन्ति स्तुत्या हविरादिना च ।
इन्द्रमेव विशिनष्टि— य इन्द्रः पृथिवीम् विस्तीर्णां धाम् दिवम् इमां पृथिवीं च
धावापृथिव्यौ ससान देवेभ्यो मनुष्येभ्यश्च प्रादात् । तम् इन्द्रं मदन्तीति संबन्धः ।

ससानात्याँ उत सूर्यं ससानेन्द्रः ससान पुरुभोजसं गाम् ।

हिरण्ययमुत भोगं ससान हृत्वी दस्यून् प्रार्यं वर्णमावत् ॥ ९ ॥

ससानं । अत्यान् । उत । सूर्यम् । ससानं । इन्द्रः । ससानं । पुरुऽभोजसम् । गाम् ।

हिरण्ययम् । उत । भोगम् । ससानं । हृत्वी । दस्यून् । प्र । आर्यम् । वर्णम् । आवत् ॥ ९ ॥

अत्यान् अतनार्हान् अश्वान् । उपलक्षणम् एतत् । तुरगगजोष्ट्रादिकानि
वाहनानि प्राणिनां व्यवहाराय इन्द्रो देवः ससान प्रादात् । षणु दाने । लिटि
रूपम् । उत अपिच सूर्यम् सर्वस्य प्रकाशकं देवं प्राणिनां व्यवहारार्थं ससान ।
एवं पुरुभोजसम् पयोदध्यादिलक्षणबहुप्रकारभोगसाधनां बहुविधप्राणिभोगसाधनां वा
गाम् । जातावेकवचनम् । गाः ससान । एतन्महिष्यादेरपि उपलक्षणम् । उत
अपि च हिरण्ययम् हिरण्ययं हिरण्यविकारात्मकं भोगम् भोगसाधनं कटकमुकुटा-
दिकं ससान । हिरण्यशब्दाद् विकारार्थं 'मयड्वैतयोः' (पा ४,३,१४३) इति विहि-
तस्य छन्दसि विषये 'ऋत्व्यवास्तव्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि' (पा ६,४,१७५) इति
निपातनाद् मयटो मकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । किञ्च दस्यून् उपक्षपयित्वा प्राणिधि-
घातकान् असुरादीन् हृत्वी हृत्वा । हन्तेः त्त्वार्थं 'नात्व्यादयश्च' (पा ७,१,४९) इति
निपातितः । आर्यम् उत्तमं वर्णं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यात्मकं यजनादिकर्माधिकारवन्तं
प्रावत् प्रकर्षेण रक्षितवान् ।

इन्द्र ओषधीरसनोदहानि वनस्पतीरसनोदन्तरिक्षम् ।

बिभेद वलं नुनुदे विवाचोऽथाभवद् दमिताभिक्रतूनाम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । ओषधीः । असनोत् । अहानि । वनस्पतीन् । असनोत् । अन्तरिक्षम् ।

बिभेद । वलम् । नुनुदे । विवाचः । अथ । अभवत् । दमिता । अभिक्रतूनाम् ॥ १० ॥

उक्तमहिमोपेतः स एव इन्द्रः ओषधीः व्रीहियवादिका असनोत् प्राण्युपभोगार्थं सृष्ट्वा प्रादात् । तथा अहानि असनोत् दिवसान्यपि प्राण्युपभोगार्थं कल्पयित्वा प्रायच्छत् । एवं वनस्पतीन् तरुश्चूतपनसाद्यान् असनोत् सृष्ट्वा प्रायच्छत् । एवम् अन्तरिक्षम् अन्तरा क्षान्तं भवति सर्वम् इत्यन्तरिक्षम् आकाशः । तदपि सर्वोपकारार्थम् असनोत् । किंच वलम् एतन्नामानम् असुरं बिभेद अदारयत् । विवाचः विरुद्धा प्रतिकूला वाग् येषां ते विवाचः । तानपि नुनुदे दूरं निराचकार । अथ अनन्तरम् अभिक्रतूनाम् । क्रतवः कर्माणि । अभिगतकर्मणाम् अनुष्ठितविरुद्ध-कर्मणां दुष्टानां दमिता शमयिता अभवर अभूत् । अनेन प्राणिनाम् इष्टप्राप्तिम् अनिष्टपरिहारं च कृतवान् इत्युक्तं भवति ।

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमृतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । कृतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥

शुनम् शुनम् अभिवृद्धं सर्वैर्गुणैरुत्कृष्टम् । अथवा शुनम् इति सुखनाम । सुखकरं वा । दुओश्वि गतिवृद्धयोः । निष्ठायां 'यस्य विभाषा' (पा ७, २, १५) इति इदप्रतिषेधः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । दीर्घाभावइच्छान्दसः । 'ओदितश्च' (पा ८, २, ४५) इति निष्ठानत्वम् । प्रत्ययस्वरः । मघवानम् । मघम् इति घननाम । घनघन्तम् अस्मिन् एतस्मिन् भरे । भर इति संप्रामनाम भरणात् हरणाच्च । संप्रामे । यद्वा ये ये संप्रामनामानस्ते सर्वे यज्ञनामान इति व्यपदेशाद् अस्मिन् भरे अस्मिन् यज्ञे वाजसातौ । वाजः अज्ञम् । तस्य सातिर्लाभः । अज्ञलाभे निमित्तभूते । अथवा एतद् भरविशेषणम् । वाजस्य सातिर्यस्मिन् तस्मिन् भरे नृतमम् नेतृतमं संप्रामे पुरतो गन्तारं यज्ञस्य नेतारं वा शृण्वन्तम् आह्वानस्य श्रोतारम् उग्रम् उग्रूर्णबलं समत्सु संप्रामेषु वृत्राणि आवरकान् शत्रून् घ्नन्तम् हिंसन्तं धनानाम् शत्रुसंबन्धनां संजितम् सम्यग्जेतारम् एवंमहानुभावम् इन्द्रम् कृतये रक्षणाय हुवेम आह्वयेम ।

इति एकादशं सूक्तम् ।

‘उदु ब्रह्माणि’ इति सूक्तस्य विनियोग उक्तः ।

उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येन्द्रं समये महया वसिष्ठ ।

आ यो विश्वानि शर्वसा ततानोपश्रोता म ईवतो वचांसि ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । ब्रह्माणि । ऐरत । श्रवस्या^१ । इन्द्रम् । सऽमये^२ । महय । वसिष्ठ ।

आं । यः । विश्वानि । शर्वसा । ततान । उपऽश्रोता । मे । ईवतः । वचांसि ॥ १ ॥

हे ऋत्विजः यूयं श्रवस्या श्रवस्यया । श्रूयते इति श्रवः अन्नम् । तस्ये-
च्छया ब्रह्माणि स्तोत्राणि उदरत प्रेरयत । हे वसिष्ठ यजमान समये मयैर्मत्यैर्ऋत्विग्भिः
सहिते^३ । यद्वा मर्या मर्यादा । तत्सहिते^३ यज्ञे इन्द्रं देवं महय पूजय । हविरा-
दिभिः साधनैरिति शेषः । एवम् आत्मानमेव परोक्षीकृत्य निर्दिदेश । य इन्द्रः
शर्वसा बलेन विश्वानि भूतजातानि आ ततान वितस्तार । स इन्द्रः ईवतः गच्छतः
परिचरतः । ईह गतौ । क्विप् । ईर्गमनम् । ‘तदस्यास्त्यस्मिन्’ (पा ५, २, ५४) इति
मनुप् । ‘छन्दसीरः’ (पा ८, २, १५) इति मनुपो वत्वम् । मनुपः पित्वाद् अनुदा-
त्तत्वे धातुस्वरः । तादृशस्य मे वचांसि स्तुतिरूपाणि वाक्यानि उपश्रोता उपेत्य
श्रोता । भवत्विति शेषः ।

अयामि घोष इन्द्र देवजामिरिज्यन्त यच्छुरुधो विवाचि ।

नहि स्वमायुश्चिकिते जनेषु तानीदंहांस्यति पर्ष्यस्मान् ॥ २ ॥

अयामि । घोषः । इन्द्र । देवऽजामिः । इरज्यन्त । यत् । शुरुधः । विवाचि । नहि ।

स्वम् । आयुः । चिकिते । जनेषु । तानि । इत् । अंहांसि । अति । पर्षि । अस्मान् ॥

हे इन्द्र देवजामिः देवा जामयो बन्धवो यस्य स तादृशो घोषः शब्दः उक्त-
लक्षणं स्तोत्रम् अयामि । अकारित्यर्थः । यम उपरमे । कर्मणि चिण् । यत्
यस्मात् कारणाद् विवाचि विगतवचसि नियमस्थे । अथवा विविधा मन्त्ररूपा
वाचो यस्य तादृशे यजमाने तस्मिन्निमित्तभूते सति शुरुधः । शुचं रुन्धन्तीति
शुरुधः । ककारलोपश्छान्दसः । जनिमृतिलक्षणशोकनिवर्तकाः स्वर्गफलकाः सोमा
इरज्यन्त अवर्धन्त^३ । इरज् ईर्ष्यायाम् इति धातुरत्र^३ वृद्धयर्थः । अस्मात् कण्वा-
देर्यक् । सनादित्वाद् धातुसंज्ञायाम् अस्माल्लुक् । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि’ (पा ६, ४, ७५)
इति अडभावः । एकादेशस्वरेण मध्योदात्तः । एवं स्तोत्रेण हविषा च इन्द्रं
परितोष्य अथ स्वाभिमतं याचते न हि इत्यादिना— जनेषु मनुष्येषु । मनुष्याणाम्

१. श्रवस्या P,

२. वैप १, ३२८५ f द्र,

३. अवर्धन्त S,

४. धातुत्त

इत्यर्थः । यद्वा जनाः जननात् जन्मानि निमित्तभूतानि । तेषु सत्सु अयं जनो यजमानः स्वम् स्वकीयम् आयुः आयुष्यं न विक्रिते न ह्यतवान् । एतावद् आयुष्यं ममास्तीति न जानातीत्यर्थः । अतस्त्वदीययागाद्यनुष्ठानोपयोगार्थं दीर्घम् आयुः प्रयच्छेति शेषः । क्लृप्तस्य शतसंवत्सरलक्षणस्यायुषोऽल्पीभावे अंहसां कारणत्वात् तदसंस्पर्शं प्रार्थयते—तानीत् तान्यपि आयुःक्षणहेतुत्वेन प्रसिद्धान्यपि अंहसि पापानि अस्मान् त्वां संभजमानान् अति अतिक्रम्य पृषिं पालय ।

युजे रथं ग्वेषणं हरिभ्यामुप ब्रह्माणि जुजुषाणमस्थुः ।

वि बाधिष्ट स्य रोदसी महित्वेन्द्रो वृत्राण्यप्रती जघन्वान् ॥ ३ ॥

युजे । रथम् । गोऽर्षणम् । हरिभ्याम् । उप । ब्रह्माणि । जुजुषाणम् । अस्थुः ।

वि । बाधिष्ट । स्यः । रोदसी इति । महित्वा । इन्द्रः । वृत्राणि । अप्रति । जघन्वान् ॥

य इन्द्रो ग्वेषणम् गवां प्रापयितारं रथम् । 'अवङ् स्फोटायनस्य' (पा ६, १, १२३) इति अवङ् आदेशः । हरिभ्याम् । हरी इन्द्रस्यासाधारणावधौ । ताभ्यां युजे युयुजे युनक्ति । यागसदनं प्राप्नुम् इति शेषः । ब्रह्माणि अस्मदीयानि प्रवृद्धानि स्तोत्राण्यपि जुजुषाणम् सेवमानं सर्वैः सेव्यमानं वा इन्द्रम् उपास्थुः उपतिष्ठन्ते सेवन्ते । स्यः स इन्द्रः महित्वा स्वमहत्त्वेन रोदसी द्यावापृथिव्यौ वि बाधिष्ट व्यबाधिष्ट । आचक्रामेत्यर्थः । किं च वृत्राणि स्वावरकान् शत्रून् अप्रति न विद्यते प्रतिगतिः पुनः-प्राप्तिर्यस्मिन् कर्मणि तद् अप्रति । तद् यथा भवति तथा जघन्वान् नाशितवान् । हन्ते-र्लिटः कसुः । अभ्यासस्य कुत्वम् । 'विभाषा गमहन' (पा ७, २, ६८) इति इडभावः ।

आपश्चित् पिप्यु स्तयोर्न गावो नक्षन्नृतं जरितारस्त इन्द्र ।

याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा त्वं हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥ ४ ॥

आपः । चित् । पिप्युः । स्तयोः । न । गावः । नक्षन् । ऋतम् । जरितारः । ते । इन्द्र ।

याहि । वायुः । न । नियुतः । नः । अच्छ । त्वम् । हि । धीभिः । दयसे । वि । वाजान् ॥

हे इन्द्र आपश्चित् आपोऽपि सोमाभिषवार्थाः स्तयो न गावः स्तयो वशा गाव इव पिप्युः अभिवृद्धा आसन् । ओप्यायी वृद्धौ । 'लिङ्यङोश्च' (पा ६, १, २९) इति पीभावः । हे इन्द्र ते तव जरितारः स्तोतार ऋत्विजः ऋतम् सत्यफलं यज्ञं नक्षन् प्राप्नुवन् । नक्ष गतौ । यत एवम् अतो नः अस्माकं नियुतः नियोजनानि स्तोत्राणि अच्छ लक्षीकृत्य याहि आगच्छ । तत्र दृष्टान्तः—वायुर्न नियुतः । नियुतो वायोरश्वाः । वायुर्देवो यथा स्वीयान् अश्वान् प्रति याति यज्ञदेश-प्राप्त्यर्थम् तद्वत् । त्वं हि त्वं खलु धीभिः कर्मभिस्तुष्टः सन् वाजान् । वाजः अश्वम् । अश्वानि वि दयसे । दयतिरत्र दानार्थः । प्रयच्छसि ।

ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु शुष्मिणं तुविरार्धसं जरित्रे ।

एको देवत्रा दयसे हि मर्तान् अस्मिन्क्षूर' सर्वने मादयस्व ॥ ५ ॥

ते । त्वा । मदाः । इन्द्र । मादयन्तु । शुष्मिणम् । तुविरार्धसम् । जरित्रे ।

एकः । देवत्रा । दयसे । हि । मर्तान् । अस्मिन् । क्षूर । सर्वने । मादयस्व ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ते अभिषवादिना संस्कृताः प्रसिद्धा मदा मदकराः सोमाः त्वा त्वाम् मादयन्तु मदयुक्तं कुर्वन्तु । कीदृशं त्वाम् । शुष्मिणम्, बलवन्तं जरित्रे स्तोत्रे स्तोत्रार्थाय तुविरार्धसम् प्रभूतधनम् । किं च त्वं देवत्रा देवेषु मध्ये । 'देवमनुष्य' (पा ५,४,५६) इत्यादिना सप्तम्यर्थे प्राप्रत्ययः । एक एव मर्तान् मनुष्यान् दयसे हि दयां करोषि रक्षसि खलु । हिशब्दयोगाद् अनिघातः । मनुष्यरक्षणे त्वम् एक एव नान्यो देव इत्यर्थः । यस्माद् एवं तस्मात् हे शर शौर्थोपेत इन्द्र अस्मिन् सतने यागे माध्यंदिनसवने वा मादयस्व अभिमतप्रदानेन अस्मान् हर्षय स्वात्मानं वा सोमपानेन हर्षय ।

एवेदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

स न' स्तुतो वीरवत् धातु गोमद् यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥६॥

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रबाहुम् । वसिष्ठासः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।

सः । नः । स्तुतः । वीरवत् । धातु । गोमत् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥

उक्तां स्तुतिम् उपसंहरति— एव एवम् उक्तप्रकारेण वृषणम् वर्षकं कामानां वज्रबाहुम् वज्रं बाहौ यस्य स तादृशम् इन्द्रं वसिष्ठासः वसिष्ठा अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः अभ्यर्चन्ति अभिपूजयन्ति । स इन्द्रः स्तुतः स्तोत्रैः पूजितः सन् नः अस्मभ्यं वीरवत् बहुभिर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेतं गोमत् बह्वीभिर्गोभिरुपेतं धनं धातु^१ दधातु प्रयच्छतु । 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७६) इति श्लोरभावः । हे देवा यूयं च इन्द्रम् अनुसृत्य नः अस्मान् स्वस्तिभिः क्षेमैः सदा पात रक्षत ।

ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाट्शुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा ।

युक्त्वा हरिभ्यामुप यासदर्वाङ् माध्यंदिने सर्वने मत्सदिन्द्रः ॥ ७ ॥

ऋजीषी । वज्री । वृषभः । तुराषाट् । शुष्मी । राजा । वृत्रहा । सोमपावा ।

युक्त्वा । हरिभ्याम् । उप । यासत् । अर्वाङ् । माध्यंदिने । सर्वने । मत्सत् । इन्द्रः ॥

ऋजीषी प्रातर्मध्यंदिनसवनाभ्याम् अभिषवेण गतसारस्तृतीयसवन उपयो-
क्ष्यमाणः सोम ऋजीषः । 'तस्मात् तृतीयसवन ऋजीषम् अभि पुष्वन्ति' (तै ६,१,६,४)

इति ध्रुतेः । तद्वान् ऋजीषी । अनेन सवनत्रयेऽपि इन्द्रस्य सोमसंयन्ध उक्तो भवति । वजी वज्रवान् वृषभः कामानां वर्षिता तुराषाद् । तुरास्वरमाणाः शत्रवः । तेषाम् अभिभविता शुष्मो शुष्मं शत्रुशोषकं बलं तद्वान् । राजा देवेषु मध्ये क्षत्रियजातीयः सर्वस्य स्वामी वा वृषहा वृषस्य हुन्ता सोमपावा यत्रवत्र सोमामिषवोऽस्ति तत्रतत्र नियमेन सोमस्य पाता एवंमहानुभाव इन्द्रः हरिभ्याम् अभ्याभ्यां युक्त्वा रथं योजयित्वा अर्वाङ् अस्मदभिमुखाञ्जनः सन् उप यासत् उपगच्छतु गत्वा च अस्मिन् माध्यंदिने सवने मत्सत् अस्माभिर्दत्तेन सोमेन माद्यतु ।

इति द्वादशं सूक्तम् ।

ज्योतिष्टोमादिषु क्रतुषु 'इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पते' इत्याद्यास्तिक्र ऋच-
स्तेषामेवर्त्विजां त्रयाणां क्रमेण तार्तीयसवनिक्यः प्रस्थितयाज्याः । सूत्रितं हि—
“इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पते' इति प्रस्थितयाज्याः” (वैताश्रौ २२, २१) इति ।

‘ऐभिरमे’ (४) इत्यनया आग्नीध्रः' पात्नीवतग्रहं यजेत । सूत्रितं हि—
“‘ऐभिरमे' इत्युपोञ्च पात्नीवतस्य आग्नीध्रो यजति” (वैताश्रौ २३, ३) इति ।

इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पतेऽस्मिन् यज्ञे मन्दसाना वृषण्वसू ।

आ वा विशन्तिवन्दवः स्वाभुवोऽस्मे रयिं सर्ववीरं नि यच्छतम् ॥ १ ॥

इन्द्रः । च । सोमम् । पिबतम् । बृहस्पते । अस्मिन् । यज्ञे । मन्दसाना । वृषण्वसू इति
वृषण्वसू । आ । वाम् । विशन्तु । इन्दवः । सुऽआभुवः । अस्मे इति । रयिम् । सर्व-
वीरम् । नि । यच्छतम् ॥ १ ॥

हे बृहस्पते बृहतो वेदराशेः स्वामिन् एतन्नामक देव त्वम् इन्द्रश्च युवां सोमं
पिबतम् । कीदृशौ युवाम् । अस्मिन् यज्ञे मन्दसाना दृष्यन्तौ वृषण्वसू वर्षित्धनौ ।
यजमानाय दीयमानधनावित्यर्थः । वाम् युवां स्वाभुवः सुष्ठु सर्वतो भवन्तः ।
कृत्वाशरीरव्यापनसमर्था इत्यर्थः । तादृशा इन्दवः सोमाः आ विशन्तु युवयोः
शरीरं प्रविशन्तु । अस्मे अस्मभ्यं रयिम् धनं सर्ववीरम् सर्वपुत्राद्युपेतं नि यच्छतम् दत्तम्^३ ।

आ वो बहन्तु सप्तयो रघुष्यदो रघुपत्वानः प्र जिगात बाहुभिः ।

सीदता बर्हिरु वः सदस्कृतं मादयध्वं मरुतो मध्वो अन्धसः ॥ २ ॥

आ । वः । बहन्तु । सप्तयः । रघुऽस्यदः । रघुऽपत्वानः । प्र । जिगात । बाहुऽभिः ।

सीदत । आ । बर्हिः । उरु । वः । सदः । कृतम् । मादयध्वम् । मरुतः । मध्वः । अन्धसः ॥

हे मन्तः रघुमदः लघुस्वन्दना लघुचतस्रः कतयः सर्पेणश्रीला अम्भाः
 वः युष्मान् आ वहन्तु यज्ञगृहं प्रति प्रापयन्तु । सूर्यं च माहुभिः शीघ्रमामसाधनैः
 रघुपवानः लघुपतनाः । पत्न्यु गती । 'अन्वेभ्योऽपि 'ह्यन्ते' (पा ३, २, ७५) इति वन्निम् ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्ययस्य पिस्वाद् धातुस्वर एव । तादृशः सन्तः प्र
 जिगात प्रकर्षेण गच्छत । जिगातीत्यर्थं गतिकर्मसु पठितः । गा स्तुतौ । औद्दे-
 त्यादिकः । लोणमध्यमबहुवचनस्य 'ततन' (पा ७, १, ४५) इत्यादिना तत्तादेशः ।
 तस्य पिस्वेन क्त्वाभावाद् 'ई ह्रस्वोः' (पा ६, ४, ११३) इति ईत्वाभावः । प्रः
 युष्माकम् उ० विस्तीर्णं सदः सीदत्यत्रेति सदः सदन्ं स्थानं वेदिलक्षणं कृतम्
 निष्पादितम् । तत्र बर्हिः आस्तीर्णं बर्हिः । आ सीदत बर्हिषि निष्पन्नः भवत । बर्हि-
 रित्येतत् सद इत्यस्य विशेषणं वा । बर्हिरुधेतं सदन्म् इत्यर्थः । अथवा
 सदः सदनाहं कृतं बर्हिः सीदतेति योज्यम् । निषद्य च मध्वः मधुरस्य अन्धसः
 सोमलक्षणस्य अन्नस्य अंशम् । यद्वा मध्वः मधु अन्धस्तः अन्नं सोमम् । षीत्वेति
 शेषः । मादयध्वम् तृप्ता भवत । मद् तृप्तियोगे । चुरादिः । आत्मनेपदी ।

इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सं महेमा मनीषया ।

भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यत्रे सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ ३ ॥

इमम् । स्तोमम् । अर्हते । जातवेदसे । रथमिव । सम् । महेम् । मनीषया ।

भद्रा । हि । नः । प्रमतिः । अस्य । सम्सद्यि । अत्रे । सख्ये । मा । रिषाम् । वयम् । तवं ॥

अर्हते पूज्याय । अर्ह पूजायाम् । 'अर्हः प्रशंसायाम्' (पा ३, २, १३३) इति लटः शत्रादेशः ।
 जातवेदसे जातप्रज्ञाय जातधनाय वा जातानाम् उत्पन्नानां वेदित्रे वा इमम् इदानीं
 क्रियमाणं स्तोमम् एतत् स्तोत्रं मनीषया निशितया बुद्ध्या सं महेम सम्यक् पूजयेम निष्पा-
 दयेम । तत्र दृष्टान्तः—रथमिव यथा रथं रथकारः अक्षफलकाद्यवयवसंयोजनेन
 संस्करोति तद्वत् । महानुभावस्याग्नेः स्तोमनिष्पादने अतिशयितया बुद्ध्या भवि-
 तव्यम् इति प्राप्ते^१ तत्सम्भवं दर्शयति—अस्य पूज्यस्याग्नेः संसदि संसदने उपससौ
 तद्विषये नः अस्माकं प्रमतिः प्रकृष्टा मतिः भद्रा हि कल्याणी सख्यु । अतः हे धर्म
 तव सख्ये बन्धुभावे सति वयं स्तोतारो मा रिषाम हिंसिता न भवेम ।

ऐभिरग्ने सरथं याह्वर्वाङ् नानारथं वा विभवो ह्यथाः ।

पत्नीव्रतस्त्रिशतं त्रींश्च देवाननुस्वधमा बह मादयस्व ॥ ४ ॥

आ । एभिः । अग्ने । सरथम् । वाहि । अर्वाङ् । नानाऽरथम् । वा । विऽमर्षः । हि । अथाः ।

पत्नीऽवतः । त्रिशतम् । त्रीन् । च । देवान् । अनुऽस्वधम् । आ । बह । मादयस्व ॥ ४ ॥

१. दृश्यते S'. २. प्रासायां S'.

हे अग्ने एभिः वक्ष्यमाणैस्त्रयस्त्रिंशत्संख्याकैर्देवैः सह सरथम् समानः एक एव रथो यस्मिन्नागमनकर्मणि तत् सरथं तद् यथा भवति तथा अर्वाञ् अस्म-
दभियुक्तम् आ वाहि आगच्छ । सरथम् इति न नियम इत्याह — नानारथं वा
नाना पृथग्भूता रथा यस्मिन्' कर्मणि तद् नामारथम् । तत्तत्प्रतिनियतं 'रथम्
आकृष्टेत्यर्थः' । सरथपक्षे बहुनां देवानाम् एकेनैव रथेन आनयनम् अतिभारत्वात्
कथं घटत इति तत्राह — विभो ह्यश्व इति । अश्वः तव रथे नियुक्ता विभवो
हि शक्ताः खलु । अतः पत्नीवतः स्वकीयाभिः पत्नीभिर्युक्तान् त्रिंशत् त्रिंशद्भ्यः
रत्रिंशत्संख्याकान् देवान् 'ये देवा दिव्येकादश स्थ' (तं १,४,१०,१) इति मन्त्रोक्तान्
अनुषधम् । स्वधेत्यन्नाम । तांतां स्वधाम् अनुलक्ष्य यदायदा सोमो हूयते तदा
तदेत्यर्थः । आ वह तान् देवान् प्रापय । आवाह्य च मादयस्व सोमप्रदानेन हर्षय ।

इति त्रयोदशं सूक्तम् ।

इति विशे काण्डे प्रथमोऽनुवाकः ।

द्वितीयेऽनुवाके चत्वारि सूक्तानि । तानि च उक्थ्ये क्रतौ ब्राह्मणाच्छंसिनः
शस्त्रे विनियुक्तानि । चतुर्थसूक्तस्यान्तिमा शस्त्रयाज्या । 'उक्थ्ये मैत्रावरुणादिभ्यः'
इति प्रक्रम्य सूत्रितं वैताने — " 'वयमु त्वामपूर्व्य' (अ २०,१४,१), 'यो न इदमिदं पुरा'
(अ २०,१४,३) इति स्तोत्रियानुरूपौ^१ । स्तोत्रियस्य प्रथमां शक्त्वा तस्या उत्तमं पादं द्विती-
यस्याः पूर्वेण संधायवसाय द्वितीयेन द्वितीयां शंसति । तस्याश्चोत्तमम्^२ उत्तरेण संधायवसायो-
त्तमेन तृतीयाम् । एवं काकुभानां स्तोत्रियानुरूपाणां प्रप्रथनम् । इतः^३ पच्छः शंसति । 'प्र
मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रये' (अ २०,१५) इत्युक्थमुखम् । 'उदप्रुतो न वयो रक्षमाणाः' (अ
२०,१६) इति बार्हस्पत्यं^४ सांशंसिकम् । 'अच्छा म इन्द्रं मतयः स्वविदः' (अ २०,१७) इति
पर्यासः । इत्यैकाहिकानाम् उत्तमया परिदधाति परया यजति" (वैताश्रौ २५,१;३-११) इति ।

वयमु त्वामपूर्व्यं स्थूरं न कच्चिद् भरन्तोऽवस्यवः । वाजे चित्रं हवामहे ॥१॥

वयम् । ऊं इति । त्वाम् । अपूर्व्यं^५ । स्थूरम् । न । कत् । चित् । भरन्तः । अवस्यवः ।
वाजे । चित्रम् । हवामहे ॥ १ ॥

हे अपूर्व्यं । पूर्वम् अर्हतीति पूर्व्यः । न पूर्व्यः अपूर्व्यः । सत्यपि सर्वदा
गमने नूतन इत्यर्थः । अनेन तस्य सर्वदा अनादरविषयत्वाभाव उक्तो भवति ।
तादृश इन्द्र चित्रम् चायनीयं पूजनीयं त्वां भरन्तः हविरादिना पोषयन्तः अवस्यवः
रक्षाकामाः । अवतेरसुनि 'क्याच्छन्दसि' (पा ३,२,१७०) इति उप्रत्ययः । वाजे ।
वाजः अन्नम् । अन्ने निमित्तभूते सति । अथवा वाजः संग्रामः । तस्मिन् तज्ज-

१. बहुव्रीहौ स्वरः ? २. रथमारोहयित्वेत्यर्थः S'. ३. 'नुरूपौ हे विजः करोति
पुनरावाचं S'. ४. तस्या एवोत्तं RG. ५. मिथः S'. ६. बार्हस्पत्ये S'.
७. अपूर्व्यं P'.

यार्थं वयसु वयमेव हवामहे आह्वयामः । अस्मान् प्रत्येष त्वम् आगच्छ नास्मत्प्रति-
पक्षान् इत्यमुम् अर्थं द्योतयितुम् उशब्दः । तत्र दृष्टान्तः — स्थूरं न कश्चित् । यथा
लोके कश्चित् कदाचित् स्थूरम् स्थूलं गुणाढ्यं राजादिकं भरन्तः तदभिमतप्रदानेन
पोषयन्तो जनाः स्वजयार्थम् आह्वयन्ति तद्वत् ।

उप त्वा कर्मन्नुतये स नो युवोग्रश्चक्राम यो धृषत् ।

त्वामिद्ध्व्यवितारं ववृमहे सखाय इन्द्र सानसिम् ॥ २ ॥

उप । त्वा । कर्मन् । ऊतये । सः । नः । युवा । उग्रः । चक्राम । यः । धृषत् ।
त्वाम् । इत् । हि । अवितारम् । ववृमहे । सखायः । इन्द्र । सानसिम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां कर्मन् कर्मणि युद्धादिलक्षणे प्रस्तुते सति ऊतये रक्षायै'
उप । गच्छाम इति शेषः । य इन्द्रो ध्वन् शत्रूणां घर्षको भवति । युवा नित्य-
तरुणः उग्रः उद्गूर्णबलः । स इन्द्रो नः अस्मान् चक्राम क्रामति । सहायत्वेन
गच्छत्वित्यर्थः । हे इन्द्र सानसिम् संभक्तारम् अवितारम् रक्षितारं त्वामिद्धि त्वामेव
हि सखायः तव मित्रभूता वयं ववृमहे वृणीमहे संभजामहे ।

यो न इदमिदं पुरा प्र वस्य आनिनाय तमु व स्तुषे । सखाय इन्द्रमूतये ॥३॥

यः । नः । इदम् । इदम् । पुरा । प्र । वस्यः । आनिनाय । तम् । ऊं इति । वः । स्तुषे ।
सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ ३ ॥

हे सखायः समानख्याना मित्रभूता यजमानाः वः युष्माकम् ऊतये रक्षार्थं तम्
इन्द्रं स्तुषे स्तौमि । यः इन्द्रः पुरा पूर्वं नः अस्माकं वस्यः वसीयः । ईकारलोपश्छान्दसः ।
अतिप्रशस्तं वसु हिरण्यादिकम् इदमिदम् इदं गवादिकम् इति निर्दिश्यनिर्दिश्य
प्रानिनाय प्राणैषीत् । तमु तमेव अभिमतप्रदातारम् इन्द्रम् । स्तुषे इति संबन्धः ।

हर्यश्वं सत्पतिं चर्षणीसहं स हि ष्मा यो अमन्दत ।

आ तु नः स वयति गव्यमश्व्यं स्तोतृभ्यो मघवा शतम् ॥ ४ ॥

हरिऽअश्वम् । सत्ऽपतिम् । चर्षणिऽसहम् । सः । हि । स्म । यः । अमन्दत ।

आ । तु । नः । सः । वयति । गव्यम् । अश्व्यम् । स्तोतृभ्यः । मघवा । शतम् ॥४॥

हर्यश्वम् । हरिनामकाश्वौ यस्य स हर्यश्वः । तं सत्पतिम् सतां कर्मधेष्ठानां
पालकं चर्षणीसहम् चर्षणयो मनुष्याः तेषाम् अभिभवितारम् । नियन्तारम् इत्यर्थः ।

१. रक्षाय S'.

२. वः B^h, C, D, ऋ ८, २१, ९.

३. इकार S'.

४. इदम् S'.

५. प्रा नास्ति S'.

तम् इन्द्रं स्तुषे इति संबन्धः । न इन्द्रः अमन्दत स्तुत्या ततो भवति स हि स्म स हि क्तु । स्तुत्य इति शेषः । अतः उक्तगुणविशिष्टत्वात् तमेवेन्द्रं स्तुषे इत्यर्थः । यद्वा यः अमन्दत वो नरः इन्द्रदत्तेन धनेन तत् आसीत् स हि स्म स एव नरः उक्तलक्षणम् इन्द्रं तुष्टुषति । स मयवा धनवान् इन्द्रः । उशब्दो वाक्यच्छेदे । स्तोत्रभ्यो नः अस्मभ्यं शतम् शतसंख्याकं गव्यम् गोसमूहम् अस्यम् शतसंख्याकम् अभ्वसमूहं च आ वयति प्रापयतु । वी गत्यादिषु । अस्माल्लेटि अडागमः ।

इति द्वितीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

‘प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रये’ इति सूक्तस्य उक्थ्ये क्रतौ ब्राह्मणाच्छंसिशखे विनियोग उक्तः ।

प्र मंहिष्ठाय बृहते बृहद्रये सत्यशुष्माय तवसे मतिं भरे ।

अपामिव प्रवणे यस्य दुर्धरं राधो विश्वायु शवसे अपावृतम् ॥ १ ॥

प्र । मंहिष्ठाय । बृहते । बृहद्रये । सत्यशुष्माय । तवसे । मतिम् । भरे ।

अपामुऽइव । प्रवणे । यस्य । दुःधरम् । राधः । विश्वऽआयु । शवसे । अपावृतम् ॥१॥

मंहिष्ठाय अतिशयेन मंहनीयाय दातृतामाय वा बृहते महते गुणैः प्रवृद्धाय बृहद्रये । रयिरिति धननाम । प्रभूतधनाय सत्यशुष्माय सत्यबलाय अविताथसामर्थ्याय । तवसे । तवो बलम् । अतिशयितबलाय इन्द्राय । अथ वा तवसे बललाभाय उक्तगुणकाय इन्द्रस्य मतिं प्र भरे स्तोत्रं संपादयामि । यस्य उक्तगुणविशिष्टेन्द्रस्य विश्वायु । आयवो मनुष्याः । विश्वेषां मनुष्याणां पोषणसमर्थं राधः धनम् अपामिव प्रवणे । प्रवणः अवनतो देशः । तस्मिन् अपां पूर इव स यथा दुर्धरो भवति एवं दुर्धरं धनं शवसे बलाय प्रयोजनाय अपावृतम् अपगतावरणं कृतम् । तस्मा इन्द्राय मतिं भरे इति संबन्धः ।

अथ ते विश्वमनु हासदिष्टय आपो निम्नेव सर्वना हविष्मतः ।

यत् पर्वते न समशीत हर्यत इन्द्रस्य वज्रः श्रथिता हिरण्ययः ॥ २ ॥

अथ । ते । विश्वम् । अनु । ह । असत् । इष्टये । आपः । निम्नाऽइव । सर्वना । हविष्मतः ।

यत् । पर्वते । न । समऽअशीत । हर्यतः । इन्द्रस्य । वज्रः । श्रथिता । हिरण्ययः ॥ २ ॥

अथ अथ हे इन्द्र ते तव इष्टये एषणाय यागाय वा विश्वम् सर्वं जगत् अनु हस्तत् । हेति प्रसिद्धौ । अनुकूलं भवेत् । तत्र दृष्टान्तः—आपो निम्नेव निम्नानि स्थलानि आप इव । ता यथा अनुक्रमेण प्रवहन्ति तद्वद् विश्वम् अनु

हासद् इति संबन्धः । अथवा उत्तरत्र दृष्टान्तः—आपो निज्जानीव हविष्यतः यजमानस्य सवना सवनामि त्रीण्यपि त्वाम् अनुगच्छन्ति । यत् वस्मात् हवतः कान्तः कमनीयः श्रिता शत्रूणां हिंसको हिरण्यः हिरण्यमवो हिरण्येन भूषितः इन्द्रस्य वज्रः पर्वते पर्वतेऽपि न समशीत न सक्तोऽभूत् किं तु व्यदारयदेव । अतो विश्वम् अनु हासद् इति पूर्वत्र संबन्धः ।

अस्मै भीमाय नमसा समध्वरे उषो न शुभ्रे आ मरा पनीयसे ।

यस्य धाम श्रवसे नामेन्द्रियं ज्योतिरकारि हरितो नायसे ॥ ३ ॥

अस्मै । भीमाय । नमसा । सम् । अध्वरे । उषः । न । शुभ्रे । आ । भर । पनीयसे ।

यस्य । धाम । श्रवसे । नाम । इन्द्रियम् । ज्योतिः । अकारि । हरितः । न । अयसे ॥ ३ ॥

हे शुभ्रे दीप्ते हे उषः उषोदेवते भीमाय । विभेत्वस्माद् इति भीमः । शत्रूणां भयंकराय पनीयसे अतिशयेन स्तोतव्याय अस्मै इन्द्राय । यागः क्रियत इति शेषः । अतो नमसा न । नमः अन्नं च । नशब्दः चार्थे । चकाराद् उक्तलक्षणम् इन्द्रं च अध्वरे समा भर सम्यग् आहर अस्मद्यज्ञं प्रापय । अस्मदभिमतम् अन्नं यष्टव्यम् इन्द्रं च आनयेत्यर्थः । 'उषस्युदितायां सत्यामेव' इन्द्रस्यागमनाद् उषस इन्द्राहरणव्यपदेशः । अथवा नशब्दः अनर्थकः । उक्तलक्षणाय इन्द्राय नमसा । नमः अन्नम् । आ मर । अन्ने समृद्धे सत्येव इन्द्रम् उद्दिश्य यागप्रवृत्तेरेवम् उक्तम् । यस्य इन्द्रस्य धाम सर्वेषां धारकं पोषकम् इन्द्रियम् इन्द्रहितम् इन्द्रदत्तं वा । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्ट' (पा ५,२,९३) इत्यादिना इन्द्रियशब्दो निपातितः । 'उक्तलक्षणं नाम' सर्वेषां 'नामकम् उदकं श्रवसे' अन्नाय तत्समृद्धये भवति । येन च इन्द्रेण हरितो न हरितामिव दिशामिव अयसे प्राणिनां गमनाय गमनादिव्यवहाराय । अय पय गतौ इत्यस्माद् असुन् । ज्योतिः अकारि क्रियते । तं समा भरेति पूर्वत्र संबन्धः ।

इमे तं इन्द्र ते वयं पुरुषदुत ये त्वारभ्य चरामसि प्रभुवसो ।

नहि त्वदन्यो गिर्वणो गिरः सघत् क्षोणीरिव प्रति नो हर्यं तद् वचः ॥४॥

इमे । ते । इन्द्र । ते । वयम् । पुरुऽस्तुत । ये । त्वा । आऽरभ्य । चरामसि । प्रभुवसो इति प्रभुऽवसो । नहि । त्वत् । अन्यः । गिर्वणः । गिरः । सघत् । क्षोणीऽईव । प्रति । नः । हर्यं । तद् । वचः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ते इमे । प्रसिद्धिवाचकस्तच्छब्दः । इदमशब्दः अपरोक्षवाची । त्वदर्थकत्वेन प्रसिद्धा वयं ते तव स्वभूताः । हे पुरुषदुत बहुभिर्बहुप्रकारं वा स्तुत ।

१. उषस्युदिते सत्येव S'.

२. इन्द्रियहितम् S'.

३. 'लक्ष्णनाम S'.

४. 'कमुदश्रवसे S'.

एतद् इन्द्रेत्यस्य विशेषणम् । त इत्युक्तं कीदृशास्त इत्यत्राह — ये वयम् हे प्रभूवसो प्रभूतघन इन्द्र त्वा त्वाम् आरभ्य आभित्य त्वामेष शरणं प्राप्य चरामसि चरामः । ते वयम् इति पूर्वत्र संबन्धः । हे गर्वणः गीर्भिवननीय इन्द्र त्वदन्यः त्वत्तो व्यतिरिक्तो देवः गिरः अस्मदीयानि वचांसि नहि सप्त न खलु सहते । स्तुत्यस्य तव महिन्नो निरवधित्वाद् अस्मदीयानां स्तुतिवचसाम् अत्यल्पत्वाच्च तादृग्वचस्त्वयैव सोढव्यम् इत्यर्थः । सहेलैटि अडागमः । वर्णविपर्ययेण हकारस्य घकारः । तत्र दृष्टान्तः— क्षोणीरिव क्षोणय इव । क्षोणीशब्देनात्र प्रजा विवक्ष्यन्ते । प्रजा राज्ञो यद्यद् विज्ञापयन्ति तत् सर्वं स राजा यथा सहते तद्वद् इत्यर्थः । यस्माद् एवं तस्माद् नः अस्माकं तद् वचः तादृग्वचनं प्रति हर्यं प्रतिकामय ।

भूरिं त इन्द्र वीर्यं^१ तव स्मस्यस्य स्तोतुर्मघवन् काममा पृण ।

अनु ते द्यौर्बृहती वीर्यं^१ मम इयं च ते पृथिवी नेम ओजसे ॥ ५ ॥

भूरिं । ते । इन्द्र । वीर्यं । तव । स्मसि । अस्य । स्तोतुः । मघवन् । कामम् । आ । पृण । अनु । ते । द्यौः । बृहती । वीर्यं । ममे । इयम् । च । ते । पृथिवी । नेमे । ओजसे ॥

हे इन्द्र ते तव वीर्यम् वीरकर्म वृत्रवधादिलक्षणं भूरि अतिबहु यतः अतो वयं तव स्मसि स्मः तव विधेया भवामः । 'असोरल्लोपः' (पा ६,४,१११) इति अकारलोपः । 'इदन्तो मसि' (पा ७,१,४६) । 'अस्य स्तोतुः' स्तवं कुर्वतोऽस्य यजमानस्य कामम् अभिलषितम् हे मघवन् धनवन् इन्द्र आ पृण आपूरय । पृण प्रीणने । तौदादिकः । अत्र पूरणार्थः । 'अतो हेः' (पा ६,४,१०५) इति हेर्लुक् । भूरि त इन्द्र वीर्यम् इत्युक्तं वीर्यबहुत्वमेव स्पष्टयति — ते तव वीर्यं बृहती महती द्यौः महान् द्युलोकः अनु ममे अनुक्रमेण माति परिच्छिनन्ति । इन्द्रसृष्टस्य वृष्टयुक्तादेरास्पदत्वेन द्यौरेव ममे । अन्यः कश्चित् परिच्छेत्ता नास्तीत्यर्थः । माद् माने । लिडादि सर्वम् । न केवलं द्यौरेव इयं पृथिवी च ते ओजसे तव ओजसा बलेन निमित्तेन नेमे ननाम नम्रा भवति । त्वदोजःसंभूतेन गिरितरुगुल्मप्राण्यादिधारणेनेत्यभिप्रायः । अतः पृथिवी च वीर्यं ममे इति भावः ।

त्वं तमिन्द्र पर्वतं महामुरुं वज्रेण वज्रिन् पर्वशश्चकतिथ ।

अवासृजो निवृताः सर्तवा अपः सुत्रा विश्वं दधिषे केवलं सहः ॥ ६ ॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । पर्वतम् । महाम् । उरुम्^१ । वज्रेण । वज्रिन् । पर्वऽशः । चकतिथ ।

अव । असृजः । निवृताः^२ । सर्तवै । अपः । सुत्रा । विश्वम् । दधिषे । केवलम् । सहः ॥६॥

१. वीर्यं B, B^h, D, R, Cs.

२. अस्तोतुः S'.

३. उरुम् P, P^s.

४. निवृत्ताः P, Cp.

हे इन्द्र वभिन् वज्रवन् त्वं तं प्रसिद्धं महाम् महान्तं महत्त्वोपेतम् । नकार-
तकारयोर्लोपश्छान्दसः । उरुम् अतिप्रभूतं पर्वतम् पर्ववन्तं गिरिम् । जातावेक-
वचनम् । गिरीन् वज्रेण आयुधेन पर्वशः अवयवशः पक्षादिक्रमेण चर्कतिथ
शफलीकृतवान् असि । कृती छेदने । थलि क्रादिनियमाद् इद् । गुणः । यद्वा
अत्र पर्वतशब्दः 'उत्तरत्र वृष्टयभिधानाद्' मेघवाची । उक्तलक्षणं मेघं वज्रेण
पर्वशो विदारितवान् असीत्यर्थः । अनन्तरं निवृत्ताः नितरां मेघेन वृताः अपः सर्तवै
नद्याद्यात्मना सरणाय भवाद्यजः अवाङ्मुखं विसृष्टवान् असि । एवमाद्यात्मकं
केवलम् असाधारणं विश्वम् सर्वे सहः बलं त्वं दधिषे धारयसि । एतत् पत्रा सत्यं न
शृषा । सन्नेति सत्यनाम ।

इति द्वितीयेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'उदप्रुतः' इति सूक्तस्य उक्थ्ये क्रतौ ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियोग उक्तः ।

उदप्रुतो न वयो रक्षमाणा वावदतो अभ्रियस्येव घोषाः ।

गिरिभ्रजो नोर्मयो मदन्तो बृहस्पतिमभ्यर्का अनावन् ॥ १ ॥

उदप्रुतः । न । वयः । रक्षमाणाः । वावदतः । अभ्रियस्येव । घोषाः ।

गिरिभ्रजः । न । ऊर्मयः । मदन्तः । बृहस्पतिम् । अभि । अर्काः । अनावन् ॥ १ ॥

उदप्रुतः उदकेषु गच्छन्तश्चरन्तः । छान्दसत्वाद् असंज्ञायामपि उदकशब्दस्य
उदादेशः । रक्षमाणाः आत्मानं व्याधादिभ्यः पालयन्तो वयो न पक्षिण इव ते यथा
उच्चैर्ध्वनन्ति । वावदतः भृशं शब्दं कुर्वतः । वदेर्यङ्लुकि शतरि रूपम् । 'अभ्यस्तानाम्
आदिः' (पा ६,१,१८९) इति आद्युदात्तः । अभ्रियस्य^१ मेघसमूहस्य घोषाः शब्दा इव ।
तथा गिरिभ्रजः । गिरिरिति मेघनाम । मेघेभ्यः सकाशाद् गच्छन्तः अधः पतन्तः
मदन्तः सस्यादींस्तर्पयन्तः । अनेन धाराध्वनिरुपलक्ष्यते ऊर्मयो न ऊर्मयः^२
उदकानि ते यथा अधःपतनसमये शब्दं कुर्वन्ति एवम् अर्काः अर्चनसाधना मन्त्राः ।
'अर्को मन्त्रो भवति । यदनेनार्चन्ति' इति निरुक्तम् (५,४) । अथ वा अर्काः अर्चकाः
स्तोतारो बृहस्पतिम् बृहतो मन्त्रराशेः स्वामिनम् एतन्नामानं देवम् अभ्यनावन् अभि-
स्तुवन्ति । नौतेश्छान्दसे लङि व्यत्ययेन शप् ।

सं गोभिराङ्गिरसो नक्षमाणो भग वेदर्यमणं निनाय ।

जने मित्रो न दम्पती अनक्ति बृहस्पते वाजयाशूरिवाजौ ॥ २ ॥

१. उत्तरत्राप्लुष्टयभिधानाद् S.

२. अभ्रियस्येव S, सा.

३. गिरिभ्रजो B

४. 'म्यर्का B, C, E.

५. वैतु. मंषा.

६. ऊर्मयो रसाः S.

सम् । गोभिः । आङ्गिरसः । नक्षत्रमाणः । भगःऽइव । इत् । अर्यमणम् । निनाय । जने ।
मित्रः । न । दम्पती इति दम्पती । अनक्ति । बृहस्पते । वाजय । आशन्ऽइव । आजौ ॥

आङ्गिरसः 'अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नः एतन्नामा' महर्षिः गोभिः । विकारे प्रकृतिशब्दः ।
गोविकारैराज्यैः । यद्वा गोभिः स्तुतिवाग्भिः नक्षत्रमाणः ध्यान्मुखम् भग इवेत् एतन्नामको
देव इव स यथा वधूवरौ अर्यमणं देवं नयति विवाहसमये एवम् अर्यमणम् विवाह-
होमाभिमानिनम् एतन्नामानं देवं दम्पती सं निनाय नयतु । किं च जने प्राणिसमूहे
मित्रो न मित्राख्यो देव इव स यथा स्वरश्मीन् अनक्ति प्रकाशाय एवं स एव
महर्षिः दम्पती वधूवरौ अनक्ति योजयति । हे बृहस्पते देव त्वं च आशन् आजगिव यथा
संग्रामे योद्धारः आशन् व्यापकान् अभवान्^१ योजयन्ति एवं वधूवरौ वाजय संयोजय ।

साध्वर्या अतिथिनीरिषिरा स्पर्हाः सुवर्णा अनवद्यरूपाः ।

बृहस्पतिः पर्वतेभ्यो वितुर्या निर्गा ऊपे^२ यवमिव स्थिविभ्यः ॥ ३ ॥

साधुऽर्याः । अतिथिनीः । इषिराः । स्पर्हाः । सुवर्णाः । अनवद्यरूपाः ।

बृहस्पतिः । पर्वतेभ्यः । वितुर्यै । निः । गाः । ऊपे । यवम्ऽइव^३ । स्थिविभ्यः ॥३॥

साध्वर्याः साध्वभिगन्तव्या अतिथिनीः अतिथितर्पका भतनशीला वा इषिराः
एषणीयाः स्पर्हाः सर्वैः स्पृहणीयाः सुवर्णाः शोभनशुक्लादिवर्णोपेता अनवद्यरूपाः
अनिन्दितरूपाः प्रज्ञस्तरूपाः । 'अवद्यपण्य' (पा ३, १, १०१) इत्यादिना गार्हार्थे अव-
द्यशब्दो निपातितः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । एष्यलक्षणा गाः बृहस्पतिः देवः पर्वतेभ्यः
बलसंबन्धिभिरसुरैः पिहितेभ्यः पर्वतेभ्यः सकाशाद् वितुर्यं निर्गमय्य^४ निरूपे निर्बपति
निष्कण्य प्रयच्छति स्तोत्रभ्यः । तत्र दृष्टान्तः— यवमिव स्थिविभ्यः । स्थिव्यः
स्थिरा यवकण्डाः । तेभ्यः सकाशाद् यथा यवं निष्कण्य वचति तद्वत् । यद्वा स्थिव्यः
कुक्षुलाः । तेभ्यः सकाशाद् यवमिव ।

आप्रुषायन् मधुन ऋतस्य योनिमवक्षिपन्नर्क उल्कामिव घोः ।

बृहस्पतिरुद्धरश्मन्नो गा भूम्या उदूनेव^५ वि त्वचं विभेद ॥ ४ ॥

आऽप्रुषायन् । मधुना । ऋतस्य । योनिम् । अवऽक्षिपन् । अर्कः । उल्काम्ऽइव । घोः^६ ।

बृहस्पतिः । उद्धरन् । अश्रमनः । गाः । भूम्याः । उदूनाऽइव । वि । त्वचम् । विभेद ॥४॥

बृहस्पतिर्वेद्यः मधुना । मधु इति उदकनाम । उदकेन आप्रुषायन् भूमिं सर्वतः
सिञ्चन् । प्रुष प्लुष कोहनसेचनपूरणेषु । व्यत्ययेन विकरणस्य शायजादेशः ।

१. ऋत्रोत्पन्नो यस्य नामा S.

२. अश्वामिव ताम् यथा S.

३. ऊपे B.

४. यवम्ऽइव P.

५. निर्गमयिष्या S.

६. उदूने R.W.

७. घोः P.

चित्स्वरः । ऋतस्य योनिम् उदकस्य कारणभूतं मेघम् । यद्वा ऋतस्य योनिरित्युदकनाम् । मेघम् उदकं वा । मधुन ऋतस्येत्यत्र संहितशकाम् 'ऋत्यकः' (पा ६, १, १२८) इत्यत्र ह्रस्व इत्यनुवर्तनाद् ह्रस्वत्वम् । योः घुल्लोकसकाशाद् अक्षिपन् अवाङ्मुखं प्रेरयन् । तत्र दृष्टान्तः— अर्कः आदित्यः घोः सकाशाद् उत्कामिव तां यथा अवक्षिपति तद्वत् । किं च स बृहस्पतिः अस्मनः मेघसकाशाद् गा उदकानि उद्धरन् च्यावयन् । अथवा अस्मनः पणिभिः पिहितात् पर्वतात् तदुद्धारेण गाः तैरपहृत्य स्थापिता उद्धरन् अपगमयन् उद्रेव उदकेनेव तेन यथा भूम्यास्त्वचं विमिनसि उच्छ्रानां करोति एवं भूम्यास्त्वचं गोखुरात्रैः वि विभेद विदारितवान् । सर्वत्र गाः समचारयद् इत्यर्थः ।

अप ज्योतिषा तमो अन्तरिक्षादुद्गः^१ शीपालमिव वातं आजत् ।

बृहस्पतिरनुमृश्य वलस्याभ्रमिव वात आ चक्रे आ गाः ॥ ५ ॥

अप । ज्योतिषा । तमः । अन्तरिक्षात् । उद्गः । शीपालम्ऽइव । वातः । आजत् ।

बृहस्पतिः । अनुमृश्य । वलस्य । अभ्रम्ऽइव । वातः । आ । चक्रे । आ । गाः ॥ ५ ॥

बृहस्पतिर्देवः ज्योतिषा दीप्त्या प्रकाशेन अन्तरिक्षात् आकाशाद् गिरिकुहारात् तमः अन्धकारं गवाम् आवरकम् उद्ग^२ आजत् उदगमयत् । तत्र दृष्टान्तः— वातः वायुः उद्गः उदकात् । 'पहन्' (पा ६, १, ६३) इत्यादिना उदकशब्दस्य उदकादेशः । 'अल्लोपोऽनः' (पा ६, ४, १३४) इति अकारलोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरः । तत्सकाशात् शीपालमिव शीपालं शैवालम् । वर्णव्यत्ययेन पेकारवकारयोरीकारपकारौ । तद् यथा उदजति अपगमयति तद्वत् । किं च बृहस्पतिः देवो वलस्य पतन्नामकस्यासुरस्य गवाम् अवस्थानप्रदेशम् अनुमृश्य परामृश्य वातः वस्युः अभ्रमिव स यथा मेघम् आकरोति सर्वतः प्रसारयति अन्तरिक्ष एवं गाः बलेन अपहृत्य [आ] आच्छन्नाः आ चक्रे सर्वतो व्याप्ता अकरोत् ।

यदा वलस्य पीयतो जसुं भेद् बृहस्पतिरभ्रितपोभिरकैः ।

दद्भिर्न जिह्वा परिविष्टमाददाविर्निधीरकृणोदुस्त्रियाणाम् ॥ ६ ॥

यदा । वलस्य । पीयतः । जसुम् । भेत् । बृहस्पतिः । अग्निर्तपःऽभिः । अकैः ।

दत्ऽभिः । न । जिह्वा । परिविष्टम् । आदत् । आविः । निधीन् । अकृणोत् । उस्त्रियाणाम् ॥

बृहस्पतिः देवो यदा यस्मिन् काले वलस्य पतन्नामकस्यासुरस्य पीयतः । हिंसाकर्मैतत् । हिंसकस्य तस्य जसुम् हिंसासाधनम् आयुधं भेत् अभेद् अभिनत् ।

१. 'बुद्धः' RW. २. वैत. मंषा. ३. 'निधीरकृ' RW. ४. 'स्त्रार्य' चादिलोपोऽनुमेयः, आ ✓ दा वा इ.

मिदिद् विदारणे । छेद् । लघूपधगुणः । 'इतश्च लोपः' (पा ३,४,९०) । ह्रस्व्यादि-
लोपश्च । छान्दसत्वाद् अडभावः । कैः साधनैरित्युच्यते । अमितपोभिः अग्नि-
वत्सापकैः अकैः दीप्तैः स्वरश्मिभिः मन्त्रैर्वा । तदा दग्निः दन्तैः परिविष्टम् परितः
स्नादितं मण्डकादिलक्षणम् अन्नं जिहा यथा अस्ति तद्वद् बलनामानम् असुरम्
आदत् अमक्षयत् । ततश्च उक्षियाणाम् गर्वां निर्धीन आविरकृणोत् स्पष्टान् अकरोत् ।

बृहस्पतिरिमत् हि त्यादासां नाम स्वरीणां सद्ने गुहा यत् ।

आण्डेव भित्त्वा शकुनस्य गर्भमुदुक्षियाः पर्वतस्य त्मनाजत् ॥ ७ ॥

बृहस्पतिः । अमत् । हि । त्यत् । आसात् । नाम । स्वरीणाम् । सद्ने । गुहा । यत् ।
आण्डाऽईव । भित्त्वा । शकुनस्य । गर्भम् । उत् । उक्षियाः । पर्वतस्य । त्मना । आजत् ॥

बृहस्पतिः देवः गुहा गुहायां सद्ने । सीदत्यत्रेति सदनं स्थानम् । तस्मिन्
स्वरीणाम् शब्दायमानानाम् आसां गर्वां त्यत् तत् प्रसिद्धं '[नाम] नामधेयं यत् यदा अमत
हि ज्ञातवान् । मनु अवबोधने । लुङि 'तनादिभ्यस्तथासोः' (पा २,४,७९) इति
सिचो लुक् । 'हि च' (पा ८,१,३४) इति निघातप्रतिषेधः । अडागमस्वरः । तदा-
नीं पर्वतस्य गिरेरन्तःस्थिता उक्षियाः । उन्नम् उत्प्लावणं क्षीरस्यन्दनम् अर्हन्ती-
त्युक्षिया गावः । ताः त्मना आत्मनैव सहायनैरपेक्ष्येणैव । 'मन्त्रेष्व्याद्यादेरात्मनः'
(पा ६,४,१४१) इति आदेराकारस्य लोपः । उदाजत् पर्वतविभेदनेन उदगमयत् ।
तत्र दृष्टान्तः — आण्डेव भित्त्वा इति । यथा शकुनस्य पक्षिणो मयूरादेः आण्डानि भित्त्वा
तदन्तःस्थितं गर्भम् उन्नमयति तद्वत् ।

अश्रापिनद्धं मधु पर्यपश्यन्मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् ।

निष्टज्जभार चमसं न वृक्षाद् बृहस्पतिर्विरवेणा विकृत्य ॥ ८ ॥

अश्रा । अपिऽनद्धम् । मधु । परि । अपश्यत् । मत्स्यम् । न । दीने । उदनि । क्षियन्तम् ।
निः । तत् । जभार । चमसम् । न । वृक्षात् । बृहस्पतिः । विऽरवेण । विऽकृत्य ॥ ८ ॥

बृहस्पतिः देवः अश्रा अश्मना पर्वतेन अपिनद्धं मधु मधुवद्भोगयोग्यं' गोसमूहं
पर्यपश्यत् अद्राक्षीत् । आवरणभूतपर्वतापसारणेनेति शेषः । तत्र दृष्टान्तः — दीने
परिक्षीणे अल्पे उदनि उदके । उदकशब्दस्य उदकादेशे 'विभाषा ङित्योः' (पा
६,४,१३६) इत्यल्लोपाभावपक्षे रूपम् । तस्मिन् क्षियन्तम् निवसन्तं मत्स्यं न मत्स्य-
मिष । तं यथा जनः पश्यति तद्वत् । तत्' गोलक्षणं मधु चमसं न वृक्षात् ।
चम्यते भक्ष्यते अनेनेति चमसः सोमपात्रम् । चमसं यथा तदुपादानभूताभि-

ष्कृष्य हरति तद्वत् । विरवेण विविधशब्देन हम्भालक्षणेन लिङ्गेन ज्ञात्वा विकृत्य बलाख्यम् असुरं गोरूपधारिणं छित्वा निर्जभार बिलाभिर्जहार ।

सोषामविन्दत् स स्व१ः सो अग्निं सो अर्केण वि बवाधे तमांसि ।

बृहस्पतिर्गोवपुषो बलस्य निर्मज्जानं न पर्वणो जभार ॥ ९ ॥

सः । उषाम् । अविन्दत् । सः । स्व१रिति स्वः । सः । अग्निम् । सः । अर्केण । वि । बवाधे । तमांसि । बृहस्पतिः । गोवपुषः । बलस्य । निः । मज्जानम् । न । पर्वणः । जभार ॥ ९ ॥

सः पूर्वोक्तो बृहस्पतिः पर्वतकुहरे अन्धकारावस्थितानां गवां दर्शनाय उषाम् उषसम् । छान्दसः सकारलोपः । अविन्दत् अलभत । स एव बृहस्पतिः स्वः । स्वरादित्यः । आदित्यं च प्रकाशाय अविन्दत् । एवम् सः अग्निं च अविन्दत् । लब्ध्वा च अर्केण तेजसा तमांसि वि बवाधे विशेषेण बाधितवान् । तदनन्तरं बृहस्पतिः गोवपुषः बृषभरूपधारिणो बलस्य असुरस्य हननेन मज्जानं न पर्वणः अस्त्रः संबन्धिनं मज्जानं षष्ठं धातुं पर्वणः अस्थिपर्वसकाशाद् यथा बलाद् निर्हन्ति तद्वद् गा निर्जभार निष्कृष्य आहृतवान् ।

हिमेव पर्णा मुषिता वनानि बृहस्पतिनाकृपयद् बलो गाः ।

अननुकृत्यमपुनश्चकार यात् सूर्यामासा मिथ उच्चरातः ॥ १० ॥

हिमाऽइव । पर्णा । मुषिता । वनानि । बृहस्पतिना । अकृपयत् । बलः । गाः ।

अननुकृत्यम् । अपुनरिति । चकार । यात् । सूर्यामासा । मिथः । उच्चरातः ॥ १० ॥

बृहस्पतिना देवेन हिमेव पर्णा हिमानि पर्णानीव । यथा हिमानि पर्णानि निःसाराणि कृत्वा मुष्णन्ति एवं वनानि घननीयानि घनानि गोलक्षणानि मुषिता मुषितानि आसन् । स च बलः अपि गाः मुषिता अकृपयत् । प्रायच्छब्द इत्यर्थः । किं च स बृहस्पतिः तादृक् कर्म अननुकृत्यम् अन्यैरनुकरणीयम् अन्येन कर्तुम् अशक्यं तथा अपुनः न विद्यते पुनस्तत् कर्म यस्मिन् तद् अपुनः पुनःकरणरहितं च चकार कृतवान् । अन्यकर्तव्यरहितं स्वेनापि पुनः कर्तव्यरहितं चाकरोद् इत्यर्थः । किं तत् कर्मेति उच्यते—यात् । यद् इत्यर्थः । छान्दसो दीर्घः । सूर्यामासा । मस्यते परिमीयते स्वकलावृद्धिहानिभ्याम् इति माश्चन्द्रमाः । मातीति वा माश्चन्द्रः । सूर्याश्चन्द्रमसौ । 'देवताद्वन्द्वे च' (पा ६, ३, २६) इति आनङ् । 'देवताद्वन्द्वे च' (पा ६, २, १४१) इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'धुपां धुङ्' (पा ७, १, ३९) इत्यादिना विभक्तेराकारः । तौ मिथः परस्परम् अहोरात्रयोः उच्चरातः उच्चरतः ऊर्ध्वं गच्छत इति यत् तच्चकार ।

अभि इवावं न कृशनेभिरश्वं नक्षत्रेभिः पितरो घामपिंशन् ।

रात्र्यां तमो अर्दधुज्योतिरहन् बृहस्पतिभिन्नदद्रिं विदद् गाः ॥११॥

अभि । श्यावम् । न । कृशनेभिः । अश्वम् । नक्षत्रेभिः । पितरः । घाम् । अपिंशन् ।
रात्र्याम् । तमः । अर्दधुः । ज्योतिः । अहन् । बृहस्पतिः । भिन्नत् । अद्रिम् । विदत् । गाः ॥

बृहस्पतिः देवः यदा अद्रिम् गवाम् आच्छादकं गिरिं भिनत् अभिमद् विदारित-
वान् विदार्य च यदा 'गाः च विदत्' । विदत् लाम्भे । लुङि लृदिस्वाद् अद् । तदा
पितरः पालका देवा इन्द्राद्याः श्यावं न अश्वम् कपिशवर्णम् अश्वमिव तं यथा
लोके कृशनेभिः । कृशानम् इति सुवर्णनाम । कृशनैः सुवर्णमयैराभरणैः पिंशन्ति
अलंकुर्वन्ति एवं नक्षत्रेभिः । नक्षात् नाशात् त्रायन्ते इति नक्षत्राणि न विद्यते
क्षत्रं बलम् एषाम् इति वा नक्षत्राणि प्रहतारकादीनि । तैः घाम् शुलोकम् अपिंशन्
अलंचक्रुः । पिश अवयवे । तुदादिः । एवं रात्र्याम् निशि तमः अन्धकारम् अदधुः
स्थापितवन्तः । एवम् अहन् अहनि ज्योतिः सर्वस्य दीपकं तेजः आदित्याख्यम् अदधुः ।

इदमकर्म नमो अभ्रियाय यः पूर्वीरन्वानोनवीति ।

बृहस्पतिः स हि गोभिः सो अश्वैः स वीरेभिः स नृभिर्नो वयो धात् ॥१२॥

इदम् । अकर्म । नमः । अभ्रियाय । यः । पूर्वीः । अनु । आऽनोनवीति । बृहस्पतिः ।
सः । हि । गोभिः । सः । अश्वैः । सः । वीरेभिः । सः । नृभिः । नः । वयः । धात् ॥

अभ्रियाय अश्वम् अर्हतीति अभ्रियः । 'समुद्राभाद् घः' (पा ४,४,११८) इति
घप्रत्ययः । मेघविदारणेन जलं प्रयच्छते बृहस्पतये इदं नमः नमस्कारोपलक्षितम्
अश्वम् अश्वसाधनं वा स्तोत्रम् अकर्म वयम् अकार्षम् । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' (पा
२,४,८०) इत्यादिना च्लेर्लुङि कृते 'छन्दस्युभयथा' (पा ३,४,११७) इति तिङ्
आर्षधातुकत्वाद् ङिङ्ङाभावाभावे गुणः । यो बृहस्पतिः पूर्वाः बह्वीर्ऋचः अनु अनुक्रमेण
आनोनवीति अत्यर्थम् आभिमुख्येन ब्रवीति साधु स्तुतवान् इति ब्रूते स हि स
खलु बृहस्पतिः नः गोभिः बह्वीभिः सहितं वयः अश्वम् अधात्^३ प्रयच्छत्विति
संबन्धः । एवम् उत्तरत्रापि योज्यम् । स एव बृहस्पतिः अश्वैः बहुभिः सहितं
वयोऽधात् । स बृहस्पतिः वीरेभिः वीरैः पुत्रैरुपेतं वयोऽधात् । स च बृहस्पतिः
नृभिः नेतृभिर्भृत्यादिभिः सहितं वयोऽधात् ।

इति द्वितीयेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

'अच्छ म इन्द्रम्' इति सूक्तमपि तत्रैव उक्त्ये ब्रह्मशास्त्रे विनियुक्तम् । तत्र 'बृहस्पतिर्नः
परि पाठु' (११) इत्येषा परिधानीया । 'बृहस्पते युवमिन्द्रश्च' (१२) इत्येषा शस्त्रयाज्या ।

अच्छा न इन्द्रं मतयः स्वविदः सध्रीचीर्विश्वा उशतीरनुषत ।

परिष्वजन्ते जनयो यथा पतिं मर्यं न शुन्ध्युं मघवान्मृतये ॥ १ ॥

अच्छ । मे । इन्द्रम् । मतयः । स्वःऽविदः । सध्रीचीः । विश्वाः । उशतीः । अनुषत ।

परि । स्वजन्ते । जनयः । यथा । पतिम् । मर्यम् । न । शुन्ध्युम् । मघवानम् । ऊतये ॥

इन्द्रं देवम् अच्छ अभिसुखीकृत्य मे मम सुहस्त्यस्य घौषेयस्य मतयः स्तु-
तयः अनूपत स्तुवन्ति । नू स्तुतौ । च्लेः सिच् । कुटादित्वेन (पा १,२,१) सिचः
छिद्गङ्गावाद् गुणाभावः । इडभावश्छान्दसः । मतयो विशेष्यन्ते—स्वविदः स्वर्गस्य
सुखस्य वा लम्भयिष्यः सध्रीचीः सहाञ्जनाः परस्परं संगताः । अशु गतिपूजनयोः ।
'श्रुतिगदधृक्त्सग्' (पा ३,२,५९) इत्यादिना किन् । नकारलोपः । सहस्य सध्यादेशः ।
'अञ्जतेश्वोपसंख्यानम्' (पावा ४,१,६) इति ङीप् । भसंज्ञावाम् 'अचः' (पा ६,४,१३८)
इत्यकारलोपः । विश्वाः व्याप्ता उशतीः इन्द्रं कामयमानाः । आदरातिशयद्योतनाय
उक्तमेवार्थं सदृष्टान्तं पुनराह—परिष्वजन्ते इति । जनयः जनयन्ति उत्पाद-
यन्ति अपत्यम् इति जनयो योषितः । ता यथा पतिं परिष्वजन्ते दृढम् आलि-
ङ्गन्ति । किं च शुन्ध्युम् शोधकं मर्यं न मर्त्यमिव यथा पित्रादिकं दूराद् आगतं
पुत्रादयो बन्धुजना ऊतये स्वरक्षणाय परिष्वजन्ते तद्वद् मघवानम् मघघन्तं धनव-
न्तम् इन्द्रम् ऊतये रक्षणाय मे मतयः परिष्वजन्ते । निर्धनस्य रक्षाकरणायो-
गाद् मघघन्तम् इत्युक्तम् ।

न घा त्वद्रिष्यं वेति मे मनस्त्वे इत् कामं पुरुहूत शिश्रय ।

राजैव दस्म नि षदोऽधि बर्हिष्यस्मिन्सु सोमैऽवृषानमस्तु ते ॥ २ ॥

न । घ । त्वद्रिक् । अप । वेति । मे । मनः । त्वे इति । इत् । कामम् । पुरुहूत । शिश्रय ।

राजाऽइव । दस्म । नि । षदः । अधि । बर्हिषि । अस्मिन् । सु । सोमै । अवृषानम् ।

अस्तु । ते ॥ २ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र त्वद्रिक् त्वां गच्छत् मे मम मनः न घ न
खलु अप वेति अपगच्छति कदाचिदपि त्वसो नापसरति किं तु त्वे इत् त्वय्येव
कम्मम् अभिलाषं शिश्रय भ्रयति आभ्रयति । अश्च सेवाम् । छान्दसे लिटि
'णञ्जतमो वा' (पा ७,१,९१) इति वृद्धयभावे रूपम् । यस्माद् एवं तस्मात् हे
दस्म शत्रूणाम् उपक्षपयितः दर्शनीय वा इन्द्र त्वं राजेव यथा राजा सिंहासने
निषीदति एवम् अधि बर्हिषि । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । आस्तीर्णे दमे नि षदः

निषीद् । तत्र' को लाभ इति उच्यते — अस्मिन् सोमे सोमयागे संस्कृते वा सोमे ते तत्र अवपानम् अवनतं पानम् अस्तु भवतु ।

विष्वृदिन्द्रो अमतेरुत् क्षुधः स इद्रायो मधवा वस्व ईशते ।

तस्येदिमे प्रवणे सप्त सिन्धवो वयो वर्धन्ति वृषभस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

विष्वृत् । इन्द्रः । अमतेः । उत । क्षुधः । सः । इत् । रायः । मधवा । वस्वः । ईशते । तस्य । इत् । इमे । प्रवणे । सप्त । सिन्धवः । वयः । वर्धन्ति । वृषभस्य । शुष्मिणः ॥

इन्द्रो देवः अस्माकम् अमतेः दारिद्र्यस्य शून्याया मतेर्वा विष्वृत् विष्वग् वर्तयिता प्रच्यावयिता^१ भवतु । विषुशब्दोपपदाद् वर्ततेः क्विप् । उत अपि च इन्द्रः क्षुधः बुभुक्षाया विष्वृत् भवतु । सत्स्वन्येषु देवेषु इन्द्र एव कथं प्रार्थ्यते इति तत्राह — स इत् स एव मधवा धनवान् इन्द्रः रायः दानार्हस्य वस्वः वसुनो वासकस्य धनस्य ईशते ईष्टे स्वामी भवति । 'तिष्ठां तिष्ठो भवन्ति' (पावा ७, १, ३९) इत्येकवचनस्थाने बहुवचनम् । किं च वृषभस्य वर्षकस्य शुष्मिणः बलवतः तस्येत् तस्यैवेन्द्रस्य संबन्धिनः इमे प्रसिद्धाः सप्त सिन्धवः स्यन्दनशीलाः 'इमं मे गङ्गे' (ऋ १०, ७५, ५) इतिमन्त्रोक्ता गङ्गाद्याः सप्त सिन्धवः प्रवणे अवनते देशे वयो वर्धन्ति अन्नं समर्धयन्ति । वृधु वृद्धौ । णिच् । 'छन्दस्युभयथा' (पा ३, ४, ११७) इत्यार्धधातुकसंज्ञायां णिलोपः ।

वयो न वृक्षं सुपलाशमासदन्त्सोमास इन्द्रं मन्दिनश्चमूषदः ।

प्रेषामनीकं शर्वसा दविद्युतद् विदत् स्वर्भनवे ज्योतिरार्यम् ॥ ४ ॥

वयः । न । वृक्षम् । सुपलाशम् । आ । असदन् । सोमासः । इन्द्रम् । मन्दिनः । चमूषदः । प्र । षाम् । अनीकम् । शर्वसा । दविद्युतद् । विदत् । स्वर्भनवे । ज्योतिः । आर्यम् ॥ ४ ॥

वयो न वृक्षम् यथा वयः पक्षिणः सुपलाशम् शोभनपर्णोपेतं पल्लवितं वृक्षम् आसीदन्ति तद्वद् मन्दिनः मद्रकराः चमूषदः चम्बोरधिषवणफलकयोरवस्थिताः सोमासः सोमा इन्द्रम् आसदन् । षाम् सोमानाम् अनीकम् समूहो मुखं वा शवसा दविद्युतत् द्योतते । 'दाधतिदर्धति' (पा ७, ४, ९५) इत्यादिना यद्भुगन्ताद् द्युतेः शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणाभावः अभ्यासस्य अत्वं विगागमश्च निपात्यते । 'अभ्यस्तानामादिः' (पा ६, १, १८९) इत्याद्युदात्तः । किं च तद् अनीकं स्वः आदित्याख्यम् आर्यम् अर्यम् अरणीयम् अभिगमनीयं ज्योतिः मनवे मनुष्याय मनुष्याणां प्रकाशाय विदत् अविदत् । प्रायच्छब्द इत्यर्थः ।

'कृतं न श्वग्नी वि चिनोति देवने' संवर्गं यन्मघवा सूर्यं जयत् ।

न तत् ते अन्यो अनु वीर्यं शक्रः पुराणो मघवन् नोत नूतनः ॥ ५ ॥

कृतम् । न । श्वऽग्नी । वि । चिनोति । देवने । सम्ऽवर्गम् । यत् । मघवा । सूर्यम् । जयत् ।
न । तत् । ते । अन्यः । अनु । वीर्यम् । शकत् । न । पुराणः । मघवन् । न । उत । नूतनः ॥५॥

कृतं न श्वग्नी । घर्णव्यत्ययेन सकारस्य शकारः^१ । स्वम् आत्मानं हन्त्यनेनेति स्वप्नं घृतम् । तद् अस्यास्तीति श्वग्नी । यद्वा स्वम् आत्मानं हतवान् श्वग्नीः कितवः । स यथा देवने घृते कृतं 'कृतशब्दवाच्यं लाभहेतुम् अयं^३ वि चिनोति विचयं करोति एवम् इन्द्रम् अस्मदीया स्तुतिः देवने क्रीडने प्रमोदे वा निमित्तभूते सति वि चिनोति । श्वग्नीति । स्वशब्दोपपदात् हन्तेः 'घघर्णे कविधानम्' (पावा ३,३,५८) इति कप्रत्ययः । 'अत इनिठनौ' (पा ५,२,११५) इति इनिप्रत्ययः । यद्वा 'बहुलं छन्दसि' (पा ३,२,८८) इति वचनाद् ब्रह्मादिव्यतिरिक्तेऽप्युपपदे हन्तेः क्तिप् । 'श्वजेभ्यो ङीप्' (पा ४,१,५) इति ङीप् । 'अङ्गोपोऽनः' (पा ६,४,१३४) इत्यकारलोपः । 'हो हन्तेः' (पा ७,३,५४) इति घत्वम् । व्यत्ययेन स्त्रीलिङ्गता^२ । यत् यस्मात् कारणाद् मघवा धनवान् इन्द्रः संवर्गम् रसस्य तमसो वा संवर्जकं सूर्यं देवं जयत् अजयत् । सकलजगत्प्रकाशनाय दिवि स्थापितवान् इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे मघवन् इन्द्र ते तव तत् उक्तलक्षणं वीर्यम् अन्यः त्वत्तोऽपरो नानु शकत् अनुकर्तुं न शक्नोति । अन्यमेव विशनिष्टि—त्वत्तोऽन्यः पुराणः पूर्वकालीनः नानु शकत् । उत अपि च नूतनः आधुनिकोऽपि नानु शकत् ।

विंशंविंशं मघवा पर्यशायत् जनानां धेनां अवचाकशद् वृषां ।

यस्याहं शक्रः सर्वनेषु रण्यति स तीव्रैः सोमैः सहते पृतन्यतः ॥ ६ ॥

विंशम्ऽविंशम् । मघवा । परि । अशायत् । जनानाम् । धेनाः । अवऽचाकशत् । वृषां ॥
यस्य । अहं । शक्रः । सर्वनेषु । रण्यति । सः । तीव्रैः । सोमैः । सहते । पृतन्यतः ॥ ६ ॥

वृषा कामानां वर्षिता मघवा धनवान् । अभिमतप्रदानं धनवत एव युज्यत इत्यस्य प्रकृष्टधनवत्त्वाभिधानाय अत्र मघवेत्युक्तम् । उक्तगुणक इन्द्रो विंशंविंशम् ततं यजमानं पर्यशायत् परिशेते । येये यष्टारः सन्ति तांस्तान् सर्वानपि स्व-विभूत्या समकाल एव प्राप्तवान् इत्यर्थः । किं च जनानाम् स्तोतृणां धेनाः प्रीण-यित्रीः स्तुतीरेककाल एव अवचाकशत् । पश्यतिकर्मैतत् । अभिपश्यति । स्तोत्रं शृणोतीत्यर्थः । एवं शक्रः शक्त इन्द्रो यस्य यजमानस्य सर्वनेषु त्रिष्वपि रण्यति रमते । रण्यतिः क्रीडाकर्मा । व्यत्ययेन ह्यन् । यच्छब्दयोगाद् अनिघातः । स यजमानः^४

१. घृ १४३ टि ७ द्र.

२. वैप १,३१७० म द्र.

३. नास्ति, स्थानं तु व्यद्वादधानां

वर्णानां रिक्तम् S'.

४. इन्द्रः S'.

तीत्रेः अत्यन्तमद्रकैः सोमैः सोमरसैः । सव्यमत्रयापेक्षया बहुवचनम् । सोमपानेन
शृतन्वतः संग्रामम् इच्छतः शत्रून् सहते अभिभवति ।

आपो न सिन्धुमाभि यत् समक्षरन्त्सोमांस इन्द्रं कुल्या इव हृदम् ।

वर्धन्ति विप्रा महो अस्य सार्दने यवं न वृष्टिर्दिव्येन दानुना ॥ ७ ॥

आपः । न । सिन्धुम् । अभि । यत् । समऽअक्षरन् । सोमांसः । इन्द्रम् । कुल्याऽइव । हृदम् ।
वर्धन्ति । विप्राः । महः । अस्य । सार्दने । यवम् । न । वृष्टिः । दिव्येन । दानुना ॥ ७ ॥

यत् यथा सोमासः सोमाः आपः न सिन्धुम् आपः सिन्धुम् समुद्रमिव
कुल्याः अत्याः सरितश्च हृदमिव इन्द्रं देवं प्रति अभि समक्षरन् अभिक्षरन्ति तदा
विप्राः मेधाविनः स्तोतारः सार्दने यज्ञगृहे अस्य इन्द्रस्य महः' माहात्म्यं वर्धन्ति
वर्धयन्ति । स्तुतिभिरिति शेषः । अभिवर्धने दृष्टान्तः — यवं न वृष्टिः इति । वृष्टिः ।
वर्धतीति वृष्टिर्मेघः । स यथा दिव्येन दिवि मवेन दानुना उदकदानेन वृष्टिरेव
वा दिव्येन स्वकीयेन दानेन यवं न यद्यमिव तं यथा वर्धयति' तद्वत् ।

वृषा न क्रुद्धः पतयद् रजःस्वा यो अर्यपत्नीरकृष्णोदिमा अपः ।

स सुन्वते मघवा जीरदानवेऽविन्दज्ज्योतिर्मनवे हविष्मते ॥ ८ ॥

वृषा । न । क्रुद्धः । पतयत् । रजःऽसु । आ । यः । अर्यऽपत्नीः । अकृष्णोत् । इमाः ।
अपः । सः । सुन्वते । मघवा । जीरऽदानवे । अविन्दत् । ज्योतिः । मनवे । हविष्मते ॥ ८ ॥

यः इन्द्रः अर्यपत्नीः अर्षेष अभिगन्ता आदित्येन पालित्वा इमाः प्रसिद्धा
अपः उदकानि अकृष्णोत् करोति भूमिष्ठानि करोति स इन्द्रो वृषा न क्रुद्धः यथा
क्रुद्धः क्रोधेन अन्धीभूतो वृषा वृषभः सर्वतः पतति गच्छति स्वप्रतिमहं वृषभं
पराभवितुम् एवं स इन्द्रो रजःसु लोकेषु आ सर्वतः पतयत् पतति गच्छति ।
मेघं वारयितुम् इति शेषः । अनन्तरं स मघवा घनघान् इन्द्रः सुन्वते सोमाभि-
षवं कुर्वते जीरदानवे क्षिप्रदानाय शीघ्रं' हविः प्रयच्छते हविष्मते हविर्भिः सोमा-
दिभिस्तद्वते मनवे मनमघते यजमानाय ज्योतिः प्रकाशकं तेजः अविन्दत् अलभत
प्रायच्छत् प्रयच्छति ।

उजायतां परशुज्योतिषा सह भूया ऋतस्य सुदुर्घा पुराणवद् ।

वि रैचतामरूपो भानुना शुचिः स्वर्णं सुक्रं शुशुचीत् सत्पतिः ॥ ९ ॥

उत् । जायताम् । परशुः । ज्योतिषा । सह । भूयाः । ऋतस्य । सुदुर्घा । पुराणवद् ।

वि । रोचताम् । अरुषः । भानुना । शुचिः । स्वः । न । शुक्रम् । शुशुचीत् । सत्स्पतिः ॥

परशुः इन्द्रस्य वज्रः ज्योतिषा स्वतेजसा सह उज्जायताम् ऊर्ध्वं प्रादुर्भवतु मेघविदारणार्थम् । किं च ऋतस्य उदकस्य संबन्धिनी सुदुषा सुष्ठु दोहयित्री माध्यमिका वाक् । 'दुहः कथश्च' (पा ३, २, ७०) इति कप् । हकारस्य घकारः । पुराणवत् पूर्वं यथा इदानीमपि एवं भूयाः भूयात् । पुरुषव्यत्ययः । किं च अरुषः आरोचमानो भानुना स्वतेजसा शुचिः प्रज्वलन् वि रोचताम् प्रकाशताम् । उक्तमेवार्थं संदृष्टान्तं पुनराह—स्वर्णं शुक्रम् स्वः आदित्यः स यथा शुक्रम् दीप्तं तेजः प्रकाशयति । तेजसा स्वर्णं दीप्यत इत्यर्थः । एवं सत्पतिः सतां पालक इन्द्रः शुशुचीत् अत्यन्तं दीप्यताम् । शुच शोके । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । लिङि 'बहुलं छन्दसि' (पा २, ४, ७६) इति शपः दलुः । लीयुडादिः ।

गोभिष्टरेमामर्तिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।

वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमर्तिम् । दुःस्पाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुहूत । विश्वाम् ।

वयम् । राजभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत इन्द्र वयं घोषेयाः' सुहस्त्या यजमानास्त्वयानु-
गृहीताः सन्तो गोभिः त्वया दत्ताभिः दुरेवाम् दुष्टगमनाम् अमर्तिम् दारिद्र्यं तरेम
निस्तरेम । किं च यवेन । उपलक्षणम् पतत् । त्वया दत्तैर्यवव्रीक्षादिभिः
विश्वाम् सर्वां पुत्रभृत्यादिष्विषयां क्षुधम् अशनेच्छाम् । तरेमेति शेषः । किं च
प्रथमाः तवानुग्रहेण समानानां मध्ये मुख्यभूता वयं राजभिः क्षत्रियैर्भूपालैः
धनानि बहूनि । लभेमहीति शेषः । एषु संपन्नेषु सत्सु अस्माकेन अस्मत्संबन्धिना ।
संबन्धार्थं अणिं विहिते 'तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ' (पा ४, ३, २) इति अस्माकादेशः ।
वृद्धयभावश्छान्दसः । वृजनेन बलेन जयेम । शत्रून् इति शेषः ।

बृहस्पतिर्नः परिं पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघ्रायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परिं । पातु । पश्चात् । उत । उत्तरस्मात् । अधरात् । अघ्रायोः ।

इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः देवः पश्चात् पश्चिमदेशाद् अघ्रायोः अघं पापं परेषाम् इच्छतो
हिंसकात् । 'छन्दसि परेच्छायाम्' (पावा ३, १, ८) इति क्यच्प्रत्ययः । 'क्याच्छन्दसि'

(पा ३,२,१७०) इति उपप्रत्ययः । 'अश्वाक्स्मात्' (पा ७,४,३७) इति आस्वम् । प्रत्यय-स्वरः । तस्माद् नः अस्मान् परि पातु सर्वतो रक्षतु । उत अपि च उत्तरस्माद् अशरात् च देशाद् आगच्छतः अघायोः नः अस्मान् परि पातु । एवम् इन्द्रः अपि देवः पुरस्ताद् आगच्छतः अघायोः परि पातु । मध्यतः मध्यमाद् देशादप्यागच्छतः परि पातु । एवं सर्वतो रक्षां कृत्वा सखा मित्रभूत इन्द्रः सखिभ्यः सखिभूतेभ्यः अस्मभ्यं वरिवः । धननामैतत् । धनं कृणोत करोतु प्रयच्छतु । हविःप्रदानवर-प्रदानाभ्यां परस्परं सखिभावो द्रष्टव्यः ।

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्त्रो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य ।

धत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद्युं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १२ ॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्त्रः । दिव्यस्य । ईशाथे इति । उत । पार्थिवस्य ।

धत्तम् । रयिम् । स्तुवते । कीरये । चिद् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १२ ॥

हे बृहस्पते त्वं च इन्द्रश्च युवम् युवाम् । 'प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्' (पा ७,२,८८) इति विहितम् आत्वं छन्दसि न भवति । दिव्यस्य दिवि भवस्य वस्त्रः वस्तुनः ईशाथे स्वामिनौ भवथः । उत अपिच पार्थिवस्य पृथिवीसंबन्धिनो वस्त्र ईशाथे । यस्माद् एवं तस्मात् स्तुवते स्तोत्रं कुर्वते कीरये स्तोत्रे मह्यम् । चिद् इति पूरणः । रयिम् धनं धत्तम् प्रयच्छतम् । गतम् अन्यत् (अ २०,१२,६) ।

इति द्वितीयेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

इति विंशे' काण्डे द्वितीयोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र आद्यानि चत्वारि सूक्तानि अतिरात्रे क्रतौ प्रथमपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्तानि । चतुर्थसूक्तस्य अन्तिमा 'य उदचीन्द्र' इत्येषा परिधानीया । 'अतिरात्रेऽहोरात्रादिभ्यः' इति प्रक्रम्य सूत्रितं वैताने— " 'वयमु त्वा तदिदर्याः' (१), 'वयमिन्द्र त्वायवः' (४) इति स्तोत्रियानुरूपी । ऊर्ध्वं सर्वत्र त्रीणि 'सूक्तानि । अन्यं' पच्छः पर्यासः । 'य उदचि' (अ २०,२१,११) इति परिधानीया । 'अप्सु धूतस्य' (अ २०,३३,१) इति याज्या" (वैताश्रौ २६,१;५-७) इति ।

स्तोत्रियानुरूपाणां शंसनप्रकारस्तत्रैव उक्तः— 'स्तोत्रियानुरूपयोः प्रथमे पर्याये' प्रथमानि पदानि 'पुनरादायम् अर्धर्चशस्यवच्छंसति' । मध्यमे पर्याये मध्यमानि । उत्तम उत्तमानि' (वैताश्रौ २६,३) इति ।

वयमु त्वा तदिदर्या इन्द्र त्वायन्तः सखायः । कर्णा उक्थेभिर्जरन्ते ॥१॥

१. विंशति° S'.

२. सूक्तानि अंतं S'.

३. नास्ति RG.

४. पुनरा-

दाय अर्धर्चशः शंसति S'.

व्यम् । ऊं इति । त्वा । तदित्ऽअर्थाः । इन्द्र । त्वाऽयन्तः । सखायः । कण्वाः । उक्थेभिः ।
जरन्ते ॥ १ ॥

हे इन्द्र तदिदधाः तदित् तदेव स्तोत्रम् अर्थः प्रयोजनं येषां ते तदिदधाः त्वायन्तः
त्वाम् आत्मन इच्छन्तो वयं सखायः तव सखिभूताः । अथवा त्वां यन्तः सखायो
वयं कण्वाः तदिदधाः तदेकप्रयोजनाः । जरन्त इत्यभिधानात् स्तुत्येकप्रयोजनत्वं
गम्यते । अथ परोक्षवद् आह—कण्वाः कण्वगोत्रोत्पन्ना महर्षयः । 'कणतिः शब्दार्थः' ।
'अश्वपुषि' (पाठ १, १५१) इत्यादिना कन्प्रत्ययः । निच्वाद् आद्युदात्तः । 'गर्गादिभ्यो यञ्'
(पा ४, १, १०५) इति यञ् । तस्य बहुषु लुक् । स एव स्वरः । उक्थेभिः उक्थैः ।
उच्यन्त इत्युक्थानि स्तोत्राणि । तैः जरन्ते स्तुवन्ति । जरतिर्नैरुक्तो (तु. निघ ३, १४)
धातुः स्तुत्यर्थे वर्तते ।

न धेमन्यदा पपन वज्रिन्नपसो नविष्टौ । तवेदु स्तोमं चिकेत ॥ २ ॥

न । ध । ईम् । अन्यत् । आ । पपन । वज्रिन् । अपसः । नविष्टौ । तव । इत् । ऊं इति ।
स्तोमम् । चिकेत ॥ २ ॥

हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र अपसः कर्मणो यागात्मनो नविष्टौ नवनस्य 'स्तुतेरेषणायां
सत्यां नवायाम् इष्टौ वा नूतने यागे कर्तव्ये सति । शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् । ईम्
इदानीम् अन्यत् त्वद्विषयाद् अपरम् अन्यदेवताविषयं स्तोत्रं न घ नैव आ पपन अभि-
ष्टौमि । पनतेः स्तुतिकर्मणः उत्तमे णलि रूपम् । किं तु तवेदु तवैव स्तोमम् स्तोत्रं
चिकेत जानामि ।

इच्छन्ति देवाः सुन्वन्तं न स्वप्राय स्पृहयन्ति । यन्ति प्रमादमर्तन्द्राः ॥ ३ ॥

इच्छन्ति । देवाः । सुन्वन्तम् । न । स्वप्राय । स्पृहयन्ति । यन्ति । प्रऽमादम् । अर्तन्द्राः ॥

देवाः इन्द्राद्याः सुन्वन्तम् सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानम् इच्छन्ति रक्षितुम्
इच्छां कुर्वन्ति । स्वप्राय । स्वप्नशब्देन अनादरो लक्ष्यते । तद्विषयानादराय न
स्पृहयन्ति नेच्छन्ति । औदासीन्यं^१ न कुर्वन्तीत्यर्थः । 'स्पृहेरीप्सितः' (पा १, ४, ३६)
इति कर्मणि चतुर्थी । किं तु प्रमादम् प्रकर्षेण मादयितारं तं तस्य मदकरं सोमं
वा उद्दिश्य अतन्द्राः अनलसाः सन्तो यन्ति गच्छन्त्येव । स्पृहयन्तीति । स्पृह
ईप्सायाम् । चुरादिरदन्तः ।

व्यमिन्द्र त्वायवोऽभि प्र णोनुमो वृषन् । विद्धी त्वं१स्य नो वसो ॥४॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयत्रः । अभि । प्र । नोनुमः । वृषन् । विद्धि । तु । अस्य । नः ।
वसो इति ॥ ४ ॥

हे वृषन् कामानां वर्षक इन्द्र त्वावः त्वाम् इच्छन्तो वयम् । 'सुप आत्मनः
व्यच्' (पा ३,१,८) । 'प्रत्ययान्तरपदयोश्च' (पा ७,१,१८) इति त्वादेशः । धातुत्वात् (पा ३,
१,३२) सुपो लुक् (पा २,४,७१) । 'क्याच्छन्दसि' (पा ३,२,१७०) इति उपप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । अभि प्र नोनुमः आभिमुख्येन प्रकर्षेण स्तुमः । तु
अपि च हे वसो वासक इन्द्र त्वमपि नः अस्मदीयम् अस्य एतत् स्तोत्रं
विद्धि कामय ।

मा नो निदे च वक्तवेऽर्यो रन्धीररावणे । त्वे अपि क्रतुर्मम ॥ ५ ॥

मा । नः । निदे । च । वक्तवे । अर्यः । रन्धीः । अरावणे । त्वे इति । अपि । क्रतुः । मम ॥

अर्यः स्वामी त्वम् हे इन्द्र नः अस्मान् निदे च निन्दकाय च मा
रन्धीः वशं मा नैषीः । रधेर्लुङि सिचि 'इट ईटि' (पा ८,२,२८) इति सिज्जोपे
'रधिजभोरचि' (पा ७,१,६१) इति नुमि कृते 'न माङ्योगे' (पा ६,४,७४) इत्यङ-
भावे रूपम् । वक्तवे च परुषमाषिणे च मा रन्धीः । अरावणे अदात्रे शत्रवे
मा रन्धीः । अपि अपि च मम क्रतुः मदीयः संकल्पः स्तुतिलक्षणं कर्म वा त्वे
त्वयि । यत एवम् अतो निन्दकादिभ्योऽस्मान् मा रन्धीरिति' संबन्धः ।

त्वं वर्मासि सप्रथः पुरोयोधश्च वृत्रहन् । त्वया प्रति ब्रुवे युजा ॥ ६ ॥

त्वम् । वर्म । असि । सप्रथः । पुरःऽयोधः । च । वृत्रऽहन् । त्वया । प्रति । ब्रुवे । युजा ॥ ६ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तरिन्द्र सप्रथः सर्वतः पृथुः सर्वत्र महान् पुरोयोधश्च
संग्रामे अग्रतो योद्धा त्वं मम वर्मासि कवचं भवसि । शत्रुभिर्मुक्तानाम् इष्यादीनां
पुरत एव निवारणाद् धर्मत्वव्यपदेशः । तादृशेन युजा सहायभूतेन त्वया प्रति
ब्रुवे शत्रून् प्रति ब्रवीमि भर्त्सयामि । प्रतिहन्मीत्यर्थः ।

इति तृतीयेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

'वार्त्रहत्याय शवसे' इति सूक्तस्य अतिरात्रे प्रथमपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशखे
विनियोग उक्तः ।

वार्त्रहत्याय शवसे पृतनापाहाय च । इन्द्र त्वा वर्तयामसि ॥ १ ॥

रन्धीदिति ऽ'.

वात्रैऽहत्याय । शर्वसे । पृतनाऽसहाय । च । इन्द्र । त्वा । आ । वर्तयामसि ॥ १ ॥

वात्रैहत्याय वृत्रहनननिमित्ताय । 'तस्येदम्' (पा ४,३,१२०) इति अण्' द्रष्टव्यः । वृत्रघ्नः कर्म इत्यर्थे वा 'ब्राह्मणादित्वात् प्यञ्' । [नकारस्य तकारः छान्दसः] । भित्त्वाद् आद्युदात्तः^१ । शर्वसे बलाय अपि च पृतनासाहाय परकीयसेनाभिभवाय । षह अभिभवे इत्यस्माद् भावे 'शक्तिसहोश्च' (पा ३,१,९९) इति यत् । संहितायां 'सहेः पृतनर्ताभ्यां च' (पा ८,३,१०९) इति षत्वम् । छान्दसो दीर्घः । तदर्धे [हे इन्द्र] त्वा त्वाम् आ वर्तयामसि आवर्तयामः । अस्मद्भिमुखं कुर्मः ।

अर्वाचीनं सु ते मन उत चक्षुः शतक्रतो । इन्द्रं कृण्वन्तु वाघतः ॥ २ ॥

अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । उत । चक्षुः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इन्द्रं । कृण्वन्तु । वाघतः ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मेन्द्र ते तव मनः वाघतः यज्ञनिर्वाहका ऋत्विजः सु सुष्ठु अर्वाचीनम् अस्मद्भिमुखं कृण्वन्तु । 'विभाषाऽश्चेरदिकृत्त्रियाम्' (पा ५,४,८) इति ख-प्रत्ययः । खस्य ईनादेशः । प्रत्ययस्वरः । उत अपि च ते चक्षुः तव दृष्टिमपि अस्मद्भिमुखाम् अस्मासु कृपावतीं कुर्वन्तु ।

नामानि ते शतक्रतो विश्वाभिर्गीभिरीमहे । इन्द्राभिमातिषाद्ये ॥ ३ ॥

नामानि । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विश्वाभिः । गीऽभिः । ईमहे । इन्द्रं । अभिमातिऽसद्ये ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मेन्द्र अभिमातिषाद्ये । अभिमातयः शत्रवः । तेषां सहनयोग्ये संग्रामे । अथवा अभिमातिः पाप्मा । 'पाप्मा वा अभिमातिः' (तै २,१,३,५) इति श्रुतेः । तस्य सहनयोग्ये पापक्षयनिमित्तभूते कर्मणि ते तव नामानि सहस्राक्षपुरंदरादिरूपाणि^२ । अथवा नमनीयानि वृत्रवधादिकर्माणि विश्वाभिः सर्वाभिः गीभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः ईमहे याचामहे संकीर्तयामः । ईं गतौ । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । अदादित्वात् शपो लुक् ।

पुरुष्टुतस्य धामभिः शतेन महयामसि । इन्द्रस्य चर्षणीधृतः ॥ ४ ॥

पुरुऽस्तुतस्य । धामभिः । शतेन । महयामसि । इन्द्रस्य । चर्षणिऽधृतः ॥ ४ ॥

पुरुष्टुतस्य पुरुभिर्बहुभिः स्तोतृभिः स्तुतस्य । 'स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि' (पा ८,३,१०५) इति षत्वम् । शतेन शतसंख्याकैः धामभिः तेजोभिः । युक्तस्येति शेषः ।

१. अणि स्वरः ?

२. ब्राह्मणादित्वादाद्युदात्तः S'.

३. सहस्राक्षः पुरं

बद्धा षड्वयर्थे तृतीया । धान्नां स्थानानां शतेन युक्तस्य । असंख्यातस्थानवत् इत्यर्थः । चर्षणीघृतः । चर्षणयो मनुष्याः । तान् 'धारयति रक्षतीति' चर्षणीघृत् । तस्य उक्तलक्षणस्येन्द्रस्य । उक्तलक्षणम् इन्द्रम् इत्यर्थः । महयामसि महयामः पूजयामः स्तुमः । यद्वा शतेन शतसंख्याकेन स्तोत्रेण उक्तलक्षणम् इन्द्रं महयाम-सीति योज्यम् ।

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे पुरुहुतमुप ब्रुवे । भरेषु वाजसातये ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । पुरुहुतम् । उप । ब्रुवे । भरेषु । वाजसातये ॥ ५ ॥

पुरुहुतम् बहुभिर्यजमानैराहुतं संग्रामे वा स्वस्वजयार्थं बहुभिराहुतम् इन्द्रं वृत्राय । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' (पावा १,४,३२) इति कर्मणः संप्रदानत्वम् । वृत्रनामानम् असुरं पापं वेत्यर्थः । हन्तवे हन्तुम् । 'तुमर्थे' (पा ३,४,९) इति तवेन्प्रत्ययः । निस्स्वरः । किं च भरेषु । संग्रामनामैतत् । संग्रामेषु वाजसातये । वाजः अन्नम् । 'अन्नं वै वाजः' (तै ५,४,६,६) इति श्रुतेः । अन्नलाभाय । शत्रुजयम् अन्तरेण तदीयस्यान्नस्य लाभभावात् तज्जयायेत्युक्तम् भवति । उक्तलक्षणोभयविधप्रयोजनाय इन्द्रम् उप ब्रुवे उपेत्य स्तोमि ।

वाजेषु सासहिर्भेव त्वामीमहे शतक्रतो । इन्द्रं वृत्राय हन्तवे ॥ ६ ॥

वाजेषु । सासहिः । भव । त्वाम् । ईमहे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । इन्द्रं । वृत्राय । हन्तवे ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं वाजेषु संग्रामेषु सासहिः शत्रूणाम् अभिभविता भव । सहैर्यङ्न्तात् किप्रत्ययः (पावा ३,२,१७१) । तदर्थम्^३ हे शतक्रतो बहुकर्मेन्द्र त्वाम्^४ ईमहे याचामहे । अथ परोक्षवादः— किं च इन्द्रं^५ देवं वृत्राय हन्तवे वृत्रम् असुरं पापं वा हन्तुम् । स्तोमीति शेषः । अथवा इन्द्रशब्दो यौगिकोऽत्र द्रष्टव्यः । इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं त्वां^६ वृत्राय हन्तवे ईमहे इति संबन्धः ।

द्युम्नेषु पृतनाज्ये पृतसुतर्षु श्रवःसु च । इन्द्रं साक्ष्वाभिमातिषु ॥ ७ ॥

द्युम्नेषु । पृतनाज्ये । पृतसुतर्षु । श्रवःसु । च । इन्द्रं । साक्ष्वं । अभिऽमातिषु ॥ ७ ॥

हे इन्द्र पृतनाज्ये । संग्रामनामैतत् । पृतनानाम् अजनं जयो 'वाऽत्रेति तद्युत्पत्तिः । संग्रामे । पृतनाशब्दोपपदाद् अजतेर्जयतेर्वा^७ 'अच्यादयश्च' (पाउ ४, ११२) इति यत्प्रत्ययः । अजतिपक्षे^८ 'बहुलं तणि'^९ (पावा २,४,५४) इति धीभाववि-

१. धारयति रक्षतीति S'. २. इन्द्रं S'. ३. तुमर्थे S'. ४. त्वा त्वाम् S'.
५. वैतु. मंपा. ६. वा नास्ति S'. ७. 'तेर्यजतेर्वा' S'. ८. जयति S'.
९. 'वा वति' मंपा.

कल्पः । जयतेस्तु टिलोपो निपातनात् । धुनेषु द्योतमानेषु धनेषु प्राप्तव्येषु पृथु-
 तर्षु पृतनासु तर्तव्यासु च (?) । पृतनाशब्दस्य सौ परतो 'मांसृत्स्ननाम् उपसंख्यानम्'
 (पावा ६, १, ६२) इति पृदादेशः । भित्तरा संभ्रमे इति संपदादिलक्षणः क्तिप् ।
 'ज्वरत्वर' (पा ६, ४, २०) इत्यादिना ऊढ । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (पा ६, ३, १४)
 इति सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तथा श्रवःषु च । अन्ननामैतत् ।
 'श्रव इत्यन्ननाम । श्रूयत इति सतः' इति निरुक्तम् (१०, ३) । अन्नेषु च लब्धव्येषु
 एवम् अभिमातिषु शत्रुषु पापेषु वा । हन्तव्येष्विति शेषः । एतेषु फलेषु निमि-
 त्तभूतेषु साक्ष्व अस्मान् सचस्व अनुसर । षच समवाये' । लोटि 'बहुलं छन्दसि'
 (पा २, ४, ७३) इति शपो लुक् । कुत्वषत्वे । दीर्घश्छान्दसः ।

इति तृतीयेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

'शुष्मिन्तमं न ऊतये' इति सूक्तस्य अतिरात्रे ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रथमपर्यायशब्दे
 विनियोग उक्तः ।

शुष्मिन्तमं न ऊतये द्युम्निर्न पाहि जागृविम् । इन्द्र सोमं शतक्रतो ॥ १ ॥
 शुष्मिन्स्तमम् । नः । ऊतये । द्युम्निर्नम् । पाहि । जागृविम् । इन्द्र । सोमम् ।
 शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ १ ॥

हे शतक्रतो बहुकर्मेन्द्र नः अस्माकं संबन्धिनं शुष्मिन्तमम् अतिशयेन
 बलवन्तम् । 'नाद् घस्य' (पा ८, २, १७) इति नुडागमः । द्युम्निर्नम् द्योतनवन्तं
 जागृविम् जागरणशीलं स्वप्ननिवारकम् । न हि सोमं पीतवतः स्वप्नप्रसङ्गोऽस्ति,
 अस्वप्नत्वसाधनत्वात् तस्य । उक्तमहिमोपेतं सोमम् ऊतये अस्माकं रक्षणाय
 पाहि पिब ।

इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु । इन्द्र तानि त आ वृणे ॥ २ ॥
 इन्द्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनेषु । पञ्चसु । इन्द्र । तानि । ते । आ । वृणे ॥

हे शतक्रतो हे इन्द्र ते तव संबन्धीनि यानि प्रसिद्धानि इन्द्रियाणि इन्द्रवृष्टानि
 इन्द्रदत्तानि वा वीर्याणि दर्शनश्रवणादिलक्षणानि पञ्चसु जनेषु देवमनुष्यपित्रसुररक्षःसु
 निषादपञ्चमेषु चतुर्षु वर्णेषु वा विद्यन्ते ते तव स्वभूतानि तानि आ वृणे संभजेय ।
 वृक् संभक्तौ इत्यस्य लटि रूपम् ।

अगभिन्द्र श्रवो बृहद् द्युम्नं दधिष्व दुष्टरम् । उत् ते शुष्मं तिरामसि ॥ ३ ॥
 अगन् । इन्द्र । श्रवः । बृहत् । द्युम्नम् । दधिष्व । दुष्टरम् । उत् । ते । शुष्मम् । तिरामसि ॥

हे इन्द्र तव संबन्धिं वृहत् महत् प्रभूतं भवः अन्नम् अगन् अस्माद् गच्छतु ।
 वृद्धा उक्तरूपं सोमलक्षणम् अन्नं त्वाम् अगन् प्राप्नोत् । गमेर्लुङि 'बहुलं छन्दसि'
 (पा २,४,७३) इति शपो लुक् । 'हल्ङ्या' (पा ६,१,६८) इत्यादिना तिलोपः ।
 'भो नो धातोः' (पा ८,२,६४) इति मकारस्य मकारः । अडागमस्वरः ।
 त्वं च दुस्तरम् शत्रुभिस्तरितुम् अयोग्यं पुनम् द्योतमानं यज्ञो व्रविणं वा दधिष्व अस्मासु
 स्थापय । वषं तु ते शुष्मम् बलम् उत तिरामसि सोमेन स्तोत्रेण च वर्धयामः । तृ
 म्ब्रजवतरणयोः । लटि व्यत्ययेन शः । 'ऋत इदातोः' (पा ७,१,१००) इति इत्त्वम् ।
 'इदन्तो मसि' (पा ७,१,४६) ।

अर्वावतो न आ गृह्यथो शक्र परावतः ।

उ लोको यस्ते अद्रिव इन्द्रेह तत आ गहि ॥ ४ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गृहि । अथो इति । शक्र । पराऽवतः ।

ऊ इति । लोकः । यः । ते । अद्रिऽवः । इन्द्र । इह । ततः । आ । गृहि ॥ ४ ॥

हे शक्र बलवन्निन्द्र अर्वावतः अर्वाचीनात् समीपाद् देशाद् अथो अपिच
 परावतः अतिदूराद् देशात् । 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' (पा ५,१,११८) इति घतिः ।
 प्रत्ययस्वरः । नः अस्मान् अभिलक्ष्य आ गहि आगच्छ । उ इति वाक्यालंकारे ।
 अद्रिवः । अस्ति भक्षयति शत्रून् इति अद्रिर्वज्रः । आहणातीति वा । तद्वन् ते तव
 यो लोकः उत्तमो लोकोऽस्ति हे इन्द्र ततः तस्मादपि लोकाद् इह अस्मिन् देवयजने
 देशे सोमपानार्थम् आ गहि आगच्छ । गम्लृ सृप्लृ गतौ । 'बहुलं छन्दसि' (पा २,
 ४,७३) इति शपो लुक् । सेर्हिरादेशः । हेरपित्वाद् छिद्रद्भावेन 'अनुदातोपदेश'
 (पा ६,४,३७) इत्यादिना अनुनासिकलोपः ।

इन्द्रो अङ्ग महद् भयमभी षदप चुच्यवत् । स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥५॥

इन्द्रः । अङ्ग । महत् । भयम् । अभि । सत् । अप । चुच्यवत् । सः । हि । स्थिरः । विऽचर्षणिः ॥

अङ्ग इति आत्मानम् ऋत्विजं वा अभिसुखीकृत्य ब्रूते । इन्द्रो देवः अस्माकम्
 उत्यन्नं महत् प्रभूतम् अन्यैः परिहर्तुम् अशक्यं भयम् अभी षत् अभिमवति
 परिह्वरति । अभिपूर्वात् सदेर्लृङ् । बहुलवचनाद् अङ्गभावः शपो लुक् च । इतश्च
 लोपः । हल्ङ्यादिलोपः । 'सदिरप्रतेः' (पा ८,३,६६) इति षत्वम् । 'निपातस्य च'
 (पा ६,३,१३६) इति दीर्घः । किं भयस्य अभिभवमात्रम्, नेत्याह — अप चुच्यवद् इति ।
 भयम् अपख्यावयति अस्मत्तः पृथक्कृत्य दूरतोऽपसारयति । ईदृशः सामर्थ्यस्य
 संभावनाम् आह — स हि स ऋत्विन्द्रः स्थिरः स्वयम् अन्येन न क्यङ्ग्यः

विचर्षणिः विश्वस्य द्रष्टा । भयकृतः प्रच्छन्नान् प्रकाशांश्च रक्षणीयान् अस्मांश्च जानातीत्यर्थः । अप चुच्यवद् इति । चुय् प्लुच् गतौ इत्यस्मात् लुङि णिलोपे उपधाह्रस्वत्वे 'भवतिशृणोति' (पा ७,४,८१) इत्यादिना अभ्यासस्य विकल्पेन इत्वम् । 'बहुलं छन्दसि' (पा ६,४,७५) इति अडभावः ।

इन्द्रश्च मूल्याति' नो न नः पश्चादधं नशत् । भद्रं भवाति नः पुरः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । च । मूल्याति । नः । न । नः । पश्चात् । अधम् । नशत् । भद्रम् । भवाति । नः । पुरः ॥ ६ ॥

इन्द्रश्च । चशब्दश्चेदर्थे । अस्माभिः शरणं गन्तव्यो देवः इन्द्रश्चेत्, पर-
मैश्वर्यगुणविशिष्टः सर्वभूतस्य रक्षकश्चेद् नः अस्मान् मूल्याति सुखयतु । मृडय-
तेल्लैटि आटि कृते रूपम् । स तादृशश्चेत् पश्चात् पृष्ठतो नः अस्मान् अधम् दुःखं
न नशत् न प्राप्नोतु । नशेल्लैद् । किं च नः अस्माकं पुरः पुरस्ताद् भद्रम् मङ्गलं
च भवाति भवतु । भवतेल्लैद् ।

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । जेता शत्रून् विचर्षणिः ॥ ७ ॥

इन्द्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयम् । करत् । जेता । शत्रून् । विचर्षणिः ॥ ७ ॥

स इन्द्रः सर्वाभ्य आशाभ्यस्परि । परीति पञ्चमीद्योतकः । दिग्भ्यो विदिग्भ्यः
उपर्यधोदिग्भ्यां च अस्माकम् अभयम् भयराहित्यं क्षेमं करत् करोतु । सकलदि-
ग्गतभयपरिहारसामर्थ्यं तस्य संभावयति । स इन्द्रः शत्रून् जेता सर्वास्वपि दिक्षु
अस्माकं ये भयकारिणः शत्रवः सन्ति तेषां सर्वेषाम् अभिभविता विचर्षणिः
तेषां विद्रष्टा च ।

इति तृतीयेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

'न्युषु वाचम्' इति सूक्तस्य ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रथमपर्यायशस्त्रे विनियोग
उक्तः । अत्र 'य उद्वि' इत्येषा अन्तिमा परिधानीया ।

न्युषु वाचं प्र महे भ्रामहे गिर इन्द्राय सदर्ने विवस्वतः ।

नू चिद्धि रत्नं ससतामिवाविद्वन्न दुष्टुतिर्द्रविणोदेषु शस्यते ॥ १ ॥

नि । ऊं इति । सु । वाचम् । प्र । महे । भ्रामहे । गिरः । इन्द्राय । सदर्ने । विवस्वतः ।

नु । चित् । हि । रत्नम् । ससताम्ऽइव । अविदत् । न । दुःऽस्तुतिः । द्रविणःऽदेषु । शस्यते ॥

१. मूल्याति B, B^b, C, R, Cs; मूल्याति K, K^m, V, Dc, ऋ २, ४१, ११. २. अविदन्
P; अविदन् J. ३. नः P.

महे महते । महच्छब्दस्य 'अच्छब्दलोपश्छन्दसः । इन्द्राय देवाय सु वाचम् शोभनां स्तुतिं नि प्र भरामहे मितरां प्रयुञ्जमहे' । उ इति पदपूरणः । न्युष्विति । 'उदात्तस्वरितयोर्बणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (पा ८,२,४) इति स्वरितत्वम् । तच्च उदात्तपरत्वात् संहितायां कम्पते । 'इकः सुभि' (पा ६,३,१३४) इति दीर्घत्वम् । 'सुनः' (पा ८,३,१००) इति षत्वम् । यतो विवस्वतः परिचरतो यजमानस्य सदने यज्ञगृहे इन्द्राय गिरः स्तुतयः क्रियन्ते । हि यस्मात् स इन्द्रः नू चित् क्षिप्रमेव रत्नम् रमणीयम् असुराणां धनम् अविदत् विन्दति । तत्र दृष्टान्तः — ससतामिव यथा ससताम् स्वपतां पुरुषाणां धनं चोरः क्षिप्रं लभते तद्वत् । अतोऽस्मभ्यं धनं दातुं शक्त इति भावः । द्रविणोदेषु धनस्य दातृषु पुरुषेषु दुष्टतिः असमीचीना स्तुतिः न शस्यते नामिधीयते न युज्यते वा । अतः सुवाचं प्र भरामहे इति पूर्वैण संबन्धः ।

दुरो अश्वस्य दुर इन्द्र गोरसि दुरो यवस्य वसुन इनस्पतिः ।

शिक्षानरः प्रदिवो अकामकर्शनः सखा सखिभ्यस्तमिदं गृणीमसि ॥ २ ॥

दुरः । अश्वस्य । दुरः । इन्द्र । गोः । असि । दुरः । यवस्य । वसुनः । इनः । पतिः ।

शिक्षाऽनरः । प्रऽदिवः । अकामऽकर्शनः । सखा । सखिऽभ्यः । तम् । इदम् । गृणीमसि ॥

हे इन्द्र त्वम् अश्वस्य । जातावेकवचनम् । अश्वानाम् एतद् गजादीनामपि उपलक्षणम् । अश्वगजादिवाहनानां दुरः दाता असि । डुदाञ् दाने । 'मन्दिवाशि' (पाउ १,३८) इत्यादिना विधीयमान उरच्प्रत्ययो बहुलवचनाद् अस्मादपि भवति । अत एव आकारलोपः । तथा गोः । एतद् उपलक्षणं महिष्यादेः । गोमहिष्यादीनां दुरोऽसि । तथा यवस्य । एतद् व्रीक्षादिधान्यजातस्य उपलक्षणम् । तस्य दुरः असि । एवं वसुनः धनस्य हिरण्यमणिमुक्तादिरूपस्य इनः स्वामी पतिः पालकश्चासि । शिक्षानरः । शिक्षतिर्दानकर्मा । शिक्षाया दानस्य नेताऽसि । यद्वा शिक्षाविषयभूता नरा मनुष्या यस्य^३ स शिक्षानरः प्रदिवः प्रगता दिवो दिवसा यस्य^३ स तथोक्तः । पुराण इत्यर्थः । अकामकर्शनः कामानां कर्शनः कामकर्शनः स न भवतीत्यकामकर्शनः । स्वसेविनां कामवर्धक इत्यर्थः । एवं सखिभ्यः समा-नख्यानेभ्यः सखिभूतेभ्य ऋत्विगभ्यः सखा मित्रभूतः एवंमहिमा य इन्द्रोऽस्ति तं तादृशम् इन्द्रम् इदं स्तोत्रं गृणीमसि गृणीमः उच्चारयामः कुर्मः । गृ शब्दे । क्रियादिकः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' (पा ७,३,८०) इति ह्रस्वत्वम् । 'इदन्तो मसि' (पा ७,१,४९) इति मस इकारः ।

शचीव इन्द्र पुरुकृद् द्युमत्तम तवेदिदममितश्चेकिते वसु ।

अतः संगृभ्याभिभूत आ भर मा त्वायतो जरितुः काममूनयीः ॥ ३ ॥

शचीवः । इन्द्र । पुरुकृत् । द्युमत्तम । तव । इत् । इदम् । अभितः । चकिते । वसु ।
अतः । सम्गृभ्यम् । अभिभूते । आ । भर । मा । त्वायतः । जरितुः । कामम् । ऊनयीः ॥

हे शचीवः । शची इति प्रज्ञानाम् । प्रज्ञावज्जिन्द्र । 'मतुवसो व संबुद्धौ छन्दसि' (पा ८, ३, १) इति रुत्वम् । षाष्टिकम् आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । हे इन्द्र परमैश्वर्यगुणविशिष्ट पुरुकृत् बहूनां कर्तः द्युमत्तम दीप्तिमत्तम । एषाम् इन्द्रादीनाम् आष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । न च 'आमन्त्रितं पूर्वम् अविद्यमानवत्' (पा ८, १, ७२) इत्यविद्यमानवत्वम्, 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' (पा ८, १, ७३) इति निषेधात् । एवंमहानुभाव इन्द्र अभितः सर्वत्र यद् वसु धनं विद्यते तद् इदं सर्वं तवेत् तवैव स्वम् । धनजातस्य सर्वस्यापि त्वमेव स्वामीत्यर्थः । इत्थं चकिते भृशम् अस्माभिर्ज्ञायते । कित ज्ञाने । अस्माद् यङन्ताद् वर्तमाने लिटि 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' (पा ३, १, ३५) इति निषेधाद् आम्प्रत्ययाभावे सति लिटि आर्धधातुकत्वाद् अतोलोपयलोपौ । हे अभिभूते शत्रूणाम् अभिभवितरिन्द्र अतः अस्मात् कारणात् संगृभ्य सर्वं धनं संगृह्य आ भर आहर अस्मभ्यं प्रयच्छ । त्वायतः त्वाम् आत्मन इच्छतो जरितुः स्तोतुर्मम कामं मोनयीः ऊनं मा कार्षीः । पूरयेत्यर्थः । ऊन परिहाणे । लुङि 'णिश्रिद्रुभ्यः' (पा ३, १, ४८) इति च्लेश्चङादेशस्य 'नोनयतिध्वनयति' (पा ३, १, ५१) इत्यादिना प्रतिषेधे 'ह्यन्तक्षण' (पा ७, २, ५) इति सिचिवृद्धिप्रतिषेधः ।

एभिर्द्युभिः सुमना एभिरिन्दुभिर्निरुन्धानो अमतिं गोभिरश्विना ।

इन्द्रेण दस्युं दरयन्त इन्दुभिर्युतद्वेषसः समिषा रभेमहि ॥ ४ ॥

एभिः । द्युभिः । सुमनाः । एभिः । इन्दुभिः । निरुन्धानः । अमतिम् । गोभिः ।
अश्विना । इन्द्रेण । दस्युम् । दरयन्तः । इन्दुभिः । युतद्वेषसः । सम् । इषा । रभेमहि ॥ ४ ॥

हे इन्द्र एभिः अस्माभिर्दस्यैः द्युभिः दीप्तैश्चरुपुरोडाशादिभिः एषम् एभिः अस्माभिर्दस्यैः इन्दुभिः सोमैश्च प्रीतस्त्वम् अस्माकम् अमतिम् 'दारिद्र्यम् गोभिः बद्धीभिः' अश्विना अश्ववता धनेन च निरुन्धानः निर्वर्तयन् सुमनाः शोभनमनाः । भवेति शेषः । वयम् इन्दुभिः अस्माभिर्दस्यैः सोमैः प्रीतेन इन्द्रेण दस्युम् उपक्षपयितारं शत्रुं दरयन्तः दारयन्तो हिंसन्तः अत एव युतद्वेषसः । अत्र यौतिरभिध्णार्थः । पृथग्भूतद्वेषाः अपगतशत्रवः सन्तः इषा अश्वेन इन्द्रदत्तेन सं रभेमहि संरब्धा भवेम । संगता भवेमेत्यर्थः ।

समिन्द्र राया समिषा रभेमहि सं वाजेभिः पुरुश्चन्द्रैरभिद्युभिः ।

सं देव्या प्रमत्या वीरशुष्मया गोअग्रयाऽश्ववत्या रभेमहि ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । राया । सम् । इषा । रभेमहि । सम् । वाजेभिः । पुरुश्चन्द्रैः । अभिद्युभिः ।

सम् । देव्या । प्रमत्या । वीरशुष्मया । गोअग्रया । अश्ववत्या । रभेमहि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र राया धनेन त्वदीयेन सं रभेमहि संगच्छेमहि । तथा इषा सर्वैरि-
ष्यमाणेन अग्नेन सं रभेमहि । तथा वाजेभिः वाजैर्बलैः सं रभेमहि । कीदृशैः ।
पुरुश्चन्द्रैः पुरूणां बहूनां प्रजानाम् आह्लादकैः अभिद्युभिः अभितो दीप्यमानैः । किं
च देव्या देवस्य इन्द्रस्य संबन्धिन्या प्रमत्या प्रकृष्टया बुद्धया अनुग्रहरूपया सं
रभेमहि । प्रमतिं विशिनष्टि — वीरशुष्मया विविधम् ईरकं निवारकं शुष्म बलं
यस्याः सा तादृश्या । गोअग्रया गावो दातव्या अग्रे यस्यां प्रमत्यां सा तथोक्ता
तादृश्या । 'सर्वत्र विभाषा गोः' (पा ६,१,१२२) इति प्रकृतिभावः । अश्ववत्या अश्वै-
रस्मभ्यं दातव्यैस्तद्वत्या । 'मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रिय' (पा ६,३,१३१) इति मतुपि दीर्घ-
त्वम् । एवंमहानुभावया प्रमत्या सं रभेमहीति संबन्धः ।

ते त्वा मदा अमदन् तानि वृष्ण्या ते सोमासो वृत्रहत्येषु सत्पते ।

यत् कारवे दश वृत्राण्यप्रति बर्हिष्मते नि सहस्राणि बर्हयः ॥ ६ ॥

ते । त्वा । मदाः । अमदन् । तानि । वृष्ण्या । ते । सोमासः । वृत्रहत्येषु । सत्पते ।

यत् । कारवे । दश । वृत्राणि । अप्रति । बर्हिष्मते । नि । सहस्राणि । बर्हयः ॥ ६ ॥

हे सत्पते सतां पालक इन्द्र वृत्रहत्येषु वृत्राणां शत्रूणां हत्येषु हननेषु निमि-
त्तभूतेषु सत्सु ते प्रसिद्धा मदाः मदकरा आज्यपुरोडाशादयो मरुतो वा त्वा
त्वाम् अमदन् हर्षं प्रापयन् । तथा तानि प्रसिद्धानि वृष्ण्या वर्षकस्य तव हर्ष-
साधनत्वेन संबन्धीनि स्तोत्राण्यपि त्वाम् अमदन् । ते प्रसिद्धाः सोमासः सोमा
अपि त्वाम् अमदन् । यत् यदा कारवे । स्तोतृनामैतत् । स्तोत्रे बर्हिष्मते याग-
वते यजमानाय दश सहस्राणि वृत्राणि आघरकाणि पापानि अमित्रान् वा अप्रति
प्रतिरहितं यथा भवति तथा नि बर्हयः न्यवधीः । तदानीम् इति पूर्वेण संबन्धः ।
बर्हयतिर्हिंसाकर्मा । लङ्ङि. 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' (पा ६,४,४५) इत्यङ्भावः ।
शपः पित्वाद् अनुदात्तत्वे णिचः स्वरः शिष्यते । यद्वृत्तयोगाद् अनिघातः ।

युधा युध्मुप घेदैषि धृष्णुया पुरा पुरं समिदं हंस्योजसा ।

नम्या यदिन्द्र सख्यां परावर्ति निबर्हयो नमुचिं नाम मायिनम् ॥ ७ ॥

युधा । युध्म् । उप । घ । इत् । एषि । धृष्णुया । पुरा । पुरम् । सम् । इदम् । हंसि । ओजसा ।

नम्या । यत् । इन्द्र । सख्यां । परावर्ति । निबर्हयः । नमुचिम् । नाम । मायिनम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वं युधा प्रहरणसाधनेन वज्रेण आयुधेन । अथवा योधनं युध्
तेन । प्रहरणेनेत्यर्थः । संपदादिलक्षणः क्विप् । कीदृशेन । वृष्ण्या धर्षकेण
युधम् शत्रोरायुधं प्रहरणं वा उप धेदेषि । धेति पूरणः । उपैष्येव उपगच्छस्येव ।
अनेनास्य द्वन्द्वयुद्धकुशलत्वम् उक्तं भवति । एवं पुरा नगरेण । अत्र पूरशाब्देन
तत्रस्था भटा लक्ष्यन्ते । पुरस्थैः स्वकीयैर्योद्धुभिर्मरुत्प्रभृतिभिः इदम् इदानीं पुरम्
शत्रुनगरं पुरस्थान् योद्धुन् वा ओजसा बलेन सं हंसि सम्यग् नाशयसि । गत
यस्मात् कारणात् नम्या नम्यया सर्वैः प्रह्वीभवितुम् अर्हया सख्या सखिभूतया
शक्त्या आयुधेन परावति दूरदेशे नमुचि नाम नमुचिनामधेयम् असुरं मायिकम्
मायावन्तं निवर्हयः नितराम् अर्हिंसीः । अतस्त्वम् एवं स्तूयस इत्यर्थः ।

त्वं करञ्जमुत् पर्णयं वधीस्तेजिष्ठयाऽतिथिग्वस्यं वर्तनी ।

त्वं शता वङ्गदस्याभिनत् पुरोऽनानुदः परिषूता ऋजिश्चना ॥ ८ ॥

त्वम् । करञ्जम् । उत । पर्णयम् । वधीः । तेजिष्ठया । अतिथिग्वस्यं । वर्तनी ।

त्वम् । शता । वङ्गदस्य । अभिनत् । पुरः । अननुदः । परिऽसूताः । ऋजिश्चना ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं करञ्जम् एतन्नामानम् असुरं वधीः अवधीः हतवान् असि ।
हन्तेर्लुङि सिपि 'लुङि च' (पा २,४,४३) इति वधादेशः । तस्य अदन्तत्वाद् वृद्धय-
भावः । अत एव अनेकात्त्वाद् इदप्रतिषेधाभावः । 'इट ईटि' (पा ८,२,२८)
इति सिचो लोपः । उत^१ अपि च पर्णयम् एतत्संज्ञकम् असुरं वधीः । किमर्थम्
अवधीरिति तत्राह — अतिथिग्वस्य अतिथ्यर्था गावो यस्यासौ^२ अतिथिग्वः । तस्य
राज्ञः प्रयोजनाय । केन साधनेनेति उच्यते । तेजिष्ठया अतिशयेन तेजस्विन्या ।
तेजःशब्दाद् 'अस्मायामेधास्रजो विनिः' (पा ५,२,१२१) इति मत्वर्थीयो विनिः ।
तस्माद् आतिशायनिक इष्टन् । 'विन्मतोर्लुक्' (पा ५,३,६५) इति विनो लुक् ।
'टिः' (पा ६,४,१४६) इति टिलोपः । निस्त्वाद् आद्युदात्तत्वम् । तादृश्या वर्तनी
वर्तन्या शक्त्या एतन्नामकेन आयुधेन । किं च त्वम् ऋजिश्चना एतन्नामकेन
राज्ञा निमित्तेन परिषूताः परितोऽवष्टब्धाः शता शतानि शतसंख्याका वङ्गदस्य
एतत्संज्ञकस्य असुरस्य पुरः पुराणि नगराणि अभिनत् नाशितवान् । कीदृशस्त्वम् ।
अननुदः ननुदति शत्रून् अपसारयतीति नुदः न तादृशोऽनुदः अप्रेरकः^३ । तादृशो
न भवतीत्यननुदः^४ । सर्वदा शत्रुच्यावक इत्यर्थः । अथवा अनु पश्चाद् घति
खण्डयतीत्यनुदः अनुचरः । स यस्य नास्ति सोऽननुदः । असहायभूत इत्यर्थः ।
दो अवखण्डने । 'आदेचः' (पा ६,१,४५) इत्यात्त्वम् । 'आतश्चोपसर्गे' (पा ३,१,१३६)
इति कप्रत्ययः । नास्ति अनुदोऽस्य इति बहुव्रीहौ 'नञ्मुभ्याम्' (पा ६,२,१७२)
इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।

१. यकादेशः S'.

२. एवम् उत S'.

३. बहुव्रीहौ स्वरः ?

४. सप्रेरकः S'.

५. अत्रार्थे पपा. विरुध्यते; वैप १,१६९ e अपि द्र.

त्वमेतां जनराज्ञो द्विर्दशाबन्धुना सुश्रवसोपजग्मुषः ।

षष्टिं सहस्रा नवतिं नव श्रुतो नि चक्रेण रथ्या दुष्पदावृणक् ॥ ९ ॥

त्वम् । एतान् । जनराज्ञः । द्विः । दश । अबन्धुना । सुश्रवसा । उपजग्मुषः ।

षष्टिम् । सहस्रा । नवतिम् । नव । श्रुतः । नि । चक्रेण । रथ्या । दुःस्पदा । अवृणक् ॥

हे इन्द्र श्रुतः विख्यातः त्वम् अबन्धुना बन्धुरहितेन सहायवर्जितेन सुश्रवसा एतन्नामकेन राज्ञा निमित्तेन एतान् प्रसिद्धान् उपजग्मुषः उपगतान् निरोधं कृतवतः द्विर्दश द्विशुणितान् दशसंख्याकान् । विंशतिसंख्याकान् इत्यर्थः । तथा षष्टिं सहस्रा सहस्राणां षष्टिं षष्टिसहस्रसंख्याकान् तथा नवतिं नव नवोत्तरनवतिसंख्याकान् जनराज्ञः जनानां भटानां स्वामिनः उक्तसंख्याकान् सेमानायकान् दुष्पदा दुष्पदनेन शत्रुभिर्गन्तुम् अशक्येन रथ्या रथार्हेण । 'रथाद् यत्' (पा ४,३,१२१) इति यत् । चक्रेण न्यवृणक् न्यवर्जयः अनाशयः । वृजी वर्जने । रौधादिकः । लङि मध्यमैकवचने 'हृत्थ्याब्ज्यः' (पा ६,१,६८) इति सिपो लोपः । 'चोः कुः' (पा ८,२,३०) इति कुत्वम् ।

त्वमाविथ सुश्रवसं तत्रोतिभिस्तव त्रामभिरिन्द्र तूर्वयाणम् ।

त्वमस्मै कुत्समतिथिग्वमायुं महे राज्ञे यूने अरन्धनायः ॥ १० ॥

त्वम् । आविथ । सुश्रवसम् । तव । उतिभिः । तव । त्रामभिः । इन्द्र । तूर्वयाणम् ।

त्वम् । अस्मै । कुत्सम् । अतिथिग्वम् । आयुम् । महे । राज्ञे । यूने । अरन्धनायः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वम् सुश्रवसम् पूर्वमन्त्रे अबन्धुना सुश्रवसेत्युक्तम् असहायं दुर्बलम् एतन्नामानं राजानं तव ऊतिभी रक्षाभिः आविथ ररक्षिथ । तथा तस्यैव राज्ञोऽर्थाय तूर्वयाणम् एतत्संज्ञकं राजानं तव त्रामभिः पालनैः । आविथेति^१ संबन्धः । त्रैश्च पालने । 'आदेचः' (पा ६,१,४५) इति आत्वम् । 'आतो मनिन्' (पा ३,२,७४) इति मनिन् । निच्वाद् आद्युदात्तत्वम् । एवं त्वम् अस्मै सुश्रवसे राज्ञे । कीदृशाय । महे महते यूने वयःस्थाय युवराजभूताय कुत्सम् अतिथिग्वम् आयुं च अरन्धनायः वशम् अनैषीः । रन्धनं वशीकरणं करोति । 'तत् करोति' (पावा ३,२,२६) इति णिच् । 'णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य' (पावा ६,४,१५५) इति इष्ठवद्भावाद्दिलोपः । लङि सिपि दीर्घश्छान्दसः ।

य उद्वचीन्द्र देवगोपाः सखायस्ते शिवतामा असांम ।

त्वां स्तोषाम् त्वया सुवीरा द्राघीय आयुः प्रतरं दधानाः ॥ ११ ॥

ये । उद्ऽऽह्वि । इन्द्र । देवऽगोपाः । सखायः । ते । शिवऽतमाः । असाम । त्वाम् ।
स्तोषाम् । त्वया । सुऽवीराः । द्राघीयः । आयुः । प्रऽतुरम् । दधानाः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ये वयम् उद्वि उदके यज्ञसमाप्तौ वर्तमाना देवगोपाः देवेन त्वया पाहिताः
ते तव सखायः सखिवद् अत्यन्तप्रियाः अत एव शिवतमा असाम अतिशयेन कल्याणा
अभूम । अस भुवि । लुङ्गर्थे लोटि 'आहुत्तमस्य पिब' (पा ३,४,१२) इति पिबद्वावात्
'पिब ङिञ' (तु. पामा ३,१,८३) इति ङित्वाभावे 'शसोरङ्गोपः' (पा ६,४,१११) इत्यकारलो-
पाभावः । पित्वादेव तिङोऽनुदात्तत्वम् । धातुस्वरः शिष्यते । ते वयं यज्ञसमाप्त्यु-
त्तरकालमपि त्वां स्तोषाम स्तवाम् । स्तौतेल्लोटि 'सिबहुलं लेटि' (पा ३,१,३४)
इति बहुलग्रहणात् लोट्यपि सिप् । तस्य पित्वाद् गुणः । अस्माभिः स्तुतेन
त्वया सुवीराः शोभनपुत्रवन्तः सन्तः द्राघीयः अतिशयेन दीर्घम् आयुः ऊर्ध्वानं प्रतरम्
प्रकृष्टतरं यथा भवति तथा दधानाः धारयन्तो भूयास्म' ।

इति तृतीयेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

अतिरात्रे क्रतौ मध्यमपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे 'अभि त्वा वृषभा सुते'
इत्यादीनि चत्वारि सूक्तानि विनियुक्तानि । चतुर्थसूक्तस्य अन्तिमा 'बर्हिर्वा यत्स्वपत्याय'
इत्येषा परिधानीया । सूत्रितं हि । 'मध्यमे त्रिवृदसि' इति प्रक्रम्य — "अभि त्वा वृषभा
सुते' (१), 'अभि प्र गोपति गिरा' (४) इति स्तोत्रियानुरूपी । 'बर्हिर्वा यत्स्वपत्याय'
(अ २०,२५,६) इति परिधानीया । 'प्रोग्रा पीतिम्' (अ २०,२५,७) इति याज्या'
(वैताश्रौ २६,८-१०) इति ।

'ऊर्ध्वं सर्वत्र त्रीणि सूक्तानि । अन्त्यं^३ पच्छः पर्यासः' (वैताश्रौ २६,६) इति सूत्रितत्वात्
सर्वत्र त्रिषु पर्यायेषु स्तोत्रियानुरूपाभ्याम् ऊर्ध्वं सूक्तत्रयं शंसनीयम् । अतः 'आ तु
न इन्द्र मद्यक्' (अ २०,२३) इत्यादिसूक्तत्रयस्य मध्यमपर्यायशस्त्रे विनियोग
उपपन्नः । अतः 'अश्वावति' (अ २०,२५) इत्यस्य तृतीयसूक्तस्य अन्तिमा परिधानी-
यात्वेन सूत्रकृता सूत्रिता ।

अभि त्वा वृषभा सुते सुतं सृजामि पीतये । तृम्पा व्यश्नुही मर्दम् ॥१॥

अभि । त्वा । वृषभ । सुते । सुतम् । सृजामि । पीतये । तृम्प । वि । अश्नुहि । मर्दम् ॥

हे वृषभ वर्षक इन्द्र सुते सोमे अभिसुते सति सुतम् अभिषवादिना संस्कृतं
सोमं पीतये पानाय त्वा त्वाम् अभि सृजामि संयोजयामि तेन सृष्टेन सोमेन तृम्प'

प्रीतो भव । त्वय्य त्तौ । तुदादित्वात् शः । हेर्लोपः । विकरणस्वरेण अन्तो-
दात्तः । त्वं च मदम् मदकरं सोमं व्यदनुहि विशेषेण व्याप्नुहि । अशू व्याप्तौ ।
व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।

मा त्वा मूरा अविष्यवो मोपहस्वान् आ दभन् । मार्की ब्रह्मद्विषो^१ वनः ॥२॥

मा । त्वा । मूराः । अविष्यवः । मा । उपहस्वानः । आ । दभन् । मार्कीम् । ब्रह्मद्विषः । वनः ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् अविष्यवः अवि [? अविषं] कर्तुम् इच्छन्तः अथवा आत्मानं
पालयितुं कामयमानाः त्वदनुग्रहम् अन्तरेण आत्मानं रक्षन्तः । अवि [? अविष] शब्दात्
क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' (पा ३,२,१७०) इति उपत्ययः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तः । अत
एव मूराः मूढा आत्महितोपायम् अजानन्तः । मूरशब्दस्य मूढशब्दपर्यायतां
यास्क आह — “मूरा अमूर न वयं चिकित्वाः XXX' (ऋ १०,४,४) । मूडा^२ वयं स्मः । अमूढस्वम्
असि” (नि ६,८) इति । मा आ दभन् मा हिंसन्तु । तथा उपहस्वानः उपहसनकर्तारोऽपि
त्वां मा आ दभन् । उपपूर्वात् हसतेः 'अन्येभ्योऽपि द्यन्ते'^३ (पा ३,२,७५) इति वनिप् ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । त्वं च ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टुन् मार्कीम् ।
माशब्दपर्यायो मार्कीशब्दः । मा वनः मा भजेथाः । वन षण संभक्तौ । लङ् ।
मध्यमैकवचनम् । 'न माङ्योगे' (पा ६,४,७४) इति अङभावः ।

इह त्वा गोपरीणसा^४ महे मन्दन्तु राधसे । सरो गौरो यथा पिब ॥ ३ ॥

इह । त्वा । गोऽपरीणसा । महे । मन्दन्तु । राधसे । सरः । गौरः । यथा । पिब ॥३॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् इह यागे गोपरीणसा । विकारे प्रकृतिशब्दः । गो-
विकारेण पयसा मिश्रितेन सोमेन^५ । परिपूर्वाद् व्याप्तिकर्मणो नसतेः क्विप् ।
'अन्येषामपि द्ययते' (पा ६,३,१३७) इति दीर्घः । महे महते राधसे धनाय मन्दन्तु
ऋत्विजो मादयन्तु । त्वं च सरः सरणशीलम् उदकं सरःस्थं वा गौरः गौर-
मृगो यथा अत्यन्ततृषितः सन् निकामं पिबति तथा पिब ।

अभि प्र गोपतिं गिरेन्द्रमर्चं यथा विदे । सूनुं सत्यस्य सत्पतिम् ॥ ४ ॥

अभि । प्र । गोऽपतिम् । गिरा । इन्द्रम् । अर्चं । यथा । विदे । सूनुम् । सत्यस्य । सत्पतिम् ॥

हे स्तोतः गोपतिम् स्वर्गस्य गवां वा स्वामिनम् इन्द्रं यथा येन प्रका-
रेण विदे अस्मान् स्वीयतया जानाति । विदेर्व्यत्ययेन लिङात्मनेपदम् ।
'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्' (पावा ६,१,८) इति द्विर्वचनाभावः । 'यावथ-
थाभ्याम्' (पा ८,१,३६) इति निघातप्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तः । तथा गिरा

१. 'द्विषं' कौ २,८२. २. मूरा S'. ३. द्ययते S'. ४. 'णसं कौ २,८३.
५. अत्रार्थे स्वरः ?

अभि प्रथं प्रकर्षेण अभ्यर्षं पूजय । कीदृशम् इन्द्रम् । सत्यस्य सत्यफलस्य
ब्रह्मस्य सत्यस्वैव वा सत्रम् पुत्रस्थानीयम् । यत्र यज्ञस्तत्रेन्द्र इति सितुपुत्र-
म् अन्वयवहितसंभवात् सनुत्वोपचारः । अल्पिन् सतां स्वसेवकानां फलयितारम् ।

आ हरयः 'ससृजिरेऽरुषीरधि बर्हिषि । यत्राभि संनवामहे ॥ ५ ॥

आ । हरयः । ससृजिरे' । अरुषीः । अधि । बर्हिषि । यत्र । अभि । समुनवामहे ॥ ५ ॥

अरुषीः अरुष्यः । अरुषम् इति रूपनाम । आरोचमानाः आरुपूर्वाद् रुषेर्बाहुलकाद्
उषच् । टिलोपः । आरुो ह्रस्वश्च । 'अन्यतो ङीष्' (पा ४, १, ४०) । वृषादित्वाद् आसृजात् २ ।
उक्तरूपा हरयः अधि बर्हिषि । अधिः सप्तम्यर्थानुवादी । बर्हिषि आस्तुते आ ससृजिरे
आससृजिरे आसृजन्तु । इन्द्ररथम् इति शेषः । यत्र यस्मिन् बर्हिषि । इन्द्रम् अभि
संनवामहे अभिसंस्तुमः । नु स्तुतौ । 'आडुत्तमस्य पिब' (पा ३, ४, ९२) इति पित्वाद्
घातुस्वरेण आसृजात् ३ ।

इन्द्राय गावं आशिरं दुदुहे वज्रिणे मधु । यत् सीमुपहरे विदत् ॥ ६ ॥

इन्द्राय । गावं । आऽशिरम् । दुदुहे । वज्रिणे । मधु । यत् । सीम् । उपहरे । विदत् ॥ ६ ॥

वज्रिणे वज्रयुक्ताय इन्द्राय गावो मधु मधुरम् आशिरम् आभयणसाधनं पयः
दुदुहे दुहते । दुह प्रपूरणे । 'बहुलं छन्दसि' (पा ७, १, ८) इति लिटि रुद् । वचन-
व्यत्ययः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तः । यद्वा इरेच इकारलोपश्छान्दसः । पित्वाद्
अन्तोदात्तः । यत् यदा उपहरे समीपे वर्तमानं मधु मधुवत् स्वादुभूतं सोमं
सीम् सर्वतः विदत् स इन्द्रो लभते । विदल् लभे । लृदित्वाद् अद् । 'बहुलं
छन्दसि' (पा ६, ४, ७५) इति अडभावः । 'निपातैर्यद्यदि' (पा ८, १, ३०) इत्यादिना
निघातप्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तः ।

इति तृतीयेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

'आ तू न इन्द्र मद्यक्' इति सूक्तस्य अतिरात्रे मध्यमे रात्रिपर्याये ब्राह्मणा-
च्छंसिनः शस्त्रे विनियोग उक्तः ।

आ तू न इन्द्र मद्यग्धुवानः सोमपीतये । हरिभ्यां याह्यद्रिवः ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । मद्यक् । धुवानः । सोमपीतये । हरिभ्याम् । याहि । अद्रिज्वः ॥

हे अद्रिवः । अद्रिरिति वज्रनाम । वज्रवन् इन्द्र धुवानः इयमानस्त्वं मद्यक्
मदभिमुखः सन् नः अस्मदीये यज्ञे सोमपीतये सोमपानार्थम् हरिभ्याम् आ याहि

१. ससृजिरे B; ससृजिरे C, D.

२. ससृजिरे Cp

३. वेप १, ४१४/८ अपि द्र.

। अग्र्यम् इति । माम् अञ्जतीति 'ऋत्विग्दधक्' (पा ३,२,५९) इत्यादिना किञ्चप्रत्ययः । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (पा ७,२,९८) इति अस्मच्छब्दस्यैकवचने मपर्यन्तस्य मादेशः । 'विष्यदेवयोश्च टेरग्र्यत्वात्प्रत्यये' (पा ६,२,९२) इति टेः अद्रि इत्यादेशः । 'अद्रिसाध्मोरन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्' (पावा ६,२,९२;९५) इति वचनाद् अग्र्यादेशोऽन्तोदात्तः । यणादेशे 'उदात्तस्वरितयोर्बणः' (पा ८,२,४) इति यणः स्वरितत्वम् । 'किञ्चप्रत्ययस्य कुः' (पा ८,२,६२) इति कुत्वम् ।

सुत्तो होता न ऋत्विर्यस्तिस्तिरे बर्हिरानुषक् । अयुञ्जन् प्रातरद्रयः ॥२॥

सुत्तः । होता । नः । ऋत्विर्यः । तिस्तिरे । बर्हिः । आनुषक् । अयुञ्जन् । प्रातः । अद्रयः ॥

हे इन्द्र नः अस्मदीये यज्ञे होता एतन्नामक ऋत्विक् ऋत्विग्यः प्रातःकालः सन् । 'छन्दसि घस्' (पा ५,१,१०६) इति घस् । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । सतः निषण्णोऽभूत् । कर्तरि कः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् निष्ठा-
नत्वाभावः' । तथा बर्हिः वेद्याम् आनुषक् अनुषक्तं परस्परसंबद्धं यथा भवति तथा तिस्तिरे स्तीर्णम् अभूत् । स्तृञः कर्मणि लिटि रूपम् । 'ऋत इदातोः' (पा ७, १,१००) इति इत्वम् । द्विर्वचनम् । 'शर्पूर्वाः खयः' (७,४,६१) इति तकारस्य शेषः । 'लिटस्तप्तयोरेशिरेच्' (पा ३,४,८१) इति एञ् इत्यादेशः । एवं प्रातः प्रातःसवने अग्र्यः प्राचाणः सोमाभिषवार्थम् अयुञ्जन् संगता अभूवन् ।

इमा ब्रह्म ब्रह्मवाहः क्रियन्त आ बर्हिः सीद । वीहि शूर पुरोलाशम् ॥

इमा । ब्रह्म । ब्रह्मवाहः । क्रियन्ते । आ । बर्हिः । सीद । वीहि । शूर । पुरोलाशम् ॥

हे ब्रह्मवाहः । ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्ररूपेण प्राप्यत इति ब्रह्मवाहाः । तस्य संबोधनम् । तादृश इन्द्र तुभ्यम् इमा इमानि ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि अस्माभिः क्रियन्ते । अतस्तदर्थं बर्हिः आ सीद उपविश । हे शूर शौर्योपेत इन्द्र आसन्न-
स्त्वं पुरोलाशम् अस्माभिर्दीयमानं वीहि भक्षय ।

ररन्धि सर्वनेषु ण एषु स्तोमेषु वृत्रहन् । उक्थेष्विन्द्र गिर्वणः ॥ ४ ॥

ररन्धि । सर्वनेषु । नः । एषु । स्तोमेषु । वृत्रहन् । उक्थेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ४ ॥

हे गिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वननीय इन्द्र हे वृत्रहन् वृत्रस्य हन्तः हे इन्द्र नः अस्माकं सवनेषु त्रिष्वपि एषु क्रियमाणेषु स्तोमेषु स्तोत्रेषु उक्थेषु शस्त्रेषु च ररन्धि रमस्व । रमतेलौटि 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७६) इति शपः श्लुः ।

१. नत्वा नास्ति S'. २. पुरोलाशम् C,K^m; पुरोलाशम् K,V, ऋ ३,४१,३.
३. पुरोलाशम् P. ४. ब्रह्मा S'.

'वा छन्दसि' (पा ३,४,८८) इति हेः पितृत्वेन क्त्विवाभावाद् 'अञ्जितश्च' (पा ६,४,१०३) इति हेर्धिः ।

मृतयः सोमपामुरुं रिहन्ति शर्वसस्पतिम् । इन्द्रं वत्सं न मातरः ॥ ५ ॥

मृतयः । सोमपाम् । उरुम् । रिहन्ति । शर्वसः । पतिम् । इन्द्रम् । वत्सम् । न । मातरः ॥ ५ ॥

मृतयः अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयः । मन ज्ञाने इत्यस्मात् कर्मणि 'मन्त्रे वृष' (पा ३,३,९६) इत्यादिना क्तिन्नुदात्तः । उरुम् महान्तं सोमपाम् सोमस्य पातारं शवसः बलस्य पतिम् स्वामिनम् इन्द्रं रिहन्ति लिहन्ति प्राप्नुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः — वत्सं न मातरः यथा वत्सं मातरो गावो लिहन्ति तद्वत् ।

स मन्दस्वा अन्धसो राधसे तन्वाग्मिहे । न स्तोतारं निदे करः ॥ ६ ॥

सः । मन्दस्व । हि । अन्धसः । राधसे । तन्वाग्मिहे । न । स्तोतारम् । निदे । करः ॥

हे इन्द्र सः तथाविधस्त्वं तन्वा तव शरीरेण निमित्तेन शरीरबलाय अन्धसः अन्नस्य सोमलक्षणस्य पानेन मन्दस्व दृष्टो भव । मदेर्मोदाथस्य लोटि रूपम् । नात्र हिशब्दयोगाद् निघातप्रतिषेधः । हेरत्र समुच्चयार्थत्वात् । महे राधसे धनाय प्रभूतधनार्थं च । हर्षणस्य प्रयोजनद्वयम् । दृष्टस्येन्द्रस्य शरीरबृद्धिः हविःप्रदातुर्यजमानस्य धनलाभश्च हि । किं च ते स्तोतारं मां निदे परकृतनिन्दायै । संपदादिलक्षणः क्तिप् । आगमानुशासनस्य अनित्यत्वान्नुमभावः । न करः नाकार्षीः । करोतेर्लुङि च्लेरङ् ।

वयमिन्द्र त्वायवो हविष्मन्तो जरामहे । उत त्वमस्मयुर्वसो ॥ ७ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वायवः^१ । हविष्मन्तः । जरामहे । उत । त्वम् । अस्मयुः । वसो इति ॥

हे इन्द्र त्वायवः त्वां कामयमाना वयं हविष्मन्तः दित्सितेन सोमलक्षणेन हविषा तद्वन्तः सन्तो जरामहे त्वां स्तुमः । त्वायव' इति । इच्छार्थं क्यचि मपर्यन्तस्य त्वादेशे 'क्याच्छन्दसि'^२ (पा ३,२,१७०) इति उप्रत्यये त्वचव इति प्राप्त्ौ 'युष्मदस्मदोरनादेशे' (पा ७,२,८६) इति अविभक्तावपि हलादौ व्यत्ययेन आत्वम् । प्रत्ययस्वरः । उत अपि च हे वसो सर्वस्य वासक इन्द्र त्वम् अस्मयुः अभिमतप्रदानाय अस्मान् कामयिता भव ।

मारे अस्मद् वि मुमुचो हरिंप्रियार्वाक् याहि । इन्द्रं स्वधावो मत्स्वेह ॥ ८ ॥

मा । आरे । अस्मत् । वि । मुमुचः । हरिंप्रिय । अर्वाक् । याहि । इन्द्र । स्वधावः । मत्स्व । इह ॥

१. भावा नास्ति S'. २. त्वायवः P, P'. ३. त्वा त्वायव S'. ४. बहुर्द्धं छन्दसि S'.

हे हरिप्रिव । हरी एतन्नामानावभ्यौ द्विवौ बन्धु उ तयोक्तः । तस्य संबो-
धनाम् । अस्मत् अस्मत्तः आरे दूरे मा वि मुमुषः । हरिप्रियेत्युक्तत्वाद् एयुञ्जवभ्यौ
मा विमोचय किं तु रथारूढ एव अर्थाद् अस्मद्भिमुखं गहि आगच्छ । आगत्य
च हे स्वभावः हविलक्षणेनात्मेन तद्वद् इन्द्र इह अस्मिन् देवयजने मत्स्य सोमपानेन
इष्टो भव । मदि स्तुतीत्यादिषु । अस्य छोटि 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७३)
इति विकरणस्य लुष् । आमन्त्रितस्य अधिद्यमानवत्त्वाद् अनिघातः ।

अर्वाञ्चं त्वा सुखे रथे वहतामिन्द्र केशिना । घृतस्नु बर्हिःरासदे ॥ ९ ॥

अर्वाञ्चम् । त्वा । सुखे । रथे । वहताम् । इन्द्र । केशिना । घृतस्नु इति घृतऽस्नु । बर्हिः । आऽसदे ॥

हे इन्द्र त्वा त्वां सुखे शरीरापीडनेन सुखकरे रथे केशिना केशवन्तौ स्क-
न्धप्रदेशे लम्बमानकेशयुक्तौ घृतञ्च भ्रमजनितस्वेदोदकस्त्राविणावभ्यौ आसदे आस-
दनीयं बर्हिः अर्वाञ्चम् अभिमुखं वहताम् प्रापयताम् । घृतञ्च इति । घृतोपपदात् षण्
प्रस्त्रवणे इत्यस्मात् संपदादिलक्षणः क्विप् । घृतस्य छु स्त्रवणं ययोस्ताविति
बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तः । आसदे । कृत्यार्थं केन्प्रत्ययः ।
छुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण नित्स्वरः ।

इति तृतीयेऽनुषाके षष्ठं सूक्तम् ।

'उप नः सुतमा गहि' इति सूक्तस्य अतिरात्र एव मध्यमे रात्रिपर्याये
ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे विनियोग उक्तः ।

उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवाशिरम् । हरिभ्यां यस्ते अस्मयुः ॥ १ ॥

उप । नः । सुतम् । आ । गहि । सोमम् । इन्द्र । गोऽआशिरम् । हरिभ्याम् । यः । ते । अस्मयुः ॥

हे इन्द्र नः अस्मदीयं सुतम् अभिषुतं गवाशिरम् गव्यं पयः आश्रयणसाधनं
यस्य तम् । आरूपूर्वात् श्रीणातेः क्विपि 'अपस्पृधेथाम् आनृचुः' (पा ६,१,३६)
इत्यादिना शिरः इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । तं सोमं प्रति उपा गहि
समीपे आगच्छ । यतः हरिभ्याम् अश्वभ्यां युक्तः ते तव रथः^१ अस्मयुः अस्मान्
कामयमानो वर्तते ।

तमिन्द्र मदमा गहि बर्हिष्ठां प्रावभिः सुतम् । कुदिन्वस्य तृष्णवः ॥ २ ॥

तम् । इन्द्र । मदम् । आ । गहि । बर्हिःऽस्थाम् । प्रावभिः । सुतम् । कुक्ति । तु । अस्व । तृष्णवः ॥

हे इन्द्र तं प्रसिद्धं मदम् मदकरं बर्हिष्णम् बर्हिषि स्थितं प्रावभिः कवाभ्यः
सुतम् अभिषुतं सोमम् अभिलक्ष्य आ गहि आगच्छ । नु क्षिप्रम् अस्य सोमस्य

पात्वेन कुवित् । बहुवचनैस्तत् । प्रवृत्तं यथा भवति तथा वृष्णः वृत्ते भव । एष
प्रीणने इत्यस्य लेटि अडागमः । व्यत्ययेन इनुविकरणः ।

'इन्द्रमित्या मिरो ममाच्छापुरिषिता इतः । आवृते सोमपीतये ॥ ३ ॥'

इन्द्रम् । इत्या । गिरैः । मर्म । अच्छ । अगुः । इषिताः । इतः । आवृते । सोमपीतये ॥ ३ ॥

'इन्द्रम् अच्छ इन्द्रम् अभिलक्ष्य मम मिः' स्तुतिरूपा वाचः इषिताः अस्माभिः
प्रेरिताः सत्वः इतः अस्माद् देवव्यजनसकाशाद् इत्या इत्थम् उच्चार्यमाणप्रकाशेण
अगुः प्राप्ताः । इदमशब्दात् 'था हेतौ च च्छन्दसि' (पा ५,३,२६) इति व्यत्ययेन
थाप्रत्ययः । इदम 'एतेतौ रथोः' (पा ५,३,४) इति इत् इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः ।
किमर्थम् । आवृते आकर्तमाय अस्मद्यज्ञं प्रति आगमनाय । वृत्तु वर्तने । अस्य
संपदादिलक्षणः क्विप् । गतिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । आवृत्तिरपि किमर्थेति
तत्राह — सोमपीतये सोमपानाय ।

इन्द्रं सोमस्य पीतये स्तोमैरिह हवामहे । उक्थेभिः कुविदागमद् ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये । स्तोमैः । इह । हवामहे । उक्थेभिः । कुवित् । आगमत् ॥ ४ ॥

इन्द्रं देवं सोमस्य पीतये पानाय इह अस्मिन् यज्ञे स्तोमैः त्रिवृत्पञ्चदशक-
दिस्तोमसाध्यैः स्तोत्रैः उक्थेभिः उक्थैः आज्यप्रउगादिशास्त्रसाध्याभिः स्तुतिभिश्च
हवामहे अह्वयामः । स च आहूत इन्द्रः कुवित् बहुवारम् आगमत् अस्मद्यज्ञं प्रति
आगच्छतु । गमेल्लेटि अडागमः । कुविद्योगाद् अनिघातः । 'अगमा अनुदाताः'
(पाम ३,१,३) इति अटोऽनुदात्तत्वाद् घातुस्वरः । 'तिक्चि चोदात्तवति' (पा ८,१,७१)
इति गतेर्निघातः ।

इन्द्र सोमाः सुता इमे तान् दधिष्व शतक्रतो । जठरं वाजिनीवसो ॥ ५ ॥

इन्द्र । स्त्रेर्माः । सुताः । इमे । तान् । दधिष्व । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । जठरं । वाजिनीवसो
इति वाजिनीऽवसो ॥ ५ ॥

हे इन्द्र इमे ग्रहचमससंस्थिताः सोमाः सुताः त्वदर्थम् अभिषधादिना
संस्कृताः हे शतक्रतो बहुकर्मन् हे वाजिनीवसो अन्नघन । यद्वा वाजः अन्नं
फलरूपम् आस्विति वाजिन्यः^२ क्रियास्तासां वासक इन्द्र । वाजशब्दान्मत्वर्थीय
इनिः । 'ऋनेभ्यो ङीप्' (पा ४,३,५) इति ङीप् । तासां वसो । 'संभ्रुवौ च' (पा ७,
३,१-६) इति गुणः । तान् त्वदर्थम् अभिषुतान् सोमान् जठरे दधिष्व धारय ।

विद्या हि त्वा घनंजयं वाजेषु दधुषं कवे । अर्घा ते सुन्नमीमहे ॥ ६ ॥

विप्र । हि । त्वा । धनम्ऽजयम् । वाजेषु । दधृषम् । कवे । अर्ध । ते । सुप्तम् । ईमहे ॥

हे क्वे क्वास्तप्रज्ञ इन्द्र त्वा त्वां वाजेषु संप्रामेषु दधृषम् अतिशयेन शत्रुघ-
र्षकं धनंजयम् शत्रुघनस्य जेतारं विघ्नं जानीमः । अथ अतः कारणात् ते तव
सुप्तम् सुखं सुखकरं धनं वा ईमहे याचामहे । धनंजयम् इति । जि जये
इत्यस्माद् धने उपपदे 'संज्ञायां सृत्तृजि' (पा ३, २, ४६) इति स्तच् । 'अर्द्धिपद-
जन्तस्य मुम्' (पा ६, ३, ६७) इति मुम् आगमः । दधृषम् इति । धृषेर्यङ्लुगन्तात् पचा-
द्यधि 'यङोऽधि च' (पा २, ४, ७४) इति यङो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते 'न धाटु-
लोपे' (पा १, १, ४) इति तस्य प्रतिषेधः ।

इममिन्द्र गवाशिरं यवाशिरं च नः पिब । आगत्या वृषभिः सुतम् ॥ ७ ॥

इमम् । इन्द्र । गोऽर्वाशिरम् । यवऽर्वाशिरम् । च । नः । पिब । आऽगत्य । वृषऽभिः । सुतम् ॥

हे इन्द्र गवाशिरम् । विकारे प्रकृतिशब्दः । गव्याख्याशीर्द्रव्योपेतं' तथा
यवाशिरं च यवलक्षणमिभ्रणद्रव्योपेतं वृषभिः वर्षकैर्ग्रावभिः सुतं नः अस्मदीयम्
इमं सोमम् आगत्य अस्मदभिमुखं प्राप्य पिब पानं कुरु । गवाशिरं यवाशिरम्
इत्युभयत्र आङ्पूर्वस्य धीणातेः क्विपि 'अपस्पृषेथामानृचुः' (पा ६, १, ३६)
इत्यादिना शिर् इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।

तुभ्येदिन्द्र स्व ओक्थेऽ सोमं चोदामि पीतये । एष ररन्तु ते हृदि ॥८॥

तुभ्यं । इत् । इन्द्र । स्वे । ओक्थेऽ । सोमम् । चोदामि । पीतये । एषः । ररन्तु । ते । हृदि ॥

हे इन्द्र तुभ्य इत् तुभ्यमेव । 'सुपां सुल्लक्' (पा ७, १, ३९) इति सुपो लुक् ।
पीतये पानार्थं स्वे स्वीये ओक्थे ओकसि स्थाने जडरे । वस्वादित्वात् (उ. पाका ५, ४, २५)
स्वार्थिको यत् । सोमं पीतये पानाय चोदामि प्रेरयामि । स एष पीतः सोमः
ते तव हृदि हृदये ररन्तु अत्यर्थं रमताम् । रमु क्रीडायाम् इत्यस्य यङ्लुकि
लोटि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् अभ्यासस्य नुगभावः । संहितायाम्
'अन्येषामपि दृश्यते' (पा ६, ३, १३७) इति अभ्यासस्य दीर्घः ।

त्वां सुतस्य पीतये प्रत्नमिन्द्र हवामहे । कुशिकासो अवस्यवः ॥ ९ ॥

त्वाम् । सुतस्यं । पीतये । प्रत्नम् । इन्द्र । हवामहे । कुशिकासः । अवस्यवः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र प्रथम् पुरातनं त्वां सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानाय कुशिकासः कुशिकागोत्रोत्पन्ना वयम् अवम्यवः रक्षाकामाः सन्तो इवामहे आह्वयामः । कुशिकासो अवस्यव इत्यत्र संहितायाम् 'अव्यादवद्यादवक्रमुरप्रतायमवन्ववस्युषु च' (पा ६,१,११६) इति पङ्क्तः प्रकृतिभावः ।

इति तृतीयेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ।

'अश्वावति प्रथमः' इति सूक्तस्य अतिरात्रे क्रतौ मध्यमे रात्रिपर्याये ब्राह्मणाच्छंसिशखे विनियोग उक्तः । अस्यान्तिमा 'बर्हिर्वा यत्' (६) इत्येषा परिधानीया ।

अश्वावति प्रथमो गोषु गच्छति सुप्रावीरिन्द्र मर्त्यस्तवोतिभिः ।

तमित् पृणक्षि वसुना भवीयसा सिन्धुमापो यथाभितो विचेतसः ॥ १ ॥

अश्वऽवति । प्रथमः । गोषु । गच्छति । सुप्रऽअवीः । इन्द्र । मर्त्यः । तव । कृतिऽभिः । तम् । इत् । पृणक्षि । वसुना । भवीयसा । सिन्धुम् । आपः । यथा । अभितः । विऽचेतसः ॥

हे इन्द्र यो मर्त्यः तवोतिभिः रक्षाभिः सुप्रावीः सुष्ठु रक्षितो भवति स मर्त्यः अश्वावति बहुभिरश्वैस्तद्वति युद्धे यद्वा बहुश्वोपेते जने । बहुश्ववत्सु इत्यर्थः । तेषु प्रथमः मुख्यः सन् गच्छति मुख्यो भवति । तथा गोषु गोमत्सु प्रथमो गच्छति । बहुपशुको भवतीत्यर्थः । त्वमपि भवीयसा बहुतरेण भवितुतमेन वा । बहुभावं प्राप्नुवता । भवितुशब्दात् 'तृच्छन्दसि' (पा ५,३,५९) इति ईयसुन् । तुरिष्ठेमेयःसु' (पा ६,४,१५४) इति तृलोपः । वसुना धनेन अभितः तमित् तमेव पुरुषं पृणक्षि संपृक्तं करोषि । पृची संपर्कं । रौधादिकः । तत्र दृष्टान्तः— यथा विचेतसः विशिष्टज्ञानसाधना आपः अभितः सिन्धुम् समुद्रं पूरयन्ति तद्वत् ।

आपो न देवीरूपं यन्ति होत्रियमवः पश्यन्ति वित्तं यथा रजः ।

प्राचैर्देवासः प्र णयन्ति देवयुं ब्रह्मप्रियं जोषयन्ते वरा इव ॥ २ ॥

आपः । न । देवीः । उप । यन्ति । होत्रियम् । अवः । पश्यन्ति । वित्तम् । यथा । रजः । प्राचैः । देवासः । प्र । णयन्ति । देवऽयुम् । ब्रह्मऽप्रियम् । जोषयन्ते । वराऽइव ॥

हे इन्द्र होत्रियम् होत्रार्हं त्वाम् आपो न देवीः द्योतमाना आपो यथा उप यन्ति उपगच्छन्ति निम्नं प्रदेशं समुद्रादिकं वा एवम् उप यन्ति त्वाम् उपगच्छन्ति । सामर्थ्यात् स्तुतयः स्तोतारो वेति लभ्यते । तथा अवः पश्यन्ति अवः भवस्तात्

वदन्ति । तव स्वर्ग्यं द्रष्टुम् अशक्ता इत्यर्थः । तव दृष्टान्तः — वना विततम् विश्वस्य रजः । 'ज्योती रज उच्यते' इति निरुक्तम् (४, १९) । सर्वतो व्याप्तं सार्वभौमं तेषां वधा द्रष्टुम् अशक्ता अवस्तत् पश्यन्ति तद्वत् । किं च देवाः स्तोतार ऋत्विजः त्वां प्राचैः प्राचीनं प्र णयन्ति शेषमिष्टुखं वनवन्ति । वद्वा स्वर्ग्यं सोमम् अग्निं च प्राञ्चं प्र णयन्ति । ब्रह्मप्रियम् । ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं कर्म वा । तत् प्रियं यस्य स तादृशं त्वां वरा इव यथा वराः कन्या योष्यन्ते एवम् ऋत्विजो जोषयन्ते सेवन्ते ।

अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं१ वचो यत्सुचा मिथुना या सपर्यतः ।

असंयतो व्रते ते क्षेति पुष्यति भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते ॥ ३ ॥

अधि । द्वयोः । अदधाः । उक्थ्यम् । वचः । यत्सुचा । मिथुना । या । सपर्यतः ।

असंयत्तः । व्रते । ते । क्षेति । पुष्यति । भद्रा । शक्तिः । यजमानाय । सुन्वते ॥ ३ ॥

हे ब्राह्मणाच्छंसिन् द्वयोः हविर्धानयोश्छविष्मतोः अधि उपरि उक्थ्यम् उक्थ्यं स्तोत्रं तद्योग्यं वचः 'युजे वा ब्रह्म' (अ १८, ३, ३९) इत्यादिरूपम् उभयोर्मध्यवर्ति तृतीयच्छदिःस्थानीयं वचः वचनम् अथदधाः निहितवान् असि । उभे हविर्धाने विशेष्येते — यत्सुचा यताः संबद्धाः सुचः ग्रहचमसादिलक्षणा यज्ञसाधनानि पात्राणि ययोस्ते तादृग्रूपे मिथुना युगलरूपेण वर्तमाने या ये हविर्धाने । सर्वत्र 'युपां सुलुक्' (पा ७, १, ३९) इति विभक्तेराकारः । तादृशे हविर्धाने सपर्यतः इन्द्रं पूजयतः । सोमपानोचितपात्रधारणद्वारेणेति भावः । तयोरधीति पूर्वज्ञान्वचः । किं च हे इन्द्र ते व्रते तव कर्मणि त्वदुद्देश्ये यागे यजमानः असंयतः व्यापारान्तरेष्वसंबद्धः सन् क्षेति निवसति पुष्यति आत्मानं प्रजापश्वादिना । सुन्वते त्वदर्थम् अभिषवं कुर्वते यजमानाय । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तस्य भद्रा कल्याणी शक्तिः बलम् अस्तु । त्वदनुग्रहाद् इति शेषः । अयं मन्त्र पेतरेयब्राह्मणे व्याख्यातः — "अधि द्वयोरदधा उक्थ्यं वचः' इति । द्वयोर्हेतत् तृतीये छदिरधिनिधीयते । 'उक्थ्यं वचः' इति यदाह' यज्ञियं वै कर्मोक्थ्यं वचो यज्ञमेवैतेन समर्थयति । 'यत्सुचा मिथुना या सपर्यतः । असंयतो व्रते ते क्षेति पुष्यति' इति । यदेवादः पूर्वं यत्सत् पदम् आह तदेवैतेन शान्त्या शमयति । 'भद्रा शक्तिर्यजमानाय सुन्वते' इत्यादिषु भाशास्ते" (ऐजा १, २९) इति ।

आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वयं इन्द्राग्रयः शम्प्या ये सुकृत्यया ।

सर्वे पुणेः समविन्दन्त भोर्जनमश्वावन्तं गोमन्तमा पशुं नरः ॥ ४ ॥

आत् । अङ्गिराः । प्रथमम् । दधिरे । वयः । इन्द्रऽअग्रयः । शम्या । ये । सुऽकृत्या । सर्वम् । पणेः । सम् । अविन्दन्त । भोजनम् । अश्वऽवन्तम् । गोऽमन्तम् । आ । पशुम् । नरः ॥

हे इन्द्र अङ्गिराः अङ्गिरसः । 'सुपा सुल्लक्' (पा ७, १, ३९) इत्यादिना जसः सुः । प्रथमम् अग्रतो वयः हविल्क्षणम् अन्नम् आत् अनन्तरमेव यदा पणिमिर्गावोऽपहृतास्तदानीमेव दधिरे अधारयन् त्वदर्थं संपादितवन्तः । कीदृशा अङ्गिरसः । ये सुकृत्या । कृतिः करणं व्यापारः । शोभनव्यापारोपेतेन शम्या । कर्मनामैतत् । कर्मणा अग्निष्टोमादिलक्षणेन निमित्तेन इन्द्रामयः प्रज्वलिताहवनीयाद्यग्निः मन्तस्ते नरः नेतारः अङ्गिरसः पणेः एतन्नामकस्यासुरस्य सर्वम् यद्यद् अपहृतम् आसीत् तत् सर्वं भोजनम् धनं समविन्दन्त समलभन्त । भोजनं विशिनष्टि — अश्ववन्तम् बहुभिरश्वैर्युक्तं गोमन्तम् बह्वीभिर्गोभिर्युक्तम् । आ इति चार्थे । पशुम् आ उक्ताश्वगोव्यतिरिक्तम् अजाव्यादि अन्यत् पशुजातं च समविन्दन्त ।

यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते ततः सूर्यो व्रतपा वेन आजनि ।

आ गा आजदुशना काव्यः सचा यमस्य जातममृतं यजामहे ॥ ५ ॥

यज्ञैः । अथर्वा । प्रथमः । पथः । तते । ततः । सूर्यः । व्रतऽपाः । वेनः । आ । अजनि । आ । गाः । आजत् । उशना । काव्यः । सचा । यमस्य । जातम् । अमृतम् । यजामहे ॥

अथर्वा एतन्नामा महर्षिः यज्ञैः इन्द्रम् उद्दिश्य क्रियमाणैर्यागैः साधनैः प्रथमः सूर्यादिभ्यः पूर्वभूतः सन् पथः अपहृतानां गवां मार्गान् तते विस्तारितवान् । ज्ञातवान् इत्यर्थः । ततः अनन्तरं वेनः कान्तः सूर्यो व्रतपाः गवानयनकर्मणः पालयिता आजनि प्रादुरभूत् । अन्धकाराविष्टानां गवां प्रकाशकोऽभूद् इत्यर्थः । अनन्तरं काव्यः कवेः पुत्र उशना भृगुः सचा इन्द्रसहायभूतः सन् गाः आजत् आभिमुख्येन प्राप्नोत् । यमस्य सर्वनियन्तुः सूर्यस्य प्रयोजनाय जातम् प्रादुर्भूतम् अथवा यमस्य यमात् नियन्तुरीश्वरात् जातम् अमृतम् अमरणधर्माणम् इन्द्रं यजामहे पूजयामः ।

बर्हिर्वा यत् स्वपत्याय वृज्यतेऽर्को वा श्लोकमाघोषते दिवि ।

प्रावा यत्र वदति कारुकथ्यस्तस्येदिन्द्रो अभिपित्वेषु रण्यति ॥ ६ ॥

बर्हिः । वा । यत् । सुऽअपत्याय । वृज्यते । अर्कः । वा । श्लोकम् । आऽघोषते । दिवि । प्रावा । यत्र । वदति । कारुः । उक्थ्यः । तस्य । इत् । इन्द्रः । अभिऽपित्वेषु । रण्यति ॥

यत् यस्य यज्ञस्य संबन्धि बर्हिः स्वपत्याय शोभनापत्याय फलाय यज्ञपात्राणां शोभनायतनाय वा वृज्यते छिद्यते । आस्तीर्यत इत्यर्थः । यच्छब्दयोगाद्

१. अविदन्त P; अविदत Cp.

२. 'कथ्यस्त' B, B^b, C, Dc, Cs; 'कथ्यस्त' R.

अभिषातः । अर्चो वा अर्चनसाधनमन्त्रोपेतो होता च श्लोकम् । वाङ्मामैतत् । अर्चनसाधनं अर्चनादिकं यत् यत्र दिवि द्योतमाने यज्ञे आचोषते उच्चारयति । अत्रापि यच्छब्दोऽनुवर्तते । तद्योगाद् अभिघातः । यत्र च यज्ञे प्राजा अभिषवसाधनः पञ्चाजः कलकल्पः । लुप्तोपमम् एतत् । उक्त्याहः स्तोत्रेव वदति शब्दं करोति । तस्येव तादृशस्यैव यज्ञस्य अभिषवेषु समीपदेशेषु इन्द्रो देवः रम्यति रमते । उक्त-
लक्षणो वागः अस्मदर्थं भविष्यतीति हर्षशब्दं करोति वा । रमु क्रीडायाम् । व्यत्ययेन इयन् परस्मैपदं च । अन्त्यविकारश्चाब्दसः । यद्वा रण शब्दार्थः । व्यत्ययेन इयन् ।

प्रोग्रां पीतिं वृष्णं इयमिं सत्यां प्रयै सुतस्य ह्येश्व तुर्म्यम् ।

इन्द्र धेनाभिरिह मादयस्व धीभिर्विश्वाभिः शच्यां गृणानः ॥ ७ ॥

प्र । उप्राम् । पीतिम् । वृष्णे । इयमिं । सत्याम् । प्रयै । सुतस्य । हरिऽअश्व । तुर्म्यम् ।
इन्द्र । धेनाभिः । इह । मादयस्व । धीभिः । विश्वाभिः । शच्यां । गृणानः ॥ ७ ॥

हे ह्येश्व हरिनामकाश्चोपेत इन्द्र वृष्णे अभिमतफलवर्षिन्ने प्रयै प्रकृष्टगमनाय तुभ्यं सुतस्य अभिषुतस्य सोमरसस्य उप्राम् उद्गूर्णबलां सत्याम् अविषयसामर्थ्या पीतिम् पानं प्रेयमिं प्रेरयामि । हे इन्द्र त्वं च इह अस्मिन् यज्ञे धेनाभिः प्रीण-
यित्रीभिः विश्वाभिः सर्वाभिः धीभिः स्तुतिभिस्तदात्मकैः कर्मभिः । यद्वा धेनेति वाङ्माम । धीपूर्विकाभिः स्तुतिभिः शच्या । कर्मनामैतत् । कर्मणा यागेन निमित्तेन बलेन वा गृणानः स्तूयमानो मादयस्व वृष्टो भव ।

इति तृतीयेऽनुवाके अष्टमं सूक्तम् ।

‘योगेयोगे तवस्तस्म’ इति चत्वारि सूक्तानि अतिरात्रे ऋतौ तृतीये रात्रिपर्याये ब्रह्मणाच्छंसिःशस्त्रे विनियुक्तानि । तत्र आद्यौ तृचौ स्तोत्रियानुरूपौ । ‘उत्तम आरोहोऽसि’ इत्यारभ्य सूत्रितं वैताने—“‘योगेयोगे तवस्तस्म’ (अ २०, २६, १), ‘युञ्जन्ति ब्रह्मरुषम्’ (अ २०, २६, ४) इति स्तोत्रियानुरूपौ । ‘अपाः पूर्वेषाम्’ (अ २०, ३२, ३) इति परिधानीया । ‘ऊती शचीवः’ (अ २०, ३३, ३) इति याज्या” (वैताश्रौ ११, ११-१३) इति ।

अत्रापि ‘ऊर्चं सर्वत्र त्रीणि सूक्तानि । अन्त्यं पच्छः पर्यासः’ (वैताश्रौ २६, ६) इति सूत्रितत्वाद् ‘यदिन्द्राहम्’ इत्युत्तरेषां त्रयाणां सूक्तानाम् अत्रैव तृतीयपर्याये ब्रह्मणाच्छंसिःशस्त्रे विनियोग उपपद्यते । अत एव ‘प्र ते महे’ इति सूक्तस्य अन्तिमा “‘अपाः पूर्वेषाम्’ (अ २०, ३२, ३) इत्येषा ऋक् परिधानीया” (वैताश्रौ २६, १३) इति सूत्रितम् ।

१. पीतिम् P. २. शस्त्रे नास्ति S'. ३. आरो नास्ति S'. ४. सूक्ता-
न्त्यः S'.

योगेयोगे त्वस्तरं वाजेवाजे हवामहे । सखाय इन्द्रमृतये ॥ १ ॥

योगेऽयोगे । त्वःऽतरम् । वाजेऽवाजे । हवामहे । सखायः । इन्द्रम् । ऊतये ॥ १ ॥

योगेयोगे शत्रुसेनादेः संगमेसंगमे सति तत्सघागकर्मणः संप्राप्तौ सत्यां वा । युजिद् योगे । 'हलश्च' (पा ३,३,१२१) इति घञ् । 'चञोः कु विष्ण्वतोः' (पा ७,३,५२) इति कुत्वम् । आधुदात्तत्वम् । 'नित्यवीप्सयोः' (पा ८,१,४) इति वीप्सायां द्विर्भावे सति आध्रेडितानुदात्तत्वम् । त्वस्तरम् अतिशयेन बलवन्त्वम् इन्द्रम् । त्वस्शब्दात् 'अस्मायामेधा' (पा ५,२,१२१) इति मत्वर्थीयो विनिः । तस्य छान्दसो लोपः । सखायः सखिभूता वयम् ऊतये रक्षणाय हवामहे आह्वयामः । तथा वाजेवाजे अन्नेऽन्ने यदायदा अन्नं लब्धव्यं भवति तदातदा उक्तमहिमोपेतम् इन्द्रं हवामहे ।

आ वा गमद् यदि श्रवत् सहस्रिणीभिरुतिभिः । वाजेभिरुप नो हवम् ॥ २ ॥

आ । घ । गमत् । यदि । श्रवत् । सहस्रिणीभिः । ऊतिऽभिः । वाजेभिः । उप । नः । हवम् ॥

स इन्द्रः यदि नो हवम् आह्वानं श्रवत् शृणुयात् । शृणोतेर्लेटघडागमः । तर्हि सहस्रिणीभिः सहस्रसंख्यायुक्ताभिः ऊतिभी रक्षाभिः वाजेभिः वाजैरन्नैश्च सह । घेति प्रसिद्धौ । उपा गमत् उपागच्छेदेव । गमेर्लेटघडागमः । 'इतश्च लोपः' (पा ३,४,१७) इति इकारलोपः । यद्वा छान्दसे लुकि 'पुषादिशुताञ्छ्रुतितः परस्मैपदेषु' (पा ३,१,५५) इति च्छेः अद् आदेशः । 'बहुलं छन्दस्यमाह्योगेपि' (पा ६,४,७५) इति अडभावः ।

अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे तुविप्रति नरम् । यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥ ३ ॥

अनु । प्रत्नस्य । ओकसः । हुवे । तुविऽप्रतिम् । नरम् । यम् । ते । पूर्वंम् । पिता । हुवे ॥

हे इन्द्र प्रत्नस्य पुरातनस्य ओकसः स्वर्गाख्यस्य स्थानस्य अधिपति तुविप्रतिम् बहूनां योद्धृणां प्रतिनिधिभूतं नरम् नेतारं त्वाम् अनु आनुलोम्येन हुवे आह्वयामि । यं ते त्वां पूर्वम् पूर्वकाले पिता मदीयस्तातः स्वामिमत्सिद्धये हुवे आह्वतवान् । तम् इन्द्रं हुवे इति पूर्वत्र संबन्धः । हेजो लिटि 'बहुलं छन्दसि' (पा ६,१,३४) इति 'संप्रसारणम् । पूर्वरूपत्वम्' । 'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि भेति वक्तव्यम्' (पात्रा ६,१,८) इति द्विर्वचनाभावः । यद्बृहस्पत्येनाद् अनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पूर्वस्य तु फडादित्वाद् अनिघातः ।

युञ्जन्ति ब्रह्मरुषं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥ ४ ॥

युञ्जन्ति । ब्रह्मम् । अरुषम् । चरन्तम् । परि । तस्थुषः । रोचन्ते । रोचना । दिवि ॥

ब्रह्मम् महान्तम् । महन्नामैतत् । अरुषम् आरोचमानं तस्थुषः स्थावरान् परि । एतज्जमानाम् अपि उपलक्षणम् । स्थावरज्जमानाम् उपरि चरन्तम् स्वर्गा-
वस्थान् सूर्यात्मना वा' परिचरन्तम् एवंमहानुभावम् इन्द्रं युञ्जन्ति रथे
योजयन्ति । अत्र सामर्थ्यात् हरिनामकान् अश्वान् इति गम्यते । रोचना रोच-
नानि रथयुक्तानाम् अश्वानां रथस्य च रश्मयो दिवि रोचन्ते दीप्यन्ते ।
अयं मन्त्रः उत्तरमन्त्रे 'युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी' इति हयौ रथयोजनाभिधा-
नात् तदनुसारेण केवलेन्द्रपरतया व्याख्यातः' । तदनन्तरमन्त्रे 'केतुं कृष्वक्रेतवे'
(६) 'इति केतुपाधिकस्य' इन्द्रस्याभिधानात् 'तदनुसारेणायं सूर्यात्मकेन्द्रपर-
तयापि' व्याख्येयः । ब्रह्मशब्दः सूर्यपर्यायः । ब्रह्माति नियमयति सर्वं जगद् इति
ब्रह्मः सूर्यः । तं रथे युञ्जन्ति हरितोऽश्वः । अरुषं चरन्तं परि तस्थुष इत्येतत्
समानम् । तस्य रोचना रोचनानि रश्मिजालानि दिवि रोचन्त इति । अयं मन्त्रो
ब्राह्मणे आदित्याग्निवायुलोकात्मना व्याख्यातः — " 'युञ्जन्ति ब्रह्मम्' इत्याह । असौ वा
आदित्यो ब्रह्मः । आदित्यमेवास्मै युनक्ति । 'अरुषम्' इत्याह । अग्निर्वा अरुषः । अग्निमेवास्मै
युनक्ति । 'चरन्तम्' इत्याह । वायुर्वै चरन् । वायुमेवास्मै युनक्ति । 'परि तस्थुषः' इत्याह ।
इमे वै लोकाः परि तस्थुषः । इमान् एवास्मै लोकान् युनक्ति । 'रोचन्ते रोचना दिवि' इत्याह ।
नक्षत्राणि वै रोचना दिवि । नक्षत्राण्येवास्मै रोचयति" (तैत्रा ३, ९, ४, १; २) इति ।

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥ ५ ॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विपक्षसा । रथे । शोणा । धृष्णू इति । नृवाहसा ॥ ५ ॥

अस्य उक्तलक्षणेन्द्रस्य रथे हरी एतज्जमानावश्वौ युञ्जन्ति रथे योजयन्ति
सारथयः । कीदृशौ । काम्या काम्यौ कामयितव्यौ विपक्षसा विविधे पक्षसी स्वीये
रथसंबन्धिनी वा ययोस्तौ तादृशौ रथोभयपार्श्वस्थितावित्यर्थः । शोणा रक्तवर्णौ
धृष्णू धर्षकौ नृवाहसा नृणां सारथिप्रभृतीनां घोढारौ ।

केतुं कृष्वक्रेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषद्भिरजायथाः ॥ ६ ॥

केतुम् । कृष्वन् । अक्रेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे । सम् । उषत्ऽभिः । अजायथाः ।

हे मर्याः मरणधर्माणो मनुष्याः । अमुं सूर्यात्मकम् इन्द्रं पश्यतेति शेषः ।
अक्रेतवे प्रज्ञानरहिताय जनाय केतुम् प्रज्ञानं कृष्वन् कुर्वन् तथा अपेशसे अन्ध-

१. वा सर्वेषाम् S'. २. 'तं S'. ३. इति केतुं नास्ति, स्थानं तु षण्णां वर्णानां
रिक्तम् S', ४. 'णायमपि सूर्यात्मकेन्द्रपरतया S'.

कारावृत्तत्वेन रूपरहिताय पदार्थाय पेशः रूपं कृष्वन् उपस्रिः ओषकै रक्षिमभिः
उषोमिर्वा सह सम् अजायथाः । व्यत्ययेन मध्यमः पुरुषः । समजायत संभूतः । एवं
सूर्यात्मना संभूतम् हे मर्याः पश्यतेत्यर्थः ।

इति तृतीयेऽनुवाके नवमं सूक्तम् ।

‘यदिन्द्राहम्’ इति सूक्तस्य अतिरात्रे तृतीये पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे
विनियोग उक्तः ।

यदिन्द्राहं यथा त्वमीशीय वस्व एक इत् । स्तोता मे गोषखा स्यात् ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । अहम् । यथा । त्वम् । ईशीय । वस्वः । एकः । इत् । स्तोता । मे । गोऽसखा । स्यात् ॥

हे इन्द्र परमैश्वर्ययुक्त यथा त्वम् एक इत् देवानां मध्ये एक एव वस्वः
वासकस्य धनस्य ईशिषे तथा यत् यदि अहम् अपि एक इत् एक एव वस्वः वसुनो धनस्य
ईशीय ईश्वरः स्याम् तर्हि यथा तव स्तोता गोषखा स्याद् एवं मे मम स्तोता अपि
गोषखा स्यात् । बह्वीनां गवां स्वामी भवेत् । उपलक्षणम् पतत् । सर्वैश्वर्ययुक्तो
भवेदित्यर्थः । तस्मात् तव स्तोतारं मां त्वत्सदृशं कुर्वित्यभिप्रायः । गोषखेत्यत्र
सुषामादित्वात् षत्वम् । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण आद्युदात्तः ।

शिक्षेयमस्मै दित्सेयं शचीपते मनीषिणे । यदहं गोपतिः स्याम् ॥ २ ॥

शिक्षेयम् । अस्मै । दित्सेयम् । शचीपते । मनीषिणे । यत् । अहम् । गोऽपतिः । स्याम् ॥

हे शचीपते इन्द्र अस्मै मनीषिणे मनस ईशिषे स्तोत्रे दित्सेयम् दानानि
दातुम् इच्छेयम् । दा दाने । सन् । ‘सनि मीमा’ (पा ७,४,५४) इत्यादिना
इस्भावः । ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ (पा ७,४,५८) इति अभ्यासलोपः । ‘सः
स्वार्धधातुके’ (पा ७,४,४९) इति सकारस्य तत्वम् । वाक्यभेदाद् अनिघातः ।
तथा । शिक्षेयम् अपि प्रार्थितं धनं दद्यां च । शिक्षतिर्दानकर्मा । कदैवं
स्याम् इति तत्राह—यत् यदा अहं तव स्तोता त्वदनुग्रहाद् गोपतिः स्यां
तदा दित्सेयं शिक्षेयं च । तस्मान्मां तादृक्सामर्थ्यं कुर्विति भावः ।

धेनुष्टं इन्द्र सूनृता यजमानाय सुन्वते । गामश्चं पिप्युषीं दुहे ॥ ३ ॥

धेनुः । ते । इन्द्र । सूनृता । यजमानाय । सुन्वते । गाम् । अश्वम् । पिप्युषीं । दुहे ॥ ३ ॥

हे इन्द्र सूनृता । वारुणामैतत् । अस्मदीया प्रियसत्यात्मिका वाक् ते तव
धेनुः दोग्ध्री गौर्भूत्वा गोवत् प्रीणयित्री भूत्वा सुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय

निप्युषी समेव यजमानं वर्धयित्री सती गाम् अशं च । उपकृतस्यम् एतत् ।
 ब्रह्मन्मदिकं सर्वम् अभिलषितं दुहे दुग्धे । छान्दसे लिटि 'द्विर्वचनप्रकृते
 छन्दसि वेति वक्तव्यम्' (पावा ६, १, ८) इति वचनात् द्विर्वचनाभावः । पिप्युषी । स्फापी
 ओप्यायी वृद्धौ । अस्माल्लिट् । 'प्यायः पी', 'लिज्यकोष' (पा ६, १, २८; २९) इति
 परत्वेन द्विर्वचनात् पूर्वमेव पीभावः । पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम् । अभ्यासस्य
 ह्रस्वः । 'कृषुव' (पा ३, २, १०७) इति लिटः कसुरादेशः । 'उगितव' (पा ४, १, ६) इति
 ङीपि कृते 'वसोः संप्रसारणम्' (पा ६, ४, १३१) इति संप्रसारणम् । 'आदेशप्रत्ययोः'
 (पा ८, ३, ५९) इति षत्वम् । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः ।

न ते वर्तास्ति राधस इन्द्र देवो न मर्त्यः । यद् दित्ससि स्तुतो मुघम् ॥४॥

न । ते । वर्ता । अस्ति । राधसः । इन्द्र । देवः । न । मर्त्यः । यत् । दित्ससि । स्तुतः । मुघम् ॥

हे इन्द्र ते तव राधसः धनस्य वर्ता निवारको न नास्त्येव । निवारणनिषेधस्य
 उपयोगसिद्धये निषेध्यान् संभावितान् निर्दिशति — देवो न मर्त्य इति । वर्ता देवो
 नास्ति । वर्ता मर्त्यो मनुष्योपि नास्ति । यत् यदि स्तुतः अस्माभिः स्तुतिं
 प्राप्तः प्रख्यापितगुणः सन् मघम् महनीयं धनं दित्ससि दातुम् इच्छसि । तर्हि
 वर्ता न कोप्यस्ति ।

यज्ञ इन्द्रमवर्धयद् यद् भूमिं व्यवर्तयत् । चक्राण ओपशं दिवि ॥ ५ ॥

यज्ञः । इन्द्रम् । अवर्धयत् । यत् । भूमिम् । वि । अवर्तयत् । चक्राणः । ओपशम् । दिवि ॥

यज्ञः अस्माभिरनुष्ठीयमानः इन्द्रं देवम् अवर्धयत् । हविषा स्तुत्या वा
 अभिवृद्धम् अकरोत् । कदेत्युच्यते— यत् यदा दिवि अन्तरिक्षे मेघम् ओपशम्
 सर्वत उपशयानं चक्राणः कुर्वन् भूमिं व्यवर्तयत् विवृत्तां वृष्टयुदकेन उच्छृणाम्
 अकरोत् । वृष्टिद्वारा सस्यादिसमृद्ध्या भूमिं पुष्टाम् अकरोत् तदेति संबन्धः ।
 ओपशम् इति । आङुपपूर्वात् शीङः 'अन्येष्वपि' इत्यते' (पा ३, २, १०१) इति ङः ।

वावृधानस्य ते वयं विश्वा धनानि जिग्युषः । ऊतिमिन्द्रा वृणीमहे ॥६॥

ववृधानस्य । ते । वयम् । विश्वा । धनानि । जिग्युषः । ऊतिम् । इन्द्र । आ । वृणीमहे ॥

हे इन्द्र ववृधानस्य वर्धमानस्य स्तुत्या वर्धमानस्य विश्वा विश्वानि धनानि
 शत्रुसंबन्धीनि जिग्युषः जितवतः । जि जये । लिङ्द्विर्वचने । 'सन्लिटोर्जेः' (पा ७, ३, ५७)
 इति कुत्वम् । लिटः कसुरादेशः । भसंज्ञायां 'वसोः संप्रसारणम्' (पा ६, ४, १३१)

इति संप्रसारणम् । 'एकगुणन्धकमहणे न अनुबन्धकस्य' इति न्यायात् कर्त्तुं कसोः संप्रसारणम् इति चेत्, उक्तरोच्चारणसामर्थ्याद् यथा वसुग्रहणं सिद्धं तथैव कसोरपि ग्रहणम् इच्छते । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । तादृशस्य ते तत्र ऊर्ध्वं रक्षाम् आ वृणीमहे आभिमुख्येन संमजामहे ।

व्य॑न्तरिक्ष॑मतिर॒न्मदे॑ सोम॑स्य रोच॒ना । इन्द्रो॑ यदभि॒नत् व॒ल्म ॥१॥

वि । अ॒न्तरि॑क्षम् । अ॒तिर॑त् । मदे॑ । सोम॑स्य । रोच॒ना । इन्द्रः॑ । यत् । अभि॒नत् । व॒ल्म ॥

इन्द्रो देवः रोचना रोचमानं दीप्यमानम् अन्तरिक्षं व्यतिरत् व्यवर्धयत् । वृष्टु-
दकेन अभिवृद्धम् अकरोत् । कस्मिन् सहाये सतीति उच्यते — सोमस्य सोम-
रसस्य पानेन मदे संजाते सति । कदेत्युच्यते — यत् यदा इन्द्रो वल्म सर्वम्
आवृत्य वर्तमानम् पतन्नामकम् असुरम् उक्तलक्षणं मेघं वा अभिनत् मदेन
व्यदारयत् । तदेत्यन्वयः ।

उद्गा॑ आज॒दङ्गि॑रोम्य॒ आवि॑ष्कृ॒ण्वन् गुहा॑ स॒तीः । अ॒र्वाञ्च॑ नुनु॒दे व॒ल्म ॥२॥

उत् । गाः । आ॒ज॒त् । अ॒ङ्गि॑रःऽम्यः । आ॒विः । कृ॒ण्वन् । गुहा॑ । स॒तीः । अ॒र्वाञ्च॑म् । नुनु॒दे । व॒ल्म ॥

इन्द्रो देवः अङ्गिरोभ्यः तेषाम् अर्थाय गुहा गुहायां सतीः अप्रकाशं विद्य-
मानाः^१ । 'गुहेः कन्' (पाउ६ ९, १०५) इति कन्प्रत्ययः^२ । 'सुपां सुङ्क्' (पा ७, १, ३९)
इत्यादिना डेराकारः । सतीरिति । अस्तेलटः शत्रादेशः । 'भसोरल्लोपः' (पा
६, ४, १११) इत्यकारलोपः । 'उगितक्ष' (पा ४, १, ६) इति ङीप् । 'वा छन्दसि'
(पा ६, १, १०६) इति प्रतिषेधाभावपक्षे रूपम् । 'असुरनुमो नद्यजादी' (पा ६, १, १०३) इति
ङीञ्ज्या उदात्तत्वम् । पूर्वसवर्णदीर्घे एकादेशस्वरः । गाः आविष्कृण्वन् प्रकाशयुक्ताः
कुर्वन् उदाजत् उदगमयद् बहिर्देशं प्राषयत् । तदर्थं गवाम् अपहर्तारं वल्म
असुरम् अर्वाञ्चम् अवाङ्मुखं नुनुदे अपातयत् ।

इन्द्रे॑ण रोच॒ना दि॒वो 'दृ॒ल्हानि॑ दं॒हितानि॑ च । स्थि॒राणि॑ न प॒राणु॑दै ॥ ३ ॥

इन्द्रे॑ण । रोच॒ना । दि॒वः । दृ॒ल्हानि॑ । दं॒हितानि॑ । च । स्थि॒राणि॑ । न । प॒राऽनु॑दै ॥ ३ ॥

इन्द्रेण देवेन दिवः संबन्धीनि रोचना रोचमानानि ग्रहनक्षत्रादीनि दृढानि^१
दृढावयवानि बलवन्ति कृतानि तथा दंढितानि च दृढीकृतानि । पूर्वतः स्थौब्यम्

१. 'मानाः आविष्कृण्वन् प्रकाशयुक्ताः कुर्वन् उदाजत् उदगाः S'. २. मिदादिस्वाद्
(पा ६, २, १०४) ञ् । वृषादिस्वाद् (पा ६, १, २०३) नाद्युदात्तत्वम् इति न्याय्यम्. ३. दृढानि
दंढानि S; दृल्हानि ऋ ८, १४, ९. ४. वैतु. मंपा.

अपरत्र बलवत्त्वम् इति विवेकः । अत एव स्थिराणि तानि न पराणुदे पराणोद-
नीत्वानि न भवन्ति । न केनापि प्रख्यावयितुं शक्यानीत्यर्थः । परेत्युपसर्गपूर्वात्
‘उद’ प्रेरणे इत्यस्मात् कृत्यार्थे केन् प्रत्ययः । ‘उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य’
(पा ८, ४, १४) इति णत्वम् । अस्य णोपदेशत्वं कथम् इति चेत् ‘सर्वे’ नादयो
‘णोपदेशाः’ नृतिनन्दिनर्दिनक्रिनाटिनाथृनाधृनृवर्जम्’ (पावा ६, १, ६५) इति वचनात् णोपदेशत्वं
सिद्धम् । प्रत्ययस्य निस्त्वात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।

अपामूर्मिर्मदभिव स्तोम इन्द्राजिरायते । वि ते मदा अराजिषुः ॥ ४ ॥

अपाम् । ऊर्मिः । मदनऽइव । स्तोमः । इन्द्र । अजिरऽयते । वि । ते । मदाः । अराजिषुः ॥

हे इन्द्र ते स्तोमः त्वद्विषयं स्तोत्रम् अपाम् । अपृशब्देन तदाश्रयभूताः
समुद्रादयो लक्ष्यन्ते । तासां मदमिव वृष्ट्युदकेन दृष्यन्निव । ऊर्मि रसः । स
इव अजिरायते । अजिरः क्षिप्रगामी । स इवाचरति । त्वरया त्वां प्रति मुख्वा-
भिर्गच्छतीत्यर्थः । यद्वा अपामूर्मिरित्येतावदेव दृष्टान्तवचनं लुप्तेवशब्दकम् मद-
भिव स्तोमोऽजिरायते इति दार्ष्टान्तिकाभिधानम् । अञ्जू व्यक्तिभ्रक्षणकान्तिगतितु ।
‘अजिरक्षिशिर’ (पाठ १, ५३) इत्यादिना किरच्प्रत्ययान्तो निपातितः । स इवाचरती-
त्यर्थे ‘कर्तुः क्यङ् सलोपश्च’ (पा ३, १, ११) इति क्यङ् । सनादित्वाद् धातुसंज्ञा-
यां लडादिकार्यम् । ‘अकृत्सार्वधातुकयोर्दार्धः’ (पा ७, ४, २५) इति अकारस्य दीर्घः ।
ते तव मदाः सोमपानजनिता व्यराजिषुः विशेषेण राजन्ते दीप्यन्ते ।

इति एकादशं सूक्तम् ।

‘त्वं हि स्तोमवर्धनः’ इति सूक्तस्य अतिरात्रे ब्राह्मणाच्छंसिनस्तृतीयपर्याये
विनियोगोऽभिहितः ।

त्वं हि स्तोमवर्धन इन्द्राऽस्युक्थवर्धनः । स्तोतृणामुत भद्रकृत् ॥ १ ॥

त्वम् । हि । स्तोमऽवर्धनः । इन्द्र । असि । उक्थऽवर्धनः । स्तोतृणाम् । उत । भद्रऽकृत् ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं खलु स्तोमवर्धनः स्तोमैस्त्रिष्टुदादिभिर्वर्धनीयः असि तथा उक्थवर्धनः
उक्थैर्वर्धनीयश्चासि । स्तोमशब्दोपपदाद् उक्थशब्दोपपदाच्च वर्धतेः ‘कृत्यल्युटो
बहुलम्’ (पा ३, ३, ११३) इति अर्हाथे ल्युट् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लिच्वाद्
आद्युदात्तत्वम् । उत अपि च त्वं स्तोतृणां भद्रकृत् भद्रस्य कल्याणस्य कर्ताऽसि ।

इन्द्रमित् केशिना हरीं सोमपेयाय वक्षतः । उप यज्ञं सुरार्धसम् ॥ २ ॥

१. उ. S'; वैदु. शंपा. शुद. २. अजिरंत्वपारा (? अज्दन्त्वपाराः) सर्वे S'.
३. णोपदेशा S'. ४. सनादात्तुत्वादात्तसंज्ञा S'.

इन्द्रम् । इत् । केशिना । हरी इति । सोमऽपेयाय । वक्षतः । उप । यज्ञम् । सुरार्धसम् ॥ २ ॥

केशिना स्कन्धप्रदेशस्थितकेशौ हरी एतन्नामानावधौ सुरार्धसम् शोभन-
धनफलोपेतम् यज्ञम् अस्मद्यज्ञं प्रति सोमपेयाय सोमपानाय इन्द्रमित् इन्द्रमेव उप वक्षतः
उपवहतः । यद्वा यज्ञं सुरार्धसम् इत्येतद् द्वयम् इन्द्रविशेषणतया योज्यम् । यज्ञं
यष्टव्यं सुरार्धसं शोभनेन धनेन दातव्येन तद्वन्तम् इति तयोर्थः । तादृशम्
इन्द्रं वक्षतः वहताम् । वह धारणे । लेट् । 'सिद्धबहुलं लेटि' (पा ३, १, २४)
इति सिप् । 'हो वः' (पा ८, २, ३१) इति ङत्वम् । 'षढोः कः सि' (पा ८, ३, ४१)
इति कत्वम् । 'आदेशप्रत्यययोः' (पा ८, ३, ५९) इति षत्वम् । निघातः ।

अपां फेनेन नमुचेः शिरं इन्द्रोद्वर्तयः । विश्वा यदजय स्पृधः ॥ ३ ॥

अपाम् । फेनेन । नमुचेः । शिरः । इन्द्र । उत् । अवर्तयः । विश्वाः । यत् । अजयः । स्पृधः ॥

पुरा किलेन्द्रः असुरान् जित्वा नमुचिम् असुरं ग्रहीतुं न शशाक । स
चेन्द्रो युद्धे तेनासुरेण गृहीतोऽभूत् । स चासुरः इन्द्रम् एवम् उवाच—त्वां
विसृजामि । त्वं मां रात्रावहनि च काले शुष्केण आर्द्रेण च साधनेन मां
हिंसीरिति । एवं समयं कृत्वा इन्द्रं विससर्ज । स च विसृष्टः सन् अहोरात्रयोः
संधौ शुष्कार्द्रविलक्षणेन अपां फेनेन नमुचेः शिरश्चिच्छेद । अयम् अर्थः अध्व-
र्युब्राह्मणे प्रपञ्चितः 'इन्द्रो वृत्रं हत्वा असुरान् पराभाव्य नमुचिम् आसुरम् नालभत्'
(तैत्रा १, ७, १, ६) इत्यादिना । सोऽर्थः अनेन मन्त्रेणाभिधीयते—हे इन्द्र त्वम्
अपां फेनेन वज्रीभूतेन नमुचेः एतन्नामकस्यासुरस्य । न मुञ्चतीति नमुचिः ।
'नभ्राण्पात्' (पा ६, ३, ७५) इत्यादिना नञः प्रकृतिभावः । शिर उद्वर्तयः शरीराद्
उद्धतम् अकार्षीः । अच्छेत्सीरित्यर्थः^३ । कदैवम् इत्युच्यते—यत् यदा विश्वाः
सर्वाः स्पृधः स्पर्धमाना असुरसेना अजयः जितवान् असि । स्पर्धन्त इति
स्पृधः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (पा ३, २, १७८) इति क्तिप् । वशिग्रहणात् संप्रसारणं
रेफस्य ऋकारः अकारलोपश्च । घातुस्वरेण आद्युदात्तः ।

मायाभिरुत्सिप्तसत् इन्द्रं द्यामारुरुक्षतः । अव दस्यूरधुनुथाः ॥ ४ ॥

मायाभिः । उत्सिप्तसत् । इन्द्रं । द्याम् । आऽरुरुक्षतः । अव । दस्यूर । अधुनुथाः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं मायाभिः आत्मीयामिर्बञ्चनाभिः^४ उत्सिप्तसतः उत्सर्पणेच्छून्
उदगमनेच्छून् असुरान् । स्फुल् गतौ । इच्छर्थे सन् । 'सन्यज्ञोः' (पा ६, १, ९) इति
द्विर्बचनम् । उरदत्वम् । 'सन्यतः' (पा ७, ४, ८९) इति इत्वम् । सञ्जन्ताहृद् ।

१. षत्वम् S'.

२. मां मा S'.

३. 'सीदित्यर्थः' S'.

४. स्पर्धत S'.

५. 'बचनाभिः' S'.

रूपनाम । हरितरूपं त्वा त्वां गिरः अस्मदीयाः स्तुतिवाचः आ विशन्तु प्रविशन्तु तव बुद्धौ संगता भवन्तु ।

हरिं हि योनिमभि ये समस्वरन् हिन्वन्तो हरीं दिव्यं यथा सदः ।
आ यं पृणन्ति हरिभिर्न धेनव इन्द्राय शूषं हरिवन्तमर्चत ॥ २ ॥

हरिम् । हि । योनिम् । अभि । ये । सम्ऽअस्वरन् । हिन्वन्तः । हरी इति । दिव्यम् । यथा । सदः । आ । यम् । पृणन्ति । हरिऽभिः । न । धेनवः । इन्द्राय । शूषम् । हरिऽवन्तम् । अर्चत ॥ २ ॥

ये पूर्वमहर्षयो हरिम् हरणशीलं हरिर्षसम् इत्युक्तत्वात् हरितवर्णं वा योनिम् सर्वेषां मूलकारणम् इन्द्रं समस्वरन् हि समस्तुषन् खलु । सृष्ट्वा शब्दोपतापयोः । 'हि च' (पा ८, १, ३४) इति निघातप्रतिषेधः । किं कुर्वन्तः । दिव्यम् देवसंबन्धि सदः सीदन्त्यत्र देवा इति सदो यागगृहम् । तद् यथा येन प्रकारेण इन्द्रो गच्छति तथा हरी एतन्नामानावश्वौ हिन्वन्तः प्रेरयन्तः रथे योजयन्तः । यं च इन्द्रं न धेनवः । अत्र पुरस्तादुपाचारोऽपि नशब्द उपमार्थीयः । धेनवो नवप्रसूतिका गावो यथा स्वस्वामिनं क्षीरादिभिः पृणन्ति पूरयन्ति एवं हरिभिः हरितवर्णैः सोमरसैः आ पृणन्ति पूरयन्ति यजमानास्तस्मै इन्द्राय । द्वितीयार्थे चतुर्थी । तम् इन्द्रं शूषम् शत्रुशोषणसाधनबलोपेतं हरिवन्तम् हरिभिस्तद्वन्तम् अर्चत पूजयत । हे ऋत्विज इति शेषः । यद्वा इन्द्राय इन्द्रस्य हरिवन्तं शूषम् प्रीणनसाधनं बलम् अर्चतेति व्याख्येयम् । शुषिः प्रीणनार्थ इति माधवः ।

सो अस्य वज्रो हरितो य आयसो हरिर्निकामो हरिरा गभस्त्योः ।

द्युम्नी सुशिप्रो हरिमन्युसायक इन्द्रे नि रूपा हरिता मिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

सः । अस्य । वज्रः । हरितः । यः । आयसः । हरिः । निऽकामः । हरिः । आ । गभस्त्योः । द्युम्नी । सुऽशिप्रः । हरिमन्युऽसायकः । इन्द्रे । नि । रूपा । हरिता । मिमिक्षिरे ॥ ३ ॥

य आयसः अयोविकारो लोहमयो यो वज्रोऽस्ति अस्य इन्द्रस्य स वज्रः हरितः हरितवर्णः । लोहमयत्वादेव । स निकामः नितरां कमनीयः । इन्द्रोऽपि हरिः हरितवर्णः । स हरिः उक्तरूप इन्द्रः गभस्त्योः । गभस्तिर्हस्तः । हस्तयोस्तं हरितं वज्रम् आ । वस्त इति शेषः । धारयतीत्यर्थः । किं च इन्द्रः द्युम्नी द्युम्नवान् अन्नवान् धनवान् वा । सुशिप्रः । 'शिप्रे हन् नासिके वा' इति निरुक्तम् (६, १७) । शोभनहनुः शोभननासिको वा । स इन्द्रः हरिमन्युसायकः हरणशीलमन्युलक्षणसायकोपेतः हरितवर्णमननीयवाणोपेतो वा । हरयो मन्यवः सायकाश्च यस्येति वा व्याख्येयम् । किं वज्रम् । यानियानि रूपा रूपाणि निरूपणीयानि आभरणा-

दीणि सन्ति तानि सर्वाण्यपि हरिता हरितानि हरितवर्णान्येव नि मिमिक्षिरे
नियोजयितुम् इष्टानि बभूवुः । मिहेः सन्नन्तात् कर्मणि लिटि रूपम् ।

दिवि न केतुरधि धायि हर्यतो विव्यचत् वज्रो हरितो न रंहा ।

तुददहि हरिशिप्रो य आयसः सहस्रशोका अभवद्धरिभरः ॥ ४ ॥

दिवि । न । केतुः । अधि । धायि । हर्यतः । विव्यचत् । वज्रः । हरितः । न । रंहा ।

तुदत् । अहिम् । हरिऽशिप्रः । यः । आयसः । सहस्रऽशोकाः । अभवत् । हरिम्ऽभरः ॥४॥

वज्रः इन्द्रसंबन्धी दिवि अन्तरिक्षे केतुर्न केतुरिव प्रज्ञापक आदित्य इव
वा हर्यतः कान्तः सन् अधि धायि अध्यधायि निहित आसीत् । दधातेः कर्मणि
लुङ् । चिणि युगागमः । अडभावइच्छान्दसः । किं च स वज्रः हरितो न हरित-
वर्णा आदित्याश्वा इव ते यथा रंहा रंहणीयानि प्रति । अथवा रंहा वेगेन
व्याप्नुवन्ति तद्वद् विव्यचत् विशेषेण व्याप्नोति सर्वम् । यद्वा नेति चार्थे ।
रंहाणि स्थानानि प्रति हरितः हरितवर्णो वज्रः विव्यचत् व्याप्नोति च ।
अपिच य आयसो हरितवर्णो वज्रोऽस्ति तेन वज्रेण हरिशिप्रः सोमपानेन हरित-
वर्णशिप्र इन्द्रः अहिम् वृत्रं तुदत् अतुदद् व्यथितम् अकरोत् । किं च हरिभरः
हर्योरश्वयोर्भर्ता । हरिशब्दोपपदाद् भृञः 'संज्ञायां भृतृवृञि' (पा ३, २, ४६) इत्या-
दिना खच् । मुमागमः । इन्द्रः तेन वज्रेण साधनेन सहस्रशोकाः सहस्रशोकाः
सहस्रसंख्याकानां शत्रूणां शोचयिता अभवत् । यद्वा अपरिमितदीप्तिरभवत् ।

त्वंत्वमहर्यथा उपस्तुतः पूर्वेभिरिन्द्र हरिकेश यज्वभिः ।

त्वं हर्यसि तव विश्वमुक्थ्यमसामि राधो हरिजात हर्यतम् ॥ ५ ॥

त्वम्ऽत्वम् । अहर्यथाः । उपऽस्तुतः । पूर्वेभिः । इन्द्र । हरिऽकेश । यज्वऽभिः ।

त्वम् । हर्यसि । तव । विश्वम् । उक्थ्यम् । असामि । राधो । हरिऽजात । हर्यतम् ॥५॥

हे हरिकेश हरिद्वर्णकेशोपेत उक्तवर्णकेशोपेतैरश्वैरुपेत वा हे इन्द्र त्वंत्वम् त्वमेव
यत्रयत्र सोमादिहविरस्ति' तत्र सर्वत्र त्वमेव । 'नित्यवीप्सयोः (पा ८, १, ४) इति
वीप्सायां द्विर्वचनम् । आम्नेदितस्य अनुदासत्त्वाद् आयुदासः । पूर्वेभिः पूर्वभवैः
यज्वभिः यजमानैः उपस्तुतः सन् अहर्यथाः अकामयथाः । सामर्थ्यात् सोमा-
दिकम् इति गम्यते । तथा इदानीमपि त्वम् त्वमेव हर्यसि कामयसे हवींषि । अतः हे
हरिजात हरिभ्याम् अश्वाभ्यां सह यज्ञे प्रादुर्भूत हरितवर्णत्वेन प्रादुर्भूत वा
विश्वम् सर्वं सोमादिकम् उक्थ्यम् प्रशस्यम् असामि अनल्पं हर्यतम् कर्मणीत्वं राधः
अश्वम् सोमादिरूपं तव तवैव ।

ता वृजिर्षं मन्दिनं स्तोम्यं मद इन्द्रं रथे वहतो हर्यता हरी ।
पुरुण्यस्मै सर्वनानि हर्यते इन्द्राय सोमा हरयो दधन्विरे ॥ १ ॥

ता । वृजिर्षम् । मन्दिनम् । स्तोम्यम् । मदे । इन्द्रम् । रथे । वहतः । हर्यता । हरी इति ।
पुरुणि । अस्मै । सर्वनानि । हर्यते । इन्द्राय । सोमाः । हरयः । दधन्विरे ॥ १ ॥

हर्यता हर्यतौ गन्तारौ कमनीयौ वा ता तौ प्रसिद्धौ हरी एतन्नामकावध्वौ
वृजिणम् वज्रोपेतं मन्दिनम् मोदमानं^१ हृष्यमाणं स्तोम्यम् स्तोमार्हं स्तुत्यम् एवंमहानु-
भावम् इन्द्रं मदे सोमपानजनिताय मदाय रथे वहतः धारयतः अस्मदीयं यत्नं
प्रापयतः^२ । हर्यते कान्ताय अस्मै इन्द्राय पुरुणि बहूनि त्रीण्यपि सवनानि प्रातरादीनि
हरयः हरितवर्णाः सोमा दधन्विरे अधारयन् धारयन्ति ।

अरं कामाय हरयो दधन्विरे स्थिराय हिन्वन् हरयो हरी तुरा ।
अर्वङ्गिर्यो हरिभिर्जोषमीयते सो अस्य कामं हरिवन्तमानशे ॥ २ ॥

अरम् । कामाय । हरयः । दधन्विरे । स्थिराय । हिन्वन् । हरयः । हरी इति । तुरा ।
अर्वङ्गिभिः । यः । हरिङ्गिभिः । जोषम् । ईयते । सः । अस्य । कामम् । हरिवन्तम् । आनशे ॥

कामाय कमनीयाय स्थिराय संग्रामे अविचलिताय इन्द्राय भ्रम अलम्
अत्यर्थं हरयः हरितवर्णाः सोमा दधन्विरे सवनानि धारयन्ति । त एव हरयः हरि-
तवर्णाः सोमाः तुरा तुरौ त्वरमाणौ हरी अश्वौ हिन्वन् अहिन्वन् प्रेरयन्ति यत्नं
प्रति प्रेरयन्ति । यः य इन्द्रः अर्वङ्गिः अरणवङ्गिर्वेगवङ्गिः हरिभिः अश्वैः वाजम्^३ यज्ञम्
ईयते गच्छति स इन्द्रः अस्य यज्ञस्य कामम् कामयितव्यं हरिवन्तम् सोमवन्तं यजमानम्^४
आनशे व्याप्नोति । यद्वा यो रथः अर्वङ्गिर्हरिभिः वाजम्^३ ईयते स रथः अस्येन्द्रस्य
स्वभूतं कामं हरिवन्तम् आनशे इन्द्रं धारयित्वा प्राप्नोति ।

हरिश्मशारुर्हरिकेश आयसस्तुरस्पेये यो हरिपा अवर्धत ।
अर्वङ्गिर्यो हरिभिर्वाजिनीवसुरति विश्वा दुरिता पारिषद्दरी ॥ ३ ॥

हरिश्मशारुः । हरिश्केशः । आयसः । तुरःस्पेये । यः । हरिष्पाः । अवर्धत । अर्वङ्गिभिः ।
यः । हरिङ्गिभिः । वाजिनीवसुः । अति । विश्वा । दुःश्रुता । पारिषत् । हरी इति ॥ ३ ॥

हरिश्मशारुः हरितवर्षाश्मश्रुयुक्तः हरिकेशः हरितवर्णकेशोपेतः आवसः अयो-
विकारभूतः । अयःसारवत्कठिनहृदय इत्यर्थः । क एवमात्मक इति तम् आह—

वः वः प्रसिद्ध इन्द्रः सुरस्ये तूर्णे पातव्ये सोमे निष्पन्ने सति हरिपाः हरिद्वर्णस्य सोमस्य पाता सन् अवर्धत वर्धते । यः च' वाजिनीवसुः वाजः अन्नं हविर्लक्षणं सोऽस्यां' क्रियायां विद्यते सा वाजिनी । सैव वसु धनं यस्य स तथोक्तः । अथवा वाजिनमेव वाजिनी सैव वसु धनं यस्य स तादृश इन्द्रः अर्बन्निः अरणकुशलैः शीघ्रगामिभिः हरिभिः अश्वैः सोमपानाय आगच्छति तैर्वाजिनीवसुर्भवतीति वा योज्यम् । स तादृश इन्द्रः हरी अश्वौ रथे योजयित्वा आगत्य अस्माकं विश्वा विश्वानि सर्वाणि दुरिता दुरितानि अति पारिषत् पारयतु । नाशयत्वित्यर्थः । अस्मान् विश्वानि दुरितानि पारिषत् पारयतु तारयत्विति वा योज्यम् । पृ^३ पूरणे । सुरादिः । अत्र हिंसाकर्मा । ण्यन्तात् पञ्चमलकारः । 'सिन्वहुलं लेटि' (पा ३, १, १४) इति सिप् । निघातः ।

स्रुवेव यस्य हरिणी विपेततुः शिप्रे वाजाय हरिणी दर्विध्वतः ।

प्र यत् कृते चमसे मर्मृजद्वरी पीत्वा मदस्य हर्यतस्यान्धसः ॥ ४ ॥

स्रुवाऽइव । यस्य । हरिणी इति । विपेततुः । शिप्रे इति । वाजाय । हरिणी इति । दर्विध्वतः ।

प्र । यत् । कृते । चमसे । मर्मृजत् । हरी इति । पीत्वा । मदस्य । हर्यतस्य । अन्धसः ॥४॥

यस्य इन्द्रस्य हरिणी हरितवर्णे शिप्रे हनू स्रुवेव स्रुवाविव ते यथा यज्ञे संचरतः एवं सोमपानाय विपेततुः विपततः । चलत इत्यर्थः । 'यस्य च' वाजाय अन्नाय सोमलक्षणाय तत्पानाय हरिणी हरितवर्णे' शिप्रे दर्विध्वतः कम्पयतः पुरतः स्थितस्य पानाय चलतः । 'दाधति' (पा ७, ४, ६५) इत्यादिना निपातितोऽयम् । यद्वृत्तयोगाद् अनिघातः । 'अभ्यस्तानाम् आदिः' (पा ६, १, १८९) इत्याद्युदात्तः । तथा यत् यदा चमसे पात्रे कृते संस्कृते सोमेन पूर्णे सति मदस्य मादकस्य हर्यतस्य कमनीयस्य अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य अंशं पीत्वा हरी प्र मर्मृजत् हरितवर्णा-वश्वौ प्रमाष्टि । स इन्द्रस्तदानीं स्तुत इत्यर्थः । अथवा कर्मणि षष्ठ्यन्ता पते । मदं हर्यतम् अन्धः पीत्वा शिप्रे दर्विध्वत इति योज्यम् ।

उत स्म सन्नं हर्यतस्य पस्त्योऽरत्यो न वाजं हरिवाँ अचिक्रदत् ।

मही चिद्धि धिषणाहर्त्यदोजसा बृहद् वयो दधिषे हर्यतश्चिदा ॥ ५ ॥

उत । स्म । सन्नं । हर्यतस्य । पस्त्योऽरत्योः । अत्यः । न । वाजम् । हरिऽवान् । अचिक्रदत् ।

मही । चित् । हि । धिषणा । अहर्त्यत् । ओजसा । बृहत् । वयः । दधिषे । हर्यतः । चित् । आ ॥

१. वाजिनमेव वाजिनी सैव वसु धनं यस्य स तादृशः यश्च S'.

२. सावस्यां S'.

३. प्रा S'.

४. यश्च S'.

५. हरितवर्णे S'.

उत स्म । स्मेति पूरणः । अपि च हर्यतस्य गन्तव्यस्य कमनीयस्य वा इन्द्रस्य सप्र सदनं पस्त्योः द्यावापृथिव्योः संबन्धि भवति । स इन्द्रः अत्यो न वाजम् । अत्य इति अश्वनाम । अश्वः संग्राममिव हरिवान् हरिभिर्युक्तः सन् अचिक्रदत् यज्ञगृहं प्रति गच्छति । कदि क्रदि वैक्लव्ये । अत्र गत्यर्थः । छान्दसो लुह । च्लेञ्चि णिलोपः । सन्वद्भावाद् इत्वम् । निघातः । किं च मही चित् महती धिषणा अस्मदीया स्तुतिरपि ओजसा बलेन युक्तम् इन्द्रम् अहर्यत कामयते । अतः हे इन्द्र हर्यतश्चित् कामयमानस्य यजमानस्यापि तदर्थम् आ आगत्य बृहत् महत् प्रभूतं वयः अन्नं दधिषे धारयसि प्रयच्छसि ।

आ रोदसी हर्यमाणो महित्वा 'नर्व्यनव्यं हर्यसि मन्म नु प्रियम् ।

प्र पस्त्यमिसुर हर्यतं गोराविष्कृधि हरये सूर्याय ॥ १ ॥

आ । रोदसी इति । हर्यमाणः । महित्वा । नर्व्यमऽनव्यम् । हर्षसि । मन्म । नु । प्रियम् । प्र । पस्त्यम् । असुर । हर्यतम् । गोः । आविः । कृधि । हरये । सूर्याय ॥ १ ॥

हे इन्द्र हर्यमाणः कामयमानस्त्वं' महित्वा महत्त्वेन रोदसी । सकारान्तपक्षे द्विवचनान्तम् पतत् । ईकारान्तपक्षे रोदसी रोदस्यावित्यर्थः । 'वा छन्दसि' (पा ६, १, १०६) इति पूर्वसवर्णदीर्घः । द्यावापृथिव्यौ आ । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । पूरयसि । तथा हे इन्द्र नर्व्यनव्यम् नवतरंनवतरम् असकृच्छ्रुतेऽपि^१ सर्वदा नूनम् अत एव प्रियम् हृदयंगमं मन्म मननीयं स्तोत्रं नु क्षिप्रं हर्यसि कामयसे । हे असुर असवः प्राणास्तद्वन् प्रकृष्टबलवन्निन्द्र हर्यतम् स्पृहणीयं गोः । जातावेकवचनम् । गवाम् आवासभूतं पस्त्यम् । गृहनामैतत् । गृहं पणिभिरपहतानां गवां निवासस्थानं हरये हरणशीलाय हरिद्वर्णाय वा सूर्याय तदर्थं स यथा गाः प्रत्यर्पयति स्तोत्रभ्यः तथा आविष्कृधि प्रकटीकुरु । अथवा गोशब्दः उदकवाची । गवाम् उदकानां पस्त्यम् स्थानं हरये सूर्याय आविष्कृधि स यथा वृष्टिं प्रयच्छति तथा कुरु । 'आदित्याजायते वृष्टिः' (मसृ ३, ७६) इति स्मृतेः^३ ।

आ त्वा हर्यन्तं प्रयुजो जनानां रथे बहन्तु हरिंशिप्रमिन्द्र ।

पिबा यथा प्रतिभृतस्य मध्वो 'हर्यन् यज्ञं' सधमादे दशोणिम् ॥ २ ॥

आ । त्वा । हर्यन्तम् । प्रयुजः । जनानाम् । रथे । बहन्तु । हरिंशिप्रम् । इन्द्र । पिब । यथा । प्रतिभृतस्य । मध्वः । हर्यन् । यज्ञम् । सधमादे । दशोणिम् ॥ २ ॥

१. 'नर्व्यनव्यं' इति मन्त्रपदमारभ्य 'कामयमानस्त्वं' इति भाष्यस्थपदपर्यन्तं नास्ति S'.

२. 'इस्त्युतेऽपि S'.

३. श्रुतेः S'.

४. हर्ययज्ञं K, V; हर्ययज्ञं C, E, Cs.

५. हर्यम् V.

हे इन्द्र हरिसिप्रम् सोमपानेन हरितवर्चाभ्यां हनुभ्यां युक्तं ता त्वाम् । भा-
षिगतस्यैवमुक्तः । आगतस्य सोमपाने सति शिप्रयोर्हरिद्वर्षत्वसंभवात् । तादृशं
हर्षन्तम् सोमपानं कामयमानं त्वा त्वां जनानाम् यजमानानाम् अर्थाय प्रयुजः प्रक-
र्षेण परस्परं संयुक्ता अभ्वाः रथे आ बहन्तु प्रापयन्तु । हे इन्द्र प्रतिवृत्तस्य संश्रु-
तस्य ग्रहक्षमसेषु धृतस्य मज्जः' मधुवत्प्रियभूतस्य सोमस्य । कर्मणि षष्ठी ।
प्रतिवृत्तं मधु हर्षन् कामयमानो बहन् यज्ञसाधनभूतं दक्षोणिम् । ओणयः अङ्गु-
लयः । दशभिरङ्गुलिभिर्निष्पीडितं सोमं सधमादे । सह माद्यन्त्यत्रेति सधमादो
यज्ञः । तस्मिन्' यथा िव यथा पिबसि । तथा त्वां रथे बहन्तु इत्यर्थः ।

अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामथो इदं सवनं केवलं ते ।

ममद्धि सोमं मधुमन्तमिन्द्र सत्रा वृषं जठरं आ वृषस्व ॥ ३ ॥

अपाः । पूर्वेषाम् । हरिऽवः । सुतानाम् । अथो इति । इदम् । सवनम् । केवलम् । ते ।
ममद्धि । सोमम् । मधुमन्तम् । इन्द्र । सत्रा । वृषन् । जठरं । आ । वृषस्व ॥ ३ ॥

हे हरिवः हरिवन् हरिभ्यां तद्वन् इन्द्र त्वं सुतानाम् अभिषुतानां पूर्वेषाम्
प्रातःसवनसंपादितानां सोमानाम् । माध्यंदिनसवनापेक्षया पूर्वत्वम् एषाम् । कर्मणि
षष्ठापावेते । अभिषुतान् प्रातःसवनिकान् सोमान् अपाः पीतवान् असि । अथो अपि
च इदं माध्यंदिनं सवनं केवलम् असाधारणं ते तवैव । 'माध्यंदिनं सवनं केवलं ते'
(ऋ ४, ३५, ७) इति हि मन्त्रान्तरम् । अतो माध्यंदिने सवने मधुमन्तम् माधुर्योपेतं
सोमं ममद्धि । मदवाचिना मदिधातुना पानम् अन्तरेण मदाभावात् पानम् आक्षि-
प्यते । अतः पिबेत्यर्थः । मदि स्तुत्यादौ । 'बहुलं छन्दसि' (पा २, ४, ७६) इति शपः श्लुः ।
पादादित्वाद् अनिघातः । हेरपित्वात् प्रत्ययस्वरः । हे वृषन् वर्षक इन्द्र सत्रा साकम्
एकधैव जठरे उदरे आ वृषस्व आसिञ्च । यथा कुक्षेः पूर्तिर्भवति तथा पिबेत्यर्थः ।

अप्सु धृतस्य हरिवः पिबेह नृभिः सुतस्य जठरं पृणस्व ।

मिमिक्षुर्यमद्रय इन्द्र तुभ्यं तेभिर्वर्धस्व मदमुक्थवाहः ॥ १ ॥

अप्सु । धृतस्य । हरिऽवः । पिबे । इह । नृभिः । सुतस्य । जठरं । पृणस्व ।

मिमिक्षुः । यम । अद्रयः । इन्द्र । तुभ्यम् । तेभिः । वर्धस्व । मदम् । उक्थुऽवाहः ॥ १ ॥

हे हरिवः हरिवन् इन्द्र अप्सु उदकेषु सोमामिषवार्येषु धृतस्य कम्पितस्य
मिधितस्य । कर्मणि षष्ठी । अप्सु धृतं नृभिः नेतृभिः अध्वर्युप्रभृतिभिः सुतस्य सुतम्
अभिषुतं सोमम् इह अस्मिन् यज्ञे पिव पानं कुरु पीत्वा जठरं पृणस्व च पूरय ।
जठरपूर्तिपर्यन्तं पिबेत्यर्थः । 'चादिलोपे विभाषा' (पा ८, १, ६३) इति प्रथमा तिङ्वि-
भक्तिर्न निहन्यते । पृणस्वेत्येषा द्वितीया तु निहन्यत एव । हे इन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं

यं सोमम् अग्रयः अभिषवसाधना प्रावाणो मिमिक्षुः सेक्तुम् अभिषवं कर्तुम्
येच्छन् । तेभिः तैरभिषुतैः सोमरसैः हे उक्थवाहः उक्थैः शस्त्रैरुद्यमान इन्द्र तव
मदं वर्षस्व अभिषुतं कुरु । मत्तो भवेत्यर्थः ।

प्रोग्रां पीतिं वृष्णा इयमिं सत्यां प्रयै सुतस्य हर्यश्च तुभ्यम् ।

इन्द्र धेनाभिरिह मादयस्व धीभिर्विश्वाभिः शच्यां गृणानः ॥ २ ॥

प्र । उप्राम् । पीतिम् । वृष्णे । इयमिं । सत्याम् । प्रयै । सुतस्य । हरिऽअश्च । तुभ्यम् ।
इन्द्र । धेनाभिः । इह । मादयस्व । धीभिः । विश्वाभिः । शच्यां । गृणानः ॥ २ ॥

हे हर्यश्च हरिनामकाश्वोपेत इन्द्र वृष्णे अभिमतफलवर्षकाय तुभ्यं 'प्रयै
प्रकर्षेण गन्तुम्' । प्रपूर्वाद् या प्रापणे इत्यस्मात् 'प्रयै रोहिष्यै अव्यधिष्यै' (पा ३,
४, १०) इति छन्दसि तुमर्थे कैप्रत्ययान्तो निपातितः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तः ।
तदर्थं सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य उप्राम् उद्गूर्णबलां सत्याम् अचितथमदलक्षण-
फलोपेतां पीतिम् पानं प्रेयमिं प्रेरयामि । किं च हे इन्द्र शच्या । कर्मनामैतत् ।
यागेन निमित्तेन विश्वाभिः सर्वाभिः धीभिः स्तुतिभिः गृणानः स्तूयमानः सन्
धेनाभिः प्रीणयित्रीभिः स्तुतिभिर्वाग्भिः इह अस्मिन् यज्ञे मादयस्व तृप्तो भव ।
मदं तृप्तियोगे । चुरादिः । आत्मनेपदी ।

ऊती शचीवस्तवं वीर्येण वयो दधाना उशिजं ऋतज्ञाः ।

प्रजावदिन्द्र मनुषो दुरोणे तस्थुर्गुणन्तः सध्रमाधासः ॥ ३ ॥

ऊती । शचीवः । तवं । वीर्येण । वयः । दधानाः । उशिजः । ऋतुऽज्ञाः ।
प्रजावत् । इन्द्र । मनुषः । दुरोणे । तस्थुः । गुणन्तः । सध्रमाधासः ॥ ३ ॥

हे शचीवः शक्तिमन् इन्द्र ऊती ऊत्या रक्षणेन तव वीर्येण सामर्थ्येन च
प्रजावत् पुत्रादिरूपाभिः प्रजाभिरुपेतं वयः अस्मां दधानाः धारयन्तः उशिजः त्वां
कामयमानाः ऋतज्ञाः सत्यभूतफलसाधनं यज्ञं जानन्तः । षष्ठस्याहः प्रयोगस्य
अतिगाहनत्वाद् ऋतज्ञा इत्युक्तम् । सत्रे ये यजमानास्ते ऋत्विज इति शास्त्रेण
सर्वेषां यजमानभूतानाम् ऋत्विजां फलसाधारण्यात् प्रजावद् वयो दधाना इति
फलसंबन्धवचनं युक्तम् । एवंभूता ऋत्विजो मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य दुरोणे
यागगृहे । 'दुरोणे इति गृहनाम । दुरवा भवन्ति दुस्तर्पाः' (नि ४, ५) इति यास्कः ।
सत्रस्य बहुकर्तृकत्वेऽपि कस्य चिद् यजमानस्य अवश्यंभावाद् मनुषो दुरोणे

१. प्रकर्षेण गन्तुं प्रयै S'.

इत्युक्तम् । सधमावासः सह मद्नीयाः सन्तो एवन्तः त्वां स्तुवन्तः तस्युः तिष्ठन्ति ।

इति तृतीयेऽनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ।

समाप्तश्च तृतीयोऽनुवाकः ।

चतुर्थेऽनुवाके षत्वारि सूक्तानि । तत्र 'यो जात एव' इति प्रथमं सूक्तं सामसूक्तम् इति व्यवह्रियते । 'अस्मा इदु प्र तवसे' इति द्वितीयं सूक्तम् अहीन-सूक्तम् इति व्यवह्रियते । द्वादशाहादौ वैराजपृष्ठे विश्वजिति 'यो जातः' इति सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रे विनियुक्तम् । सूत्रितं हि वैताने 'नवरात्रेऽभिजिद्विषुवान् विश्वजिच्चतुर्विंशत्' इत्युपक्रम्य — "विश्वजिति वैराजपृष्ठे 'यद् याव इन्द्र ते घतम्' (अ २०,८१,१), 'यद् इन्द्र यावतस्त्वम्' (अ २०,८२,१) इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपी बार्हतौ उक्ते योनी । 'इन्द्र क्रतुं न आ भर' (अ २०,७९,१) इति 'तृतीयाम् । 'इन्द्र' त्रिधातु शरणम्' (अ २०,८३,१) इति सामप्रगाथः । सुकीर्तिवृषाकपी' 'यो जात एव प्रथमो मनस्वान्' (अ २०,३४) इति सामसूक्तम् अहीनसूक्तम् आवपते" (वैताश्रौ ३३,१;९-१२) इति ।

'तथा †अतोऱ्याम्णि ऋतावपिं माभ्यंदिनसवने अस्य सूक्तस्य ब्राह्मणाच्छं-सिदशस्त्रे विनियोगः । 'अतोऱ्याम्णि गर्भकारं शंसति' इति प्रक्रम्य सूत्रितम् — '‡सुकीर्ति वृषाकपिं सामसूक्तम् अहीनसूक्तम् आवपते' (वैताश्रौ २७,१८;२४) इति ।'

एतत्सूक्तविषय इतिहासो बृहद्देवतानुक्रमण्याम् उक्तः —

"संयुज्य तपसात्मानम् ऐन्द्रं विभ्रन्महद् वपुः ।
अदस्यत मुहूर्तेन दिदि च व्योम्नि चेह च ॥
तम् इन्द्रम् इति मत्वा तु दैत्यौ* भीमपराक्रमौ ।
धुनिश्च चुमुरिक्षोभौ सायुधावभिपेततुः ॥
विदित्वा स तयोर्भावम् ऋषिः पापं चिकीर्षतोः ।
'यो जात' इति सूक्तेन कर्माण्यैन्द्राण्यकीर्तयत् ॥" (बृदे ४,६६-६८)

अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति —

"पुरा किल महेन्द्राथा वैन्ययज्ञं समागताः ।
ऋषिर्घृत्समदस्तत्र वैन्यस्य सवसि स्थितः ॥
असुराश्च समाजम्मुः शीघ्रम् इन्द्रजिघांसया ।
तान् दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद् घृत्समदाकृतिः ॥
निरगात् सोऽपि तथज्ञाद् ऋषिवैन्येन पूजितः ।
तं दृष्ट्वा चेन्द्र एवायम् इति ते अगृहुः किल ॥

१. 'द्विश्वजिद् विषुवान् विश्वजि' S'. २. तृतीयेन्द्र S'. ३. सुकीर्ति वृषाकपि S'.
४. संपूर्णमिमं सन्दर्भं पुनरावर्तयति S'. †. 'षान्कृता' S'. ‡. 'कीर्तिवृषाकपी RG.
७. दैत्यो S'. ८. यज्ञान् S'.

नाहम् इन्द्रोऽस्मि किं त्वेवंगुणोपेतः स इत्यृषिः ।

‘यो जात’ इति सूक्तेन निराचके वधोद्यतान् ॥’ इति ।

केचित् तु अत्र सूक्ते ‘यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरम् उतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम्’ (५) इति इन्द्रस्य नास्तित्ववचनाद् अन्यत्रापि ‘नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व आह क ईं ददर्श’ (ऋ ८, १००, ३) इति इन्द्रस्याभावध्वषणाच्च तत्सद्भावं निराकुर्वाणान् प्रति अस्मिन् सूक्ते इन्द्रस्य ‘असाधारणमाहात्म्यकथनैस्तदस्तित्वम् अवागमयद् इति आहुः’ ।

यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना पर्यभूषत् ।

यस्य शुष्माद् रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य महा स जनास इन्द्रः ॥ १ ॥

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना । परिऽअभूषत् ।

यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेताम् । नृम्णस्य । महा । सः । जनासः । इन्द्रः ॥१॥

य^१ इन्द्रो देवः जात एव प्रादुर्भूतमात्रः सन् प्रथमः प्रकृष्टतमो मुख्यः सन् । ‘प्रथम इति मुख्यनाम । प्रतमो भवति’ इति निरुक्तम् (२, २२) । मनस्वान् प्रकृष्टेन अनुप्राहकेण मनसा युक्तो देवान् इतरान् क्रतुना कर्मणा असाधारणेन व्यापारेण पर्यभूषत् परिभाषयांचकार । स्वाधीनान् अकरोत् । रक्ष्यत्वेन पर्यगृह्णाद् वा । यस्य इन्द्रस्य शुष्मात् शोषकाद् बलाद् रोदसी द्यावापृथिव्यौ अभ्यसेताम् भीते अभूताम् । शुष्मात् इत्यनेन शरीरं बलम् अभिधाय सेनालक्षणं बलं भयसाधनतया अभिधत्ते—नृम्णस्य महा इति । नृन् शत्रुजनान् प्रति अभिभावुकं मनो यस्य स तादृशः उक्तलक्षणान् नृन् नमयतीति वा नृम्णं सेनादिलक्षणं बलम् । तस्य महा महत्त्वेन च अभ्यसेताम् इति पूर्वत्रान्वयः । हे जनासः असुरजनाः सं इन्द्रो नाहम् इति ऋषिः आत्मन इन्द्रत्वं पर्यहरत् । अस्य सूक्तस्य इन्द्रसद्भाषप्रतिपादनपरत्वपक्षे हे जनासः इन्द्रो नास्तीति मन्यमाना जनाः उक्तगुणोपेतः स इन्द्रोऽस्त्येवेति व्याख्येयम् । अत्र निरुक्तम्—‘यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् । क्रतुना कर्मणा । पर्यभवत् पर्यगृह्णात् पर्यरक्षद् अत्यकामद् इति वा । यस्य बलाद् द्यावापृथिव्यावप्यविभीता नृम्णस्य महा बलस्य महत्त्वेन । स जनास इन्द्र इति । ऋषेर्दृष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यात्रसंयुक्ता’ (नि १०, १०) इति । पर्यभूषत् इति । भवतेर्लुकि व्यत्ययेन च्लेः क्सः । ‘श्रुकः किति’ (पा ७, ४, ११) इति इद्प्रतिषेधः । ‘यद्दृष्टान्तित्यम्’ (पा ८, १, ६६) इति निघातप्रतिषेधः । अटः स्वरः । ‘तिङि चोदात्तवति’ (पा ८, १, ७१) इति गतेर्निघातः ।

यः पृथिवीं व्यथमानामहृद् यः पर्वतान् प्रकुपिताँ अरम्णात् ।

यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो यो धामस्तद्भात् स जनास इन्द्रः ॥ २ ॥

१. ‘दस्तित्ववगवागमध्विस्त्वध्विदाहुः S’.

२. नास्ति S’.

यः । पृथिवीम् । व्यथमानाम् । अहंहत् । यः । पर्वतान् । प्रऽकुपितान् । अरंम्णात् ।

यः । अन्तरिक्षम् । त्रिऽम्रे । वरीयः । यः । याम् । अस्तंभात् । सः । जनासुः । इन्द्रः ॥

हे जनासः जनाः य इन्द्रः व्यथमानाम् चलन्तीं पृथिवीम् अहंहत् शर्करादि-
भिर्दंडाम् अकरोत् । यः च प्रकुपितान् प्रकोपं प्राप्तान् परस्परं युद्धाय इतस्ततश्चलतः
पर्वतान् गिरीन् पक्षयुक्तान् अरम्णात् पक्षच्छेदेन नियमितवान् । यथा उत्स्रुत्यो-
त्स्रुत्य प्राणिपीडां न कुर्वन्ति तथा स्वस्थाने स्थापितवान् इत्यर्थः । रमु
क्रीडायाम् । अस्य अन्तर्भावितण्यर्थस्य व्यत्ययेन आ । अस्य अहंहत् इत्यस्य
च यद्वृत्तयोगाद् अनिघातः । अडागमस्वरः । यः च इन्द्रः अन्तरिक्षम् । अन्तरा
क्षान्तं भवति सर्वम् इत्यन्तरिक्षम् । कीदृशम् । वरीयः उरुतरम् इयत्साशून्यं
विममे विमानम् अकरोत् । माङ् माने इत्यस्य रूपम् । यः च याम् दिवम् अस्तंभात्
निरुद्धाम् अकरोत् स इन्द्रः इतीन्द्रस्य सङ्गावं मुनिरुपादिक्षत् ।

यो हत्वाऽहिरिणात् सप्त सिन्धून् यो गा उदाजदपथा वलस्य ।

यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान संवृक् समत्सु स जनासु इन्द्रः ॥ ३ ॥

यः । हत्वा । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । यः । गाः । उदऽआजत् । अपऽपथा । वलस्य ।

यः । अश्मनोः । अन्तः । अग्निम् । जजान । समऽवृक् । समत्सु । सः । जनासुः । इन्द्रः ॥

य इन्द्रः अहिम् अन्तरिक्षे गन्तारं मेघं हत्वा विदार्य सप्त सर्पणशीलान् सिन्धून् ।
नदीरित्यर्थः । सप्तसंख्याका गङ्गायमुनादिनदीर्वा अरिणात् प्रैरयत् । री गतिरेष-
णयोः । प्रयादिः । यः च वलस्य एतन्नामकस्यासुरस्य गाः असुरेणापहृता बिले
स्थापिता गाः अपथा । अप कुत्सितं धीयत इत्यपथा पिधानम् । तस्माद् उदा-
जत् उदगमयत् । अपपूर्वाद् दधातेः 'आतश्चोपसर्गे' (पा ३, ३, १०६) इति अङ् ।
'सुपां सुलुक्' (पा ७, १, ३९) इति पञ्चम्या आकारः । यः च अश्मनोः व्यासयोर्मेघ-
योः अन्तः अग्निं जजान उदपादयत् । मेघयोः संघर्षेण वैद्युतोऽग्निर्जायत इति प्रसिद्धम्
एतत् । अब्धारकत्वेन अतिशीतत्वात् तत्र अग्न्युत्पादनम् इन्द्रस्य असाधारणं
सामर्थ्यम् । यश्च समत्सु संग्रामेषु संवृक् शत्रुसंवर्जको भवति । स इन्द्रः इत्यसा-
धारणैः कर्मभिः एवम् इन्द्रं ज्ञापयामास ।

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाऽकः ।

श्वग्नीव यो जिगीवां लक्ष्माददर्यः पुष्टानि स जनासु इन्द्रः ॥ ४ ॥

येन । इमा । विश्वा । च्यवना । कृतानि । यः । दासम् । वर्णम् । अधरम् । गुहा । अकरित्यकः ।

श्वग्नीऽइव । यः । जिगीवान् । लक्ष्मम् । आदत् । अर्यः । पुष्टानि । सः । जनासुः । इन्द्रः ॥

येन इन्द्रेण इमा इमानि परिदृश्यमानानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि च्यवना
च्यवनानि स्वेन व्यावयितव्यानि कृतानि । यद्वा च्यवनानि कृतानि । दृढी-
कृतानीत्यर्थः । च्युद् च्युद् गतौ । 'कृत्यत्युटो बहुलम्' (पा ३,३,११३) इति च्युद् ।
'शेखन्दसि बहुलम्' (पा ६,१,७०) इति शेखुक् । यः च इन्द्रः दासम् उपक्षपयितारम्
असुरं वर्णम् नीचवर्णम् अधरम् निकृष्टं कृत्वा गुहा गुहायाम् अकः अकार्षीत् ।
किं च लक्षम् लक्ष्यं योयः प्रकाशभूतः शत्रुरस्ति तंतं जिगीवान् जितवान् ।
जि जये । कसौ 'सन्लितोर्जेः' (पा ७,३,५७) इत्यभ्यासाद् उत्तरस्य कृत्वम् ।
छान्दसो दीर्घः । तादृशो यः अर्यः अरेः पुष्टानि समृद्धानि धनानि आदत् स्वी-
करोति । तत्र दृष्टान्तः— श्वप्रीव श्वभिः साधनैः मृगान् हन्तीति श्वप्री व्याघ्रः
स यथा जिगीवान् सन् लक्ष्यमाणं मृगं स्वीकरोति तद्वत् । हे जनासः जनाः स इन्द्रः
इत्यृषिर्ब्रूते ।

यं स्मां पृच्छन्ति कुह सेति घोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम् ।

सो अर्यः पुष्टीर्विजं इवा मिनाति श्रदस्मै धत्त स जनास इन्द्रः ॥ ५ ॥

यम् । स्म । पृच्छन्ति । कुह । सः । इति । घोरम् । उत । ईम् । आहुः । न । एषः । अस्ति ।
इति । एनम् । सः । अर्यः । पुष्टीः । विजःऽइव । आ । मिनाति । श्रत् । अस्मै । धत्त ।
सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ५ ॥

घोरम् शत्रूणां हन्तारं भयंकरं यम् इन्द्रं जनाः पृच्छन्ति स्म प्रश्नं कुर्वन्ति ।
'निपातस्य च' (पा ६,३,१३६) इति स्मेत्यस्य संहितायां दीर्घः । किमिति । इन्द्र
इन्द्र इति सर्वे जना ब्रुवते स कुह कुत्र वर्तत इति । उत अपि च ईम् एनम्
इन्द्रम् आहुः केचन ब्रुवते । किमिति । एष इन्द्रो नास्ति इति । अस्ति चेत् दृष्टिपथं
प्राप्नुयात् । न तथास्ति अत एष नास्तीति ब्रुवते । तथा च मन्त्रान्तरम्— 'नेन्द्रो
अस्तीति नेम उ त्व आह क ई ददर्श' (ऋ ८,१००,३) इति । एवं संशयो न कार्यः ।
स त्विन्द्रः अर्यः अरेः पुष्टीः पोषिकाः सेनाः विज इव । इवशब्दः एवार्थे । उद्वेजक
एव सन् । अथवा विजो भयहेतुः व्याघ्रादिदुष्टमृगः । स इव आ सर्वतो
मिनाति हिनस्ति । सेति इत्यत्र 'सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम्' (पा ६,१,१३४) इति
सोर्लोपे गुणः । अस्मै इन्द्राय इन्द्रविषये हे नराः श्रद्धा । धत्त इति सत्यनाम ।
विश्वासं कुरुत । इन्द्रोऽस्ति चेत् कुत्र तिष्ठतीति स नास्त्येवेति वा अविश्वासं
मा कुरुत । स नास्ति चेत् वृत्रादिशत्रुसेनास्तदन्यः को जयेत् । अतो यः शत्रु-
सेनानां जेताऽस्ति हे जनासः जनाः स इन्द्र इति ।

यो रध्रस्य चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो नार्धमानस्य कीरेः ।

युक्तप्राणो योविता सुशिप्रः सुतसोमस्य स जनास इन्द्रः ॥ ६ ॥

यः । रध्रस्य । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः । नार्धमानस्य । कीरेः ।

युक्तप्राणः । यः । अविता । सुशिप्रः । सुतसोमस्य । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ६ ॥

य इन्द्रो रध्रस्य संराजस्य समृद्धस्यापि । रधेरौणादिको रध्रप्रत्ययः । चोदिता अभिमतफलप्रेरयिता समृद्धस्य राजादेर्यः शत्रुः तस्य चोदिता अपगमयिता वा । यः च कृशस्य घनादिराहित्येन क्षीणस्यापि चोदिता तदभीष्टघनस्य प्रेरयिता । यः च कीरेः । स्तोतृनामैतत् । स्तोत्रकर्तुः नार्धमानस्य अभिमतं फलं याचमानस्य ब्रह्मणः ब्राह्मणस्यापि चोदिता । यः च सुशिप्रः शोभनहनुरिन्द्रः युक्तप्राणः अभिषवाय प्रयुक्ताश्मनः सुतसोमस्य अभिषवादिना संस्कृतसोमस्य यजमानस्य अविता रक्षिता एवमहानुभावो योऽस्ति हे जनासः जनाः स इन्द्र इति ।

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः ।

यः सूर्ये य उषसं जजान यो अपां नेता स जनास इन्द्रः ॥ ७ ॥

यस्य । अश्वासः । प्रदिशि । यस्य । गावः । यस्य । ग्रामाः । यस्य । विश्वे । रथासः ।

यः । सूर्यम् । यः । उषसम् । जजान । यः । अपाम् । नेता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥

पूर्वमन्त्रे धनिनो निर्धनस्य स्तोतुर्यष्टुश्च अभिमतप्रदाने यः समर्थः स इन्द्र इत्युक्तम् । अत्र प्राणिनाम् अपेक्षिता अश्वगोरथप्रकाशवृष्टिलक्षणा ये अर्थाः सन्ति तेषां सर्वेषां प्रदाने यः समर्थः स इन्द्र इत्यभिधीयते । यस्य इन्द्रस्य प्रदिशि प्रदेशाने अनुशासने संविधौ वा । प्रपूर्वाद् दिश अतिसर्जने इत्यस्मात् क्विप् । अर्थिभ्यो दातव्या अश्वासः अश्वाः । सन्तीति शेषः । यस्य च गावः तदर्थिभ्यो दातव्या बह्व्यो गावः । यस्य च ग्रामलाभकामेभ्यो दित्सिता ग्रामाः । यस्य च विश्वे सर्वे रथासः रथाः । गजोष्ट्रयानादीनां परिग्रहाय विश्व इति विशेषितम् । यः च इन्द्रो गमनादिसर्वव्यवहारोपयोगिप्रकाशाय सूर्यं जजान । तथा य उषसं च जजान उत्पादितवान् । यः च अपाम् वृष्ट्युदकानां नेता प्रापयिता देवोऽस्ति हे जनासः जनाः स इन्द्र इति ।

यं क्रन्दसी संयती विह्वयेते परेऽवर उभयां अमित्राः ।

समानं चिद्रथमातस्थिवांसा नानां हवेते स जनास इन्द्रः ॥ ८ ॥

यम् । क्रन्दसी इति । संयती इति । समुपयती । विह्वयेते इति । विह्वयेते । परे । अवे । उभयाः ।

अमित्राः । समानम् । चित् । रथम् । आतस्थिवांसा । नानां । हवेते इति । सः । जनासः । इन्द्रः ॥

संयती परस्परं संगच्छमाने क्रन्दसी शब्दं कुर्वाणे । धावापृथिव्याधिस्वर्षः ।
 स्वाधितानां प्राणिनां वृष्ट्यर्थं पृथिवी धौश्च हविरर्थम् इत्युभयोः क्रन्दनम् ।
 अथवा संयती परस्परं संगते क्रन्दसी प्रतिमटान् प्रतियुद्धाय आह्वयन्त्यौ क्रमे
 शत्रुसेने विह्वयेते इन्द्रं विविधम् आह्वयतः । स्वस्वसहायायेति शेषः । ऋदि
 आह्वाने रोदने च । असुन् । 'उगितश्च' (पा ४,१,६) इति ङीप् । उक्तमेवार्थं
 प्रकारान्तरेण स्पष्टम् आह — परे उत्कृष्टा अवरे निकृष्टाश्च । परस्परं जयपरत्वात्
 पेक्षया परत्वम् अवतरत्वं च द्रष्टव्यम् । एवम् उभया ममिनाः विद्वन्निसेनयो-
 र्वर्तमानाः शत्रवः स्वस्वजयार्थं साहायकाय' विह्वयन्ते । इत्थं समाह्वयान्तःस्थि-
 तानाम् इन्द्राह्वानम् अमिधाय अथ सेनास्वामिनोः परस्परप्रतिद्वन्द्विनोरिन्द्राह्वानम्
 अमिधत्से । समानं चित् अश्वसारथ्यादिभिः समानम् परस्परसदृशं रथम् आतस्वि-
 वासा अधिष्ठितवन्तौ । तिष्ठतेर्लिटः कसुः । 'शपूर्वाः खयः' (पा ७,४,६१) इति
 खयः शेषः । अभ्यासस्य ह्रस्वत्वे 'वस्वेकाजादिसाम्' (पा ७,२,६७) इति इडागमः ।
 प्रत्ययस्वरः । तौ यं नाना पृथक्पृथक् ह्वयेते आह्वयतः । गतम् अन्यत् ।

यस्मान् ऋते विजयन्ते जनासो यं युध्यमाना अवसे ह्वन्ते ।

यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत् स जनास इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् । न । ऋते । विजयन्ते । जनासः । यम् । युध्यमानाः । अवसे । ह्वन्ते ।

यः । विश्वस्य । प्रतिमानम् । बभूव । यः । अच्युतच्युत् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्माद् इन्द्रात् बलप्रदातुः ऋते इन्द्रसहायम् अनपेक्ष्य जनासः जनाः प्रबला
 दुर्बलाश्च सर्वे जयार्थिनो न विजयन्ते शत्रून् न पराभावयन्ति । अतश्च यम् इन्द्रं
 युध्यमानाः युद्धं कुर्वाणा अवसे स्वस्वरक्षणाय ह्वन्ते आह्वयन्ति । किं च यः च
 इन्द्रो विश्वस्य सर्वस्यापि वृत्रादिशत्रुजातस्य प्रतिमानम् । प्रतिमीयत इति प्रतिमानं
 प्रतिमिधिः बभूव । अथवा 'रूपरूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय । इन्द्रो
 मामाभिः पुरुरूप ईयते' (ऋ ६,४७,१८) इति मन्त्रवर्णात् सर्वस्यापि प्राणिजातस्य
 तसत्पुण्यपापप्रत्यवेक्षणाय प्रतिबिम्बं बभूव । यः च अच्युतच्युत् अच्युतस्य केनापि
 अच्युतव्ययितव्यस्य वृत्रादेः च्युतिरहितस्य स्थावरस्य पर्वतादेर्वा च्यावयिता
 स जनास इन्द्र इति ।

यः श्वतो मझेनो दधानानमन्यमानांछवीं ज्वान ।

यः श्वते नानुददाति श्रुष्यां यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्रः ॥ १० ॥

यः । शर्षतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् । शर्षी । जघान् ।

यः । शर्षते । न । अनुऽददाति । शूष्याम् । यः । दस्योः । हुन्ता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥

यः इन्द्रो महि महत् अत्यधिकम् एनः पापं ब्रह्महत्यादिकरुपं दधानान् धारयतः शशतः । बहुनामैतत् । बहून् जनान् । जघानेति संबन्धः । के ते महापातकिन् इति तान् आह—अमन्यमानान् इन्द्रम् उक्तमहिमोपेतं परदेवतेति मतिम् अकुर्षाणान् । स्तुत्या हविषा च इन्द्रम् अपूजयत इत्यर्थः । तादृशान् शर्षा हिंसक इन्द्रः । अथवा शरुर्षजः । तेन घञ्जेण जघान हिनस्ति । अथवा अमन्यमानान् स्वात्मानं ब्रह्मतया अबुध्यमानान् । आत्मघातकान् इत्यर्थः । 'अस-जेव स भवति असद् ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद् वेद सन्तम् एनं ततो विदुः' (तैआ ८,६,१) इति श्रुतेः । अनात्मविदः पापिष्ठत्वं स्मर्यते —

'किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा' इति ।

तादृशानाम् इन्द्रकृतशिक्षा च श्रूयते—'अरुमुखान् यतीन् सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्' (ऋश्री १४,५०,१) इति । 'इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छत्' (तै ६,२,७,५) इति च । यः च शर्षते इन्द्रनैरपेक्ष्येण शत्रुषु बलम् उत्साहं वा कुर्वते पुरुषाय शूष्याम् बलसाधनं कर्म नानुददाति आनुकूल्याय न प्रयच्छति । डुदाश् दाने । जौहोत्या-दिकः । 'अभ्यस्तानाम् आदिः' (पा ६,१,१८९) इत्याद्युदात्तः । 'तिङि चोदात्तवति' (पा ८,१,७१) इति गतेर्निघातः । यः च' दस्योः वृत्रादेः हुन्ता घातकः स जनास इन्द्र इति ।

यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत् ।

ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः । शम्बरम् । पर्वतेषु । क्षियन्तम् । चत्वारिंश्याम् । शरदि । अनुऽअविन्दत् ।

ओजायमानम् । यः । अहिम् । जघान् । दानुम् । शयानम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥

य इन्द्रः पर्वतेषु गिरिषु इन्द्रभीत्या क्षियन्तम् निवसन्तम् । पर्वतेष्विति बहुवचनेन इन्द्राद् भीतस्य शम्बरस्य एकत्रानवस्थानं सूचितं भवति । एवं गिरिगह्वरेष्वाच्छन्नं शम्बरम् एतन्नामकम् असुरं चत्वारिंश्याम् । चत्वारिंशत्संख्यापूरणी चत्वारिंशी । तस्यां शरदि तस्मिन् संवत्सरे अन्वविन्दत् अन्विष्य लब्धवान् । लब्ध्वा व्यनाशयद् इत्यर्थः । किं च य इन्द्रः ओजायमानम् 'ओजो बलम् । तद्वद् आचरन्तम्' । अतिशयितबलम् इत्यर्थः । 'कर्तुः क्यद् सलोपश्च' (पा ३,१,११) । 'ओजसोऽप्सरसो नित्यम्' (पावा ३,१,११) इति सकारलोपः । तादृशम् अहिम् ।

१. यश्च स्वस्य S'.

२. 'अविन्दत् P,P'.

३. 'गह्वरेष्वच्छन्नं S'

४. ओजसोऽप्सरसो S'.

आगत्य हन्तीत्यहिवृत्रः । पुनः कीदृशम् । दानुम् दानवं शयानम् शयनं कुर्वाणं
जघान घातयामास । उक्तम् अन्यत् ।

'यः शम्बरं पर्यतरत् कसीभिर्योऽचारुकास्त्राऽपिबत् सुतस्य ।

अन्तर्गिरौ यजमानं बहुं जनं यस्मिन्नामूर्छत् स जनास इन्द्रः ॥ १२ ॥'

[यः । शम्बरम् । परिऽअतरत् । कसीभिः । यः । अचारुकास्त्रा । अपिबत् । सुतस्य ।

अन्तः । गिरौ । यजमानम् । बहुम् । जनम् । यस्मिन् । आऽअमूर्छत् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥]

य इन्द्रः कसीभिः^३ दीप्तैर्वज्राद्यायुधैः स्वतेजोभिर्वा शम्बरम् असुरं पर्यतरत्
पर्यतारयत् । गिरिनदीसमुद्रादिकान् सर्वानपि अत्यक्रामयद्^५ इत्यर्थः । स्वयं वा
तम् असुरं पर्यतरत् । पर्यभवद् इत्यर्थः । यः च अचारुकास्त्रा अरमणीयेन आस्येन
सुतम्^३ अभिषुतं सोमम् अपालामुखादिस्थितम् अपिबत् पानम् अकार्षत् ।
'इमं जम्भसुतं पिब धानावन्तं करम्भिणम्' (ऋ ८, ११, २) इति हि मन्त्रवर्णः ।
यस्मिन् इन्द्रे हन्तव्ये सति अन्तर्गिरौ पर्वतस्य मध्ये शुद्धे देवयजनप्रदेशे यजमानम्
सोमयागं कुर्वाणं गृत्समदं बहुं जनम् अध्वर्युप्रभृतिं^५ सदःस्थितं जनसंघातं च आमूर्छत्
आवधे । चुमुरिधुनिप्रभृतिकोऽसुरसंघात इति शेषः । स जनास इन्द्र इति पूर्ववत् ।

यः सप्तरश्मिर्वृषभस्तुविष्मान्वासृजत् सर्तवे सप्त सिन्धून् ।

यो रौहिणमस्फुरद् वज्रबाहुर्घामारोहन्तं स जनास इन्द्रः ॥ १३ ॥

यः । सप्तरश्मिः । वृषभः । तुविष्मान् । अत्रऽअसृजत् । सर्तवे । सप्त । सिन्धून् । यः । रौहिणम् ।

अस्फुरत् । वज्रबाहुः । घाम् । आरोहन्तम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १३ ॥

य इन्द्रः सप्तरश्मिः सप्तसंख्याकाः पर्जन्या एव रश्मयो यस्य स तादृशः ।
अथवा सप्तरश्मिरादित्यः । तदात्मक इत्यर्थः । वृषभः वर्षिता कामानाम् अपां
वा । तुविष्मान् बलवान् सर्तवे सरणाय प्रवहणाय सप्त सर्पणशीलान् सिन्धून्
स्यन्दमानान्युदकानि अवासृजत् । अवाग् यथा भवति तथा निर्मितवान् । यद्वा

१. तु. S [स्वराः शंपा.] ; वैतु. K^m मन्त्रःभावः ; P, J स्वराभावः ; B, B^h, V, Dc, D, R, P^a, S^m,
Cp, K, Cs, C, E यः शंभरं परियत् (परियत् D; परियत् R, P^a; परियत् > परीयत् S^m; परीयत्
Cp; परिभवं RW.) रक्षसीभि (ङ्भीभि RW.) योवा (योवा K; योना^a RW.) कृकुत्स्वा-
पिबत् (कृकुत्स्ना^a C₈; कृकुत्स्ना^a Cp; कृक^o C, S^m; *वृत्स्यापि^o RW.) सुतस्य (सुतम् S, सा.) ।
अन्तर्गिरौ यजमानं (यज^o E; यजमानं RW.) वसुंजनं (वसुं^o Dc; वसुंजन्ने R, C₈; च ओजने
RW.) यस्मिन्नामूर्छत्स (यस्मूर्छत्स RW.) जनास इन्द्रः ॥ २. पदपाठभावः P, P^a, J, Cp.
३. वैतु. मंपा. ४. अत्यक्राम^o S'. ५. प्रभृति S'.

वज्रसिन्धुश्च सप्तसंख्याकश्च गङ्गाया नदीरवास्तुजत् । यः च वज्रबाहुः वज्रहस्तः
सन् याम् दिशम् आरोहन्तं रौहिणम् पतञ्जामकम् असुरम् असुरतः वज्रान् । स्फुर
स्फुरल संचलने । तौदादिकः । अन्यद् गतम् ।

द्यावां चिदस्मै पृथिवी नमेते शुष्माश्चिदस्य पर्वता भयन्ते ।

यः सोमपा निश्चितो वज्रबाहुर्यो वज्रहस्तः स जनास इन्द्रः ॥ १४ ॥

द्यावा । चिद् । अस्मै । पृथिवी इति । नमेते इति । शुष्मात् । चिद् । अस्य । पर्वताः । भयन्ते ।

यः । सोमपाः । निश्चितः । वज्रबाहुः । यः । वज्रहस्तः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १४ ॥

अस्मै इन्द्राय द्यावा द्यावौ पृथिवी पृथिव्यौ । परस्परापेक्षया द्विवचनम् ।
चिद् अप्यर्थे । नमेते इन्द्रस्य महिम्ना स्वयमेव प्रह्वीभवतः । अस्य इन्द्रस्य शुष्मात्
वज्रात् पर्वताश्चिद् पर्वता अपि भयन्ते । पक्षच्छेदाद् विभ्यति । मिमी भये ।
'बहुलं इन्दसि' (पा २,४,७६) इति इलोरभावः । यः च इन्द्रः सोमपाः सोमस्य पाता सन्
निश्चितः प्रज्ञातः । यद्वा नितरां चितो निश्चितः । दृढाङ्ग इत्यर्थः । वज्रबाहुः
वज्रवत् सारभूताभ्यां बाहुभ्याम् उपेतः यः च वज्रहस्तः वज्रं हस्ते धारयन् भवति
स जनास इन्द्र इति ।

यः सुन्वन्तमवति यः पचन्तं यः शंसन्तं यः शशमानमूती ।

यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो यस्येदं राधः स जनास इन्द्रः ॥ १५ ॥

यः । सुन्वन्तम् । अवति । यः । पचन्तम् । यः । शंसन्तम् । यः । शशमानम् । ऊती ।

यस्य । ब्रह्म । वर्धनम् । यस्य । सोमः । यस्य । इदम् । राधः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १५ ॥

यः सुन्वन्तम् सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानम् अवति रक्षति । यः च पुरोडा-
शादीनि' हवींषि पचन्तं यः च ऊती ऊत्या रक्षणेन निमित्तेन 'शंसन्तं स्तुवन्तं यः च'
शशमानम् सामभिः स्तोत्रं कुर्वाणं रक्षति । ब्रह्म परिवृढं स्तोत्रं यस्य वर्धनम्
वृद्धिकरं भवति । तथा यस्य सोमो वृद्धिहेतुर्भवति । यस्य च इदम्^१ अस्मदीयं
राधः पुरोडाशादिलक्षणम् अन्नं वृद्धिकरं भवति । स जनास इन्द्र इति ।

'जातो व्यख्यत्' पित्रोरुपस्थे' 'भ्रुवो न' वेद' जनितुः' परस्य'^{१०} ।

१. पुरोडाशादीन् S'.

२. शंसन्तं स्तुवन्तं च नास्ति S'.

३. स इन्द्रं S'.

४. S. सा. अनुसुत्व सोमः.

५. व्यख्यत् B, B^h, P^a; व्यक्तः C; व्यक्तः S^m, C_s, P, RW.;

व्यक्तः J; व्यक्तः > व्यख्यत् Dc; व्यक्षत् D; व्यक्षत् E; व्यक्षः R; व्यख्यत् Cp. ६. 'व्य-
स्थे P^a.

७. भ्रुवन् P, भ्रुवो न RW.

८. वेद B, B^h, C, R, S^m, C_s, P; वेद D; वेद >

वेद Dc.

९. जनितुः B, B^h, C, D, R, S^m, P; जनितुः > जनितुः Dc.

१०. परस्य सूक्तो.

'स्तविष्यमाणो नो यो' अस्मद् व्रता देवानां स जनास इन्द्रः ॥१६॥

[जातः । वि । अख्यत् । पित्रोः । उपस्थे । भुवः । न । वेद । जनि्तुः । परस्य ।

स्तविष्यमाणः । नो इति । यः । अस्मद् । व्रता । देवानाम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥]

य इन्द्रो जातः प्रादुर्भूतमात्र एव सन् पित्रोः छावापृथिव्योः उपस्थे उत्सङ्गे तयोर्मध्ये व्यख्यत विख्यातवान् प्रकाशितोभूत् । यश्च इन्द्रः भुवः भुवं मातृभूतां न वेद न जानाति । तथा परस्य उत्कृष्टस्य जनि्तुः उत्पादयितुः परम् उत्पादकं पितृस्थानीयं द्युलोकमपि न वेद न जानाति । तयोर्वस्तुतः स्वजननं प्रति अकारणत्वाद् इत्यभिप्रायः । यद्वा भुवो जनि्तुः^४ भूम्या उत्पादकस्य परस्व 'अन्यस्य स्वरूपं भुवो^५ जनितारं परम् अन्यम् इति वा व्याख्येयम् । न वेद न जानाति । स्वातिरेकेणेति शेषः । स्वस्यैव सर्वकारणत्वाद् इत्यभिप्रायः । किं च अस्मत् अस्मत्तः अस्माभिः कविष्यमाणः^१ स्तविष्यमाणः स्तूयमानश्च सन् । 'न-शब्दः चार्थे । देवानां व्रता व्रतानि कर्माणि देवार्थान् आ । उपसर्गभ्रुतेर्यौग्यक्रियाध्याहारः । आ पूरयति । स जनास इन्द्र इति ।

यः सोमकामो^१ 'हर्यश्वः सुरिर्यस्माद्' रेजन्ते भुवनानि विश्वा ।

यो जघान शम्बरं यश्च^२ शुष्णं^३ य एकवीरः^४ स जनास इन्द्रः ॥१७॥

[यः । सोमऽकामः । हरिऽअश्वः । सुरिः । यस्मात् । रेजन्ते । भुवनानि । विश्वा ।

यः । जघान । शम्बरम् । यः । च । शुष्णम् । यः । एकऽवीरः । सः । जनासः । इन्द्रः ॥१७॥]

य इन्द्रः सोमकामः सोमं कामयमानः सन् हर्यश्वसुरिः^१ हर्याख्यानाम् अश्वानां सुष्ठु ईरयिता प्रेरयिता भवति यागप्रदेशस्यागमनायेति शेषः । अथवा यः सोमकामः यश्च हर्यश्वः सुरिर्विद्वांश्च । किं च यस्माद् इन्द्राद् विश्वा विश्वानि भुवनानि भूतजातानि रेजन्ते बिभ्यति । य इन्द्रः शम्बरम् असुरं जघान । यः च

१. कविष्य S, सा.; 'माणोन्नो जो B, B^h, C, D, E, C_p; 'माणोन्नोयो R, S^m, D_c, C_s, P, P^s; 'माणोन्नोयो J; 'माणो नो जो S; त्विष्यमाणोऽनु यो RW. २. अस्माद् P; अस्माद् RW. ३. व्रता > वृता C. ४. पपा. अभावः P, P^s, J, C_p ५. जनि्तः S'. ६. अजन्तस्य स्वरूप भवो S'. ७. वैतु. मंपा. ८. सोम कामो C. ९. हर्यश्वसुरि^१ S, सा.; हर्यश्वसुरि^१ B^h, R, P^s, C_p; हर्यश्वसुरि^१ D; हर्यश्वसुरि^१ E; हर्यश्व आसुरि^१ C_s, P; हर्यश्वसुरि^१ J, RW.; हर्यश्व आसुरि^१ > हर्यश्वसुरि^१ D_c; हर्यश्वसुरि^१ K, V; हर्यश्वसुरि^१ > हर्यश्व आसुरि^१ S^m; हर्यश्व आसुरि^१ C; हर्यश्व आसुरेयस्मा^१ RW.; हर्यश्व आसुरि^१ E^s, I. १०. वस्य B^h, R, D, S^m, E, K, V, C_s, P, J, E^s I; वस्य C. ११. शुष्णं C; मुष्णं E^s, I. १२. एकवीरः B^h, R, D_c, K, V; एकवीरः E, C_p, P^s, K, V; एकवीरः > एकवीरः D_c.

शुष्कम् असुरं जघान घातयामास । यः च एवंविधेषु असाधारणेषु व्यापारेषु एक-
वीरः असाधारणः शूरो भवति स जनास इन्द्र इति उक्तार्थः ।

यः सुन्वते पचते दुध्र आ चित् वाजं दर्दषिं स किलांसि सत्यः ।

वयं ते इन्द्र विश्वहं प्रियासः सुवीरांसो विदथमा वदेम ॥ १८ ॥

यः । सुन्वते । पचते । दुध्रः । आ । चित् । वाजम् । दर्दषिं । सः । किल । अंसि । सत्यः ।
वयम् । ते । इन्द्र । विश्वहं । प्रियासः । सुवीरांसः । विदथम् । आ । वदेम ॥ १८ ॥

अत्र ऋषिः इन्द्रस्य अविद्यमानतां शङ्कमानानाम् अज्ञानिनां विश्वासं जनयन्
इन्द्रं प्रत्यक्षीकृत्य ब्रूते—हे इन्द्र यः त्वं दुध्रश्चित् वस्तुतो दुर्धर्षोऽपि सुन्वते सो-
माभिषवं कुर्वते यजमानाय तथा पचते पशुपुरोडाशादिहविःपाकं कुर्वते च यज-
मानाय वाजम् तदभिमतम् अक्षम् आ दर्दषिं सर्वतो भृशं प्रयच्छसि । ह गतौ ।
अस्मात् क्रियासमभिहारे यद् । उरदत्वे हलादिशेषे च अभ्यासस्य 'रुप्रिकौ च
लुकि' (पा ७,४,९१) इति रूगागमः । यद्योगाद् अनिघातः । 'अभ्यस्तानाम्
आदिः' (पा ६,१,१८९) इत्याद्युदात्तः । स तादृशस्त्वं सत्यः किलांसि । मन्त्रद्रष्टु-
र्महर्षेः प्रत्यक्षत्वेऽपि इदानीन्तनानां कथं तस्य प्रत्यक्षतेति शङ्कायां यष्टृणाम् अभि-
मताञ्जलक्षणफलस्य सत्यदृष्टत्वाद् इन्द्रोऽपि सत्य एवेत्यभिप्रायेण स किलांसि
सत्य इति ब्रूते । वयं विश्वह विश्वेष्वपि अहःसु सर्वदा । 'सुपां सुलुक्' (पा ७,
१,३९) इत्यादिना सप्तमीबहुवचनस्य लुक् । शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् । कृदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरेण मध्येदात्तः । हे इन्द्र ते तव प्रियासः प्रियाः सन्तः सुवीरांसः
शोभनपुत्रादियुक्ताश्च सन्तः विदथम् वेदनसाधनं स्तोत्रम् आ वदेम ब्रूयाम ।

इति चतुर्थेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

चतुर्विंशोऽभिजिति विषुवति विश्वजिति महाव्रते च ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे
'अस्मा इदु प्र तवसे सुराय' इति अहीनसूक्तसंज्ञकं विनियुक्तम् । "चतुर्विंश 'इन्द्र-
मिद्राधिना बृहद्' (अ २०,३८,४) इत्याज्यस्तोत्रियः" इति प्रक्रम्य सूत्रितम् — "अभि
प्र वः सुराधसम्' (अ २०,५१,१), 'प्र सु श्रुतं सुराधसम्' (अ २०,५१,३) इति
शृष्टस्तोत्रियानुरूपी बाह्वी प्रगाथी । 'मा चिदन्यद् वि शंसत' (अ २०,८५,१), 'यषिद्धि
त्वा जना इमे' (अ २०,८५,३) इति वा । 'अस्मा इदु प्र तवसे सुराय' (अ २०,३५)
इत्यहीनसूक्तम्' आवपते" (वैताश्रौ ३१,१६;१८;१९) इति ।

तथा असोर्यामिणि माध्यंदिनसवने तच्छस्त्र एव विनियुक्तम् । सूत्रितं
हि 'असोर्यामिणि गर्भकारं शंसति' इति प्रक्रम्य — "सुकीर्तिं वृषाकपिं" सामसूक्तम् अहीनसूक्तम्
आवपते' (वैताश्रौ २७,१८;२४) इति ।

अस्मा इदु प्र तवसे तुराय प्रयो न हर्मिं स्तोमं माहिनाय ।
ऋचीषमायाधिगव ओहमिन्द्राय ब्रह्माणि राततमा ॥ १ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्र । तवसे । तुराय । प्रयः । न । हर्मिं । स्तोमम् । माहिनाय ।
ऋचीषमाय । अधिगवे । ओहम् । इन्द्राय । ब्रह्माणि । राततमा ॥ १ ॥

अस्मा इदु । इद् उ इति निपातद्वयं पादपूरणम् । 'अथापि ××× पदपूरणाः ××× कमीमिद्विति' (नि १,९) इति यास्कोक्तेः । अवधारणार्थं वा निपातद्वयम् । अस्माः एव इन्द्राय ओहम् वहनीयं प्रापणीयं स्तोमम् स्तोत्रं प्र हर्मिं प्रकर्षेण हरामि । प्रकरोमीत्यर्थः । कीदृशायेन्द्राय । तवसे प्रवृद्धाय बलवते वा तुराय सोमपानार्थं त्वरमाणाय शत्रुहिंसकाय वा माहिनाय । महन्नामैतत् । गुणैर्महते ऋचीषमाय ऋचा स्तुति-साधनया समाय । ऋग् यादग्रूपं प्रतिपादयति तादग्रूप एव तत्र संमितो भवतीत्यृचीषम इत्यर्थः । अथवा ऋक् स्तुतिः तथा समाय । वस्तुतः अपरि-मेयगुणत्वेऽपि ऋचा' परिच्छिद्यते इत्यृचीषमत्वाभिधानम् । अधिगवे अधृतगमन-कर्मणे अप्रतिहतगमनाय इन्द्राय । स्तोत्रप्रेरणे दृष्टान्तम् आह — प्रयो न इति । प्रय इत्यन्नाम । यथा क्षुधितस्य अन्नं प्रेरयति तद्वत् स्तुतिकामाय स्तोमं प्रहर्मीत्यर्थः । न केवलं स्तोत्रम् अपि तु राततमा राततमानि पूर्वैर्यजनानैरत्यर्थं दत्तानि ब्रह्माणि प्रवृद्धानि सोमादिहवीष्यपि प्र हर्मीति । अधिगव इत्यत्र अधृतः अन्येनानिवारितः गौर्गमनम् अस्येति तस्यावयवार्थः । 'गोत्रेयोऽपसर्जनस्य' (पा १,२,४८) इति ह्रस्वत्वम् । पृषोदरादित्वाद् अधृतशब्दस्य अधिभावः । ओहम् इति । वहतेः कर्मणि घञि छान्दसं संप्रसारणम् ।

अस्मा इदु प्रय इव प्र यंसि भराभ्याङ्गुषं बाधे सुवृक्ति ।

इन्द्राय हृदा मनसा मनीषा प्रत्नाय पत्ये धियो मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । प्रयःऽइव । प्र । यंसि । भरामि । आङ्गुषम् । बाधे । सुऽवृक्ति ।
इन्द्राय । हृदा । मनसा । मनीषा । प्रत्नाय । पत्ये । धियः । मर्जयन्त ॥ २ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव इन्द्राय प्रय इव अन्नमिव प्र यंसि प्रयच्छामि । यम उपरमे । अस्माल्लुटि पुरुषव्यत्ययः । 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७३) इति शपो लुक् । सामान्येनोक्तं विशिनष्टि भरामि इत्यादिना—बाधे शत्रूणां बाधनाय सुवृक्ति सुष्ठु आवर्जकम् आङ्गुषम् स्तोत्ररूपम् आघोषम् । 'आङ्गुषः स्तोम आघोषः' (नि ५,११) इति यास्कः । भरामि संपादयामि । किं च प्रनाय पुराणाय

पत्वे सर्वस्य स्वामिने इन्द्राय अन्येऽपि ऋत्विजो इषा इक्ष्वेण मन्सा इक्ष्वाणसर्वतिना
अन्तःकरणेन मनीषा मनीषया बुद्ध्या धियः स्तुतीः मर्जयन्त मार्जयन्ति संस्कुर्वन्ति ।

अस्मा इदु त्यमुपमं स्वर्षा भराभ्याङ्गुषमास्येनि ।

मंहिष्ठमच्छोक्तिभिर्मतीनां सुवृक्तिभिः सुरिं ववृधध्यै ॥ ३ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यम् । उपऽमम् । स्वऽसाम् । भराभि । आङ्गुषम् । आस्येनि ।
मंहिष्ठम् । अच्छोक्तिऽभिः । मतीनाम् । सुवृक्तिऽभिः । सुरिम् । ववृधध्यै ॥ ३ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव इन्द्राय त्वं तं प्रसिद्धम् उपमम् । उपमीयते अनेने-
त्युपमः । उपमास्थानभूतम् । 'धनर्थे कविधानम्' (पाषा ३, ३, ५८) इति करणे कप्र-
त्वयः । 'आतो लोप इटि च' (पा ६, ४, ६४) इत्याकारलोपः । स्वर्षाम् सुष्ठु अरणी-
यस्य धनस्य दातारं स्वर्गस्य प्रापकं वा एषंलक्षणम् आङ्गुषम् स्तोत्रलक्षणम्
आघोषम् आस्येन मुखेन भराभि संपादयामि । किमर्थम् । मंहिष्ठम् अतिशयेन धन-
वन्तम् अतिशयेन प्रवृद्धं वा सुरिम् सुष्ठु धनस्य ईरयितारं विपश्चितं वा उक्क-
लक्षणम् इन्द्रं ववृधध्यै वर्धयितुं मतीनाम् स्तुतीनां संबन्धिभिः । कैः साधुभिः ।
सुवृक्तिभिः सुष्ठु आवर्जकैः अच्छोक्तिभिः स्वच्छवचनैः । आङ्गुषं भरामीति संबन्धः ।

अस्मा इदु स्तोमं सं हिनोमि रथं न तष्टैव तत्सिनाय ।

गिरंश्च गिर्वाहसे सुवृक्तीन्द्राय विश्वमिन्वं मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । स्तोमम् । सम् । हिनोमि । रथम् । न । तष्टाऽह्व । तत्ऽसिनाय ।
गिरः । च । गिर्वाहसे । सुऽवृक्ति । इन्द्राय । विश्वम्ऽइन्वम् । मेधिराय ॥ ४ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव इन्द्राय तत्सिनाय तदेव सिनं सोमादिलक्षणम् अर्धं
यस्य तादृशाय इन्द्राय अथवा तत्सिनाय रथस्ताभ्यामभवते स्वामिने तद्वा शिल्पी
रथं न यथा रथं संहिनोति तद्वत् स्तोमं संहिनोमि इति । किं च गिर्वाहसे गिर्भिः
प्रापणीयाय मेधिराय । मेधो यज्ञः । यज्ञार्हाय मेधाविने वा इन्द्राय सुवृक्ति सुष्ठु
आवर्जकं विश्वमिन्वम् विश्वैः सर्वैः प्राप्तव्यं विश्वैः सर्वैर्यजमानैः प्रापणीयं वा
सोमादिलक्षणं हविः गिरंश्च स्तुत्यर्थानि वचांसि च । सं हिनोमीत्यनुषङ्गः ।
यद्वा सुवृक्ति विश्वमिन्वम् इति पदद्वयं फलपरतया व्याख्येयम् । सुष्ठु आवर्ज-
नीयं विश्वैर्बन्धादिभिः प्राप्तव्यम् उपभोक्तव्यम् । अन्नम् । लब्धुम् इत्यध्याहारः ।

अस्मा इदु सप्तिभिव श्रवस्येन्द्रायार्कं जुह्वातुं समञ्जे ।

वीरं दानौकसं वन्दध्यै पुरां गुर्तश्रवसं दर्माणम् ॥ ५ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । सतिम्ऽश्व । श्रवस्या । इन्द्राय । अर्कम् । जुहा । सम् । अञ्जे ।
वीरस्य । दानऽभौकसम् । वन्द्यै । पुराम् । गूर्तऽश्रवसम् । दर्माणम् ॥ ५ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव इन्द्राय श्रवस्या श्रवस्यया । श्रव इत्यञ्जनाम् । अञ्जे-
च्छया । अञ्जलाभायेत्यर्थः । श्रवःशब्दात् 'सुप आत्मनः क्यन्' (पा ३,१,८) । तद-
न्ताद्धातोर्भावे 'अ प्रत्ययात्' (पा ३,३,१०२) इत्यकारप्रत्ययः । ततष्टाप् । 'सुपां
सुङ्क्' (पा ७,१,२९) इति तृतीयाया उादेशः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण तस्योदा-
त्तत्वम् । अर्कम् अर्चनीयम् अञ्जं हविलक्षणम् अञ्जं जुहा आज्यपूर्णया समञ्जे सुमर्कं
करोमि । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा अर्कं स्तुतिसाधनं मन्त्रम् । 'अर्को मन्त्रो भवति ।
यदनेनार्चन्ति' (नि ५,४) इति यास्कः । जुहा जुहुवद् अञ्जनसाधनया जिह्वया समञ्जे
संयोजयामि । तत्र दृष्टान्तः — सतिमिव अश्वमिव । जातावेकवचनम् । अश्वान्
यथा श्रवस्यया रथे समक्तान् संगतान् करोति तद्वत् । किं च वीरम्
शत्रूणां विविधम् ईरयितारं दानौकसम् दानानाम् ओकः सञ्जस्थानीचं पुराम् असु-
रजनराणां दर्माणम् दारकं गूर्तश्रवसम् । श्रव इत्यञ्जनाम् । प्रशस्याञ्जं प्रशस्यकीर्ति
या उक्तलक्षणम् इन्द्रं वन्द्यै वन्दितुम् । आह्वयामीति शेषः ।

अस्मा इदु त्वष्टा' तक्षद् वज्रं स्वपस्तमं स्वर्य्यं१ रणाय ।

वृत्रस्य चिद् विदद् येन मर्मं तुजनीशानस्तुजता क्रियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्वष्टा । तक्षत् । वज्रम् । स्वपःऽतमम् । स्वर्य्यम् । रणाय ।
वृत्रस्य । चित् । विदत् । येन । मर्मं । तुजन् । ईशानः । तुजता । क्रियेधाः ॥ ६ ॥

अस्मा इदु अस्मा एवेन्द्राय त्वष्टा सकलजगन्निर्माता विश्वकर्मा वज्रम् पतङ्गामकम्
आयुधं तक्षत् अतक्षत् निर्मितवान् । कीदृशम् । स्वपस्तमम् अतिशयेन शोभन-
कर्माणं स्वर्गम् स्वायत्तवीर्यं स्तुत्यं वा । किमर्थम् । रणाय युद्धाय । तुजता हिंसता येन
वज्रेण क्रियेधाः । कियत् किंपरिमाणमित्यस्य बलस्य तादृग् बलं दधाति धारयतीति
क्रियेधाः । यद्वा क्रममाणान् शत्रून् धारयति निगृह्णातीति क्रियेधाः । परैरप-
रिच्छेद्यबल इत्यर्थः । 'क्रियेधाः कियद्वा इति वा क्रममाणधा इति वा' (नि ६,२०) इति
यास्कः । पृषोदरादित्वात् पूर्वपदस्य क्रियेभावः । दधातेर्विच्प्रत्ययः । ईशानः
सर्वस्य स्वामी भवन् इन्द्रः वृत्रस्य चित् सर्वाधरकस्य प्रबलस्य वृत्रस्याप्यसुरस्य
मर्म । यस्मिन् स्थाने विदः सद्यो म्रियते तद् मर्मं । तत् तुजन् हिंसन् व्यथ-
यन् विदत् अविदत् लब्धवान् । लब्ध्वा 'प्राहार्षीद् इत्यर्थः' । विदत् लामे । लुकि
लुदित्वात् छलेः अद् आदेशः । 'बहुलं छन्दस्यमाह्ययोगेऽपि' (पा ६,४,७५) इत्यडभावः ।
यवृत्रस्योगाद् अभिघातः ।

अस्येदुं मातुः सर्वनेषु सद्यो महः पितुं पपिवां चार्वन्ना ।

मुषायद् विष्णुः पचतं सहीयान् विध्यद् वराहं तिरो अद्रिमस्ता ॥७॥

अस्य । इत् । ऊं इति । मातुः । सर्वनेषु । सद्यः । महः । पितुम् । पपिऽवान् । चार्वं । अन्ना ।
मुषायत् । विष्णुः । पचतम् । सहीयान् । विध्यत् । वराहम् । तिरः । अद्रिम् । अस्ता ॥७॥

अस्येदु अस्यैवेन्द्रस्य मातुः सर्वस्य निर्मातुः महः महतः माहात्म्यवतः एवंभूतस्य इन्द्रस्य । असाधारणं कर्म उच्यते इति शेषः । यद्वा उक्तलक्षणस्य यद्वास्येति व्याख्येयम् । किं तत् कर्मेति उच्यते—अयम् इन्द्रः सवनेषु सोमयागसंबन्धिषु प्रातरादिषु त्रिषु सवनेषु सद्यः तदानीमेव होमसमय' एव पितुम् । अन्ननामैतत् । पातव्यं सोमं पशिवान् पीतवान् । किं च चारु चारुणि । 'सुपां सुलुक्' (पा ७,१,३९) इति विभक्त्यलुक् । अन्ना अन्नानि सवनीयपुरोडाशधानाकरम्भादीनि । भक्षितवान् इति शेषः । किं च विष्णुः सवनत्रयव्यापी इन्द्रः सहीयान् अतिशयेन शत्रूणाम् अभिभविता । सोमपानादिजनितेन बलेनेति भावः । पचतम् परिपकम् अपहारयोग्यभूतं शत्रूणां धनं मुषायत् अपाहरत् । क्यजन्ताल्लुकि 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' (पा ६,४,७५) इत्यङ्भावः । तथा अद्रिम् अस्ता अद्रेर्वज्रस्य क्षेपकः प्रयोक्ता स इन्द्रः वराहम् । 'वराहो मेघो भवति । वराहारः' इति निरुक्तम् (५,४) । वराहारम् उत्कृष्टस्योदकस्य आहर्तारं धारकं मेघं तिरः प्राप्तः सन् । 'तिरः सत इति प्राप्तस्य' (नि ३,२०) इति यास्कः । विध्यत् अविध्यत् वृष्टिलाभार्थं व्यदारयत् ।

अस्मा इदु माश्चिद् देवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहत्यं ऊवुः ।

परि द्यावापृथिवी जभ्र उर्वी नास्य ते महिमानं परिं दृः ॥ ८ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । माः । चित् । देवऽपत्नीः । इन्द्राय । अर्कम् । अहिऽहत्ये । ऊवुरित्युवुः ।
परि । द्यावापृथिवी इति । जभ्रे । उर्वी इति । न । अस्य । ते इति । महिमानम् । परिं ।
स्त इति स्तः ॥ ८ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव इन्द्राय अहिहत्ये । अहिर्बृत्रः । तस्य हनने निमित्तभूते सति देवपत्नीः देवानां पालयित्र्यो गायत्र्याद्याः माश्चित् गमनस्वभावा अपि अर्कम् अर्चनसाधनं स्तोत्रम् ऊवुः अतन्वत । यद्वा अस्मा इन्द्राय माश्चित् । 'मेना मा इति ऋणां' इति निरुक्तम् (३,२१) । 'मा गच्छन्त्येनाः' इति तत्रस्यं निर्वचनम् । स्वस्वपतिभिरभिगन्तव्याः स्त्रियः । ता विशिनष्टि—देवःलीरिति । देवा इन्द्राद्याः पतयो यासां ता देवपत्न्यः । ताश्च 'उत मा व्यन्तु देवपत्नीः' (ऋ ५,४६,८) इति

मन्त्रोक्ता इन्द्राप्यग्नाप्यश्विन्याद्याः । ता देवपत्न्यः अर्कम् अर्चनसाधनं हविः ऊडुः स्वात्मनि अतन्वत । वेभ् तन्तुसंताने । लिटि 'वेभो वयोः' (पा २,४,४१) । लिटः क्तिस्वाद् यजादित्वेन संप्रसारणे यकारस्य 'लिटि वयो वः' (पा ६,१,३८) इति प्रतिषेधाद् वकारस्य संप्रसारणम् । परपूर्वत्वे' द्विर्वचनादि । 'वश्वास्यान्यतरस्यां किति' (पा ६,१,३९) इति यकारस्य वकारादेशः । स चेन्द्रः उवां विस्तृते शावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ परि जन्ने स्वतेजसा परिजहार । अतिचक्रामेत्यर्थः । अस्य इन्द्रस्य महिमानम् महत्त्वं ते द्यावापृथिव्यौ न परि ष्टः न पराभवतः । महत्त्व-संकोचं कर्तुं शक्ते नाभूताम् इत्यर्थः ।

अस्येदेव प्र रिरिचे महित्वं दिवस्पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् ।

स्वरालिन्द्रो' दम आ विश्वगूर्तः स्वरिरमत्रो ववक्षे रणाय ॥ ९ ॥

अस्य । इत् । एव । प्र । रिरिचे । महित्वम् । दिवः । पृथिव्याः । परि । अन्तरिक्षात् । स्वरालिन्द्रः । इन्द्रः । दमे । आ । विश्वगूर्तः । सुअरिः । अमत्रः । ववक्षे । रणाय ॥ ९ ॥

अस्येदेव^१ अस्यैवेन्द्रस्य महित्वम् महत्त्वं माहात्म्यं दिवः द्युलोकात् परि उपरि प्र रिरिचे । अत्र प्रेत्युपसर्गो धात्वर्थं बाधते । प्रस्मरणं प्रस्थानम् इतिवत् । अधिकं भवतीत्यर्थः । तथा पृथिव्याः परि भूलोकादप्युपरि प्र रिरिचे । एवम् अन्तरिक्षात् द्यावापृथिव्योरन्तरालवर्तिनो यक्षगन्धर्वाप्सरःप्रभृतीनाम् आश्रयभूताद् अन्तरिक्षलोकादपि प्र रिरिचे । रिचिर् विरेचने । 'छन्दसि लुङ्लृटिः' (पा ३,४,६) इति वर्तमाने लिट् । किं च अयम् इन्द्रो दमे दमयितव्ये शशुजने स्वराद् स्वेनैव तेजसा राजमानः । विश्वगूर्तः विश्वस्मिन् सर्वस्मिन्नपि कार्ये उद्गूर्ण-बलः । स्वरिः सुष्ठु अभिगन्ता । यद्वा स्वरिः शोभनः इन्द्रव्यतिरिक्तेनान्येन पराभवितुम् अशक्यः शशुः सुशब्देन उच्यते । तादृशेन अरिणा उपेतः । अमत्रः युद्धार्थं गमनकुशलः । अम गत्यादिषु । 'अमिनक्षियजिवधि^२' (पाउ ३,१०५) इत्यादिना अत्रनप्रत्ययः । एवंमहानुभाव इन्द्रो रणाय रमणीयाय संप्रामाय आ ववक्षे आवहति वृष्ट्यर्थं मेघान् प्रापयति । वहेल्लेटि 'सिब्वहुलं लेटि' (पा ३,१,३४) इति सिप् । 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७६) इति शपः झ्लुः । ढत्वकत्वषत्वानि । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' (पा ७,१,४१) इति तलोपः ।

अस्येदेव शर्वसा शुषन्तं वि वृश्चद् वज्रेण वृत्रमिन्द्रः ।

गा न व्राणा अवनीरमुञ्चद्भि श्रवो दावने सचेताः ॥ १० ॥

अस्य । इत् । एव । शर्वसा । शुषन्तम् । वि । वृश्चत् । वज्रेण । वृत्रम् । इन्द्रः ।

१. 'पूर्वत्वं' S'. २. स्वरालिन्द्रो K, K^m, V, ऋ १, ६१, ९; स्वरालिन्द्रो B^m, C, C^m.
३. अस्येदु S'. ४. 'वंधि' S'.

गाः । न । प्राणाः । अ॒वर्नीः । अ॒मुञ्च॒त् । अ॒भि । अ॒र्षः । दा॒वने॑ । स॒धै॒ताः ॥ १० ॥

अस्येदेव' अस्यैव इन्द्रस्य शवसा बलेन तेजसा शुषन्तम् शुष्यन्तम् । शुष शोषणे । इयमि प्राप्ते व्यत्ययेन शः । अदुपदेशाह्लसार्वधातुकातुदासत्वे विकरणस्वर इव शिष्यते । उक्तरूपे वृत्रम् इन्द्रो देवः वज्रेण आयुधेन वि इक्षत् व्यच्छिन्नत् । तथा गा न पथिभिरपहृता गा यथा अमुञ्चत् मोचितवान् एवं प्राणाः वृत्रेण आवृता अपः । वृत्रं वरणे । कर्मणि लट् । शानधि 'बहुलं छन्दसि' (पा २,४,७३) इति यको लुक् । शानचो छिन्वाद् गुणाभावे यप् आदेशः । क्रीडशीरपः । अघ्नीः अघित्रीः सकलप्राणिरक्षणहेतुभूता अमुञ्चत् मेघं भित्त्वा अवर्षीत् । तथा कृत्वा दावने हविर्दात्रे यजमानाय भवः सर्वैः भूयमाणं विख्यातम् अघ्नं सवेताः यजमानेन समानचित्तः सन् अभि । उपसर्गध्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । अभ्यगमयत् । अथवा आभिमुख्येन । प्रायच्छद् इति शेषः ।

अ॒स्येदु॑ त्वेषसा॑ रन्त॒ सिन्ध॑वः॒ परि॒ यद् वज्रेण॑ सी॒मय॑च्छत् ।

ई॒शान॑कृद् दा॒शुषे॑ द॒शस्य॑न् तु॒र्वी॒तये॑ गा॒धं तु॒र्वणिः॑ कः ॥ ११ ॥

अ॒स्य । इत् । ऊं॒ इति॑ । त्वेषसा॑ । रन्त॒ । सिन्ध॑वः । परि॒ । यत् । वज्रेण॑ । सी॒म् । अ॒यच्छत्॑ ।

ई॒शान॑कृत् । दा॒शुषे॑ । द॒शस्य॑न् । तु॒र्वी॒तये॑ । गा॒धम् । तु॒र्वणिः॑ । क॒रिति॑ कः ॥ ११ ॥

अस्येदु अस्यैवेन्द्रस्य त्वेषसा दीप्तेन बलेन सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यो रन्त अरन्त स्वेस्त्रे स्थाने रमन्ते । यत् यस्मात् कारणाद् अयम् इन्द्रो वज्रेण सीम् सर्वतः एनान् सिन्धून् वज्रेण पर्ययच्छत् परितो नियमितवान् । तस्माद् रमन्त इति पूर्वत्र संबन्धः । किं च ईशानकृत् शत्रून् हत्वा आत्मानं स्वामिन् कुर्वन् अथवा दरिद्रस्य ईशानकर्ता दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय दशस्यन् तदभिमतं प्रयच्छन् इन्द्रः तुर्वीतये एतत्संज्ञकाय अगाधे जले निमग्नय तुर्वणिः तुर्वणिः शीघ्रं संभक्ता सन् गाधम् प्रतिष्ठां कः अकः अकार्षीत् । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' (पा २,४,८०) इत्यादिना च्छेर्लुक् । गुणः । 'हल्ङ्या' (पा ६,१,६८) इत्यादिना तलोपः ।

अ॒स्मा इ॒दु प्र॑ भ॒रा त॒र्तु॒जानो॑ वृ॒त्राय॑ व॒ज्र॒मी॒शानः॑ क्॒रिये॒धाः ।

गो॒र्न प॒र्व वि॑ र॒दा तिर॑श्चे॒ष्य॒अर्णी॑स्य॒र्पा च॒र॒ध्वै ॥ १२ ॥

अ॒स्मै । इत् । ऊं॒ इति॑ । प्र॒ । भ॒र् । त॒र्तु॒जानः॑ । वृ॒त्राय॑ । व॒ज्रम् । ई॒शानः॑ । क्॒रिये॒धाः ।

गोः । न । प॒र्व । वि॑ । र॒द् । तिर॑श्चा । इ॒ष्यन् । अ॒र्णी॑सि । अ॒पाम् । च॒र॒ध्वै ॥ १२ ॥

अस्मा इदु अस्मा एव वृत्राय अस्य वृत्रस्य वधार्थं तर्तुजानः अस्थर्थे त्वरमाणः अस्थर्थे शत्रून् हिंसन् वा ईशानः सर्वस्य स्वामी क्रियेधाः क्रियद् इदं

अनुबलम् इति तुच्छीकृत्य तस्य बलस्य धारकः' । अथवा क्रममाणः सन् अनु-
धारकः वक्रं प्र भर प्रहर प्रधोजय । न केवलं प्रहर किं तु शकलीकुर्वित्याह—
गोर्वं पर्वं यथा मांसाधिनी गोर्बृषमादेः पशोः पर्वं पर्वाणि प्रतिपर्वं छिन्दन्ति
तद्वत् । अर्णासि उदकानि इष्यन् इच्छन् अपां चरण्यै चरणाय भूमौ प्रवाहाव
तिरथा तिर्यग्गङ्गानेन वज्रेण वि रद विशेषेण वृत्रं विलेख्य । विविधं छिन्धी-
त्यर्थः । अत्र निरुक्तम्— 'अस्मै प्रहर । तूर्णं त्वरमाणः । वृत्राय वज्रम् ईशानः । किवेधाः
क्विन्वा इति वा । क्रममाणवा इति वा । गोरिव पर्वाणि विरद मेघस्य । इष्यर्णासि । अपां
चरणाय' (नि ६,२०) इति ।

अस्येदु प्र ब्रूहि पूर्वाणि तुरस्य कर्माणि नव्य उक्त्यैः ।

युधे यदिष्णान आयुधान्युधायमाणो निरिणाति शत्रून् ॥ १३ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । प्र । ब्रूहि । पूर्वाणि । तुरस्य । कर्माणि । नव्यः । उक्त्यैः ।
युधे । यत् । इष्णानः । आयुधानि । ऋधायमाणः । निरिणाति । शत्रून् ॥ १३ ॥

उक्त्यैः^१ । उक्त्यं स्तुतिम् अर्हन्तीति उक्त्यानि^२ शस्त्राणि । तैः नव्यः स्तुत्यो
य इन्द्रः अस्येदु अस्यैव तुरस्य युद्धार्थं त्वरमाणस्येन्द्रस्य पूर्वाणि पुराणानि कर्माणि एत-
त्कृतानि बलकर्माणि हे स्तोतः प्र ब्रूहि प्रशंस । यत् यदा युधे योधनाय आयुधानि वज्रादीनि
इष्णानः आभीक्ष्येन प्रेरयन् । इष आभीक्ष्ये । क्रैयादिकः । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् ।
शानचञ्चित्वाद् अन्तोदात्तत्वम् । शत्रून् ऋधायमाणः हिंसंश्च इन्द्रः निरिणाति
अभिमुखं गच्छति । तदानीं प्र ब्रूहीति पूर्वेण संबन्धः । निरिणाति । री गतिरेष-
णयोः । 'क्यादिभ्यः श्वा' (पा ३,१,८१) । 'प्वादीनां ह्रस्वः' (पा ७,३,८०) इति ह्रस्वत्वम् । तिपः
पित्वाद् अनुदात्तत्वे विकरणस्वरः शिष्यते । 'तिष्ठि चोदात्तवति' (पा ८,१,२८) इति
गतेर्निघातः । यद्बुत्तयोगात् 'तिष्ठतिष्ठः' (पा ८,१,२८) इति निघाताभावः ।

अस्येदु भिया गिरयश्च दृल्हा^३ घावा च भूमा जनुषस्तुजेते ।

उपो वेनस्य जोगुवान ओणि सद्यो भुवद् वीर्याय नोधाः ॥ १४ ॥

अस्य । इत् । ऊं इति । भिया । गिरयः । च । दृल्हाः । घावा । च । भूमं । जनुषः ।
तुजेते इति । उपो इति । वेनस्य । जोगुवानः । ओणिम् । सद्यः । भुवत् । वीर्याय । नोधाः ॥

अस्यैव अस्येदु इन्द्रस्य जनुषः जन्मतः प्रादुर्भाषित एष । यदा जनुषः उत्कृष्ट-
जन्मवतोऽस्येति व्याख्येयम् । भिया पक्षच्छेदनभयेन गिरयश्च पर्वता अपि दृल्हा^४
दृल्हानि अप्रच्यवितामि अभूवन् । पर्वतद्रव्यसामान्यापेक्षया नपुंसकलिङ्गता । किं

१. धारकम् S'. २. वेत्तु. मपा. ३. उक्त्यानि S'. ४. बुल्हा K,K^m,
V, ऋ १,६१,१४; दृहा B^m,C₂. ५. वेत्तु. पपा.

च अस्य भिया यावा च भूमा च यावापृथिव्यावपि तुजेते । तुजिर्दिसार्थोऽपि अत्र कम्पने वर्तते । कम्पेते इत्यर्थः । अत्र मध्ये चशब्दस्य पाठश्छान्दसः । 'दिवो यावा' (पा ६,३,२९) इति दिव्शब्दस्य यावादेशः । 'सुपा सुलुक्' (पा ७,१,२९) इति ङादेशः । 'देवताद्वन्द्वे च' (पा ६,२,१४१) इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पदद्वय-प्रसिद्धिरपि सांप्रदायिकी । किं च वेनस्य कान्तस्य ओणिम् दुःखस्यापनोदकं रक्षणम् । ओणु अपनयने इत्यस्माद् औणादिक इत्यर्थः । जोगुवानः अनेकैः सूक्तैः शब्दयन् नोधाः नवनस्य स्तवस्य धारयिता एतन्नामा महर्षिः वीर्याय सामर्थ्याय सद्यः तदानीमेव उपो उपैव समीप एव भुवत् भवेत् अभवत् । वीर्यवान् अभवद् इत्यर्थः ।

अस्मा इदु त्यदनु दाय्येषामेको यद् वन्ने भूरेरीशानः ।

प्रैतंशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्ये सुष्विमावदिन्द्रः ॥ १५ ॥

अस्मै । इत् । ऊं इति । त्यत् । अनु । दायि । एषाम् । एकः । यत् । वन्ने । भूरैः । ईशानः । प्र । एतंशम् । सूर्ये । पस्पृधानम् । सौवश्ये । सुष्विम् । आवत् । इन्द्रः ॥ १५ ॥

अस्मा इदु अस्मा एवेन्द्राय त्यत् तत् प्रसिद्धं स्तोत्रं सोमलक्षणम् अर्चं वा अनु आनुलोम्येन दायि अदायि दीयते । अस्मा एवेत्युक्तं तत्र कारणम् आह— यत् यस्मात् कारणाद् भूरैः प्रभूतस्य धनस्य हविषः स्तोत्रस्य वा ईशानः स्वामी इन्द्रः एकः स्तोत्रादिविषये केवलः असाधारणः सन् वने । असाधारण्यं याचितवान् इत्यर्थः । किं च अयम् इन्द्रः सौवश्ये स्वश्वस्यापत्ये एतन्नामके राजनि रक्षणीयत्वेन निमित्तभूते सति सूर्ये देवे पस्पृधानम् सौवश्यसहायत्वेन पुनःपुनः स्पर्धमानम् । स्पर्ध संघर्षे । अस्माल्लिटः कानच् । द्विर्वचने 'शर्पूर्वाः खयः' (पा ७,४,६१) इति पकारः शिष्यते । धात्वकारस्य लोपो रेफस्य संप्रसारणं च पृषोदरादित्वात् । चित्त्वाद् अन्तोदात्तत्वम् । एतंशम् एतन्नामानं महर्षिं सुष्विम् सुषु इन्द्रार्थं सोमाभिषवं कुर्वाणं प्रावत् प्रकर्षेण रक्षितवान् । यद्वा सौवश्ये स्वश्वस्यापत्ये सूर्ये इति व्याख्येयम् । सूर्यः स्वश्वस्य तपसा तुष्टः सन् तस्य पुत्रोऽभूद् इत्ययम् अर्थः आख्यायिकामुखेनावगन्तव्यः । शिष्टं पूर्ववत् ।

एवा ते हारियोजना सुवृक्तीन्द्र ब्रह्माणि गोतमासो अक्रन् ।

एषु विश्वपेशसं धियं धाः प्रातर्मक्षु धियावसुर्जगम्यात् ॥ १६ ॥

एव । ते । हारिऽयोजन । सुवृक्ति । इन्द्र । ब्रह्माणि । गोतमासः । अक्रन् ।

आ । एषु । विश्वऽपेशसम् । धियम् । धाः । प्रातः । मक्षु । धियावसुः । जगम्यात् ॥ १६ ॥

हयोरश्वयोर्योजनम् अस्मिन् रथे स तथोक्तः । तस्य स्वामित्वेन संबन्धी हारियोजनः । हे हारियोजन इन्द्र गोतमासः गोतमगोत्रोत्पन्ना महर्षयः सुवृक्ति सुष्ठु आवर्जकानि अभिमुखीकरणकुशलानि ब्रह्माणि स्तुतिरूपाणि मन्त्रजातानि ते तथैव एव एवंप्रकारेण अकन अकृषत । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' (पा २,४,८०) इत्यादिना च्लेर्लुङ् । अन्तादेशः । तस्य क्त्वाद् गुणाभावे यणादेशः । 'इतश्च' (पा ३, ४,१००) इति इकारलोपे संयोगान्तलोपे च अडागमः । एषु स्तोत्रेषु विश्वेशसम् बहुविधरूपयुक्तं धियम् । धिया लभ्यत्वाद् धीर्धनम् उच्यते । यद्वा धीशब्दः कर्मवचनः । पश्वादिबहुविधरूपं धनम् अग्निष्टोमादिबहुविधरूपं कर्म वा ःआ धाः आधेहि स्थापय । प्रातः इदानीमिव परेद्युरपि प्रातःकाले धियावसुः बुद्ध्या कर्मणा वा प्राप्तधन इन्द्रो मञ्च शीघ्रं जगम्यात् अस्मद्रक्षणार्थम् आगच्छतु ।

इति चतुर्थेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

आभिप्लविके युग्माहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'य एक इद्व्यः' इति सूक्तं संपातसंज्ञया विनियुक्तम् । सूत्रितं हि "युग्मेषु 'इन्द्रः' पूर्वदितातिरदासमकैः' (अ २०, ११), 'य एक इद्व्यश्चर्षणीनाम्' (अ २०, ३६), 'यस्तिगममृत्तो वृषभो न भीमः' (अ २०, ३७) इति संपातानाम् एकैकम् अहरहरावपते पृष्ठथे छन्दोमेषु दशमे च" (वैताश्रौ ३१, २४, २५) इति ।

य एक इद्व्यश्चर्षणीनामिन्द्रं तं गीर्भिरभ्यर्चि आभिः ।

यः पत्यते वृषभो वृष्ण्यावान्तसत्यः सत्वा पुरुमायः सहस्वान् ॥ १ ॥

यः । एकः । इत् । हव्यः । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । तम् । गीःऽभिः । अभि । अर्चि । आभिः ।
यः । पत्यते । वृषभः । वृष्ण्यावान् । सत्यः । सत्वा । पुरुऽमायः । सहस्वान् ॥ १ ॥

चर्षणीनाम् । मनुष्यनामैतत् । मनुष्याणां यजमानानां यः इन्द्रः एक इत् एक एव हव्यः प्राधान्येन यज्ञे ह्यातव्यः । यद्वा जयकामानां राजादीनां स्वसहायत्वेन एक एव हव्यः । तं ह्यातव्यम् इन्द्रम् आभिः क्रियमाणप्रकाराभिः गीर्भिः स्तुतिवाग्भिः अभि अर्चि । अर्चतिः स्तुतिकर्मा । अभिष्टौमि । किं च यो वक्ष्यमाणगुण-विशिष्ट इन्द्रः पत्यते सर्वस्येश्वरो भवति । इन्द्रं विशिनष्टि — वृषभः कामानां वर्षिता वृष्ण्यावान् । वृष्ण्यं 'वर्षणयोग्यं बलम्' तद् अस्यास्तीति वृष्ण्यावान् । 'मादुपधायाः' (पा ८, २, ९) इति मतुपो वत्त्वम् । 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा ६, ३, १३७) इति दीर्घः । मतुपः पिस्वाद् अनुदात्तत्वे 'यतोऽनावः' (पा ६, १, २१३) इत्याद्युदात्तत्वम् । सत्यः सत्यफलः सत्वा 'बलस्य सादयिता' पुरुमायः बहुकर्मा सहस्वान् बलवान् एवम् उक्तगुणोपेतो य इन्द्रः पत्यते । तं गीर्भिरभ्यर्चि इति संबन्धः ।

तम् नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयन्तः ।

नक्षद्दामं ततुरिं पर्वतेष्णामद्रोघवाचं मतिभिः शविष्ठम् ॥ २ ॥

तम् । ऊं इति । नः । पूर्वे । पितरः । नवग्वाः । सप्त । विप्रासः । अभि । वाजयन्तः ।
नक्षत्ऽदाभम् । ततुरिम् । पर्वतेऽस्थाम् । अद्रोघऽवाचम् । मतिऽभिः । शविष्ठम् ॥ २ ॥

तम् तमेवेन्द्रं नः अस्माकं संबन्धिनः पूर्वे पुरातनाः पितरः कर्मणा पितृलोकं प्राप्ताः पालयितारो नवग्वाः नवभिर्मासैर्लक्षफलाः सन्तः सत्त्वाद् ये उत्थितास्ते नवग्वाः नवभिर्मासैराप्तगोफला वा । सप्त सप्तसंख्याका विप्रासः मेधाविनः वाजयन्तः वाजम् अन्नं हविलक्षणम् इन्द्राय इच्छन्तः वाजिनं बलिनं कुर्मन्तो वा मतिभिः स्तुतिभिः' इन्द्रम् अभि । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः' । अभितु-
ष्टुवुरित्यर्थः । कीदृशम् इन्द्रम् । नक्षद्दामम् । नशतिर्व्याप्तिकर्मा । अभिगच्छतां शत्रूणां हिसितारं ततुरिम् दुर्गमात् तारकं पर्वतेष्णाम् पर्वते मेधे अवस्थितम् अद्रोघवाचम् अद्रोघव्या अनतिक्रमणीयां वाचो यस्य सः अद्रोघवाक् तम् अद्रोघवाचं शविष्ठम् अतिशयेन बलवन्तम् ।

तमीमह इन्द्रमस्य रायः पुरुवीरस्य नृवतः पुरुक्षोः ।

यो अस्कृधोयुरजरः स्वर्वान् तमा भर हरिवो मादयच्यै ॥ ३ ॥

तम् । ईमहे । इन्द्रम् । अस्य । रायः । पुरुऽवीरस्य । नृऽवतः । पुरुऽक्षोः ।

यः । अस्कृधोयुः । अजरः । स्वर्वान् । तम् । आ । भर । हरिऽवः । मादयच्यै ॥ ३ ॥

तं प्रसिद्धम् इन्द्रम् ईमहे याचामहे । याच्नाविषयं दर्शयति—अस्य रायः । रयिरिति धननाम । एतद् धनम् । कीदृशं तत् । पुरुवीरस्य । वीराः पुत्रादयः । बहुभिर्धीरैरुपभोक्तव्यम् । नृवतः नरो मर्त्याः सेवकाः तैः सहितम् । पुरुक्षोः क्षुरित्यन्नाम । बह्वन्नम् । उक्तविशेषणविशिष्टं धनम् ईमहे इति संबन्धः । किं च यो रयिः अस्कृधोयुः अच्छिन्नः अजरः जरारहितः स्वर्वान् स्वः स्वर्गः सुखं वा तद्वान् तम् उक्तगुणविशिष्टं रयिम् हे हरिवः हर्याख्याश्ववस्त्रिन्द्र मादयच्यै अस्मान् मादयितुम् आ भर आहर । मदि स्तुत्यादौ । 'हेतुमति च' (पा ३, १, २६) इति णिष् । तुमर्थे शच्यैप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण तृतीयस्य उदात्तत्वम् ।

तन्नो वि वोचो यदि ते पुरा चिञ्जितारं आनुशुः सुन्नमिन्द्र ।

कस्ते भागः किं वयो दुध खिद्रः पुरुहूत पुरुवसोऽसुरन्नः ॥ ४ ॥

तत् । नः । वि । बोचः । यद्दि । ते । पुरा । चित् । जरितारः । आनशुः । सुन्नम् । इन्द्र ।
कः । ते । भागः । किम् । वयः । दुध्र । खिद्रः । पुरुऽहूत । पुरुवसो इति पुरुऽवसो । असुरऽप्रः ॥

हे इन्द्र पुरा चित् पूर्वमपि ते तव जरितारः स्तोतारः सुन्नम् सुखं यदि
बालशुः स्वप्तः सक्ताशात् प्राप्ताः तर्हि तत् सुन्नम् सुखं नः स्तोतृणाम् अस्माक-
मपि वि बोचः प्रब्रूहि । प्रब्रूहेति भावः । तस्य सुन्नस्य उत्कोचभूतः 'असुरः
शत्रूणां हन्तुः' ते तव भागो यन्ने निर्दिष्टः कः । किं वयः किं हविल्लक्षणम् अन्नं
तव दातव्यम् । तं स्तोत्रादिरूपं भागं सोमादिहविल्लक्षणम् अन्नं च हे दुध्र
दुर्धर हे खिद्रः शत्रूणां खेदयितः हे पुरुहूत बहुभिराहूत हे पुरुवसो बहुधन
एवमुक्तैर्गुणैरुपेत इन्द्र नः अस्माकं ब्रूहि प्रब्रूहि । खिद्र इति । खिद्र दैन्ये
इत्यस्मात् प्यन्तात् लिटः कसुरादेशः । 'वस्वेकाजाद्रसाम्' (पा ७,२,६७) इति
भियमाद् इडभावः 'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वा' (पा ६,१,८) इति विकल्पाद्
अनभ्यासः । 'मनुवसो व संजुदौ छन्दसि' (पा ८,३,१) इति रुत्वम् । आमन्त्रितनिघातः ।

तं पृच्छन्ती वज्रहस्तं रथेष्ठामिन्द्रं वेपी वक्त्री यस्य नू गीः ।

तुविप्राभं तुविकूर्मिं रभोदां गातुमिषे नक्षते तुम्रमच्छ ॥ ५ ॥

तम् । पृच्छन्ती । वज्रहस्तम् । रथेऽस्थाम् । इन्द्रम् । वेपी । वक्त्री । यस्य । नु । गीः ।
तुविऽप्राभम् । तुविऽकूर्मिम् । रभःऽदाम् । गातुम् । इषे । नक्षते । तुम्रम् । अच्छ ॥ ५ ॥

यस्य स्तोतुर्यजमानस्य वेपी । वेप इति कर्मनाम । यागादिलक्षणकर्मवती
वक्त्री गुणानां प्रवचनशीला गीः वाग् वज्रहस्तम् वज्रं हस्ते धारयन्तं रथेष्ठाम् रथे
अवस्थितं तं प्रसिद्धम् इन्द्रं पृच्छन्ती प्रश्नं कुर्वती । अभिगच्छति स्तौति वेति
शेषः । नु इति पूरणः । तुविप्राभम् बहूनां ग्राहकं तुविकूर्मिम् बहुकर्माणं रभोदाम्
रभसो बलस्य दातारम् उक्लक्षणम् इन्द्रं स यजमानो गातुम् सुखम् इषे इच्छति ।
किं च तुम्रम् अभिगन्तारं त्वरयितारं वा शत्रुम् अच्छ आभिमुख्येन नक्षते गच्छति ।

अया हृ त्यं मायया वावृधानं मनोजुवां स्वतवः पर्वतेन ।

अच्युता चिद् वीलिता स्वोजो रुजो वि इल्हा धृषता विरप्तिन् ॥ ६ ॥

अया । हृ । त्यम् । मायया । ववृधानम् । मनःऽजुवा । स्वऽतवः । पर्वतेन ।
अच्युता । चिद् । वीलिता । सुऽओजः । रुजः । वि । इल्हा । धृषता । विऽरप्तिन् ॥ ६ ॥

१. नास्ति S' (वृ. टि २). २. 'धन हे असुरः शत्रूणां हन्तः S' (वृ. टि १).
३. कुर्वती S'. ४. मनोजुवाः B, B^h, C, D. ५. वीलिता K, K^m, V, ऋ ६, २२, ६;
वीलिता B^h, C. ६. इल्हा K, K^m, V, ऋ.; वृज B^h, C. ७. इल्हा B, B^h.

हे स्वतवः स्वायत्तबल इन्द्र त्वं मनोजुवा मनोवत् शीघ्रं गच्छता पर्वतेन पर्वतता वज्रेण भया अनया प्रसिद्धया मायया शाक्त्या वदधानम् भृशं वर्षमानं त्वम् तं प्रसिद्धं वृत्रं वि रुजः इग्रुजः विशेषेण अमाह्वीः । तथा हे स्वोजः शोभनबल हे विरप्शिन । विरप्शीति महन्नाम । हे महन् इन्द्र त्वम् अच्युता वित् अच्युतानि अन्यैरच्यावयितव्यान्यपि' वीलिता वीलितानि दृढानि अशिथिली-कृतानि दृढा दृढानि शत्रुनगराणि धृता वर्षकेण वज्रेण वि रुजः विदारितवान् असि ।

तं नो धिया नव्यस्या शविष्ठं प्रत्नं प्रत्नवत् परितंसयध्वै ।

स नो वक्षदनिमानः सुवक्षेन्द्रो विश्वान्यति दुर्गहाणि ॥ ७ ॥

तम् । वः । धिया । नव्यस्या । शविष्ठम् । प्रत्नम् । प्रत्नवत् । परितंसयध्वै ।

सः । नः । वक्षत् । अनिमानः । सुवक्षा । इन्द्रः । विश्वानि । अति । दुःगहाणि ॥ ७ ॥

हे यजमानाः वः युष्मदर्थं शविष्ठम् । शव इति बलनाम । अतिशयित-बलं प्रबलं पुरातनं तं प्रसिद्धम् इन्द्रं नव्यस्या नवतरया धिया स्तुत्या प्रत्नवत् पुराणा महर्षयो यथा एवं परितंसयध्वै अलं कर्तुम् । प्रवृत्तोऽस्मीति शेषः । तसि अलंकारे । इदित्वान्नुम् । तुमर्थं शध्वैप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण उपान्त्योदात्तः । अनिमानः निमानरहितः इयत्ताशून्यः । महान् इत्यर्थः । सुवक्षा शोभनं वक्ष वहनं यस्य स सुवक्षा शोभनवहनः स उक्तलक्षण इन्द्रः नः अस्मान् विश्वानि सर्वाणि 'दुर्गहाणि दुर्गमनानि' यानियानि दुस्तराणि तानि सर्वाण्यपि अति वक्षत् अतिवहतु ।

आ जनाय द्रुहणे पार्थिवानि दिव्यानि दीपयोऽन्तरिक्षा ।

तपा वृषन् विश्वतः शोचिषा तान् ब्रह्मद्विषे शोचय क्षामपश्च ॥ ८ ॥

आ । जनाय । द्रुहणे । पार्थिवानि । दिव्यानि । दीपयः । अन्तरिक्षा ।

तप । वृषन् । विश्वतः । शोचिषा । तान् । ब्रह्मद्विषे । शोचय । क्षाम् । अपः । च ॥

हे इन्द्र त्वं द्रुहणे साधुजनानां द्वेषुः जनाय जनस्य राक्षसादेः पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि दिव्यानि दिवि भवानि अन्तरिक्षा अन्तरिक्षाणि अन्तरिक्षे भवानि च स्थानानि आ दीपयः आ समन्तात् तापय । हे वृषन् कामानां वर्षितः इन्द्र त्वं विश्वतः सर्वतो विद्यमानान् तान् राक्षसादीन् शोचिषा त्वदीयया दीप्त्या तप दह । किं च ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेषे राक्षसादये । ब्रह्मद्विषं दग्धुम् इत्यर्थः । क्षाम् पृथिवीम् अपश्च अन्तरिक्षं शोचय दीपय । क्षाम् इति । किं निवासगत्योः । तौदादिकः । 'अन्येष्वपि दस्यते' (पा ३, २, १०१) इति सोपसर्जनो

विधीयमानो ऽप्रत्ययः 'अपिशब्दः सर्वोपाधिव्यभिचारार्थः' (पाका ३, २, १०१) इत्युक्तेर्निरूपय-
देभ्योऽपि भवति । क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिन इति क्षा वसुंधरा । प्रत्ययस्वरः ।

भुवो जनस्य दिव्यस्य राजा पार्थिवस्य जगतस्त्वेषसंहक् ।

धिष्व वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते विश्वा अजुर्य दयसे वि मायाः ॥ ९ ॥

भुवः । जनस्य । दिव्यस्य । राजा । पार्थिवस्य । जगतः । त्वेषऽसंहक् ।

धिष्व । वज्रम् । दक्षिणे । इन्द्र । हस्ते । विश्वाः । अजुर्य । दयसे । वि । मायाः ॥ ९ ॥

हे त्वेषसंहक् दीप्तसंदर्शन इन्द्र दिव्यस्य दिवि भवस्य जनस्य राजा ईश्वरः
भुवः भवसि । जगतः जङ्गमस्य पार्थिवस्य च राजा भवसि । दक्षिणे हस्ते वज्रं धिष्व
निधेहि' । तेन निहितेन वज्रेण विश्वाः सर्वाः मायाः आसुरीः वि दयसे विबाधसे ।
दय दानगतिरक्षणार्हिसादानेष्विति धातुः । हे अजुर्य जरयितुम् अशक्य इन्द्र
त्वम् इति ।

आ संयतमिन्द्र णः स्वस्तिं शत्रुतूर्याय बृहतीममृधाम् ।

यया दासान्यार्याणि वृत्रा करो वज्रिन्सुतुका नाहुषाणि ॥ १० ॥

आ । समुऽयतम् । इन्द्र । नः । स्वस्तिम् । शत्रुऽतूर्याय । बृहतीम् । अमृधाम् ।

यया । दासानि । आर्याणि । वृत्रा । करः । वज्रिन् । सुतुका । नाहुषाणि ॥ १० ॥

शत्रुतूर्याय शत्रूणां तारणाय बृहतीम् महतीम् अमृधाम् अहिंसितां 'संयतम्
संयतीं' संगच्छमानां स्वस्तिम् क्षेमलक्षणां संपदम् हे इन्द्र त्वं नः अस्मभ्यम् आ
हर । 'हे वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र' यया स्वस्त्या दासानि कर्मणा आत्मानम् उपक्षप-
यितृणि' हीनानि 'वृत्रा वृत्राणि शत्रुभूतानि' 'नाहुषाणि नहुषा मनुष्याः तत्संबन्धीनि
मनुष्यजातानि आर्याणि अरणीयानि श्रेष्ठानि तथा सुतुका सुतुकानि शोभनापत्य-
भूतानि । पुत्रस्थानीयानि करः अकरोः' ।

स नो नियुद्धिः पुरुहूत वेधो विश्ववाराभिरा गंहि प्रयज्यो ।

न या अदेवो वरते न देव आभिर्याहि तूयमा मंशद्रिक् ॥ ११ ॥

१. निधेहि वृत्रा वृत्राणि शत्रुभूतानि S' (तु. टि ५). २. संयतं संयतीं S'. ३. किं
च हे इन्द्र वज्रिन् वज्रवन् S'. ४. 'क्षपैतृणि S'. ५. नास्ति S' (तु. टि १).
६. मनुष्य जातानि आर्याणि अरणीयानि श्रेष्ठानि करः अकरोः तथा करः अकरोः स
तादृशस्त्वं नोस्मान् प्र नाहुषाणि नहुषा मनुष्याः तत्संबन्धीनि सुतुका सुतुकानि शोभनापत्यभूतानि
पुत्रस्थानीयानिति आगच्छागच्छ S'.

सः। नः। नियुत्सभिः। पुरुऽद्भुत। वेधः। विश्वस्वाराभिः। आ। गृहि। प्रयज्यो इति प्रयज्यो।
न। याः। अदेवः। वरते। न। देवः। आ। आभिः^१। याहि। तयम्। आ। मद्यद्रिक् ॥ ११ ॥

हे पुरुद्भुत बहुभिर्यजमानैराद्भुत हे वेधः सर्वस्य विधातः हे प्रयज्यो प्रकर्षेण ईदृष्य प्रकृष्टगमन वा स तादृशस्त्वं विश्वस्वाराभिः व्यासवालाभिर्विश्वेषां वारयित्री-भिर्वरणीयाभिर्वा नियुद्भिः अभ्यैः नः अस्मान् आ गृहि आगच्छ । या नियुतस्त-वागमनसाधनाः अदेवः देवविलक्षणः असुरो न वरते न वारयति तथा देवः अपि न वरते । आभिः कैरपि अनिचार्याभिर्नियुद्भिः मद्यद्रिक् मदमिमुखदृष्टिः अस्मद-भिमुखः सन् तयम् "आ" तूर्णम् "एव" आ गृहि^३ आगच्छ ।

इति तृतीयं सूक्तम् ।

आमिप्लविके तृतीयेऽहनि षष्ठे च 'यस्तिग्मशृङ्गः' इति संपातसंज्ञकं सूक्तं माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिशक्ते विनियुक्तम् । सूत्रं तु पूर्वसूक्तेन सह उदाहृतम् ।

यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम एकः कृष्टीश्च्यवयति^१ प्र विश्वाः ।

यः^२ शश्वतो अदाशुषो गयस्य प्रयन्ताऽसि सुष्वितराय वेदः ॥ १

यः। तिग्मऽशृङ्गः। वृषभः। न। भीमः। एकः। कृष्टीः। च्यवयति। प्र। विश्वाः।

यः। शश्वतः। अदाशुषः। गयस्य। प्रयन्ता। असि। सुष्वितराय। वेदः ॥ १ ॥

हे इन्द्र यः त्वं तिग्मशृङ्गः तीक्ष्णाभ्यां शृङ्गाभ्याम् उपेतो वृषभो न भीमः वृषभ इव भयजनकः । तथा त्वम् एकः असहायस्त्वं विश्वाः सर्वाः कृष्टीः । मनुष्यनामैतत् । सर्वान् अस्माकं शत्रुजनान् प्र च्वावयसि^३ प्रकर्षेण अपगमयसि । यः च त्वं शश्वतः । बहुनामैतत् । बहोः अदाशुषः हविरदत्तवतः अयजमानस्य गयस्य । गयम् इति गृहनाम । गृहसदृशस्य यथा कोशगृहं धनपूर्णं^४ वर्तते एवम् अपदानेन धनपूर्णगृहसदृशस्य लुब्धकस्य वेदः धनं सुष्वितराय । सुष्ठु सोमा-भिषवधान् सुष्वी^५ । अतिशयेन सुष्वी सुष्वितरः । तादृशाय यजमानाय प्रयन्ताऽसि प्रकर्षेण नियमयिता प्रदाता भवसि ।

त्वं ह त्पदिन्द्र कुत्समावुः शुश्रूषमाणस्तन्वा^६ समुर्ये ।

दासं यच्छुष्णं कुयवं न्यस्मा अरन्धय आर्जुनेयाय शिष्वन् ॥ २ ॥

१. अभिः P. २. सु. सा. [सू. १, २२, ११]. ३. गृहि S'. ४. 'श्चावयति'
B. ५. प्र RW. ६. वैतु. संपा. ७. धनपूर्णं S'. ८. एवं स्वरः ?

त्वम् । ह । त्यत् । इन्द्र । कुत्सम् । आवः । शुश्रूषमाणः । तन्वा । सऽमर्ये' । दासम् । यत् । शुष्णम् । कुर्यवम् । नि । अस्मै । अरन्धयः । आर्जुनेयाय । शिक्षन् ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं ह त्वं खलु त्यत् तत् तदा कुत्सम् एतन्नामानं समर्ये मर्यैर्म-
त्यैर्यौद्धृभिः सहितः' संग्रामः समर्यः तस्मिन् । अथवा मर्यैर्ऋत्विग्भिः सहिते'
यज्ञे तन्वा शरीरेण शुश्रूषमाणः उपचरन् आवः अरक्षः । यत् यदा अस्मै आर्जुनेयाय
अर्जुन्याः पुत्राय कुत्साय दासम् एतत्संज्ञकम् असुरं शुष्णम् असुरं कुर्यवं च असुरं
शिक्षन् तेषां धनं कुत्साय प्रयच्छन् नि अरन्धयः नितरां वशम् अनैषीः ।

त्वं धृष्णो धृषता वीतहृद्व्यं प्रावो विश्वाभिरुतिभिः सुदासम् ।

प्र पौरुकुत्सि त्रसदस्युमावः क्षेत्रसाता वृत्रहृत्येषु पुरुम् ॥ ३ ॥

त्वम् । धृष्णो इति । धृषता । वीतऽहृद्व्यम् । प्र । आवः । विश्वाभिः । उतिभिः । सुदासम् ।
प्र । पौरुकुत्सिम् । त्रसदस्युम् । आवः । क्षेत्रऽसाता । वृत्रहृत्येषु । पुरुम् ॥ ३ ॥

हे धृष्णो शत्रूणां धर्षक इन्द्र त्वं धृषता शत्रुधर्षकेण वज्रेण वीतहृद्व्यम् वृत्रह-
विष्कं सुदासम् शोभनदानम् एतन्नामकं राजानम् अथवा वीतहृद्व्यं सुदासं
च विश्वाभिः सर्वाभिः उतिभिः रक्षणाभिः प्रावः प्रारक्षः । किं च वृत्रहृत्येषु
संग्रामेषु क्षेत्रसाता क्षेत्रसातौ भूमिदाने निमित्तभूते सति पौरुकुत्सिम् पुरुकुत्सपुत्रं
त्रसदस्युं राजानं पुरुं च आवः ।

त्वं नृभिर्नृमणो देववीतौ भूरीणि वृत्रा हर्यश्च हंसि ।

त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनिं चास्वापयो दभीतये सुहन्तु ॥ ४ ॥

त्वम् । नृभिः । नृमणः । देवऽवीतौ । भूरीणि । वृत्रा । हरिऽअश्च । हंसि ।

त्वम् । नि । दस्युम् । चुमुरिम् । धुनिम् । च । अस्वापयः । दभीतये । सुहन्तु ॥ ४ ॥

हे नृमणः नृभिर्नृभिः स्तोत्रभिर्मननीय नृषु यजमानेषु अनुग्रहमनोयुक्त वा
हे हर्यश्च हरिनामकाश्चोपेत इन्द्र त्वं देववीतौ । देवा वियन्ति आगच्छन्ति
भक्षयन्त्यत्रेति' वा देववीतिर्यज्ञः । अथवा देवा युद्धार्थं गच्छन्त्यत्रेति देववीति-
र्देवसंग्रामः । तस्मिन्निमित्तभूते सति नृभिः नेतृभिर्यौद्धृभिर्महद्भिः सहितः सन्
भूरीणि बहुनि वृत्रा वृत्राणि आवरकाणि रक्षांसि पापानि च हंसि हननं करोषि ।
किं च हे इन्द्र त्वं दभीतये दभीतिनामकाय राजर्षये तदर्थं सुहन्तु । अविभक्ति-
कोऽयं निर्देशः । सुहन्तुः शोभनहननसाधनवज्रोपेतः सन् दस्युं चुमुरिं धुनिं च नि
अस्वापयः व्यनाशयः ।

तव च्यौत्नानि वज्रहस्त तानि नव यत् पुरो नवति च सधः ।

निवेशने शततमाविवेपीरहं च वृत्रं नमुचिमुताहन् ॥ ५ ॥

तव । च्यौत्नानि । वज्रहस्त । तानि । नव । यत् । पुरः । नवतिम् । च । सधः ।

निवेशने । शततमा । अविवेपीः । अहन् । च । वृत्रम् । नमुचिम् । उत । अहन् ॥

हे वज्रहस्त इन्द्र तव तानि प्रसिद्धानि बलानि च्यौत्नानि अतिदृढानि परैरन-
भिभाव्यानि यत् यस्मात् कारणात् च्यौत्नैस्तेर्बलैः सहितः सन् नव नवति च
पुरः एकोनशतसंख्याकानि पुराणि असुरसंबन्धीनि सधः तदानीमेव धाटीमुखेनैव ।
व्यनाशय इति शेषः । निवेशने निवेशनाय शततमा शततमीं पुरीं च अविवेपीः
व्याप्तोः । विष्ट व्याप्तौ । यद्भ्रुगन्ताद् अस्मात् लुब्ध् । अभ्यासगुणाभावश्छा-
न्दसः । वृत्रं च अहन् उत अपि च नमुचिम् नामासुरम् अहन् हतवान् अस्ति ।

सना ता त इन्द्र भोजनानि रातहव्याय दाशुषे सुदासे ।

वृष्णे ते हरी वृषणा युनज्मि व्यन्तु ब्रह्माणि पुरुशाक वाजम् ॥ ६ ॥

सना । ता । ते । इन्द्र । भोजनानि । रातहव्याय । दाशुषे । सुदासे ।

वृष्णे । ते । हरी इति । वृषणा । युनज्मि । व्यन्तु । ब्रह्माणि । पुरुशाक । वाजम् ॥६॥

हे इन्द्र ते तव रातहव्याय दत्तहव्याय दाशुषे यजमानाय सुदासे ता तानि
त्वया दत्तानि भोजनानि भोग्यानि धनानि सना सनानि सनातनानि । बभूवु-
रिति शेषः । हे पुरुशाक बहुकर्मन् इन्द्र वृष्णे कामानां वर्षित्रे ते तुभ्यम् । त्वाम्
आनेतुम् इत्यर्थः । वृषणा वृषणौ हरी अश्वौ युनज्मि रथे योजयामि । ब्रह्माणि
अस्मदीयानि स्तोत्राणि वाजम् बलिनं त्वां व्यन्तु गच्छन्तु ।

मा ते अस्यां सहसावन् परिष्टावघार्य भूम हरिवः परादै ।

त्रार्यस्व नोऽवृकेभिर्वरुथैस्तव प्रियासः सुरिषु स्याम ॥ ७ ॥

मा । ते । अस्याम् । सहसावन् । परिष्टौ । अघार्य । भूम । हरिवः । परादै ।

त्रार्यस्व । नः । अवृकेभिः । वरुथैः । तव । प्रियासः । सुरिषु । स्याम ॥ ७ ॥

हे सहसावन् बलवन् इन्द्र । मध्ये तृतीयाविभक्तिश्छान्दसी । अथवा सह
एव सहसं तद्वन् । मतुपि 'अन्येषामपि दृश्यते' (पा ६, ३, १३७) इति दीर्घः । हे हरिवः
हरितवर्णोपेताश्व इन्द्र ते तव अस्यां क्रियमाणायां परिष्टौ पर्येषणायां परादै परा-

दानाय परित्यागाय एवंलक्षणाय अघाय पापाय वयं मा भूम । किं च हे इन्द्र नः अस्मान् अवृकेभिः अवृकैरहिंसितव्यैः वरुथैः । वारयन्त्युपद्रवान् इति वरुथानि रक्षणानि । तैर्नः अस्मान् त्रायस्व पाहि । वयं च सुरिषु स्तोत्रेषु विद्वत्सु मध्ये तव प्रियासः प्रियाः स्याम भवेम ।

प्रियास इत् ते मघवन्नभिष्टौ नरो मदेम शरणे सखायः ।

नि तुर्वशं नि याद्वं शिशीह्यतिथिग्वाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ८ ॥

प्रियासः । इत् । ते । मघवन् । अभिष्टौ । नरः । मदेम । शरणे । सखायः ।

नि । तुर्वशम् । नि । याद्वम् । शिशीहि । अतिथिग्वाय । शंस्यम् । करिष्यन् ॥ ८ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र ते तव अभिष्टौ अभ्येषणायाम् अभिगमनेच्छायां नरः हविषां नेतारो यजमाना वयं सखायः तव सखिभूताः समानख्यानाः अत एव प्रियास इत् प्रिया एव सन्तः शरणे । गृहनामैतत् । मदीय एव गृहे मदेम हृष्टा भवेम । किं च अतिथिग्वाय अतिथ्यर्था गावो यस्य सः अतिथिग्वः अथवा सत्कारार्थम् अतिथीन् गच्छतीत्यतिथिग्वः तस्मै राज्ञे शंस्यम् शंसनीयं प्रख्यापनीयं सुखं करिष्यन् कुर्वस्त्वं तुर्वशम् एतन्नामकं राजानं नि शिशीहि निशितं कुरु । तथा याद्वम् यदुकुलोत्पन्नं राजानं च नि शिशीहि ।

सद्यश्चिन्नु ते मघवन्नभिष्टौ नरः शंसन्त्युक्थशास उक्था ।

ये ते हवैभिर्वि पणीरदाशन्नस्मान् वृणीष्व युज्याय तस्मै ॥ ९ ॥

सद्यः । चित् । नु । ते । मघवन् । अभिष्टौ । नरः । शंसन्ति । उक्थशासः^१ । उक्था ।

ये । ते । हवैभिः । वि । पणीन् । अदाशन् । अस्मान् । वृणीष्व । युज्याय । तस्मै ॥९॥

हे मघवन् इन्द्र ते तव अभिष्टौ अभ्येषणायाम् अभिगत्यां सत्यां तव अभिगमने सति नरः स्तुतिनेतार ऋत्विजः उक्थशासः उक्थानां शस्त्राणां शंसितारः सद्यश्चिन्नु तवाभिगमनसमय एव उक्था उक्थानि शस्त्राणि शंसन्ति कुर्वन्ति । ते इत्युक्तं के त इति तान् विशिनष्टि—ये नरः नेतार ऋत्विजः ते तव^२ हवैभिः हवैः आह्वानैः पणीन् वणिग्भूतान् लुब्धकान् अयजतो नरान् व्यदाशन् । दाशति-र्वधकर्मा । विशेषेण हिंसितवन्तः । ते शंसन्तीति पूर्वत्र संबन्धः । यस्माद् एवं तस्माद् उक्थानां शंसित्वन् अस्मान् तस्मै प्रसिद्धाय युज्याय योजयितव्याय फलाय यागाय वा वृणीष्व वरणं कुरु स्वीकुरु ।

एते स्तोमा नरां नृतम तुभ्यमस्मद्यश्चिो ददतो मघानि ।

तेषामिन्द्र वृत्रहत्ये शिवो भूः सखा च शूरोऽविता च नृणाम् ॥ १० ॥

एते । स्तोमाः । नराम् । नृऽतुम् । तुभ्यम् । अस्मद्यश्चिः । ददतः । मघानि ।

तेषाम् । इन्द्र । वृत्रऽहत्ये । शिवः । भूः । सखा । च । शूरः । अविता । च । नृणाम् ॥

नराम् नेतृणां मध्ये हे नृतम अतिशयेन नेतः इन्द्र अस्मद्यश्चिः अस्मान् अञ्चन्तः अस्मदभिमुखाः मघानि मंहनीयानि धनानि हविर्लक्षणानि ददतः 'प्रयच्छन्तः सन्तः' एते इदानीं कृतप्रकाराः स्तोमाः स्तवाः तुभ्यं त्वदर्थम् । कृता इति शेषः । यद्वा मघानि ददतः प्रयच्छतः । चतुर्थर्थे षष्ठी । प्रयच्छते तुभ्यम् इति व्याख्येयम् । हे इन्द्र तेषाम् एतेषाम् अस्माभिः कृतानां स्तोमानाम् । यद्वा तेषां स्तोमसंपादकानाम् अस्माकम् इति व्याख्येयम् । वृत्रहत्ये वृत्रस्य आवरकस्य पापस्य वा हत्ये हनने निमित्तभूते सति शिवः सुखयिता भूः भव । किं च नृणाम् 'हविषां स्तुतीनां वा' नेतृणाम् अस्माकं शूरः त्वं सखा च भूः सखिवन्मित्रभूतो भव अविता च रक्षिता च भूः भव ।

नू इन्द्र शूर स्तवमान ऊती ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधस्व ।

उप नो वाजान् मिमीह्युप स्तीन् यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ११ ॥

नु । इन्द्र । शूर । स्तवमानः । ऊती । ब्रह्मजूतः । तन्वा । ववृधस्व ।

उप । नः । वाजान् । मिमीहि । उप । स्तीन् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥

हे शूर शौर्योपेत इन्द्र ऊती ऊत्या रक्षणया निमित्तभूतया स्तवमानः । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । अस्माभिः स्तूयमानः तथा ब्रह्मजूतः ब्रह्मणा हविषा जूतः प्रापितश्च सन् तन्वा स्वकीयेन शरीरेण ववृधस्व अत्यर्थं प्रवृद्धो भव । ततो नः अस्मभ्यं वाजान् अजानि उप मिमीहि । उप प्रयच्छेत्यर्थः । तथा स्तीन् स्त्यायन्ति समर्धयन्ति कुलम् इति स्तयः पुत्राद्याः । तानपि उप मिमीहि । हे अन्ये अग्न्यादयो देवाः यूयम् अपि स्वस्तिभिः । सु अस्तीति स्वस्ति क्षेमः । तैः सदा नः अस्मान् पात रक्षत ।

इति चतुर्थोऽनुवाकः ।

अभिप्लवे षडहे 'आ याहि सुषुमा हि ते' इत्यादयो यथाकर्म षड् आज्यस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने — "अभिप्लवे 'आ याहि सुषुमा हि ते' इति षड् आज्यस्तोत्रिया आरम्भणीयापर्यासवर्जम्" (वैताश्री ३१, २१) इति । पाठक्रमात् 'इन्द्रं नो विश्वत-

स्परि' (अ २०,३९,१), 'व्यन्तरिकमतिरत्' (अ २०,३९,२) इत्येतयोः प्रयोगे प्राप्ते प्रतिषेधार्थम् आरम्भणीयापर्यासवर्जमित्युक्तम् । तेन 'आ याहि सुषुमा हि ते' (अ २०,३८,१-३), 'इन्द्रमिद् गाथिनो बृहद्' (अ २०,३८,४-६), 'इन्द्रेण सं हि दृक्षसे' (अ २०,४०,१-३), 'इन्द्रो दधीचो अस्थभिः' (अ २०,४१,१-३), 'वाचमष्टापदीमहम्' (अ २०,४२,१-३), 'भिन्धि विश्वा अप द्विषः' (अ २०,४३,१-३) इति षट् स्तोत्रियाः ।

तथा गवामयनस्य चतुर्विंशो 'इन्द्रमिद् गाथिनो बृहद्' (अ २०,३८,४-६) इत्याज्यस्तोत्रियो भवति । "चतुर्विंशो 'इन्द्रमिद् गाथिनो बृहद्' इत्याज्यस्तोत्रियः" (वैताथ्री ३१,१६) इति सूत्रितत्वात् ।

तथा स्वरसामाख्येषु त्रिष्वहःसु यथाक्रमम् 'आ याहि' इत्यादय आज्य-स्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने — "स्वरसामसु 'आ याहि सुषुमा हि ते', 'इन्द्रमिद् गाथिनो बृहद्', 'इन्द्रेण सं हि दृक्षसे' इति" (वैताथ्री ३३,३) इति ।

आ याहि सुषुमा हि त इन्द्र सोमं पिब इमम् । एदं बृहिः संदो मम ॥ १ ॥
आ । याहि । सुषुमा । हि । ते । इन्द्र । सोमम् । पिब । इमम् । आ । इदम् । बृहिः ।
सदः । मम ॥ १ ॥

आ त्वा ब्रह्मयुजा हरी वहतामिन्द्र केशिना । उप ब्रह्माणि नः शृणु ॥ २ ॥
आ । त्वा । ब्रह्मयुजा । हरी इति । वहताम् । इन्द्र । केशिना । उप । ब्रह्माणि । नः । शृणु ॥

ब्रह्माणस्त्वा वयं युजा सोमपामिन्द्र सोमिनः । सुतावन्तो हवामहे ॥ ३ ॥
ब्रह्माणः । त्वा । वयम् । युजा । सोमपाम् । इन्द्र । सोमिनः । सुतवन्तः । हवामहे ॥ ३ ॥

इन्द्रमिद् गाथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनुषत ॥ ४ ॥
इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्केभिः । अर्किणः । इन्द्रम् । वाणीः । अनुषत ॥

इन्द्र इद्दर्योः सचा संमिच्छ आ वचोयुजा । इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥ ५ ॥
इन्द्रः । इत् । दर्योः । सचा । समिच्छः । आ । वचःयुजा । इन्द्रः । वज्री । हिरण्ययः ॥

इन्द्रो दीर्घाय चक्षसे आ सूर्यं रोहयद् दिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥ ६ ॥
इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयत् । दिवि । वि । गोभिः । अद्रिम् । ऐरयत् ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

गवामयनादौ संवत्सरे प्रातःसवने अनुरूपाद् अनन्तरम् 'इन्द्रं वो विस्त-
तस्परि' (अ २०,३९,१) इति ऋग् आरम्भणीया । तत्रैव 'व्यन्तरिकम् अतिरत्'

(अ २०, ३९, २) इति पर्यासो भवति । तद् उक्तं वैताने — “ इन्द्रं वो विश्वतस्परि’ इत्यारम्भ-
णीया । ‘अन्तरिक्षमतिरत्’ इति पर्यासः” (वैताश्रौ ३५, १०; ११) इति । आरंभ्यते उक्त्यमुक्तम्
अगत्या इत्यारम्भणीया । पर्यस्यते परिसमाप्यते अनेन शक्यमिति पर्यासः ।

तथा गोसवविषधवैश्यस्तोमेषु त्रिषु एकाहेषु ‘इन्द्रं वो विश्वतस्परि’ (अ २०, ३९),
‘आ नो विश्वासु हव्यः’ (अ २०, १०४, ३) एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं
वैताने — “ गोसवविषधवैश्यस्तोमेषु ‘इन्द्रं वो विश्वतस्पर्या णो विश्वासु हव्यः’ इति”
(वैताश्रौ ३९, १०) इति ।

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥ १ ॥

इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनेभ्यः । अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥ १ ॥

व्यंशन्तरिक्षमतिरन्मदे सोमस्य रोचना । इन्द्रो यदर्भिनद् वलम् ॥ २ ॥

वि । अन्तरिक्षम् । अतिरत् । मदे । सोमस्य । रोचना । इन्द्रः । यत् । अर्भिनत् । वलम् ॥

उद् गा आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृण्वन् गुहा सतीः । अर्वाञ्च नुनुदे वलम् ॥ ३ ॥

उद् । गाः । आजत् । अङ्गिरः । उभ्यः । आविः । कृण्वन् । गुहा । सतीः । अर्वाञ्चम् । नुनुदे । वलम् ॥

इन्द्रेण रोचना दिवो दृल्हानि दृंहितानि च । स्थिराणि न पराणुदे ॥ ४ ॥

इन्द्रेण । रोचना । दिवः । दृल्हानि । दृंहितानि । च । स्थिराणि । न । पराणुदे ॥ ४ ॥

अपामूर्मिर्मदन्निव स्तोम इन्द्राजिरायते । वि ते मदा अराजिषुः ॥ ५ ॥

अपाम् । ऊर्मिः । मदर्नः । इव । स्तोमः । इन्द्र । अजिरायते । वि । ते । मदाः । अराजिषुः ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

‘इन्द्रेण सं हि दक्षसे’ इत्यस्य ‘आ याहि सुषुमा हि ते’ (अ २०, ३८) इत्यत्र
विनियोग उक्तः ।

तथा पृष्ठस्य तृतीयेऽहनि ‘इन्द्रेण सं हि दक्षसे’ (अ २०, ४०), ‘वयं घ त्वा सुतावन्तः’
(अ २०, ५२), ‘त्वं न इन्द्रा भर’ (अ २०, १०८) इत्येते आज्यपृष्ठोक्तस्तोत्रिया
भवन्ति । तद् उक्तं वैताने — “ तृतीये ‘इन्द्रेण सं हि दक्षसे’, ‘वयं घ त्वा सुतावन्तः’, ‘त्वं
न इन्द्रा भर’ इति” (वैताश्रौ ४२, २) इति ।

इन्द्रेण सं हि दक्षसे संजग्मानो अर्भिभ्युषा । मन्दू समानवर्चसा ॥ १ ॥

इन्द्रेण । सम् । हि । दधीसे । सम्ऽज्जमानः । अविम्युषा । मन्दू इति । सम्मानऽर्चिसा ॥ १ ॥

अनन्वघैरभिधुमिर्मुखः सहस्वदर्चति । गुणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥ २ ॥

अनन्वघैः । अभिधुऽभिः । मुखः । सहस्वत् । अर्चति । गुणैः । इन्द्रस्य । काम्यैः ॥ २ ॥

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । दधाना नाम यज्ञियम् ॥ ३ ॥

आत् । अह । स्वधाम् । अनु । पुनः । गर्भऽत्वम् । आऽईरिरे । दधानाः । नाम । यज्ञियम् ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

‘इन्द्रो दधीचो अस्थभिः’ इत्यस्य ‘आ याहि सुषुमा हि ते’ (अ २०, ३८) इत्यत्र विनियोग उक्तः ।

तथा पृष्ठपञ्चमस्य एकविंशस्तोमके चतुर्थेऽहनि एकाहैकीभूते ‘इन्द्रो दधीचो अस्थभिः’ इत्यादयः आज्यपृष्ठोक्तस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने — “पृष्ठपस्यैकविंशो ‘इन्द्रो दधीचो अस्थभिः’ (अ २०, ४१), ‘विद्वाः पृतना अभिमूतरं नरम्’ (अ २०, ५४), ‘एवा हसि वीरयुः’ (अ २०, ६०) इति” (वैताश्री ४०, १४) इति ।

इन्द्रो दधीचो ‘अस्थभिर्वृत्राण्यप्रातिष्कृतः । जघान नवतीर्नव ॥ १ ॥

इन्द्रः । दधीचः । ‘अस्थऽभिः । वृत्राणि । अप्रतिऽस्कृतः । जघान । नवतीः । नव ॥ १ ॥

इच्छन्नस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितम् । तद् विदच्छर्यणावति ॥ २ ॥

इच्छन् । अश्रस्य । यत् । शिरः । पर्वतेषु । अपऽश्रितम् । तद् । विदत् । शर्यणाऽवति ॥

अत्राह मोरमन्वत् नाम त्वष्टुरपीच्यम् । इत्या चन्द्रमसो गृहे ॥ ३ ॥

अत्र । अह । गोः । अमन्वत् । नाम । त्वष्टुः । अपीच्यम् । इत्या । चन्द्रमसः । गृहे ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

‘वाचमष्टापदीमहम्’ इत्यस्य विनियोगः ‘आ याहि सुषुमा हि ते’ (अ २०, ३८) इत्यनेन सह उक्तः ।

तथा अश्वमेधस्य त्र्यहस्य द्वितीयेऽहनि ‘वाचमष्टापदीमहम्’ (अ २०, ४२), ‘खादोरित्वा विष्वतः’ (अ २०, १०९) इत्येते आज्यपृष्ठस्तोत्रिया भवतः । तद् उक्तं वैताने — “अश्वमेधस्य ‘वाचमष्टापदीमहम्’, ‘खादोरित्वा विष्वतः’ इति” (वैताश्री ४१, ९) इति ।

वाचंमृष्टापदीमहं नवसक्तिसूतस्पृष्टम् । इन्द्रात् परिं तन्वमि ममे ॥ १ ॥

वाचंम् । अष्टापदीम् । अहम् । नवसक्तिसम् । सूतस्पृष्टम् । इन्द्रात् । परिं । तन्वमि । ममे ॥

अनु त्वा रोदसी उभे क्रक्षमाणमकूपेताम् । इन्द्र यद् दस्युहाऽमवः ॥ २ ॥

अनु । त्वा । रोदसी इति । उभे इति । क्रक्षमाणम् । अकूपेताम् । इन्द्र । यद् । दस्युहाऽमवः ॥ २ ॥

उत्तिष्ठोर्जसा सह पीत्वी शिप्रे अवेपयः । सोममिन्द्र चमू सुतम् ॥ ३ ॥

उत्तिष्ठन् । ओर्जसा । सह । पीत्वी । शिप्रे इति । अवेपयः । सोमम् । इन्द्र । चमू इति । सुतम् ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

‘भिन्धि विश्वा अप द्विषः’ इत्यस्य विनियोगः ‘आ याहि’ (अ २०, ३८) इत्यत्र उक्तः ।

तथा असोर्याग्निं क्रतौ उपरिष्ठान्माध्यंदिनवचनात् प्रातःसवने ‘भिन्धि विश्वा अप द्विषः’ (अ २०, ४३) इत्यनुरूपम् अभितः ‘आ नो याहि’ (अ २०, ४) इत्यनुरूपो भवति । तद् उक्तं वैताने—“भिन्धि विश्वा अप द्विषः’ इत्यनुरूपमभितः ‘आ नो याहि’ इति” (वैताश्रौ २७, २०) इति ।

भिन्धि विश्वा अप द्विषः परि बाधो जही मृधः । वसुं स्पार्हं तदा भर ॥ १ ॥

भिन्धि । विश्वाः । अप । द्विषः । परि । बाधः । जही । मृधः । वसुं । स्पार्हम् । तद् । आ । भर ॥

यद् वीलाविन्द्र यत् स्थिरे यत् पर्शानि पराभृतम् । वसुं स्पार्हं तदा भर ॥ २ ॥

यद् । वीलौ । इन्द्र । यत् । स्थिरे । यत् । पर्शानि । पराभृतम् । वसुं । स्पार्हम् । तद् । आ । भर ॥

यस्य ते विश्वमानुषो भूरेदत्तस्य वेदति । वसुं स्पार्हं तदा भर ॥ ३ ॥

यस्य । ते । विश्वमानुषः । भूरेः । दत्तस्य । वेदति । वसुं । स्पार्हम् । तद् । आ । भर ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ।

प्र सम्राजं चर्षणीनामिन्द्रं स्तोता नव्यं गीमिः । नरं नृषाहं मंहिष्ठम् ॥ १ ॥

प्र । सम्राजम् । चर्षणीनाम् । इन्द्रम् । स्तोता । नव्यम् । गीऽभिः । नरम् । नृषाहम् । मंहिष्ठम् ॥

यस्मिन्नुक्त्यानि रण्यन्ति विश्वानि च श्रवस्या । अपामवो न समुद्रे ॥ २ ॥

यस्मिन् । उक्थानि । रण्यन्ति । विद्यानि । च । श्रवत्या । अपाम् । अवः । न । समुद्रे ॥२॥

तं मुष्टुत्या विवासे ज्येष्ठराजं भरे कृत्नुम् । महो वाजिनं सनिर्म्यः ॥३॥

तम् । सुऽस्तुत्या । आ । विवासे । ज्येष्ठराजम् । भरे । कृत्नुम् । महः । वाजिनम् । सनिऽर्म्यः ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ।

तीव्रसुदुपशदोपहृष्याख्येषु त्रिषु एकाहेषु 'अयमु ते समतसि' (अ २०,४५), 'इमा उ त्वा पुरूवसो' (अ २०,१०४) एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ यथाक्रमं भवतः । तथा व्युष्टिबहे एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने — "तीव्रसुदुपशदोपहृष्येषु 'अयमु ते समतसि', 'इमा उ त्वा पुरूवसो' इति । व्युष्टिबहे च" (वैताश्रौ ३९,९) इति ।

तथा संसर्पचतुर्वीरबोधतुरहयोः सर्वेष्वहःसु एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने — "संसर्पचतुर्वीरयोः 'अयमु ते समतसि', 'इमा उ त्वा पुरूवसो' इति" (वैताश्रौ ४१,१३) इति ।

अयमु ते समतसि कपोतं इव गर्भधिम् । वचस्तर्षिन्न ओहसे ॥ १ ॥

अयम् । कुं इति । ते । सम् । अतसि । कपोतःऽइव । गर्भऽधिम् । वचः । तत् । चित् । नः । ओहसे ॥ १ ॥

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाहो वीर यस्य ते । विभूतिरस्तु सनृता ॥ २ ॥

स्तोत्रम् । राधानाम् । पते । गिर्वाहः । वीर । यस्य । ते । विऽभूतिः । अस्तु । सनृता ॥२॥

ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन् वाजे शतक्रतो । समन्येषुं ब्रवावहै ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वः । तिष्ठ । नः । ऊतये । अस्मिन् । वाजे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सम् । अन्येषुं । ब्रवावहै ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके अष्टमं सूक्तम् ।

स्वरसामाख्येषु त्रिष्वहःसु अभिप्लवे च 'सं चोदय चित्रमर्वाक्' (अ २०,७१, ११), 'प्रणेतारं वस्यो अच्छ' (अ २०,४६) एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ पर्यायेण भवतः । तद् उक्तं वैताने — "स्वरसामसु 'सं चोदय चित्रमर्वाक्', 'प्रणेतारं वस्यो अच्छ' इति पर्यायेण । अभिप्लवे च" (वैताश्रौ ४२,८) इति ।

प्रणेतारं वस्यो अच्छा कर्तारं ज्योतिः समत्सु । सासहांसं युधाऽमित्रान् ॥ १ ॥

प्रऽणेतारम् । वस्यः । अच्छ । कर्तारम् । ज्योतिः । समत्सु । सासहांसम् । युधा । अमित्रान् ॥

स नः परिः पारयाति स्वस्ति नावा पुरुषुतः । इन्द्रो विद्या अति द्विषः ॥ २ ॥

कः । नः । परिः । पारयाति । स्वस्ति । नावा । पुरुषुतः । इन्द्रः । विद्याः । अति । द्विषः ॥ २ ॥

स त्वं च इन्द्र वाजोभिर्दशुस्या च गातुया च । अच्छा च नः सुभ्रं नेषि ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । वाजोभिः । दशुस्या । च । गातुया । च । अच्छ । च । नः । सुभ्रम् । नेषि ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके नवमं सूक्तम् ।

अतिरात्रे अतिरिक्तोकथेषु 'तमिन्द्रं वाजयामसि (अ २०,४७), 'महो इन्द्रो य ओजसा' (अ २०,१३८) इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वैताने— "तमिन्द्रं वाजयामसि', 'महो इन्द्रो य ओजसा' इति स्तोत्रियानुरूपौ" (वैताथ्री २७,२८) इति ।

तथा छन्दोमात्रेषु त्रिष्वहःसु प्रातःसवने 'इन्द्रा याहि चित्रभानो' (अ २०, ८४), 'तमिन्द्रं वाजयामसि' (अ २०,४७), 'महो इन्द्रो य ओजसा' (अ २०,१३८) इत्येते आज्यस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने— "छन्दोमेषु 'इन्द्रा याहि चित्रभानो', 'तमिन्द्रं वाजयामसि', 'महो इन्द्रो य ओजसा' इत्याज्यस्तोत्रियाः" (वैताथ्री ३३, १४) इति ।

तथा वैश्वदेवादीनां त्र्यहाणां द्वितीयेष्वहःसु यथाक्रमम् 'तमिन्द्रं वाजयामसि' (अ २०,४७), 'अस्तावि मन्म पूर्व्यम्' (अ २०,११९), 'तं ते मदं गृणीमसि' (अ २०, ६१) एते आज्यपृष्ठोक्त्यस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने— "द्वितीयेषु 'तमिन्द्रं वाजयामसि', 'अस्तावि मन्म पूर्व्यम्', 'तं ते मदं गृणीमसि' इति" (वैताथ्री ४१,५) इति ।

तथा साकमेघत्र्यहस्य तृतीयेऽहनि 'तमिन्द्रं वाजयामसि' (अ २०,४७), 'श्रान्त इव सूर्यम्' (अ २०,५८) इत्येतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने— "साकमेघस्य 'तमिन्द्रं वाजयामसि', 'श्रान्त इव सूर्यम्' इति" (वैताथ्री ४१,९) इति ।

तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय इन्तवे । स वृषा वृषभो भुवत् ॥ १ ॥

तम् । इन्द्रम् । वाजयामसि । महे । वृत्राय । इन्तवे । सः । वृषा । वृषभः । भुवत् ॥ १ ॥

इन्द्रः स दामने कृत ओर्जिष्ठः स मदे हितः । द्युम्नी श्लोकी स सोम्यः ॥ २ ॥

इन्द्रः । सः । दामने । कृतः । ओर्जिष्ठः । सः । मदे । हितः । द्युम्नी । श्लोकी । सः । सोम्यः ॥

गिरा वज्रो च संवृतः सर्वस्वो जनेपच्युतः । ववक्ष ह्यव्यो अस्तृतः ॥ ३ ॥

गिरा । वज्रः । च । संवृतः । सर्वस्वः । जनेपच्युतः । ववक्षे । ह्यव्यो । अस्तृतः ॥ ३ ॥

इन्द्रमिद् गाथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनुषत् ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्केभिः । अर्किणः । इन्द्रम् । वाणीः । अनुषत् ॥

इन्द्र इहयोः सचा संमिच्छ आ वचोयुजा । इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥ ५ ॥

इन्द्रः । इत् । हयोः । सचा । सम्ऽमिच्छः । आ । वचःऽयुजा । इन्द्रः । वज्री । हिरण्ययः ॥

इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्ये रोहयत् दिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयत् । दिवि । वि । गोभिः । अद्रिम् । ऐरयत् ॥

आ याहि सुसुमा हि त इन्द्र सोमं पिबा इमम् । एदं बर्हिः सदो मम ॥ ७ ॥

आ । याहि । सुसुमा । हि । ते । इन्द्र । सोमम् । पिब । इमम् । आ । इदम् । बर्हिः । सदः । मम ॥

आ त्वा ब्रह्मयुजा हरी वहतामिन्द्र केशिना । उप ब्रह्माणि नः शृणु ॥ ८ ॥

आ । त्वा । ब्रह्मऽयुजा । हरी इति । वहताम् । इन्द्र । केशिना । उप । ब्रह्माणि । नः । शृणु ॥

ब्रह्माणस्त्वा वयं युजा सोमपामिन्द्र सोमिनः । सुतावन्तो हवामहे ॥ ९ ॥

ब्रह्माणः । त्वा । वयम् । युजा । सोमऽपाम् । इन्द्र । सोमिनः । सुतऽवन्तः । हवामहे ॥

युञ्जन्ति ब्रह्ममरुषं चरन्तं परि तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥ १० ॥

युञ्जन्ति । ब्रह्मम् । अरुषम् । चरन्तम् । परि । तस्थुषः । रोचन्ते । रोचना । दिवि ॥ १० ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विषक्षसा रथे । शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥ ११ ॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विषक्षसा । रथे । शोणा । धृष्णू इति । नृवाहसा ॥

केतुं कृण्वन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषङ्गिरजायथाः ॥ १२ ॥

केतुम् । कृण्वन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे । समुषङ्गिभिः । अजायथाः ॥

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ १३ ॥

उत् । ऊं इति । त्यम् । जातऽवेदसम् । देवम् । वहन्ति । केतवः । दृशे । विश्वाय । सूर्यम् ॥

अप त्ये तायवो यथा नक्षत्रा यन्त्यक्तुभिः । सूराय विश्वचक्षसे ॥ १४ ॥

अप । त्ये । तायवः । यथा । नक्षत्रा । यन्ति । अक्तुभिः । सूराय । विश्वचक्षसे ॥ १४ ॥

अहभ्रमस्य' केतवो वि रश्मयो जनां अनु । भाजन्तो अग्रयो यथा ॥१५॥

अहभ्रन् । अस्य । केतवः । वि । रश्मयः । जनान् । अनु । भाजन्तः । अग्रयः । यथा ॥

तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य । विश्वमा भासि रोचन' ॥ १६ ॥

तराणिः । विश्वदर्शतः । ज्योतिःऽकृत् । असि । सूर्य । विश्वम् । आ । भासि । रोचन ॥ १६ ॥

प्रत्यङ् देवानां विशः प्रत्यङ्कुदेषि मानुषीः' । प्रत्यङ् विश्वं स्वर्दिशे ॥१७॥

प्रत्यङ् । देवानाम् । विशः । प्रत्यङ् । उत् । एषि । मानुषीः । प्रत्यङ् । विश्वम् । स्वर्दिः । दृशे ॥

येना पावक चक्षसा भुरण्यन्तं जनां अनु । त्वं वरुण पश्यसि ॥ १८ ॥

येन । पावक । चक्षसा । भुरण्यन्तम् । जनान् । अनु । त्वम् । वरुण । पश्यसि ॥ १८ ॥

वि घामेषि रजस्पृध्वहृमिमानो' अक्तुभिः । पश्यं जन्मानि सूर्य ॥ १९ ॥

वि । घाम् । एषि । रजः । पृथु । अहः । मिमानः । अक्तुभिः । पश्यन् । जन्मानि । सूर्य ॥

सप्त त्वा हरितो रथे वहन्ति देव सूर्य । शोचिष्केशं विचक्षणम् ॥ २० ॥

सप्त । त्वा । हरितः । रथे । वहन्ति । देव । सूर्य । शोचिःऽकेशम् । विऽचक्षणम् ॥२०॥

अयुक्त सप्त शुन्ध्युवः सूर्यो रथस्य नप्युः । ताभिर्याति स्वयुक्तिभिः ॥२१॥

अयुक्त । सप्त । शुन्ध्युवः । सूर्यः । रथस्य । नप्युः । ताभिः । याति । स्वयुक्तिभिः ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके दशमं सूक्तम् ।

विषुषति सौर्यपृष्ठे 'अभि त्वा वर्चसा गिरः' इति चतुर्थः स्तोत्रियः ।

अभि त्वा वर्चसा गिरः सिञ्चन्त्या चरण्युवः' । अभि वृत्सं न धेनवः ॥ १ ॥

'[अभि । त्वा । वर्चसा । गिरः । सिञ्चन्ति । आ । चरण्युवः । अभि । वृत्सम् । न । धेनवः ॥]'

१. अहभ्रमस्य RW. ऋ १,५०,३. २. रोचनम् RW. ऋ १,५०,४. ३. मानुषान्

RW. ऋ १,५०,५.

४. 'पृध्वहा मि' RW. ऋ १,५०,७.

५. विचक्षण RW. ऋ

१,५०,८.

६. दु. RW.; वैतु शोपा. सात. सिञ्चन्तीराचरण्युवः; सिञ्चन्तीरा-

चरण्युवः K^m, J.

७. पपा. अभावः P, P^a, J, Cp.

ता अर्षन्ति' शुभ्रियः पृच्छतीर्वर्चसा' पर्यः' । जातं जनिर्यथा' हृदा' ॥ २ ॥

'[ताः । अर्षन्ति । शुभ्रियः । पृच्छतीः । वर्चसा । पर्यः । जातम् । जनिः । यथा । हृदा ॥']

'वज्रापवसाध्यः क्रीर्तिभ्रियमाणमावहन्' । मह्यमायुर्घृतं पर्यः ॥ ३ ॥

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः । पितरं च प्रयन्स्त्वः ॥ ४ ॥

आ । अयम् । गौः । पृश्निः । अक्रमीत् । असदत् । मातरम् । पुरः । पितरम् । च । प्रयन् । स्वः ॥ ४ ॥

अन्तश्चरति रोचना अस्य प्राणादपानतः' । व्यख्यन्महिषः स्वः' ॥ ५ ॥

अन्तः । चरति । रोचना । अस्य । प्राणात् । अपानतः । वि । अख्यन् । महिषः । स्वः ॥

त्रिंशद् धामा वि राजति वाक् पतङ्गो अशिश्रियत् । प्रति वस्तोरहृद्यभिः ॥ ६ ॥'

त्रिंशत् । धाम । वि । राजति । वाक् । पतङ्गः । अशिश्रियत् । प्रति । वस्तोः । अहृद्यभिः ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके एकादशं सूक्तम् ।

विषुवति सौर्यपृष्ठे 'यच्छक्रा वाचमारुहन्' इति षष्ठः स्तोत्रियः ।

यच्छक्रा "वाचमारुहन्नुन्तरिक्षं" सिषासथः" । "सं देवा अमदन् वृषा" ॥ १ ॥"

शक्रो वाचमघृष्टायोरुवाचो" अघृष्णुहि" । मंहिष्ट" आ मर्दिवि" ॥ २ ॥"

१. अर्षन्तु वै १८, २२, ११. २. तु. RW.; वैतु. शंपा. सात. पृच्छन्ती; पृच्छती B^h, K^m, S^m; पृच्छतीर्मधुना ऋ १, २३, १६. ३. तु. RW. ऋ.; वैतु. शंपा. सात. श्रिचः.
४. ज्ञात्रीर्यथा शंपा. ५. श्रिचा K^m. ६. पपा. अभावः P, P^a, J, Cp. ७. वज्रा-
पवसाध्यः C, S^m, C_s; वज्रापयसाध्यः D; वज्रापवसाध्यः J, R; वज्रापवसाध्यं K, V;
°क्रीर्तिभ्रियं C; °क्रीर्तिभ्रियं D, S^m, C_s, K, V; °वहान् E, J, P, P^a; °वहान् R; स्वराभावः P;
उग्राय यशसो शिचः क्रीर्तिभिर्भ्रियमा वहान् RW.; वज्रापवसाधीयः ? क्रीर्ति' अचमाणम् ? आ
वहान् वै १८, २३, १. ८. °पानती ऋ १०, १८९, २. ९. दिवम् ऋ. १०. पाभे.
पृ ६८६ टि १-५ द्र. ११. वाचमारुहं D, V; वाचमारुहं K^m; वा...न्नुन्तरिक्षं E;
°रिक्षं B, B^h; वाचमारुहन्नुन्तरिक्षं P^a, P (स्वराभावः); वाचमा (मा > म) रुहं S^m.
१२. सिषासति E; °सथ D, V, J, K^m, P, P^a, S^m; सिषासतः R; सिषासन्तः वै १९, ४५, १४.
१३. °अमदन् C; °असदन् K^m; तद् देवा जप लुप्यत वै. १४. स्वराभावः P; यच्छक्रं वाच
वारुहन्नुन्तरिक्षं सिषासतीः । सं देवा अमदन् वृषा ॥ RW. १५. वाचमघृष्टायो C;
वाचमघृष्टायो R, C_s; °मघृष्टायो D; °मघृष्टायो E; वाचमघृष्टायो J. १६. अघृष्टहि C;
अघृष्णुहि S^m. १७. मंहिष्ट C; मंहिष्ट E; मंहिष्ट P (स्वराभावः), P^a. १८. °दिवि P.
१९. स्वराभावः P; शक्रं वाचाभि ष्टुहि चोरं वाचाभि ष्टुहि । मंहिष्टु जा ममद् दिवि ॥ RW.

शुक्लो वाचमृष्टिर्हि 'वामवर्षमन् वि' राजति । विमवन्' कर्हिरासरम्' ॥ ३ ॥'

तौ वौ दस्ममृतीषट् वसोर्मन्दानमन्वसः ।

अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्मिनिवामहे ॥ ४ ॥

तम् । वः । दस्मम् । ऋतिऽसहम् । वसोः । मन्दानम् । अन्वसः ।

अभि । वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः । इन्द्रम् । गीःऽभिः । नवामहे ॥ ४ ॥

दृक्षं सुदानुं तविषीभिरावृतं गिरिं न पुरुभोजसम् ।

क्षुमन्तं वाजं शतिर्न सहस्रिणं मक्षु गोमन्तमीमहे ॥ ५ ॥

दृक्षम् । सुदानुम् । तविषीभिः । आवृतम् । गिरिम् । न । पुरुभोजसम् ।

क्षुमन्तम् । वाजम् । शतिर्नम् । सहस्रिणम् । मक्षु । गोमन्तम् । ईमहे ॥ ५ ॥

तत् त्वां यामि सुवीर्यं तद् ब्रह्म पूर्वचित्तये ।

येना यतिभ्यो भृगवे धने हिते येन प्रस्कण्वमाविथ ॥ ६ ॥

तत् । त्वा । यामि । सुवीर्यम् । तत् । ब्रह्म । पूर्वचित्तये ।

येन । यतिभ्यः । भृगवे । धने । हिते । येन । प्रस्कण्वम् । आविथ ॥ ६ ॥

येनां समुद्रमसृजो महीरपस्तदिन्द्र वृष्णि ते शवः ।

सद्यः सौ अस्य महिमा न संनक्षे यं क्षोणीरनुचक्रदे ॥ ७ ॥

येन । समुद्रम् । असृजः । महीः । अपः । तत् । इन्द्र । वृष्णि । ते । शवः ।

सद्यः । सः । अस्य । महिमा । न । समुद्रनक्षे । यम् । क्षोणीः । अनुचक्रदे ॥ ७ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके द्वावर्षां सूक्तम् ।

वाचयेये क्रतौ 'कण्व्य अतसीनाम्' इति सामप्रगाथो भवति । तद् उक्तं
वैताने — "कण्व्यो अतसीनाम्" इति सामप्रगाथः" (वैताथौ २७, १२) इति ।

१. वाचमृष्टिर्हि C; वाचं अष्टपुष्टि J; 'मष्टपुष्टि K^m; वाचमृष्टि R, C₂; 'मष्ट
(ष्ट B) हि B, B². २. 'वर्मवधि B². ३. विमवन् R, C₂, J. ४. कर्हिरासरम्
D, V; कर्हिरासरम् P; 'सर्वम् S^m, K, वै १९, ४५, १५; 'राजन् J. ५. त्वराजवः P; कृष्णं
वाचमि श्रुत्वा वाचमवामुन् वि राजति । विमवन् कर्हिरा सर्वम् ॥ R^W.

तथा गवामयनादौ संबत्सरे माघ्यदिने सवने 'कन्नव्यो अतसीनाम्' इति कद्वान् सामप्रगाथो भवति । तद् उक्तं वैताने — "माघ्यदिने 'कन्नव्यो अतसीनाम्' इति कद्वान् सामप्रगाथः" (वैताश्रौ ३५,१२) इति ।

कन्नव्यो अतसीनां तुरो गृणीत मर्त्यः ।

नही न्वस्य महिमानमिन्द्रियं स्वर्गुणन्त आनशुः ॥ १ ॥

कत् । नव्यः । अतसीनाम् । तुरः । गृणीत । मर्त्यः ।

नहि । नु । अस्य । महिमानम् । इन्द्रियम् । स्वर्गः । गुणन्तः । आनशुः ॥ १ ॥

कदु स्तुवन्तं ऋतयन्त देवत ऋषिः को विप्र ओहते ।

कदा हवै मधवाभिन्द्र सुन्वतः कदु स्तुवत आ गमः ॥ २ ॥

कत् । ऊं इति । स्तुवन्तः । ऋतयन्त । देवता । ऋषिः । कः । विप्रः । ओहते ।

कदा । हवैम् । मधवन् । इन्द्र । सुन्वतः । कत् । ऊं इति । स्तुवतः । आ । गमः ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ।

चतुर्विंशे माघ्यदिने सवने 'अभि प्र वः सुराधसम्' (अ २०,५१), 'प्र सु श्रुतं सुराधसम्' (अ २०,५१,३) इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ बार्हतौ प्रगाथौ भवतः । तद् उक्तं वैताने — " 'अभि प्र वः सुराधसम्', 'प्र सु श्रुतं सुराधसम्' इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ बार्हतौ प्रगाथौ" (वैताश्रौ ३१,१८) इति ।

तथा अभिप्लवे युग्मेष्वहःसु द्वितीयचतुर्थषष्ठेषु 'अभि प्र वः सुराधसम्', 'प्र सु श्रुतं सुराधसम्' इति बार्हतौ प्रगाथौ पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वैताने — " 'अभि प्र वः सुराधसम्' इति युग्मेषु" (वैताश्रौ ३१,२४) इति ।

तथा विषुवति अनुरूपादनन्तरम् 'तं वो दस्ममृतीषहम्' (अ २०,४५,४), 'अभि प्र वः सुराधसम्' (अ २०,५१) इति नौधसश्यैतयोनी इच्छया शंसति । तद् उक्तं वैताने — "अनुरूपात् 'तं वो दस्ममृतीषहम्', 'अभि प्र वः सुराधसम्' इति नौधसश्यैतयोनी कामम्" (वैताश्रौ ३३,७,८) इति ।

तथा त्र्यहाणां तृतीयेष्वहःसु यथासंभवम् 'महो इन्द्रो य ओजसा' (अ २०,१३८), 'अभि प्र वः सुराधसम्' (अ २०,५१), 'एवा ह्यसि वीरयुः' (अ २०,६०) इति आज्य-

पृष्ठोन्धस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वेदान्ते — “तृतीयेषु ‘महो इन्द्रो य भोजसा’, ‘अभि प्र वः सुरार्धसम्’, ‘एवा हसि वीरयुः’ इति” (वेताश्री ४१,८) इति ।

अभि प्र वः सुरार्धसमिन्द्रमर्चं यथा विदे ।

यो जरितृभ्यो मघवा पुरुवसुः सहस्रेणैव शिक्षति ॥ १ ॥

अभि । प्र । वः । सुरार्धसम् । इन्द्रम् । अर्चं । यथा । विदे ।

यः । जरितृभ्यः । मघवा । पुरुवसुः । सहस्रेणैव । शिक्षति ॥ १ ॥

शतानीकैव प्र जिगाति धृष्णुया हन्ति वृत्राणि दाशुषे ।

गिरेरिव प्र रसा अस्य पिन्विरे दत्राणि पुरुभोजसः ॥ २ ॥

शतानीकाऽइव । प्र । जिगाति । धृष्णुया । हन्ति । वृत्राणि । दाशुषे ।

गिरेऽइव । प्र । रसाः । अस्य । पिन्विरे । दत्राणि । पुरुभोजसः ॥ २ ॥

प्र सु श्रुतं सुरार्धसमर्चां शक्रमभिष्टये ।

यः सुन्वते स्तुवते काम्यं वसु सहस्रेणैव मंहते ॥ ३ ॥

प्र । सु । श्रुतम् । सुरार्धसम् । अर्चं । शक्रम् । अभिष्टये ।

यः । सुन्वते । स्तुवते । काम्यम् । वसु । सहस्रेणैव । मंहते ॥ ३ ॥

शतानीका हेतयो अस्य दुष्टरा इन्द्रस्य समिषो महीः ।

गिरिर्न भुज्मा मघवत्सु पिन्वते यदी सुता अमन्दिषुः ॥ ४ ॥

शतानीकाः । हेतयः । अस्य । दुष्टराः । इन्द्रस्य । समिषः । महीः ।

गिरिः । न । भुज्मा । मघवत्सु । पिन्वते । यत् । ईम् । सुताः । अमन्दिषुः ॥ ४ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके चतुर्विंशं सूक्तम् ।

‘वयं ष त्वा सुतावन्तः’ इत्यस्य विनियोगः ‘इन्द्रेण सं हि दक्षसे’ (अ २०,४०) इत्यत्रोक्तः ।

तथा पृष्ठस्य तृतीयचतुर्थपञ्चमषष्ठानां चतुर्णामहाम् ‘वयं ष त्वा सुतावन्तः’ इत्यादीनामष्टानां तृचानां द्वौ द्वौ यथाक्रमं स्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तत्र ‘वयं ष त्वा’ (अ २०,५२), ‘क ई वेद’ (अ २०,५३) इति तृतीयेऽङ्कि स्तोत्रियानुरूपौ भवतः । ‘विस्वाः पृतनाः’ (अ २०,५४), ‘तमिन्द्रम्’ (अ २०,५५) इति चतुर्थे । ‘इन्द्रो मदाय’ (अ २०,५६), ‘मदेमदे हि’ (अ २०,५६,४) इति पञ्चमे । ‘सुरूपहत्सुम्’

(अ २०,५७), 'शुष्मिन्तमं नः' (अ २०,५७,४) इति षष्ठे । तद् उक्तं वैताने—
“तृतीयादीनाम् 'वयं च त्वा सुतावन्तः' इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपाः” (वैताश्री ३२,६) इति ।

तथा छन्दोमाख्येषु त्रिष्वहःसु 'वयं च त्वा सुतावन्तः', 'क ई वेद सुते सत्वा'
इति प्रथमेऽहनि माध्यंदिने स्तोत्रियानुरूपौ भवतः । 'क ई वेद सुते सत्वा',
'वयं च त्वा सुतावन्तः' इति द्वितीये । 'श्रायन्त इव सूर्यम्' (अ २०,५८), 'बप्महौ
असि सूर्य' (अ २०,५८,३) इति तृतीये । तद् उक्तं वैताने—“'वयं च त्वा सुतावन्तः'
इत्यादि 'बप्महौ असि सूर्य' इत्यन्ताः पृष्ठस्तोत्रियानुरूपाः” (वैताश्री ३३,१६) इति ।

वयं च त्वा सुतावन्त आपो न वृक्तवर्हिषः ।

पवित्रस्य प्रऽस्रवणेषु वृत्रहन् परि स्तोतार आसते ॥ १ ॥

वयम् । घ । त्वा । सुतावन्तः । आपः । न । वृक्तवर्हिषः ।

पवित्रस्य । प्रऽस्रवणेषु । वृत्रहन् । परि । स्तोतारः । आसते ॥ १ ॥

स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उक्थिनः ।

कदा सुतं तृषाण ओक आ गम् इन्द्र स्वब्दीव वंसगः ॥ २ ॥

स्वरन्ति । त्वा । सुते । नरः । वसो इति । निरेके । उक्थिनः ।

कदा । सुतम् । तृषाणः । ओकः । आ । गम् । इन्द्र । स्वब्दीव । वंसगः ॥ २ ॥

कण्वेभिर्धृष्णवा धूषद् वाजं दर्षि सहस्रिणम् ।

पिशङ्गरूपं मघवन् विचर्षणे मक्षु गोमन्तमीमहे ॥ ३ ॥

कण्वेभिः । धृष्णो इति । आ । धूषत् । वाजम् । दर्षि । सहस्रिणम् ।

पिशङ्गरूपम् । मघवन् । विचर्षणे । मक्षु । गोमन्तम् । ईमहे ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके पञ्चदशं सूक्तम् ।

त्रिककुइशाहस्याहीनस्य नषस्वहःसु 'शग्धू षु शचीपते' (अ २०,११८),
'अभि प्र गोपति गिरा' (अ २०,१२), 'तं वो दस्ममृतीषहम्' (अ २०,४९,४),
'वयमेनमिदा ह्यः' (अ २०,९७), 'इन्द्रमिद् गाधिनो बृहत्' (अ २०,३८,४), 'श्रायन्त
इव सूर्यम्' (अ २०,५८), 'क ई वेद सुते सत्वा' (अ २०,५३), 'विस्वाः पृतना
अभिभूतरं नरम्' (अ २०,५४), 'यदिन्द्र प्रागपाणुदक्' (अ २०,१२०) इत्येते नष

पृष्ठस्तोत्रिया यथाक्रमं भवन्ति । तद् उक्तं वैताने—“त्रिककुक्ष्याहस्य नवसु ‘शग्धू
 वु शचीपते’, ‘अभि प्र गोपति गिरा’, ‘तं वो वस्ममृतीषहम्’, ‘बयमेनमिदा ह्यः’, ‘इन्द्रमिद्गाथिनो
 वृहत्’, ‘भायन्त इव सूर्यम्’, ‘क ई वेद सुते सचा’, ‘विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरम्’, ‘यदिन्द्र
 प्रागपागुदक्’ इति” (वैताश्री ४२,५) इति ।

क ई वेद सुते सचा पिबन्तं कद् वयो दधे ।

अयं यः पुरो विभिनस्योर्जसा मन्दानः शिष्यन्धसः ॥ १ ॥

कः । ईम् । वेद । सुते । सचा । पिबन्तम् । कत् । वयः । दधे ।

अयम् । यः । पुरः । विभिनत्ति । ओर्जसा । मन्दानः । शिप्री । अन्धसः ॥ १ ॥

दाना मृगो न वारणः पुरुत्रा चरथं दधे ।

नर्किष्त्वा नि यमदा सुते गमो महान् चरसि ॥ २ ॥

दाना । मृगः । न । वारणः । पुरुत्रा । चरथम् । दधे ।

नर्किः । त्वा । नि । यमत् । आ । सुते । गमः । महान् । चरसि । ओर्जसा ॥ २ ॥

य उग्रः सन्ननिष्टृत स्थिरो रणाय संस्कृतः ।

यदि स्तोतुमेषवां शृणवद्भवं नेन्द्रो योषत्या गमत् ॥ ३ ॥

यः । उग्रः । सन् । अर्निःस्तृतः । स्थिरः । रणाय । संस्कृतः ।

यदि । स्तोतुः । मेषवा । शृणवत् । हवम् । न । इन्द्रः । योषति । आ । गमत् ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके षोडशं सूक्तम् ।

पृष्ठयषडहस्य एकविंशस्तोमके चतुर्थेऽहनि एकाहैकीभूते ‘इन्द्रो दधीचो
 अस्थमिः’ (अ २०,४१), ‘विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरम्’ (अ २०,५४), ‘एवा ह्यसि
 वीरयुः’ (अ २०,६०) इति आज्यपृष्ठोक्तस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने—
 “पृष्ठस्यैकविंशे ‘इन्द्रो दधीचो अस्थमिः’, ‘विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरम्’, ‘एवा ह्यसि वीरयुः’ इति”
 (वैताश्री ४०,१४) इति ।

तथा व्युष्ट्याङ्गिरसकापिवनचैत्ररथग्रहानां द्वितीयेष्वहःसु ‘विश्वाः पृतना
 अभिभूतरं नरम्’ इति स्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने । “द्वितीयेषु ‘विश्वाः पृतना
 अभिभूतरं नरम्’ इति” (वैताश्री ४१,१) इति ।

तथा त्रिककुहशाहस्याहीनस्य अहमेऽहनि एषं पृष्ठस्तोभियो भवति । स्वर्णं पूर्वसूक्ते उक्तम् ।

विश्वाः पृत्तना अभिभूतरं नरं सज्जस्ततक्षुरिन्द्रं जजनुश्च राजसे ।

क्रत्वा वरिष्ठं वरं आऽमुरिमुतोग्रमोजिष्ठं तवसं तरस्विनम् ॥ १ ॥

विश्वाः । पृत्तनाः । अभिऽभूतरम् । नरम् । सऽज्जः । ततक्षुः । इन्द्रम् । जजनुः । च । राजसे ।
क्रत्वा । वरिष्ठम् । वरं । आऽमुरिम् । उत । उग्रम् । ओजिष्ठम् । तवसम् । तरस्विनम् ॥१॥

समीं रेभासौ अस्वरभिन्द्रं सोमस्य पीतये ।

स्वर्षितिं यदीं वृधे धृतव्रतो ह्योजसा समूतिभिः ॥ २ ॥

सम् । ईम् । रेभासः । अस्वरन् । इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये ।

स्वर्षिऽपतिम् । यत् । ईम् । वृधे । धृतव्रतः । हि । ओजसा । सम् । कृतिऽभिः ॥ २ ॥

नेमिं नमन्ति चक्षसा मेषं विप्रा अभिस्वरा ।

सुदीतयो वो अद्रुहोऽपि कर्णे तरस्विनः समृक्कभिः ॥ ३ ॥

नेमिम् । नमन्ति । चक्षसा । मेषम् । विप्राः । अभिऽस्वरा ।

सुऽदीतयः । वः । अद्रुहः । अपि । कर्णे । तरस्विनः । सम् । ऋक्कऽभिः ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके सप्तदशं सूक्तम् ।

‘तमिन्द्रं जोहवीमि’ इत्यस्य विनियोगः ‘वयं ष त्वा सुतावन्तः’ (अ २०, ५२)
इति सूक्ते उक्तः ।

तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रं सत्रा दधानमप्रतिष्कृतं शवांसि ।

मंहिष्ठो गीर्भिरा च यज्ञियो वर्तत राये नो विश्वा सुपथा कृणोत वज्री । १ ।

तम् । इन्द्रम् । जोहवीमि । मघवानम् । उग्रम् । सत्रा । दधानम् । अप्रतिऽस्कृतम् ।
शवांसि । मंहिष्ठः । गीऽभिः । आ । च । यज्ञियः । वर्तत । राये । नः । विश्वा ।
सुऽपथा । कृणोतु । वज्री ॥ १ ॥

या इन्द्र भुज आभरः स्वर्वा असुरेभ्यः ।

स्तोतारमिन्मघवन्नस्य वर्धय ये च त्वे वृक्तवर्हिषः ॥ २ ॥

याः । इन्द्र । मुजः । आ । अमरः । स्वः । ऽवान् । असुरेभ्यः ।

स्तोतारम् । इत् । मघऽवन् । अस्य । वर्धय । ये । च । त्वे इति । वृक्तऽवर्हिषः ॥ २ ॥

यमिन्द्र दधिषे त्वमशं गां भागमव्ययम् ।

यजमाने सुन्वति दक्षिणावति तस्मिन् तं धेहि मा पणौ ॥ ३ ॥

यम् । इन्द्र । दधिषे । त्वम् । अशम् । गाम् । भागम् । अव्ययम् ।

यजमाने । सुन्वति । दक्षिणाऽवति । तस्मिन् । तम् । धेहि । मा । पणौ ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुषाके अष्टादशं सूक्तम् ।

पृष्ठपञ्चाहस्य पञ्चमेऽहनि 'उत्तिष्ठजो जसा सह' (अ २०, ४०, ३), 'इन्द्रो मदाय वावृधे' (अ २०, ५६), 'इन्द्राय साम गायत' (अ २०, ६२, ५-७) इत्येते आज्यपृष्ठोक्त्यस्तोत्रिया भवन्ति । तद् उक्तं वैताने — "पञ्चमे 'उत्तिष्ठजो जसा सह', 'इन्द्रो मदाय वावृधे', 'इन्द्राय साम गायत' इति" (वैताश्रौ ४१, १७) इति ।

इन्द्रो मदाय वावृधे शवसे वृत्रहा नृभिः ।

तमिन्महत्स्वाजिषुतेमर्भे हवामहे स वाजेषु प्र नोऽविषत् ॥ १ ॥

इन्द्रः । मदाय । वृधे । शवसे । वृत्रहा । नृभिः ।

तम् । इत् । महत्स्व । आजिषु । उत । ईम् । अर्भे । हवामहे । सः । वाजेषु । प्र । नः । अविषत् ॥

असि हि वीर सेन्योऽसि भूरि पराददिः ।

असि दभ्रस्य चिद् वृधो यजमानाय शिक्षसि सुन्वते भूरि ते वसु ॥ २ ॥

असि । हि । वीर । सेन्यः । असि । भूरि । पराऽददिः ।

असि । दभ्रस्य । चित् । वृधः । यजमानाय । शिक्षसि । सुन्वते । भूरि । ते । वसु ॥ २ ॥

यदुदीरत आजयो धृष्णवे धीयते घना ।

युक्त्वा मदच्युता हरी कं हनः कं वसौ दधोऽस्माँ इन्द्र वसौ दधः ॥ ३ ॥

यत् । उतऽईरते । आजयः । धृष्णवे । धीयते । घना । युक्त्वा । मदऽच्युता । हरी इति ।

कम् । हनः । कम् । वसौ । दधः । अस्मान् । इन्द्र । वसौ । दधः ॥ ३ ॥

मदैमदे हि नो ददिर्यूथा गवांमृजुकृतुः ।

सं गृभाय पुरु श्रुतोर्भयादृस्त्या वसुं शिशीहि राय आ मर ॥ ४ ॥

मदेऽमदे । हि । नः । ददिः । युथा । गवाम् । ऋजुऽऽक्तुः ।

सम् । गृभाय । पुरु । शता । उभयाहस्त्या । वसु । शिश्रीहि । रायः । आ । भर ॥ ४ ॥

मादयस्व सुते सचा शर्वसे शूर राधसे ।

विष्वा हि त्वा पुरुवसुष्टुप कामान्तससृज्महेऽथा नोऽविता भव ॥ ५ ॥

मादयस्व । सुते । सचा । शर्वसे । शूर । राधसे ।

विष्वा । हि । त्वा । पुरुवसुष्टुम् । उप । कामान् । ससृज्महे । अथ । नः । अविता । भव ॥ ५ ॥

एते त इन्द्र जन्तवो विश्वं पुष्यन्ति वार्यम् ।

अन्तर्हि ख्यो जनानामर्यो वेदो अदाशुषां तेषां नो वेद आ भर ॥ ६ ॥

एते । ते । इन्द्र । जन्तवः । विश्वम् । पुष्यन्ति । वार्यम् ।

अन्तः । हि । ख्यः । जनानाम् । अर्यः । वेदः । अदाशुषाम् । तेषाम् । नः । वेदः । आ । भर ॥ ६ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके एकोनविंशं सूक्तम् ।

अतोर्थाग्नि ऋतौ तृतीयसवने 'सुरूपकृत्नुमृतये' (अ २०,५७), 'शुष्मिन्तमं न ऊतये' (अ २०,५७,४) इति स्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तत्र 'सुरूपकृत्नुमृतये' इति स्तोत्रियमभितः प्राकृतः स्तोत्रियो भवति । 'शुष्मिन्तमं न ऊतये' इत्यनु रूपमभितः प्राकृतोऽनुरूपो भवति । तद् उक्तं वैताने — "तृतीयसवने 'सुरूपकृत्नुमृतये', 'शुष्मिन्तमं न ऊतये' इति स्तोत्रियानुरूपावभितः स्तोत्रियानुरूपौ" (वैताश्री २७,२५) इति ।

तथा महाव्रते प्रातःसवने 'सुरूपकृत्नुमृतये' इत्याज्यस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने — "महाव्रते 'सुरूपकृत्नुमृतये' इत्याज्यस्तोत्रियः" (वैताश्री ३४,६) इति ।

तथा इयेनसंदंशाजिरवज्रेषु एकाहेषु 'सुरूपकृत्नुमृतये', 'उत्त्वा मन्दन्तु स्तोमाः' (अ २०,९३) एतौ आज्यस्तोत्रियौ विकल्पितौ भवतः । 'त्वामिदि हवामहे' (अ २०,९८) इति पृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने — "इयेनसंदंशाजिरवज्रेषु 'सुरूपकृत्नुमृतये', 'उत्त्वा मन्दन्तु स्तोमाः', 'त्वामिदि हवामहे' इति" (वैताश्री ३९,५) इति ।

सुरूपकृत्नुमृतये सुदुषामिव गोदुहे । जुहुमसि चर्विधवि ॥ १ ॥

सुरूपऽकृत्नुम् । ऊतये । सुदुषाम्ऽइव । गोऽदुहे । जुहुमसि । चर्विऽववि ॥ १ ॥

उप नः सवना गहि सोमस्य सोमपाः पिब । गोदा इव रेवतो मर्दः ॥ २ ॥

उप । नः । सर्वना । आ । गहि । सोमस्य । सोमऽपाः । पिब । गोऽदाः । इव । रेवतः । मर्दः ॥

अथा ते अन्तमानां विद्याम सुमतीनाम् । मा नो अतिं ह्य आ गहि । ३ ।
अथ । ते । अन्तमानाम् । विद्याम् । सुमतीनाम् । मा । नः । अतिं । ह्यः । आ । गहि ॥ ३ ॥

शुष्मिन्तमं न ऊतये घुम्निनं पाहि जागृविम् । इन्द्र सोमं शतक्रतो ॥ ४ ॥
शुष्मिन्तमम् । नः । ऊतये । घुम्निनम् । पाहि । जागृविम् । इन्द्र । सोमम् । शतक्रतो
इति शतक्रतो ॥ ४ ॥

इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु । इन्द्रं तानि तु आ वृणे ॥ ५ ॥
इन्द्रियाणि । शतक्रतो इति शतक्रतो । या । ते । जनेषु । पञ्चसु । इन्द्रं । तानि । ते । आ । वृणे ॥

अर्गभिन्द्र श्रवो बृहद् घुम्नं दधिष्व दुष्टरम् । उत् ते शुष्मं तिरामसि ॥ ६ ॥
अर्गन् । इन्द्र । श्रवः । बृहत् । घुम्नम् । दधिष्व । दुष्टरम् । उत् । ते । शुष्मम् । तिरामसि ॥ ६ ॥

अर्वावतो न आ गृह्यथो शक्र परावतः ।

उ लोको यस्ते अद्रिव इन्द्रेह तत् आ गहि ॥ ७ ॥

अर्वावतः । नः । आ । गृहि । अयो इति । शक्र । परावतः ।

ऊं इति । लोकः । यः । ते । अद्रिवः । इन्द्रं । इह । ततः । आ । गृहि ॥ ७ ॥

इन्द्रो अङ्ग महद् भयममी षदपं चुच्यवत् । स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥ ८ ॥
इन्द्रः । अङ्ग । महत् । भयम् । अभि । सत् । अपं । चुच्यवत् । सः । हि । स्थिरः । विचर्षणिः ॥

इन्द्रश्च मृलयाति नो न नः पश्चादधं नश्चत् । भद्रं भवाति नः पुरः ॥ ९ ॥
इन्द्रः । च । मृलयाति । नः । न । नः । पश्चात् । अभम् । नश्चत् । भद्रम् । भवाति । नः । पुरः ॥ ९ ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । जेता शत्रून् विचर्षणिः ॥ १० ॥
इन्द्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयम् । करत् । जेता । शत्रून् । विचर्षणिः ॥ १० ॥

क ईं वेद सुते सखा पिबन्तं कम् वयो दधे ।

अभं यः पुरो विभिनस्योर्जसा मन्दानः क्षिप्र्यन्वसः ॥ ११ ॥

कः । ईम् । वेद । सुते । सचा । पिबन्तम् । कत् । वयः । दधे ।

अयम् । यः । पुरः । विऽभिनत्ति । ओजसा । मन्दानः । शिप्री । अन्वसः ॥ ११ ॥

दाना मृगो न वारुणः पुरुत्रा चरथं दधे ।

नकिंष्ट्वा नि यमदा सुते गमो महान्श्चरस्योजसा ॥ १२ ॥

दाना । मृगः । न । वारुणः । पुरुत्रा । चरथम् । दधे ।

नकिः । त्वा । नि । यमत् । आ । सुते । गमः । महान् । चरसि । ओजसा ॥ १२ ॥

य उग्रः सन्ननिष्टृत स्थिरो रणाय संस्कृतः ।

यदि स्तोतुर्मघवा शृणवद्भवं नेन्द्रो योषत्या गमत् ॥ १३ ॥

यः । उग्रः । सन् । अर्निऽस्तृतः^१ । स्थिरः । रणाय । संस्कृतः ।

यदि । स्तोतुः । मघवा । शृणवत् । हवम् । न । इन्द्रः । योषति । आ । गमत् ॥ १३ ॥

वयं घ त्वा सुतावन्त आपो न वृक्तवर्हिषः ।

पवित्रस्य प्रस्रवणेषु वृत्रहन् परिं स्तोतार आसते ॥ १४ ॥

वयम् । घ । त्वा । सुतावन्तः । आपः । न । वृक्तवर्हिषः ।

पवित्रस्य । प्रस्रवणेषु । वृत्रहन् । परिं । स्तोतारः । आसते ॥ १४ ॥

स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उक्थिनः ।

कदा सुतं तृषाण ओक आ गम इन्द्र स्वब्दीव वंसगः ॥ १५ ॥

स्वरन्ति । त्वा । सुते । नरः । वसो इति । निरेके । उक्थिनः ।

कदा । सुतम् । तृषाणः । ओकः । आ । गमः । इन्द्र । स्वब्दीव । वंसगः ॥ १५ ॥

कण्वेभिधृष्णवा धृषद् वाजं दधिं सहस्रिणम् ।

पिशङ्गरूपं मघवन् विचर्षणे मक्षु गोमन्तमीमहे ॥ १६ ॥

कण्वेभिः । धृष्णो इति । आ । धृषत् । वाजम् । दधिं । सहस्रिणम् ।

पिशङ्गरूपम् । मघवन् । विचर्षणे । मक्षु । गोमन्तम् । ईमहे ॥ १६ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके विंशं सूक्तम् ।

१. अर्निऽस्तृतः ऋ. पपा ८, ३३, ९.

२. °धृष्णवा B.

विजुचति सौर्यपृष्ठे 'बष्महौ असि सूर्य' (अ २०,५८,३), 'श्रायन्त इव सूर्यम्' (अ २०,५८,१) इति विकल्पितौ पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वैताने—
“ बष्महौ असि सूर्य', 'श्रायन्त इव सूर्यम्' इति वा” (वैताश्रौ ३३,६) इति ।

तथा तीव्रसुचतुःपर्याययोः साहस्रान्त्ययोर्दशपेये विभ्रंशयज्ञे 'श्रायन्त इव सूर्यम्' इत्येष पृष्ठस्तोत्रियो भवति ।

तथा साद्यःक्रामिधानेषु एकाहेषु श्येनयागवर्जितेषु 'अहमिद्धि पितुष्परि' (अ २०,११५) इत्याज्यस्तोत्रियो भवति । चकारात् 'श्रायन्त इव सूर्यम्' इत्याज्यस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने—“तीव्रसुचतुःपर्याययोः साहस्रान्त्ययोर्दशपेये विभ्रंशयज्ञे 'श्रायन्त इव सूर्यम्' इति । साद्यःकेषु श्येनवर्जम् 'अहमिद्धि पितुष्परि' इति च” (वैताश्रौ ४०,५;६) इति ।

तथा साकमेघस्य तृतीयेऽहनि अस्य सूक्तस्य विनियोग उक्तः । स च 'तमिन्द्रं वाजयामसि' (अ २०,४७) इति सूक्ते द्रष्टव्यः ।

तथा चतुरहाणां तृतीयेष्वहःसु 'श्रायन्त इव सूर्यम्' (अ २०,५८), 'त्वं न इन्द्रा भर' (अ २०,१०८) एतौ पृष्ठोक्तस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने—
“चतुरहाणां 'श्रायन्त इव सूर्यम्', 'त्वं न इन्द्रा भर' इति” (वैताश्रौ ४१,१०) इति ।

तथा त्रिककुहशाहे अस्य विनियोगः 'क ई वेद सुते सचा' इति सूक्ते (अ २०,५३) उक्तः ।

श्रायन्त इव सूर्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।

वसूनि जाते' जनमान ओजसा' प्रति भागं न दीधिम ॥ १ ॥

श्रायन्तःऽइव । सूर्यम् । विश्वा । इत् । इन्द्रस्य । भक्षत ।

वसूनि । जाते । जनमाने । ओजसा । प्रति । भागम् । न । दीधिम ॥ १ ॥

अनर्शरातिं वसुदामुप स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः ।

सो अस्य कामं विधतो न रोषति मनो दानाय चोदयन् ॥ २ ॥

अनर्शरातिम् । वसुदाम् । उप । स्तुहि । भद्राः । इन्द्रस्य । रातयः ।

सः । अस्य । कामम् । विधतः । न । रोषति । मनः । दानाय । चोदयन् ॥ २ ॥

बष्महौ असि सूर्यं बडादित्य महौ असि ।

महस्ते सतो महिमा 'पनस्यतेऽद्धा' देव महौ असि ॥ ३ ॥

१. 'जातो अनिमान्बोज' कौ १,२६७ जै १,२८,५.
जै १,२९,४.

२. 'पनिद्धम महौ' कौ १,२७६

बद् । महान् । असि । सूर्ये । बद् । आदित्ये । महान् । असि ।
महः । ते । सतः । महिमा । पनस्यते । अद्वा । देव । महान् । असि ॥ ३ ॥

बद् सूर्ये' श्रवसा महौ असि सत्रा देव महौ असि ।
महा देवानामसूर्येः पुरोहितो विभु ज्योतिरदाभ्यम् ॥ ४ ॥

बद् । सूर्ये । श्रवसा । महान् । असि । सत्रा । देव । महान् । असि ।
महा । देवानाम् । असूर्येः । पुरःहितः । विभु । ज्योतिः । अदाभ्यम् ॥ ४ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके एकविंशं सूक्तम् ।

दशरामस्य दशमेऽहनि माध्यंदिने सवने 'उदु त्ये मधुमत्तमाः' (अ २०, ५९, १),
'उदिन्वस्य रिच्यते' (अ २०, ५९, ३) इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं
वैताने — "उदु त्ये मधुमत्तमाः', 'उदिन्वस्य रिच्यते' इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ" (वैताथ्री ३३,
२४) इति ।

'उदु त्ये' मधुमत्तमा गिरं स्तोमांस ईरते ।

सत्राजितौ धनसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथा इव ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । त्ये । मधुमत्तमाः । गिरः । स्तोमांसः । ईरते ।
सत्राजितः । धनसाः । अक्षितोतयः । वाजयन्तः । रथाः इव ॥ १ ॥

कण्वा इव भृगवः सूर्या इव विश्वमिद्धीतमानशुः ।

इन्द्रं स्तोमेभिर्महयन्त आयवः प्रियमेधासो अस्वरन् ॥ २ ॥

कण्वाः इव । भृगवः । सूर्याः इव । विश्वम् । इत् । धीतम् । आनशुः ।
इन्द्रम् । स्तोमेभिः । महयन्तः । आयवः । प्रियमेधासः । अस्वरन् ॥ २ ॥

उदिन्वस्य रिच्यतेऽशो धनं न जिग्युषः ।

य इन्द्रो हरिवाञ्च दमन्ति तं रिपो दक्षं दधाति सोमिनि ॥ ३ ॥

उत् । इत् । नु । अस्य । रिच्यते । अंशः । धनम् । न । जिग्युषः ।
यः । इन्द्रः । हरिवाञ्च । न । दमन्ति । तम् । रिपः । दक्षम् । दधाति । सोमिनि ॥ ३ ॥

मन्त्रमखर्वं सुधितं सुपेशसं दधात यज्ञियेष्व ।

पूर्वीचन प्रसितयस्तरन्ति तं य इन्द्रे कर्मणा भुवत् ॥ ४ ॥

मन्त्रम् । अखर्वम् । सुधितम् । सुपेशसम् । दधात । यज्ञियेषु । आ ।

पूर्वीः । चन । प्रसितयः । तरन्ति । तम् । यः । इन्द्रे । कर्मणा । भुवत् ॥ ४ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके द्वाविंशं सूक्तम् ।

अभिल्लवमध्यमेष्वहःसु द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमेषु 'एवा ह्यसि वीरयुः' इत्या-
द्योऽष्टौ तृचास्तृतीयसवने उक्त्यस्तोत्रियानुरूपा यथाक्रमं भवन्ति । एवं च
'एवा ह्यसि वीरयुः' (अ २०, ६०), 'एवा ह्यस्य सृजता' (अ २०, ६०, ४-६) इति स्तो-
त्रियानुरूपा द्वितीये । 'तं ते मदं गृणीमसि' (अ २०, ६१), 'तम्बमि प्र गायत'
(२०, ६१, ४-६) इति तृतीये । 'वयसु त्वामपूर्व्य' (अ २०, ६२, १), 'यो न इदमिदं पुरा'
(अ २०, ६२, ३) इति चतुर्थे । 'इन्द्राय साम गायत' (अ २०, ६२, ५-७), 'तम्बमि
प्र गायत' (अ २०, ६१, ४-६) इति पञ्चमे । तद् उक्तं वैताने — "मध्यमेषु 'एवा ह्यसि
वीरयुः' इत्युक्त्यस्तोत्रियानुरूपाः" (वैताश्रौ ३१, २६) इति ।

तथा वैकृतस्य पृष्ठयत्र्यहस्य द्वितीयेऽहनि 'एवा ह्यसि वीरयुः' इति उक्त्य-
स्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने — "पृष्ठयत्र्यहस्य 'एवा ह्यसि वीरयुः' इत्युक्थे" (वैताश्रौ
४१, ७) इति ।

तथा तस्यैव तृतीयेऽहनि अस्य विनियोगः 'अभि प्र वः सुराधसम्' (अ २०,
२१) इति सूक्ते उक्तः ।

तथा पृष्ठयपञ्चाहस्य द्वितीयेऽहनि 'एवा ह्यसि वीरयुः' इति पृष्ठोक्त्यस्तोत्रियो
भवति । तद् उक्तं वैताने — "पृष्ठयपञ्चाहस्य 'एवा ह्यसि वीरयुः' इति" (वैताश्रौ
४१, १६) इति ।

तथा पृष्ठयषडहस्य द्वितीयेऽहनि एष उक्त्यस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं
वैताने — "पृष्ठयस्य द्वितीये 'एवा ह्यसि वीरयुः' इति" (वैताश्रौ ४२, १) इति ।

एवा ह्यसि वीरयुरेवा शूर उत स्थिरः । एवा ते राध्यं मनः ॥ १ ॥

एव । हि । असि । वीरयुः । एव । शूरः । उत । स्थिरः । एव । ते । राध्यम् । मनः ॥ १ ॥

एवा रातिस्तुवीमघ विश्वेभिर्घायि धातृभिः । अघा चिदिन्द्र मे सचा ॥ २ ॥

एव । रातिः । तुविऽमघ । विश्वेभिः । धायि । धातृभिः । अघ । चित् । इन्द्र । मे । सचा ॥ २ ॥

मो षु ब्रह्मेव तन्द्रयुर्वो वाजानां पते । मत्स्वा सुतस्य गोमतः ॥ ३ ॥

मो इति । सु । प्रकाश्व । तन्द्रयुः । मुक्ः । वाजानाम् । पते । मत्स्व । सुतस्व । गोऽर्मतः ॥

एवा ह्यस्य सुवृता विरप्शी गोमती मही । पका शाखा न दाशुषे ॥ ४ ॥

एव । हि । अस्य । सुवृता । विरप्शी । गोऽर्मती । मही । पका । शाखा । न । दाशुषे ॥ ४ ॥

एवा हि ते विभूतय ऊतय इन्द्र मावते । सद्यश्चित् सन्ति दाशुषे ॥ ५ ॥

एव । हि । ते । विभूतयः । ऊतयः । इन्द्र । माऽवते । सद्यः । चित् । सन्ति । दाशुषे ॥ ५ ॥

एवा ह्यस्य काम्या स्तोम उक्थं च शस्या । इन्द्राय सोमपीतये ॥ ६ ॥

एव । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थम् । च । शस्या । इन्द्राय । सोमऽपीतये ॥ ६ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके त्रयोविंशं सूक्तम् ।

अभिप्लवे 'तं ते मदं गृणीमसि' इत्यस्य विनियोगः पूर्वेण (अ २०, ६०) सह उक्तः ।

तथा व्युष्टयाङ्गिरसकापिवनचैत्रथद्याहानां प्रथमेऽहनि 'तं ते मदं गृणीमसि' इति उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने — "व्युष्टयाङ्गिरसकापिवनचैत्रथद्याहानां 'तं ते मदं गृणीमसि' इति" (वैताश्रौ ४१, १) इति ।

तथा वैश्वदेवादीनां ऽयहाणां द्वितीयेष्वहःसु अस्य विनियोगः 'तमिन्द्र वाजयामसि' (अ २०, ४७) इति सूक्ते उक्तः ।

तं ते मदं गृणीमसि वृषणं पृत्सु सासहिम् ।

उ लोककृत्नुमद्रिवो हरिश्रियम् ॥ १ ॥

तम् । ते । मदम् । गृणीमसि । वृषणम् । पृत्सु । सासहिम् ।

ऊं इति । लोकऽकृत्नुम् । अद्रिऽवः । हरिऽश्रियम् ॥ १ ॥

येन ज्योतीष्यायवे मनवे च विवेदिथ । मन्दानो अस्य बर्हिषो वि राजसि ॥ २ ॥

येन । ज्योतीषि । आयवे । मनवे । च । विवेदिथ । मन्दानः । अस्य । बर्हिषः । वि । राजसि ॥

तद्द्या चिच्च उक्थिनोऽनु ष्टुवन्ति पूर्वथा । वृषपत्नीरपो जया दिवेदिवे ॥ ३ ॥

तद् । अथ । चित् । ते । उक्थिनः । अनु । ष्टुवन्ति । पूर्वथा । वृषऽपत्नीः । अपः ।

जय । दिवेऽदिवे ॥ ३ ॥

तम्बभि प्र गायत पुरुहूतं पुरुष्टुतम् । इन्द्रं गीर्भिस्तविषमा विवासत ॥ ४ ॥

तम् । ऊं इति । अ॒भि । प्र । गा॒य॒त् । पुरु॑ऽहु॒तम् । पुरु॑ऽस्तु॒तम् । इन्द्र॑म् । गीःऽभिः ।
त॒विष॑म् । आ । वि॒वा॒स॒त् ॥ ४ ॥

यस्य॑ द्वि॒वर्ह॑सो बृ॒हत् स॒हो दा॒धार॒ रोद॑सी ।

'गि॒री॒र॒ज्जौ॑ अ॒पः स्व॑ वृष॒त्व॒ना ॥ ५ ॥

यस्य॑ । द्विऽवर्ह॑सः । बृ॒हत् । स॒हः । दा॒धारः । रोद॑सी इति ।

गि॒री॒न् । अ॒ज्जान् । अ॒पः । स्वः । वृष॑ऽत्व॒ना ॥ ५ ॥

स राज॑सि पुरु॑ऽदु॒तँ॑ ए॒को वृ॒त्राणि॑ जिघ्न॒से ।

इन्द्र॑ जै॒त्रा श्र॒व॒स्या च॒ यन्त॑वे ॥ ६ ॥

सः । राज॑सि । पुरु॑ऽस्तु॒त् । ए॒कः । वृ॒त्राणि॑ । जिघ्न॒से । इन्द्र॑ । जै॒त्रा । श्र॒व॒स्या । च॒ । यन्त॑वे ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके चतुर्विंशं सूक्तम् ।

'वयमु त्वामपूर्व्य' इत्याद्यत्चस्य विनियोगः पूर्वत्र^१ (अ २०, १४) उक्तः ।

तथा 'इन्द्राय साम गायत' (अ २०, ६२, ५) इत्यस्य विनियोगः 'इन्द्रो मदाय वावृधे' (अ २०, ५६) इत्यनेन सह उक्तः ।

व॒यमु॒ त्वाम॑पूर्व्यं स्थूरं॑ न क॒च्चिद् भ॑रन्तोऽव॒स्य॑वः । वा॒जे चि॒त्रं ह॑वामहे ॥ १ ॥

व॒यम् । ऊं इति । त्वाम् । अ॒पूर्व्यं । स्थूर॑म् । न । क॒त् । चि॒त् । भ॑रन्तः । अ॒व॒स्य॑वः ।

वा॒जे । चि॒त्रम् । ह॒वाम॑हे ॥ १ ॥

उप॑ त्वा कर्म॑न्नु॒तये॑ स नो॒ युवो॑ग्रश्च॒क्राम॑ यो धृष॑त् ।

त्वा॒मि॒द्धय॑वि॒तारं॑ व॒वृम॑हे सखा॒य इन्द्र॑ सान॒सिम् ॥ २ ॥

उप॑ । त्वा । कर्म॑न् । ऊ॒तये॑ । सः । नः । यु॒वा । उ॒ग्रः । च॒क्राम॑ । यः । धृष॑त् ।

त्वा॒म् । इत् । हि । अ॒वि॒तारं॑म् । व॒वृम॑हे । सखा॒यः । इन्द्र॑ । सा॒न॒सिम् ॥ २ ॥

यो न इ॒दमि॑दं पुरा प्र वस्य॑ आ॒निना॑य॒ तमु॑ व॑ स्तुषे । सखा॒य इन्द्र॑मू॒तये॑ ॥ ३ ॥

यः । नः । इ॒दम् । इ॒दम् । पुरा । प्र । वस्य॑ । आ॒नि॒नाय॑ । तम् । ऊ॒ इति । वः ।

स्तु॒षे । सखा॒यः । इन्द्र॑म् । ऊ॒तये॑ ॥ ३ ॥

१. गि॒री॑ RW.

२. °दु॒त् Cs.

३. इत्यत्र॑ शं॒पा.

४. वः B^३;

हर्यैश्चं सत्पतिं चर्षणीसहं स हि ष्मा यो अमन्दत ।

आ तु नः स वयति गव्यमश्व्यं स्तोतृभ्यो मघवा शतम् ॥ ४ ॥

हरिःऽअश्वम् । सत्ऽपतिम् । चर्षणिऽसहम् । सः । हि । स्म । यः । अमन्दत ।

आ । तु । नः । सः । वयति । गव्यम् । अश्व्यम् । स्तोतृभ्यः । मघवा । शतम् ॥४॥

इन्द्राय सामं गायत विप्राय बृहते बृहत् । धर्मकृते विपश्चिते पनस्यवे ॥ ५ ॥

इन्द्राय । सामं । गायत । विप्राय । बृहते । बृहत् । धर्मऽकृते । विपऽचिते । पनस्यवे ॥

त्वमिन्द्राभिभूरसि त्वं सूर्यमरोचयः । विश्वकर्मा विश्वदेवो महाँ असि ॥ ६ ॥

त्वम् । इन्द्र । अभिऽभूः । असि । त्वम् । सूर्यम् । अरोचयः । विश्वऽकर्मा । विश्वऽदेवः ।

महान् । असि ॥ ६ ॥

विभ्राजं ज्योतिषा स्वर्गच्छो रोचनं दिवः ।

देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे ॥ ७ ॥

विऽभ्राजन् । ज्योतिषा । स्वर्गः । अगच्छः । रोचनम् । दिवः ।

देवाः । ते । इन्द्र । सख्याय । येमिरे ॥ ७ ॥

तम्बमि प्र गायत पुरुहूतं पुरुष्टुतम् । इन्द्रं गीर्भिस्तविषमा विवासत ॥ ८ ॥

तम् । ऊं इति । अभि । प्र । गायत । पुरुऽहूतम् । पुरुऽस्तुतम् । इन्द्रम् । गीऽभिः ।

तविषम् । आ । विवासत ॥ ८ ॥

यस्य द्विबर्हसो बृहत् सहो दाधार रोदसी । गिरीरज्राँ अपः स्वर्षित्वना ॥ ९ ॥

यस्य । द्विऽबर्हसः । बृहत् । सहः । दाधार । रोदसी इति । गिरीन् । अज्राँ । अपः ।

स्वर्षिः । वृषऽत्वना ॥ ९ ॥

स राजसि पुरुष्टुतँ एको वृत्राणि जिघ्रसे । इन्द्र जैत्रा श्रवस्याँ च यन्तवे ॥ १० ॥

सः । राजसि । पुरुऽस्तुत । एकः । वृत्राणि । जिघ्रसे । इन्द्र । जैत्रा । श्रवस्याँ । च । यन्तवे ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके पञ्चविंशं सूक्तम् ।

पृच्छस्यस्य षष्ठेऽहनि 'इमा नु कं भुवना सीषधाम' (अ २०, ६३, १), 'इत्याव देवा
अपुरान् यदायन्' (अ २०, ६३, २) इति द्वैपदौ पृच्छः शंसति । तद् उक्तं वैतामे —

“षष्ठे ‘इमा नु कं भुवना सीषधाम’, ‘इत्वाय देवा असुरान् मदायन्’ इति द्वैतवी पच्छः” (वैताश्री ३२, १२) इति ।

वाजपेये तृतीयसवने प्राकृतयोः स्तोत्रियानुरूपयोः प्रत्याज्ञायकौ ‘य एक इद् विदयते’ (अ २०, ६३, ४), ‘य इन्द्र सोमपातमः’ (अ २०, ६३, ७) एतौ उक्थ-स्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वैताने—“तृतीयसवने ‘य एक इद् विदयते’, ‘य इन्द्र सोमपातमः’ इत्युक्थस्तोत्रियानुरूपौ” (वैताश्री २७, १५) इति ।

तथा अभिजिति विषुवति विश्वजिति महाव्रते च तृतीयसवने एतौ उक्थस्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वैताने—“अभिजिति विषुवति विश्वजिति महाव्रते च ‘य एक इद् विदयते’, ‘य इन्द्र सोमपातमः’ इत्युक्थस्तोत्रियानुरूपौ” (वैताश्री ३१, २०) इति ।

तथा विश्वजिति एकाहीभूते ‘य एक इद् विदयते’ इत्येष उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने—“विश्वजिति ‘य एक इद् विदयते’ इति” (वैताश्री ४०, १२) इति ।

तथा चतुरहाणां चतुर्थेष्वहःसु ‘महौ इन्द्रो य ओजसा’ (अ २०, १३८), ‘य एक इद् विदयते’ (अ २०, ६३, ४) एतौ आज्योक्थस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने—“चतुर्थेषु ‘महौ इन्द्रो य ओजसा’, ‘य एक इद् विदयते’ इति” (वैताश्री ४१, ११) इति ।

तथा अभिप्लवपञ्चाहस्य ‘य एक इद् विदयते’ इति उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने—“अभिप्लवपञ्चाहस्य ‘य एक इद् विदयते’ इति” (वैताश्री ४१, १८) इति ।

तथा अभिप्लवस्य षष्ठमहः उक्थसंस्थं भवति तदा ‘य एक इद् विदयते’ (अ २५, ६३, ४), ‘यत् सोममिन्द्र विष्णवि’ (अ २०, १११) एतौ उक्थस्तोत्रियौ विकल्पितौ भवतः । तद् उक्तं वैताने—“षष्ठमुक्थ्यं चेद् ‘य एक इद् विदयते’, ‘यत् सोममिन्द्र विष्णवि’ इति” (वैताश्री ४१, २२) इति ।

तथा द्वादशाहस्य छन्दोमज्यहस्य प्रथमान्त्ययोरहोः ‘त्वं न इन्द्रा भर’ (अ २०, १०८), ‘य एक इद् विदयते’ एतौ उक्थस्तोत्रियौ यथाक्रमं भवतः । तद् उक्तं वैताने—“द्वादशाहस्य छन्दोमप्रथमान्त्ययोः ‘त्वं न इन्द्रा भर’, ‘य एक इद् विदयते’ इति” (वैताश्री ४२, ७) इति ।

इमा नु कं भुवना सीषधामेन्द्रश्च विश्वे च देवाः ।

यद् नस्तन्वश्च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह चीकल्पपाति ॥ १ ॥

इमा । नु । कम् । भुवना । सीषधाम् । इन्द्रः । च । विश्वे । च । देवाः ।

यद् नम् । नः । तन्वश्मि । च । प्रजाम् । च । आदित्यैः । इन्द्रः । सह । चीकल्पपाति ॥

आदित्यैरिन्द्रः सर्गणो मरुद्भिरस्माकं भूत्वविता तनूनाम् ।
हृत्वार्यं देवा असुरान् यदार्यन् देवा देवत्वमभिरक्षमाणाः ॥ २ ॥

आदित्यैः । इन्द्रः । सर्गणः । मरुत्ऽभिः । अस्माकम् । भूतु । अविता । तनूनाम् ।
हृत्वार्यं । देवाः । असुरान् । यत् । आर्यन् । देवाः । देवत्वम् । अभिरक्षमाणाः ॥ २ ॥

'प्रत्यञ्चमर्कमनयं छचीभिरादित्' स्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ।
अया वाजं देवहितं सनेम मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ३ ॥

प्रत्यञ्चम् । अर्कम् । अनयन् । शचीभिः । आत् । इत् । स्वधाम् । इषिराम् । परि । अपश्यन् ।
अया । वाजम् । देवहितम् । सनेम । मदेम । शतहिमाः । सुवीराः ॥ ३ ॥

य एक इद् विदर्यते वसु मर्तीय दाशुषे । ईशानो अप्रतिष्कृत इन्द्रो अङ्ग ॥ ४ ॥
यः । एकः । इत् । विदर्यते । वसु । मर्तीय । दाशुषे । ईशानः । अप्रतिष्कृतः ।
इन्द्रः । अङ्ग ॥ ४ ॥

कदा मर्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् । कदा नः शुश्रवद् गिर इन्द्रो अङ्ग ॥ ५ ॥
कदा । मर्तम् । अराधसम् । पदा । क्षुम्पम्ऽइव । स्फुरत् । कदा । नः । शुश्रवत् ।
गिरः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ५ ॥

यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतावाँ आविवासति । उग्रं तत् पत्यते शव इन्द्रो अङ्ग ॥ ६ ॥
यः । चित् । हि । त्वा । बहुभ्यः । आ । सुतवान् । आऽविवासति । उग्रम् । तत् ।
पत्यते । शवः । इन्द्रः । अङ्ग ॥ ६ ॥

य इन्द्र सोमपातमो मदः शविष्ठ चेतति । येना हंसि न्यश्त्रिणं तमीमहे ॥ ७ ॥
यः । इन्द्र । सोमपातमः । मदः । शविष्ठ । चेतति । येन । हंसि । नि । अत्रिणम् । तम् । ईमहे ॥

येना दशग्वमधिगुं वेपर्यन्तं स्वर्णरम् । येना समुद्रमाविथा तमीमहे ॥ ८ ॥
येन । दशग्वम् । अधिगुम् । वेपर्यन्तम् । स्वर्णरम् । येन । समुद्रम् । आविथ । तम् । ईमहे ॥

येन सिन्धुं महीरपो रथाँ इव प्रचोदर्यः । पन्थामृतस्य यातवे तमीमहे ॥ ९ ॥

१. 'नयुम्भवी' ऋ १०, १५७, ३

२. 'त्रिणं' RW. ऋ ८, १२, १,

येन । सिन्धुम् । महीः । अपः । रषान्ऽइव । प्रऽचोदयः । पन्थाम् । ऋतस्य ।
यातवे । तम् । इमहे ॥ ९ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके षड्विंशं सूक्तम् ।

अभिसूवस्य पञ्चमेऽहनि 'एन्द्र नो गधि प्रियः' इति उक्थस्तोत्रियो
मथति । तद् उक्तं वैताने — "पञ्चमे 'एन्द्र नो गधि प्रियः' इति" (वैताश्रौ ४१, २१) इति ।

एन्द्रं नो गधि प्रियः सत्राजिदगोह्यः । गिरिर्न विश्वतस्पृथुः पतिर्दिवः ॥ १ ॥

आ । इन्द्र । नः । गधि । प्रियः । सत्राऽजित् । अगोह्यः । गिरिः । न । विश्वतः ।
पृथुः । पतिः । दिवः ॥ १ ॥

अभि हि संत्य सोमपा उभे बभूथ रोदसी । इन्द्रासि सुन्वतो वृधः पतिर्दिवः । २ ।

अभि । हि । संत्य । सोमऽपाः । उभे इति । बभूथ । रोदसी इति । इन्द्र । असि ।
सुन्वतः । वृधः । पतिः । दिवः ॥ २ ॥

त्वं हि शश्वतीनामिन्द्रं दूर्ता पुरामसि । हुन्ता दस्योर्मनोर्वृधः पतिर्दिवः ॥ ३ ॥

त्वम् । हि । शश्वतीनाम् । इन्द्रं । दूर्ता । पुराम् । असि । हुन्ता । दस्योः । मनोः ।
वृधः । पतिः । दिवः ॥ ३ ॥

एदु मध्वो मदिन्तरं सिञ्च बाध्वर्यो अन्धसः । एवा हि वीर' स्तवते सदावृधः । ४ ।

आ । इत् । ऊं इति । मध्वः । मदिन्ऽतरम् । सिञ्च । वा । अध्वर्यो इति । अन्धसः ।
एव । हि । वीरः । स्तवते । सदाऽवृधः ॥ ४ ॥

इन्द्रं स्थातर्हरीणां नकिंष्टे पुर्व्यस्तुतिम् । उदानंश्च शर्वसा न भन्दना ॥ ५ ॥

इन्द्रं । स्थातः । हरीणाम् । नकिः । ते । पुर्व्यऽस्तुतिम् । उत् । आनंश्च । शर्वसा ।
न । भन्दना ॥ ५ ॥

तं वो वाजानां पतिमहूमहि श्रवस्यवः । अप्रायुभिर्यज्ञेभिर्वावृधेन्यम् ॥ ६ ॥

तम् । वः । वाजानाम् । पतिम् । अहूमहि । श्रवस्यवः । अप्रायुऽभिः । यज्ञेभिः । वृधेन्यम् ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके सप्तविंशं सूक्तम् ।

दशाहस्य नवमेऽहनि 'एतो न्विन्द्रं स्तवाम' इति उच्यस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने — "नवमे 'एतो न्विन्द्रं स्तवाम' इति" (वैतात्रौ ४२,४) इति ।

एतो न्विन्द्रं स्तवाम सखायुं स्तोम्यं नरम् । कृष्टीर्यो विश्वा अभ्यस्त्येक इत् । १ ।
एतो इति । नु । इन्द्रम् । स्तवाम । सखायः । स्तोम्यम् । नरम् । कृष्टीः । यः । विश्वाः ।
अभि । अस्ति । एकः । इत् ॥ १ ॥

अगोरुधाय गविषे घृक्षाय दस्म्यं वचः । घृतात् स्वादीयो मधुनश्च वोचत ॥ २ ॥
अगोऽरुधाय । गोऽइषे । घृक्षाय । दस्म्यम् । वचः । घृतात् । स्वादीयः । मधुनः ।
च । वोचत ॥ २ ॥

यस्यार्मितानि वीर्यांश्च न राधः पर्येतवे । ज्योतिर्न विश्वमभ्यस्ति दक्षिणा ॥ ३ ॥
यस्य । अर्मितानि । वीर्यांश्च । न । राधः । परिऽएतवे । ज्योतिः । न । विश्वम् । अभि ।
अस्ति । दक्षिणा ॥ ३ ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके अष्टाविंशं सूक्तम् ।

स्तुहीन्द्रं व्यश्वदन्मिं वाजिनं यमम् । अर्यो गयं मंहमानं वि दाशुषे ॥ १ ॥
स्तुहि । इन्द्रम् । व्यश्वऽवत् । अन्मिम् । वाजिनम् । यमम् । अर्यः । गयम् । मंहमानम् ।
वि । दाशुषे ॥ १ ॥

एवा नूनमुप स्तुहि वैर्यश्च दशमं नवम् । सुविद्वांसं चर्कृत्यं चरणीनाम् ॥ २ ॥
एव । नूनम् । उप । स्तुहि । वैर्यश्च । दशमम् । नवम् । सुऽविद्वांसम् । चर्कृत्यम् । चरणीनाम् ॥

वेत्या हि निर्ऋतीनां वज्रहस्त परिवृजम् । अहरहः शुन्ध्युः परिपदाभिव ॥ ३ ॥
वेत्य । हि । निऽऋतीनाम् । वज्रहस्त । परिऽवृजम् । अहःऽअहः । शुन्ध्युः । परिपदाम्ऽइव ॥

इति पञ्चमेऽनुवाके एकोनविंशं सूक्तम् ।

इति पञ्चमोऽनुवाकः ।

पृथ्वयदहस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवनमाभ्यंदिनयोर्द्वयोः सवनयोः प्राकृतीनां प्रस्थितयाज्यानां पुरस्तात् 'वनोति हि' इत्याद्याः पारुच्छेप्याख्या ऋचः संबभ्राति ।

१. सखायुः ऋ ८, २४, १९. २. वीर्यांश्च K, K^m. ३. ज्योतिर्हि K. ४. अन्मिं P^२.
५. नवम् P.

सद् उक्तं वैताने — “पृष्ठपण्डे ‘वनोति हि सुन्वन् क्षयं परीणसः’ (अ २०, ६७), ‘विश्वेषु हि त्वा सवनेषु वृजते’ (अ २०, ७२) इति पारुच्छेपीरुपपदधाति द्वयोः सवनयोः पुरस्तात् प्रस्थितयाज्यानाम्” (वैताश्रौ ३१, २७) इति ।

वनोति हि सुन्वन् क्षयं परीणसः' सुन्वानो हि ष्मा यजत्यव द्विषो देवानामव द्विषः ।
सुन्वान इत् सिषासति सहस्रा वाज्यवृतः' ।

सुन्वानायेन्द्रो ददात्याभुवं रयिं ददात्याभुवम् ॥ १ ॥

वनोति । हि । सुन्वन् । क्षयम् । परीणसः । सुन्वानः । हि । स्म । यजति । अव । द्विषः ।
देवानाम् । अव । द्विषः । सुन्वानः । इत् । सिषासति । सहस्रा । वाजी । अवृतः ।
सुन्वानाय । इन्द्रः । ददाति । आऽभुवम् । रयिम् । ददाति । आऽभुवम् ॥ १ ॥

मो षु वो अस्मदाभि तानि पौस्या सना भुवन्' द्युम्नानि मोत जारिषुरस्मत्
पुरोत जारिषुः । यद् वद्वित्रं युगेयुगे नव्यं घोषादमर्त्यम् ।

अस्मासु तन्मरुतो यच्च दुष्टरं दिधृता यच्च दुष्टरम् ॥ २ ॥

मो इति । सु । वः । अस्मत् । अभि । तानि । पौस्या । सना । भुवन्' । द्युम्नानि । मा ।
उत । जारिषुः । अस्मत् । पुरा । उत । जारिषुः । यत् । वः । चित्रम् । युगेऽयुगे ।
नव्यम् । घोषात् । अमर्त्यम् । अस्मासु । तत् । मरुतः । यत् । च । दुस्तरम् । दिधृत ।
यत् । च । दुस्तरम् ॥ २ ॥

अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवे-
दसम् । य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।

घृतस्य विभ्राष्टिमनु वष्टि शोचिषाजुह्वानस्य सर्पिषः ॥ ३ ॥

अग्निम् । होतारम् । मन्ये । दास्वन्तम् । वसुम् । सूनुम् । सहसः । जातवेदसम् । विप्रम् ।
न । जातवेदसम् । यः । ऊर्ध्वया । सुऽअध्वरः । देवः । देवाच्या । कृपा । घृतस्य । विऽभ्राष्टिम् ।
अनु । वष्टि । शोचिषा । आऽजुह्वानस्य । सर्पिषः ॥ ३ ॥

यज्ञैः समिञ्जलाः 'पृषतीभिर्ऋष्टिभिर्यामं छुभ्रासो' अञ्जिषु प्रिया उत ।

आसद्या बर्हिर्भरतस्य स्रनवः पोत्रादा सोमं पिबता दिवो नरः ॥ ४ ॥

१. परीणसः > परिणसः B. २. वाज्यावृतः RW. ३. भुवं B; सूवं
B^h, D, E, R, S^m, Dc, Cs, सुवन् C. ४. सुवन् P, P², J. ५. 'सामिञ्जु' ऋ २, ३६, २.

यज्ञैः । सम्ऽमिः । पृषतीभिः । ऋष्टिऽभिः । यामन् । शुभ्रासः । अञ्जिषु । प्रियाः । उत ।
आऽस्य । बहिः । भरतस्य । सुनवः । पोत्रात् । आ । सोमम् । पिबत् । दिवः । नरः ॥४॥

आ वक्षि देवाँ इह विप्र यक्षि चोशन् होतर्नि षदा योनिषु त्रिषु ।

प्रति वीहि प्रस्थितं सोम्यं मधु पिबामीधात् तव भागस्य तृष्णुहि ॥ ५ ॥

आ । वक्षि । देवान् । इह । विप्र । यक्षि । च । उशन् । होतः । नि । सद् । योनिषु । त्रिषु ।
प्रति । वीहि । प्रऽस्थितम् । सोम्यम् । मधु । पिबं । आमीधात् । तव । भागस्य । तृष्णुहि ॥

एष स्य ते तन्वो नृम्णवर्धनः सह ओजः प्रदिवि बाहोर्हितः ।

तुभ्यं सुतो मघवन् तुभ्यमाभृतस्त्वमस्य ब्राह्मणादा तृप्त पिब ॥ ६ ॥

एषः । स्यः । ते । तन्वः । नृम्णऽवर्धनः । सहः । ओजः । प्रऽदिवि । बाहोः । हितः ।
तुभ्यम् । सुतः । मघवन् । तुभ्यम् । आऽभृतः । त्वम् । अस्य । ब्राह्मणात् । आ । तृप्त । पिब ॥

यमु पूर्वमहुवे तमिदं हुवे सेदु हव्यो ददियो नाम पत्यते ।

अध्वर्युभिः प्रस्थितं सोम्यं मधु पोत्रात् सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥७॥

यम् । ऊं इति । पूर्वम् । अहुवे । तम् । इदम् । हुवे । सः । इत् । ऊं इति । हव्यः ।
ददिः । यः । नाम । पत्यते । अध्वर्युऽभिः । प्रऽस्थितम् । सोम्यम् । मधु । पोत्रात् ।
सोमम् । द्रविणऽदः । पिबं । ऋतुभिः ॥ ७ ॥

इति षष्ठेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

छन्दोमानां प्रथमेऽहनि प्रातःसवने 'सुरूपकृत्नुमृतये' इति द्वादश ऋच आवापस्थाने
आवपते । तद् उक्तं वैताने — " 'सुरूपकृत्नुमृतये' इति द्वादशर्चः " (वंताश्रौ ३३, १५) इति ।

सुरूपकृत्नुमृतये सुदुघामिव गोदुहे । जुहुमसि चविघवि ॥ १ ॥

सुरूपऽकृत्नुम् । कृतये । सुदुघाम् इव । गोऽदुहे । जुहुमसि । चविऽघवि ॥ १ ॥

उपं नः सवना गृहि सोमस्य सोमपाः पिब । गोदा इद् रेवतो मर्दः ॥२॥

उपं । नः । सवना । आ । गृहि । सोमस्य । सोमऽपाः । पिब । गोऽदाः । इत् । रेवतः । मर्दः ॥

अथा ते अन्तमानां विधाम सुमतीनाम् । मा नो अति रूय आ गृहि ॥ ३ ॥

अथ । ते । अन्तमानाम् । विधाम । सुऽमतीनाम् । मा । नः । अति । रूयः । आ । गृहि ॥

परि॑ष्टि॒ वि॒भ्रम॑स्तृ॒तमिन्द्रं॑ पृ॒च्छा वि॒प॒श्चित॑म् । यस्ते॒ सखि॑भ्य॒ आ वर॑म् ॥४॥

परा॑ । इ॒ष्टि । वि॒भ्रम् । अस्तृ॒तम् । इन्द्रं॑म् । पृ॒च्छ । वि॒पः॑ऽचित॑म् । यः । ते । सखि॑भ्यः । आ । वर॑म् ॥ ४ ॥

उ॒त भ्रु॑वन्तु नो नि॒दो निर॑न्यत॒भिदार॑त । द॒धाना॑ इन्द्र॒ इद् दु॑र्वः ॥ ५ ॥

उ॒त । भ्रु॑वन्तु । नः । नि॒दः । निः । अ॒न्यतः॑ । चि॒त् । आ॒र॒त । द॒धानाः॑ । इन्द्रे॑ । इत् । दु॑र्वः ॥

उ॒त नः॑ सु॒भगाँ॑ अ॒रि॒वो॑चेयु॒र्दस्म॑ कृ॒ष्टयः॑ । स्या॒मेदि॑न्द्र॒स्य श॑र्मणि ॥ ६ ॥

उ॒त । नः॑ । सु॒भगा॑न् । अ॒रिः । वो॑चेयुः । द॒स्म । कृ॒ष्टयः॑ । स्या॑म । इत् । इन्द्र॑स्य । श॑र्मणि ॥

ए॒माशु॑मा॒शवे॑ भर॒ यज्ञ॑श्रियं नृ॒मा॒र्दन॑म् । प॒त॒यन्म॑न्द॒यत्स॑खम् ॥ ७ ॥

आ । ई॒म् । आ॒शुम् । आ॒शवे॑ । भर॒ । य॒ज्ञऽश्रि॑यम् । नृ॒मा॒र्दन॑म् । प॒त॒यत् । म॒न्द॒यत्स॑खम् ॥

अ॒स्य पी॒त्वा श॑त॒क्रतो॑ ध॒नो वृ॒त्राणा॑मभवः । प्रा॒वो वा॒जे॑षु वा॒जिन॑म् ॥८॥

अ॒स्य । पी॒त्वा । श॑त॒क्रतो॑ इति॑ शतऽक्रतो । ध॒नः । वृ॒त्राणा॑म् । अ॒भवः॑ । प्र । आ॒वः । वा॒जे॑षु । वा॒जिन॑म् ॥ ८ ॥

तं त्वा॑ वा॒जे॑षु वा॒जिनं॑ वा॒जया॑मः श॒तक्र॑तो । ध॒नाना॑मिन्द्र॒ सा॒तये॑ ॥९॥

तम् । त्वा॑ । वा॒जे॑षु । वा॒जिन॑म् । वा॒जया॑मः । श॒तक्र॑तो इति॑ शतऽक्रतो । ध॒नाना॑म् । इन्द्र॑ । सा॒तये॑ ॥ ९ ॥

यो रा॒यो॒ऽव॒निर्म॑हान्त्सु॒पारः॑ सु॒न्वतः॑ सखा । तस्मा॑ इन्द्रा॒य गा॑यत ॥१०॥

यः । रा॒यः । अ॒वनिः॑ । म॒हान् । सु॒पारः॑ । सु॒न्वतः॑ । सखा । तस्मै॑ । इन्द्रा॒य । गा॑यत ॥

आ त्वे॒ता नि॑ षी॒द॒तेन्द्र॑म॒भि प्र॑ गा॒यत॑ । सखा॒युः॑ स्तोम॑वा॒हसः॑ ॥११॥

आ । तु । आ । इत् । नि॑ । सी॒द॒त् । इन्द्रं॑म् । अ॒भि । प्र । गा॑यत् । सखा॒यः॑ । स्तोम॑वा॒हसः॑ ॥

पु॒रु॒तमं॑ पु॒रु॒णामी॑शानं॒ वार्या॑णाम् । इन्द्रं॑ सो॒मे स॑चा सु॒ते ॥ १२ ॥

पु॒रु॒तम॑म् । पु॒रु॒णाम् । ई॒शान॑म् । वार्या॑णाम् । इन्द्रं॑म् । सो॒मे । स॑चा । सु॒ते ॥ १२ ॥

इति षष्ठेऽनुषाके द्वितीयं सूक्तम् ।

छन्दोमानां द्वितीयेऽहनि 'स घा नो योग आ भुवत्' इति द्वात्रिंशत्तमं ऋच आवपसे । तद् उक्तं वैताने — "स घा न योग आ भुवत्" इति द्वात्रिंशत्तमं" (वैताश्रौ ३३, १५) इति ।

स घा नो योग आ भुवत् स राये स पुरंध्याम् । गमद् वाजेभिरा स नः ॥ १ ॥
सः । घ । नः । योगे । आ । भुवत् । सः । राये । सः । पुरं॒ऽध्याम् । गमत् । वाजेभिः ।
आ । सः । नः ॥ १ ॥

यस्य संस्थे न वृण्वते हरीं समत्सु शत्रवः । तस्मा इन्द्राय गायत ॥ २ ॥
यस्य । सम॒ऽस्थे । न । वृण्वते । हरी इति । समत्सु । शत्रवः । तस्मै । इन्द्राय । गायत ॥ २ ॥

सुतपान्ने सुता इमे शुचयो यन्ति वीतये । सोमासो दध्याशिरः ॥ ३ ॥
सुत॒ऽपान्ने । सुताः । इमे । शुचयः । यन्ति । वीतये । सोमासः । दधि॒ऽआशिरः ॥ ३ ॥

त्वं सुतस्य पीतये सद्यो वृद्धो अजायथाः । इन्द्र ज्यैष्ठ्याय सुक्रतो ॥ ४ ॥
त्वम् । सुतस्य । पीतये । सद्यः । वृद्धः । अजायथाः । इन्द्र । ज्यैष्ठ्याय । सुक्रतो इति सु॒ऽक्रतो ॥

आ त्वा विशन्त्वाश्वः सोमास इन्द्र गर्विणः । शं ते सन्तु प्रचेतसे ॥ ५ ॥
आ । त्वा । विशन्तु । आश्वः । सोमासः । इन्द्र । गर्विणः । शम् । ते । सन्तु । प्र॒ऽचेतसे ॥

त्वां स्तोमा अवीवृधन् त्वामुक्था शतक्रतो । त्वां वर्धन्तु नो गिरः ॥ ६ ॥
त्वाम् । स्तोमाः । अवीवृधन् । त्वाम् । उक्था । शतक्रतो इति शत॒ऽक्रतो । त्वाम् ।
वर्धन्तु । नः । गिरः ॥ ६ ॥

अक्षितोतिः सनेदिमं वाजमिन्द्रः सहस्रिणम् । यस्मिन् विश्वानि पौस्या ॥ ७ ॥
अक्षित॒ऽऽकतिः । सनेत् । इमम् । वाजम् । इन्द्रः । सहस्रिणम् । यस्मिन् । विश्वानि । पौस्या ॥

मा नो मतीं अभि द्रुहन् तनूनामिन्द्र गर्विणः । ईशानो यवया वधम् ॥ ८ ॥
मा । नः । मतीं । अभि । द्रुहन् । तनूनाम् । इन्द्र । गर्विणः । ईशानः । यवय । वधम् ॥

युञ्जन्ति ब्रह्ममरुषं चरन्तं परिं तस्थुषः । रोचन्ते रोचना दिवि ॥ ९ ॥
युञ्जन्ति । ब्रह्मम् । अरुषम् । चरन्तम् । परिं । तस्थुषः । रोचन्ते । रोचना । दिवि ॥ ९ ॥

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपश्चसा रथे । शोणा घृष्णू नृवाहसा ॥ १० ॥

युञ्जन्ति । अस्य । काम्या । हरी इति । विस्पक्षसा । रथे । शोणा । धृष्णू इति । नृज्वाहसा ॥

केतुं कृष्णभकेतवे पेशो मर्या अपेशसे । समुषङ्गिरजायथाः ॥ ११ ॥

केतुम् । कृष्णन् । अकेतवे । पेशः । मर्याः । अपेशसे । सम् । उषत्ऽभिः । अजायथाः ॥

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे । दधाना नाम यज्ञियम् ॥ १२ ॥

आत् । अह । स्वधाम् । अनु । पुनः । गर्भस्त्वम् । आऽर्ऽरिरे । दधानाः । नाम । यज्ञियम् ॥

इति षष्ठेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

छन्दोमानां तृतीयेऽहनि 'वीलु चिदारुजत्नुभिः' इति षट्त्रिंशत्तमं ऋचः आवा-
पस्थाने आवपते । तद् उक्तं वैताने — "वीलु चिदारुजत्नुभिः" इति षट्त्रिंशत्तमं आवपते"
(वेताश्रौ ३३, १५) इति ।

वीलु' चिदारुजत्नुभिर्गुहा चिदिन्द्र वह्निभिः । अविन्द उस्त्रिया अनु ॥ १ ॥

वीलु । चित् । आरुजत्नुभिः । गुहा । चित् । इन्द्र । वह्निभिः । अविन्दः । उस्त्रियाः । अनु ॥

देवयन्तो यथा मतिमच्छा विदद्वसुं गिरः । महामनुषत् श्रुतम् ॥ २ ॥

देवऽयन्तः । यथा । मतिम् । अच्छ । विदत्ऽवसुम् । गिरः । महाम् । अनुषत् । श्रुतम् ॥ २ ॥

इन्द्रेण सं हि दृक्षसे संजग्मानो अविभ्युषा । मन्दू' समानवर्चसा ॥ ३ ॥

इन्द्रेण । सम् । हि । दृक्षसे । सम्ऽजग्मानः । अविभ्युषा । मन्दू इति । समानवर्चसा ॥ ३ ॥

अनवद्यैरभिद्युभिर्मखः सहस्वदर्चति । गणैरिन्द्रस्य काम्यैः ॥ ४ ॥

अनवद्यैः । अभिद्युभिः । मखः । सहस्वत् । अर्चति । गणैः । इन्द्रस्य । काम्यैः ॥ ४ ॥

अतः परिज्मन्वा गहि दिवो वा रोचनादधि । समस्मिन्नृञ्जते गिरः ॥ ५ ॥

अतः । परिऽज्मन् । आ । गहि । दिवः । वा । रोचनात् । अधि । सम् । अस्मिन् ।
ऋञ्जते । गिरः ॥ ५ ॥

इतो वा सातिमीमहे दिवो वा पार्थिवादधि । इन्द्रं महो वा रजसः ॥ ६ ॥

इतः । वा । सातिम् । ईमहे । दिवः । वा । पार्थिवात् । अधि । इन्द्रम् । महः । वा । रजसः ॥

इन्द्रमिद् गाथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः । इन्द्रं वाणीरनुषत ॥ ७ ॥

इन्द्रम् । इत् । गाथिनः । बृहत् । इन्द्रम् । अर्केभिः । अर्किणः । इन्द्रम् । वाणीः । अनुषत् ॥

इन्द्र इद्वर्योः सचा संमिश्ल आ वचोयुजा । इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥ ८ ॥

इन्द्रः । इत् । हर्योः । सचा । सम्मिश्लः । आ । वचःऽयुजा । इन्द्रः । वज्री । हिरण्ययः ॥

इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य रोहयद् दिवि । वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥ ९ ॥

इन्द्रः । दीर्घाय । चक्षसे । आ । सूर्यम् । रोहयद् । दिवि । वि । गोभिः । अद्रिम् । ऐरयत् ॥

इन्द्र वाजेषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च । उग्र उग्रार्भिरूतिभिः ॥ १० ॥

इन्द्र । वाजेषु । नः । अव । सहस्रप्रधनेषु । च । उग्रः । उग्रार्भिः । ऊतिभिः ॥ १० ॥

इन्द्रं वयं महाधन इन्द्रमर्भे हवामहे । युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥ ११ ॥

इन्द्रम् । वयम् । महाधने । इन्द्रम् । अर्भे । हवामहे । युजम् । वृत्रेषु । वज्रिणम् ॥ ११ ॥

स नो वृषन्नसुं चरुं सत्रादावक्षपा वृधि । अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥ १२ ॥

सः । नः । वृषन् । अमुम् । चरुम् । सत्रादावन् । अप । वृधि । अस्मभ्यम् । अप्रतिष्कृतः ॥

तुञ्जेतुञ्जे य उत्तरे स्तोमा इन्द्रस्य वज्रिणः । न विन्धे अस्य सुष्टुतिम् ॥ १३ ॥

तुञ्जेऽतुञ्जे । ये । उत्तरे । स्तोमाः । इन्द्रस्य । वज्रिणः । न । विन्धे । अस्य । सुस्तुतिम् ॥

वृषा यूथेव वंसगः कृष्टीरियत्योजसा । ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥ १४ ॥

वृषा । यूथाऽव । वंसगः । कृष्टीः । इत्यति । ओजसा । ईशानः । अप्रतिष्कृतः ॥ १४ ॥

य एकश्चर्षणीनां वसूनामिरज्यति । इन्द्रः पञ्च क्षितीनाम् ॥ १५ ॥

यः । एकः । चर्षणीनाम् । वसूनाम् । इरज्यति । इन्द्रः । पञ्च । क्षितीनाम् ॥ १५ ॥

इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनैभ्यः । अस्माकमस्तु केवलः ॥ १६ ॥

इन्द्रम् । वः । विश्वतः । परि । हवामहे । जनैभ्यः । अस्माकम् । अस्तु । केवलः ॥ १६ ॥

इन्द्रं सानसि रथि सजित्वानं सदासहम् । वर्षिष्ठमृतये मर ॥ १७ ॥

आ । इन्द्र । सानसिम । रयिम् । सजित्वानम् । सदाऽसहम् । वर्षिष्ठम् । ऊतये । भर ॥१७॥

नि येन मृष्टिऽहृत्यया नि वृत्रा रुणधामहै । त्वोतासो न्यर्वता ॥ १८ ॥

नि । येन । मृष्टिऽहृत्यया । नि । वृत्रा । रुणधामहै । त्वाऽऊतासः । नि । अर्वता ॥१८॥

इन्द्र त्वोतास आ वयं वज्रं घना ददीमहि । जयेम सं युधि स्पृधः ॥१९॥

इन्द्र । त्वाऽऊतासः । आ । वयम् । वज्रम् । घना । ददीमहि । जयेम । सम् । युधि । स्पृधः ॥

वयं शूरेभिरस्तृभिरिन्द्र त्वया युजा वयम् । सासह्याम' पृतन्यतः ॥ २० ॥

वयम् । शूरेभिः । अस्तृऽभिः । इन्द्र । त्वया । युजा । वयम् । सासह्याम । पृतन्यतः ॥२०॥

इति षष्ठेऽनुवाके चतुर्थे सूक्तम् ।

'सं चोदय चित्रमर्वाक्' (अ २०,७१,११) इत्यस्य विनियोगः 'प्रणेतारं वस्यो अच्छा' (अ २०,४६) इत्यनेन सह उक्तः ।

महाँ इन्द्रः परश्च नु महित्वमस्तु वज्रिणे । द्यौर्न प्रथिना शवः ॥ १ ॥

महान् । इन्द्रः । परः । च । नु । महिऽत्वम् । अस्तु । वज्रिणे । द्यौः । न । प्रथिना' । शवः ॥

समोहे वा य आशत नरस्तोकस्य सनिता । विप्रासो वा धियायवः ॥ २ ॥

सम्ऽओहे । वा । ये । आशत । नरः । तोकस्य । सनिता । विप्रासः । वा । धियाऽयवः ॥

यः कुक्षिः सोमपातमः समुद्र इव पिन्वते । उर्वीरापो न काकुदः ॥ ३ ॥

यः । कुक्षिः । सोमऽपातमः । समुद्रऽइव । पिन्वते' । उर्वीः । आपः । न । काकुदः ॥३॥

एवा ह्यस्य सूनृता विरुष्णी गोमती मही । पक्का शाखा न दाशुषे ॥४॥

एव । हि । अस्य । सूनृता । विरुष्णी । गोमती । मही । पक्का । शाखा । न । दाशुषे ॥

एवा हि ते विभूतय ऊतय इन्द्र मावते । सद्यश्चित् सन्ति दाशुषे ॥५॥

एव । हि । ते । विऽभूतयः । ऊतयः । इन्द्र । माऽवते । सुषः । चित् । सन्ति । दाशुषे ॥

एवा ह्यस्य काम्या स्तोम उक्थं च शंस्या । इन्द्राय सोमपीतये ॥ ६ ॥

एव । हि । अस्य । काम्या । स्तोमः । उक्थम् । च । शंस्या । इन्द्राय । सोमपीतये ॥ ६ ॥

इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः । मुह्यँ अभिष्टिरोजसा ॥ ७ ॥

इन्द्र । आ । इहि । मत्सि । अन्धसः । विश्वेभिः । सोमपर्वऽभिः । मुहान् । अभिष्टिः । ओजसा ॥

एमेनं सृजता सुते मन्दिमिन्द्राय मन्दिने । चक्रि विश्वानि चक्रये ॥ ८ ॥

आ । ईम् । एनम् । सृजत् । सुते । मन्दिम् । इन्द्राय । मन्दिने । चक्रिम् । विश्वानि । चक्रये ॥

मत्स्वा सुशिप्र मन्दिभिः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणे । सचैषु सर्वनेष्व्वा ॥ ९ ॥

मत्स्व । सुऽशिप्र । मन्दिऽभिः । स्तोमेभिः । विश्वऽचर्षणे । सचा । एषु । सर्वनेषु । आ ॥ ९ ॥

असृग्रमिन्द्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत । अजोषा वृषभं पतिम् ॥ १० ॥

असृग्रम् । इन्द्र । ते । गिरः । प्रति । त्वाम् । उत् । अहासत् । अजोषाः । वृषभम् । पतिम् ॥ १० ॥

सं चोदय चित्रमर्वाग् राधे इन्द्र वरेण्यम् । असदित् ते विश्व प्रभु ॥ ११ ॥

सम् । चोदय । चित्रम् । अर्वाक् । राधेः । इन्द्र । वरेण्यम् । असत् । इत् । ते । विश्व । प्रभु ॥

अस्मान्त्सु तत्र चोदयेन्द्र राये रभस्वतः । तुविद्युन्न यशस्वतः ॥ १२ ॥

अस्मान् । सु । तत्र । चोदय । इन्द्र । राये । रभस्वतः । तुविद्युन्न । यशस्वतः ॥ १२ ॥

सं गोमदिन्द्र वाजवदस्मे पृथु श्रवो बृहत् । विश्वायुर्धेक्षितम् ॥ १३ ॥

सम् । गोऽमत् । इन्द्र । वाजऽवत् । अस्मे इति । पृथु । श्रवः । बृहत् । विश्वऽआयुः । धेहि । अक्षितम् ॥ १३ ॥

अस्मे धेहि श्रवो बृहद् द्युन्नं सहस्रसार्तमम् । इन्द्र ता रथिनीरिषः ॥ १४ ॥

अस्मे इति । धेहि । श्रवः । बृहत् । द्युन्नम् । सहस्रऽसार्तमम् । इन्द्र । ताः । रथिनीः । रिषः ॥

१. सृजते P.
४. यशस्वः P.

२. मन्दिभिः B^h, C, K, S^m, Dc, ऋ १, ९, ३.

३. एष P.

वसोरिन्द्रं वसुषतिं गीर्भिर्गुणन्तं ऋग्मियम् । होमं गन्तारमृतये ॥ १५ ॥

वसोः । इन्द्रम् । वसुऽपतिम् । गीःऽभिः । गुणन्तः । ऋग्मियम् । होमं । गन्तारम् । ऊतये ॥ १५ ॥

सुतेऽसुते न्योऽकसे बृहद् बृहत एदरिः । इन्द्राय शूषमर्चति ॥ १६ ॥

सुतेऽसुते । निऽओकसे । बृहत् । बृहते । आ । इत् । अरिः । इन्द्राय । शूषम् । अर्चति ॥ १६ ॥

इति षष्ठेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

इति षष्ठोऽनुवाकः ।

पृथ्व्यषडहस्य षष्ठेऽहनि 'विश्वेषु हि त्वा सर्वनेषु तुजते' इत्यस्य विनियोगः
'वनोति हि सुन्वन् क्षयं परीणसः' (अ. २०, ६७) इत्यनेन सह उक्तः ।

विश्वेषु हि त्वा सर्वनेषु तुजते समानमेकं वृषमण्यवः पृथक् स्वः सनिष्यवः पृथक् ।
तं त्वा नावं न पर्षणिं शूषस्य धुरि धीमहि ।

इन्द्रं न यज्ञैश्चितयन्त आयवः स्तोमैभिरिन्द्रमायवः ॥ १ ॥

विश्वेषु । हि । त्वा । सर्वनेषु । तुजते । समानम् । एकम् । वृषऽमन्यवः । पृथक् । स्व-
१रिति स्वः । सनिष्यवः । पृथक् । तम् । त्वा । नावम् । न । पर्षणिम् । शूषस्य ।
धुरि । धीमहि । इन्द्रम् । न । यज्ञैः । चितयन्तः । आयवः । स्तोमैभिः । इन्द्रम् । आयवः ॥

वि त्वा ततस्त्रे मिथुना अवस्यवो व्रजस्य साता गव्यस्य निःसृजः

सक्षन्त इन्द्र निःसृजः । यद् गव्यन्ता द्वा जना स्वर्शर्यन्ता समूहसि ।

आविष्करिक्त् वृषणं सचाशुवं वज्रमिन्द्र सचाशुवम् ॥ २ ॥

वि । त्वा । ततस्त्रे । मिथुनाः । अवस्यवः । व्रजस्य । साता । गव्यस्य । निःऽसृजः ।
सक्षन्तः । इन्द्र । निःऽसृजः । यत् । गव्यन्ता । द्वा । जनाः । स्वः । र्यन्ता । समूह-
हसि । आविः । करिक्त् । वृषणम् । सचाऽशुवम् । वज्रम् । इन्द्र । सचाऽशुवम् ॥ २ ॥

उतो नो अस्या उषसो जुषेत ह्यर्कस्य बोधि हविषो हवीमभिः स्वर्षाता हवीमभिः ।
यदिन्द्र हन्तवे मृधो वृषा वज्रि चिकेतसि ।

आ मे अस्य वेधसो नवीयसो मन्मं श्रुधि नवीयसः ॥ ३ ॥

१. विरामाभावः B, B^h.

२. आयवः ऋ १, १३१, २.

३. जनाः P^२.

४. वज्रि चिकेतसि ऋ १, १३१, ६.

उतो इति । नः । अस्याः । उषसः । जुषेत । हि । अर्कस्य । बोधिः । हविषः । हवीमऽ-
भिः । स्वःऽसाता । हवीमऽभिः । यत् । इन्द्र । हन्तवे । मृधः । वृषा । वज्रिन् । चिके-
तसि । आ । मे । अस्य । वेधसः । नवीयसः । मन्म । श्रुधिः । नवीयसः ॥ ३ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

पृष्ठस्य चतुर्थेऽहनि 'तुभ्येदिमा सवना शूर विश्वा' इति पुरस्तात्संपातसूक्ताद्
षडृच आवपते । तासां प्रथमास्तिस्र ऋचः अर्धर्चशः शंसति । तद् ङ्कं
वैताने — "चतुर्थे 'तुभ्येदिमा सवना शूर विश्वा' इषि षट् पुरस्तात्संपाताः । तिलोऽर्धर्चशः"
(वैताश्रौ ३२,७) इति ।

तुभ्येदिमा सवना शूर विश्वा तुभ्यं ब्रह्माणि वर्धना कृणोमि ।
त्वं नृभिर्हव्यो विश्वर्धाऽसि ॥ १ ॥

तुभ्यं । इत् । इमा । सवना । शूर । विश्वा । तुभ्यम् । ब्रह्माणि । वर्धना । कृणोमि ।
त्वम् । नृभिः । हव्यः । विश्वर्धा । असि ॥ १ ॥

नू चिन्तु ते मन्यमानस्य दस्मोदश्नुवन्ति महिमानंमुग्र ।
न वीर्यमिन्द्र ते न राधः ॥ २ ॥

नु । चित् । नु । ते । मन्यमानस्य । दस्म । उत् । अश्नुवन्ति । महिमानम् । उग्र ।
न । वीर्यम् । इन्द्र । ते । न । राधः ॥ २ ॥

प्र वो महे महिष्वधे भरध्वं प्रचेतसे प्र सुमतिं कृणुध्वम् ।
विशः पूर्वीः प्र चरा चर्षणिप्राः ॥ ३ ॥

प्र । वः । महे । महिऽवृधे । भरध्वम् । प्रऽचेतसे । प्र । सुऽमतिम् । कृणुध्वम् ।
विशः । पूर्वीः । प्र । चर । चर्षणिऽप्राः ॥ ३ ॥

यदा वज्रं हिरण्यमिदथा रथं हरी यमस्य वहतो वि सुरिभिः ।
आ तिष्ठति मघवा सनश््रुत' इन्द्रो वाजस्य दीर्घश्रवसस्पतिः ॥ ४ ॥

यदा । वज्रम् । हिरण्यम् । इत् । अथ । रथम् । हरी इति । यम् । अस्य । वहतः । वि ।
सुरिभिः । आ । तिष्ठति । मघवा । सनऽश्रुतः । इन्द्रः । वाजस्य । दीर्घऽश्रवसः । पतिः ॥

सो चिन्नु वृष्टिर्युध्याः^१ स्वा सचाँ इन्द्रः स्मश्रूणि हरिताभि प्रुष्णुते ।
अवं वेति सुधर्यं सुते मधूदिद् धूनोति वातो यथा वनम् ॥ ५ ॥

सो इति । चिन्नु । नु । वृष्टिः । युध्याः । स्वा । सचाँ । इन्द्रः । स्मश्रूणि^१ । हरिता ।
अभि । प्रुष्णुते^१ । अवं । वेति । सुधर्यम् । सुते । मधु । उत । इत् । धूनोति । वातः ।
यथा । वनम् ॥ ५ ॥

यो वाचा विवाचो मूध्रवाचः पुरु सहस्राऽशिवां जधानं ।
तत्तादिदस्य पौंस्यं गृणीमसि पितेव यस्ताविषीं वावृधे शर्वः ॥ ६ ॥

यः । वाचा । विवाचः । मूध्रवाचः । पुरु । सहस्रा । अशिवा । जधानं । तत्तादिद ।
इत् । अस्य । पौंस्यम् । गृणीमसि । पिताऽइव । यः । तविषीम्^१ । वावृधे । शर्वः ॥ ६ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

पृथ्व्यस्य पञ्चमेऽहनि पुरस्तात् संपातात् पङ्क्तिच्छन्दस्कम् 'यच्चिद्धि सत्य सोमपाः' इति सूक्तम् आषपते । तस्य शंसनधर्ममपि सूत्रकार आह । तद् उक्तं वैताने — "पञ्चमे 'यच्चिद्धि सत्य सोमपाः' इति पाङ्क्तं सप्तर्चम् । द्वौद्वावसाय पञ्चमं सन्तनोति । त्रयं वावसाय द्वयम्" (वैताश्रौ ३२,८) इति । अस्य अर्थः — पाङ्क्तस्य एकैकस्य द्वौ द्वौ पादौ संहतौ अवसाय अर्धर्चशस्यवत् पञ्चमं पादं प्रणवेनोपसंतनोति संबध्नाति । पादत्रयं संहतं वा अवसाय अन्त्यपादद्वयं संहतं प्रणवेनोपसंतनोति इति ।

यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि ।

आ तू न इन्द्र शंसय गोष्वशेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ १ ॥

यत् । चिद्धि । हि । सत्य । सोमपाः । अनाशस्ताऽइव । स्मसि ।

आ । तू । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अशेषु । शुभ्रिषु । सहस्रेषु । तुविमघ ॥ १ ॥

शिप्रिन् वाजानां पते शचीवस्तव दंसना । आ तू ० ॥ २ ॥

शिप्रिन् । वाजानाम् । पते । शचीवः । तव । दंसना । आ । तू । ० ॥ २ ॥

नि ष्वापया मियूहशा सुस्तामषुष्यमाने । आ तू ० ॥ ३ ॥

नि । स्वापय । मिषुऽदृशा । सस्ताम् । अबुध्यमाने इति । आ । तु । ० ॥ ३ ॥

ससन्तु त्या अरातयो बोधन्तु शूर रातर्यः । आ तू० ॥ ४ ॥

ससन्तु । त्याः । अरातर्यः । बोधन्तु । शूर । रातर्यः । आ । तु । ० ॥ ४ ॥

समिन्द्र गर्दभं मृण नुवन्तं पापयाऽमुया । आ तू० ॥ ५ ॥

सम् । इन्द्र । गर्दभम् । मृण । नुवन्तम् । पापया । अमुया । आ । तु । ० ॥ ५ ॥

पताति कुण्डूणाच्या दूरं वातो वनादधि । आ तू० ॥ ६ ॥

पताति । कुण्डूणाच्या । दूरम् । वातः । वनात् । अधि । आ । तु । ० ॥ ६ ॥

सर्वं परिक्रोशं जहि जम्भया कृकदाश्रुम् ।

आ तू ने इन्द्र शंसय गोष्वशेषु शुभिषु सहस्रेषु तुवीमघ ॥ ७ ॥

सर्वम् । परिऽक्रोशम् । जहि । जम्भय । कृकदाश्रुम् ।

आ । तु । नः । इन्द्र । शंसय । गोषु । अशेषु । शुभिषु । सहस्रेषु । तुविऽमघ ॥ ७ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

पृष्ठस्य षष्ठेऽहनि पुरस्तात् संपातात् 'वि त्वा ततस्त्रे मिथुना अवस्यवः' इति तिस्रः सप्तपदा आवपते सूत्रोक्तप्रकारेण प्रणवेनोपसंतनोति च । तद् उक्तं वैताने— "षष्ठे 'वि त्वा ततस्त्रे मिथुना अवस्यवः' इति । सप्तपदानामेकैकमवसायं द्वयं संतनोति । द्वयमवसायं द्वयम्" (वैताश्रौ ३२,९) इति । अस्य अर्थः— सप्तपदानां तिसृणामृचाम् एकैकस्यामृचि एकैकं पदम् अवसायं पदत्रयं प्रणवेनोपसंतनोति । ततः परं पादद्वयमवसायं अपरं पादद्वयं प्रणवेनोपसंतनोति ।

वि त्वा ततस्त्रे मिथुना अवस्यवो ब्रजस्य साता गव्यस्य निःसृजः
सधन्त इन्द्र निःसृजः ।

यद् गव्यन्ता द्वा जना स्वर्ष्यन्ता समूर्हसि ।

आविष्करिः कृद् वृषणं सचाशुवं वज्रमिन्द्र सचाशुर्वम् ॥ १ ॥

वि । त्वा । तत्तुक्त्वे । मिथुनाः । अवस्यवः । ब्रजस्य । साता । गव्यस्य । निःऽसृजः ।
सक्षन्तः । इन्द्र । निःऽसृजः । यत् । गव्यन्ता । द्वा । जना । स्वृः । यन्ता । समऽऊ-
हसि । आविः । करिकत् । वृषणम् । सचाऽभुवम् । वज्रम् । इन्द्र । सचाऽभुवम् ॥ १ ॥

विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पुरवः पुरो यदिन्द्र शारदीरवातिरः सासहानो अवातिरः ।
शासस्तमिन्द्र मर्त्यमयज्युं शवसस्पते ।

महीममुष्णाः पृथिवीमिमा अपो मन्दसान इमा अपः ॥ २ ॥

विदुः । ते । अस्य । वीर्यस्य । पुरवः । पुरः । यत् । इन्द्र । शारदीः । अवऽअतिरः ।
ससहानः । अवऽअतिरः । शासः । तम् । इन्द्र । मर्त्यम् । अयज्युम् । शवसः । पते ।
महीम् । अमुष्णाः । पृथिवीम् । इमाः । अपः । मन्दसानः । इमाः । अपः ॥ २ ॥

आदित् ते अस्य वीर्यस्य चर्किरन्मदैषु वृषन्नुशिजो यदाविथ सखीयतो यदाविथ ।
चकर्थे कारमेभ्यः पृतनासु प्रवन्तवे ।

ते अन्यामन्यां नद्यं सनिष्णत श्रवस्यन्तः सनिष्णत ॥ ३ ॥

आत् । इत् । ते । अस्य । वीर्यस्य । चर्किरन् । मदैषु । वृषन् । उशिजः । यत् । आविथ ।
सखिऽयतः । यत् । आविथ । चकर्थे । कारम् । एभ्यः । पृतनासु । प्रऽवन्तवे । ते ।
अन्याम्ऽअन्याम् । नद्यम् । सनिष्णत । श्रवस्यन्तः । सनिष्णत ॥ ३ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके चतुर्थे सूक्तम् ।

पृच्छस्यस्य षष्ठेऽहन्येव पूर्वोक्तसप्तपदाभ्योऽनन्तरं पुरस्तात् संपातात् 'वने न
वा यो न्यधायि चाकन्' इत्यष्टर्चम् आवपते । तद् उक्तं वैताने — "वने न वा यो
न्यधायि चाकन्' इत्यष्टर्चं च" (वैताश्रौ ३२, १०) इति ।

तथा छन्दोमामां द्वितीयतृतीययोरहोः माध्यदिने सवने उपरिष्ठात् संपा-
ताद् अष्टर्चम् (अ २०, ७६), 'आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषी' (अ २०, ७७) इति
सूक्तं आवपते । तद् उक्तं वैताने — "उत्तरयोरष्टर्चम् 'आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषी' इति
आवपते" (वैताश्रौ ३३, १७) इति । 'वने न वा यो न्यधायि चाकन्' इत्यस्य अष्ट-
र्चम् इति संज्ञा ।

वने न वा यो न्यधायि चाकं कुचिर्वा स्तोमो भ्रुणावजीगः ।

यस्येदिन्द्रः पुरुदिनेषु होता नृणां नर्यो नृतमः क्षपावान् ॥ १ ॥

वने । न । वा । यः । नि । अधायि । चाकन् । कुचिः । वाम् । स्तोमः । भ्रुणौ ।
अजीगरिति । यस्य । इत् । इन्द्रः । पुरुदिनेषु । होता । नृणाम् । नर्यः । नृतमः ।
क्षपावान् ॥ १ ॥

प्र ते अस्या उषसः प्रापरस्या नृतौ स्याम नृतमस्य नृणाम् ।

अनु त्रिशोकः शतमावहन्नुन् कुत्सेन रयो यो असत् ससवान् ॥ २ ॥

प्र । ते । अस्याः । उषसः । प्र । अपरस्याः । नृतौ । स्याम । नृतमस्य । नृणाम् । अनु ।
त्रिशोकः । शतम् । आ । अवहत् । नृन् । कुत्सेन । रयः । यः । असत् । ससवान् ॥ २ ॥

कस्ते मद इन्द्र रन्त्यो भूद् दुरो गिरो अभ्युश्रो वि धाव ।

कद् वाहो अर्वागुप मा मनीषा आ त्वा शक्यामुपमं राधो अभैः ॥ ३ ॥

कः । ते । मदः । इन्द्र । रन्त्यः । भूत् । दुरः । गिरः । अभि । उग्रः । वि । धाव । कत् ।
वाहः । अर्वाक् । उप । मा । मनीषा । आ । त्वा । शक्याम् । उपम् । राधः । अभैः ॥

कटु द्युम्नमिन्द्र त्वावतो नृन् कया धिया करसे कन्न आगन् ।

मित्रो न सत्य उरुगाय भृत्या अभै समस्य यदसन्मनीषाः ॥ ४ ॥

कत् । ऊं इति । द्युम्नम् । इन्द्र । त्वावतः । नृन् । कया । धिया । करसे । कत् । नः ।
आ । अगन् । मित्रः । न । सत्यः । उरुगाय । भृत्यै । अभै । समस्य । यत् । असन् । मनीषाः ॥

प्रेरय स्रो अर्थ न पारं ये अस्य कामं जनिधा इव ग्मन् ।

गिरश्च ये ते तुविजात पूर्वा नर इन्द्र प्रतिशिक्षन्त्यभैः ॥ ५ ॥

प्र । इरय । स्रः । अर्थम् । न । पारम् । ये । अस्य । कामम् । जनिधाः इव । ग्मन् ।
गिरः । च । ये । ते । तुविजात । पूर्वाः । नरः । इन्द्र । प्रतिशिक्षन्ति । अभैः ॥ ५ ॥

मात्रे नु ते सुमिते इन्द्र पूर्वी धौमज्मना पृथिवी काव्येन ।

वराय ते घृतवन्तः सुतासः स्वार्धन् भवन्तु पीतये मधूनि ॥ ६ ॥

मात्रे इति । नु । ते । सुमिते इति सुमिते । इन्द्र । पूर्वी इति । धौः । मज्मना । पृथिवी ।
काव्येन । वराय । ते । घृतवन्तः । सुतासः । स्वार्धन् । भवन्तु । पीतये । मधूनि ॥ ६ ॥

आ मध्वो अस्मा असिचमत्रमिन्द्राय पूर्णं स हि सत्यराधाः^१ ।
स वावृधे वरिमन्ना पृथिव्या अभि क्रत्वा नर्यः पौंस्यैश्च ॥ ७ ॥

आ । मध्वः । अस्मै । असिचन् । अमत्रम् । इन्द्राय । पूर्णम् । सः । हि । सत्यराधाः ।
सः । वावृधे । वरिमन् । आ । पृथिव्याः । अभि । क्रत्वा । नर्यः । पौंस्यैः । च ॥ ७ ॥

व्यानलिन्द्रः^२ पृतनाः स्वोजा आस्मै यतन्ते सख्याय पूर्वाः ।
आ स्मा रथं न पृतनासु तिष्ठ यं भद्रया सुमत्या चोदयासे ॥ ८ ॥

वि । आनद् । इन्द्रः । पृतनाः । सुओजाः । आ । अस्मै । यतन्ते । सख्याय । पूर्वाः ।
आ । स्म । रथम् । न । पृतनासु । तिष्ठ । यम् । भद्रया^३ । सुमत्या । चोदयासे ॥ ८ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

छन्दोमानां द्वितीयतृतीययोरहोः 'आ सत्यो यातु मधवाँ ऋजीषी' इत्यस्य धिनि-
योगः पूर्वसूक्ते उक्तः ।

आ सत्यो यातु मधवाँ ऋजीषी द्रवन्त्वस्य हरय उप नः ।
तस्मा इदन्धः सुषुमा सुदक्षमिहाभिपित्वं करते गृणानः ॥ १ ॥

आ । सत्यः । यातु । मधवान् । ऋजीषी । द्रवन्तु । अस्य । हरयः । उप । नः ।
तस्मै । इत् । अन्धः । सुषुम् । सुदक्षम् । इह । अभिऽपित्वम् । करते । गृणानः ॥ १ ॥

अव स्य शूराध्वनो नान्तेऽस्मिन् नो अद्य सर्वने मन्दध्वै ।
शंसात्युक्थमुशनेव वेधाश्चिकितुषे असुर्यायि मन्म ॥ २ ॥

अव । स्य । शूर । अध्वनः । न । अन्ते^४ । अस्मिन् । नः । अद्य । सर्वने । मन्दध्वै ।
शंसाति । उक्थम् । उशनाऽश्व । वेधाः । चिकितुषे । असुर्यायि । मन्म ॥ २ ॥

कविर्न निण्यं विदथानि साधन् वृषा यत् सेकं विपिपानो अर्चीत् ।
दिव इत्था जीजनत् सप्त कारूनह्वा चिच्चक्रुर्वधुना गृणन्तः ॥ ३ ॥

१. 'राधः' B. २. 'नलिन्द्रः' K, K^m, V, ऋ १०, २९, ८; 'नलिन्द्रः' B^b, C, R, S^m.
३. 'मद्राय' P. ४. 'न्ते' > 'न्ता' P; अन्ते P^a.

कविः । न । निप्यम् । विद्यानि । साधन् । वृषा । यत् । सेकम् । विऽपिपानः । अर्चात् ।
दिवः । इत्या । जीजनत् । सप्त । कारुन् । अहा । चित् । चक्रुः । वयुना । गूणन्तः ॥३॥

स्व॑र्यद् वेदिं सुदृशीकमर्कैर्महि ज्योतीं रुरुचुर्यद् वस्तोः ।

अन्धा तमांसि दुधिता विचक्षे नृम्यश्चकार नृत्तमो अभिष्टौ ॥ ४ ॥

स्वः । यत् । वेदिं । सुदृशीकम् । अर्कैः । महि । ज्योतिः । रुरुचुः । यत् । ह । वस्तोः ।
अन्धा । तमांसि । दुधिता । विऽचक्षे । नृम्यः । चकार । नृत्तमः । अभिष्टौ ॥ ४ ॥

बवक्ष इन्द्रो अमितमृजीष्यु॑भे आ पप्रौ रोदसी महित्वा ।

अतश्चिदस्य महिमा वि रेच्यभि यो विश्वा भुवना बभूव ॥ ५ ॥

बवक्षे । इन्द्रः । अमितम् । ऋजीषी । उभे इति । आ । पप्रौ । रोदसी इति । महित्वा ।
अतः । चित् । अस्य । महिमा । वि । रेचि । अभि । यः । विश्वा । भुवना । बभूव ॥

विश्वानि शक्रो नर्याणि विद्वानपो रिरेच सखिभिर्निकामैः ।

अश्मानं चिद् ये विभिदुर्वचोभिर्ब्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः ॥ ६ ॥

विश्वानि । शक्रः । नर्याणि । विद्वान् । अपः । रिरेच । सखिभिः । निष्कामैः ।
अश्मानम् । चित् । ये । विभिदुः । वचऽभिः । ब्रजम् । गोमन्तम् । उशिजः । वि ।
वव्रुरिति वव्रुः ॥ ६ ॥

अपो वृत्रं वव्रिवांसं पराहन् प्रावत् ते वज्रं पृथिवी सचेताः ।

प्राणींसि समुद्रियाण्यैनोः पतिर्भवं छवसा शूर धृष्णो ॥ ७ ॥

अपः । वृत्रम् । वव्रिवांसम् । परा । अहन् । प्र । आवत् । ते । वज्रम् । पृथिवी । सचेताः ।
प्र । अणींसि । समुद्रियाणि । ऐनोः । पतिः । भवन् । शवसा । शूर । धृष्णो इति ॥ ७ ॥

अपो यदद्रिं पुरुहूत दर्दराविर्भुवत् सरमा पुर्व्यं ते ।

स नो नेता वाजमा दर्षि भूरिं गोत्रा रुजभङ्गिरोभिर्गृणानः ॥ ८ ॥

अपः । यत् । अद्रिम् । पुरुहूत । दर्दः । आविः । भुवत् । सरमा । पुर्व्यम् । ते । सः ।
नः । नेता । वाजम् । आ । दर्षि । भूरिम् । गोत्रा । रुजन् । अङ्गिरोभिः । गृणानः ॥

इति सप्तमेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ।

वाजपेये 'तद् वो गाय' इति स्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने— "तद् वो गाय' इति स्तोत्रियः" (वैताश्री २७, १०) इति ।

तथा बृहस्पतिसखे 'तद् वो गाय सुते सचा' (अ २०, ७८), 'वयमेनमिदा ह्यः' (अ २०, ९७) एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ यथाक्रमं भवतः । तद् उक्तं वैताने— "बृहस्पतिसखे 'तद् वो गाय सुते सचा', 'वयमेनमिदा ह्यः' इति" (वैताश्री ३९, ३) इति ।

तथा तत्रैव प्रातःसवनमाध्यंदिनसवनयोः एतावेव उक्त्यमुखीयं तृचपर्या-
सस्य भवतः माध्यंदिने पर्यासाद्यतृचवर्जम् । तद् उक्तं वैताने— "सवनयोरुक्त्यमु-
खीयतृचपर्यासौ । माध्यंदिने पर्यासाद्यतृचवर्जम्" (वैताश्री ३९, ३) इति ।

तथा सर्वजित्पृथग्भे मरुत्स्तोमे साहस्रान्त्ये च चतुर्वर्षेकाहेषु 'तद् वो गाय सुते सचा', 'वयमेनमिदा ह्यः' एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने— "सर्वजित्पृथग्भे मरुत्स्तोमे साहस्रान्त्ये 'तद् वो गाय सुते सचा', 'वयमेनमिदा ह्यः' इति" (वैताश्री ३९, १८) इति ।

तद् वो गाय सुते सचा पुरुहूताय सत्त्वे । शं यद् गवे न शाकिने ॥१॥
तत् । वः । गा॒य । सु॒ते । स॒चा । पु॒रु॒हू॒ताय॑ । स॒त्त्वे॑ । शम् । यत् । ग॒वे॑ । न । शा॒कि॒ने॑ ॥

न घा वसुनि यमते दानं वाजस्य गोमतः । यत् सीमृष श्रवद् गिरः । २ ।
न । घ॒ । व॒सुः॑ । नि॒ । य॒म॒ते॑ । द॒ानम् । वा॒ज॒स्य॑ । गो॒म॒तः॑ । यत् । सी॒मृ॒ष । श्र॒व॒द् । गि॒रः॑ ॥

कुवित्सस्य प्र हि व्रजं गोमन्तं दस्युहा गमत् । शचीभिरप नो वरत् ॥ ३ ॥
कु॒वि॒त्स॒स्य॑ । प्र॒ । हि॒ । व्र॒जं॑ । गो॒म॒न्तं॑ । द॒स्यु॒हा॑ । ग॒म॒त् । श॒ची॑भिः । अ॒प॒ । नो॒ । व॒र॒त् ॥

इति सप्तमेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ।

वाजपेये माध्यंदिने सवने 'इन्द्र कर्तुं न आ भर' (अ २०, ७९), 'इन्द्र ज्येष्ठम्' (अ २०, ८०), 'उदु त्ये मधुमत्तमाः' (अ २०, ५९) इत्येतेषामन्यतमो विकल्पेन स्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने— "माध्यंदिने 'इन्द्र कर्तुं न आ भर' इति स्तोत्रियः । 'इन्द्र ज्येष्ठम्', 'उदु त्ये मधुमत्तमाः' इति वा" (वैताश्री २७, १२) इति ।

तथा विषुवति सौर्यपृष्ठे 'इन्द्र कर्तुं न आ भर', 'इन्द्र ज्येष्ठं न आ भर' इति विकल्पेन स्तोत्रियाऽनुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वैताने— "इन्द्र कर्तुं न आ भर', 'इन्द्र ज्येष्ठं न आ भर' इति वा" (वैताश्री ३३, ६) इति ।

तथा विष्वजिति बैराजपृष्ठे 'इन्द्रं क्रतुं न आ भर' इति इमां पूर्वाभ्यां वृतीयाम् अर्धर्षशःप्रप्रथमां शंसति । तद् उक्तं वैताने — "इन्द्रं क्रतुं न आ भर' इति वृतीयाम्" (वैताश्री ३३, १०) इति ।

तथा इन्द्रस्तोमाख्ये एकाहे 'इन्द्रं क्रतुं न आ भर' (अ २०, ७९), 'तव त्यदिन्द्रियं बृहत्' (अ २०, १०६) इत्येतौ पृष्ठोक्त्यस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने — "इन्द्रस्तोमे 'इन्द्रं क्रतुं न आ भर', 'तव त्यदिन्द्रियं बृहत्' इति" (वैताश्री ३९, १४) इति ।

तथा विषुवति एकाहीभूते 'इन्द्रं क्रतुं न आ भर' इति पृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने — "विषुवति 'इन्द्रं क्रतुं न आ भर' इति" (वैताश्री ४०, १३) इति ।

इन्द्रं क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

शिक्षा गो' अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥ १ ॥

इन्द्रं । क्रतुम् । नः । आ । भर । पिता । पुत्रेभ्यः । यथा ।

शिक्षा । नः । अस्मिन् । पुरुहूत । यामनि । जीवाः । ज्योतिः । अशीमहि ॥ १ ॥

मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्योऽु माऽशिवासो अब क्रमुः ।

त्वया वयं प्रवतः शश्वतीरपोऽति शूर तरामसि ॥ २ ॥

मा । नः । अज्ञाताः । वृजनाः । दुःऽआध्यः । मा । अशिवासः । अब । क्रमुः ।

त्वया । वयम् । प्रवतः । शश्वतीः । अपः । अति । शूर । तरामसि ॥ २ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके अष्टमं सूक्तम् ।

वाजपेये माध्यंदिने सवने 'इन्द्रं ज्येष्ठम्' इत्यस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।

तथा विषुवति सौर्यपृष्ठे अस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।

इन्द्रं ज्येष्ठं न आ भरँ ओजिष्ठं पपुरि श्रवः ।

येनेमे चित्र वज्रहस्त रोदसी ओमे सुशिग्र प्राः ॥ १ ॥

इन्द्रं । ज्येष्ठम् । नः । आ । भर । ओजिष्ठम् । पपुरि । श्रवः ।

येन । इमे इति । चित्र । वज्रहस्त । रोदसी इति । आ । उमे इति । सुशिग्र । प्राः ॥ १ ॥

त्वामुग्रमवसे चर्षणीसहं राजन् देवेषु ह्रमहे ।

विश्या सु नो विरुरा पिब्दना वसोऽमित्रान् सुषहान् कृधि ॥ २ ॥

त्वाम् । उग्रम् । अवसे । चर्षणिऽसहम् । राजन् । देवेषु । ह्रमहे ।

विश्या । सु । नः । विरुरा । पिब्दना । वसो इति । अमित्रान् । सुऽसहान् । कृधि ॥ २ ॥

इति सप्तमेऽनुषाके नवमं सूक्तम् ॥

असौर्याम्णि क्रतौ माध्यंदिने सवने 'यद् याव इन्द्र ते शतम्' (अ २०, ८१) इति स्तोत्रियम् अभितः प्राकृतः स्तोत्रियो भवति । 'यदिन्द्र यावतस्त्वम्' (अ २०, ८२) इत्यनुरूपम् अभितः प्राकृतोऽनुरूपः । तद् उक्तं वैताने— "माध्यंदिने 'यद् याव इन्द्र ते शतम्', 'यदिन्द्र यावतस्त्वम्' इति 'स्तोत्रियानुरूपावभितः स्तोत्रियानुरूपौ' (वैताश्रौ २७, २२) इति ।

तथा विश्वजिति वैराजपृष्ठे 'यद् याव इन्द्र ते शतम्', 'यदिन्द्र यावतस्त्वम्' इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ बार्हतौ प्रगाथौ भवतः । तद् उक्तं वैताने— "विश्वजिति वैराजपृष्ठे 'यद् याव इन्द्र ते शतम्', 'यदिन्द्र यावतस्त्वम्' इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ बार्हतौ' (वैताश्रौ ३३, ९; १०) इति ।

तथा तनूपृष्ठे षडहे 'अभि त्वा शूर नोनुमः' (अ २०, १२१), 'त्वामिद्धि हवामहे' (अ २०, ९८), 'यद् याव इन्द्र ते शतम्' (अ २०, ८१), 'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा' (अ २०, ११७), 'कया नश्चित्र आ भुवत्' (अ २०, १२४), 'रेवतीर्नः सधमादे' (अ २०, १२२) इति पृष्ठस्तोत्रिया यथाक्रमं भवन्ति । तद् उक्तं वैताने— "तनूपृष्ठे 'अभि त्वा शूर नोनुमः', 'त्वामिद्धि हवामहे', 'यद् याव इन्द्र ते शतम्', 'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा', 'कया नश्चित्र आ भुवत्', 'रेवतीर्नः सधमादे' इति" (वैताश्रौ ४२, ९) इति ।

यद् याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः ।

न त्वा वज्रिन्त्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥ १ ॥

यत् । यावः । इन्द्र । ते । शतम् । शतम् । भूमीः । उत । स्युरिति स्युः ।

न । त्वा । वज्रिन् । सहस्रम् । सूर्याः । अनु । न । जातम् । अष्ट । रोदसी इति ॥ १ ॥

आ पंप्राथ महिना वृष्ण्या वृषन् विश्वा शविष्टु शवसा ।

अस्माँ अवं मघवन् गोमति व्रजे वज्रिं चित्रामिरूतिभिः ॥ २ ॥

आ । पप्राय । मृदिना । वृष्ण्या । वृषन् । विष्वा । श्विष्ठ । शर्वसा ।
अस्मान् । अव । मघऽवन् । गोऽमति । व्रजे । वज्रिन् । चित्राभिः । ऊतिऽभिः ॥ २ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके दशमं सूक्तम् ।

अतोऽर्यामिण क्रतौ 'यदिन्द्र यावतस्त्वम्' इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।

तथा विश्वजिति वैराजपृष्ठे अस्य सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।

यदिन्द्र यावतस्त्वमेतावदहमीशीय ।

स्तोतारमिद् दिधिषेय रदावसो न पापत्वार्यं रासीय ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । यावतः । त्वम् । एतावत् । अहम् । ईशीय ।

स्तोतारम् । इत् । दिधिषेय । रदावसो इति रदऽवसो । न । पापऽत्वार्यं । रासीय ॥ १ ॥

शिक्षेयमिन्महयते दिवेदिवे राय आ कुहचिद्विदे ।

नहि त्वदन्यन्मघवन् न आप्यं वस्यो अस्ति पिता चन ॥ २ ॥

शिक्षेयम् । इत् । महऽयते । दिवेऽदिवे । रायः । आ । कुहचितऽविदे ।

नहि । त्वत् । अन्यत् । मघऽवन् । नः । आप्यम् । वस्यः । अस्ति । पिता । चन ॥ २ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके एकादशं सूक्तम् ।

अतोऽर्यामिण प्राकृतसामप्रगाथादनन्तरम् 'इन्द्र त्रिधातु शरणम्' इति सामप्रगाथो भवति । तद् उक्तं वैताने — "सामप्रगाथाद् 'इन्द्र त्रिधातु शरणम्' इति सामप्रगाथः" (वैताश्रौ २७, २२, २३) इति ।

तथा विश्वजिति वैराजपृष्ठे 'इन्द्र त्रिधातु शरणम्' इति सामप्रगाथो भवति । तद् उक्तं वैताने — " 'इन्द्र त्रिधातु शरणम्' इति सामप्रगाथः" (वैताश्रौ ३३, ११) इति ।

इन्द्रं त्रिधातुं शरणं त्रिवरूथं स्वस्तिमत् ।

छुदिर्यच्छ मघवत्स्यश्च मह्यं च यावया दिद्युमेभ्यः ॥ १ ॥

इन्द्रं । त्रिऽधातुं । शरणम् । त्रिऽवरूथम् । स्वस्तिऽमत् ।

छुदिः । यच्छ । मघवत्ऽस्यः । च । मह्यम् । च । यावया । दिद्युम् । एभ्यः ॥ १ ॥

ये गव्यता मनसा शत्रुमाहभुरभिप्रमन्ति धृष्णया ।

अथ स्मा नो मघवभिन्द्र गिर्वणस्तनूपा अन्तमो भव ॥ २ ॥

ये । गव्यता । मनसा । शत्रुम् । आऽऽमुः । अभिऽप्रमन्ति । धृष्णया ।

अथ । स्म । नः । मघऽवन् । इन्द्र । गिर्वणः । तनुऽपाः । अन्तमः । भव ॥ २ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके द्वादशं सूक्तम् ।

चतुर्विंशो द्वितीयेऽहनि प्रातःसवने 'इन्द्रा याहि चित्रभानो' इति विकल्पेन आज्यस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने — " 'इन्द्रा याहि चित्रभानो' इति वा " (वैताश्रौ ३१, १६) इति ।

तथा छन्दोमाख्येषु त्रिष्वहःसु प्रातःसवने अस्य 'तमिन्द्रं वाजयामसि' (अ २०, ४७) इत्यनेन सह विनियोग उक्तः ।

तथा चतुर्विंशो सांवत्सरिके एकाहीभूते 'इन्द्रा याहि चित्रभानो' (२०, ८४), 'मा चिदन्यद् वि शंसत' (अ २०, ८५) इत्याज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने — "चतुर्विंशो 'इन्द्रा याहि चित्रभानो', 'मा चिदन्यद् वि शंसत' इति" (वैताश्रौ ४०, ११) इति ।

इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः । अण्वीभिस्तना पूतासः ॥ १ ॥

इन्द्र । आ । याहि । चित्रभानो इति चित्रऽभानो । सुताः । इमे । त्वाऽयवः । अण्वीभिः । तना । पूतासः ॥ १ ॥

इन्द्रा याहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः । उप ब्रह्माणि वाघतः ॥ २ ॥

इन्द्र । आ । याहि । धिया । इषितः । विप्रऽजूतः । सुतऽवतः । उप । ब्रह्माणि । वाघतः ॥ २ ॥

इन्द्रा याहि तूतजान उप ब्रह्माणि हरिवः । सुते दधिष्व नश्चनः ॥ ३ ॥

इन्द्र । आ । याहि । तूतजानः । उप । ब्रह्माणि । हरिऽवः । सुते । दधिष्व । नः । चनः ॥

इति सप्तमेऽनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ।

चतुर्विंशो माध्यंदिने सवने 'मा चिदन्यद् वि शंसत' (अ २०, ८५, १; २), 'यषिदि त्वा जना इमे' (अ २०, ८५, ३; ४) इति विकल्पेन पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ बार्हतौ प्रगाथौ भवतः । तद् उक्तं वैताने — " 'मा चिदन्यद् वि शंसत', 'यषिदि त्वा जना इमे' इति वा " (वैताश्रौ ३१, १८) इति ।

तथा चतुर्विंशो सांवत्सरिके एकाहीभूते 'मा चिदन्यद् वि शंसत' इत्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्ते उक्तः ।

मा चिद्वन्यद् वि शंसत सखायो मा रिषण्यत ।

इन्द्रमित् स्तोता वृषणं सचा सुते मुहुर्कथा च शंसत ॥ १ ॥

मा । चिद् । अन्यद् । वि । शंसत^१ । सखायः । मा । रिषण्यत ।

इन्द्रम् । इत् । स्तोत । वृषणम् । सचा । सुते । मुहुः । उक्था । च । शंसत ॥ १ ॥

अवक्रक्षिणं वृषभं यथाऽजुरं गां न चर्षणीसहम् ।

विद्वेषणं संवननोभयंकरं मंहिष्ठमुभयाविनम् ॥ २ ॥

अवक्रक्षिणम् । वृषभम् । यथा । अजुरम् । गाम् । न । चर्षणीऽसहम् ।

विद्वेषणम् । सम्स्वनना । उभयम्ऽकरम् । मंहिष्ठम् । उभयाविनम्^२ ॥ २ ॥

यच्चिद्धि त्वा जना इमे नाना हवन्त ऊतये ।

अस्माकं ब्रह्मेदमिन्द्र भूतु तेऽहा विश्वा च वर्धनम् ॥ ३ ॥

यत् । चिद् । हि । त्वा । जनाः । इमे । नाना । हवन्ते । ऊतये ।

अस्माकम् । ब्रह्म । इदम् । इन्द्र । भूतु । ते । अहा । विश्वा । च । वर्धनम् ॥ ३ ॥

वि तर्तूर्यन्ते मघवन् विपश्चितोऽर्यो विपो जनानाम् ।

उपं क्रमस्व पुरुषमा भर वाजं नेदिष्ठमृतये ॥ ४ ॥

वि । तर्तूर्यन्ते । मघवन् । विपःऽचितः । अर्यः । विपः । जनानाम् ।

उपं । क्रमस्व । पुरुषम् । आ । भर । वाजम् । नेदिष्ठम् । ऊतये ॥ ४ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके चतुर्दशं सूक्तम् ।

संवत्सरे माध्यंदिने सवने सामप्रगाथाद् अनन्तरम् 'ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि' इति भारम्भणीया भवति । तद् उक्तं वैताने — "ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि" इत्यारम्भणीया" (वैताथी ३५, १३) इति ।

ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्मि^१ हरी सखाया सधमाद आशू ।

स्थिरं रथं सुखमिन्द्राधितिष्ठन् प्रजानन् विद्वाँ उपं याष्टि सोमम् ॥ १ ॥

१. शंसत P, P^२, Cp.

२. *यामिनम् P.

३. युनज्मि B, C.

ब्रह्मणा । ते । ब्रह्मऽयुजा । युनजिम् । हरी इति । सखाया । सधऽमादे । आशु इति ।
स्थिरम् । रयम् । सुऽखम् । इन्द्र । अविऽतिष्ठन् । प्रऽजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमम् ॥

इति सप्तमेऽनुवाके पञ्चदशं सूक्तम् ।

द्वितीये छन्दोमेऽहनि 'अध्वर्यवोऽरुणं दुग्धमंशुम्' (अ २०, ८७), 'यस्तस्तम्भ
सहसा वि ज्मो अन्तान्' (अ २०, ८८), 'अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्' (अ २०, ८९)
इत्येकाहिकानि भवन्ति । तद् उक्तं वैताने — "द्वितीये अध्वर्यवोऽरुणं दुग्धमंशुम्", 'यस्तस्तम्भ
सहसा वि ज्मो अन्तान्', 'अस्तेव-सु प्रतरं लायमस्यन्' इत्येकाहिकानि" (वैताथौ ३३, १९) इति ।

तथा तृतीये छन्दोमेऽहनि 'अध्वर्यवोऽरुणम्' (अ २०, ८७), 'यो अद्रिमित्
प्रथमजा ऋतावा' (अ २०, ९०), 'आ यात्विन्द्रः स्वपतिर्मदाय' (अ २०, ९४) इत्येतानि
येकाहिकानि भवन्ति । तद् उक्तं वैताने — "तृतीये अध्वर्यवोऽरुणम्", 'यो अद्रिमित् प्रथमजा
ऋतावा', 'आ यात्विन्द्रः स्वपतिर्मदाय' इति" (वैताथौ ३३, २०) इति ।

अध्वर्यवोऽरुणं दुग्धमंशुं जुहोतन वृषभाय क्षितीनाम् ।

गौराद् वेदीयाँ अवपानमिन्द्रो विश्वाहेद्याति सुतसोममिच्छन् ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । अरुणम् । दुग्धम् । अंशुम् । जुहोतन । वृषभाय । क्षितीनाम् ।
गौरात् । वेदीयान् । अवपानम् । इन्द्रः । विश्वाहा । इत् । याति । सुतसोमम् । इच्छन् ॥ १ ॥

यद् दधिषे प्रदिवि चार्वभं दिवेदिवे पीतिमिदस्य वक्षि ।

उत हृदोत मनसा जुषाण उशभिन्द्र प्रस्थितान् पाहि सोमान् ॥ २ ॥

यत् । दधिषे । प्रदिवि । चारुं । अन्नम् । दिवेऽदिवे । पीतिम् । इत् । अस्य । वक्षि ।
उत । हृदा । उत । मनसा । जुषाणः । उशन् । इन्द्र । प्रस्थितान् । पाहि । सोमान् ॥ २ ॥

जज्ञानः सोमं सहसे पपाथ प्र ते माता महिमानमुवाच ।

एन्द्रं पप्राथोर्वंशन्तरिक्षं युधा देवेभ्यो वरिवश्चकर्थ ॥ ३ ॥

जज्ञानः । सोमम् । सहसे । पपाथ । प्र । ते । माता । महिमानम् । उवाच ।
आ । इन्द्र । पप्राथ । उरु । अन्तरिक्षम् । युधा । देवेभ्यः । वरिवः । चकर्थ ॥ ३ ॥

यद् योधया महतो मन्यमानान् साक्षाम् तान् बाहुभिः शाश्वदानान् ।

यद्वा नृभिर्द्वृत इन्द्राभियुष्यास्तं त्वयार्जि सौश्रवसं जयेम ॥ ४ ॥

यत् । योधयाः । महत्तः । मन्यमानान् । साक्षाम् । तान् । बाहुऽभिः । शार्शदानान् ।
यत् । वा । नृऽभिः । वृत्तः । इन्द्र । अभिऽयुध्याः । तम् । त्वया । आजिम् । सौश्रवसम् । जयेत् ॥

प्रेन्द्रस्य वोचं प्रथमा कृतानि प्र नूतना मघवा या चकारं ।

यदेददेवीरसहिष्ट माया अथाभवत् केवलः सोमो अस्य ॥ ५ ॥

प्र । इन्द्रस्य । वोचम् । प्रथमा । कृतानि । प्र । नूतना । मघवा । या । चकारं ।
यदा । इत् । अदेवीः । असहिष्ट । मायाः । अथ । अभवत् । केवलः । सोमः । अस्य ॥ ५ ॥

तवेदं विश्वमभितः पशव्यं१ यत् पश्यसि चक्षसा सूर्यस्य ।

गवामसि गोपतिरेकं इन्द्र मक्षीमहि ते प्रयतस्य वस्वः ॥ ६ ॥

तव । इदम् । विश्वम् । अभितः । पशव्यम् । यत् । पश्यसि । चक्षसा । सूर्यस्य ।
गवाम् । असि । गोपतिः । एकः । इन्द्र । मक्षीमहि । ते । प्रयतस्य । वस्वः ॥ ६ ॥

बृहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्वो दिव्यस्येशाथे उत पार्थिवस्य ।

धृत्तं रयिं स्तुवते कीरये चिद् यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

बृहस्पते । युवम् । इन्द्रः । च । वस्वः । दिव्यस्य । ईशाथे इति । उत । पार्थिवस्य ।
धृत्तम् । रयिम् । स्तुवते । कीरये । चिद् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके षोडशं सूक्तम् ।

द्वितीये छन्दोमेऽहनि 'यस्तस्तम्भ सहसा वि ज्मो अन्तान्' इत्थस्य विनियोगः
पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ।

यस्तस्तम्भ सहसा वि ज्मो' अन्तान् बृहस्पतिस्त्रिषधस्थो रवेण ।

तं प्रत्नास ऋषयो दीघ्यानाः पुरो विप्रा दधिरे मन्द्रजिह्वम् ॥ १ ॥

यः । तस्तम्भ । सहसा । वि । ज्मः । अन्तान् । बृहस्पतिः । त्रिऽसुधस्थः । रवेण ।
तम् । प्रत्नासः । ऋषयः । दीघ्यानाः । पुरः । विप्राः । दधिरे । मन्द्रऽजिह्वम् ॥ १ ॥

धुनेतयः सुप्रकेतं' मर्दन्तो बृहस्पते अभि ये नस्तत्से ।

पृषन्तं सुप्रमर्दन्धमूर्धे' बृहस्पते रक्षतादस्य योनिम् ॥ २ ॥

धुनऽईतयः । सुऽऽपकेतम् । मर्दन्तः । बृहस्पते । अभि । ये । नः । तत्तन्ने ।
पृषन्तम् । सूप्रम् । अदग्धम् । ऊर्वम् । बृहस्पते । रक्षतात् । अस्य । योनिम् ॥ २ ॥

बृहस्पते या परमा परावदत् आ तं ऋतस्पृष्टो नि वेदुः ।

तुभ्यं खाता अब्रता अद्रिदुग्धा मध्वं शोतन्त्यभितौ विरप्शम् ॥ ३ ॥

बृहस्पते' । या । परमा । परावदत् । अतः । आ । ते । ऋतस्पृष्टः । नि । वेदुः ।
तुभ्यम् । खाताः । अब्रताः । अद्रिदुग्धाः । मध्वः । शोतन्ति । अभितः । विरप्शम् ॥ ३ ॥

बृहस्पतिः प्रथमं जायमानो महो ज्योतिषः परमे व्योमिन् ।

सप्तस्यंस्तुविजातो रवेण वि सप्तर्श्मिरघमत् तर्मासि ॥ ४ ॥

बृहस्पतिः । प्रथमम् । जायमानः । महः । ज्योतिषः । परमे । विओमिन् ।
सप्तस्यस्यः । तुविज्जातः । रवेण । वि । सप्तर्श्मिः । अघमत् । तर्मासि ॥ ४ ॥

स सुष्टुभा स ऋक्ता गणेन बलं रुरोज फलिगं रवेण ।

बृहस्पतिरुक्षिया हव्यसूदः कर्निकदद् वावशतीरुदाजत् ॥ ५ ॥

सः । सुस्तुभा । सः । ऋक्ता । गणेन । बलम् । रुरोज । फलिगम् । रवेण ।
बृहस्पतिः । उक्षियाः । हव्यसूदः । कर्निकदत् । वावशतीः । उद् । आजत् ॥ ५ ॥

एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।

बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तो वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६ ॥

एव । पित्रे । विश्वदेवाय । वृष्णे । यज्ञैः । विधेम । नमसा' । हविःभिः ।
बृहस्पते । सुप्रजाः । वीरवन्तः । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ ६ ॥

इति सप्तमेऽनुषाके सप्तदशं सूक्तम् ।

द्वितीये छन्दोमेऽहनि 'अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्' इत्यस्य विनियोगः 'अथर्वबोऽरुणं
दुग्धमंशुम्' (अ २०, ८७) इत्यनेन सह उक्तः ।

अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन् भूर्भणिव प्र मरा स्तोममस्मै ।

वाचा विप्रास्तरत् वार्षमर्यो नि रामय जरितुः सोम इन्द्रम् ॥ १ ॥

अस्ताऽश्व । सु । प्रऽतरम् । लयम् । अत्यन् । भूषन्ऽश्व । प्र । भर । स्तोमम् । अस्मै ।
धाचा । विप्राः । तरत । वाचम् । अर्यः । नि । रमय । जरितरिति । सोमे । इन्द्रम् ॥ १ ॥

दोहेन गाश्रुपं शिक्षा सखायं प्र बोधय जरितर्जारमिन्द्रम् ।

कोशं' न पूर्णं वसुना न्यृष्टमा च्यावय मघदेयाय शूरम् ॥ २ ॥

दोहेन । गाम् । उप । शिक्ष । सखायम् । प्र । बोधय । जरितः । जारम् । इन्द्रम् ।
कोशम् । न । पूर्णम् । वसुना । निऽऽष्टम् । आ । च्यावय । मघदेयाय । शूरम् ॥ २ ॥

किमङ्ग त्वा मघवन् भोजमाहुः शिशीहि 'मा शिश्रयं' त्वा शृणोमि ।

अप्रस्वती मम धीरस्तु शक्र वसुविदं भगमिन्द्रा भरा नः ॥ ३ ॥

किम् । अङ्ग । त्वा । मघऽवन् । भोजम् । आहुः । शिशीहि । मा । शिश्रयम् । त्वा । शृणोमि ।
अप्रस्वती । मम । धीः । अस्तु । शक्र । वसुऽविदम् । भगम् । इन्द्र । आ । भर । नः ॥ ३ ॥

त्वां जना ममसत्येष्विन्द्र संतस्थाना वि ह्वयन्ते समीके ।

अत्रा युजं कृणुते यो हविष्मान्वासुन्वता सख्यं वष्टि शूरः ॥ ४ ॥

त्वाम् । जनाः । ममऽसत्येषु । इन्द्र । समऽसतस्थानाः । वि । ह्वयन्ते । समऽसके ।
अत्र । युजम् । कृणुते । यः । हविष्मान् । न । असुन्वत । सख्यम् । वष्टि । शूरः ॥ ४ ॥

घनं न स्पन्द्रं बहुलं यो अस्मै तीव्रान्तसोमं आसुनोति प्रयस्वान् ।

तस्मै शत्रून्सुतुकान् प्रातरहो नि स्वष्ट्रान् युवति हन्ति वृत्रम् ॥ ५ ॥

घनम् । न । स्पन्द्रम् । बहुलम् । यः । अस्मै । तीव्रान् । सोमान् । आऽसुनोति । प्रयस्वान् ।
तस्मै । शत्रून् । सुऽतुकान् । प्रातः । अहः । नि । सुऽअष्ट्रान् । युवति । हन्ति । वृत्रम् ॥ ५ ॥

यस्मिन् वयं दधिमा शंसमिन्द्रे यः शिश्राय मघवा काममस्मे ।

आराचिह्न सन् भयतामस्य शत्रुर्न्यस्मै' शुम्ना जन्या नमन्ताम् ॥ ६ ॥

यस्मिन् । वयम् । दधिम् । शंसम् । इन्द्रे । यः । शिश्राय । मघवा । कामम् । अस्मे
इति । आरात् । चिह्न । सन् । भयताम् । अस्य । शत्रुः । नि । अस्मै । शुम्ना । जन्या ।
नमन्ताम् ॥ ६ ॥

१. कृशं B, B¹, K, K². २. मा शिश्रयं RW. ३. स्पन्द्रं RW, PW, GW.
४. पवं B. ५. शत्रुर्न्यस्मै B¹, K, K², Dc, Ca. ६. शंसम् P, P².

आराच्छत्रुमप बाधस्व दूरमुन्नो यः शम्बः पुरुहूत तेन ।

अस्मे धेहि यवमद् गोमदिन्द्र कृषी धियं जरित्रे वाजस्तनाम् ॥ ७ ॥

आरात् । शत्रुम् । अप । बाधस्व । दूरम् । उन्नः । यः । शम्बः । पुरुहूत । तेन ।

अस्मे इति । धेहि । यवमत् । गोमत् । इन्द्र । कृषि । धियम् । जरित्रे । वाजस्तनम् ॥७॥

प्र यमन्तवृषसवासो अगमन् तीव्राः सोमा बहुलान्तास इन्द्रम् ।

नाह दामानं मघवा नि यंसन् नि सुन्वते वहति भूरिं वामम् ॥ ८ ॥

प्र । यम् । अन्तः । वृषसवासः । अगमन् । तीव्राः । सोमाः । बहुलान्तासः । इन्द्रम् ।

न । अह । दामानम् । मघवा । नि । यंसत् । नि । सुन्वते । वहति । भूरिं । वामम् ॥

उत प्रहामतिदीवा जयति कृतमिव स्वप्नी वि चिनोति काले ।

यो देवकामो न धनं रुणद्धि समित् तं रायः सृजति स्वधामिः ॥ ९ ॥

उत । प्रहाम् । अतिदीवा । जयति । कृतमिव । स्वप्नी । वि । चिनोति । काले ।

यः । देवकामः । न । धनम् । रुणद्धि । समित् । इत् । तम् । रायः । सृजति । स्वधामिः ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन वा क्षुधं पुरुहूत विश्वे † ।

वयं राजसु ‡ प्रथमा धनान्यरिष्टासो * वृजनीभिर्जयेम § ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमतिम् । दुःएवाम् । यवेन । वा । क्षुधम् । पुरुहूत । विश्वे ।

वयम् । राजसु । प्रथमाः । धनानि । अरिष्टासः । वृजनीभिः । जयेम ॥ १० ॥

वृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिन्यो वरीयः † कृणोतु ॥ ११ ॥

१. अग्रं B.

२. इषम् P.

३. अन्यहस्तलेखवत् Sm अपि मन्त्राधेती पूर्व

(अ ७, ५२, ६; ७) गताविति कृत्वेनयोः प्रतीकमात्रं ददाति । पश्चात्तत्र पुनरेतन्मन्त्रइत्यम् ऋ. (१०, ४२, ९; १०) RW. संवादि पठति-

उत प्रहामति दीवा जयति (जयाति RW. ऋ.) कृतं यच्छ्वप्नी विचिनोति काले ।

यो देवकामो न धनं रुणद्धि समितं राया सृजति स्वधामिन् ॥

गोभिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन क्षुधं पुरुहूत विश्वं ।

वयं राजभिः प्रथमा धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम ॥ १० ॥

† विश्वाम् पे १०, ३५, ६. ‡ राजानः पे. * धनानामरिं पे. § निष्कतरेम पे.

७. वरिषः RW. ऋ १०, ४२, ११.

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उत्तरस्मात् । अर्धरात् । अघ्न्योः ।
इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सर्वा । सखिऽभ्यः । वरीयः । कृणोतु ॥ ११ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके अष्टादशं सूक्तम् ।

तृतीये छन्दोमेऽहनि 'यो अद्रिमित्' इत्यस्य विनियोगः 'अचर्यवोऽरुणम्'
(अ २०,८७) इत्यनेन सह उक्तः ।

तथा उभयोर्द्वितीयबुतीयबोरहोरैकाहिकानां सूक्तानां मध्यमस्य आदांघन्ते
वा 'यो अद्रिमित्' (अ २०,९०), 'इमा धियं सप्तशीर्ष्णी पिता नः' (अ २०,९१)
इत्येतयोर्यथाक्रमम् एकैकं शंसति । तद् उक्तं वैताने—“ 'यो अद्रिमित्', 'इमा धियं
सप्तशीर्ष्णी पिता नः' इत्युभयोरैकैकं मध्यमस्यादावन्त्ये वा” (वैताश्री ३३,२१) इति ।

यो अद्रिमित् प्रथमजा ऋतावा बृहस्पतिराङ्गिरसो हविष्मान् ।

द्विबर्हज्मा प्राषर्मसत् पिता न आ रोदसी वृषभो रोरवीति ॥ १ ॥

यः । अद्रिऽमित् । प्रथमऽजाः । ऋतऽवा । बृहस्पतिः । आङ्गिरसः । हविष्मान् ।

द्विबर्हज्मा । प्राषर्मसत् । पिता । नः । आ । रोदसी इति । वृषभः । रोरवीति ॥ १ ॥

जनाय चित् य ईवते उ लोकं बृहस्पतिर्देवहृतौ चकार ।

घ्नन् वृत्राणि वि पुरो दर्दरीति जयं 'छत्रूरमित्रान् पृत्सु साहन् ॥ २ ॥

जनाय । चित् । यः । ईवते । ऊं इति । लोकम् । बृहस्पतिः । देवऽहृतौ । चकार ।

घ्नन् । वृत्राणि । वि । पुरः । दर्दरीति । जयन् । शत्रून् । अमित्रान् । पृत्सु । साहन् ॥

बृहस्पतिः समजयद् वसूनि महो ब्रजान् गोमतो देव एषः ।

अपः सिषासन्त्स्वर्श्रप्रतीतो बृहस्पतिर्हन्त्यमित्रमर्कैः ॥ ३ ॥

बृहस्पतिः । सम् । अजयत् । वसूनि । महः । ब्रजान् । गोऽमतः । देवः । एषः ।

अपः । सिषासन् । स्वर्श्रः । अप्रतिऽइतः । बृहस्पतिः । हन्ति । अमित्रम् । अर्कैः ॥ ३ ॥

इति सप्तमेऽनुवाके एकविंशं सूक्तम् ।

इति सप्तमोऽनुवाकः ।

'इमा धियं सप्तशीर्ष्णी पिता नः' इति सूक्तस्य पूर्वसूक्तेन सह उक्तो विनियोगः ।

इमां धियं सप्तशीर्ष्णीं पिता न ऋतप्रजातां बृहतीमविन्दत् ।
तुरीयं स्वजनयद् विश्वज्जन्योऽयास्य उक्थमिन्द्राय शंसन् ॥ १ ॥

इमाम् । धियम् । सप्तशीर्ष्णीम् । पिता । नः । ऋतप्रजाताम् । बृहतीम् । अविन्दत् ।
तुरीयम् । स्वित् । जनयत् । विश्वज्जन्यः । अयास्यः । उक्थम् । इन्द्राय । शंसन् ॥ १ ॥

ऋतं शंसन्त ऋजु दीध्याना दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।
विप्रं पदमङ्गिरसो दधाना यज्ञस्य धामं प्रथमं मनन्त ॥ २ ॥

ऋतम् । शंसन्तः । ऋजु । दीध्यानाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः ।
विप्रम् । पदम् । अङ्गिरसः । दधानाः । यज्ञस्य । धामं । प्रथमम् । मनन्त ॥ २ ॥

हंसैरिव सखिभिर्वावदङ्गिरश्मन्मयानि नहना व्यस्यन् ।
बृहस्पतिरभिकर्निक्रदद् गा उत प्रास्तौदुषं विद्वाँ अगायत् ॥ ३ ॥

हंसैःऽइव । सखिभिः । वावदत्ऽभिः । अश्मन्ऽमयानि । नहना । विऽअस्यन् ।
बृहस्पतिः । अभिऽकर्निक्रदत् । गाः । उत । प्र । अस्तौत् । उत् । च । विद्वान् । अगायत् ॥

अवो द्वाभ्यां पर एकया गा गुहा तिष्ठन्तीरनृतस्य सेतौ ।
बृहस्पतिस्तमसि ज्योतिरिच्छन्नुदुत्ता आकर्वि हि तिस्र आवः ॥ ४ ॥

अवः । द्वाभ्याम् । परः । एकया । गाः । गुहा । तिष्ठन्तीः । अनृतस्य । सेतौ ।
बृहस्पतिः । तमसि । ज्योतिः । इच्छन् । उत् । उत्ताः । आ । अकः । वि । हि ।
तिस्रः । आवरित्यावः ॥ ४ ॥

विभिद्या पुरं शयथेमपांचीं निस्तीणि साकमुदधेरंकन्तत् ।
बृहस्पतिरुषसं सूर्यं गामर्कं विवेद स्तनयभिव् द्यौः ॥ ५ ॥

विऽभिद्य । पुरम् । शयथा । ईम् । अपांचीम् । निः । त्रीणि । साकम् । उदधेः । अकृ-
न्तत् । बृहस्पतिः । उषसम् । सूर्यम् । गाम् । अर्कम् । विवेद । स्तनयन्ऽइव । द्यौः ॥ ५ ॥

इन्द्रो बलं रक्षितारं दुधानां करेणैव वि चकर्ता रवेण ।
स्वेदाञ्जिभिराश्विरभिच्छमानोऽरौदयत् पणिमा गा अमुष्णात् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । बलम् । रक्षितारम् । दुधानाम् । कुरेणऽइव । वि । चकृत् । रवेण ।
स्वेदाङ्गिऽभिः । आऽशिरम् । इच्छमानः । अरोदयत् । पणिम् । आ । गाः । अमुष्णात् ॥६॥

स ई सत्येभिः सखिभिः' शुचद्भिर्गोघायसं वि धनसैरददः ।
ब्रह्मणस्पतिर्वृषभिर्वराहैर्घर्मस्वेदेभिर्द्रविणं व्यानिट् ॥ ७ ॥

सः । ईम् । सत्येभिः । सखिऽभिः । शुचत्ऽभिः । गोऽघायसम् । वि । धनऽसैः । अददरि-
त्यददः । ब्रह्मणः । पतिः । वृषऽभिः । वराहैः । घर्मऽस्वेदेभिः । द्रविणम् । वि । आनट् ॥

ते सत्येन मनसा गोपतिं गा इयानासं' इषणयन्त धीभिः ।
बृहस्पतिर्मिथोअवद्यपोभिरुदुस्त्रियां असृजत स्वयुग्भिः ॥ ८ ॥

ते । सत्येन । मनसा । गोऽपतिम् । गाः । इयानासं । इषणयन्त । धीभिः ।
बृहस्पतिः । मिथऽअवद्यपोभिः । उत् । उस्त्रियां । असृजत । स्वयुक्ऽभिः ॥ ८ ॥

तं वर्धयन्तो मतिभिः शिवाभिः मिहमिव नानदतं सुधस्थे ।
बृहस्पतिं वृषणं शूरसातौ भरेभरे अनु मदेम जिष्णुम् ॥ ९ ॥

तम् । वर्धयन्तः । मतिऽभिः । शिवाभिः । मिहम्ऽइव । नानदतम् । सुधऽस्थे ।
बृहस्पतिम् । वृषणम् । शूरऽसातौ । भरेऽभरे । अनु । मदेम् । जिष्णुम् ॥ ९ ॥

यदा वाजमसंनद् विश्वरूपमा द्यामरुक्षदुत्तराणि सभं ।

बृहस्पतिं वृषणं वर्धयन्तो नाना सन्तो बिभ्रंतो ज्योतिगसा ॥ १० ॥

यदा । वाजम् । असंनत् । विश्वरूपम् । आ । द्याम् । अरुक्षत् । उत्तराणि । सभं ।
बृहस्पतिम् । वृषणम् । वर्धयन्तः । नाना । सन्तः । बिभ्रंतः । ज्योतिः । आसा ॥१०॥

सत्यामाशिषं कृणुता वयोधै कीरिं चिद्ध्यवय स्वैभिरेवैः ।

पश्चा मृधो अपं भवन्तु विश्वास्तद् रोदसी शृणुतं विश्वमिन्वे ॥ ११ ॥

सत्याम् । आऽशिषम् । कृणुत । वयऽधै । कीरिम् । चिद् । हि । अवय । स्वैभिः । एवैः ।
पश्चा । मृधः । अपं । भवन्तु । विश्वाः । तत् । रोदसी इति । शृणुतम् । विश्वमिन्वे इति
विश्वम्ऽइन्वे ॥ ११ ॥

इन्द्रो महा महतो अर्षवस्य वि मुर्धानमभिनदर्बुदस्य ।

अह्वषडिपरिणात् सप्त सिन्धून् देवैर्षीवापृथिवी प्रावतं नः ॥ १२ ॥

इन्द्रः । महा । महतः । अर्षवस्य । वि । मुर्धानम् । अभिनत् । अर्बुदस्य ।

अह्वन् । अर्हिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । देवैः । षावापृथिवी इति । प्र । अवतम् । नः ॥ १२ ॥

इति अष्टमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

अतिरात्रे मध्यमे पर्याये 'अभि त्वा वृषभा सुते' (अ २०,२२), 'अभि प्र गोपति गिरा' (अ २०,१२) एतौ स्तोत्रियानुरूपौ उक्थशंसनधर्मकौ भवतः । तद् उक्तं वैताने — " 'अभि त्वा वृषभा सुते', 'अभि प्र गोपति गिरा' इति स्तोत्रियानुरूपौ" (वैताश्री २६,९) इति ।

तथा पृष्ठधषडहस्य षष्ठेऽहनि प्रातःसवने 'अभि प्र गोपति गिरा' इत्येक-
विंशतिमृच आवपते । तद् उक्तं वैताने — "षष्ठे 'अभि प्र गोपति गिरा' इत्येकविंशतिः"
(वैताश्री ३२,५) इति ।

तथा अभिजिति 'अभि प्र गोपति गिरा' इत्याज्यस्तोत्रियो भवति । तद्
उक्तं वैताने — " अभिजिति 'अभि प्र गोपति गिरा' इति च" (वैताश्री ४०,९) इति ।

तथा त्रिककुहशाहे अस्य विनियोगः 'क ई वेद सुते सचा' (अ २०,५३) इत्य-
नेन सह उक्तः ।

अभि प्र गोपतिं गिरेन्द्रमर्चं यथा विदे । सुनुं सत्यस्य सत्पतिम् ॥ १ ॥

अभि । प्र । गोऽपतिम् । गिरा । इन्द्रम् । अर्चं । यथा । विदे । सुनुम् । सत्यस्य । सत्ऽपतिम् ॥ १ ॥

आ हरयः 'ससृजिरेऽरुषीरधि बर्हिषि' । यत्राभि संनवामहे ॥ २ ॥

आ । हरयः । ससृजिरे । अरुषीः । अधि । बर्हिषि । यत्र । अभि । सम्ऽनवामहे ॥ २ ॥

इन्द्राय गाव आशिरं द्रुदुहे वज्रिणे मधु । यत् सीम्पहरे विदत् ॥ ३ ॥

इन्द्राय । गावः । आऽशिरम् । द्रुदुहे । वज्रिणे । मधु । यत् । सीम् । उपऽहरे । विदत् ॥ ३ ॥

उद् यद् ब्रध्नस्य विष्टर्षं गृहमिन्द्रंश्च गन्वहि ।

मर्चः पीत्वा संचेवहि त्रिः सप्त सख्युः पदे ॥ ४ ॥

उत् । यत् । ब्रह्मस्य । विष्टर्पम् । गृहम् । इन्द्रः । च । गन्वहि ।
मर्चः । पीत्वा । सचेवहि । त्रिः । सप्त । सख्युः । पदे ॥ ४ ॥

अर्चेत् प्राचेत् प्रियमेधासो अर्चेत् । अर्चेन्तु पुत्रका उत पुरं न धृष्णुर्वित ॥५॥

अर्चेत् । प्र । अर्चेत् । प्रियमेधासः । अर्चेत् । अर्चेन्तु । पुत्रकाः । उत । पुरम् । न ।
धृष्णु । अर्चेत् ॥ ५ ॥

अव स्वराति गर्गीरो गोधा परि' सनिष्णत् ।

पिङ्गा परि' चनिष्कददिन्द्राय ब्रह्मोद्यतम् ॥ ६ ॥

अव । स्वराति । गर्गीरः । गोधा । परि । सनिष्णत् ।
पिङ्गा । परि । चनिष्कदत् । इन्द्राय । ब्रह्म । उत्पद्यतम् ॥ ६ ॥

आ यत् पतन्त्येन्यः सुदुघा अनपस्फुरः ।

अपस्फुरं गृभायत् सोममिन्द्राय पातवे ॥ ७ ॥

आ । यत् । पतन्ति । एन्यः । सुदुर्घाः । अनपस्फुरः ।
अपस्फुरम् । गृभायत् । सोमम् । इन्द्राय । पातवे ॥ ७ ॥

अपादिन्द्रो अपादिभिर्विश्वे देवा अमत्सत ।

वरुण इदिह क्षयत् तमापो अभ्यनिषत वत्सं संशिश्वरीरिव ॥ ८ ॥

अपात् । इन्द्रः । अपात् । अभिः । विश्वे । देवाः । अमत्सत् ।
वरुणः । इत् । इह । क्षयत् । तम् । आपः । अभि । अनुषत् । वत्सम् । संशिश्वरीः इव ॥

सुदेवो असि वरुण यस्य ते सप्त सिन्धवः ।

अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्य सुषिरामिव ॥ ९ ॥

सुदेवः । असि । वरुण । यस्य । ते । सप्त । सिन्धवः ।
अनुक्षरन्ति । काकुदम् । सूर्म्यम् । सुषिराम् इव ॥ ९ ॥

यो व्यतीरफाणयत् सुयुक्ताँ उप दाशुषे ।

तको नेता तदिद् वपुरुपमा' यो अमुच्यत ॥ १० ॥

यः । व्यतीन् । अफाणयत् । सुऽयुक्तान् । उप । दाशुषे ।

तृकः । नेता । तत् । इत् । वपुः । उपऽमा । यः । अमुच्यत ॥ १० ॥

अतीर्दु शक्र ओहत इन्द्रो विश्वा अति द्विषः ।

भिनत् कनीन ओदनं पच्यमानं पुरो गिरा ॥ ११ ॥

अति । इत् । ऊं इति । शक्रः । ओहते । इन्द्रः । विश्वाः । अति । द्विषः ।

भिनत् । कनीनः । ओदनम् । पच्यमानम् । पुरः । गिरा ॥ ११ ॥

अर्भको न कुमारकोऽधि तिष्ठन्नवं रथम् ।

स पक्षन्महिषं मृगं पित्रे मात्रे विभुक्रतुम् ॥ १२ ॥

अर्भकः । न । कुमारकः । अधि । तिष्ठत् । नवम् । रथम् ।

सः । पक्षत् । महिषम् । मृगम् । पित्रे । मात्रे । विभुऽक्रतुम् ॥ १२ ॥

आ तू सुशिप्र दंपते रथं तिष्ठा हिरण्ययम् ।

अधं द्युक्षं सचेवहि सहस्रपादमरुषं स्वस्तिगामनेहसम् ॥ १३ ॥

आ । तू । सुशिप्र । दम्ऽपते । रथम् । तिष्ठा । हिरण्ययम् ।

अधं । द्युक्षम् । सचेवहि । सहस्रपादम् । अरुषम् । स्वस्तिऽगाम् । अनेहसम् ॥ १३ ॥

तं धेमित्था नमस्विन उप स्वराजमासते ।

अर्थं चिदस्य सुधितं यदेतव आवर्तयन्ति दावने ॥ १४ ॥

तम् । धे । ईम् । इत्या । नमस्विनः । उप । स्वराजम् । आसते ।

अर्थम् । चित् । अस्य । सुधितम् । यत् । एतवे । आऽवर्तयन्ति । दावने ॥ १४ ॥

अनु प्रत्नस्यौकसः प्रियमेधास एषाम् ।

पूर्वामनु प्रयति वृक्तबर्हिषो द्वितप्रयस आशत ॥ १५ ॥

अनु । प्रत्नस्य । ओकसः । प्रियऽमेधासः । एषाम् ।

पूर्वाम् । अनु । प्रऽयतिम् । वृक्तऽबर्हिषः । द्वितऽप्रयसः । आशत ॥ १५ ॥

यो राजा चर्षणीनां याता रथेभिरध्रिगुः ।

विश्वासां तकृता पृतनानां ज्येष्ठो यो वृत्रहा गुणे ॥ १६ ॥

यः । राजा । चर्षणीनाम् । याता । रथेऽभिः । अग्निऽगुः ।

विश्वीसाम् । तरुता । पृतनानाम् । ज्येष्ठः । यः । वृत्रहा । गृणे ॥ १६ ॥

इन्द्रं तं शुम्भ पुरुहन्मभवसे यस्य द्विता विधर्तरि ।

हस्ताय वज्रः प्रति धायि दर्शतो महो दिवे न सूर्यः ॥ १७ ॥

इन्द्रम् । तम् । शुम्भ । पुरुहन्मन् । अवसे । यस्य । द्विता । विऽधर्तरि ।

हस्ताय । वज्रः । प्रति । धायि । दर्शतः । महः । दिवे । न । सूर्यः ॥ १७ ॥

नक्रिष्टं कर्मणा नशद् यश्चकार सदावृधम् ।

इन्द्रं न यज्ञैर्विश्वगूर्तमृभ्वंसमधृष्टं धृष्णवोजिसम् ॥ १८ ॥

नक्तिः । तम् । कर्मणा । नशत् । यः । चकार । सदाऽवृधम् ।

इन्द्रम् । न । यज्ञैः । विश्वगूर्तम् । ऋभ्वंसम् । अधृष्टम् । धृष्णुऽओजिसम् ॥ १८ ॥

अषाल्हमुग्रं पृतनासु सासहि यस्मिन् महीरुरुज्यः ।

सं धेनवो जायमाने अनोनवुर्धावः क्षामो अनोनवुः ॥ १९ ॥

अषाल्हम् । उग्रम् । पृतनासु । सासहिम् । यस्मिन् । महीः । उरुऽज्यः ।

सम् । धेनवः । जायमाने । अनोनवुः । धावः । क्षामः । अनोनवुः ॥ १९ ॥

यद् धाव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः ।

न त्वा वज्रिन्तसहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥ २० ॥

यत् । धावः । इन्द्र । ते । शतम् । शतम् । भूमीः । उत । स्युरिति स्युः ।

न । त्वा । वज्रिन् । सहस्रम् । सूर्याः । अनु । न । जातम् । अष्ट । रोदसी इति ॥२०॥

आ पप्राथ महिना वृष्या वृषन् विश्वा शविष्ठ शर्वसा ।

अस्माँ अव मघवन् गोमति व्रजे वज्रि चित्रामिरूतिभिः ॥ २१ ॥

आ । पप्राथ । महिना । वृष्या । वृषन् । विश्वा । शविष्ठ । शर्वसा ।

अस्मान् । अव । मघवन् । गोऽमति । जे । वज्रिन् । चित्रामिः । कृतिऽभिः ॥ २१ ॥

इति अष्टमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

दशारात्रे दशमेऽहनि 'उत् त्वा मन्दन्तु' इति आञ्जयस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने—“ 'उत् त्वा मन्दन्तु' इत्याञ्जयस्तोत्रियः” (वैताथी ३३,२३) इति ।

तथा श्येनसंदंशाजिरवज्रेषु एकाहेषु 'सुरूपकृत्तुमृतये' (अ. २०,५०), 'उत् त्वा मन्दन्तु स्तोमाः' (अ. २०,९३), 'त्वामिद्धि हवामहे' (अ. २०,९८) इत्याद्यावाञ्जय-स्तोत्रियौ विकल्पितौ भवतः । तृतीयः वृष्टस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने—“ श्येनसंदंशाजिरवज्रेषु 'सुरूपकृत्तुमृतये', 'उत् त्वा मन्दन्तु स्तोमाः', 'त्वामिद्धि हवामहे' इति” (वैताथी ३९,५) इति ।

महाव्रते प्रातःसवने 'ईङ्गयन्तीरपस्युवः' (अ. २०,९३,४) इति पञ्चमं सूक्तम् आवाप-स्थाने आवपते । तद् उक्तं वैताने—“ 'ईङ्गयन्तीरपस्युवः' इत्यावपते” (वैताथी ३४,७) इति ।

उत् त्वा मन्दन्तु स्तोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः । अवं ब्रह्मद्विषो जहि ॥ १ ॥
उत् । त्वा । मन्दन्तु । स्तोमाः । कृणुष्व । राधः । अद्रिऽवः । अवं । ब्रह्मऽद्विषः । जहि ॥

पदा 'पणीरराधसो नि बाधस्व महान् असि । नहि त्वा कश्चन प्रति ॥ २ ॥
पदा । पणीन् । अराधसः । नि । बाधस्व । महान् । असि । नहि । त्वा । कः । चन । प्रति ॥

त्वमीशिषे सुतानामिन्द्र त्वमसुतानाम् । त्वं राजा जनानाम् ॥ ३ ॥
त्वम् । ईशिषे । सुतानाम् । इन्द्र । त्वम् । असुतानाम् । त्वम् । राजा । जनानाम् ॥ ३ ॥

ईङ्गयन्तीरपस्युव इन्द्रं जातमुपासते । भेजानासः सुवीर्यम् ॥ ४ ॥
ईङ्गयन्तीः । अपस्युवः । इन्द्रम् । जातम् । उप । आसते । भेजानासः । सुवीर्यम् ॥ ४ ॥

त्वमिन्द्र बलादधि सहसो जात ओजसः । त्वं वृषन् वृषेदसि ॥ ५ ॥
त्वम् । इन्द्र । बलात् । अधि । सहसः । जातः । ओजसः । त्वम् । वृषन् । वृषा । इत् । असि ॥ ५ ॥

त्वमिन्द्रासि वृत्रहा व्यंशन्तरिक्षमतिरः । उद् घामस्तम्ना ओजसा ॥ ६ ॥
त्वम् । इन्द्र । असि । वृत्रऽहा । वि । अन्तरिक्षम् । अतिरः । उद् । घाम् । अस्तम्नाः । ओजसा ॥ ६ ॥

त्वमिन्द्र सजोषसमर्कं विमर्षिं ब्राह्मोः । वज्रं शिशान् ओजसा ॥ ७ ॥
त्वम् । इन्द्र । सजोषसम् । अर्कम् । विमर्षिं । ब्राह्मोः । वज्रम् । शिशानः । ओजसा ॥ ७ ॥

त्वमिन्द्रमभिभूत्सि विश्वा ज्ञातन्व्योजसा । स विश्वा इव आर्षवः ॥८॥

त्वम् । इन्द्र । अभिभूः । असि । विश्वा । ज्ञातानि । जोजसा । सः । विश्वाः । मुवः ।
आ । अभवः ॥ ८ ॥

इति भद्रमेऽनुवाके तृतीये सूक्तम् ।

तृतीये छन्दोमेऽहनि 'आ यात्विन्द्रः स्वपतिर्मदाय' इत्यस्य 'अध्वर्यवोऽरुणम्' (अ. २०, ८७) इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ।

आ यात्विन्द्रः स्वपतिर्मदाय यो धर्मणा' तूतुजानस्तुर्विष्मान् ।

प्रत्वक्षापो अति विश्वा सहांस्यपारेण महता वृष्येन ॥ १ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । स्वपतिः । मदाय । यः । धर्मणा । तूतुजानः । तुर्विष्मान् ।
प्रत्वक्षापोः । अति । विश्वा । सहांसि । अपारेण । महता । वृष्येन ॥ १ ॥

सुष्ठामा रयः सुयमा हरीं ते मिम्यक्ष' वज्रो नृपते गर्भस्तौ ।

शीर्षं 'राजन् सुपथा' याद्यर्षिङ् वर्धाम' ते पपुषो वृष्यानि ॥ २ ॥

सुस्थामा । रयः । सुयमा । हरी इति । ते । मिम्यक्ष । वज्रः । नृपते । गर्भस्तौ ।
शीर्षम् । राजन् । सुपथा । आ । याहि । अर्वाङ् । वर्धाम । ते । पपुषः । वृष्यानि ॥२॥

एन्द्रवाहो नृपतिं वज्रवाहुमुग्रमुग्रासस्तविषास एनम् ।

प्रत्वक्षसं वृषभं सत्यशुष्ममेमस्मत्रा सध्मादो वहन्तु ॥ ३ ॥

आ । इन्द्रवाहः । नृपतिम् । वज्रवाहुम् । उग्रम् । उग्रासः । तविषासः । एनम् ।
प्रत्वक्षसम् । वृषभम् । सत्यशुष्मम् । आ । ईम् । अस्मत्रा । सध्मादः । वहन्तु ॥ ३ ॥

एवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमूर्ज' स्कम्भं धरुण आ वृषायसे ।

ओजः कृष्यं सं गृभाय त्वे अप्यसो यथा केनिपानामिनो वृधे ॥ ४ ॥

एव । पतिम् । द्रोणसाचम् । सचेतसम् । ऊर्जः । स्कम्भम् । धरुणे । आ । वृषयसे ।
ओजः । कृष्यं । सम् । गृभाय । त्वे इति । अपि । असः । यथा । केनिपानाम् । इनः । वृधे ॥

१. ब्रह्मणा K. २. 'क्षद्' K. ३. 'जंस्तु' C; 'जन्स्तु' न. १०, ४४, २.
४. वर्धाम K. ५. तविषासः P. ६. 'मूर्जः' B, C, D, Cs, न. १०, ४४, ४. ७. कृष्यं K.

गमन्न्स्मे वसून्या हि शंसिषं स्याधिषं भरमा याहि सोमिनः ।

त्वमीधिषे सास्मिन्ना संत्सि बर्हिष्यनाधूप्या तव पात्राणि धर्मणा ॥ ५ ॥

गमन् । अस्मे इति । वसूनि । आ । हि । शंसिषम् । सुऽआशिषम् । भरम् । आ । याहि ।
सोमिनः । त्वम् । ईशिषे । सः । अस्मिन् । आ । संत्सि । बर्हिषि । अनाधूप्या । तव ।
पात्राणि । धर्मणा ॥ ५ ॥

पृथक् प्रायन् प्रथमा देवहृतयोऽकृण्वत श्रवस्यानि दुष्टरा ।

न ये शेकुर्पन्नियां नावमारुहमीमैव ते न्यविशन्त केपयः ॥ ६ ॥

पृथक् । प्र । आयन् । प्रथमाः । देवऽहृतयः । अकृण्वत । श्रवस्यानि । दुष्टरा ।
न । ये । शेकुः । यन्नियाम् । नावम् । आऽरुहम् । ईमा । एव । ते । नि । अविशन्त । केपयः ॥६॥

एवैवापागपरे' सन्तु दूढ्योऽधा' येषां दुर्युज आयुयुञ्जे ।

इत्या ये प्रागुपरे सन्ति दावने पुरुणि यत्र व्युनानि भोजना ॥ ७ ॥

एव । एव । अपाक् । अपरे । सन्तु' । दुःऽध्यः । अन्धाः । येषाम् । दुःऽयुजः' । आऽयुयुञ्जे ।
इत्या । ये । प्राक् । उपरे । सन्ति । दावने । पुरुणि' । यत्र । व्युनानि । भोजना ॥७॥

गिरीरञ्जान् रेजमानां अधारयद् द्यौः क्रन्ददन्तरिक्षाणि कोपयत् ।

समीचीने धिषणे वि ष्कभायति वृष्णः पीत्वा मदं उक्थानि शंसति ॥८॥

गिरीन् । अञ्जान् । रेजमानान् । अधारयत् । द्यौः । क्रन्दत् । अन्तरिक्षाणि । कोपयत् ।
समीचीने इति समऽईचीने । धिषणे इति । वि । ष्कभायति । वृष्णः । पीत्वा । मदे ।
उक्थानि । शंसति ॥ ८ ॥

इमं विमर्षिं सुकृतं ते अकुशं येनारुजासि मघवल्लफारुजः ।

अस्मिन्त्सु ते सर्वने अस्तोक्थ्यं सुत इष्टौ मघवन् बोध्यामगः ॥ ९ ॥

इमम् । विमर्षिं । सुकृतम् । ते । अकुशम् । येन । आऽरुजासि । मघवन् । शफऽ-
आरुजः । अस्मिन् । सु । ते । अस्तु । ओक्थ्यम् । सुते । इष्टौ । मघवन् । बोधि । आऽमगः ॥

गोमिष्टरेमामतिं दुरेवां यवेन' क्षुधं पुरुहूत विश्वाम् ।

वयं राजभिः' प्रथमा 'धनान्यस्माकेन वृजनेना जयेम' ॥ १० ॥

गोभिः । तरेम । अमतिम् । दुःऽएवाम् । यवेन । क्षुधम् । पुरुहूत । विश्वाम् ।

वयम् । राजऽभिः । प्रथमाः । धनानि । अस्माकेन । वृजनेन । जयेम ॥ १० ॥

बृहस्पतिर्नः परि पातु पश्चादुतोत्तरस्मादधरादघ्रायोः ।

इन्द्रः पुरस्तादुत मध्यतो नः सखा सखिभ्यो वरिवः' कृणोतु ॥ ११ ॥

बृहस्पतिः । नः । परि । पातु । पश्चात् । उत । उतऽतरस्मात् । अधरात् । अघ्रायोः ।

इन्द्रः । पुरस्तात् । उत । मध्यतः । नः । सखा । सखिभ्यः । वरिवः । कृणोतु ॥ ११ ॥

इति अष्टमेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

महाव्रते 'त्रिकद्रुकेषु महिषः' (अ २०,९५,१), 'प्रो ष्वस्मै पुरोरथम्' (अ २०,९५,२) इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वैताने — " 'त्रिकद्रुकेषु महिषः', 'प्रो ष्वस्मै पुरोरथम्' इति स्तोत्रियानुरूपौ" (वैताश्रौ ३४,१९) इति ।

त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मस्तूपत्' सोममपिबद् विष्णुना सुतं यथावञ्चत्' । स ई ममाद् महि कर्म कर्तवे महामुरुं सैनं सथद् देवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः । १ ।'

त्रिकद्रुकेषु । महिषः । यवऽआशिरम् । तुविशुष्मः । तूपत् । सोमम् । अपिबत् । विष्णुना । सुतम् । यथा । अवञ्चत् । सः । ईम् । ममाद् । महि । कर्म । कर्तवे । महाम् । उरुम् । सः । एनम् । सञ्चत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ १ ॥

प्रो ष्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूषमर्चत ।

अभीके चिदु लोककृत् संगे समत्सु वृत्रहाऽस्माकं बोधि चोदिता' नमन्ता-
मन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ २ ॥

१. यवेन वा अ २०,८९,१०. २. विन्धे अ. ३. राजसु अ. ४. धनान्य-
रिष्टासो वृजनीभिर्जयेम अ. ५. वरीयः अ २०,८९,११. ६. 'स्त्वस्मै' कौ १,४५७.
७. 'वैश्वम्' कौ. ८. अत्र स्विषीमा (V मां अ°) नम्बोजसा हृषिं युषा अंबुदा रोवृसी
अपृणदस्य मुञ्जना प्र बांबुधे । अघ्नस्तान्यं जठरे प्रेमरिष्यत् सैनं ॥ २ ॥ साकं जातः कर्तुना
साकमोजसा दवक्षिष साकं बृद्धो वीर्यैः सासृष्टिर्यभो विष्वर्षणिः । दाता राधः स्तुवते काम्यं बसु
सैनं ॥ ३ ॥ (तु. ऋ २,२२,२;२) इमौ मन्त्रौ B,B^a,S^m प्रान्ते पठन्ति; K,K^m,V अपि समर्चयन्ति
(K,K^m तु कमविपर्यासेन). ९. विरमति RW.

प्रो इति । सु । अस्मै । पुरःऽरुपम् । इन्द्राय । शुषम् । अर्चत । अभीके । चित् । ऊं
इति । लोकऽकृत् । समऽओ । समत्ऽसु । वृत्रऽहा । अस्मार्कम् । बोधि । बोदिता ।
नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ २ ॥

त्वं 'सिन्धूरवासृजोऽधराचो अहमहिम् ।

अशत्रुरिन्द्र' जज्ञिषे विश्वं पुष्यसि वार्यं तं त्वा परिं स्वजामहे' नमः० ॥३॥

त्वम् । सिन्धून् । अर्च । असृजः । अधराचः । अहन् । अहिम् ।

अशत्रुः । इन्द्र । जज्ञिषे । विश्वम् । पुष्यसि । वार्यम् । तम् । त्वा । परिं । स्वजामहे । ० ॥ ३ ॥

वि बु विश्वा अरातयोऽर्यो नशन्त' नो धियः ।

अस्तासि शत्रवे वधं यो न इन्द्र जिघांसति या ते रातिर्दुर्दिवसु'

नभन्तामन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ ४ ॥

वि । सु । विश्वाः । अरातयः । अर्यः । नशन्त । नः । धियः । अस्ता । असि ।

शत्रवे । वधम् । यः । नः । इन्द्र । जिघांसति । या । ते । रातिः । दुदिः । वसु ।

नभन्ताम् । अन्यकेषाम् । ज्याकाः । अधि । धन्वऽसु ॥ ४ ॥

इति अष्टमेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

महाव्रते माध्यंदिने सवने 'तीव्रस्याभिव्यसो अस्य पाहि' इत्येताश्चतुर्विंशतिम्
ऋचः आवापस्थाने आवपते । तद् उक्तं वैताने — "तीव्रस्याभिव्यसो अस्य पाहि' इति
चतुर्विंशतिम् आवपते" (वैताश्रौ ३४, २०) इति ।

तीव्रस्याभिव्यसो अस्य पाहि सर्वरथा वि हरी इह मुञ्च ।

इन्द्र मा त्वा यजमानासो अन्ये नि रीरमन् तुम्यमिमे सुतासः ॥ १ ॥

तीव्रस्य । अभिव्यसः । अस्य । पाहि । सर्वरथा । वि । हरी इति । इह । मुञ्च ।

इन्द्र । मा । त्वा । यजमानासः । अन्ये । नि । रीरमन् । तुम्यम् । इमे । सुतासः ॥ १ ॥

तुम्यं सुतास्तुम्यमु सोत्वासस्त्वां गिरः श्वात्र्या आ ह्वयन्ति ।

इन्द्रेदमद्य सर्वानं जुषाणो विश्वस्य विद्राँ इह पाहि सोमम् ॥ २ ॥

१. सिन्धू° RW.

२. अशत्रु° B.

३. विरमति RW.

४. नः सव B;

तुर्म्यम् । सुताः । तुर्म्यम् । ऊं इति । सोत्वासः । त्वाम् । गिरः । शत्र्याः । आ । ह्युन्ति ।
इन्द्रं । इदम् । अथ । सर्वेनम् । जुषाणः । विश्वस्य । विद्वान् । इह । पाहि । सोमम् ॥२॥

य उञ्जता मनसा सोममस्मै सर्वहृदा देवकामः सुनोति ।

न गा इन्द्रस्तस्य परा ददाति प्रशस्तमिच्छारुमस्मै कृणोति ॥ ३ ॥

यः । उञ्जता । मनसा । सोमम् । अस्मै । सर्वहृदा । देवकामः । सुनोति ।

न । गाः । इन्द्रः । तस्य । परा । ददाति । प्रशस्तम् । इत् । चारुम् । अस्मै । कृणोति ॥

अनुस्पष्टो' मवत्येषो अस्य यो अस्मै रेवान् न सुनोति सोमम् ।

निरत्नौ मघवा तं दधाति ब्रह्मद्विषो हन्त्यनानुदिष्टः ॥ ४ ॥

अनुस्पष्टः । मवति । एषः । अस्य । यः । अस्मै । रेवान् । न । सुनोति । सोमम् ।

निः । अत्नौ । मघवा । तम् । दधाति । ब्रह्मद्विषः । हन्ति । अननुदिष्टः ॥ ४ ॥

अश्वायन्तो गव्यन्तो वाजयन्तो हवामहे त्वोपगन्तवा उ ।

आभूर्षन्तस्ते सुमतौ नवायां वयमिन्द्र त्वा शुनं हुवेम ॥ ५ ॥

अश्वयन्तः । गव्यन्तः । वाजयन्तः । हवामहे । त्वा । उपगन्तवै । ऊं इति ।

आभूर्षन्तः । ते । सुमतौ । नवायाम् । वयम् । इन्द्र । त्वा । शुनम् । हुवेम ॥ ५ ॥

मुञ्चामि त्वा हविषा जीवनाय कर्मज्ञातयक्ष्मादुत राजयक्ष्मात् ।

ग्राहिर्जग्राह' यद्येतदेनं' तस्यां' इन्द्राग्नी प्र मुमुक्तमेनम् ॥ ६ ॥

मुञ्चामि । त्वा । हविषा । जीवनाय । कर्म । अज्ञातयक्ष्मात् । उत । राजयक्ष्मात् ।

ग्राहिः । जग्राह । यदि । एतत् । एनम् । तस्याः । इन्द्राग्नी इति । प्र । मुमुक्तम् । एनम् ॥

यदि क्षितायुर्यदि वा परेतो यदि मृत्योरन्तिकं नीति एव ।

तमा हरामि निःश्रुतेरुपस्थादस्पर्शमेनं' शतशारदाय ॥ ७ ॥

यदि । क्षितायुः । यदि । वा । परेतः । यदि । मृत्योः । अन्तिकम् । निःश्रुतः ।

एव । तम् । आ । हरामि । निःश्रुतेः । उपस्थात् । अस्पर्शम् । एनम् । शतशारदाय ॥

१. अनुस्पष्टो B, Cs.

२. ग्राह्या गृहीतो वे १, ६२, १.

३. यदि वैचवेनं RW.

ऋ १०, १६१, १; यद्येष यत्सु वे.

४. तत्त वे.

५. 'दस्पर्शमेनं' RW. ऋ १०, १६१, २

वे १, ६२, २.

सहस्राक्षेण श्रुतवीर्येण' श्रुतायुषा हविषाहार्षमेनम् ।

'इन्द्रो यथैनं शरदो नयात्यति' विश्वस्य दुरितस्य पारम् ॥ ८ ॥

सहस्रऽअक्षेण । श्रुतऽवीर्येण । श्रुतऽआयुषा । हविषा । आ । अहार्षम् । एनम् ।

इन्द्रः । यथा । एनम् । शरदः । नयाति । अति । विश्वस्य । दुःऽतस्य । पारम् ॥ ८ ॥

श्रुतं जीव शरदो वर्षमानः श्रुतं हेमन्तान्छतम् वसन्तान् ।

'श्रुतं त इन्द्रो अग्निः' सविता बृहस्पतिः श्रुतायुषा हविषाहार्षमेनम् ॥ ९ ॥

श्रुतम् । जीव । शरदः । वर्षमानः । श्रुतम् । हेमन्तान् । श्रुतम् । ऊं इति । वसन्तान् ।

श्रुतम् । ते । इन्द्रः । अग्निः । सविता । बृहस्पतिः । श्रुतऽआयुषा । हविषा । आ ।

अहार्षम् । एनम् ॥ ९ ॥

आहार्षमविदं त्वा पुनरागाः पुनर्णवः' ।

सर्वीङ्ग सर्वं ते चक्षुः सर्वमायुश्च तेऽविदम् ॥ १० ॥

आ । अहार्षम् । अविदम् । त्वा । पुनः । आ । अगाः । पुनःऽनवः ।

सर्वेऽअङ्ग । सर्वम् । ते । चक्षुः । सर्वम् । आयुः । च । ते । अविदम् ॥ १० ॥

ब्रह्मणाऽग्निः संविदानो रक्षोहा बाधतामितः ।

अमीवा यस्ते गर्भं दुर्णामा योनिमाशये ॥ ११ ॥

ब्रह्मणा । अग्निः । समऽविदानः । रक्षःऽहा । बाधताम् । इतः ।

अमीवा । यः । ते । गर्भम् । दुःनामा । योनिम् । आऽशये ॥ ११ ॥

यस्ते गर्भममीवा दुर्णामा योनिमाशये ।

अग्निष्टं ब्रह्मणा सह निःक्रव्यादमनीनशत् ॥ १२ ॥

यः । ते । गर्भम् । अमीवा । दुःऽनामा । योनिम् । आऽशये ।

अग्निः । तम् । ब्रह्मणा । सह । निः । क्रव्यऽअदम् । अनीनशत् ॥ १२ ॥

१. श्रुतकारवेन RW. क्र १०, १६१, १.

२. श्रुतं यथैनं ('थैनं RW.) शरदो

नयातीन्द्रो RW. क्र.

३. 'न्तां छ' RW.

४. श्रुतमिन्द्राग्नी RW. क्र. पै १, ६२, ४.

५. हविषेनं पुनर्दुः RW. क्र.

६. पुनर्नं (र्न RW.) व RW. क्र १०, १६१, ५.

यस्ते हन्ति पतयन्तं निषत्सुं^१ यः सरीसृपम् ।
जातं यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ १३ ॥

यः । ते । हन्ति । पतयन्तम् । निऽसत्सुम्^१ । यः । सरीसृपम् ।
जातम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ १३ ॥

यस्तं ऊरू विहरत्यन्तरा दम्पती शये ।
योनिं यो अन्तरारेलिह^२ तमितो नाशयामसि ॥ १४ ॥

यः । ते । ऊरू इति । विऽहरति । अन्तरा । दम्पती इति दम्पती । शये ।
योनिम् । यः । अन्तः । आऽरेलिह^२ । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ १४ ॥

यस्त्वा भ्राता पतिर्भूत्वा जारो भूत्वा निषद्यते ।
प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ १५ ॥

यः । त्वा । भ्राता । पतिः । भूत्वा । जारः । भूत्वा । निऽपद्यते ।
प्रऽजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ १५ ॥

यस्त्वा स्वप्नेन तमसा मोहयित्वा निषद्यते ।
प्रजां यस्ते जिघांसति तमितो नाशयामसि ॥ १६ ॥

यः । त्वा । स्वप्नेन । तमसा । मोहयित्वा । निऽपद्यते ।
प्रऽजाम् । यः । ते । जिघांसति । तम् । इतः । नाशयामसि ॥ १६ ॥

अक्षीम्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां छुबुकादधि^३ ।
यक्ष्मं शीर्षण्यं^४ मस्तिष्काज्जिह्वाया वि वृहामि ते^५ ॥ १७ ॥

अक्षीम्याम् । ते । नासिकाभ्याम् । कर्णाभ्याम् । छुबुकात् । अधि ।
यक्ष्मम् । शीर्षण्यम् । मस्तिष्कात् । जिह्वायाः । वि । वृहामि । ते ॥ १७ ॥

ग्रीवाभ्यस्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनुष्यात् ।
यक्ष्मं दोषण्यं^६ मंसाभ्यां बाहुभ्यां वि वृहामि ते^५ ॥ १८ ॥

१. निषत्सुं C, RW. २. निऽसत्सुं P. ३. रेलिह K, V, ऋ १०, १६२, ४
रेलि C, K^m, R, Dc. ४. छिबुका^० आपमं १, १७, १; आस्वाहुत पे ४, ७/१. ५. वृहामि
काटाद् वि वृहामसि पे. ६. उरस्तो वि वृहामसि पे ४, ७, २.

ग्रीवाम्यः । ते । उष्णिहाम्यः । कीकसाम्यः । अनुक्यात् ।

यक्ष्मम् । दोषप्यम् । अंताम्याम् । बाहुऽम्याम् । वि । बृहामि । ते ॥ १८ ॥

'हृदयात् ते परि क्लोन्नो हलीक्ष्णात् पार्श्वाम्याम् ।

यक्ष्मं मर्तस्त्राम्यां प्लीहो यक्रस्ते वि बृहामसि ॥ १९ ॥'

हृदयात् । ते । परि । क्लोन्नः । हलीक्ष्णात् । पार्श्वाम्याम् ।

यक्ष्मम् । मर्तस्त्राम्याम् । प्लीहः । यक्रः । ते । वि । बृहामसि ॥ १९ ॥

आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यो वनिष्ठोरुदरादधि ।

यक्ष्मं 'कुक्षिम्यां प्लाशेर्नाम्या' 'वि बृहामि ते' ॥ २० ॥

आन्त्रेभ्यः । ते । गुदाभ्यः । वनिष्ठोः । उदरात् । अधि ।

यक्ष्मम् । कुक्षिम्याम् । प्लाशोः । नाम्याः । वि । बृहामि । ते ॥ २० ॥

ऊरुभ्यां ते अष्टीवद्भ्यां पार्थिभ्यां प्रस्पदाम्याम् ।

यक्ष्मं 'भसद्यं श्रोणिभ्यां भासदं भंससो' 'वि बृहामि ते' ॥ २१ ॥

ऊरुऽम्याम् । ते । अष्टीवद्भ्याम् । पार्थिभ्याम् । प्रस्पदाम्याम् ।

यक्ष्मम् । भसद्यम् । श्रोणिभ्याम् । भासदम् । भंससः । वि । बृहामि । ते ॥ २१ ॥

अस्थिभ्यस्ते मज्जभ्यः स्त्रावभ्यो घमनिभ्यः ।

यक्ष्मं 'पाणिभ्यामङ्गुलिभ्यो नखेभ्यो वि बृहामि ते' ॥ २२ ॥'

अस्थिभ्यः । ते । मज्जभ्यः । स्त्रावभ्यः । घमनिभ्यः ।

यक्ष्मम् । पाणिभ्याम् । अङ्गुलिभ्यः । नखेभ्यः । वि । बृहामि । ते ॥ २२ ॥

'अङ्गैरङ्गै लोभिलोभि यस्ते' पर्वणिपर्वणि ।

यक्ष्मं त्वचस्यं ते वयं कश्यपस्य वीबर्हेण विष्वञ्चं वि बृहामसि ॥ २३ ॥'

१. क्लोन्नस्ते हृदयादधि? हलीक्ष्णात् पै ४,७,३. २. नास्ति RW. ३. 'होर्हृदयादधि RW. ऋ १०,१६३,३; 'रादुत् पै ४,७,४. ४. मर्तस्त्राम्यां यक्रः प्लाशिम्यो RW. ऋ.; पाण्योरङ्गुलिभ्यो नखेभ्यो पै. ५. वि बृहामसि पै.; एवमग्रेऽपि. ६. अङ्गाम्यां आपमं १, १७,१. ७. श्रोणिभ्यां भासदाद् भंससो RW. ऋ १०,१६३,४; पैप १,२३२६ ० अपि द्र. † भंससो आपमं. ८. वि बृहामसि पै ४,७,६. ९. मांसेभ्यः पै ४,७,५. १०. पृष्टिभ्यो मज्जभ्यो नाम्या वि बृहामसि पै. ११. मेहनाद् वनंकरणाहोर्मभ्यस्ते नखेभ्यः । यक्ष्मं सर्वस्माद्वात्मनस्तमिदं वि बृहामि ते RW. ऋ १०,१६३,५. १२. अङ्गादङ्गाहोहोहोहो बर्दं पै ४,७,७. १३. अङ्गादङ्गाहोहोहोहो ज्ञातं पर्वणिपर्वणि । यक्ष्मं सर्वस्माद्वात्मनस्तमिदं वि बृहामि ते ॥ RW. ऋ १०,१६३,६ आपमं.

अङ्गेऽअङ्गे । लोम्निऽलोम्नि । यः । ते । पर्वणिऽपर्वणि ।
यक्ष्मम् । त्वचस्यम् । ते । वयम् । कश्यपस्य । विऽबर्हेण । विष्मञ्चम् । वि । बृहामसि ॥२३॥

अपेहि मनसस्पतेऽपं क्राम परश्चर ।

परो निर्ऋत्या आ चक्ष्व बहुधा जीवतो मनः ॥ २४ ॥

अपं । इहि । मनसः । पते । अपं । क्राम । परः । चर ।

परः । निऽऋत्यै । आ । चक्ष्व । बहुधा । जीवतः । मनः ॥ २४ ॥

इति अष्टमेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ।

इति अष्टमोऽनुवाकः ।

बृहस्पतिसखे 'वयमेनमिदा ह्यः' इत्यस्य 'तद् वो गाय सुते सचा' (अ २०,७८)
इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ।

तथा सर्वजित्पृषभादिषु अस्य तेनैव सह उक्तो विनियोगः ।

तथा त्रिवृदादिषु सूत्रोक्तेषु सप्तसु त्रिरात्रैकाहेषु 'उभयं शृणवच्च नः'
(अ २०,११३), 'वयमेनमिदा ह्यः' (अ २०,११७), 'पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा' (अ
२०,११७) एते आज्यस्तोत्रिया भवन्ति चकारात् पृष्ठस्तोत्रिया विकल्पिता
भवन्ति । तद् उक्तं वैताने— " त्रिवृत्यश्चदशसप्तदशैकविंशत्रिणवत्रयस्त्रिंशानवसप्तदशेषु 'उभयं
शृणवच्च नः', 'वयमेनमिदा ह्यः', 'पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा' इति" (वैताश्री ४०,८) इति ।

तथा त्रिककुहशाहे अस्य विनियोगः 'क ई वेद सुते सचा' (अ २०,५३) इत्यनेन
सह उक्तः ।

वयमेनमिदा ह्योपीपिमेह वज्रिणम् ।

तस्मा उ अद्य समना सुतं भरा नूनं भूषत श्रुते ॥ १ ॥

वयम् । एनम् । इदा । ह्यः । अपीपिम' । इह । वज्रिणम् ।

तस्मै । ऊं इति । अद्य । समना । सुतम् । भर । आ । नूनम् । भूषत । श्रुते ॥ १ ॥

वृकश्चिदस्य वारण उरामथिरा वयुनेषु भूषति ।

सेमं नः' स्तोमं जुजुषाण आ गृहीन्द्र प्र चित्रया धिया ॥ २ ॥

वृकः । चित् । अस्य । वारणः । उराऽमथिः । आ । वयुनेषु । भूषति ।

सः' । इमम् । नः । स्तोमम् । जुजुषाणः । आ । गृहि । इन्द्र । प्र । चित्रया । धिया ॥२॥

'कद् न्वं१ स्याकृतमिन्द्रस्यास्ति' पौंस्यम् ।

केनो नु कं भ्रोमतेन न शुभ्रुवे जनुषः परि वृत्रहा ॥ ३ ॥

कद् । ऊं इति । नु । अस्य । अकृतम् । इन्द्रस्य । अस्ति । पौंस्यम् ।

केनो इति । नु । कम् । भ्रोमतेन । न । शुभ्रुवे । जनुषः । परि । वृत्रहा ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके प्रथमं सूक्तम् ।

इयेनसंशंशाजिरवजेषु एकाहेषु 'त्वामिद्धि हवामहे' इत्यस्य विनियोगः
'सुरूपकृतनुमृतये' (अ २०,५७) इत्यनेन सह उक्तः ।

तथा तनूपृष्ठे षडहे अस्य विनियोगः 'यद् याव इन्द्र ते शतम्' (अ २०,८१)
इत्यनेन सह उक्तः ।

त्वामिद्धि हवामहे साता' वाजस्य कारवः ।

त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥ १ ॥

त्वाम् । इत् । हि । हवामहे । साता । वाजस्य । कारवः ।

त्वाम् । वृत्रेषु । इन्द्र । सत्पतिम् । नरः । त्वाम् । काष्ठासु । अर्वतः ॥ १ ॥

स त्वं नश्चित्र वज्रहस्त धृष्णुया मह स्तवानो अद्रिवः ।

गामश्च रथ्यमिन्द्र सं किर सत्रा वाजं' न जिग्युषे ॥ २ ॥

सः । त्वम् । नः । चित्र । वज्रहस्त । धृष्णुया । महः । स्तवानः । अद्रिवः ।

गाम् । अश्वम् । रथ्यम् । इन्द्र । सम् । किर । सत्रा । वाजम् । न । जिग्युषे ॥ २ ॥

इति नवमेऽनुवाके द्वितीयं सूक्तम् ।

अपूर्वाख्ये एकाहे 'अभि त्वा पूर्वपीतये' इत्येष पृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद्
उक्तं वैताने — "अपूर्वे 'अभि त्वा पूर्वपीतये' इति" (वैताश्रौ ३९,६) इति ।

अभि त्वा पूर्वपीतय इन्द्र स्तोमैभिरायवः ।

समीचीनास ऋभवः समस्वरन् रुद्रा गृणन्त पूर्व्यम् ॥ १ ॥

अभि । त्वा । पूर्वपीतये । इन्द्र । स्तोमैभिः । आयवः ।

सम्ऽईचीनासः । ऋभवः । सम् । अस्वरन् । रुद्राः । गृणन्त । पूर्व्यम् ॥ १ ॥

अस्येदिन्द्रो वावृधे वृष्ण्यं शर्वो मदे सुतस्य विष्णवि ।

अथा तमस्य महिमानमायवोऽनु ष्टुवन्ति पूर्वथा ॥ २ ॥

अस्य । इत् । इन्द्रः । ववृधे । वृष्ण्यम् । शर्वः । मदे । सुतस्य । विष्णवि ।

अथ । तम् । अस्य । महिमानम् । आयवः । अनु । ष्टुवन्ति । पूर्वथा ॥ २ ॥

इति नवमेऽनुवाके तृतीयं सूक्तम् ।

प्रात्यस्तोमाख्येषु एकाहेषु 'आ त्वेता नि षीदत्' (अ २०,१८,११), 'अथा हीन्द्र गिर्वणः' (अ २०,१००) इति आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ यथाक्रमं भवतः । तद् उक्तं वैताने — "प्रात्यस्तोमेषु 'आ त्वेता नि षीदत्', 'अथा हीन्द्र गिर्वणः' इति" (वैताथी ३९,७) ।

तथा पवित्रादिषु राजसूयैकाहेषु 'यत् सोममिन्द्र विष्णवि' (अ २०,१११), 'अथा हीन्द्र गिर्वणः' (अ २०,१००), 'अभ्रातृव्यो अना त्वम्' (अ २०,११४), 'त्वम् न इन्द्रा भर' (अ २०,१०८) एते यथासंभवम् उक्थस्तोत्रिया भवन्ति । चकाराद् 'यदथ कच्च वृत्रहन्' (अ २०,११२), 'उभयं शृणवच्च नः' (अ २०,११३) एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः ।

तथा चतुरहपञ्चाहाहीनदशाहच्छन्दोमदशाहेषु 'यत् सोममिन्द्र विष्णवि' एते चत्वारो यथासंभवम् उक्थस्तोत्रिया भवन्ति ।

तद् उक्तं वैताने — "राजसूयेषु 'यत्सोममिन्द्र विष्णवि', 'अथा हीन्द्र गिर्वणः', 'अभ्रातृव्यो अना त्वम्', 'त्वं न इन्द्रा भर' इति च । चतुरहपञ्चाहाहीनदशाहच्छन्दोमदशाहेषु च" (वैताथी ४०,४) इति ।

अथा हीन्द्र गिर्वण उप त्वा कामान् महः संसृज्महे । उदेव यन्त उदभिः ॥१॥

अथ । हि । इन्द्र । गिर्वणः । उप । त्वा । कामान् । महः । संसृज्महे । उदाऽव । यन्तः । उदभिः ॥ १ ॥

वार्ण त्वा यच्याभिर्वर्धन्ति शूर ब्रह्माणि । वावृध्वासं चिदद्रिवो दिवेदिवे ॥ २ ॥

वाः । न । त्वा । यच्याभिः । वर्धन्ति । शूर । ब्रह्माणि । ववृध्वासम् । चित् । अद्रिऽवः । दिवेऽदिवे ॥ २ ॥

युञ्जन्ति हरीं इषिरस्य गार्थयोरो रथ उरुयुगे । इन्द्रवाहा वचोयुजा ॥३॥

१. वावृधे वृष्ण्यं शर्वो मदे K.

२. महत् K.

३. संसृज्महे B,Cs.

युञ्जन्ति । हरी इति । इग्निस्व । गर्भवा । उरी । रथे । उरुऽङ्गुणे । इन्द्रऽवाहा । वृषऽयुजा ॥
इति नवमेऽनुवाके चतुर्थं सूक्तम् ।

अग्निष्टुत्सु वक्राहेषु 'इलेन्यो नमस्यः' (अ २०, १०२), 'अग्नि दूतं वृणीमहे' (अ २०, १०१), 'अग्निमील्लिवावसे' (अ २०, १०३), 'अग्न आ वाह्यग्निभिः' (अ २०, १०३, २) एषु आयौ आज्यस्तोत्रियौ विकल्पितौ भवतः । उत्तरौ पृष्ठस्तोत्रियौ विकल्पितौ भवतः । तद् उक्तं वैताने — "अग्निष्टुत्सु 'इलेन्यो नमस्यः', 'अग्नि दूतं वृणीमहे', 'अग्निमील्लिवावसे', 'अग्न आ वाह्यग्निभिः' इति" (वैताश्री ३९, ८) इति ।

तथा विराजोमेःस्तोमेमेःकुलाये 'अग्नि दूतं वृणीमहे', 'अग्निमील्लिवावसे' एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने — "विराजोमेःस्तोमेमेःकुलाये 'अग्नि दूतं वृणीमहे', 'अग्निमील्लिवावसे' इति" (वैताश्री ४०, २) ।

अग्नि दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् । अस्य यज्ञस्य सुकृतम् ॥ १ ॥

अग्निम् । दूतम् । वृणीमहे । होतारम् । विश्ववेदसम् । अस्य । यज्ञस्य । सुऽकृतम् ॥ १ ॥

अग्निर्मग्निं हवीमग्निः सदा हवन्त विस्पतिम् । इव्यवाहं पुरुप्रियम् ॥ २ ॥

अग्निम् अग्निम् । हवीमग्निः । सदा । हवन्त । विस्पतिम् । इव्यवाहम् । पुरुऽप्रियम् ॥ २ ॥

अग्ने देवाँ इहा वह जज्ञानो वृक्तर्वाहिषे । असि होता न ईद्व्यः ॥ ३ ॥

अग्ने । देवान् । इहा । आ । वह । जज्ञानः । वृक्तर्वाहिषे । असि । होता । नः । ईद्व्यः ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके पञ्चमं सूक्तम् ।

अग्निष्टुत्सु वक्राहेषु 'इलेन्यो नमस्यः' इत्यस्य पूर्वेण सह उक्तो विनियोगः ।

'इलेन्यो' नमस्यस्तिरस्तामांसि दर्शतः । समग्निरिष्यते वृषा ॥ १ ॥

'इलेन्यः' । नमस्यः । तिरः । तमांसि । दर्शतः । सम् । अग्निः । इष्यते । वृषा ॥ १ ॥

वृषो अग्निः समिष्यतेऽज्ञो न देववाहनः । तं इविष्मन्त ईलते ॥ २ ॥

वृषो इति । अग्निः । सम् । इष्यते । अग्निः । न । देवऽवाहनः । तम् । इविष्मन्तः । ईलते ॥ २ ॥

वृषणं त्वा वयं वृषन् वृषणः समिधीमहि । अग्ने दीर्घतं बृहत् ॥ ३ ॥

१. पुरुऽप्रियम् P^a. २. इलेन्यो K, V; इलेन्यो K^m; इलेन्यो B^a, C; इलेन्यो Cs;
इलेन्यो ऋ ३, २७, १३. ३. इलेन्यः P, P^a, J. ४. ईलते K, K^m, V, ऋ ३, २७, १४;
ईलते B^a, C; इलते Cs.

वृषणम् । त्वा । वयम् । वृषन् । वृषणः । सच । इधीमहि । अग्ने । इधीमन् । वृषणम् ॥ ३ ॥
इति नवमेऽनुवाके षष्ठं सूक्तम् ।

‘अग्निमीलिष्यावसे’ इत्यस्त्व ‘अग्निं दूतं वृणीमहे’ (अ २०, १०१) इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ।

अग्निमीलिष्यावसे' गाथाभिः शीरश्रोचिषम् ।
अग्निं राये पुरुमीलह' श्रुतं नरोऽग्निं सुदीतये छर्दिः ॥ १ ॥

अग्निम् । ईलिष्व' । अवसे । गाथाभिः । शीरश्रोचिषम् ।
अग्निम् । राये । पुरुऽमीलह । श्रुतम् । नरः । अग्निम् । सुऽदीतये । छर्दिः ॥ १ ॥

अग्न आ याह्यभिभिर्होतारं त्वा वृणीमहे ।
आ त्वामनक्तु प्रयता इविष्मती यजिष्ठं बर्हिरासदे ॥ २ ॥

अग्ने । आ । याहि । अग्निऽग्निः । होतारम् । त्वा । वृणीमहे ।
आ । त्वाम् । अनक्तु । प्रयता । इविष्मती । यजिष्ठम् । बर्हिः । आऽसदे ॥ २ ॥

अच्छा हि त्वां सहसः सुनो अङ्गिरः सुचक्षरन्त्यक्षरे ।
ऊर्जो नपातं घृतकेशमीमहेऽग्निं यज्ञेषु पुर्व्यम् ॥ ३ ॥

अच्छ । हि । त्वा । सहसः । सुनो इति । अङ्गिरः । सुचक्षः । चरन्ति । अक्षरे ।
ऊर्जः । नपातम् । घृतकेशम् । ईमहे । अग्निम् । यज्ञेषु । पुर्व्यम् ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके सप्तमं सूक्तम् ।

‘इमा उ त्वा पुरुवसो’ इत्यस्य विनियोगः ‘अयमु ते समतसि’ (अ २०, ४५) इत्यनेन सह उक्तः ।

इमा उ त्वा पुरुवसो गिरौ वर्धन्तु या मम ।
पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽग्निं स्तोमैरनुषत ॥ १ ॥

इमाः । उं इति । त्वा । पुरुवसो इति पुरुवसो । गिरः । वर्धन्तु । याः । मम ।
पावकवर्णाः । शुचयः । विपऽचितः । अग्निं । स्तोमैः । अनुषत ॥ १ ॥

१. 'मीलिष्या' K, V, ऋ ८, ७१, १४; 'मीलिष्या' B^h, C, K^m. २. 'मीठ' C, K,
K^m, Dc; 'मीकह' V, ऋ. ३. ईलिष्व P, P¹, ४. वर्धन्तु B.

अयं सहस्रमृषिभिः सहस्कृतः समुद्र इव पप्रथे ।

सत्यः सो अस्य महिमा गृणे शर्वो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ २ ॥

अयम् । सहस्रम् । ऋषिऽभिः । सहःऽकृतः^१ । समुद्रःऽइव । पप्रथे ।

सत्यः । सः । अस्य । महिमा । गृणे । शर्वः । यज्ञेषु । विप्रराज्ये ॥ २ ॥

आ नो विश्वासु हव्य इन्द्रः समत्सु भूषतु ।

उप ब्रह्माणि सर्वानानि वृत्रहा परमज्या ऋचीषमः ॥ ३ ॥

आ । नः । विश्वासु । हव्यः । इन्द्रः । समत्सु । भूषतु ।

उप । ब्रह्माणि । सर्वानानि । वृत्रहा । परमज्याः । ऋचीषमः ॥ ३ ॥

त्वं दाता प्रथमो राधसामस्यासि सत्य ईशानकृत् ।

तुविद्युन्नस्य युज्या वृणीमहे पुत्रस्य शर्वसो महः ॥ ४ ॥

त्वम् । दाता । प्रथमः । राधसाम् । असि । सत्यः । ईशानकृत् ।

तुविद्युन्नस्य । युज्या । आ । वृणीमहे । पुत्रस्य । शर्वसः । महः ॥ ४ ॥

इति नवमेऽनुवाके अष्टमं सूक्तम् ।

प्रतीचीनस्तोमे एकाहे 'त्वमिन्द्र प्रतूर्तिषु' इत्येष आज्यपृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने — "प्रतीचीनस्तोमे 'त्वमिन्द्र प्रतूर्तिषु' इति" (वैताश्री ३९, ११) इति ।

राजि एकाहे 'यो राजा चर्षणीनाम्' (अ २०, १०५, ४) इति पृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने — "राजि 'यो राजा चर्षणीनाम्' इति" (वैताश्री ३९, १२) इति ।

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वमि विश्वा असि स्पृधः ।

अशस्तिहा जनिता विश्वतूरसि त्वं तूर्य तरुष्यतः ॥ १ ॥

त्वम् । इन्द्र । प्रतूर्तिषु । अमि । विश्वाः । असि । स्पृधः ।

अशस्तिहा । जनिता । विश्वतूरः । असि । त्वम् । तूर्य । तरुष्यतः ॥ १ ॥

अनु ते शुष्मं^१ तुरयन्तमीयतुः क्षोणी शिशुं न मातरा ।

विश्वास्ते स्पृधः^१ श्रथयन्त मन्यवे वृत्रं यदिन्द्र तूर्वासि ॥ २ ॥

अनुं । ते । शुष्मम् । तुरयन्तम् । ईयतुः । क्षोणी इति । शिशुम् । न । मातरा ।
विद्याः । ते । स्पृष्टः । स्नयन्त । मन्यवे । वृत्रम् । यत् । इन्द्र । त्वंसि ॥ २ ॥

इत ऊती वो अजरं प्रहेतारमप्रहितम् ।

आशुं जेतारं हेतारं रथीतममर्तुं तुभ्यावृधम् ॥ ३ ॥

इतः । ऊती । वः । अजरम्^१ । प्रहेतारम् । अप्रहितम् ।

आशुम् । जेतारम् । हेतारम् । रथीतमम् । अर्तुम् । तुभ्यावृधम्^२ ॥ ३ ॥

यो राजा चर्षणीनां याता रथेभिरधिगुः ।

विश्वासां तरुता पृतनानां ज्येष्ठो यो वृत्रहा गूणे ॥ ४ ॥

यः । राजा । चर्षणीनाम् । याता । रथेभिः । अधिगुः ।

विश्वासां । तरुता । पृतनानाम् । ज्येष्ठः । यः । वृत्रहा । गूणे ॥ ४ ॥

इन्द्रं तं शुम्भ पुरुहन्मभवसे यस्य द्विता विधर्तरि ।

हस्ताय वज्रः प्रति धायि दर्शतो महो दिवे न सूर्यः ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । तम् । शुम्भ । पुरुहन्मन् । भवसे । यस्य । द्विता । विधर्तरि ।

हस्ताय । वज्रः । प्रति । धायि । दर्शतः । महः । दिवे । न । सूर्यः ॥ ५ ॥

इति नवमेऽनुवाके नवमं सूक्तम् ।

इन्द्रस्तोमाख्ये एकाहे 'तव त्यदिन्द्रियं बृहत्' इत्यस्य 'इन्द्रं क्रतुं न आ भर'
(अ २०, ७९) इत्यनेन सह उक्तो विनियोगः ।

तव त्यदिन्द्रियं बृहत् तव शुष्ममुत क्रतुम् ।

वज्रं शिशाति धिषणा वरेण्यम् ॥ १ ॥

तव । त्यत् । इन्द्रियम् । बृहत् । तव । शुष्मम् । उत । क्रतुम् । वज्रम् । शिशाति ।

धिषणा । वरेण्यम् ॥ १ ॥

तव द्यौरिन्द्र पौंस्यं पृथिवी वर्धति श्रवः । त्वामापः पर्वतासश्च हिन्विरे ॥ २ ॥

तव । द्यौः । इन्द्र । पौंस्यम् । पृथिवी । वर्धति । श्रवः । त्वाम् । आपः । पर्वतासः ।

च । हिन्विरे ॥ २ ॥

त्वां विष्णुर्वृहन् क्षयौ मित्रो गुणाति बरुणः । त्वां शर्वो मरुत्स्यन् मारुतम् ॥३॥
 त्वाम् । विष्णुः । वृहन् । क्षयः । मित्रः । गुणाति । बरुणः । त्वाम् । शर्वः । मरुति ।
 अनु । मारुतम् ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुषाङ्के दशमं सूक्तम् ।

विघने एकाहे 'समस्य मन्यवे विशः' (अ २०, १०७), 'तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठम्' (अ २०, १०७, ४) इत्येतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने — "विघने 'समस्य मन्यवे विशः', 'तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठम्' इति" (वैताथौ ३९, १५) इति ।

समस्य मन्यवे विशो विश्वा नमन्त कृष्टयः । समुद्रार्येषु सिन्धवः ॥ १ ॥

सम् । अस्य । मन्यवे । विशः । विश्वाः । नमन्त । कृष्टयः । समुद्रार्येषु । सिन्धवः ॥ १ ॥

ओजस्तदस्य तित्विष उभे यत् समवर्तयत् । इन्द्रश्चर्मेषु रोदसी ॥ २ ॥

ओजः । तत् । अस्य । तित्विषे । उभे इति । यत् । समऽअवर्तयत् । इन्द्रः । चर्मेषु । रोदसी इति ॥

वि चित् वृत्रस्य दोधतो वज्रेण शतपर्वणा । शिरो विभेद वृष्णिना ॥ ३ ॥

वि । चित् । वृत्रस्य । दोधतः । वज्रेण । शतऽपर्वणा । शिरः । विभेद । वृष्णिना ॥ ३ ॥

तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्णः ।

सद्यो जज्ञानो नि रिणाति शत्रून्नु यदेनं मरुन्ति विश्व ऊमाः ॥ ४ ॥

तत् । इत् । आस । भुवनेषु । ज्येष्ठम् । यतः । जज्ञे । उग्रः । त्वेषऽनृम्णः ।

सद्यः । जज्ञानः । रिणाति । शत्रून् । अनु । यत् । एनम् । मरुन्ति । विश्वे । ऊमाः ॥ ४ ॥

वावृधानः शर्वसा भूर्योजाः शत्रुर्दासार्य मियसं दधाति ।

अव्यनञ्च व्यनञ्च सस्त्रि सं ते नवन्त प्रमृता मरुेषु ॥ ५ ॥

वावृधानः । शर्वसा । भूर्योजाः । शत्रुः । दासार्य । मियसम् । दधाति ।

अविऽअनत् । च । विऽअनत् । च । सस्त्रि । सम् । ते । नवन्त । प्रमृता । मरुेषु ॥ ५ ॥

त्वे क्रतुमपि 'पृञ्चन्ति भूरि' द्विर्यदेते त्रिर्मषन्त्वूमाः ।

स्वादोः स्वादीयः स्वादुना वृजा समदः सु मधु मधुनाऽभि योधीः ॥६॥

१. वं विश्वे मरुत्स्यूमाः RW. ऋ १०, १२०, १ पै ६, १, १.
 RW. ऋ १०, १२०, २ पै ६, १, २.

२. वृञ्चन्ति विश्वे

त्वे इति । ऋतुम् । अर्पि । पृञ्चन्ति । भूरि । द्विः । यत् । एते । त्रिः । भवन्ति । ऊर्जाः ।
स्वादोः । स्वादीवः । स्वादुर्ना । सूञ् । सम् । अदः । सु । मधु । मधुना । अमि । योषीः ॥ ६ ॥

'यदि चिन्तु' स्वा घना जयन्तं रणेरणे' अनुमदन्ति विप्राः ।

ओजीयः शुष्मिन्स्वरमा' तनुष्व मा त्वा दमन् 'दुरेवासः कशोकाः' ॥७॥

यदि । चिद् । नु । त्वा । घना । जयन्तम् । रणेऽरणे । अनुमदन्ति । विप्राः ।

ओजीयः । शुष्मिन् । स्वरमा । आ । तनुष्व । मा । त्वा । दमन् । दुःऽएवासः । कशोकाः ॥ ७ ॥

त्वया वयं शाश्वते रणेषु प्रपश्यन्तो युधेन्यानि भूरि ।

चोदयामि व आयुषा वचोभिः सं ते शिक्षामि ब्रह्मणा वयांसि ॥ ८ ॥

त्वया । वयम् । शाश्वतम् । रणेषु । प्रपश्यन्तः । युधेन्यानि । भूरि ।

चोदयामि । ते । आयुषा । वचोऽभिः । सम् । ते । शिक्षामि । ब्रह्मणा । वयांसि ॥ ८ ॥

नि तद् 'दधिषेऽक्रे परे' च यस्मिन्नाविथावसा दुरोणे ।

'आ स्थापयत मातरं जिगत्सुमत इन्वत कर्वराणि भूरि' ॥ ९ ॥

नि । तद् । दधिषे । अक्रे । परे । च । यस्मिन् । आविथ । अवसा । दुरोणे ।

आ । स्थापयत । मातरम् । जिगत्सुम् । अतः । इन्वत । कर्वराणि । भूरि ॥ ९ ॥

स्तुष्व वर्धन् पुरुवर्त्मानं समृम्वाणमिनतममाप्तमाप्त्यानाम् ।

आ दर्शति शर्वसा भूर्योजाः प्र संक्षति प्रतिमानं पृथिव्याः ॥ १० ॥

स्तुष्व । वर्धन् । पुरुवर्त्मानम् । सम् । समृम्वाणम् । इन्वतम् । आप्तम् । आप्त्यानाम् ।

आ । दर्शति । शर्वसा । भूरिऽओजाः । प्र । संक्षति । प्रतिमानम् । पृथिव्याः ॥ १० ॥

इमा ब्रह्म 'बृहदिवः कृणवदिन्द्राय' शूषमग्रियः स्वर्षाः ।

महो गोत्रस्य क्षयति 'स्वराजा तुरश्चिद् विश्वमर्जवत् तपस्वान्' ॥११॥

१. इति चिद् RW. ऋ १०, १२०, ४ पै ६, १, ८. २. रणरणम् पै.; अर्धेनदे RW:

ऋ. ३. एणो लिप् RW. ऋ. पै. ४. दुरेवा वातुधानाः पै.; वातुधानां दुरेवाः RW.

ऋ. ५. 'द्वरे परे RW. ऋ १०, १२०, ७ पै ६, १, ७. ६. आ मातरं स्थापयते जिगत्सु

अत इतोषि कर्वरा पुरुमि RW. ऋ. पै. ७. स्तुष्वर्धं पुरुवर्त्मानं समृम्वाणमिनतममाप्तमाप्त्यानाम् ।

आ दर्शते शर्वसा सुष दानम् प्र संक्षते प्रतिमानानि भूरि RW. ऋ १०, १२०, ६ पै ६, १, ६.

८. 'ओ विपुष्मिन्नाय RW. ऋ १०, १२०, ६ पै ६, १, ८. ९. अत्यद् पै. १०. स्वराजो

दुरश्च विहवां अतुणोदप स्वाः RW. ऋ. पै.

इमा । अर्षः । बृहत्ऽदिवः । कृण्वत् । इन्द्राय । शुषम् । अग्निः । स्वऽसाः ।
महः । गोत्रस्य । क्षयति । स्वऽराजा । तुरः । चित् । विश्वम् । अर्णवत् । तर्पस्वान् ॥ ११ ॥

एवा महान् बृहद्विबो अथर्वाबोचत् स्वां तन्वमिन्द्रमेव ।

'स्वसारौ मातरिभ्वरी अरिप्रे द्विन्वन्ति चैने' शर्वसा वर्धयन्ति च ॥ १२ ॥

एव । महान् । बृहत्ऽदिवः । अथर्वा । अबोचत् । स्वाम् । तन्वम् । इन्द्रम् । एव ।
स्वसारौ । मातरिभ्वरी इति । अरिप्रे इति । द्विन्वन्ति । च । एने इति । शर्वसा ।
वर्धयन्ति । च ॥ १२ ॥

चित्रं देवानां केतुरनीकं ज्योतिष्मान् प्रदिशः सूर्यं उद्यन् ।

दिवाकरोऽति द्युमैस्तमांसि विश्वातारीद् दुरितानि शुक्रः ॥ १३ ॥

चित्रम् । देवानाम् । केतुः । अनीकम् । ज्योतिष्मान् । प्रऽदिशः । सूर्यः । उद्यन् ।
दिवाऽकरः । अति । द्युमैः । तमांसि । विश्वा । अतारीत् । दुरऽदितानि । शुक्रः ॥ १३ ॥

चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्राद् द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्थुषश्च ॥ १४ ॥

चित्रम् । देवानाम् । उत । अगात् । अनीकम् । चक्षुः । मित्रस्य । वरुणस्य । अग्नेः ।
आ । अप्रात् । द्यावापृथिवी इति । अन्तरिक्षम् । सूर्यः । आत्मा जगतः । तस्थुषः । च ॥

सूर्यो देवीमुषसं रोचमानां मर्यो न योषामभ्येति पश्चात् ।

यत्रा नरो देवयन्तो युगानि वितन्वते प्रति भद्राय भद्रम् ॥ १५ ॥

सूर्यः । देवीम् । उषसम् । रोचमानाम् । मर्यः । न । योषाम् । अभि । एति । पश्चात् ।
यत्र । नरः । देवयन्तः । युगानि । वितन्वते । प्रति । भद्राय । भद्रम् ॥ १५ ॥

इति नवमेऽनुवाके एकादशं सूक्तम् ।

वज्रपुनःस्तोमाख्ययोरेकाहयोः 'त्वं न इन्द्रा भर' इत्येष उक्थस्तोत्रियो
भवति । तद् उक्तं वैताने — "वज्रे पुनःस्तोमे 'त्वं न इन्द्रा भर' इति" (वैताश्री ३९, १७) इति ।

तथा पवित्रादिषु राजस्यैकाहेषु एतस्य विनियोगः 'अथा हीन्द्रा गिर्वणः'
(अ. २०, १००) इत्यनेन सह उक्तः ।

१. स्वसारौ मातरिभ्व (भ्रं ऋ. पं.) रीरतिप्रा द्विन्वन्ति च RW. ऋ १०, १२०, ९ पं १, १, ९.

२. आप्रा RW. ऋ १, ११५, १.

तथा वैदस्वरसान्नोऽस्यहयोः प्रथमयोरह्नोः एष उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने — “वैदस्वरसान्नोः ‘त्वं न इन्द्रा भर’ इति” (वैताश्रौ ४१,४) इति ।

तथा चतुरहाणां तृतीयेष्वहःसु अस्य विनियोगः ‘श्रयन्त इव सूर्यम्’ (अ २०,५८) इत्यनेन सह उक्तः ।

तथा अभ्यासङ्गपञ्चशारदीययोः पञ्चाहयोर्द्वितीयेऽहनि एष उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने — “अभ्यासङ्गपञ्चशारदीययोर्द्वितीये ‘त्वं न इन्द्रा भर’ इति” (वैताश्रौ ४१,१५) इति ।

तथा अभिप्लवस्यायुराख्येऽहनि एष उक्थस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने — “आयुषि ‘त्वं न इन्द्रा भर’ इति” (वैताश्रौ ४१,२०) इति ।

तथा पृष्ठ्यषडहस्य तृतीयेऽहनि अस्य विनियोगः ‘इन्द्रेण सं हि दक्षसे’ (अ २०,४०) इत्यनेन सह उक्तः ।

तथा द्वादशाहस्य च्छन्दोमन्त्र्यहस्य प्रथमान्त्ययोरह्नोः ‘त्वं न इन्द्रा भर’ (अ २०, १०८), ‘य एक इद् विदयते’ (२०,६३,४) एतौ उक्थस्तोत्रियौ यथाक्रमं भवतः । तद् उक्तं वैताने — “द्वादशाहस्य च्छन्दोमन्त्र्यहस्ययोः ‘त्वं न इन्द्रा भर’, ‘य एक इद् विदयते’ इति” (वैताश्रौ ४२,७) इति ।

त्वं न इन्द्रा भरँ ओजो नृम्णं शतक्रतो विचर्षणे । आ वीरं पृतनाषहम् ॥१॥

त्वम् । नः । इन्द्र । आ । भर । ओजः । नृम्णम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विऽचर्षणे । आ । वीरम् । पृतनाऽसहम् ॥ १ ॥

त्वं हि नः पिता वसो त्वं माता शतक्रतो बभूविथ । अर्धा ते सुम्नमीमहे ॥२॥

त्वम् । हि । नः । पिता । वसो इति । त्वम् । माता । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । बभूविथ । अर्धा । ते । सुम्नम् । ईमहे ॥ २ ॥

त्वां शुष्मिन् पुरुहूत वाजयन्तसुपं ब्रुवे शतक्रतो । स नो रास्व सुवीर्यम् ॥३॥

त्वाम् । शुष्मिन् । पुरुहूत । वाजयन्तम् । उप । ब्रुवे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सः । नः । रास्व । सुवीर्यम् ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके द्वादशं सूक्तम् ।

१. भरँ B.D.

साहस्राख्याश्चत्वार एकाहा ब्राह्मणपठिताः । तेषां प्रथमद्वितीययोः 'स्वादो-
रित्वा विषुवतः' इति पृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने — "साहस्राख्योः 'स्वादो-
रित्वा विषुवतः' इति" (वैताश्रौ ३९, १९) इति ।

तथा अश्वमेधेष्यहस्य द्वितीयेऽहनि अस्य विनियोगः 'वाचमहापदीमहम्' (अ २०,
४२) इत्यनेन सह उक्तः ।

स्वादोरित्वा विषुवतो' मध्वः पिबन्ति गौर्यः ।

या इन्द्रेण स्यावरीर्षुष्णा मदन्ति शोभसे वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥ १ ॥

स्वादोः । इत्या । विषुऽवतः । मध्वः । पिबन्ति । गौर्यः ।

याः । इन्द्रेण । स्यावरीः । वृष्णा । मदन्ति । शोभसे । वस्वीः । अनु । स्वराज्यम् ॥१॥

ता अस्य पृशनायुवः सोमं श्रीणन्ति पृश्रयः ।

प्रिया इन्द्रस्य धेनवो वज्रं हिन्वन्ति सायकं वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥ २ ॥

ताः । अस्य । पृशनायुवः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्रयः ।

प्रियाः । इन्द्रस्य । धेनवः । वज्रम् । हिन्वन्ति । सायकम् । वस्वीः । अनु । स्वराज्यम् ॥२॥

ता अस्य नमसा सहः सपर्यन्ति प्रचेतसः ।

व्रतान्यस्य सश्चिरे पुरूणि पूर्वचित्तये वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥ ३ ॥

ताः । अस्य । नमसा । सहः । सपर्यन्ति । प्रचेतसः ।

व्रतानि । अस्य । सश्चिरे । पुरूणि । पूर्वचित्तये । वस्वीः । अनु । स्वराज्यम् ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके त्रयोदशं सूक्तम् ।

विराडादिषु सप्तस्वेकाहेषु 'इन्द्राय मद्ने सुतम्' (अ २०, ११०), 'यत् सोम-
मिन्द्र विष्णवि' (अ २०, १११) एतौ आज्योक्त्यस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं
वैताने — "विराजि भूमिस्तोमे वनस्पतिसवे त्विष्यपचित्योरिन्द्राग्न्योःस्तोम इन्द्राग्न्योःकुलाये
'इन्द्राय मद्ने सुतम्', 'यत् सोममिन्द्र विष्णवि' इति" (वैताश्रौ ४०, १) इति ।

इन्द्राय मद्ने सुतं परिं शोभन्तु नो गिरः । अर्कमर्चन्तु कारवः ॥ १ ॥

इन्द्राय । मद्ने । सुतम् । परिं । शोभन्तु । नः । गिरः । अर्कम् । अर्चन्तु । कारवः ॥१॥

यस्मिन् विश्वा अधि श्रियो रणन्ति सप्त संसर्दः । इन्द्रं सुते हवामहे ॥२॥

यस्मिन् । विश्वाः । अधि । श्रियः । रणन्ति । सप्त । सम्ऽसर्दः । इन्द्रम् । सुते । हवामहे ॥२॥

त्रिकद्रुकेषु चेतनं देवासो यज्ञमत्नत । तमिद् वर्धन्तु नो गिरः ॥ ३ ॥

त्रिकद्रुकेषु । चेतनम् । देवासः । यज्ञम् । अत्नत । तम् । इत् । वर्धन्तु । नः । गिरः ॥

इति नवमेऽनुवाके चतुर्दशं सूक्तम् ।

‘यत् सोममिन्द्र विष्णवि’ इत्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ।

तथा पवित्रादिषु राजसूयैकाहेषु चतुरहादिषु च अस्य विनियोगः ‘अथा हीन्द्रं गिर्वणः’ (अ २०,१००) इत्यनेन सह उक्तः ।

तथा अभिप्लवस्य षष्ठमहः उक्थ्यसंस्थं चेद् भवति तदा ‘य एक इद् विदयते’ (अ २०,६३,४), ‘यत् सोममिन्द्र विष्णवि’ (अ २०,१११) एतौ उक्थ्यस्तोत्रियौ विकल्पितौ भवतः । तद् उक्तं वैताने — “षष्ठमुक्थ्यं चेद् ‘य एक इद् विदयते’, ‘यत् सोममिन्द्र विष्णवि’ इति” (वैताश्रौ ४१,२२) इति ।

यत् सोममिन्द्र विष्णवि यद्वा घ त्रित आप्त्ये ।

यद्वा मरुत्सु मन्दसे समिन्दुभिः ॥ १ ॥

यत् । सोमम् । इन्द्र । विष्णवि । यत् । वा । घ । त्रिते । आप्त्ये ।

यत् । वा । मरुत्सु । मन्दसे । सम् । इन्दुऽभिः ॥ १ ॥

यद्वा शक्र परावर्ति समुद्रे अधि मन्दसे । अस्माकमित् सुते रणा समिन्दुभिः । २ ।

यत् । वा । शक्र । परावर्ति । समुद्रे । अधि । मन्दसे । अस्माकम् । इत् । सुते । रण । सम् । इन्दुऽभिः ॥

यद्वासि सुन्वतो वृधो यजमानस्य सत्पते ।

उक्थे वा यस्य रण्यसि समिन्दुभिः ॥ ३ ॥

यत् । वा । असि । सुन्वतः । वृधः । यजमानस्य । सत्पते ।

उक्थे । वा । यस्य । रण्यसि । सम् । इन्दुऽभिः ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके पञ्चदशं सूक्तम् ।

विनुस्यभिभूत्यादिषु अष्टसु द्वन्द्वैकाहेषु ‘यद्य क्व वृत्रहन्’ (अ २०,११२), ‘उभयं शृणवन्न नः’ (अ २०,११३) एतौ आज्यपृष्ठस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं

वैतामे — “विनुत्यभिभूत्वो” राशिमराययोः^१ सप्तोपसादयोः सप्तादस्वराजोः ‘मद्य कच वृत्रहन्’, ‘उभयं मृगवच नः’ इति” (वैताथौ ४०,३) इति ।

यद्दृष कच वृत्रहन्नुदगा अभि सूर्य । सर्वं तदिन्द्र ते वशे ॥ १ ॥

यत् । अथ । कत् । च । वृत्रहन् । उत्तऽअगाः । अभि । सूर्य । सर्वम् । तत् । इन्द्र । ते । वशे ॥ १ ॥

यद्वा प्रवृद्ध सत्पते न मरा इति मन्यसे । उतो तत् सत्यमित् तव ॥ २ ॥

यत् । वा । प्रवृद्ध । सत्पते । न । मरे । इति । मन्यसे । उतो इति । तत् । सत्यम् । इत् । तव ॥ २ ॥

ये सोमासः परावति ये अर्वावति सुन्विरे । सर्वास्ताँ इन्द्र गच्छसि ॥ ३ ॥

ये । सोमासः । पराऽवति । ये । अर्वाऽवति । सुन्विरे । सर्वाँ । तान् । इन्द्र । गच्छसि ॥३॥

इति मयमेऽनुवाके षोडशं सूक्तम् ।

विनुत्यभिभूत्यादिषु^१ ‘उभयं मृगवच नः’ इत्यस्य विनियोगः पूर्वसूक्तेन सह उक्तः ।

तथा त्रिवृदादिषु अस्य विनियोगः ‘वयमेनमिदा ह्यः’ (अ २०,१७) इत्यनेन सह उक्तः ।

उभयं शृणवच्च न इन्द्रो अर्वागिदं वचः ।

सत्राच्या मघवा सोमपीतये धिया शर्विष्ठ आ गमत् ॥ १ ॥

उभयम् । शृणवत् । च । नः । इन्द्रः । अर्वाक् । इदम् । वचः ।

सत्राच्या । मघवा । सोमऽपीतये । धिया । शर्विष्ठः । आ । गमत् ॥ १ ॥

तं हि स्वराजं वृषभं तमोजसे ‘धिषणे निष्टतक्षतुः’ ।

उतोपमानां प्रथमो नि षीदसि सोमकामं हि ते मनः ॥ २ ॥

तम् । हि । स्वऽराजम् । वृषभम् । तम् । ओजसे । धिषणे इति । निऽस्ततक्षतुः ।

उत । उपऽमानाम् । प्रथमः । नि । षीदसि । सोमऽकामम् । हि । ते । मनः ॥ २ ॥

इति मयमेऽनुवाके सप्तदशं सूक्तम् ।

१. विनुत्य” शंपा.

२. “राशयोः शंपा.

३. धिषणे निष्टतु” RW.

४. तत्

पवित्रादिषु राजसूयैकाहेषु 'अभ्रातृव्यो अना त्वम्' इत्यस्य विनिबोधः 'अथा हीन्द्र गिर्बणः' (अ २०, १००) इत्यनेन सह उक्तः ।

तथा अभिप्लवषडहस्य गवास्थेऽहनि 'अभ्रातृव्यो अना त्वम्' इत्येष उक्त्यस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने — "षडहस्य गवि 'अभ्रातृव्यो अना त्वम्' इति" (वैताश्री ४१, २०) इति ।

अभ्रातृव्यो अना त्वमनापिरिन्द्र जनुषा सनादसि । युधेदापित्वमिच्छसे ॥ १ ॥

अभ्रातृव्यः । अना । त्वम् । अनापिः । इन्द्र । जनुषा । सनात् । असि । युधा । इत् । आपिऽत्वम् । इच्छसे ॥ १ ॥

नकी रेवन्तं सख्याय विन्दसे पीर्यन्ति ते सुराश्रुः ।

यदा कृणोषि नदनुं समूहस्यादित् पितेवं ह्यसे ॥ २ ॥

नकिः । रेवन्तम् । सख्याय । विन्दसे । पीर्यन्ति । ते । सुराश्रुः ।

यदा । कृणोषि । नदनुम् । सम् । ऊहसि । आत् । इत् । पिताऽइव । ह्यसे ॥ २ ॥

इति नवमेऽनुवाके अष्टादशं सूक्तम् ।

सायःक्रामिधानेषु एकाहेषु श्येनयागवर्जितेषु 'अहमिद्धि पितुष्परि' इत्याज्यस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने — "सायःक्रेषु श्येनवर्जम् 'अहमिद्धि पितुष्परि' इति च" (वैताश्री ४०, ६) इति ।

अहमिद्धि पितुष्परि मेधामृतस्य जग्रभं । अहं सूर्यं इवाजनि ॥ १ ॥

अहम् । इत् । हि । पितुः । परिं । मेधाम् । ऋत्स्यं । जग्रभं । अहम् । सूर्यःऽइव । अजनि ॥ १ ॥

अहं प्रत्नेन मन्मना गिरः शुम्भामि कण्ववत् । येनेन्द्रः शुष्मिद् दधे ॥ २ ॥

अहम् । प्रत्नेन । मन्मना । गिरः । शुम्भामि । कण्वऽवत् । येन । इन्द्रः । शुष्मम् । इत् । दधे ॥ २ ॥

ये 'त्वामिन्द्र न तुष्टुवुर्ऋषयो' ये च तुष्टुवुः । ममेद् वर्धस्व सुष्टुतः ॥ ३ ॥

ये । त्वाम् । इन्द्र । न । तुष्टुवुः । ऋषयः । ये । च । तुष्टुवुः । मम । इत् । वर्धस्व । सुष्टुतः ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके एकोनविंशं सूक्तम् ॥

अतिरात्राणां सर्वस्तोमाख्ययोः 'मा भूम निष्टया इव' (अ. २०, ११६), 'विधुं दद्राणं सल्लिख्य पृष्ठे' (अ. १, १५, १) एतौ पृष्ठस्तोत्रियौ यथाक्रमं भवतः । तद् उक्तं वैताने — "अतिरात्राणां सर्वस्तोमयोः 'मा भूम निष्टया इव', 'विधुं दद्राणं सल्लिख्य पृष्ठं' इति" (वैताश्रौ ४०, ७) इति ।

तथा चतुरहाणां सर्वेष्वहःसु एतौ पृष्ठस्तोत्रियौ विकल्पितौ भवतः । तद् उक्तं वैताने — "सर्वेषु 'मा भूम निष्टया इव', 'विधुं दद्राणं सल्लिख्य पृष्ठं' इति" (वैताश्रौ ४१, १२) इति ।

मा भूम निष्टया इवेन्द्र त्वदरणा इव ।

वनानि न प्रजहितान्यद्रिवो दुरोषासो अमन्महि ॥ १ ॥

मा । भूम । निष्टयाःऽइव । इन्द्र । त्वत् । अरणाःऽइव ।

वनानि । न । प्रजहितानि । अद्रिवः । दुरोषासः । अमन्महि ॥ १ ॥

अमन्महीदनाशवोऽनुग्रासश्च वृत्रहन् ।

सकृत् सु ते महता शूर राधसाऽनु स्तोमं मुदीमहि ॥ २ ॥

अमन्महि । इत् । अनाशवः । अनुग्रासः । च । वृत्रऽहन् ।

सकृत् । सु । ते । महता । शूर । राधसा । अनु । स्तोमम् । मुदीमहि ॥ २ ॥

इति नवमेऽनुवाके विंशं सूक्तम् ।

त्रिवृदादिषु 'पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा' इत्यस्य विनियोगः 'वयमेनमिदा षः' (अ. २०, १७) इत्यनेन सह उक्तः ।

तथा तनूपृष्ठे षडहे अस्य विनियोगः 'यद् द्याव इन्द्र ते शतम्' (अ. २०, ८१) इत्यनेन सह उक्तः ।

पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुषाव हर्यश्वाद्रिः ।

सोतुर्बाहुभ्यां सुर्यतो नार्वी ॥ १ ॥

पिब । सोमम् । इन्द्र । मन्दतु । त्वा । यम् । ते । सुषाव । हरिऽअश्व । अद्रिः ।

सोतुः । बाहुभ्याम् । सुर्यतः । न । नार्वी ॥ १ ॥

यस्ते मदो युज्यश्चारुस्ति येन वृत्राणि हर्यश्च हंसि ।

स त्वामिन्द्र प्रभूवसो ममचु ॥ २ ॥

यः । ते । मर्दः । युज्यः । चारुः । अस्ति । येन । वृत्राणि । हरिऽअश्व । हंसि ।
सः । त्वाम् । इन्द्र । प्रभुवसो इति प्रभुऽवसो । ममत्तु ॥ २ ॥

बोधो सु मे मघवन् वाचमेमां यां ते वसिष्ठो अर्चति प्रशस्तिम् ।
इमा ब्रह्म सधमादे जुषस्व ॥ ३ ॥

बोध । सु । मे । मघऽवन् । वाचम् । आ । इमाम् । याम् । ते । वसिष्ठः । अर्चति ।
प्रशस्तिम् । इमा । ब्रह्म । सधऽमादे । जुषस्व ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके एकविंशं सूक्तम् ।

चातुर्मास्यवैश्वदेवादीनां सप्तानां त्र्यहाणां प्रथमेष्वहःसु 'शग्धू पु शचीपते'
इत्येष पृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने — "चातुर्मास्यवैश्वदेवगर्गवैदच्छन्दोमवत्परा-
कान्तर्वस्वमेधत्र्यहाणां 'शग्धू पु शचीपते' इति" (वैताश्रौ ४१,२) इति ।

तथा त्रिककुद्दशाहाहीमे अस्य विनियोगः 'क ई वेद सुते सचा' (अ २०,५३)
इत्यनेन सह उक्तः ।

साकमेधत्र्यहस्य प्रथमेऽहनि 'इन्द्रमिद् देवतातये' (अ २०,११८,३) इत्येष
पृष्ठस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने — "साकमेधस्य 'इन्द्रमिद् देवतातये' इति" (वैताश्रौ
४१,३) इति ।

शग्धू पु शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

भगं न हि त्वा यशसं वसुविदमनु शूर चरामसि ॥ १ ॥

शग्धि । ऊं इति । सु । शचीऽपते । इन्द्र । विश्वाभिः । ऊतिऽभिः ।

भगम् । न । हि । त्वा । यशसम् । वसुऽविदम् । अनु । शूर । चरामसि ॥ १ ॥

पौरो अश्वस्य पुरुकुद् गवामस्युत्सो देव हिरण्ययः ।

नकिर्हि दानं परिमर्धिषत् त्वे यद्यद्यामि तदा भर ॥ २ ॥

पौरः । अश्वस्य । पुरुऽकुद् । गवाम् । असि । उत्सः । देव । हिरण्ययः ।

नकिः । हि । दानम् । परिऽमर्धिषत् । त्वे इति । यद्य्यत् । यामि । तद् । आ । भर ॥

इन्द्रमिद् देवतातय इन्द्रं प्रयत्यध्वरे ।

इन्द्रं समीके वनिनो हवामह इन्द्रं धनस्य सातये ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । इत् । देवऽतातये । इन्द्रम् । प्रऽयति । अध्वरे ।

इन्द्रम् । समऽके । वनिनः । हवामहे । इन्द्रम् । धनस्य । सातये ॥ ३ ॥

इन्द्रो म॒हा रोद॑सी पप्र॒थच्छ॒व इन्द्रः॑ सूर्यमरोचयत् ।

इन्द्रे॑ ह॒ विश्वा॑ भुव॒नानि॑ येमि॒र इन्द्रे॑ सु॒वानास॑ इन्द्रवः ॥ ४ ॥

इन्द्रः । म॒हा । रोद॑सी इति । पप्र॒थत् । शवः॑ । इन्द्रः । सूर्यम् । अ॒रोच॑यत् ।

इन्द्रे॑ । ह॒ । विश्वा॑ । भुव॒नानि॑ । येमि॒रे । इन्द्रे॑ । सु॒वानासः॑ । इन्द्रवः ॥ ४ ॥

इति नवमेऽनुवाके द्वाविंशं सूक्तम् ।

वैश्वदेवादित्र्यहेषु 'अस्तावि मन्म पूर्व्यम्' इत्यस्य विनियोगः 'तमिन्द्रं वाजयामसि' (अ २०, ४७) इत्यनेन सह उक्तः ।

अस्ता॑वि॒ मन्म॑ पू॒र्व्यं ब्र॒ह्मेन्द्रा॑य वोचत ।

पूर्वा॑ऋ॒तस्य॑ बृ॒हती॑र॒नुष॑त स्तो॒तुर्मे॑धा असृक्षत ॥ १ ॥

अस्ता॑वि । मन्म॑ । पू॒र्व्यम् । ब्र॒ह्मं । इन्द्रा॑य । वो॒च॒त ।

पूर्वा॑ः । ऋ॒तस्य॑ । बृ॒हती॑ । अ॒नुष॑त । स्तो॒तुः । मे॑धाः । अ॒सृक्ष॑त ॥ १ ॥

तुर॑ण्यवो मधु॑मन्तं घृ॒तश्चु॑तं वि॒प्रासो॑ अ॒र्कमा॑नृचुः ।

अ॒स्मे र॒यिः प॑प्रथे वृ॒ष्ण्यं शवो॑ऽस्मे सु॒वानास॑ इन्द्रवः ॥ २ ॥

तुर॑ण्यवः । मधु॑मन्तम् । घृ॒तऽश्चु॑तम् । वि॒प्रासः॑ । अ॒र्कम् । आ॒नृचुः॑ ।

अ॒स्मे इति॑ । र॒यिः । प॑प्रथे । वृ॒ष्ण्यम् । शवः॑ । अ॒स्मे इति॑ । सु॒वानासः॑ । इन्द्रवः ॥ २ ॥

इति नवमेऽनुवाके त्रयोविंशं सूक्तम् ।

दशाहस्य गवामयनिकस्य अष्टमेऽहनि 'यदिन्द्रं प्रागपागुदक्' इत्येष उक्त्यस्तोत्रियो भवति । उक्तं वैताने — "दशाहस्याष्टमे 'यदिन्द्रं प्रागपागुदक्' इति" (वैताश्रौ ४२, ३) इति ।

तथा त्रिककुहशाहाहीने अस्य विनियोगः 'क ई वेद सुते सचा' (अ २०, ५३) इत्यनेन सह उक्तः ।

यदिन्द्रं॑ प्राग॒पागु॑द॒ङ्ग्यं वा॑ ह्य॒से नृ॑भिः ।

सिमा॑ पुरू नृषू॒तो अ॒स्यान॑वेऽसि॑ प्रश॒र्ष त्व॑र्वशे ॥ १ ॥

यत् । इन्द्रं॑ । प्राक् । अपा॑क् । उद॑क् । न्य॒क् । वा॑ । ह्य॒से । नृ॑भिः ।

सिमा॑ । पुरू । नृ॒ऽसू॑तः । अ॒सि॑ । आ॒न॑वे । अ॒सि॑ । प्र॒श॒र्ष । त्व॑र्वशे ॥ १ ॥

यद्वा रुमे रुशमे श्यावके कृप इन्द्रं मादयसे सचा ।

कपर्वासस्त्वा ब्रह्मभिः' स्तोमवाहस इन्द्रा यच्छन्त्या गहि ॥ २ ॥

यद् वा । रुमे । रुशमे । श्यावके । कृपे । इन्द्रं । मादयसे । सचा ।

कपर्वासः । त्वा । ब्रह्मभिः । स्तोमवाहसः । इन्द्रं । आ । यच्छन्ति । आ । गहि ॥ २ ॥

इति नवमेऽनुवाके चतुर्विंशं सूक्तम् ।

तनूपृष्ठे षडहे 'अभि त्वा शूर नोनुमः' इत्यस्य विनियोगः 'यद् याव इन्द्र ते शतम्' (अ २०,८१) इत्यनेन सह उक्तः ।

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः ।

ईशानस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥ १ ॥

अभि । त्वा । शूर । नोनुमः । अदुग्धाःऽइव । धेनवः ।

ईशानम् । अस्य । जगतः । स्वःऽदृशम् । ईशानम् । इन्द्र । तस्थुषः ॥ १ ॥

न त्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।

अश्वायन्तो मघवमिन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ २ ॥

न । त्वाऽवान् । अन्यः । दिव्यः । न । पार्थिवः । न । जातः । न । जनिष्यते ।

अश्वऽयन्तः । मघऽवन् । इन्द्र । वाजिनः । गव्यन्तः । त्वा । हवामहे ॥ २ ॥

इति नवमेऽनुवाके पञ्चविंशं सूक्तम् ।

तनूपृष्ठे षडहे 'रेवतीर्नः सधमादे' इत्यस्य विनियोगः 'यद् याव इन्द्र ते शतम्' (अ २०,८१) इत्यनेन सह उक्तः ।

रेवतीर्नः सधमाद इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः । क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥ १ ॥

रेवतीः । नः । सधऽमादे । इन्द्रे । सन्तु । तुविऽवाजाः । क्षुऽमन्तः । याभिः । मदेम ॥ १ ॥

आ घ त्वावान् त्मनास' स्तोतृभ्यो धृष्णावियानः । ऋणोरक्षं न चक्रयोः ॥ २ ॥

आ । घ । त्वाऽवान् । त्मना । आसः । स्तोतृभ्यः । धृष्णो इति । इयानः । ऋणोः । अक्षम् । न । चक्रयोः ॥ २ ॥

आ यद् दुर्वः शतक्रतो कामं जरितृणाम् । ऋणोरक्षं न शचीभिः ॥३॥

आ । यत् । दुर्वः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । आ । कामम् । जरितृणाम् । ऋणोः । अक्षम् । न । शचीभिः ॥ ३ ॥

इति नवमेऽनुवाके षड्विंशं सूक्तम् ।

विषुवति सौर्यपृष्ठे माध्यंदिने 'चित्रं देवानामुदगादनीकम्' (अ. २०, १०७, १४), 'तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वम्' (अ. २०, १२३) इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ भवतः । तद् उक्तं वैताने — " 'चित्रं देवानामुदगादनीकम्', 'तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वम्' इति पृष्ठस्तोत्रियानुरूपौ' (वैतान्त्रौ ३३, ६) इति ।

तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महित्वं मध्या कर्तोर्वित्तं सं जभार ।

यदेदयुक्त हरितः सधस्थादाद्रात्री वासस्तनुते सिमस्मै ॥ १ ॥

तत् । सूर्यस्य । देवत्वं । तन्महित्वम् । मध्या । कर्तोः । वित्तम् । सं । जभार । यदा । इत् । अयुक्त । हरितः । सधस्थात् । आत् । रात्री । वासः । तनुते । सिमस्मै ॥ १ ॥

तन्मित्रस्य वरुणस्याभिचक्षे सूर्यो रूपं कृणुते द्योरुपस्थे ।

अनन्तमन्यद् रुशदस्य पाजः कृष्णमन्यद्हरितः सं भरन्ति ॥ २ ॥

तत् । मित्रस्य । वरुणस्य । अभिचक्षे । सूर्यः । रूपम् । कृणुते । द्योः । उपस्थे ।

अनन्तम् । अन्यत् । रुशत् । अस्य । पाजः । कृष्णम् । अन्यत् । हरितः । सम् । भरन्ति ॥

इति नवमेऽनुवाके सप्तविंशं सूक्तम् ।

तनूपृष्ठे षडहे 'कया नश्चित्र आ भुवत्' इत्यस्य विनियोगः 'यद् याव इन्द्र ते शतम्' (अ. २०, ८१) इत्यनेन सह उक्तः ।

कया नश्चित्र आ भुवदुती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता ॥१॥

कया । नः । चित्रः । आ । भुवत् । ऊती । सदावृधः । सखा । कया । शचिष्ठया । वृता ॥

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः । हल्हा चिदारुजे वसु ॥२॥

कः । त्वा । सत्यः । मदानाम् । मंहिष्ठः । मत्सत् । अन्धसः । हल्हा । चित् । आऽरुजे । वसु ॥

१. वरीतृणाम् B, Cs.

२. योः J.

३. वृता B^a, C, K, K^m, R, Dc; वृत्ता

अभी षु णः सखीनामविता जरितृणाम् ।-इतं भवास्यूतिभिः ॥ ३ ॥

अभि । सु । नः । सखीनाम् । अविता । जरितृणाम् । शतम् । भवासि । ऊतिऽभिः ॥३॥^१

इमा नु कं भुवना सीषधामेन्द्रश्च विश्वे च देवाः ।

यज्ञं च नस्तन्वां च प्रजां चादित्यैरिन्द्रः सह चीकलृपाति ॥ ४ ॥

इमा । नु । कम् । भुवना । सीषधाम् । इन्द्रः । च । विश्वे । च । देवाः ।

यज्ञम् । च । नः । तन्वांम् । च । प्रऽजाम् । च । आदित्यैः । इन्द्रः । सह । चीकलृपाति ॥

आदित्यैरिन्द्रः सर्गणो मरुद्भिरस्माकं भूत्वविता तनूनाम् ।

हत्वायं देवा असुरान् यदायन् देवा देवत्वमभिरक्षमाणाः ॥ ५ ॥

आदित्यैः । इन्द्रः । सऽर्गणः । मरुत्ऽभिः । अस्माकम् । भुत्तु । अविता । तनूनाम् ।

हत्वायं । देवाः । असुरान् । यत् । आयन् । देवाः । देवऽत्वम् । अभिऽरक्षमाणाः ॥५॥

प्रत्यञ्चमर्कमनयं छचीभिरादित् स्वधामिषिरां पर्यपश्यन् ।

अया वाजं देवहितं सनेम मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ६ ॥

प्रत्यञ्चम् । अर्कम् । अनयन् । शचीभिः । आत् । इत् । स्वधाम् । इषिराम् । परि ।

अपश्यन् । अया । वाजम् । देवऽहितम् । सनेम । मदेम । शतऽहिमाः । सुऽवीराः ॥ ६ ॥

इति नवमेऽनुवाके अष्टाविंशं सूक्तम् ।

पृच्छ्यस्य षष्ठेऽहनि 'अपेन्द्र प्राचो मघवन्नमित्रान्' इति सुकीर्त्याख्यस्य सकलसूक्तस्य पच्छः शंसने प्राप्ते चतुर्थीम् अर्धर्चशः शंसति । तद् उक्तं वैताने— "अपेन्द्र प्राचो मघवन्नमित्रान्" इति सुकीर्तिम् । चतुर्थीमर्धर्चशः" (वैताश्रौ ३२, १३) इति ।

सौत्रामण्यां गृहीतेष्वाज्येषु 'कुविदङ्ग यवमन्तः' (अ २०, १२५, २) इति ऋचा पयोग्रहान् गृह्णन्तमध्वर्युम् अभिमन्त्रयते । तद् उक्तं वैताने— "गृहीतेष्वाज्येषु 'कुविदङ्ग यवमन्तः' इति पयोग्रहान् गृह्णन्तम्" (वैताश्रौ ३०, १०) इति ।

तत्रैव षपामार्जनादमन्तरम् 'युवं सुराममश्विना' (अ २०, १२५, ४-७) इति चतसृभिर्कर्मिभः पयःसुराग्रहाणां होमान् अनुमन्त्रयते । तद् उक्तं वैताने— "षपामार्जनाद् 'युवं सुराममश्विना' इति चतसृभिः पयःसुराग्रहाणाम्" (वैताश्रौ ३०, ११) इति ।

१. इतः परं मन्त्रत्रयं पूर्वम् (अ २०, १३) आगतम् इति कृत्वा तत्स्थाने असुरान्भवदार्धक्षिति द्विपदासूक्तौ । स्तोत्रिंशदानुसूक्तौ B, B^b, K, K^m; इमा नु कं भुवना सीषधाम् इत्वायं देवा असुरान् षदार्धक्षिति द्विपदासूक्तौ स्तोत्रिंशदानुसूक्तौ C प्रथ.

अपेन्द्र 'प्राचो मघवन्नमित्रानपापाचो' अभिभूते नुदस्व ।

अपोदीचो अपे शूराधराचं उरौ यथा तव शर्मन् मदेम ॥ १ ॥

अपे । इन्द्र । प्राचः । मघवन् । अमित्रान् । अपे । अपाचः । अभिभूते । नुदस्व ।

अपे । उदीचः । अपे । शूर । अधराचः । उरौ । यथा । तव । शर्मन् । मदेम ॥ १ ॥

कुविदङ्ग यवमन्तो यवं चिद् यथा दान्त्यनुपूर्वं वियूयं ।

इहेहैषां कृणुहि भोजनानि ये बर्हिषो नमोवृक्ति न जग्मुः ॥ २ ॥

कुवित् । अङ्ग । यवमन्तः । यवम् । चित् । यथा । दान्ति । अनुऽपूर्वम् । वियूयं ।

इहइह । एषाम् । कृणुहि । भोजनानि । ये । बर्हिषः । नमःऽवृक्तिम् । न । जग्मुः ॥ २ ॥

नहि स्थूर्युतुथा यातमस्ति नोत श्रवो विविदे संगमेषु ।

गव्यन्त इन्द्रं सख्याय विप्रा अश्वायन्तो वृषणं वाजयन्तः ॥ ३ ॥

नहि । स्थूरि । श्रुतुथा । यातम् । अस्ति । न । उत । श्रवः । विविदे । समऽगमेषु ।

गव्यन्तः । इन्द्रम् । सख्याय । विप्राः । अश्वयन्तः । वृषणम् । वाजयन्तः ॥ ३ ॥

युवं सुराममश्विना नमुचावासुरे सचा ।

विपिपाना शुभस्पती इन्द्रं कर्मस्वावतम् ॥ ४ ॥

युवम् । सुरामम्^१ । अश्विना । नमुचौ । आसुरे । सचा ।

विऽपिपाना । शुभः । पती इति । इन्द्रम् । कर्मऽसु । आवतम् ॥ ४ ॥

पुत्रमिव पितरावश्विनोभेन्द्रावथुः काव्यैर्दंसनाभिः ।

यत् सुरामं व्यपिबः शचीभिः सरस्वती त्वा मघवन्नमिष्णक् ॥ ५ ॥

पुत्रम्ऽइव । पितरौ । अश्विना । उमा । इन्द्र । आवथुः । काव्यैः । दंसनाभिः ।

यत् । सुरामम्^१ । वि । अपिबः । शचीभिः । सरस्वती । त्वा । मघवन् । अमिष्णक् ॥

इन्द्रं सुत्रामा स्ववाँ अवाँभिः सुमृडीको^२ भवतु विश्ववेदाः ।

वाधतां द्वेषो अमयं नः कृणोतु सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ६ ॥

१. प्राचं इन्द्रं चिदीं अमित्रां ऋ १, १२१, ४.

२. सुरागं P^२; सुसुरामं Cp.

३. सुसुरामं P, Cp.

४. सुवृडीको RW.; सुवृडीको ऋ १०, १२१, ६.

इन्द्रः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । अवःऽभिः । सुऽमृडीकः । भवतु । विश्वऽवंदाः ।
बाधताम् । द्वेषः । अमयम् । नः । कृणोतु । सुऽवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ ६ ॥

स सुत्रामा स्ववाँ इन्द्रो 'अस्मदाराच्चिद् द्वेषः सनुतर्युयोतु ।
तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ७ ॥'

सः । सुऽत्रामा । स्वऽवान् । इन्द्रः । अस्मत् । आरात् । चित् । द्वेषः । सनुतः । युयोतु ।
तस्य । वयम् । सुऽमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ७ ॥

इति नवमेऽनुवाके एकोनत्रिंशं सूक्तम् ।

पृष्ठयस्य षष्ठेहनि 'वि हि सोतोऽसृक्षत' इति वृषाकप्याख्यं सूक्तं सूत्रोक्त-
धर्मकं शंसति । तद् उक्तं वैताने — "वि हि सोतोऽसृक्षत' इति वृषाकप्पिम्" (वैताश्रौ ३२,
१४) इत्यादि ।

वि हि सोतोऽसृक्षत नेन्द्रं देवममंसत ।

यत्रामदद् वृषाकपिर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १ ॥

वि । हि । सोतोः । असृक्षत । न । इन्द्रम् । अमंसत ।

यत्र । अमदत् । वृषाकपिः । अर्यः । पुष्टेषु । मत्सखा । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥

परा हीन्द्र धावांसि वृषाकपेरति व्यथिः ।

नो अह प्र विन्दस्यन्यत्र सोमपीतये विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २ ॥

परा । हि । इन्द्र । धावांसि । वृषाकपेः । अति । व्यथिः ।

नो इति । अह । प्र । विन्दसि । अन्यत्र । सोमपीतये । विश्वस्मात् । ० ॥ २ ॥

किमयं त्वां वृषाकपिश्चकार हरितो मृगः ।

यस्मा हरस्यसिद्धि न्वश्रयो वा पुष्टिमद् वसु विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ३ ॥

किम् । अयम् । त्वाम् । वृषाकपिः । चकार । हरितः । मृगः ।

यस्मै । हरस्यसि । इत् । ऊं इति । नु । अर्यः । वा । पुष्टिऽमत् । वसु । विश्वस्मात् । ० ॥

यमिमं त्वं वृषाकपिं प्रियमिन्द्राभिरक्षसि ।

श्वा न्वस्य जग्मिषदपि कर्णे वराहयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ४ ॥

यम् । इमम् । त्वम् । वृषाकपिम् । प्रियम् । इन्द्र । अभिऽरक्षसि ।

था । नु । अस्य । जम्भिषत् । अपि । कर्णे । वराहऽयुः । विश्वस्मात् । ० ॥ ४ ॥

प्रिया तृष्टानि मे कृपिर्व्यक्ता व्यदुषत् ।

शिरो न्वस्य राविषं न सुगं दुष्कृते भुवं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ५ ॥

प्रिया । तृष्टानि । मे । कृपिः । विऽअक्ता । वि । अदुदुषत् ।

शिरः । नु । अस्य । राविषम् । न । सुगम् । दुऽऽकृते । भुवम् । विश्वस्मात् । ० ॥ ५ ॥

न मत् स्त्री सुभसत्तरा न सुयाशुतरा भुवत् ।

न मत् प्रतिच्यवीयसी न सक्थ्युद्यमीयसी विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ६ ॥

न । मत् । स्त्री । सुभसत्तरा । न । सुयाशुतरा । भुवत् ।

न । मत् । प्रतिऽच्यवीयसी । न । सक्थि । उत्ऽयमीयसी । विश्वस्मात् । ० ॥ ६ ॥

उवे अम्ब सुलाभिक्रे यथेवाङ्ग भविष्यति ।

भसन्मे अम्ब सक्थि मे शिरो मे वीत्रि हृष्यति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ७ ॥

उवे । अम्ब । सुलाभिक्रे । यथाऽइव । अङ्ग । भविष्यति ।

भसत् । मे । अम्ब । सक्थि । मे । शिरः । मे । विऽइव । हृष्यति । विश्वस्मात् । ० ॥ ७ ॥

किं सुबाहो स्वङ्गुरे पृथुष्टो पृथुजाघने ।

किं शूरपत्नि नस्त्वमभ्यमीषि वृषाकपि विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ८ ॥

किम् । सुबाहो इति सुऽबाहो । सुऽअङ्गुरे । पृथुस्तो इति पृथुऽस्तो । पृथुऽजघने ।

किम् । शूरऽपत्नि । नः । त्वम् । अभि । अमीषि । वृषाकपिम् । विश्वस्मात् । ० ॥ ८ ॥

अवीरामिव मामयं शरारुभि मन्यते ।

उताहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ९ ॥

अवीराम्ऽइव । माम् । अयम् । शरारुः । अभि । मन्यते ।

उत । अहम् । अस्मि । वीरिणी । इन्द्रऽपत्नी । मरुत्ऽसखा । विश्वस्मात् । ० ॥ ९ ॥

संहोत्रं स्म पुरा नारी समनं वाव गच्छति ।

वेधा ऋतस्य वीरिणीन्द्रपत्नी महीयते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १० ॥

सुम्ऽहोत्रम् । स्म । पुरा । नारी । समेजम् । वा । अव । गच्छति ।
वेधाः । श्वेतस्य । बरिणी । इन्द्रऽपत्नी । महीयते । विश्वस्मात् । ० ॥ १० ॥

इन्द्राणीमासु नारिषु सुभगामहमश्रवम् ।
नक्षत्रिया अपरं चन जरसा मरते पतिर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ ११ ॥

इन्द्राणीम् । आसु । नारिषु । सुभगाम् । अहम् । अश्रवम् ।
नहि । अस्याः । अपरम् । चन । जरसा । मरते । पतिः । विश्वस्मात् । ० ॥ ११ ॥

नाहमिन्द्राणि ररण सख्युर्वृषाकपेऋते ।
यस्येदमप्यं हविः प्रियं देवेषु गच्छति विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १२ ॥

न । अहम् । इन्द्राणि । ररण । सख्युः । वृषाकपेः । ऋते ।
यस्य । इदम् । अप्यम् । हविः । प्रियम् । देवेषु । गच्छति । विश्वस्मात् । ० ॥ १२ ॥

वृषाकपायि रेवति सुपुत्र आदु सुखुषे ।
घसत् त इन्द्र उक्षणः प्रियं काचित्करं हविर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १३ ॥

वृषाकपायि । रेवति । सुपुत्रे । आत् । ऊं इति । सुऽस्तुषे ।
घसत् । ते । इन्द्रः । उक्षणः । प्रियम् । काचित्ऽकरम् । हविः । विश्वस्मात् । ० ॥ १३ ॥

उक्षणो हि मे पञ्चदश साकं पचन्ति विश्रतिम् ।
उताहमग्निं पीन्न इदुभा कृक्षी पृणन्ति मे विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १४ ॥

उक्षणः । हि । मे । पञ्चदश । साकम् । पचन्ति । विश्रतिम् ।
उत । अहम् । अग्निं । पीन्नः । इत् । उभा । कृक्षी इति । पृणन्ति । मे । विश्वस्मात् । ० ॥ १४ ॥

वृषभो न तिग्मशृङ्गोऽन्तर्युथेषु रोरुवत् ।
मन्थस्त इन्द्र शं हृदे यं ते सुनोति भावयुर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १५ ॥

वृषभः । न । तिग्मऽशृङ्गः । अन्तः । युथेषु । रोरुवत् ।
मन्थः । ते । इन्द्र । शम् । हृदे । यम् । ते । सुनोति । भावयुः । विश्वस्मात् । ० ॥ १५ ॥

न सेशे यस्य रम्बतेऽन्तरा 'सकथ्याइ कपृत्' ।

सेदीशे यस्य रोमशं निषेदुषो विजृम्भते विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १६ ॥

न । सः । ईशे । यस्य । रम्बते । अन्तरा । सकथ्या । कपृत् ।

सः । इत् । ईशे । यस्य । रोमशम् । निऽसेदुषः । विऽजृम्भते । विश्वस्मात् । १० ॥ १६ ॥

न सेशे यस्य रोमशं निषेदुषो विजृम्भते ।

सेदीशे यस्य रम्बतेऽन्तरा सकथ्याइ कपृद् विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १७ ॥

न । सः । ईशे । यस्य । रोमशम् । निऽसेदुषः । विऽजृम्भते ।

सः । इत् । ईशे । यस्य । रम्बते । अन्तरा । सकथ्या । कपृत् । विश्वस्मात् । १० ॥ १७ ॥

अयमिन्द्र वृषाकपिः परस्वन्तं हृतं विदत् ।

असिं सुनां नवं चरुमादेधस्यान आर्चितं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १८ ॥

अयम् । इन्द्र । वृषाकपिः । परस्वन्तम् । हृतम् । विदत् ।

असिम् । सुनाम् । नवम् । चरुम् । आत् । एधस्य । अनः । आऽर्चितम् । विश्वस्मात् । १० ॥ १८ ॥

अयमेमि विचाकशद् विचिन्वन् दासमर्थम् ।

पिबामि पाकसुत्वन्तोऽभि धीरमचाकशं विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ १९ ॥

अयम् । एमि । विऽचाकशत् । विऽचिन्वन् । दासम् । आर्थम् ।

पिबामि । पाकऽसुत्वन्तः । अभि । धीरम् । अचाकशम् । विश्वस्मात् । १० ॥ १९ ॥

धन्वं च यत् कृन्तत्रं च कर्ति स्वित् ता वि योजना ।

नेदीयसो वृषाकपेऽस्तमेहि गृह्णां उप विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २० ॥

धन्वं । च । यत् । कृन्तत्रम् । च । कर्ति । स्वित् । ता । वि । योजना ।

नेदीयसः । वृषाकपे । अस्तम् । आ । इहि । गृह्णान् । उप । विश्वस्मात् । १० ॥ २० ॥

पुनरेहि वृषाकपे सुविता कल्पयावहै ।

य एष स्वप्ननंशनोऽस्तमेषि पथा पुनर्विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥ २१ ॥

पुनः । आ । इहि । वृषाकपे । सुविता । कल्पयावहै ।

यः । एषः । स्वप्नऽनंशनः । अस्तम् । एषि । पया । पुनः । विश्वस्मात् । ० ॥ २१ ॥

यदुदञ्चो वृषाकपे गृहमिन्द्राजगन्तन ।

‘क१’ स्य पुल्वघो मृगः कर्मगं जनयोपनो विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥२२॥

यत् । उदञ्चः । वृषाकपे । गृहम् । इन्द्र । अजगन्तन ।

क१ । स्यः । पुल्वघः । मृगः । कम् । अगन् । जनऽयोपनः । विश्वस्मात् । ० ॥ २२ ॥

हि नाम मानवी साकं ससुव विश्रतिम् ।

भद्रं भल त्यस्या अभूत् यस्या उदरमामयद् विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः ॥२३॥

पशुः । ह । नाम । मानवी । साकम् । ससुव । विश्रतिम् । भद्रम् । भल ।

त्यस्यै । अभूत् । यस्याः । उदरम् । आमयत् । विश्वस्मात् । इन्द्रः । उत्तरः ॥ २३ ॥

॥ अथ कुन्तापसूक्तानि ॥

पृष्ठयस्य षष्ठेऽहनि ‘इदं जना उप श्रुत’ इति कुन्तापम् अर्धर्चशः शंसति । तत्र प्रथमाश्चतुर्दश ऋचः पदावग्राहं शंसति । तद् उक्तं वैताने— “इदं जना उप श्रुत’ इति कुन्तापम् अर्धर्चशः । शतुर्दश पदावग्राहम्” (वैताश्री ३२, १९) इति ।

इदं जना उप श्रुत’ नराशंस स्तविष्यते’ ।

षष्टि सहस्रा नवति च कौरम आ रुशमेषु दग्धे ॥ १ ॥

उष्ट्रा यस्य प्रवाहणो वधूमन्तो द्विर्दश’ ।

वृष्मा रथस्य नि जिहीडते दिव ईषमाणा उपस्पृशः ॥ २ ॥

१. क१ R. २. कुन्तापसूक्तेषु स्वराङ्गाभावः J, Cp. ३. जना RW. लि ५, ८, १.

४. श्रुत P, RW.; °श्रुतं लि. ५. नाराशंस स्तवि° RW.; °शंस स्तवि° लि. ६. कौरम् E, S^m, Dc, Cp; कौरम RW.; कौरव लि. ७. वध्मेह E. ८. उष्ट्रा P^२; उष्ट्रा R, Dc, Cs.

९. प्रवाहणो B, B^h; प्रवाहणो C, Cs; प्रवाहणो D, E, R, S^m, Dc, P^२; प्रवाहिणो RW.; प्रवाहिणो लि ५, ८, २. शाश्री १२, १४, २. १०. वधूमन्तो B, B^h, C, D, E, R, S^m, Dc, Cs; वधूमन्तो P^२; वधूमन्तो R Cp; °न्तो RW. लि. ११. द्विर्दश RW. लि. १२. वृष्मा E; वृष्मा Cs.

१३. रथस्य S^m. १४. न J. १५. जिहीडते E; जिहीडते RW.; जिहीडते शाश्री.; जिहीडते लि. १६. दिव लि. १७. ईषमाणा P, लि.; ईषमाणा RW.

एष इषार्यं मामहे सतं निष्कान् दक्षं सजः ।
 त्रीणि स्रतान्यर्वेतां सहस्रां दक्षं गोनाम् ॥ ३ ॥
 वच्यस्व रेभं वच्यस्व वृक्षे न पके शकुनः ।
 नष्टे जिह्वा चर्चरीति क्षुरो न भुरिजोरिव ॥ ४ ॥
 प्र रेमासो मनीषा वृषा गाव इवेरते ।
 अमोतपुत्रका एषाममोत गा इवासते ॥ ५ ॥
 प्र रेभ धीं भरस्व गोविदं वसुविदम् ।
 देवत्रेमां वाचं श्रीणीहीषुर्नावीरस्तारम् ॥ ६ ॥
 राज्ञो विश्वजनीनस्य यो देवोमर्त्या अति ।
 वैश्वानरस्य सुष्टुतिमा सुनोतां परिक्षितः ॥ ७ ॥
 परिच्छिन्नः क्षेममकरोत् तम आसनमाचरन् ।
 कुलायन् कृष्वन् कौरव्यः पतिर्वदति जायया ॥ ८ ॥

१. इषार्यं Cs; ऋषये RW. २. मामहे D. ३. निष्कान् खि ५,८,३. ४. दक्षं C,D,E,R,S^m,Dc,Cs,P^२; दक्ष खि. ५. सजः खि. ६. सहस्रां D,E,S^m,Dc,Cs,P^२.
 ७. वच्यः स्व रेभं वच्यस्व Cs; रेभं S^m; वच्यस्व S^m,P. ८. वृक्षेण पं S^m,Cp; वृक्षेण पं C,D,E,R,Dc,Cs,P,J; पकेन C; पके C,E,R,S^m,Dc,Cs,P^२. ९. शकुनः RW.
 १०. वृष्टे J. ११. चर्चरीति Dc. १२. न C. १३. भुरिजो C,D,R,Dc,P^२; भुरिजो Cs. १४. वच्यस्व रेभ वच्यस्व वृक्षे न पके शकुनः । ओष्ठे (निष्ठे खि. शाश्रौ.) जिह्वा चर्चरीति क्षुरो न भुरिजोरिव ॥ RW. खि ५,९,१ शाश्रौ १२,१५,१. १५. प्र D,R, Dc,P^२. १६. वृषा D; वृषा S^m; वृषा Dc; वृषा शाश्रौ १२,१४,४. १७. गाव इवेरते C,D,E,R,S^m,Dc,Cs,P^२. १८. अमोत C,Cs; अमोत Dc; अमोत P; पुत्रका E.
 १९. ममोतकागा इवासते S^m; ममोतजा इवासते P. † का E,Cp. २०. प्र रेमासो मनीषा (मनीषया खि.) वृषा गाव इवेरते । अमोत पुत्रका एषाममोत गा इवासते (अमोतपुत्रका एषामु मोतका इवासते खि.) ॥ RW. खि ५,९,२. २१. प्ररेभ धीं भं D; प्ररेभ धीयं भं E; प्र रेभ धीयं भं S^m,Cp; प्ररेवधींभं Dc; प्र रेभ धीं भं Cs; प्र रेभ धीयं भं P^२; प्र रेभ धीयं भं RW. खि ५,९,३ शाश्रौ १२,१४,५. २२. वाचं कृषीषु न वीरो अस्तां RW.; इतः प्रमृति स्वराणाङ्गयति P; श्रीणीहीषुर्ना वीरास्तारम् खि ५,९,३; श्रीणीही C,D,S^m, Dc,J. २३. विश्वजनीनस्य RW. खि ५,१०,१. २४. मर्त्या D,E,R,Cs.
 २५. रस्य सुष्टुतिमा शृणोति (सुनोता खि.) RW. खि. शाश्रौ १२,१७,१. २६. परिच्छि C,Dc; परिच्छिन्नं क्षे D; परिच्छिन्नी क्षेमं Cs; परिच्छिन्नः P^२; परिच्छिन्नः क्षेममकरुत्तम (करुत्तम खि.) RW. खि ५,१०,२ शाश्रौ १२,१७,२. २७. आसनमा सरम् खि. २८. कुलायं RW.; अरायं खि. २९. कृष्वन् खि. ३०. पतिर्वदति RW. खि.; वदति P.

क॒तरत्' त॒ आ ह॒राणि' 'दधि॒ मन्थां॑ परि॒ श्रुतम्' ।
 जा॒याः' पति॑ वि पृच्छति॒ राष्ट्रे॑ राज्ञः परि॒क्षितः॑ ॥ ९ ॥
 अ॒भीवस्वः' प्र जिहीते॑ यवः प॒कः प॒थो' विलम् ।
 जवः॑ स भ॒द्रमेधति॑ राष्ट्रे॒ राज्ञः॑ परि॒क्षितः॑ ॥ १० ॥
 इन्द्रः॑ 'कारु॒मबूबुधु॑दुत्तिष्ठ' वि च॒रा जनम्' ।
 ममेदु॒ग्रस्य॑' चर्क॒धिः' सर्व॑ इत् ते॒ पृणाद॑रिः ॥ ११ ॥
 'इह॒ गावः' 'प्र जा॒यध्वमि॑हाश्वा इह॒ पूरु॑षाः' ।
 इहो॑ 'सहस्र॑दक्षिणोपि॒ पूषा'॑ नि वी॒दति' ॥ १२ ॥
 नेमा॑' इन्द्र॒ गावो॑ 'रिष॒न् मो आ॒सां गोप॑ रीरिषत्' ।
 मासा॑मि॒त्रयु॒र्जन॑' इन्द्र॒ मा 'स्तेन॑ ई॒शत' ॥ १३ ॥
 'उप॑ नो न रमसि' सू॒क्तेन॑' वच॑सा व॒यं भ॒द्रेण॑ वच॑सा व॒यम् ।
 'वना॑दधिध्व॒नो गि॒रो' न रिष्ये॑म क॒दा च॒न ॥ १४ ॥

३३तं प्रतिगिरेति प्रति कुरुत । (? तं प्रतिगिरति प्रकृतिवद्) ओथामोदैवेति ।
 पञ्चपदा चतुर्दशी । एकेन द्वाभ्यां वा प्रणौति । (वृ. आश्रौ ८, ३, ११; १२)

इति नवमेऽनुवाके एकत्रिंशं सूक्तम् ।

१. कतरत् C,D,E. २. हराणि R,S^m. ३. इधि मन्थां R; दधि मन्थं परि श्रुतम्
 RW.; 'श्रुतं' E,S^m,Cp; 'मन्थां' परिश्रुतम् लि ५,१०,३ शाश्रौ १२,१७,३. ४. जाया
 RW. लि. शाश्रौ. ५. अभीव स्व C; अभीव स्वः RW.; अभीव स्वः लि ५,१०,४ शाश्रौ
 १२,१७,४. ६. पथो D,E,P^१, लि.; परो RW. ७. 'मेधति C; 'मेधते RW. लि.
 ८. 'मबूबुधु' E,R,S^m,Dc,Cs,P^२; 'दुदक्षिष्ठ C.
 चरन् लि ५,११,१. १०. 'दुर्गस्य R,S^m,Cs,P^२,J,CP; 'दुग्रस्य RW. लि. ११. चर्कधिः
 D,Dc; चर्कधिः S^m,P; चर्कधि RW.; चर्कधिः लि. १२. इहा गां S^m; इह गां RW.
 लि ५,११,२. १३. 'इवा इह पूरुषाः C; 'इवा इह पूरुषः D; 'इवा इह पूरुषाः E,R,S^m;
 'इवा इह पूरुषः Cs,P,J; 'इवा इह पूरुषः P^२; 'इवा इह पूरुषाः RW. लि. १४. सहस्रं
 C,E,S^m; सहस्रं D,Cs,P^२; 'दक्षिणोपि पूषा S^m; 'पूषा C; 'जो वीरस्त्राता लि. १५. 'दत्त
 लि. १६. नेमा C,D,E,R,S^m,Dc,Cs; नेमा RW. शाश्रौ १२,१५,३. १७. 'जासां
 गोपती रिषत् RW. शाश्रौ.; रिषन् मो जासां गोपती रिषत् लि ५,११,३. १८. मासामि
 RW. लि. १९. स्तेन ईशत् Dc; 'ईशत् RW. लि. २०. उप नरं नोनुमसि
 RW.; उप वो नरं एमसि लि ५,११,४; उप वो नर एमसि आश्रौ. भाष्ये ८,३,१२; 'रमसि C.
 २१. सूक्तेन RW. लि. २२. वनादधि C,R,S^m,Dc,Cs; 'वनां दधिध्व नो गिरो RW. लि.
 २३. यद्यपि 'तं प्रति' इत्यारभ्य 'बोवध्वः' इत्यन्तो भागो न संहिताङ्गम्, तथापि E,S^m मिथेनु
 मूले. द्विप्रस्थलेषु स्वरचिह्नानि सन्ति.

‘यः समेयो विदध्यः’ इति षोडशार्चः ।’

‘यः समेयो विदध्यः’ एतस्य शांसनप्रकारः पूर्वसूक्ते उक्तः ।

यः समेयो’ विदध्यः]’ सुत्वा’ यज्वाय’ पूरुषः ।

‘सूर्यं चामू रिशादसस्तद्’ देवाः प्रागकल्पयन् ॥ १ ॥

यो ‘जाम्या अप्रथयस्तद् यत् सखायं दुर्धृषति’ ।

‘ज्येष्ठो यदप्रचेतास्तदाहुरधरागिति’ ॥ २ ॥

यद् भद्रस्य पूरुषस्य’ पुत्रो ‘भवति दाधृषिः’ ।

‘तद् विप्रो अत्रवीदु तद् गन्धर्वः’ काम्यं वचः ॥ ३ ॥

यश्च पणि’ रघुजिष्ठयो’ यश्च देवाँ’ अदाशुरिः ।

धीराणां ‘शश्वतामहं तदपागिति शुश्रुम’ ॥ ४ ॥

ये च देवा’ अयजन्ताथो ये च पराददिः’ ।

सूर्यो दिवमिव गत्वायं ‘मघवा नो’ वि रंशते’ ॥ ५ ॥

‘योऽनाक्ताक्षो अनम्यक्तो अमणिवो अहिरण्यवः’ ।

अत्रह्मा’ ब्रह्मणः पुत्रस्तोता’ कल्पेषु’ संमिता’ ॥ ६ ॥”

१. पूर्वपृष्ठे टि. २३ द. २. समेयो खि ५, १२, १. ३. विदध्यः C, E; विदध्यं D; ‘ध्यः] RW.; ‘ध्यः] खि.; विदध्यः शांश्री १२, २०, १. ४. सुत्वा S^m; सुत्वा RW. खि.; सुत्वा P, P^१. ५. यज्वा च RW. खि. ६. सूर्यं चामू रिशादशं C; सूर्यं चामू रिशादशं Dc; सूर्यं चामू रिशादशं P^२; सूर्यं वामू C_p; सूर्यं चामुं (‘र्यं चामू खि.) रिशादसं तद् RW. खि. ७. प्रागकं C_s. ८. ‘अप्रथयं E; ‘अप्रथयं C, D, R, S^m, P^२; ‘अमथययत् RW.; ‘म्याः प्रत्यमदधः खि ५, १२, २; ‘अप्रथययत् शांश्री १२, २०, ३. ९. दुर्धृषति C, E, P, P^१; निनिस्तति खि. १०. ज्येष्ठाय यदप्रचेतास्तदाहुरधरागिति RW.; ‘यदप्रचेतास्तदाहुरधरागिति खि. ११. पूरुषस्य P. १२. भवति दाधृषिः RW.; भवति दाधृषिः खि ५, १२, ३. १३. तद्विप्रो अत्रवीदुगं RW.; ‘प्रो अत्रवीदुदगन्धर्वः खि.; तद्विप्रो अत्रवीदुगदं P. १४. पणि E, J; पणि Dc. १५. ‘रघुजिष्ठो RW.; रघुजिष्ठो खि ५, १२, ४ शांश्री १२, २०, ४; ‘जिष्ठो C, D, P, J, C_p; ‘जिष्ठो Dc, C_s. १६. देवाँ RW. खि. शांश्री. १७. शश्वतामहं तदपां RW. शांश्री.; ‘महं तदपागिति शुश्रुम खि. १८. देवाँ RW. १९. पराददुः RW. खि ५, १२, ५ शांश्री. २०. मघवानो खि. शांश्री १२, २०, ५. २१. रंशते RW. २२. ‘नाक्ताक्षो अनम्यक्तो अमणिवो खि ५, १३, १; ‘अहिरण्यवः J; ‘अहिरण्यवः D. २३. अत्रह्मा C_s. २४. पुत्रः (‘त्र C_s.) स्तोता C, C_s, R, S^m, P, P^१, J. २५. कल्पेषु E; कल्पेषु P^२. २६. संमिता C; संमिता P^१. २७. योऽनाक्ताक्षो अनम्यक्तो अमणिरहिरण्यवान् । अत्रह्मा ब्रह्मणः पुत्रस्तोता कल्पेषु संमिता RW.; ‘अत्रह्मा ब्रह्मणः पुत्रस्तोता कल्पेषु संमिता खि. शांश्री १२, २१, १.

य आक्ताक्षः सुभ्यक्तः सुमणिः सुहिरण्यवः ।

सुब्रह्मा ब्रह्मणः पुत्रस्तोता कल्पेषु संमिता ॥ ७ ॥

अप्रपाणा च वेशन्ता रेवाँ अप्रतिदिश्ययः ।

अयम्या कन्या कल्याणी तोता कल्पेषु संमिता ॥ ८ ॥

सुप्रपाणा च वेशन्ता रेवान्सुप्रतिदिश्ययः ॥

सुयम्या कन्या कल्याणी तोता कल्पेषु संमिता ॥ ९ ॥

परिवृक्ता च महिषी स्वस्त्या च युधिगमः ॥

अनाशुरश्चायामी तोता कल्पेषु संमिता ॥ १० ॥

वावाता च महिषी स्वस्त्या च युधिगमः ॥

श्वाशुरश्चायामी तोता कल्पेषु संमिता ॥ ११ ॥

१. समणिः C. २. सुहिरण्यवः C; सुहिरण्यवः D.J. ३. कल्पेषु P^१; कल्पेषु E. ४. संमिता C; संमिता P^१. ५. य आक्ताक्षः स्वभ्यक्तः सुमणिः (°काक्षः स्वभ्यक्तः सुमणिः खि.) सुहिरण्यवान् (सुहिरण्यवः खि. शाश्रौ.) । सुब्रह्मा ब्रह्मणः पुत्रस्तो ता कल्पेषु संमिता RW. खि ५, १३, २ शाश्रौ १२, २१, २. ६. अप्रपाणा RW. खि ५, १३, ३. ७. वेशन्ता Cs. ८. अप्रतिदिश्ययः D; अप्रतिदिश्ययः E, S^m, Dc; अप्रतिदिश्ययः P^१; अप्रतिदिश्ययः RW. शाश्रौ १२, २१, ३; अप्रतिदिश्ययः खि. ९. अयम्या कन्या° S^m, Dc, Cs, खि.; °कन्या-कल्याणी तो (त्वौ खि.) ता कल्पेषु संमिता RW. खि. शाश्रौ.; °षु संमिता P. १०. सुप्रपाणा RW. खि ५, १३, ४. ११. °सुप्रतिदिश्ययः D; °सुप्रतिदिश्ययः E; °सुप्रतिदिश्ययः S^m; °सुप्रतिदिश्ययः Dc; सुप्रतिदिश्ययः P^१; °सुप्रतिदिश्ययः RW. शाश्रौ १२, २१, ४; रेवाँ सुप्रतिदिश्ययः खि. १२. सुयम्या कन्या° S^m, Dc, Cs, खि. १३. तो (त्वौ खि.) ता कल्पेषु संमिता RW. खि. शाश्रौ.; °कल्पेषु E; °षु संमिता P^२. १४. °युधिगमः R.; महिष्यनस्त्वा चायुधिगमः शाश्रौ १२, २१, ५. १५. अनाशुरं C; अनाशुरं D; अनाशुरं Dc; अनाशुरश्चां S^m; °श्चायामी तो ता शाश्रौ. १६. कल्पेषु संमिता P^१. १७. परिवृक्ता च महिषी स्वस्त्या चायुधिगमः (च युधिगमः खि ५, १३, ५) । अनाशुरश्चोऽयामी तो (अनाशुरश्च आयामी त्वौ खि.) ता कल्पेषु संमिता ॥ RW. खि. १८. वावाता G, E, R, S^m, Dc, Cs, P^१. १९. युधिगमः R. २०. श्वाशुरं C; श्वाशुरं D, R; श्वाशुरश्चां S^m; श्वाशुरं Cs; श्वाशुरं E, P, P^१; °श्चायामी तो ता शाश्रौ १२, २१, ५. २१. वावाता च महिषी स्वस्त्या च युधिगमः । श्वाशुरश्चः सुयामी तो ता कल्पेषु संमिता RW.; वावाता च महिष्यनस्त्वा च युधिगमः । अनाशुरश्च आयामी त्वौ ता कल्पेषु संमिता खि ५, १३, ६.

यदिन्द्रादो' 'दाशराज्ञे मानुषं वि गाहथाः' ।

'विरुथः† सर्वस्मा आसीत् सह यक्ष्मायः कल्पते' ॥ १२ ॥

'त्वं वृषाक्षुं मघवन्नन्नं मर्याकरो रविः' ।

त्वं रौहिणं व्यास्यो' 'वि वृत्रस्याभिनच्छिरः' ॥ १३ ॥

यः पर्वतान् व्यदधाद् यो अपो व्यगाहथाः' ।

'इन्द्रो यो वृत्रहान्महं तस्मादिन्द्र' नमोऽस्तु ते ॥ १४ ॥

'पृष्ठं धार्वन्तं ह्योरौषैःश्रवसमनुवन्' ।

स्वस्त्यश्च' जैत्रायेन्द्रमा 'वह सुस्रजम्' ॥ १५ ॥

ये 'त्वां श्वेता' अजैश्रवसो हायीं युञ्जन्ति' दक्षिणम्' ।

पूर्वा नमस्य 'देवानां विभ्रदिन्द्र महीयते ॥ १६ ॥'

इति नवमेऽनुवाके द्वात्रिंशं सूक्तम् ।

१. यादीबंदो S^m; यदिन्द्रादो P^२. २. 'ज्ञेऽमानुषं विगाहथाः' RW. खि ५, १४, १ शांश्री १२, १५, ५; 'मानुषं' Dc; 'गाहथः' P. ३. वरुथं सर्वस्मा आसीत् स ह यक्ष्माय कल्पते RW.; 'आसीत्सदगंशाय वञ्चते खि.; 'स ह यक्ष्माय पत्यते शांश्री. † विरुथः D, E. ‡ यज्ञाय C₈, P, J. ४. त्वं वृथाषाणमघवन्नन्नं मर्याकरो रजिम् RW.; त्वं विषाक्षं मघवन्नन्नं पर्याकरोरभिं खि ५, १४, २; 'वृषाक्षुं मघ' C; 'वृषाक्षुं मघ' D, E; 'वृषाक्षं मघ' Dc; 'वृषाक्षुं मघ' R, S^m, C₈, J, Cp; 'मर्याकरो' R, Dc, C₈; 'करोरपि शांश्री १२, १६, १; 'मर्याकरो' P; 'नर्या' C. ५. रौहिणं C, E, R, P^२; रौहिणं S^m; रौहिणं D. ६. व्यास्यो C₈; वास्यो P; वास्यो P^२; व्यास्यस् खि. ७. विवृत्रं C; वि वृत्रस्याभिनच्छिरः RW.; त्वं वृत्रस्याभिनच्छिरः खि. ८. न्यदधाद् D; न्यदधाद् R, C₈, J; न्यदधाद् Dc; न्यदधाद् Cp.; न्यदधा RW. ९. अपो ह्यो गाहथाः C₈; 'व्यगाहथाः' S^m, RW. खि ५, १४, ३. १०. इन्द्रायो' D; 'वृत्रहां महान्तं' RW.; यो वृत्र वृत्रहवहन् तस्मा इन्द्र खि. ११. पृष्ठं C, E; पृष्ठं D, R, Cp; पृष्ठं Dc; पृष्ठं धार्वन्तं हं C₈; प्रष्टि धार्वन्तं ह्योरौ' RW. खि ५, १४, ४ शांश्री १२, १६, २; 'धार्वन्तं' S^m; 'श्वैश्च' C, D, E, R, C₈, P, P^२, J; 'श्वैश्चसमनुवन्' S^m; 'मनुवन्' R; 'मनुवन्' खि. १२. स्वस्त्यश्च C, Dc, C₈, P, P^२; स्वस्त्यश्चा S^m; स्वस्त्यश्च RW. १३. बहतो रथम् खि. १४. त्वां श्वेता C, D, E, R, S^m, Dc, C₈. १५. युञ्जति R, C₈; युञ्जति Dc. १६. दक्षिणां D. १७. देवानां D, E, S^m, P^२. १८. युक्त्वा श्वेता श्वैःश्रवसं हवीं युञ्जति दक्षिणम् । पूर्वतमं स देवानां विभ्रदिन्द्रं महीयते RW.; वत्त्वा श्वेता उच्यैःश्रवसं हवीं युञ्जति दक्षिणम् । मूर्धानमथं देवानां विभ्रदिन्द्रं महीयते खि ५, १४, ५.

“एता अश्वा आ प्लवन्ते’ इति षट्सप्तत्यष्टौदशपदान्त्यः^१ प्रणवत्यष्ट प्रति त्वा^२ ।

‘एता अश्वा आ प्लवन्ते’ (अ २०, १२९) इत्यादि ‘नीलशिलण्डवाहन्य’ (अ २०, १३२) इत्यन्तम् ऐतशप्रलापाख्यं षट्सप्ततिपादसमुदायं पद्मावग्राहं सूत्रोक्तप्रकारेण शंसति । तद् उक्तं वैताने—“‘एता अश्वा आ प्लवन्ते’ इत्यैतशप्रलापं पद्मावग्राहम् । तासामुत्तमेन पदेन प्रणौति’ (वैताश्रौ ३२, २०) इति ।

‘एता अश्वा’ आ प्लवन्ते ॥ १ ॥

प्रतीपं^३ ‘प्राति सुत्वन्म्’ ॥ २ ॥

तासामेका हरिकिका ॥ ३ ॥

‘हरिकिके किमिच्छसि’ ॥ ४ ॥

साधुं पुत्रं हिरण्ययम् ॥ ५ ॥

काहत्^६ परास्यः ॥ ६ ॥

यत्रामृस्तिन्नः^७ शिक्षपाः^८ ॥ ७ ॥

परि त्रयः^९ ॥ ८ ॥

पृदाकवः ॥ ९ ॥

‘शृङ्गं धमन्त आसते’ ॥ १० ॥

‘अयन्महा तै’^{१०} अवाहः^{११} ॥ ११ ॥

‘स इच्छकं सधाघते’ ॥ १२ ॥

सधाघते^{१२} गोमीद्या गोगतीरिति^{१३} ॥ १३ ॥

‘पुमां कुस्ते निर्मिच्छसि’ ॥ १४ ॥

१. एताश्वा D. २. षट्सप्तत्यष्टा° D; षट्सप्ताष्टा° E,P^३; षट्सप्ता अष्टादशपदां S^४; ‘दशः पदान्त्यः J; ‘पदात्यः R; प्रतिपादं संख्यामनङ्कयित्वा प्रतिमन्त्रार्थं संख्यामङ्कयन्ति D,E,Cp. ३. प्रणवतातः । ष्ट प्रति त्वा S^५. ४. एताश्वा D; अश्वा C. ५. प्रतीपं C,D,E,P^३; प्रतीपं R,S^५. ६. प्रातिसुत्वन्म् RW.; प्रातिसुत्वन्म् खि ५, १५, १; प्रातिसुत्वन्म् शाश्रौ १२, १८, २. ७. हरिकिलिका C,P; हरिकिका Cs; हरिकिका RW.; हरिकिलिका खि. शाश्रौ १२, १८, ३. ८. हरिकिन्° D; हरिकिलिके किमि° C; हरिकिके° Dc; हरिकिके° RW.; हरिकिके° खि. शाश्रौ १२, १८, ४. ९. साधुं C,E,R,S^५,Dc,Cs; सुधुं D; साधुं P,P^३,J,Cp. १०. हिरण्ययं C,P, हिरण्ययं खि ५, १५, २. ११. क्वाहत् D,E,R,S^५,Cs,P^३; काहत् तं RW.; काहत् तं खि. शाश्रौ १२, १८, ६. १२. °स्तिन्नः P^३,RW. खि. १३. शिक्षपाः C,D,E,R, S^५,Dc; शिक्षपाः P^३; शिक्षपाः RW. खि. १४. परि त्रयः RW. खि. १५. शृङ्गं धमन्त आसते RW. खि ५, १५, ३. १६. अयन्म° S^५,Dc; °म्महति C; °म्महते P,J; अयन्मिहार्यसु RW.; अयं वहाते खि. १७. अवाह RW.; अवाहि खि. १८. स हि छकं C,Cp; स इत्सकं E,Cs; स इत्सकं R; स हि छकं S^५; स इ छकं Dc; स छकं सधाघते P^३; स इत्सकं सधाघते J; स इच्छका ज्ञायते RW.; स इत्सकं स एव कम् खि. १९. सधाघते C; सधाघते D,P; सधाघते J; स धा घ ते सधा घ मे खि. २०. गोमती° S^५; गोपती° Dc; गोगति° J; गोमी च गोमितीरिति खि ५, १५, ४. २१. गोमयाद्गोगतिरिव RW. २२. पुमां कुस्ते° C,E,S^५,Cp; पुमां कुस्ते° D; पुमां कुस्ते किमिच्छसि RW.; पुमां कुस्ते निमित्तससि खि.

'पल्पं बहु वयो' इति ॥ १५ ॥'

'अजागार केविका' ॥ १७ ॥

श्येनीपती' सा ॥ १९ ॥'

बद्ध' वो अथा इति' ॥ १६ ॥'

'अश्वस्य वारो' गोशफद्यके' ॥ १८ ॥

अनामयोपजिहिका' ॥ २० ॥

इति नवमेऽनुवाके त्रयस्त्रिंशं सूक्तम् ।

को अर्यं बहुलिमा' इषुनि' ॥ १ ॥'

को अर्जुन्याः' पर्यः ॥ ३ ॥

'एतं पृच्छ' 'कुहं पृच्छ' ॥ ५ ॥

'यवानो यतिस्वभिः कुभिः' ॥ ७ ॥

आमणको' मणत्सकः' ॥ ९ ॥

एनश्चिपड्वित्का' हविः ॥ ११ ॥'

को असिद्याः' पर्यः' ॥ २ ॥

कः काण्यः' पर्यः ॥ ४ ॥

कुहाकं' पक्ककं पृच्छ ॥ ६ ॥'

'अकुप्यन्तः कुपायकुः' ॥ ८ ॥

'देव त्वप्रतिसूर्य' ॥ १० ॥

प्रदुदुदो' मघाप्रति' ॥ १२ ॥

१. वयो Dc; वायो P^२.

२. प्लौ व्रीहियवा इति RW.; बल्लवथो इति खि ५, १५, ४.

३. बद्ध S^m, P^३.

४. 'वति R, J; य इति P.

५. व्रीहियवा अथा इति RW.; बल्लवथो

अथो इति खि.

६. अजागार इवाविका: RW.; अजकोऽरंकोऽविका खि २, १५, ५.

७. अश्व-

त्थवारो E; 'स्य वासे S^m; अश्वस्य वारो खि.

८. गोशफद्यके S^m, Cp; गोशफद्यके Dc; गोश-

पद्यके Cs; गोशफद्यके ते RW.; गोः शफः खि.

९. श्येनपर्णी RW.

१०. केशिनी श्येनी

इतीव खि.

११. अनामयोप' C, R, S^m, P^३; 'योपजिहिका RW.; अनामयोपजिहिका खि.

१२. बहुलिमा Dc.

१३. इषुनि D; इषुनि P.

१४. को अपावहदिमा दुग्धानि

RW.; को अन्व हुलमायुनि खि ५, १५, ६.

१५. असिद्याः R; असिद्याः Dc, Cs; असिक्न्याः

RW. खि.

१६. पर्यः E.

१७. अर्जुन्याः C; अर्जुन्याः D, R; अर्जुन्याः E, S^m;

अर्जुन्याः Dc, Cs.

१८. काण्यः RW.

१९. पर्यं पृच्छ C, D, E, R,

S^m, Dc, Cs, खि.

२०. कुहं पृच्छे RW.

२१. कुहा कं खि ५, १५, ७.

२२. कुहाकं

पक्ककं पृच्छ S^m; कुहाकं पक्ककं पृच्छ Dc; कुहाकं पक्ककं पृच्छ Cs; कुहाकं पक्ककं पृच्छ P^३; कुहा कं

पक्ककं पृच्छे RW.

२३. यवा वो° C; यवा नो यति स्वभिः कुभिः Dc; यवा नो° Cs; यवा

नोर्प तिष्ठति कुक्षिम् RW.; यं आचन्ति शभिष्कुभिः खि.

२४. अकुप्यन्तः कुपायकु Cs;

'कुपायकु J; 'कुपायवः RW.; अकुप्यन्तः कुभायवः खि.

२५. आमणत्को D; आमणिका RW.;

आमणको खि.

२६. मणत्सकः C, P, P^३; मणत्सकः D; मणत्सकः S^m; मणित्पदः RW.; मण-

त्सकः खि.

२७. देव त्वप्रति सूर्य S^m; देवत्वा प्रति सूर्यम् RW.; देवत्तः प्रतिजूर्यः खि ५,

१५, ८.

२८. 'पक्विका E, J.

२९. एनी हरिषिणिका हरिः RW.; पिण्डि पठिका हविः

खि. ३०. प्रदुदुदो C, D, E, R; प्रदुदुदो S^m, P^३; प्रदुदुदो Dc; प्रदुदुदुदु RW.; प्रदुदुदो खि.

३१. मघा प्रति Dc; मघा प्रति RW.; मघावति खि.

शृङ्ग उत्पन्न' ॥ १३ ॥' मा त्वाभि' सखा नो विदत् ॥ १४ ॥
 वशायाः 'पुत्रमा यन्ति' ॥ १५ ॥ 'इरावेदुमयं द' ॥ १६ ॥
 'अथो इयभियभिति' ॥ १७ ॥ अथो' इयभिति' ॥ १८ ॥
 अथो' 'इवा अस्थिरो' भवन्' ॥ १९ ॥' उयं' यकांशलोकका' ॥ २० ॥''

इति नवमेऽनुवाके चतुस्त्रिंशं सूक्तम् ॥

'आमिनो निति मघते' ॥ १ ॥ 'तस्य अन्नु' निर्मज्जनम्' ॥ २ ॥''
 वरुणो' याति वस्वभिः' ॥ ३ ॥ शतं वा भारती' शवः ॥ ४ ॥''

शतमाश्वा' हिरण्ययाः' । शतं रथ्या' हिरण्ययाः' ।

शतं कृथा' हिरण्ययाः' । शतं निष्का हिरण्ययाः ॥ ५ ॥

१. उत्पन्न R. २. शृङ्गे उत्पन्ने RW.; शृङ्ग उत्पत् लि ५, १५, ८. ३. त्वापि C, J. ४. मा त्वापि सखा नो विदत् RW.; मां त्वापि सखा नो वदत् लि ५, १५, ९.
 ५. 'मायन्ति D, E, R, P'; 'मायन्ती Dc; 'मायति Sm; 'मायन्ति Cs; 'मायन् तन् लि.
 ६. 'मयदत् E, Cs, P, P', J, Cp; इरां देवर्ममदत् RW.; इरा चैन्द्रममदत् लि. ७. अथो इयभिति P, P'; 'इयभियभिति D, E; 'इयभियभिति Dc; अथो इयभियभिति RW.; 'इयभियभिति लि.
 ८. अथो C, E; अथो Sm. ९. इयभिति D; इयभिति E, Sm; इयभिति Cs; इयभिति RW.; इयभिति लि ५, १५, १०. १०. अथो Sm. ११. आस्थिरो Dc, P, P'.
 १२. भव D. १३. अथोऽथा अस्थिरि नो भवन् RW.; अथो ज्यायस्तरो भुवत् लि.
 १४. उयं Cs १५. 'श्लोकका D, Cs, P'; 'श्लोकक Sm. १६. इयभिति शलाकका RW.; इयं वकां शलाकका लि. १७. अमि° P; 'मिति मघते C; आ मिनोति लि मिनोति RW.; आ मिनोति नि मज्जते लि. १८. तस्य आत्तु C; तस्य नु D; तस्य अन्नु R; तस्य अन्नु P, J. १९. निर्मज्जनम् Sm. २०. तस्य कर्तुं निर्मज्जनम् RW.; तस्वा अनुविर्मज्जनम् लि ५, १५, ११. २१. वरुणो Sm. २२. वरुभिः RW.; वरुभिः लि.
 २३. भारती Dc. २४. शतं वाभोरभीशवः RW.; शतं वाभोरभीशुभिः लि. २५. शतमन्वा RW. २६. हिरण्ययाः P. २७. रथा RW. लि ५, १५, १६. / २८. हिरण्ययाः D. २९. कृथा Dc, Cs, P, P', RW.; कृथा लि. ३०. हिरण्ययाः लि.

अहल कुश' वर्षक' ॥ ६ ॥'	'शुफेन इव ओहते' ॥ ७ ॥
आय' वनेनती' जनी' ॥ ८ ॥'	वनिष्ठा' नाव गृह्यन्ति' ॥ ९ ॥''
इदं' मद्यं' मद्दुरिति' ॥ १० ॥''	ते वृक्षाः 'सह तिष्ठति' ॥ ११ ॥
'पाकं बलिः' ॥ १२ ॥	'शकं बलिः' ॥ १३ ॥
'अश्वत्थ खदिरो धवः' ॥ १४ ॥	अरदुपरम' ॥ १५ ॥
शयो' हत इव ॥ १६ ॥	'व्याप पूरुषः' ॥ १७ ॥
'अदुहमित्यां पूषकम्' ॥ १८ ॥	'अत्यर्घ्वं परस्वतः' ॥ १९ ॥
दौव' हस्तिनी हृती' ॥ २० ॥	

इति नवमेऽनुवाके पञ्चत्रिंशं सूक्तम् ॥

१. कुश D, S^m. २. वर्षक C, E, P, P²; वर्षक D. ३. अहल कुशवर्षक RW.; अहलकुः शवर्षकः खि ५, १५, १२. ४. शुफे न पीव ओहते RW.; शफेन पीव ओहते खि. शांश्री १२, १८, १९. ५. आय Dc. ६. वनेनती S^m; वनेनते J. ७. जनी S^m; जनि Dc. ८. आयवनेन तेदनी RW. शांश्री १२, १८, २०; आयवनेन तेजनी खि. ९. वनिष्ठा R. १०. गृह्यति C, S^m; गृह्यति D, E, Cp; गृह्यते Dc. ११. वनिष्ठा नाव गृह्यते RW.; वनिष्ठुनोप नृत्यति खि ५, १५, १३. १२. इमं P, P¹. १३. मद्यं D, Dc; मदी Cs. १४. मद्दुरिति D, E, Cp; मद्दुरिति R, S^m, Cs, J; मद्दुरिति Dc. १५. इदं मद्यं मद्दुरिके RW.; इमं मद्यमद्दुरिति खि. १६. सह तिष्ठति C, D, E, R, S^m, Dc, Cs; सह तिष्ठन्ति RW.; सह तिष्ठन्ति खि. १७. पाकबलिः C, RW.; पाकबलिः खि.; पाकं बलिः D, E, Dc, P². १८. शकबलिः C, RW.; शकबलिः खि.; शकबलिः D; शकं बलि E, Dc, P². १९. धवः Dc; अश्वत्थः खदिरो धवः (धवः खि.) RW. खि ५, १५, १४. २०. अरदुपरम Cs; अरदुपरमः RW.; अरदुः परमः खि. २१. शयो Dc; शये RW.; शये। खि. २२. व्याप R; व्याप्तः RW.; पापपूरुषः खि. २३. अदुहमि S^m; अदुहमित्यां Cs; अदुहमित्यां पूषकम् RW.; अदोहमित्यां पूषकम् खि. २४. अत्यर्घ्वं परस्वतः (अर्घ्वं खि.) च परस्वतः RW. खि. ५, १५, १५. २५. दौव S^m, P²; दौर्व RW. खि. २६. हृती C, Dc.

आदलाबुकमेककम्' ॥ १ ॥	अलाबुकं' निखातकम् ॥ २ ॥
'कर्करिको निखातकः' ॥ ३ ॥	'तद् वात् उन्मथायति' ॥ ४ ॥
कुलायं' कृणवादिति' ॥ ५ ॥	'उग्रं' वनिषदाततम् ॥ ६ ॥
'न वनिषदनाततम् ॥ ७ ॥	क 'एषां कर्करी लिखत्' ॥ ८ ॥
क एषां 'दुन्दुभिं हनत्' ॥ ९ ॥	'यदीयं हनत् कथं हनत्' ॥ १० ॥
'देवी हनत्' कुहन्त् ॥ ११ ॥	पर्याकारं' पुनःपुनः' ॥ १२ ॥
'त्रीण्युष्टस्य नामानि' ॥ १३ ॥	'हिरण्य इत्येके अब्रवीत्' ॥ १४ ॥
द्वौ वा ये' शिशवः' ॥ १५ ॥	नीलशिखण्डवाहनः' ॥ १६ ॥

इति नवमेऽनुवाके षट्त्रिंशं सूक्तम् ।

१. आदलाबुकं C,D,E,S^m,C_s; आदलाबुकं RW.; आदलाबुकमेककम् खि ५,१५,१५.
 २. अलाबुकं RW.; अलाबुकं खि. ३. कर्करिको निखातकः खि ५,१५,१६. ४. 'वात्' D_c; कदात् शश्रौ १२,१८,१२; 'उन्मथायति' C,D,E,C_s,P^३; 'उन्मथायति' R; 'उन्मथायति' S^m.
 ५. कुलायं D; कुलायन् E,R,J,C_p; कुलायत् C_s; कुलायं RW.; कुलायं खि. ६. कृणवा' P; कृणवादिति R; कृणवादिति S^m; कर्वा इति खि. ७. उग्रं C,D,E,R,D_c,C_s; उग्रं P^३; 'वनिषदाततं' C,D,E,R,S^m,D_c,C_s; 'वनिषदाततम्' RW.; 'वनिषदाततम्' खि. ८. नवनि' D; न वनिषदनाततम् खि ५,१५,१७; 'निषदनाततं' S^m; 'निषदाततं' P. ९. एषां' R; एषां' D_c,C_s; 'कर्करी' C,P,P^३,J; 'कर्करी' D_c,C_s; 'कर्करी' खि' RW. खि.; 'लिखत्' C_s; 'लिखत्' R.
 १०. दुन्दुभिं' D,J; दुन्दुभी' S^m,P,C_p; दुन्दुभी' P^३; दुन्दुभिं हनत् RW.; दुन्दुभिं हनत् खि.
 ११. यदीयं हनत्' D; यदीं हनत्' R, आश्रौ ८,३,१७; यदीयं हनत्' S^m; यदीं हनत्' D_c,J; यदीं हनत्' C_s,P; यदीं हनत्' ॥ १० ॥ P^३; 'कथं हनत्' C_s; यदि हनत् कथं हनत् RW.; यदीं हनत् कथं हनत् खि. १२. देवीं हनत् S^m; देवीं हनत् खि १५,१५,१८; देवीं हनत् शश्रौ १२,१८,१७. १३. कुहं हनत् R,C; कुहन्त् S^m; कुहं हनत् P,P^३; कुह हनत् J; कुहं हनत् RW.; कथं हनत् खि. शश्रौ. १४. पर्याकारं' R, आश्रौ.; पर्याकारं खि. १५. पुनः-पुनः S^m. १६. त्रीण्युष्टस्य नामानि S^m; त्रीण्युष्टस्य नामानि P,P^३; त्रीण्युष्टस्य नामानि RW. १७. 'इत्येके अब्रवीत्' C,D,E,S^m,D_c,P,P^३,C_p; हिरण्यमित्येके अब्रवीत्' RW. १८. व D,E,R,S^m,D_c,J,C_p; व' C_s; वः P,P^३. १९. शिशवे D_c. २०. द्वौ वा शिशवः' RW. २१. नीलं विशि' C,D,E,R,S^m,C_p; नीलशिखण्डो वा हनत् RW.

'वितती किरणौ द्वौ' इति प्रबद्धिकाख्या ऋचः अर्धर्चशः शंसति । तद् उक्तं वैताने — "'वितती किरणौ द्वौ' इति प्रबद्धिकाः" (वैताश्रौ ३२, २१) इति ।

वितती 'किरणौ द्वौ तावा पिनष्टि पूरुषः ।'

'न वै कुमारि' तत् तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ १ ॥

'मातुष्टे किरणौ द्वौ निवृत्तः पुरुषानृते ।' न वै० ॥ २ ॥

'निगृह्य कर्णिकौ द्वौ निरायच्छसि मध्यमे ।' न वै० ॥ ३ ॥

'उत्तानायै शयानायै तिष्ठन्ती वाव गूहसि ।' न वै० ॥ ४ ॥

'श्लक्ष्णायां श्लक्ष्णिकायां श्लक्ष्णमेवाव गूहसि ।' न वै० ॥ ५ ॥

'अवश्लक्ष्णमिव अंशदन्तलोममति हृदे ।'

न वै कुमारि तत् तथा यथा कुमारि मन्यसे ॥ ६ ॥

इति नवमेऽनुवाके सप्तत्रिंशं सूक्तम् ।

'इहेत्थ प्रागपागुदगधराक्' इति प्रतिराधाख्या ऋचः अर्धर्चशः शंसति । न संतनोति । तद् उक्तं वैताने — "'इहेत्थ प्रागपागुदगधराग्' इति प्रतिराधीन् । न संतनोति" (वैताश्रौ ३२, २२) इति

१. किरणौ द्वौ तावा पिनष्टि पूरुषः । कुम्भमिमाहनाभ्याम् ॥ RW.; किरणौ द्वौ तावां लि ५, १६, १. २. न वै कुमारि RW. एषमश्रेऽपि; °कुमारि Cs. ३. मातुष्टे° Cs; मातुष्टे° RW.; °किरणौ° D, S^m, Cs; °किरण° P; °किरणौ° RW. लि.; °निवृत्तः पुरुषाद्दृतिः । कोशुबिले ॥ RW.; °नृते D; °निवृत्तः पुरुषाद्दृते लि ५, १६, २; पुरुषाद्दृतिः शाश्रौ १२, २२, २. ४. निगृह्य° Dc; °कर्णिकौ° C; °कर्णिकौ° Dc; निगृह्य कर्णिकौ द्वौ निरायच्छसि मध्यमे । रज्जुनि ग्रन्थेर्दानम् ॥ RW.; निगृह्य कर्णिकौ द्वौ निरायच्छसि मध्यमम् । लि ५, १६, ३. ५. उत्तानायै° C; °तिष्ठते° C, D, E, S^m, Cp; °तिष्ठति° P; °तिष्ठन्ति वसूहसि P; उत्तानायां शयानायां तिष्ठन्तमव गूहसि । उपानहि पादम् ॥ RW.; °तिष्ठन्मेवाव गूहसि लि ५, १६, ४ शाश्रौ १२, २२, ४. ६. °श्लक्ष्णमेवाव° R; श्लक्ष्णायां श्लक्ष्णिकायां श्लक्ष्णमेवाव गूहसि । उत्तराम्बुनीमाभ्याम् ॥ RW.; श्लक्ष्णायां श्लक्ष्णिकायां श्लक्ष्णमेवाव गूहसि लि ५, १६, ५. ७. °दन्तलोममतिहृदे E; °मन्तलोम° R; °दन्तलोम° Dc; °दन्तलोममतिहृदे P, P; अव श्लक्ष्णमिव अंशदन्तलोममति हृदे । उत्तराम्बुनी वस्त्रेभ्याम् ॥ RW.; अव श्लक्ष्णमवअंशदन्तलोममति लि ५, १६, ६; °लोममति° शाश्रौ ३२, २२, ६.

इहेत्थ 'प्रागपागुदगधराग् अरालागुदभत्सथ' ॥ १ ॥'

इहेत्थ' प्रागपागुदगधराग् वत्साः पुरुषन्त' आसदे' ॥ २ ॥

इहेत्थ' प्रागपागुदगधराक् स्थालीपाको वि ळियते' ॥ ३ ॥

इहेत्थ' प्रागपागुदगधराक् स वै 'पृथु लीयते' ॥ ४ ॥'

इहेत्थ' प्रागपागुदगधराग् आष्टे' लाहणि' लीशायी' ॥ ५ ॥'

इहेत्थ' 'प्रागपागुदगधराग् अङ्गिल्ली पुच्छिलीयते' ॥ ६ ॥'

इति ऋषमेऽनुषाके अष्टत्रिंशं सूक्तम् ।

'भुगित्यभिगतः' इत्याजिज्ञासेन्याख्यास्तिस्र ऋचः शंसति । तद् उक्तं वैताने —
 "भुगित्यभिगतः' इत्याजिज्ञासेन्यास्तिस्रः" (वैताश्रौ ३२,२३) इति ।

'वीमे देवा अक्रंसत' इत्यतीवादाख्या ऋचः अर्धर्चशः शंसति । तद् उक्तं वैताने —
 "वीमे देवा अक्रंसत' इत्यतीवादम्" (वैताश्रौ ३२,२६) इति ।

"भुगित्यभिगतः शलित्यपक्रान्तः" फलित्यभिष्टितः" ।

दुन्दुभिमाहननाभ्यां जरितरोथामो" दैव ॥ १ ॥

१. 'गपागु' C,D,E,R,S^m,C_s. २. 'भत्सथ' E, शाश्रौ १२,२३,१; 'भत्सथः' P,P^१.
 ३. इहेत्था प्रागपागुदगधरागराला उदभत्सथ लि ५,१७,१; इहेत्था प्रागपागुदगधरागाला उद-
 भिर्बथा । अलावनि ॥ RW. ४. इहेत्था RW. लि ५,१७,२-४. ५. पुरुषन्त S^m,
 Dc; म्रुषन्त RW. लि. शाश्रौ. ६. 'ते । पृषातकानि ॥ RW. ७. 'ते । अइवत्थपला-
 शम् RW. ८. पृथु लीयते C,D,E,R,S^m,C_s,P^१. ९. 'सा वै स्पृष्टा वि लीयते ।
 विस्पृष्ट RW. १०. आष्टे C; जाष्टे E,S^m,Dc; आष्ये C_s; आष्ये P,P^१; जाष्टे C_p.
 ११. बाहणि C; लोहणि Dc; लाहणी C_s,J. १२. लीशायी C,D,E,Dc; लीशये S^m.
 १३. उष्णे लोहे न लीप्सेथाः । चमसः ॥ RW. १४ 'गपागु' C,D,E,R,S^m,C_s; 'गङ्गि-
 क्षिणलीपुक्षिणते C; 'गङ्गिली पुक्षि लीयते C_s; 'गङ्गिल्ली लोपुक्षि लीयते E; 'गङ्गिल्ली पुक्षि
 लीयते R,S^m; 'गङ्गिल्ली पुक्षि लीयते Dc; 'गङ्गिल्लि पुक्षि लीयते P,P^१; 'गङ्गिल्ली पुक्षि यते
 J; 'गङ्गिल्ल लीयते C_p; 'धराक् च्छिल्लीपु च्छिल्लीयते शाश्रौ १२,२३,४. १५. इहेत्था प्राग-
 पागुदगधरागशिक्छिं सिक्छियते । पिपीलकावटः ॥ RW.; इहेत्था प्रागपागुदगधराक् सिक्छिपुष्णे
 वि लीयते लि ५,१७,४. १६. भुगित्य' S^m. १७. 'क्रातः C; 'क्रातुः S^m; क्षरित-
 मिष्टितः लि ५,१८,१. १८. फलित्यपक्रान्तः लि. १९. जरितरोथामो D; जरितरोथामो
 E; जरितरोथामो S^m; जरितरोथामो P^१.

कोशबिले' रजनि 'ग्रन्थेर्धानमुपानहि' पादम् ।

उत्तमां जनिमां 'जन्यानुत्तमां' 'जनीन् वर्त्मन्यात्' ॥ २ ॥

'अलाबूनि पृषातकान्यश्वत्थपलाशम्' ।

पिपीलिकावटश्वसो' विद्युत्स्वापर्णशफो' गोशफो' जरितरोथामो' 'देव' । ३ ।

वीमे' देवा अक्रंसताध्वर्यो' 'क्षिप्रं' 'प्रचरं' ।

सुसत्यमिद्' गवामस्यसि प्रखुदसि' ॥ ४ ॥'

इह' इत्येतामर्धर्षशः प्रणवत्यनुते' ।

'पत्नी यदृश्यते' पत्नी' यक्ष्यमाणा' जरितरोथामो' 'देव' ।

होता' विष्टीमेन' जरितरोथामो' 'देव' ॥ ५ ॥

१. कोशं C,D. २. ग्रन्थे S^m; 'नहि Dc,P^१; 'धानां' आश्रौ ८,३,१९. ३. पादं Dc. ४. उत्तमा C_९; उत्तरां आश्रौ. ५. जनिमा C,C_९; जनिनां P,P^१; जनीं आश्रौ. ६. जन्यां Dc; 'उत्तमां C,P^१; जन्यामुत्तरां आश्रौ. ७. जनीं वर्त्मन्यां आश्रौ. ८. अलाबूनि D; 'श्वत्थपलाशं C; 'श्वत्थपलाशवं D. ९. 'वटश्वसो C; 'वटश्वसो E; 'वटःश्वा आश्रौ ८, ३,२३. १०. 'स्वापर्णं C,E,S^m,C_९,P^१; 'शफो C. ११. गोशफो D; 'शफो S^m; 'शफो C_९,P^१; नास्ति C. १२. जरितरोथामो C; जरितरोथामो S^m; जरितरोथामो C_९; जरितरोथामो P^१; 'रोथामो E; पिपीं' इत्यारभ्य 'थामो इत्यन्तं स्वराणाङ्गयति R; अलाबू' इत्यारभ्य 'थामो इत्यन्तं स्वराणाङ्गयति Dc. १३. देव इति Dc. १४. वीमे C,Dc; वीमे E; वीमे P,P^१. १५. 'ध्वर्योः C,D,E,R,P,P^१,Cp; 'ध्वर्योः Dc. १६. क्षिप्रं S^m,C_९. १७. प्रचरं Dc. १८. सुसत्यं C; सुशस्तिरिद् खि ५,१९,१. १९. प्रखुदसि D; प्रखुदसि Dc; प्रखुदसि C_९; प्रखुदसि P,P^१; प्रखुदसि J; प्रखिदसो महत् खि. २०. सुगित्यभिर्गतः । श्वा ॥ १ ॥ शक्तिस्पर्कान्तः । पूर्णशुद्धः ॥ २ ॥ फलित्यमिष्टितः । गोशफः ॥ ३ ॥ वीमे देवा अक्रंसताध्वर्यो क्षिप्रं प्रचरं । सुषुदमिद्गवामस्ति प्रखुद ॥ ४ ॥ ... ॥ ५ ॥ RW. २१. इ नास्ति D,R,C_९,P,P^१; इह नास्ति S^m,Cp. २२. प्रणवत्यं D,R,C_९,P,P^१; कतिचिदक्षराणि अनियमतः सस्वराणि केषुचिद् मूको. २३. इतः प्रयुति 'रोथामो देव इत्यन्तं स्वराणाङ्गयति Dc; पत्नीं C_९. २४. पत्नी दृश्यते P; यदृश्यते P^१. २५. पत्नी C_९. २६. यक्ष्यमाणा E,S^m,Cp; यक्ष्यमाणा P^१; यक्ष्यमाणा आश्रौ ८,३,२४; यक्ष्यमाणा आश्रौ १२,२३,५. २७. जरितरोथामो C,E,R; जरितरोथामो Dc; जरितरोथामो C_९; जरितरोथामो S^m. २८. होता D,S^m,Dc,P. २९. विष्टीमेन C; विष्टीमेन D; विष्टीमेन E; विष्टीमेन Dc,P,P^१. ३०. जरितरोथामो R,S^m; जरितरोथामो C_९; जरितरोथामो Dc.

'आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणामुनयन्' ।

'तां ह जरितः' 'प्रत्यायंस्ताम् ह' जरितः प्रत्यायन् ॥ ६ ॥

'तां ह' जरितर्नः' 'प्रत्यगृम्णंस्ताम् ह' 'जरितर्नः' प्रत्यगृम्णः' ।

'अहानेतरसं न वि चेतनानि यज्ञानेतरसं न पुरोगवांसः' ॥ ७ ॥

उत श्वेत' 'आशुपत्वा उतो' पद्याभिर्यविष्ठः' ।

'उतेमाशु मानं पिपति' ॥ ८ ॥

आदित्या' रुद्रा 'वसवस्त्वेतु त' इदं राधुः प्रति गृम्णीशक्तिरः' ।

इदं राधो' विष्णु' 'प्रभु इदं' राधो' बृहत्' पृथु' ॥ ९ ॥

१. आदित्या ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणामुनयन् R; 'त्या हरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणा' C; 'ह जरितरङ्गिरोभ्यो' D,E,S^m,Dc; 'ह जरितरङ्गिरोभ्यो दक्षिणामुनयन्' Cs; आदित्या ह' 'दक्षिणामुनयन्' RW.; 'दक्षिण' P; 'रोभ्योऽथं द' शाश्रौ १२,१९,१. २. तं ह' Dc,J; तां ह जरितः P,P^२; 'जरितर्न' RW. खि ५,२०,१ शाश्रौ. ऐत्रा ६,३५. ३. प्रव्ययं' P; प्राव्यायं' P^२; 'स्तामूह' R; 'स्तामुह' S^m; 'स्तामु' ह Dc,RW.; 'स्तामूह' Cs. ४. तामुह ह' Dc; ता ह Cs. ५. जरितर्न' RW. खि ५,२०,२ शाश्रौ. ऐत्रा. ६. 'स्तामु' ह C,Dc,RW.; 'स्तामूह' R; 'स्तामूह' Cs. ७. जरितः प्र' J; जरितः प्रत्यगृम्णन् RW. खि. शाश्रौ. ऐत्रा. ८. आहाने' S^m; अहानेतरसच्च विचे' Dc; 'यज्ञां नेतर' S^m; 'यज्ञानितं' P,P^२, 'न पुरोग' Dc; अहानेत्तु सम्नविचेतनानि जज्ञानेत्तु सम्नपुरोगवासः RW. खि. ऐत्रा.; अहादेत (?) सम्नविचेतनानि यज्ञादेत सम्नपुरोगवासः शाश्रौ १२,१९,२. ९. श्वेता R,J; श्वेत Dc,RW.; श्वेता Cs. १०. आशु पत्वा' Dc; आशु पत्वा' RW; आशुपत्वात् शाश्रौ १२,१९,४; 'उत D, E,R,S^m,Dc,Cs,P,P^२,J,Cp. ११. पद्याभि' R,S^m; पद्याभि' Cs; 'र्वविष्टाः C; 'र्वविष्टः S^m; 'र्वविष्टः' RW. खि ५,२०,३ ऐत्रा. १२. 'माशुमानं पिपति' R; 'माशु' RW.; उतो आशु मानं विपति शाश्रौ.; 'पिपति' F; 'पिपति' P^२. १३. आदित्या R,S^m; आदित्या RW. १४. वसवस्त्वेतु ('क ऐत्रा.) त ('ते खि. ऐत्रा.) RW. ऐत्रा. खि ५,२०,४. शाश्रौ १२,१९,२; 'स्ते जुत्त D,E,Dc,Cp; 'स्तेजुत्त R,S^m. १५. 'शक्तिरः C,D,E,R,S^m,Dc,P^२; 'शक्तिरः' खि. १६. राधो E. १७. विष्णु E,R,S^m. १८. प्रभुर्द्वि C,D,S^m,Cp; प्रभु' RW. १९. राधो E. २०. बृहत् C,E,R,Dc,P^२. २१. पृथु' C,S^m,Dc,P,P^२,J. २२. इदं राधो बृहत्पृथु देवा वदत्वा (वदतु वद् शाश्रौ.) वरम् खि. शाश्रौ. ऐत्रा.

'देवा ददृत्वासुरं तद् वो अस्तु सुचेतनम्' ।

'युष्मो अस्तु दिवेदिवे प्रत्येव गृभायत' ॥ १० ॥'

'सप्तदश पदान्ब्रह्मादशभिर्व्याख्याता' 'प्रतिगरे विकारः' । 'ॐ ह जरितस्तथा ह' जरितरिति 'विपर्यासं जरितुं मतिष्वेवं' 'प्रतिगरामके सर्वाभिति' पाणिनास्त्व-
मिन्द्रं शर्मरिणेति'० तिलो भूतेछंदो' अर्धर्षशः ॥''

'त्वमिन्द्र' शर्मरिणा' हृष्यं' पारावतेभ्यः ।

विप्राय स्तुवते' 'वसुवनि दुरभवसे वह' ॥ ११ ॥

त्वमिन्द्र कपोताय' छिन्नपक्षाय' वञ्चते' ।

श्यामाकं' पृकं' 'पीडुं च' वारस्मा' अकृणोर्बहुः' ॥ १२ ॥

१. देवा° Dc,RW.; 'दृत्वा' Cs; 'सुचेतनं E; सुचेतनं R; 'ददृत्वा वरं तद्वो अस्तु सुचे-
तनम् RW. २. युष्मो° E,Sm; युष्मो° Cs,R; युष्मो° D; 'अस्तु दिवेदिवे प्रत्येव गृभायतेति
R,Dc; युष्मे अस्तु दिवेदिवे प्रत्येव गृभायत RW.; 'दिवेदिवे प्रत्येव° Sm; 'दिवेदिवे प्रत्येव°
C,Cs; 'दिवेदिवे प्रत्येव° E; 'गृभायतेति C. ३. एतदनन्तरं खिल इति लिखति D; तद्वो
अस्तु सुचेतनं युष्मे अस्तु दिवे दिवे । प्रत्येव गृभायत खि ५,२०,९ ऐत्रा.; तद्वो अस्तु सजोषणं
युष्मे अस्तु दिवेदिवे । प्रत्येव गृभायत शाश्री १२,१९,३. ४. सप्तपदान्ब्रह्मि° J; सप्तदश-
पादान्ब्रह्मि° C,P,P°; सप्तदशपादा° R; 'गिरे वि° R; 'गिरवि° Cs; 'गिरेति वि° J.
५. ॐ हि जरितस्त्वद्याह D; ॐ ह जरितस्तमद्याह Cs. ७. विपर्यासजरितम्° Dc; 'मति-
ष्वेवं D. ८. प्रतिवारा ॥ कस° D; प्रतिगराममेके° Cs; प्रतिगरामेके° J; प्रतिगरामके° P,P°;
'सर्वाभिति D,Dc; सर्वाभिति J. ९. प्राणीना° Cs. १०. शर्मणेति D; शर्मणेति
Dc,P. ११. भूतेछंदो D,Cs,P,P°; भूतेछंदे Dc; भूतेछंदो J. १२. नास्ति E,Sm,
Cp. १३. त्वमिन्द्र RW. खि ५,२१,१. १४. शर्म ऋणा Dc; शर्मकणा P,P°;
शर्म रिणा RW. शाश्री १२,१९,४; शर्मन्निरिणा खि ५,२१,१. १५. हृष्य Cs; हृष्यः RW.
१६. स्तुवते Sm. १७. वसुवनि दुर भवसे वह Sm; वसु विदूरः भवसे वहः Cs; 'दूरभवसे°
R; वसु विदूरभवसे महः J; वसुवनि दुरभवसे महः Dc; वसु ऋषुरिच्छवसे वहः खि.; वसु नि
दूरभवसे वहः शाश्री. १८. कपोताय C,D,E,Sm; कपोताय R; कपोताय Cs; कपोताय
खि ५,२१,२. १९. छिन्नपक्षाय C,D,E,R; छिन्नपक्षाय Sm,Dc,P°; छिन्नपक्षाय RW.;
छिन्नपक्षाय खि. २०. वञ्चते D,E; वञ्चते C,R,Sm,Dc,P°. २१. श्यामाकं C,D,
Cs,P,P°,J; श्यामाकं RW. खि. २२. पृक Cs. २३. पीडुं C; पीडुं D,R,Sm,Cs,
P,P°,J,Cp; पीडुं RW.; विरुज खि. २४. वारस्मा RW. २५. अकृणोर्बहु RW.;
अकृणोर्बहु खि. शाश्री १२,१९,५.

अरंगरो वावदीति त्रैधा बद्धो वरत्रया ।

इरामह प्रशंसत्यनिरामप सेधति ॥ १३ ॥

इति नवमेऽनुवाके एकोनषत्वारिंश सूक्तम् ।

“यदस्याः इति षोडशे आहनस्या वृषाकपिला वैशिषमुत्तमेन पादेन” प्रणौति ।

‘यदस्या अंहुभेद्याः’ इत्याहनस्याख्याः षोडशर्चः वृषाकपिलावच्छंसति । तद् उक्तं वैताने — “यदस्या अंहुभेद्याः’ इत्याहनस्या वृषाकपिवत्” (वैताश्रौ ३२, ३१) इति ।

‘यदस्या अंहुभेद्याः’ कृधु स्थूलमुपातसत् ।

‘मुष्काविदस्या एजतो गोशफे शकुलाविव’ ॥ १ ॥

यदा स्थूलेन पससाणौ मुष्का उपावधीत् ।

‘विष्वञ्चा वस्या वर्धतः’ सिकतास्वेव गर्दभौ ॥ २ ॥

१. अरंगिरो R, C_s, J; आरङ्गरो खि ५, २१, ३. २. वावदिति R, C_s, Cp. ३. बद्धो S^m. ४. वरत्रया R; वरत्रया S^m; वरत्रिया C_s; वरत्रय P; वरत्रया P^१; वरत्रया J; वरत्रयी C; वरत्रया D, E; वरत्रययाः खि. ५. इरामह R, C_s; इरामह RW.; इरामु ह खि. शाश्रौ १२, १६, २. ६. प्रशंसत्यं D, E, Dc; मपसेधति E; मपसेधति S^m; मपसेधति Dc.; मप सेधत खि. ७. यदस्येति S^m. ८. शः R, C_s; षशर्चः S^m, Cp. ९. स्याद्वृषाकपिवद्वैशिं Dc; स्याद्वृषाकपिलावैशिं J, P^१; स्याद्वृषाकपिवैशिमुं Cp; स्याद्वृषाकपिलावैशिं S^m. १०. पादेन E, S^m, C_s, J, Cp. ११. यदस्यां C, D, E, R, S^m, Dc; अंहुभेद्याः खि ५, २२, १. १२. कृधुः C; पृधु खि. १३. स्थूलं Dc; स्थूरं खि. १४. मुष्को ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ओ ३ विदस्या एजतो ३ ओ ओ गों C; मुष्काविप ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ओ ३ ओ ओ विदस्या एजतो गोशफे शकुलां S^m; मुष्को ३ ओ ओ ३ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ विदस्या एजतो ३ ओ ओ ३ गों Dc; मुष्को ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ विदस्या एजतो ३ ओ ओ गो P; मुष्को ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ ओ ओ ३ ओ विदस्या एजतो ३ ओ ओ गोशफे P^१; मुष्काविदस्यां D, E, R; मुष्का इदस्यां खि; एजतो RW. खि. मा २३, २८; गोशफे P^१, RW.; गोशफे खि. १५. स्थूलेन Dc, P, P^१, J; स्थूरेण खि ५, २२, २. १६. पससाणौ C; पससाणौ C_s; पससाणौ RW.; पससां अणू खि. १७. उपावधीत् E; उपावधीत् RW. खि. १८. विष्वञ्चावस्यां E; विष्वञ्चावस्यां वर्धतः Dc; विष्वञ्चावस्यावर्धतः खि.; वर्धन C_s; वर्धनः J. १९. सिकतास्वेव R; सिकतास्वेव C_s, J; सिकतास्वेव P^१; सिकतास्वेव RW. खि. शाश्रौ १२, १६, ३. २०. गर्दभौ P^१; गर्दभौ RW.; गर्दभौ खि.

यदल्पिकास्त्रुल्पिका' कर्कषुकेवपद्यते' ।

वासन्तिकमिव' तेजंनं यन्त्यवाताय' वित्पति ॥ ३ ॥'

यद् देवासो ललामगुं' प्रविष्टीमिनमाविषुः' ।

सकुला' देदिश्यते' 'नारी सत्यस्याक्षिभुवो' यथा' ॥ ४ ॥

महानग्न्युत्तमद्दि' मोक्रददस्थानासरन्' ।

शक्तिकानना स्वचमशकं' सक्तु' पद्यम ॥ ५ ॥'

महानग्न्युल्लखलमतिक्रामन्त्यब्रवीत्' ।

'यथा तव वनस्पते निरग्नन्ति तथैवेति' ॥ ६ ॥

१. यदल्पिका स्वल्पिका RW.; यदल्पिका स्वल्पिका खि ५, २२, ३; °स्वल्पिका E. २. कर्क-
 षुकेव पद्यते RW.; °षद्यते D,E,R,Dc,Cs,J; कर्कषुकेव पद्यते खि. ३. वासन्तिक° R;
 वासन्तिक° Dc; वसन्तिक° Cs. ४. यत्य° Cs; °वानाय C_s,Cp. ५. वासन्तिकमिव
 तेजंनं भंसं आतत्यं विद्यते RW.; वासन्तिकमिव तेजंनं यन्त्यमाना विन्त्यते खि. ६. लला-
 मगुं C; ललामगुं D; ललामगुं E,R; ललामगुं S^m,RW. मा २३, २९; ललामगुं P,P'; ललाभुर्क
 खि ५, २२, ४. ७. °मिनमाविषुः P^२,RW. खि. मा.; °मारिषुः Cs; °मादिषुः S^m.
 ८. सकुला C,D; सकुला E. सकुला Cs; सुकुला P^२; सकुला RW. खि. मा. शांश्री १२, २४, १.
 ९. देदिश्यते E,R,S^m,P,J; देदिश्यते Cs; देदिश्यते P^२; ते द्दिश्यते खि. १०. °क्षिभुवो E;
 °क्षिभुवो Cs; नारी सत्यस्याक्षिभुवो खि. ११. यथा C_s, खि. १२. महानग्न्यै° E;
 महान अगुं Cp; °तुमद्दि D; °दृप्नद्दि E; °दृष्णद्दि R; दृप्नद्दि S^m; नृसद्दि Dc; दृष्णद्दि P;
 दृद्दि P^२; नृष्णद्दि J. १३. मो क्रदु° S^m; नासरन् D; ना आसरन् P,P^२. १४. स्वच°
 S^m,J; स्वच° Dc. १५. शक्तु D. १६. महानग्न्युल्लखलमतिक्रामन्त्यब्रवीत् ।
 शक्तिका नाना स्वचमशकं सक्तु पद्यम ॥ C_s; महानग्न्युल्लखलमतिक्रामन्त्यब्रवीत् । शक्ति
 कनीना सुद मध्यमं सक्तुपद्यतम् ॥ RW.; महानग्न्युल्लखलमतिक्रामन्त्यब्रवीत् । शक्ति
 कनीना सुद मध्यमं सक्तुपद्यतम् ॥ खि ५, २२, ६. १७. °नग्न्युल्लखल° C; °नग्न्युल्लखल° RW.;
 °नग्न्युल्लखलमति क्रामन्त्यब्रवीत् खि ५, २२, ७. १८. यथा तव° C,D,E,R,S^m,Dc,Cs;
 °वनस्पते निरग्नन्ति तथैवेति RW.; यथैव ते वनस्पतेऽपि ग्नन्ति तथैव मे खि.; °नि ग्नन्ति यथा मम
 शांश्री १२, २४, ७.

महानग्न्युप' ब्रूते अष्टोथाप्यभूभुवः' ।
'यथैव ते वनस्पते पिप्पति तथैवेति' ॥ ७ ॥

महानग्न्युप' ब्रूते अष्टोथाप्यभूभुवः' ।
'यथा वयो विदाह्य स्वर्गे नमवदह्यते' ॥ ८ ॥

'महानग्न्युप ब्रूते स्वसावेशितं पसः' ।
'इत्थं फलस्य वृक्षस्य' शूर्पे शूर्प भजेमहि' ॥ ९ ॥

महानग्नी कृकवाकं' शर्म्यया परि धावति' ।
अयं' न विद्य यो' मृगः शीर्ष्णा' हरति धाणिकाम्' ॥ १० ॥

महानग्नी महानमं धावन्तमनु धावति ।
इमास्तदस्य' गा रक्ष' यम मामद्वयोदनम्' ॥ ११ ॥

१. महानग्न्युप D,R,Dc,Cs,P²; महानग्न्युप E. २. अष्टो° C,D,E,Dc;
अष्टो व्याप्य° P; अष्टोध्याप्य° P²; भूभुवः C,D,R,Cs,J; उभुवः E,S^m,Cp; वभुवः RW.
३. यथै तव वनस्पते° D,J; यथैवनस्पते° S^m; यथैव ते नस्पते° P,P²; यथैव ते वनस्पते° C E,R,
Dc; यथैव ते वनस्पते° RW.; 'पिप्पति' R,Cs; 'पिप्पति तथैवेति' RW. ४. महानग्न्युप
D,E,R,Dc,Cs,P². ५. अष्टो° C,D,E,Dc,P²; भूभुवः C,D,R,Cs,J; उभुवः E,S^m,
Cp; वभुवः RW. ६. यथा हावो विदह्यत्यज्ञानि मम दह्यन्ते RW.; यथा वयो° Cs;
'विदाह्यः' D,E,Dc,Cp; 'स्वर्गेण मव दह्यते E,S^m,J,Cp; 'स्वर्गेणमवदह्यते Dc; 'नमवदह्यते
C,R; 'नमवदह्यते D. ७. 'नग्न्युपम्' D; 'नग्न्युपम्' E,R,Dc,Cs,P²; 'स्वस्थावेशितं
RW. शाश्रौ १२,२४,६; 'वेशितं' C; 'विशितं' D; 'सभस्यां वेशितं' खि ५,२२,५. ८. ईदं-
वकलस्य° खि.; 'फलस्य वृक्षस्य RW.; 'वृक्षस्य P². ९. शूर्पेशूर्प भजेमहि RW. शाश्रौ.;
शूर्पे शूर्पे खि. १०. कृकवाकं D,Dc; कृकवाक Cs; कृकवाकं P²; कृकवाकं RW.;
कृकवाकं खि ५,२२,८ शाश्रौ १२,२४,५. ११. शर्म्यया परिधावति खि. १२. वयं
RW. शाश्रौ.; इदं खि. १३. विदम यो RW.; विद्य तेजंन खि. १४. शीर्ष्णा P.
१५. हरति° RW.; भवति धाणिका खि. १६. इमास्तु तस्य शाश्रौ १२,२४,४. १७. रक्ष
S^m,Dc, Cs,RW; वक्ष P². १८. वयं C; यज्ञ P²; वनमामध्वेदनं P; वममामध्वै-
वनम् Cs; वम मामध्वेदनम् RW.; 'ध्वेदनम् खि ५,२२,९.

सुदेवस्त्वा' महानग्नीर्विवाधते' महतः साधु खोदनम् । कुसं पीवरो नवत् ॥ १२ ॥

वशा दुग्धामिमाङ्गुरिं प्रसृजतोऽग्रतं ॥

महान् वै भद्रो यभ मामद्वयौदनम् ॥ १३ ॥

विदेवस्त्वा' महानग्नीर्विवाधते' महतः साधु खोदनम् ।

'कुमारिका पिङ्गलिका' कार्द मस्मा कु धावति ॥ १४ ॥

महान् वै भद्रो बिल्वो' महान् ' भद्र उदुम्बरः' ।

'महौ अभिक्त बाधते महतः साधु खोदनम्' ॥ १५ ॥

यः कुमारी पिङ्गलिका वसन्तं पीवरी लभेत् ।

'तैलकुण्डमिमाङ्गुष्ठं' रोदन्तं शुद्धमुदरेत् ॥ १६ ॥

इति नवमेऽनुभाके चत्वारिंशं सूक्तम् ।

॥ इति कुन्तापसूक्तानि ॥

१. सुदेव° Dc. २. महानग्नी° S^m. ३. खोदनं D. ४. कुसं D, E, Dc. ; कुसं S^m, Cs. ५. सुदेवस्त्वा महानग्नि वि बाधते महतः साधु खोदनम् । कुशितं पीवरी नशुचभ माम° RW. ६. दुग्धमि° C; दुग्धामि° R, S^m, Cs; दुग्धमिवाङ्गुरिः Dc; °गुरि P, P'. ७. प्रसृजतो° E; °ग्रतां P, P'. ८. महान् Dc. ९. वै D, E, R, S^m, Dc., Cs. १०. भद्रो बिल्वो D; भद्रो E; भद्रो R, Dc. ११. °मध्योदनं C; °मध्यौदनं Cs. १२. वशा दुग्धा मिनाङ्गुरिं प्र सृजते वदंकरम् । महान् वै भद्रो बिल्वो यभ माम° RW. १३. विदेवस्त्वा E; विदेवस्त्वा Dc. १४. °नग्नी वि वा° P, P'; °वि बाधते C. १५. कुमारिका पिङ्गलिका Dc. १६. विदेवस्त्वा महानग्नि वि बाधते महतः साधु खोदनम् । कुमारिका पिङ्गलिका कार्दं कृत्वा प्र धावति ॥ RW. १७. वै भद्रो बिल्वो C, E, R, S^m, Dc; वै भद्रो बिल्वो D; वै भद्रो बिल्वो P'; वै भद्रो बिल्वो लि ५, २२, १०. १८. महान् Dc. १९. भद्र उदुम्बरः RW.; पकं उदु° लि.; °उदुम्बरः Cs. २०. महौ अभिक्तो बाधते महतः साधु खोदनम् । RW.; महौ अभिक्तु बाधते महतः साधु खोदनम् लि. शाश्रौ १२, २४, ८; °खोदनम् D. २१. वसन्तं C; वसन्तं D, E, P'. २२. तैलकुण्ड° Dc; °माङ्गुष्ठ R; °माङ्गुष्ठं Cs. २३. रोदन्तं C, D; रोदन्तं R; रोदन्तं Cs; रोदन्तं P'. २४. शुद्धमुदरेत् D; शुद्धमुदरेत् Cs; शुद्धमुदरेत् Cp. २५. यः कुमारी पिङ्गलिका कुशितं पीवरी लभेत् । तैलकुण्डमिमाङ्गुष्ठं रोदन्तं शुद्धमुदरेत् ॥ RW.; कुन्तापसूक्तान्ते चिक्र खोद्य इत्यभिधम् D.

सोमयागे 'दधिक्राव्णः' (अ २०,१३७,३) इत्यस्या ऋच आग्नीधीये दधि-
भक्षणे विनियोगः । तद् उक्तं वैताने — "आग्नीधीये दधि भक्षयन्ति 'दधिक्राव्णः' इति"
(वैताश्रौ २३,१७) इति ।

तथा पृच्छयषडहे 'दधिक्राव्णः' इत्येतामृचम् अर्धर्चशः ऋषति । तद् उक्तं
वैताने — " 'दधिक्राव्णो अकारिषम्' इत्यर्धर्चशः" (वैताश्रौ ३२,३३) इति ।

तत्रैव 'सुतासो मधुमत्तमाः' (अ २०,१३७,४-६) इति पावमान्याख्यास्तिक्र
ऋचः अर्धर्चशः शंसति । तद् उक्तं वैताने — " 'सुतासो मधुमत्तमाः' इति पावमानीः"
(वैताश्रौ ३२,३३) इति ।

तत्रैव 'अव द्रप्सो अंशुमतीम्' (अ २०,१३७,७-९) इति तिक्र ऋचः पच्छः
शंसति । तद् उक्तं वैताने — " 'अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठद्' इति पच्छः" (वैताश्रौ
३२,३३) इति ।

यद्वा प्राचीरजगन्तोरो मण्डूरधाणिकीः ।

हता इन्द्रस्य शत्रवः सर्वे बुद्धुदयाशवः ॥ १ ॥

यत् । ह । प्राचीः । अजगन्त । उरः । मण्डूरऽधाणिकीः ।

हताः । इन्द्रस्य । शत्रवः । सर्वे । बुद्धुदऽयाशवः ॥ १ ॥

कपृन्वरः कपृथमुद् दधातन चोदयत खुदत् वाजसातये ।

निष्टिप्र्यः पुत्रमा च्यावयोतय इन्द्रं सबाध इह सोमपीतये ॥ २ ॥

कपृत् । नः । कपृथम् । उत् । दधातन् । चोदयत् । खुदत् । वाजसातये ।

निष्टिप्र्यः । पुत्रम् । आ । च्यावय । ऊतये । इन्द्रम् । सबाधः । इह । सोमपीतये ॥२॥

दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।

सुरभि नो मुखा करत् प्र ण' आयूषि तारिषत् ॥ ३ ॥

दधिक्राव्णः । अकारिषम् । जिष्णोः । अश्वस्य । वाजिनः ।

सुरभि । नः । मुखा । करत् । प्र । नः । आयूषि । तारिषत् ॥ ३ ॥

सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः ।

पवित्रवन्तो अक्षरन् देवान् गच्छन्तु वो मदाः ॥ ४ ॥

सुतासः । मधुमतऽतमाः । सोमाः । इन्द्राय । मन्दिनः ।
पवित्रऽवन्तः । अक्षरन् । देवान् । गच्छन्तु । वः । मदाः ॥ ४ ॥

इन्दुरिन्द्राय पवत इति देवासो अब्रुवन् ।
वाचस्पतिर्मखस्यते विश्वस्येशान ओजसा ॥ ५ ॥

इन्दुः । इन्द्राय^१ । पवते । इति । देवासः । अब्रुवन् ।
वाचः । पतिः । मखस्यते । विश्वस्य । ईशानः^२ । ओजसा ॥ ५ ॥

सहस्रधारः पवते समुद्रो वाचमीह्वयः ।
सोमः पती रयीणां सखेन्द्रस्य दिवेदिवे ॥ ६ ॥

सहस्रधारः । पवते । समुद्रः । वाचमीह्वयः ।
सोमः । पतिः । रयीणाम्^३ । सखा । इन्द्रस्य । दिवेऽदिवे ॥ ६ ॥

अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठदियानः कृष्णो दशभिः सहस्रैः ।
आवत् तमिन्द्रः शच्या धमन्तमप स्नेहितीर्नृमणा अधत् ॥ ७ ॥

अव । द्रप्सः । अंशुमतीम् । अतिष्ठत् । इयानः । कृष्णः । दशभिः । सहस्रैः ।
आवत् । तम् । इन्द्रः । शच्या । धमन्तम् । अप । स्नेहितीः । नृमणाः । अधत् ॥ ७ ॥

द्रप्समपश्यं विषुणे चरन्तमुपह्वरे नद्यो अंशुमत्याः ।
नभो न कृष्णमवतस्थिवांसमिष्यामि वो वृषणो युध्यताजौ ॥ ८ ॥

द्रप्सम् । अपश्यम् । विषुणे । चरन्तम् । उपह्वरे । नद्योः । अंशुमत्याः ।
नभः । न । कृष्णम् । अवतस्थिवांसम् । इष्यामि । वः । वृषणः । युध्यत । आजौ ॥ ८ ॥

अर्ध द्रप्सो अंशुमत्या उपस्थेऽधारयत् तन्वं तित्विषाणः ।
विशो अदेवीरभ्या उचरन्तीर्बृहस्पतिना युजेन्द्रः ससाहे ॥ ९ ॥

अर्ध । द्रप्सः । अंशुमत्याः । उपस्थे । आधारयत् । तन्वम् । तित्विषाणः ।
विशः । अदेवीः । अभि । आऽचरन्तीः । बृहस्पतिना । युजा । इन्द्रः । ससाहे ॥ ९ ॥

त्वं ह त्वत् सप्तभ्यो जायमानोऽशत्रुभ्यो अभवः शत्रुरिन्द्र ।

गूल्हे' घावापृथिवी अन्वविन्दो विभ्रमद्भ्यो भुवनेभ्यो रणं घाः ॥ १० ॥

त्वम् । ह । त्वत् । सप्तभ्यः । जायमानः । अशत्रुभ्यः । अभवः । शत्रुः । इन्द्र ।

गूल्हे' इति । घावापृथिवी इति । अनु । अविन्दः । विभ्रमत्भ्यः । भुवनेभ्यः । रणम् । घाः ॥ १० ॥

त्वं ह त्वदप्रतिमानमोजो वज्रेण वज्रिन् धृषितो जघन्थ' ।

त्वं शुष्णस्यावातिरो वर्धत्रैस्त्वं गाः इन्द्र शच्येदविन्दः ॥ ११ ॥

त्वम् । ह । त्वत् । अप्रतिमानम् । ओजः । वज्रेण । वज्रिन् । धृषितः । जघन्थ ।

त्वम् । शुष्णस्य । अव । अतिरः । वर्धत्रैः । त्वम् । गाः । इन्द्र । शच्या । इत् । अविन्द्रः ॥ ११ ॥

तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तवे । स वृषा वृषभो भुवत् ॥ १२ ॥

तम् । इन्द्रम् । वाजयामसि । महे । वृत्राय । हन्तवे । सः । वृषा । वृषभः । भुवत् ॥ १२ ॥

इन्द्रः स दामने कृत ओजिष्ठः स मदे हितः । द्युम्नी श्लोकी स सोम्यः ॥ १३ ॥

इन्द्रः । सः । दामने । कृतः । ओजिष्ठः । सः । मदे । हितः । द्युम्नी । श्लोकी । सः । सोम्यः ॥ १३ ॥

गिरा वज्रो न संभृतः सर्वलो अनपच्युतः । ववक्ष ऋष्वो अस्तृतः ॥ १४ ॥

गिरा । वज्रः । न । समऽभृतः । सर्वलः । अनपच्युतः । ववक्षे । ऋष्वः । अस्तृतः ॥ १४ ॥

इति नवमेऽनुवाके एकचत्वारिंशं सूक्तम् ।

अतिरात्रे अतिरिक्तोक्थेषु 'महो इन्द्रो य ओजसा' इत्यस्य विनियोगः 'तमिन्द्रं वाजयामसि' (अ २०,४७) इत्यनेन सह उक्तः ।

तथा छन्दोमाख्येषु त्रिष्वहःसु अस्य विनियोगस्तत्रैवोक्तः ।

तथा त्र्यहाणां तृतीयेष्वहःसु 'महो इन्द्रो य ओजसा' इत्यस्य विनियोगः अभि प्र वः सुराधसम्' (अ २०,५१) इत्यत्र उक्तः ।

तथा चतुरहाणां चतुर्थेष्वहःसु 'महो इन्द्रो य ओजसा' (अ २०,१३८) 'य एक इद् विदयते' (२०,६३,४) इत्येतौ आज्योक्थस्तोत्रियौ भवतः । तद् उक्तं वैताने — "चतुर्थेषु 'महो इन्द्रो य ओजसा', 'य एक इद् विदयते' इति" (वैताश्री ४१,११) इति ।

१. गूल्हे B^१,C; गूल्हे K,K^२; गूल्हे V, ऋ ८,१६,१६. २. गूल्हे P. ३. ववक्ष-
स्य B,B^१,K.

तथा त्रिककुण्डशाहस्य अष्टमेऽहनि एष आज्यस्तोत्रियो भवति । तद् उक्तं वैताने — “अष्टमे ‘महो इन्द्रो य ओजसा’ इति” (वैताश्रौ ४२, ६) इति ।

महो इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिर्माँ इव । स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे ॥१॥

महान् । इन्द्रः । यः । ओजसा । पर्जन्यः । वृष्टिमान्ऽइव । स्तोमैः । वत्सस्य । ववृधे ॥१॥

प्रजामृतस्य पिप्रतः प्र यद् भरन्त वह्यः । विप्रा ऋतस्य वाहसा ॥ २ ॥

प्रऽजाम् । ऋतस्य । पिप्रतः । प्र । यत् । भरन्त । वह्यः । विप्राः । ऋतस्य । वाहसा ॥२॥

कण्वा इन्द्रं यदक्रत स्तोमैर्यज्ञस्य सार्धनम् । जामि ब्रुवत आयुधम् ॥३॥

कण्वाः । इन्द्रम् । यत् । अक्रत । स्तोमैः । यज्ञस्य । सार्धनम् । जामि । ब्रुवते । आयुधम् ॥३॥

इति नवमेऽनुवाके द्विचत्वारिंशं सूक्तम् ।

अतिरात्रे अतिरिक्तोक्थेषु स्तोत्रियानुरूपयोरनन्तरम् ‘आ नूनमश्विना युवम्’ (अ २०, १३९) ‘तं वा रथम्’ (अ २०, १४३) इति सूक्ते शंसति । तत्र पूर्वं सूक्तस्य दशमीं द्वादशीमृचम् उत्तरसूक्तं च पच्छः शंसति । तद् उक्तं वैताने — “‘आ नूनमश्विना युवं’ ‘तं वा रथम्’ इति सूक्ते । पूर्वस्य दशमीं द्वादशीमुत्तरं च पच्छः” (वैताश्रौ २७, २९) इति ।

आ नूनमश्विना युवं वत्सस्य गन्तमवसे ।

प्रास्मै यच्छतमवृकं पृथु च्छर्दियुतं या अरातयः ॥ १ ॥

आ । नूनम् । अश्विना । युवम् । वत्सस्य । गन्तम् । अवसे ।

प्र । अस्मै । यच्छतम् । अवृकम् । पृथु । छर्दिः । युयुतम् । याः । अरातयः ॥ १ ॥

यदन्तरिक्षे यद् द्विवि यत् पञ्च मानुषाँ अनु ।

नृम्णां तद् धत्तमश्विना ॥ २ ॥

यत् । अन्तरिक्षे । यत् । द्विवि । यत् । पञ्च । मानुषान् । अनु ।

नृम्णम् । तत् । धत्तम् । अश्विना ॥ २ ॥

ये वाँ दंसाँस्यश्विना विप्रासः परिमामृशुः एवेत् काण्वस्य बोधतम् । ३ ।

१. इतः परम्—‘सद्गो गाय सुतेँ सचेति तिलः ॥ ६ (अ २०, ७८) ॥, इन्द्राय महने सुतमिति तिलः ॥ ९ (अ २०, ११०) ॥ इत्यधिकम् K, K^m, V, Dc. २. वाण्वस्य B.

ये । वाम् । दंसांसि । अश्विना । विप्रांसः । परिऽमृशुः । एव । इत् । काण्वस्य ।
बोधतम् ॥ ३ ॥

अयं वां घर्मो अश्विना स्तोमेन परि विच्यते ।

अयं सोमो मधुमान् वाजिनीवसू येन वृत्रं चिकेतथः ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । घर्मः । अश्विना । स्तोमेन । परि । सिच्यते ।

अयम् । सोमः । मधुमान् । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू । येन । वृत्रम् । चिकेतथः ॥

यदप्सु यद् वनस्पतौ यदोषधीषु पुरुदंससा कृतम् ।

तेन माविष्टमश्विना ॥ ५ ॥

यत् । अप्सु । यत् । वनस्पतौ । यत् । ओषधीषु । पुरुदंससा । कृतम् ।

तेन । मा । अविष्टम् । अश्विना ॥ ५ ॥

इति नवमेऽनुवाके त्रिचत्वारिंशं सूक्तम् ।

यन्नासत्या भुरण्यथो यद् वां देव भिषज्यथः ।

अयं वां वत्सो मतिभिर्न विन्धते हविष्मन्तं हि गच्छथः ॥ १ ॥

यत् । नासत्या । भुरण्यथः । यत् । वा । देवा । भिषज्यथः ।

अयम् । वाम् । वत्सः । मतिभिः । न । विन्धते । हविष्मन्तम् । हि । गच्छथः ॥ १ ॥

आ नूनमश्विनोऽर्हषि स्तोमं चिकेत वामया ।

आ सोमं मधुमत्तमं घर्मं सिञ्चादथर्वणि ॥ २ ॥

आ । नूनम् । अश्विनोः । ऋषिः । स्तोमम् । चिकेत । वामया ।

आ । सोमम् । मधुमत्तमम् । घर्मम् । सिञ्चात् । अथर्वणि ॥ २ ॥

आ नूनं रघुवर्तनि रथं तिष्ठथो अश्विना ।

आ वां स्तोमा इमे मम नभो न चुच्यवीरत ॥ ३ ॥

आ । नूनम् । रघुवर्तनिम् । रथम् । तिष्ठथः । अश्विना ।

आ । वाम् । स्तोमाः । इमे । मम । नभः । न । चुच्यवीरत ॥ ३ ॥

१. वृत्तं K.

२. वामम् P, P².

३. ऋषिः B, C, R, Cs, ऋ ८, ९, १०.

४. तिष्ठथो B.

यद् वा नामसत्योऽप्येराषुऽप्युषीमहि ।

यद् वा वाणीभिरग्निनेवेत् काण्वस्य बोधतम् ॥ ४ ॥

यत् । अथ । वाम् । नासत्या । उन्वैः । आऽप्युषीमहि ।

यत् । वा । वाणीभिः । अग्निना । एव । इत् । काण्वस्य । बोधतम् ॥ ४ ॥

यद् वा कक्षीवाँ उत यद् व्यंश्च ऋषिर्यद् वा दीर्घतमा जुहाव ।

पृथी यद् वा वैन्यः सार्दनेष्वेवेदतो अग्निना चेतयेथाम् ॥ ५ ॥

यत् । वाम् । कक्षीवान् । उत । यत् । विऽअश्वः । ऋषिः । यत् । वाम् । दीर्घतमाः ।

जुहाव । पृथी । यत् । वाम् । वैन्यः । सार्दनेषु । एव । इत् । अतः । अग्निना । चेतयेथाम् ॥ ५ ॥

इति नवमेऽनुवाके चतुश्चत्वारिंशं सूक्तम् ।

यातं छर्दिष्पा' उत नः परस्या भूतं जगत्पा उत नस्तनूपा ।

वर्तिस्तोकाय तर्नयाय यातम् ॥ १ ॥

यातम् । छर्दिऽप्यौ । उत । नः । परऽप्या । भूतम् । जगत्ऽप्यौ । उत । नः । तनूऽप्या ।

वर्तिः । तोकाय । तर्नयाय । यातम् ॥ १ ॥

यदिन्द्रेण' सरथं याथो अग्निना यद् वा वायुना भव्यः समोकसा ।

यदादित्येभिर्ऋभुभिः सजोषसा यद् वा विष्णोर्विक्रमणेषु तिष्ठथः ॥ २ ॥

यत् । इन्द्रेण । सऽअथम् । याथः । अग्निना । यत् । वा । वायुना । भव्यः^१ । समऽ-

ओकसा । यत् । आदित्येभिः । ऋभुभिः । सऽजोषसा । यत् । वा । विष्णोः ।

विऽक्रमणेषु । तिष्ठथः ॥ २ ॥

यद्वाग्निनावहं हुवेय वाजसातये ।

यत् पृत्सु तुर्वणे सहस्तच्छ्रेष्ठमग्निनोर्वः ॥ ३ ॥

यत् । अथ । अग्निनौ । अहम् । हुवेय । वाजसातये ।

यत् । पृत्सु । तुर्वणे । सहः । तत् । श्रेष्ठम् । अग्निनोः । अर्वः ॥ ३ ॥

आ नूनं यातमश्विनेमा हव्यानि वां हिता ।

इमे सोमांसो अधि तूर्वशे यदाविमे कण्वेषु वामर्ष ॥ १२ ॥

आ । नूनम् । यातम् । अश्विना । इमा । हव्यानि । वामर्षः । हिता ।

इमे । सोमांसः । अधि । तूर्वशे । यदा । इमे । कण्वेषु । वामर्षः । अर्थः ॥ ४ ॥

यथासत्या पराके अर्वाके अस्ति भेषजम् ।

तेन नूनं विमदाय प्रचेतसा छर्दिर्वत्सायं यच्छतम् ॥ ५ ॥

यत् । नासत्या । पराके । अर्वाके । अस्ति । भेषजम् ।

तेन । नूनम् । विमदाय । प्रचेतसा । छर्दिः । वत्सायं । यच्छतम् ॥ ५ ॥

इति नवमेऽनुवाके पञ्चचत्वारिंशं सूक्तम् ।

अमुत्सु प्र देव्या साकं वाचाहमश्विनोः

व्यावर्देव्या मतिं वि रातिं मर्त्यैभ्यः ॥ १ ॥

अमुत्सि । ऊं इति । प्र । देव्या । साकम् । वाचा । अहम् । अश्विनोः ।

वि । आवः । देवि । आ । मतिम् । वि । रातिम् । मर्त्यैभ्यः ॥ १ ॥

प्र बोधयोषो अश्विना प्र देवि सूनृते महि ।

प्र यज्ञहोतरानुषक् प्र मदाय श्रवो बृहत् ॥ २ ॥

प्र । बोधय । उषः । अश्विना । प्र । देवि । सूनृते । महि ।

प्र । यज्ञहोतः । आनुषक् । प्र । मदाय । श्रवः । बृहत् ॥ २ ॥

यदुषो यासि भानुना स सूर्येण रोचसे ।

आ हायमश्विनो रथो वर्तिर्याति नृपार्यम् ॥ ३ ॥

यत् । उषः । यासि । भानुना । सम् । सूर्येण । रोचसे ।

आ । ह । अयम् । अश्विनोः । रथः । वर्तिः । यासि । नृपार्यम् ॥ ३ ॥

यदापीतासो अंशवो गावो न दुह ऊर्धभिः ।

यद्वा वाणीरनूषत प्र देवयन्तो अश्विना ॥ ४ ॥

यत् । आऽपीतासः । अंशर्वः । गावः । न । दुहे । ऊर्ध्वऽभिः ।

यत् । वा । वाणीः । अनूषत । प्र । देवऽयन्तः । अश्विना ॥ ४ ॥

प्र बुभ्राय प्र शर्वसे प्र नृवाहाय शर्मणे । प्र दक्षाय प्रचेतसा ॥ ५ ॥

प्र । बुभ्राय । प्र । शर्वसे । प्र । नृऽसहाय । शर्मणे । प्र । दक्षाय । प्रऽचेतसा ॥ ५ ॥

यन्नूनं धीभिरश्विना पितुर्योना निषीदथः । यद्वा सुम्नेभिरुक्थ्या ॥ ६ ॥

यत् । नूनम् । धीभिः । अश्विना । पितुः । योना । निऽसीदथः । यत् ।

वा । सुम्नेभिः । उक्थ्या^१ ॥ ६ ॥

इति नवमेऽनुवाके षट्चत्वारिंशं सूक्तम् ।

‘तं वा रथम्’ इत्यस्य धिनियोगः ‘आ नूनमश्विना युवम्’ (अ २०, १३९) इत्यत्र उक्तः ।

अतिरात्रे अतिरिक्तोक्थे ‘मधुमतीरोषधीः’ (अ २०, १४३, ८; ९) इति द्वे ऋचौ परिधानीयाशस्त्रयाज्ये क्रमेण भवतः । तद् उक्तं वैताने — “मधुमतीरोषधीः’ इति परिधानीया । उत्तरा याज्या” (वैताश्रौ २७, ३०) इति ।

तं वां रथं वयमघा हुवेम पृथुञ्जयमश्विना संगतिं गोः ।

यः सूर्या वहति बन्धुरायुर्गिर्वाहसं पुरुतमं वसूयुम् ॥ १ ॥

तम् । वाम् । रथम् । वयम् । अघ । हुवेम । पृथुऽञ्जयम् । अश्विना । सम्ऽगतिम् । गोः ।

यः । सूर्याम् । वहति । बन्धुरऽयुः । गिर्वाहसम् । पुरुऽतमम् । वसूऽयुम् ॥ १ ॥

युवं श्रियमश्विना देवता तां दिवो नपाता वनथः शचीभिः ।

युवोर्वपुराभि पृक्षः सचन्ते वहन्ति यत् ककुहासो रथे वाम् ॥ २ ॥

युवम् । श्रियम् । अश्विना । देवता । ताम् । दिवः । नपाता । वनथः । शचीभिः ।

युवोः । वपुः । अभि । पृक्षः । सचन्ते । वहन्ति । यत् । ककुहासः । रथे । वाम् ॥ २ ॥

को वामघा करते रातहव्य ऊतये वा सुतपेयाय बाकैः ।

ऋतस्य वा वनुषे पूर्व्याय नमो येमानो अश्विना ववर्तत् ॥ ३ ॥

कः । वाम् । अघ । करते । रातऽहव्यः^१ । ऊतये । वा । सुतऽपेयाय । वा । अंकैः ।

ऋतस्य । वा । वनुषे । पूर्व्याय । नमः । येमानः । अश्विना । आ । ववर्तत् ॥ ३ ॥

हिरण्ययेन पुरुभू रथेनेमं यज्ञं नासत्योप यातम् ।

पिबाथ इन्मधुनः सोम्यस्य दधथो रत्नं विधते जनाय ॥ ४ ॥

हिरण्ययेन । पुरुभू इति पुरुऽभू । रथेन । इमम् । यज्ञम् । नासत्या । उप । यातम् ।
पिबाथः । इत् । मधुनः । सोम्यस्य । दधथः । रत्नम् । विधते । जनाय ॥ ४ ॥

आ नो यातं दिवो अच्छा पृथिव्या हिरण्ययेन सुवृता रथेन ।

मा वामन्ये नि यमन् देवयन्तः सं यद् ददे नाभिः पूर्या वाम् ॥ ५ ॥

आ । नः । यातम् । दिवः । अच्छ । पृथिव्याः । हिरण्ययेन । सुवृता । रथेन ।
मा । वाम् । अन्ये । नि । यमन् । देवयन्तः । सम् । यत् । ददे । नाभिः । पूर्या । वाम् ॥ ५ ॥

नू नो रथि पुरुवीरं बृहन्तं दत्ता मिमाथामुभयेष्वस्मे ।

नरो यद् वामश्चिना स्तोममावन्तसधस्तुतिमाजमील्हासौ अगमन् ॥ ६ ॥

नू । नः । रथिम् । पुरुऽवीरम् । बृहन्तम् । दत्ता । मिमाथाम् । उभयेषु । अस्मे इति ।
नरः । यत् । वाम् । अश्चिना । स्तोमम् । आवन् । सधस्तुतिम् । आजमील्हासः । अगमन् ॥ ६ ॥

इहेह यद् वा समना पपृक्षे सेयमस्मे सुमतिर्वाजरत्ना ।

उरुष्यतं जरितारं युवं ह श्रितः कामो नासत्या युवद्रिक् ॥ ७ ॥

इहेह । यत् । वाम् । समना । पपृक्षे । सा । इयम् । अस्मे इति । सुमतिः । वाजऽरत्ना ।
उरुष्यतम् । जरितारम् । युवम् । ह । श्रितः । कामः । नासत्या । युवद्रिक् ॥ ७ ॥

मधुमतीरोषधीर्घाव आपो मधुमन्नो भवत्वन्तरिक्षम् ।

क्षेत्रस्य पतिर्मधुमान्नो अस्त्वरिष्यन्तो अन्वेनं चरेम ॥ ८ ॥

मधुमतीः । ओषधीः । घावः । आपः । मधुमत् । नः । भवतु । अन्तरिक्षम् ।
क्षेत्रस्य । पतिः । मधुमान् । नः । अस्तु । अरिष्यन्तः । अनु । एनम् । चरेम ॥ ८ ॥

पनाय्यं तदश्चिना कृतं वा वृषमो दिवो रजसः पृथिव्याः ।

सहस्रं शंसा उत ये गर्विष्टौ सर्वा इत् ताँ उप याता पिबथ्यै ॥ ९ ॥

१. इमाम् P. २. हिरण्यं B, B². ३. मीहासौ B, C_s; मीहासौ K, K²,
V, ऋ ४, ४४, ९; मीहासौ B², C, D_c. ४. उरुष्यतं C, K, K², S². ५. इह P, P².
६. मधुमान्नो B.

पुनाव्यम् । तत् । अ॒श्विना । कृ॒तम् । वा॒म् । वृष॒भः । दि॒वः । रज॑सः । पू॒षि॒ष्याः ।
स॒ह॒स्र॑म् । क्षं॒सः । उ॒त । ये । गो॒ऽर्ध्र॑द्यौ । सर्वा॑न् । इत् । तान् । उ॒प । या॒त् । पि॒ब॑ध्वै ॥९॥

नवमेऽनुवाके सप्तचत्वारिंशं सूक्तम् ।

इति नवमोऽनुवाकः ।

इत्याथर्वणसंहितायां शस्त्रकाण्डाभिधानं
विंशतितमं काण्डं
समाप्तम् ।

